Тарас
Франко

Вибране

Том 1

Бібліотека галицька

Випуск 4

Івано-Франківська обласна організація
Національної спілки письменників України
Літературний музей Прикарпаття
Інститут Івана Франка Національної академії наук України

Серія *«Бібліотека Галицька»*
Випуск 4

ТАРАС ФРАНКО

ВИБРАНЕ

Том I

I. НАУКОВІ ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ

Упорядники Євген Баран, Наталя Тихолоз

Івано-Франківськ
Видавець Сеньків М. Я.
2015

УДК 82-6 (477)
ББК 84 (4 УКР)6
Ф 83

Серія «Бібліотека Галицька»
Випуск 4

Редакційна колегія:
Євген Баран *(голова)*, Василь Бабій *(заступник голови)*, Степан Хороб, Роман Піхманець, Роман Голод, Володимир Смирнов, Михайло Верес, Роман Горак, Євген Нахлік

Тарас Франко
Ф 83 Вибране: У 2-х томах. – Том 1 / Упор. Є. Баран, Н. Тихолоз. – Івано-Франківськ: Сеньків М. Я., 2015. – 964 с.
ISBN 978-966-8969-60-7 (серія)
ISBN 978-966-428-442-1 (випуск 4)

У книзі подано художню, наукову, мемуарну та епістолярну спадщину Тараса Івановича Франка (1889–1971), українського письменника, науковця, сина Івана Франка.

Це перше найповніше видання творів письменника, підготовлене до 125-річчя від дня його народження.

Книга розрахована на широке коло читачів.

УДК 82-6 (477)
ББК 84 (4 УКР)6

БІБЛІОТЕКА
Інституту
франкознавства

Уф 0108
Уф 0108

ISBN 978-966-8969-60-7 (серія)
ISBN 978-966-428-442-1 (випуск 4)

© Тихолоз Н., Баран Є., упорядники, 2015

ЗМІСТ

ВІД УПОРЯДНИКІВ 7

Профілі і маски Тараса Франка (*Н. Тихолоз*) 9

МОНОГРАФІЇ

Нарис історії римської літератури 56
Історія й теорія руханки 257
Розвій руханки серед українців 348
Лис Микита. Критичний розбір поеми Івана Франка 374

НАУКОВО-МЕМУАРНА КНИГА «ПРО БАТЬКА»

Невтомний робітник 492
Великий Каменяр 493

Статті

Громадська діяльність Івана Франка 498
Іван Франко – революціонер 501
Іван Франко – поборник миру 508
Бориславський цикл 516
Хто нажився в Бориславі?* 545
Іван Франко про літературну творчість 549
Іван Франко про Шевченка 555
Іван Франко – перекладач і популяризатор творів світової літератури ... 560

«Лис Микита» 567
Іван Франко і Чехословаччина 572
Іван Франко в листуванні 575
Іван Франко і античність 595
Два обличчя (фантаст і реаліст)* 610
Вшанування пам'яті Івана Франка 616

Оповідання
В Лолині 622
Неспокійна молодість 628
За соціалізм 643
В шахті 654
Кандидат 664
Віче 667
Маївка 673
Страйк у Східниці 677
На Чивчин!* 681
Ходок (жарт)* 687
В рідному селі 689

Спогади
Іван Франко в спогадах сучасників 695
Іван Франко про себе, діти про батька 707
Мої спогади про батька 723
Іван Франко і діти 733
Спогади про матір 740
Ольга Рошкевич 742
Целіна Зигмунтовська 744
Поїздка на Дрогобиччину* 745

СТАТТІ, ПОВІДОМЛЕННЯ

Наша мова і правопис 747
По той бік добра і зла 754
Новіші напрямки української поезії 778
[Суперечності й недогляди поеми Івана Франка «Лис Микита»] 790
Про дитячі і юнацькі роки Івана Франка (*студія бібліографічна*) 791
Літературно-меморіальний музей Ів. Франка у Львові 806
Вілла І. Франка у Львові, Понінського, 4 823
Як виглядала бібліотека Івана Франка 824
Особиста бібліотека Івана Франка [1951] 826
Особиста бібліотека Івана Франка [1957] 833
Місцевості, зв'язані з життям Івана Франка 834
Нагуєвичі 837
Іван Франко на селі 839
Франки в Калущині 844
Іван Франко у Криворівні 848
Іван Франко в Карпатських горах 850
Таємниця Бубнища 851
Іван Франко як гуморист 855
Гумор в житті Івана Франка 862
Іван Франко про Богдана Хмельницького 866
Титан праці 875
Кобзар і Каменяр 876

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ

Др. Євген Грицак. Під червоною владою. І. Шкільна справа на Радянській Україні. Перемишль, 1923 [*Рецензія*] 878

Стенограм процесу. Три частини збродня в Кукізове (Злочин в Кукізові), Львів, 1889, ст. 378 880

Юзеф Рогош, Грабарже, повесьць вспулчесна, в II томах, сторінок 562, Городок, 1895 882

Недоліки в хорошій книзі [Рец. на книгу: *Іван Франко у спогадах сучасників / Упоряд. О. І. Дей, Н. П. Корнієнко. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. – 595 с.*] 885

Біографія І. Франка [Рец. на книгу: *Басс И. И. Иван Франко: Биография. – Москва : Гослитиздат, 1957. – 351 с.*] 886

Терен на шляху [Рец. на книгу: *Петро Колесник. Терен на шляху: Роман. – Київ: Держлітвидав України, 1959. – 381 с.*] 890

Улюблена повість Івана Франка 893

Гумор чи сатира? *(Репліка)* 895

ДОДАТОК

ФРАНКО Оксана Іван Франко дав своєму сину ім'я Тарас в честь Шевченка (родинні спогади і дослідження) 897

КОМЕНТАРІ 923

ВІД УПОРЯДНИКІВ

«Галицька бібліотека» продовжує знайомити із творчістю призабутих письменників. Дивно, але до таких «*призабутих*» належить Тарас Іванович Франко (9 березня 1889–13 листопада 1971), другий син в родині Івана Яковича Франка, відомий знавець класичної філології, перекладач з античної літератури, дослідник творчості свого батька.

На долю Тараса Франка випало багато випробувань, одне із найскладніших – бути сином українського генія. Він з честю справився із цією нелегкою ношею. Студент класичної філології Львівського університету, український січовий стрілець, учитель, автор першого посібника з історії римської літератури українською мовою, дослідник і популяризатор творчості Івана Франка.

У 1939–1945 роках родина Тараса Івановича проживала в Станіславові (Івано-Франківську), у 1943–1945 Франки мешкали на вулиці Липовій (тепер Шевченка, 95). У родині було троє дітей – доньки Зеновія (1925–1990), Дарія-Любов (1926–2015) і син Роланд (р. н. 1932). Сьогодні син Роланд живе у Києві і залишається останнім представником родини Івана Франка по чоловічій лінії.

Перші твори Тараса Франка вийшли друком ще за життя батька у 1913 році: **«На крилах гумору»**, **«З чужої левади»**, **«Старе вино в новім місі»** (1913), а останнє прижиттєве видання, брошурка **«У мандрівці століть»** з передмовою Бориса Тена, вийшло 1969 року. Склалося так, що всі ці книги не перевидавалися.

2014 року Тарасу Івановичу минуло 125 років. Наступний – 2016 рік – 160 років від дня народження, 100 років від дня смерті його великого батька, Івана Яковича Франка.

У цьому виданні упорядники подають найповнішу творчу, наукову, спогадову й епістолярну спадщину Тараса Івановича Франка (художні твори, наукові та науково-популярні дослідження, статті, повідомлення, рецензії, відгуки, мемуаристика, епістолярна спадщина).

У додатках уміщуємо спогади про Тараса Франка.

Перед читачами постане величезний доробок людини неймовірно талановитої і працелюбної, гідного сина свого геніального батька.

Хочемо подякувати усім, хто причетний до цього видання. Насамперед, це директор Музею Івана Франка у Львові *Роман Дмитрович Горак*; директор Літературного Музею Прикарпаття *Володимир В'ячеславович Смирнов*, упорядник і завідувач Музею освіти Прикарпаття *Юрій Михайлович Угорчак,* українські філологи *Наталія Бондар* і *Надія Онишкевич-Гуменюк*, заступник міського голови Івано-Франківська *Михайло Верес*.

Висловлюємо щиру вдячність за сприяння в опрацюванні публікованих матеріалів завідувачеві відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ *Галині Бурлаці*; директорові Інституту Івана Франка НАНУ *Євгенові Нахліку* та заступникові директора з наукової роботи *Аллі Швець*; генеральному директорові Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника НАНУ *Мирославові Романюку*, а також завідувачеві відділу рукописів *Мирославі Дядюк* та науковому працівникові цього відділу *Тетяні Гуцаленко*; заступникові декана факультету журналістики Львівського національного університету імені Івана Франка *Богданові Тихолозу*, ученому секретареві Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка *Григорієві Чопику*. За консультації з питань античної літератури дякуємо проф. *Андрієві Содоморі* та доц. *Андрієві Ясіновському,* а з питань історії – проф. *Богданові Якимовичу* та *Оксані Таварянській (Хом'як)*. За надані світлини окрема подяка фотографу *Ладі Бондаренко* та проф. *Оксані Франко*.

Без Ваших порад, без вашої допомоги, без вашого сприяння цієї книги довелося б ще довго чекати.

ПРОФІЛІ І МАСКИ ТАРАСА ФРАНКА

Ми на Вкраїні – хворі Україною.
На Україні – в пошуках її.
(М. Вінграновський).

Був надзвичайно схожий на батька, так що навіть позував малярам до портретів… Успадкував від Івана Франка високе чоло і блискучий інтелект, шляхетність натури і доброзичливість, гумористичну вдачу і позитивне життєставлення… А попри це зізнавався: «Я до батька нітрохи, нічим не подібний, хоча й бажав би»[1]. Не любив, коли йому нагадували про славне походження: «…заслуги і гріхи батьків не переносяться на дітей. Що я <…> син Івана Франка – чистий випадок, і я нітрохи не претендую на які-небудь згляди з цього титулу. Сам ніде й ніколи тим не афішуюся, не люблю, коли мене другі так представляють»[2]. Приналежність до славетної династії завжди накладає нелегкий тягар повинностей, вимагає від її репрезентантів певної еталонності, «взірцевості» поведінки та беззастережної вірності «родовим» традиціям. А обов'язки представника великого роду Тарас Франко сповнював ретельно. Не любив користуватися привілеями. Був повноцінною творчою особистістю. «Що маю, тим я власній завдячую праці»[3], – писав у листі до Івана Калиновича. Понад усе, всупереч обставинам хотів іти власним шляхом і залишатися собою…

Однак про все за порядком.

---

[1] ЛННБУ ім. Стефаника. – Фонд Марії Деркач (в опрацюванні). – № [525]. – Арк. 5.

[2] ЛННБУ ім. Стефаника. – Ф. 57. – К-ч 244. – Арк. 1–2.

[3] *Там само.*

І.
Під батьківським дахом. Дитинство. Студентство. Шляхи формування і пошуки себе. Перші проби пера. Національне значення руханки і спорту

У листі до Михайла Драгоманова від 20 березня 1889 р. Іван Франко писав: «Оце я розбалакався про поезію, а забув про дійсність. У мене родився другий син, Тарас. Жінка після родів дуже ослаблена, але, впрочім, здорова і пробує вже вставати» [т. 49, с. 204][4]. За бажанням батька назвали хлопчика Тарасом, оскільки з'явився він на світ в день 75-х роковин з дня народження Тараса Шевченка, 9 березня 1889 р. За бажанням матері охрещено сина у православній церкві святого Георгія у Львові, що на вулиці Францисканській, 3 (нині вул. В. Короленка). Хресним батьком став правознавець та громадський діяч з Наддніпрянщини (на той час студент історико-філософського факультету Київського університету) Богдан Кистяківський. Хресною мамою, ймовірно, була Наталія Деґен (сестра громадського діяча Сергія Деґена). Таїнство хрещення і миропомазання відбулося у неділю 15/27 жовтня 1889 р. Цього дня разом з малим Тарасиком хрестився також і його старший братик Андрій[5]. Обряд здійснив о. Емануїл-Ананій Воробкевич (рідний брат поета Сидора Воробкевича).

Тарас Франко ріс енергійним, здоровим, веселим та допитливим хлопцем. У сім'ї його часто звали «Тараском», «Тарасиком» або й «Тарасищем» [т. 49, с. 252]. Дитинство Тараса, як свого часу і його батька, минало на лоні сільської природи. Був частим гостем у Нагуєвичах, Підгірках, Кри-

---

[4] Тут і далі цитуємо за вид.: *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1976–1986. У квадратних дужках після цитат зазначаємо відповідний том і сторінку.

[5] Див.: *Тихолоз Н.* Згасла свічка Андрія Франка / Наталя Тихолоз // Дзвін. – 2010. – № 8. – С. 113–121.

ворівні тощо. Ольга Франко в листі від 25 травня 1890 р. з Нагуєвич писала чоловікові: «Тараско такой славный, любыт очень быть на дворє»[6]. І справді, як і батько та всі Франчата, любив бігати по пастівнику, гуляти лісом, пізнавати незнане. Жвавий та спритний, часто завдавав клопоту та хвилювань батькам: то в яму упаде, то пес чи бджола його вкусить. Так, у листі від 23 липня 1891 р. його мати з Колодяжного повідомляла, що «от Тараско уже три раза падав у ями. Остатній раз навіть дуже міцно, бо підбив собі плече і око, але тепер уже і сліду нема»[7]. Іван Франко в листі до дружини близько 10 серпня 1891 р. допитувався: «<…> чому Тараско так часто в яму паде <…>?» [т. 49, с. 287]. Дитинство минало у рухливому й гамірному колі знаттєлюбних Франчат. У листі від 20 жовтня 1892 р. до Івана Франка дружина Ольга сповістила: «На Тараска зробило враженнє оповіданнє за Байду (взяте з пісні). Все питав, як віра виглядає, за котру повісили Байду»[8].

Тарас, з-поміж усіх Франкових дітей, очевидно, був найуспішніший у навчанні. З раннього віку виявляв лінгвістичні здібності. «Наш Тарасишко надзвичайно спосібний, усі літери починає знати, усі німецькі слова, що Андруся не знає, він говорить найборше, – з материнською гордістю відзначала Ольга Федорівна у лютому 1893 р. в листі до Івана Франка. – Гимнаст теж хороший. Жалко тілько, що ты тепер не можеш мати впливу на его умисловий розвій»[9]. «Тарасьо стає дуже цікавий, усім розповідає, хто він такий, як ся називає, як понімецьки Тато», – повідомляла вона чоловікові в листі від

---

[6] *Чернишенко Л.* Листи Ольги Хоружинської до Івана Франка / Лариса Чернишенко // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Каменяр, 2001. – Вип. 2. – С. 177.

[7] *Там само.* – С. 191.

[8] *Чернишенко Л.* Листи О. Хоружинської до І. Франка (1892–1914 рр.) / Лариса Чернишенко // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Каменяр, 2003. – Вип. 3. – С. 178.

[9] *Там само.* – С. 190.

9 травня 1893 р., а 24 травня 1893 р. розповідала, що «Тараско перелазить через плоти до сусідніх панночок. Его найбільше люблять і все питають у нього, як і що по-німецьки»[10].

1894 р.[11] Тарас Франко разом зі старшим братом Андрієм пішов до першого класу народної школи Марії Магдалини у Львові. «За ту школу батько мав невелику суперечку з мамою Ольгою, – писав він у спогадах. – Батько настоював на тому, щоб діти ходили до української школи, мати ж воліла, щоб училися в найближчій, хоч вона була й не українською. Переважила думка матері, і перший рік я з братом Андрієм ходив до польської школи, сидів з ним на одній лавці»[12]. Згодом навчався у Цісарсько-королівській академічній гімназії у Львові з українською мовою викладання, яку закінчив 1907 р. з відзнакою, зокрема в атестаті значилося: з «особливим замилуванням до латини і греки»[13].

Час, коли Тарас і Андрій закінчували гімназію, був для їхнього турботливого батька особливо скрутним та важким. Про це свідчить розпачливий лист Івана Франка до Михайла Грушевського від 27 жовтня 1906 р., у якому він просив поради щодо продажу будинку та власної бібліотеки: «<…> Ліквідуючи інтерес з домом, я мушу рівночасно зліквідувати свою бібліотеку. <…> з огляду, що сей фонд я вважаю одиноким своїм засобом для того, аби своїх хлопців довести хоч до університету, я згодився б, щоб мені за бібліотеку виплачувано по 100 гульд[енів] місячно, доки стане умовленої суми» [т. 50, с. 298–299].

---

[10] *Там само.* – С. 193, 194.

[11] Див. лист Богдана Кистяківського до Андрія Франка від 17 жовтня 1896 р., у якому адресант пише: «<…> мені було також приємно довідатись, що ви ходите вже до третєї кляси» (ІЛ. – Ф. 3. – № 1610. – С. 319). На підставі цього твердження можна зробити висновок, що до школи брати Андрій і Тарас Франки пішли восени 1894 р.

[12] *Франко Т.* Про батька: Статті, оповідання, спогади. – Київ: Дніпро, 1966. – С. 257.

[13] Листи Тараса Франка до Олекси Коваленка / Публ. *Н. Тихолоз* // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 198.

У 1907–1912 рр. Тарас Франко – студент класичної філології Львівського університету. Оскільки гімназію він закінчив з відзнакою, то був звільнений від оплати за навчання. У листі до Єлисея Трегубова від 30 листопада 1907 р. Іван Франко радісно повідомляв: «Два хлопці [Андрій і Тарас. – *Н. Т.*] поступили на університет, оба на класичну філологію ради хліба святого» [т. 50, с. 339]. Протягом 1909–1910 рр. Тарас навчався у Віденському університеті, але через брак коштів змушений був повернутися до Львова.

До творчої співпраці з батьком Тарас Франко долучився ще студентом. Він допомагав письменникові у літературній та фольклористичній діяльності. Так, у передмові до другого тому «Галицько-руських народних приповідок» (Львів, 1908) Іван Франко зазначив, що «приповідки з Підгірок Калуського пов. списали Андрій і Тарас Франки» [т. 38, с. 318].

Студентські роки Тараса Франка не були безжурними. Цього часу загострилася хвороба Івана Франка, який перебував на лікуванні в курортному містечку Ліпіку (Хорватія). Тож у квітні 1908 р. саме Тарас забрав батька з лікарні додому. Тоді-таки він змушений був на бажання поета спалити майже всі рукописи, над якими працював Іван Франко у Ліпіку[14].

У складні моменти життя родини Франків саме на Тараса лягла тяжка ноша найрізноманітніших сімейних клопотів. «Тарас був невідлучним товаришем і охоронцем брата Андрія, чулим і добрим сином для нашої нещасної мами», – згадувала сестра Анна[15]. Саме він уже по смерті батька закінчив сплачувати позику, яку той узяв на будівництво вілли по вул. Понінського, 4.

Незважаючи на важку психологічну атмосферу в родині, Тарас-студент відмінно навчався. Обдарований і здібний, він

---

[14] *Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) / Михайло Мочульський // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 387.

[15] *Франко-Ключко А.* Іван Франко і його родина: Спомини. – Торонто: Ліга визволення України, 1956. – С. 92.

наполегливо студіював античну культуру й літературу, активно займався перекладами, мріяв про видання власних творів. А їх у молодого літератора-початківця уже тоді назбирувалось чимало.

* * *

Свій перший твір – «Ахил. Драма в 5 діях» – Тарас Франко написав 1906 р. ще будучи гімназистом. А вже першокурсником 1907 р. дебютував у львівському студентському часописі «На розсвіті» перекладом драми Софокла «Ойдип на Кльонос». 1908 р. у львівському журналі «Бжола» (№ 9/10) з'явилась і його перша друкована поезія «Вплив музики». Доробок студента другого курсу (sic!) вражає: оригінальні драми (трилогія «Ахил», що складається з віршованих драм «Бризівка й Патрокл», «Гектор», «Пентезілея»; комедії «Гімнастики», «Ощадний батько», віршована трагедія «Ганнібал»), віршовані переклади драм Софокла («Антіґона», «Аяс», «Філоктет», «Трахіянки», «Ойдип на Кольонос», «Король Ойдип», «Електра»), Евріпіда («Медея», «Бакханки», «Гіпполіт»), Арістофана («Птахи», «Хмари», «Жаби», «Ахаркійці»), Теренція («Формійо», «Євнух»), Плавта («Жовнір Хвалько»), переклади поезій Анакреонта, Горація, Проперція, Овідія, Верґілія, Генріха Гайне, Ніколауса Ленау, Йоганна-Вольфґанґа Ґете, Джузеппе-Джоакіно Беллі, П'єра-Жана Беранже, Шандора Петефі, байок Федра та Езопа тощо. Протягом 1908 р. він закінчив переклади драми Шекспіра «Венецький купець» та другої частини «Фауста» Ґете. Навіть із самого цього переліку видно, що в літературу входив митець «неокласичного» типу, вихований у високій школі античної традиції та сформований на найкращих зразках західноєвропейської літератури.

Навчання у Віденському університеті (1909–1910 н. р.) дало можливість Тарасові Франкові поглибити і вдосконалити знання греки і латини. У листах до родини він часто ділився творчими задумами і планами. Так, у листі до матері з Відня

від 5 грудня 1909 р. син сповіщав: «Я написав тут одну довшу комедію (в 5 акт[ах]) з сучасного життя п[ід] з[аголовком] "Фабрик нам треба!" <…>. Тепер роздумую над новою комедією рівно ж із сучасного життя галицької України. Се ще проби, котрі потім треба буде вигладити після вказівок якогось знавця»[16]. Одержимість літературною працею у Тараса така ж сильна, як і в його батька. Навіть під час канікул він не може залишатись без творчої роботи. У листі від 5 вересня 1910 р. до брата Андрія Франка він писав: «Працюю над різними працями укр[аїнськими] і перекладаю Стріндберґа 5 а[ктну] драму "Ключ від неба" [йдеться про драму «Ключ від царства небесного». – *Н. Т.*] віршом. Запитай тата, чи не пішла би до "Універс[альної] бібліотеки". Як ні, попробую її вперти до Вісника»[17].

Прикметно, що перекладацьку та письменницьку діяльність Тарас Франко, як і його батько, зі студентської лави умілло поєднував із науковою роботою. Перебуваючи у Відні, він став активним членом українського академічного (студентського) товариства «Січ», у якому неодноразово виступав із доповідями, брав участь у дискусіях та обговореннях на літературні, суспільні, культурологічні теми. «Я тут мав уже 1 відчит на "Січі", котрий принято з великим задовол[енням]. Маю ще й нині відчит про драму на "Січі"», – інформував він Ольгу Франко у грудні 1909 р.[18]. Тут-таки, на засіданнях Наукового гуртка віденської «Січі», Тарас Франко апробував свої ранні наукові дослідження.

А першими його ґрунтовними розвідками, очевидно, слід уважати роботи у галузі віршознавства і поетики – «Україн-

---

[16] Листи Тараса Франка до Ольги Франко / Публ. *Н. Тихолоз* // Іван Франко: Тексти. Факти. Інтерпретації: Збірник наукових праць. – Київ; Львів, 2011. – Випуск І: Огляди. Твори. Листування. Спогади. Бібліографія. – С. 374.

[17] ІЛ. – Ф. 3. – № 1838.

[18] Листи Тараса Франка до Ольги Франко. – С. 374.

ське віршування (метрика)» та «Українська поетика», які дають підстави зараховувати його до неокласичної (формально-поетичної) школи у літературознавстві. Про свою працю «Українська поетика», у якій окремі розділи було присвячено теорії та історії поетичної творчості, а також аналізувалася епічна, лірична і драматична поезія, автор оповідав у листі до Антона Крушельницького від 29 грудня 1909 р.: «При писанні тої наукової розвідки придержувався я історично-порівнюючої методи, подав історію поетики в инших народів і у нас і важнішу літературу. Приміри брав я по змозі з найкращих укр[аїнських] поетів: Шевченка, Федьковича, І. Франка, Олеся й ин. <…> "Укр[аїнська] поетика" могла би, мабуть, бути доповненням шкільної короткої поетики, котру береться в V кл[асі] при взорах прози і поезії, в котрій молодіж знайшла би евентуально деяке компендіюм шкільної науки. Зрештою головна ціль тої поетики, так як кождої иншої, впровадити в лектуру поетичних творів і дати також деякі точки опору критиці. Стилем писав я по змозі легким і приступним, не строгонауковим, так що й людина з середн[ім] образов[анням] могла би ту працю без труду читати, розум[ієть]ся, як би зацікавилася самим предметом»[19]. На жаль, ці праці так і не були опубліковані.

Творча невгамовність Тараса Франка щоразу спонукала його до все нових і нових проектів. На початку 1910 р. він розпочав роботу над працею «"Енеїда" Верґілія і її травестії» і з цього приводу знову писав додому, прохаючи брата Андрія надіслати необхідні книжки: «По кількаразовім замовлянню [у бібліотеці. – *Н. Т.*] ледво вдалося мені дістати Heinze "Virgils ep[ische] Technik". Тепер може піде праця скорше, але без словаря зле. Не знаю, чи міг би ти мені прислати словар лат[инсько]-нім[ецький]»[20].

---

[19] ЦДІАЛ. – Ф. 361. – Оп. № 1. – Спр. № 137. – Арк. 22–23, 22 зв.

[20] ІЛ. -- Ф. 3. – № 1838.

Загалом, у період загострення батькової недуги 1908–1910 рр. Тарас-студент розгорнув таку творчу діяльність, немов хотів перейняти естафету від хворого тата, немов прагнув «підмінити» його у літературі. Наведений вище перелік його ранніх проб пера – художньо-оригінальних, перекладацьких та наукових – яскраве й промовисте свідчення цього. Направду, це – гідний поваги доробок сина великого Франка. Своїм юнацьким запалом та натхненням до праці, бажанням друкуватися він нагадував молодого Івана Франка, що у далеких 1870-х приїхав підкорювати галицьку столицю.

Причому у гарячому прагненні публікуватись Тарас Франко не послуговувався протекцією відомого батька. Син ішов власним шляхом. Сам листувався з упорядниками антологій та збірників, вів перемовини з видавцями та редакторами журналів і видавництв. Зокрема, у листі до редактора «Літературно-наукового вістника» Михайла Грушевського від 23 листопада 1908 р. Тарас Франко писав: «<…> одержав я назад з Києва свого "Ганнібала" [віршована трагедія. – *Н. Т.*] і не знаю, що і як. Мені ходило о ласкавий осуд сеї п'єси (семої з черги), чи здатна вона до чого, бо працював я над нею цілий рік, використовуючи всякі можливі історичні джерела. Осмілююся, отже, запитати, які у ній головні недомагання і браки, щоби я міг потім після ласкавих вказівок її переробити чи й змінити і покористуватися ними на будуче. Друга справа ся, що на зазив Редакції "Літ[ературно]-наук[ового] вістника" післав я в Київ до контори журналу щонайкращі вірші мадярських ліриків Беллього і Беренжера у моїх перекладах, але досі не знаю чи дійшли вони до хвальної редакції, а як дійшли, то чи і коли будуть поміщені у "Вістнику". Маю у себе готовий переклад Шекспірового "Венецького купця"; чи не міг би він найти поміщення у "Видавничій спілці" як рівно ж II часть [«Фавста». – *Н. Т.*] Івана Ґетого?»[21].

---

[21] Листи Петра і Тараса Франків до Михайла Грушевського / Публ. *В. Старкова*: [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.boberskiy.org.ua/docs/Starkov.doc

БІБЛІОТЕКА Інституту франкознавства

Уперто шукав себе. Багато працював, пробуючи себе у різних жанрах, здобуваючи власний досвід філолога-класика. Тому несправедливими, «нічим не оправданими, ідіотичними»[22] видаються закиди сучасників, як-от Лонгина Цегельського, у тому, що вартісні речі у перекладацькому доробку Т. Франка писані рукою його батька. Безперечно, не всі тексти, що виходили з-під пера молодого літератора, були гідними друку, багато з них були студентськими вправами, в дечому ще недовершеними і недосконалими. Але саме ці вправи засвідчують наполегливість і настійливе бажання творчого розвитку. Оте сократівське «пізнай самого себе» з молодечих літ стало визначальним у долі Тараса Франка.

А іноді й справді виходило так, що син підміняв батька у літературі. Так, у кінці грудня 1907 р. – на початку 1908 р. вісімнадцятилітній юнак у листі до Олекси Коваленка надіслав для публікації у збірнику «Терновий вінок» свої поетичні переклади та переспіви з Беранже «Смерть Короля Хрістофа», Фрідріха Вернера ван Остерена «Урядники»; Роберта Райліка «Когут»; з Анакреонта «Старість»; з Шандора Петефі «Бетяр», «Моя жінка»; з Джузеппе Беллі «Пій VIII», «Сповідальниця», «Що є піп?», «Жалоба вдовиць». Щоправда, жодного з цих перекладів Олекса Коваленко у своєму альманасі не надрукував. Можливо, вони не надто відповідали характеру видання, а можливо й те, що переклади були надіслані пізніше зазначеного в запрошенні терміну подачі матеріалів, тобто після 31 грудня 1907 р. Безумовно, на рішення упорядника могли вплинути і суб'єктивні фактори, як-от надто юний вік перекладача або й певна упередженість до сина відомого генія[23].

---

[22] ЛННБУ ім. Стефаника. – Ф. 57. – К-ч 26. – Арк. 13.

[23] Докладніше про взаємини Івана і Тараса Франків з Олексою Коваленком див.: *Тихолоз Н.* Причинки до історії взаємин Івана і Тараса Франків з Олексою Коваленком / Наталя Тихолоз // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2009. – Т. 257: Праці філологічної секції. – С. 623–651.

Очевидно, під час хвороби батька саме Тарас Франко дав дозвіл на публікацію оповідання «Вугляр» у журналі «Будучність». З цього приводу виникло непорозуміння Івана Франка з редактором журналу Миколою Венгжином. Одразу після виходу твору Іван Франко опублікував відкритого листа до Миколи Венгжина, у якому висловлював незадоволення тим, що оповідання опубліковано без його згоди. На обурений лист письменника редактор «Будучності» відповів: «Задля хвороби шан[овного] автора уважав я за відповідне удатися з сьою справою до його сина, студ[ента] філос[офії] тов[ариша] Тараса Франка, а сей відтак звернув лиш мою увагу, щоби в оповіданні змінив я правопись на фонетичну і друкував його в "Будучності"»[24].

Тарас Франко часто виконував різноманітні наукові доручення батька. Про це свідчать його листи до Івана Франка без дати (очевидно, літку 1910 р.) та від 15, 20 вересня 1910 р., у яких син надсилає для батька нотатки, робить виписки, шукає необхідні для роботи книжки та рукописи[25]. За потреби і можливості був його секретарем. Зокрема, рукою Тараса написано листи Івана Франка до Антона Крушельницького від 21 грудня 1909 р., від 1 січня та 6 грудня 1910 р. Від 1913 р. (після смерті Андрія Франка) Тарас вів каталог бібліотеки письменника.

По закінченні університету Тарас Франко працював викладачем класичної філології в українській гімназії у Станіславі (нині м. Івано-Франківськ) та Львові. 1913 р. вийшли друком одразу три його збірки оригінальних поезій та переспівів з грецької і римської поезії – «На крилах гумору», «Старе вино в новім місі» та «З чужої левади» продовження «неокласичного» струменя в його творчості та українському письменстві загалом. Утім, щира повага до авторитету класичної традиції тут поєднувалася з дотепним, незлобивим гумором та легкою іронією.

---

[24] Будучність. – 1909. – № 3. – С. 48.

[25] Див.: ІЛ. – Ф. 3. – № 1636. – С. 107–118.

Поетична книга «На крилах гумору» містила оригінальні жартівливі вірші, в одному з яких під промовистою назвою «Канон українських поетів. (Дактилічні гекзаметри)» поруч з іншими класиками української літератури згадано й Івана Франка. Причому молодий автор визначив роль свого батька в українській культурі хронологічно, відвівши йому четверте місце після Тараса Шевченка, Юрія Федьковича та Маркіяна Шашкевича: «Перший Шевченко Тарас, / співець кріпацького горя. / Другий Федькович Осип, / бандурист буковинської Руси, / Третій Шашкевич засів на Парнасі / єдиний священик. / Гідно з ним поруч Франко / йде учений, поет і письменник…»[26].

Дві наступні книжки демонструють велике замилування автора античною літературою. Збірка «Старе вино в новім місі» складається з переспівів із Катулла, Горація та Марціала. А книгу переспівів «З чужої левади» супроводить передмова, у якій, як і в багатьох авторських передмовах до збірок Франка-батька, пояснено зміст і характер видання, з'ясовано принципи поетичного перекладу, названо першоджерела та вказано на зміни, що їх привніс автор, порівняно з передтекстами. Ця збірка, як зазначено в передмові, є «доповненням віршів, поміщених у збірці "Старе вино в новім місі"»; у ній зібрано переспіви з Катулла, Горація, Марціала та Ж. дю Белле. «З багатого зільника вибираю цвіти свіжі, запашні, скроплені росою лагідного гумору, – писав Тарас Франко. – Вид їх серце звеселяє, будить радість життєву, чорний смуток проганяє, в духа силу ллє нову», а звернення до античної спадщини пояснював бажанням збагатити «нашу ліричну поезію цілим рядом нових мотивів»[27].

Збірки написано в найкращих традиціях Франка-старшого. На це вказує не тільки передмова у збірці «З чужої левади»,

---

[26] *Франко Т.* На крилах гумору. – Львів, 1913. – С. 61.

[27] *Т[арас] Ф[ранко]* Передмова // *Франко Т.* З чужої левади. – Львів, 1913. – С. 3.

а й заголовки, як-от «Старе вино в новім місі» (біблійна приказка, що її часто любив повторювати Іван Франко), оперування близькою до франківської метафорикою, як-от «чужа левада» – трансформація культурних здобутків інших народів для уведення їх в український літературний дискурс, актуалізація й засвоєння «старого народного добра» [т. 20, с. 74], накладання на «чужий позичений малюнок» нових оригінальних барв. У передмові до збірки «Поеми» (Львів, 1899) Іван Франко писав: «<…> передача чужомовної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями» [т. 5, с. 7]. Відтак всежиттєва культуротворча діяльність батька стала світлим дороговказом для сина.

Проте, відштовхуючись від батьківського досвіду, Тарас Франко усе ж шукав власного літературного шляху. Жанр творів, що входили до збірок «На крилах гумору», «Старе вино в новім місі» та «З чужої левади», у підзаголовку визначено як «веселі вірші». І справді, ці збірки містили легкі, гумористичні та життєствердні поезії, сповнені добродушного сміху. Від них віяло юнацьким оптимізмом та молодечою наївністю, щирістю і відкритістю до світу. Щоправда, в ідейно-художньому та версифікаційному плані вірші літератора-початківця були не завжди вправними. «Мимо досить зручних часом сюжетів, вийшло нездарно, наївно, без краплини гумору і сміху»[28], – аж занадто гостро оцінював їх критик Іван Лизанівський у рецензії на збірку Т. Франка «На крилах гумору».

Невідомо, як оцінив письменник ранні проби пера свого сина. Можливо, як і І. Лизанівський (який, до речі, у 1910–1912 рр. був особистим секретарем І. Франка), вважав їх «гумористичною саламахою»[29]. Хоч би як там було, але Іван

---

[28] *Лизанівський І.* Тарас Франко. На крилах гумору. [Рец.] / Іван Лизанівський // ЛНВ. – 1913. – Т. LXIII. – Кн. 7–8. – С. 252.

[29] *Там само.* – С. 253.

Франко волів не тиснути на сина своїм батьківським авторитетом і особистою професійною компетенцією. Хотів, аби він сам торував собі шлях. Та й для Тараса Франка надважливо було стати собою і вийти з батьківської тіні. Бо ж він, хоча й успадкував від батька письменницький хист, проте мав свою візію літератури та її розвитку. Та й, як згадувала сестра Анна Франко-Ключко, «з татом нераз спорив, бо всі свої погляди й переконання опирав на студіях латинської та грецької культури й літератури, що їх уважав за ідеальні й гідні наслідування не тільки в старовинних, але й у наймодерніших часах»[30].

Класичний філолог за фахом і покликанням, Тарас Франко був безмежно закоханий в античність[31]. І це своє замилування літературою і культурою стародавнього світу проніс крізь усе життя. Тому, незважаючи на негативну рецензію І. Лизанівського, він продовжив працювати. У цей час він підготував до друку збірку переспівів «Збиточний Амор» (опублікована 1918 р.) та переклад комедії Арістофана «Хмари» (вийшла 1918 р.). Тоді-таки розпочав і роботу над монографіями «Нарис історії грецької літератури» та «Нарис історії римської літератури». Але Перша світова війна обірвала творчі плани… 1921 року друком у Львові вийшла лише книга «Нарис історії

---

[30] *Франко-Ключко А.* Іван Франко і його родина. – С. 92.

[31] Прикметно, що саме з легкої руки другого сина Іван Франко захопився перекладом «Симпозіону (Бенкету)» Платона (Львів, 1912), який став першим українським перекладом творів Платона. Письменник у передмові до цього видання зазначив, що його син Тарас для вправи у перекладанні 1909 р. переклав з грецької мови «Бенкет» Платона. Згодом Іван Франко вирішив доопрацювати й опублікувати цей діалог Платона і спочатку разом з Тарасом, а потім зі старшим сином Андрієм повністю звірив переклад Тараса Франка з грецьким оригіналом (Platos ausgewählte Dialoge, erklärt von C. Schmelzer. Symposion. Berlin, 1882) та з німецьким перекладом (Platons Gastmahl oder Gespräch über die Liebe. Uebersetzt von Fr. Schleiermacher. Mit Vorwort, berichtiger Uebertragung und Erläuterungen herausgegeben von Dr. Max Oberbreyer. Leipzig: Reclams Universal Bibliothek). Згодом у статті «Іван Франко і античність» Тарас Франко назвав цей переклад батька «зразковим» (*Франко Т.* Про батька. – С. 137.).

римської літератури» – перша наукова історія римської літератури, написана по-українськи[32].

* * *

Поруч із класичною філологією Тарас Франко був безмежно залюблений у спорт. Руханка (себто гімнастика; ширше кажучи – фізкультура загалом) була для нього всежиттєвим хобі, улюбленою справою, а у складні моменти – навіть професією. У кінці XIX – на початку XX ст. пластовий та спортивний рух набував дедалі більшого поширення. Він був тоді «у тренді». Виконувати руханкові вправи під керівництвом основоположника української національної фізичної культури проф. Івана Боберського було модно. Уся активна гімназійно-студентська молодь завзято займалася різними «спортами». Це був корисний і веселий спосіб проведення дозвілля, добра можливість для розвитку фізичних і духових якостей, вияву лідерських та організаторських здібностей молоді. Відтак у магічному полоні руханки ще з гімназійної лави опинився й Тарас Франко, зрештою, як і його брати Андрій, Петро та сестра Анна. Тож 1910 р. Тарас склав державний іспит з фізкультури, який давав можливість викладати руханку у школах і гімназіях Галичини. Сучасники свідчили, що Тарас Франко був «визначним спортовцем і, як член спортивної секції "Сокола-Батька", у вечірні години керував руханковими вправами в залі товариства "Дністер"»[33]. Любив грати у футбол та теніс (був одним із піонерів цих видів спорту в Галичині!). Був діяльним членом українських спортивних товариств «Сокіл-Батько», «Україна», «Український спортовий союз» та ін.

Згодом юнацьке захоплення фізкультурою переросло у глибоке фахове зацікавлення. Так що у 1920-х вийшли у світ

---

[32] *Стріха М.* Український художній переклад: між літературою і націєтворенням / Максим Стріха. – Київ: Факт, 2006. – С. 50.

[33] *Чубатий Р.* Спогади про Івана Франка // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 532.

дві його книжки: «Історія й теорія руханки» (Коломия–Львів, 1923) та «Розвиток руханки серед українців» (Львів, 1925). Окрім цього, Тарас Франко – автор численних статей з питань тіловиховання і спорту: «Значення руханки і рухових забав» (Вісти з Запорожа. – 1914. – Ч. 89–90), «Руханкова справа на Великій Україні» (Діло. – 1922. – Ч. 30, 8 жовтня), «З життя сокільських товариств» (Громадський вістник. – 1923. – Ч. 40, 22 лютого), «Паризька Олімпіяда» (Громадський вістник. – 1923. – Ч. 46, 1 марта), «Злет у Празі й українці» (Новий час. – 1926. – Ч. 51, 25 липня), «Українська ситківка» (Новий час. – 1926. – Ч. 59, 26 серпня), «Руханка і спорт на Радянській Україні» (Життя і Знання. – 1927. – Ч. 5), «Про спорт» (Сокільські вісти. – 1928. – Ч. 1), «Спорт на селі» (Сокільські вісти. – 1928. – Ч. 3), «Недостачі і парадокси легкої атлетики» (Спортові вісти. – 1931. – Ч. 12–13), «Футбалевий тренінґ і тактика» (Спортові вісти. – 1933. – Ч. 5–8), «Гарпаст» (Спортові вісти. – 1933. – Ч. 17), «Нове в шкільній руханці» (Спортові вісти. – 1933. – Ч. 18)[34].

Усі ці праці, які заслуговують на окрема видання, засвідчують, що Тарас Франко на початку XX ст. був одним із фундаторів українського національного фізичного виховання. Його монографія «Історія й теорія руханки» – одна з перших теоретико-методичних та історичних розвідок, що запроваджувала українську спортивну термінологію та обґрунтовувала націо- та державотворчу місію фізичного виховання. Причому руханку Тарас Франко розумів не лише як сукупність фізичних вправ соматичного характеру, а значно ширше. Для нього фізкультура і спорт – це вагомі засоби, що рятують народи від «національної смерті», тобто шляхи до національного відродження українців. «Наше громадянство досі ще недооцінює значення руханки, – писав Тарас Франко. – А крайній час уже зрозуміти, що раціональна гімнастика є могутнім засобом для

[34] Про творчий внесок Тараса Франка у спортивний рух України див.: *Вацеба О.* Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997.

піддвигнення нації з упадку, для улегшення їй боротьби за існування. Вага гімнастики ні раз не менша від инших форм людської організації: просвіти чи кооперації»[35]. Пластове і спортивне виховання покликане розвивати фізичні і моральні якості особистості, робити молодь відважною, сильною, пильною і небайдужою, а відтак корисною громаді і нації. «Пласт розбуджує в молодіжі почуття честі й енергію»[36]. Саме «загроза денаціоналізації» «примусила українців узятися до руханки». Бо ж тільки руханка здатна «відродити широкі маси селянства й виховати нове сильніше покоління»[37]. «Гімнастика може розвиватися тільки на національній основі, ніколи на класовій або партійній»[38].

І це були не просто гасла. Усі ці ідеї були близькі Тарасові Франкові. Він їх сповідував, підтримував і поширював. А фізичну підготовку вважав необхідною умовою військової могутності держави. На його думку (між іншим, вельми актуальну й сьогодні!), «увесь український нарід, коли не хоче згинути, мусить бути змілітаризований»[39].

Така національно-патріотична візія розвитку фізкультурно-спортивного руху була, як ніколи, на часі. На початку XX ст. Україна перебувала в складних умовах бездержавності, багатомільйонний народ, розділений між окупантами, потребував відродження і утвердження на геополітичній карті світу. Тому пластовий, фізкультурний, спортивний рух мав стати і врешті став отим легальним об'єднавчим чинником, який чи не найкраще підтримував і забезпечував відчуття згуртованості, єдності й організованості нації. Тож невипадково основу українських військових формувань початку XX ст. – Українських Січових Стрільців (усусусів), а згодом і Української

---

[35] *Франко Т.* Історія й теорія руханки / Тарас Франко. – Коломия–Львів: Накладом «Сокола-Батька», 1923. – С. 4.

[36] *Там само*. – С. 71.

[37] *Там само*. – С. 53.

[38] *Там само*. – С. 74.

[39] *Там само*.

Галицької Армії – склали активісти «Пласту» та спортивних парамілітарних товариств «Сокіл», «Січ» і ін.

До цих активістів, що боролись за незалежність України, належали і сини Івана Франка – Тарас і Петро. І вони щиро вірили у правильність обраного шляху. «Це був цвіт народу, його визвольний легіон, надія пригноблених, зав'язок майбутньої української армії, – писав про усусусів Тарас Франко. – УСС виробили й кров'ю в численних боях освятили одноцільний "впоряд", вишколили багато старшин і підстаршин і десятки тисяч стрільців. Своїми геройськими ділами створили блискучу традицію, джерело духового підйому для грядучих поколінь. Ідеї укр[аїнської] руханки, військовости й державности рознесли УСС широко по всій Україні від Карпат по Кубань і засіяли між народом здорове зерно, що в будучності дасть багаті плоди. Військова організація Січових Стрільців, зложена була наполовину з галичан і наддніпрянців і була живим символом тіснішого об'єднання двох частин великого народу»[40].

Наснажений національною ідеєю, яку одним із перших в історії української політичної думки обґрунтував його батько, Тарас Франко (як і його брат Петро) з вірою у відродження української державності увійшов у новий етап свого життя – і заразом новий етап світової історії. На поріг глобальних історичних катаклізмів та геополітичних змін він ступив у повній готовності – фізичній, духовній та бойовій.

II.
Перша світова війна: від австрійської армії до УГА. Участь у національно-визвольному русі. Харківський період. Антирадянські погляди

Із початком Першої світової війни Тарас Франко був мобілізований до австрійської армії. У листі до дружини від 2 серпня 1914 р. з Криворівні Іван Франко писав: «Вчора одержав

[40] *Там само.* – С. 66.

телеграму від Тараса, аби приїздити, бо він покидає Львів. Та телеграма була о два дні спізнена, бо вже від двох днів задля мобілізації не приймають жодних приватних пасажирів на залізницю. <…> Не знаю, коли Тарас вийде зі Львова…» [т. 50, с. 419–420]. З серпня 1914 р. Тарас Франко відбував службу при четвертій кавалерійській дивізії. У лютому 1915 р. потрапив до шпиталю в Угорщині на запалення легень, після чого був визнаний непридатним до польової служби та призначений як інструктор до роботи з рекрутами. Тричі перехворів тифом, і «три рази це спасло йому життя, хоч рівночасно позбавило його всяких відзнак і підвищень ранґи»[41]. Згодом його послали на російсько-австрійський фронт, спершу як перекладача, а невдовзі на службу «при бездротному телеграфі, а вкінці з дуже небезпечним завданням “братання”»[42], себто з дипломатичною місією.

Під час суворих років Першої світової війни спілкування батька і сина відбувалося хіба що листовно. У листі від 24 березня 1915 р. до доньки Анни Іван Франко сповіщав: «Про Тараса мав я сими днями відомість, що він перед двома тижнями з австрійським військом був у Станіславові з повновластю від коменди організувати стрільців. Із того можна вирозуміти, що він живий і здоров, не дістався до неволі ані не був обляжений у Перемишлі» [т. 50, с. 424].

Відомо 39 листів Тараса до батька, 31 з них – періоду війни. Листи сина до батька короткі, часто писані нашвидкуруч або зі шпиталів, або з місць дислокації його військової частини. У листах Тарас інформував про себе, запитував про здоров’я батьків, долю брата і сестри, хвилювався за цілість будинку. Напевне, листів було більше, проте не всі батько отримав, не всі доходили й до сина. Найчастіше листи надходили із запізненням. Тож невипадково в листі до Тараса Франка від 15 серпня 1915 р. письменник скаржився: «Дорогий Тарасе!

[41] *Франко-Ключко А.* Іван Франко і його родина. – С. 91–92.

[42] *Там само.* – С. 92.

Вчора одержав я твою картку з 12/VIII, бачу з неї, що ти не одержав досі ані мого листа з Петровою допискою, ані жодної з трьох дальших кореспонденток. Значить, писання від мене до тебе не доходять, а в такім разі шкода й писати тим більше, що за кождим разом треба просити когось віднести картку аж на пошту, а я сам досі хворий і ходити поза домом мені тяжка мука. Так і знай, що доки не одержу від тебе відомості, що ти одержав мої письма, то не буду більше нічого відписувати. Твої картки поприходили аж минулого місяця, по дві, по три нараз» [т. 50, с. 430–431].

Вістка з дому була тривожна, у тому-таки листі Іван Франко повідомляв: «<…> наш дім цілий і невшкоджений, раз лише ночували в нім москалі (коло 200) і шкоди не зробили, ревізії жодної не було, тільки злодії покрали дещо убрання. Мама від д[ня] 17 грудня 1914 в Кульпаркові, Гандзя в Києві, Петро при стрільцях у Коломиї... <…> Я хорий від лютого, жию оце вже півроку на дієті, зимою намучився страшенно, вихуд і стратив сили, які не скоро ще відновляться» [т. 50, с. 431].

Стурбований погіршенням здоров'я, самотністю й безпорадністю батька, Тарас просив «о короткий урльоп» (лист від 16 серпня 1915 р.), але дозволу не дістав. Він зміг провідати важко хворого батька лише наприкінці 1915 р. Тоді-таки Іван Франко через сина передав Федеві Федорцеву статтю [див.: т. 50, с. 343]. Це було останнє побачення Тараса Франка з батьком. Зустріч тяжка і печальна. Син намагався підтримати батька, розвеселити, повернути надію на одужання. Одначе «печать смерті на обличчі й повне усвідомлення приреченості не розвіювались протягом цієї досить короткої зустрічі з сином, зустрічі очікуваної і бажаної. Розмову Тарас намагався вести у колись милому серцю батька жартівливому тоні, проте діалогу в тому ж тоні не вийшло»[43].

---

[43] *Франко З.* У спогадах рідних // *Франко З.* Увінчаний шаною. – Київ: Україна, 1981. – С. 59.

На похорон Івана Франка син приїхати не зміг: на той час був на італійському фронті. Звістка про смерть батька прийшла до нього з тижневим запізненням.

У час українських визвольних змагань Тарас Франко боровся за незалежність України у складі Другого корпусу Української Галицької армії (УГА). Входив до редакції часопису «Стрілецька думка», що був офіційним органом корпусу Українських Січових Стрільців та виразником національно-патріотичної, державницької ідеології, а також армійських часописів «Стрілець» та «Червоний стрілець». Перехід за Збруч та поразку галицької армії переживав болюче. Був свідком комуністичної агітації та вимушеного «перемалювання на червоно» вояків УГА. «Хоча всі стрільці були грамотні й добре орієнтувалися в справах, признано їх класово неосвідомленими <…>, – згадував згодом Тарас Франко. – Стрільцям заборонено носити синьо-жовті відзнаки, скасовано обов'язковий привіт, заложено всюди по сотнях комуністичні гуртки <…>. Комісар з револьвером загиджував стрільцям усе українське»[44]. Навесні 1920 р., як і сотні інших старшин УГА, син Івана Франка потрапив у більшовицький підмосковний концтабір Кожухів (нині частина Москви). Звільнений з концтабору влітку того-таки 1920 року працівниками Галбюро за умови, що ніколи не братиме участі «в якихось контрреволюційних діях проти радянської влади в Росії, Україні, Галичині й за кордоном»[45].

* * *

Після звільнення з концтабору Тарас Франко переїхав до Харкова, першої столиці радянської України, де одразу влився в бурхливе культурно-громадське життя міста. З вересня

[44] *Франко Т.* По той бік добра і зла / Тарас Франко // Громадський вістник. – 1922. – 10 серпня (№ 138). – С. 2.

[45] *Литвин М.* Галицькі осередки у радянській Росії (1920 р.): [Електронний ресурс]. Режим доступу: history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6038-2/22.pdf.

1920 – до липня 1922 рр. працював викладачем та займався видавничою справою у Харкові. Тут він познайомився з українськими письменниками Василем Алешком, Михайлом Семенком, Володимиром Сосюрою, акторкою Наталією Ужвій та ін. Від 1921 р. – один із засновників та голова Літературно-мистецького товариства ім. Франка у Харкові. Як працівник харківського Державного видавництва, Тарас Франко часто виїздив також у відрядження до Одеси.

У Харкові син Івана Франка відновив свою творчу діяльність. Тут, як звітував він у листі до видавця Івана Калиновича від 11 листопада 1921 р., «складав одривний календар на 1921 і 1922 р., переклав багато статей з рос[ійської] мови, кілька п'єс, твір один К. Маркса. Написав кілька розвідок про Галичину, велику працю "Гімнастика і спорт" [первісна назва праці "Історія й теорія руханки". – *Н. Т.*] <…>, п'єсу в 3 актах "Гуртом" з роб[ітничого] життя на конкурс, склав кільканадцять гумористичних віршів. Переклав п'єсу Шенгера "Weibsteufel" – "Чортова баба"»[46].

Проживши майже два роки у Харкові, Тарас Франко мав змогу наживо побачити утілення комуністичних ідей на Великій Україні, ближче придивитися методам, якими соціалісти приходили до влади, а також відчути на собі їх партійну роботу і проповідувану «класову рівність». Він став очевидцем голодомору 1921–1922 рр. в Україні. У мемуарному нарисі «З Харкова до Львова» (1922) Тарас Франко з болем у серці констатував: «<…> маси голодних селян з різних губерній цілої "федерації" швендяють попід вагони, простягають худорляву руку і м'явкають жалібно. <…> І хоч Україна сама голодує, московське торбарство й досі не перевелося. Що не забрав уряд, викуповують, вимінюють і виманюють, вижебрують і прямо викрадають північні "союзники"»[47].

---

[46] ЛННБУ ім. Стефаника. – Ф. 57. – К-ч 244. – Арк. 1–2.

[47] *Франко Т.* З Харкова до Львова // Громадський вістник. – 1922. – 7 липня (№ 111). – С. 2.

А у статті «По той бік добра і зла» (1922) наводив шокуючі факти, що розкривали реальні обставини соціалістичного «господарювання» в Україні. Ось лише декілька промовистих цитат з цієї праці Тараса Франка, які яскраво демонструють хворобливий стан пролетарського суспільства: «Панує засада: молчать, не разсуждать!»; «Уряд кривим оком дивиться на всяку науку, особливо, коли вона йде в розріз із комуністичними доктринами»[48]; «Держава не визнає свободи преси й не терпить конкуренції»; «Більшість газет була російська, в Донбасі всі до одної…»; «В газетах агітують проти церкви, релігії, духовенства…»; літературу оцінюють «бувші купці – "шмайґелеси", фризієри, шевці й кравці», а «мистецтво виявляється головно афішами в стилю хляпанини»[49].

Дволикість «совєтського» режиму Тарас Франко бачив наскрізь: «…висміюють та обпльовують визвольні змагання українського народу. Деякі кажуть навіть, що нема ніякого українського народу, ні української культури, а є лише класи й загально пролетарська культура»[50]. «Окупантське жало московського хама» поширилось і на мову, політика українізації базувалась на подвійній моралі. «*Насильно* [курсив Тараса Франка. – *Н. Т.*] накинено Україні дивовижну "конституцію", і в ній стоїть параграф, що на Україні державними мовами признаються українська й московська нарівні. Яким правом, коли московські зайди творять менший відсоток населення, ніж жиди?», – обурювався Тарас Франко[51]. Система доносів і шпіонажу діє скрізь і всюди. А більшовизм насправді яскраво виявляє самодержавне дуроломство імперської Росії: «Ца-

---

[48] *Франко Т.* По той бік добра і зла // Громадський вістник. – 1922. – 2 серпня (№ 131). – С. 1.

[49] *Франко Т.* По той бік добра і зла // Громадський вістник. – 1922. – 3 серпня (№ 132). – С. 1.

[50] *Франко Т.* По той бік добра і зла // Громадський вістник. – 1922. – 4 серпня (№ 133). – С. 2.

[51] *Там само*. – С. 1.

ризм переслідував свідомих українців, арестував, держав по в'язницях, висилав у сибірські "курорти", а большевики просто розстрілюють. Лад ніби змінився, а система силою безвладности залишилася стара: царська охранка переіменована на Чека, <…> шпіонів ще більше, ніж давно було»[52].

Нариси «З Харкова до Львова» та «По той бік добра і зла» вражають безкомпромісною правдомовністю і гарячим патріотизмом. Причому у цих текстах Тарас Франко не просто висловив свої спостереження й емоції від побаченого й пережитого на підрадянській Україні, а зумів піднятися до рівня політичних і навіть історіософських узагальнень. Подібно, як і його батько на зламі XIX – XX ст. у статтях «Що таке поступ?», «Поза межами можливого» та ін. передбачливо визначив основні «недуги», загрози та небезпеки своєї доби, так само і син у працях «З Харкова до Львова» та «По той бік добра і зла» у 20-х рр. XX ст. формулював політичні діагнози і прогнози уже власній історичній епосі. І тут погляди Тараса Франка були не вичитані з книжок, а продиктовані власним досвідом. Ці праці Франкового сина – вислід скристалізованого політичного світогляду, який за ідеологічними ознаками близький до інтегрального націоналізму, тобто правої ідеології, яка саме в той час зароджувалася в Україні і була чітко обґрунтована у праці Д. Донцова «Націоналізм» (1926) та ін.

Безперечно, Тараса Франка не можна вважати ані праворадикалом, ані ідеологом інтегрального націоналізму. Але окремі погляди, які можна експлікувати з цих статей, виразно свідчать про те, що він вірив у примат нації як колективної спільноти, а також у те, що свою політичну волю нація повинна реалізувати у формі державності. «Кожний народ, український теж, має не тільки права, але й обов'язок усіма засобами обороняти свою національну окремішність! – відзначав Тарас Франко. – І має обов'язок нищити кожного, хто стає

[52] *Франко Т.* По той бік добра і зла // Громадський вістник. – 1922. – 4 серпня (№ 133). – С. 2.

йому поперек цього шляху. Історія знає багато назв народів, що знайшли на Україні гріб або розплилися в українському морі»[53]. Нації між собою змагаються за місце під сонцем, а тому кожна нація (і українська також) має боротися, докладаючи всіх зусиль, за те, аби зреалізувати свою історичну місію.

І на цьому шляху політичного і державного утвердження надважливе місце відводилося молодому, енергійному, діяльному і національно-свідому поколінню. «Старе покоління надто м'яке, опортуністичне, до того пересякле російщиною й без ненависти до неї не здатне кермувати державним кораблем. Ті, яким мимо ударів історії й досі не вивітрів з голови федералізм (за всяку ціну!), мусять вимерти й дати місце новим свіжим силам, рухливим як жиди, підприємливим як американці, солідним як німці, твердим як сталь і безпощадним як чекісти. М'яка людина і м'який нарід не варта жити на світі! Закон боротьби за існування найсправедливіший, для всіх однаковий і не знає виїмків»[54]. Обов'язковим атрибутом нації, на думку Тараса Франка, має бути національна мова; українська культура не може бути російсько- чи двомовною.

Тож у харківський період свого життя Тарас Франко, хоч і був під недремним оком російського окупанта, усе ж залишився собою, не «перемалювався на червоно». Ба більше: він став цілком свідомим речником національної ідеї. І ця його позиція не була «автоматично» успадкована від батька. Це було самотужки вистраждане і виборене у воєнних лихоліттях, перевірене на міцність переконання.

---

[53] *Франко Т.* По той бік добра і зла // Громадський вістник. – 1922. – 5 серпня (№ 134). – С. 2.

[54] *Франко Т.* По той бік добра і зла // Громадський вістник. – 1922. – 6 серпня (№ 135). – С. 1.

III.
Галицький період життя: Львів, Ряшів, Станіслав, знову Львів. «В наймах у сусідів»: учителювання у польській гімназії. Повернення до рідного дому: директор музею Франка

У середині 1922 р. Тарас Франко повернувся до Львова. Тоді-таки одружився з Катериною Фалькевич (1896–1962), у шлюбі з якою мав троє дітей: Зиновію-Ростиславу (1925–1991), Дарію-Любомиру (1926–2015) та Роланда-Олександра (1932 р. н.).

Упродовж 1922–1929 рр. викладав грецьку і латинську мови у Львівській академічній гімназії. У цей час Тарас Франко написав рецензію на книгу Євгена Грицака «Під червоною владою. І. Шкільна справа на Радянській Україні» (1923), статтю «Новіші напрямки української поезії» (1924), а також розпочав роботу над монографією «Лис Микита. Критичний розбір поеми Івана Франка».

Розвідку про поему-казку Івана Франка «Лис Микита» він написав 1927 р. і тоді-таки виголосив на засіданні Філологічної секції НТШ. Проте, через важкий фінансовий стан НТШ, праця побачила світ аж десятиліття по тому, якраз у «двадцяті роковини смерти великозаслуженого довголітнього Голови Секції, найкращого Сина Галицької Землі й одного з найбільших її вчених, незабутнього – Івана Франка»[55]. Своє дослідження Тарас Франко присвятив батькові. Його й справді написано «з великим і зворушливим пієтизмом сина до батька»[56]. Розвідка відзначається грунтовністю підходу, академізмом викладу, літературною ерудицією дослідника, багатоаспектністю порушуваних у ній проблем, сміливістю думки, тонкими і влучними спостереженнями. Це – взірцеве філоло-

---

[55] Від редакції // *Франко Т.* Лис Микита. Критичний розбір поеми Івана Франка. – Львів, 1937. – С. 6.

[56] *Там само.*

гічне дослідження, блискучий комплексний, синтетичний монографічний аналіз генези, історії тексту, джерел, композиції, рецепції та стилю славетної поеми-казки, який і на сьогодні залишається найповнішою і, без перебільшення, найкращою науковою працею про поему-казку Івана Франка «Лис Микита». Ця розвідка – гідний дарунок сина у вінок шани і пам'яті своєму великому батькові.

Дослідження про поему-казку «Лис Микита» Тарас Франко планував захищати як дисертацію, проте польський славіст, професор Львівського університету Тадеуш Лер-Сплавінський не допустив його до захисту. Синові Івана Франка, як колись і його батькові, не знайшлося місця у польськомовному науковому середовищі. В умовах колоніальної політики осадництва, соціальної і національної нерівності українців з поляками, активних асиміляційних процесів в освіті в час польської окупації Галичини у 20–30-х рр. XX ст. українська інтелігенція змушена була шукати власних шляхів збереження своєї ідентичності та місць працевлаштування.

Тож протягом наступних десяти років задля кусника хліба Тарас Франко працював у «наймах у сусідів» (як колись і його батько у польській газеті «Kurjer Lwowski»): у 1929–1939 рр. він викладав фізкультуру в польській гімназії у м. Ряшеві (Жешув, Польща). Велике педагогічне навантаження не залишало майже жодного часу на творчу роботу. «Я маю 30 год[ин] тижнево, потім спортові заняття, так що ні науково, ні літературно працювати не годен», – скаржився Тарас Франко у листі до Ярослава Гординського від 14 жовтня 1931 р.[57]. До того ж що два тижні він приїжджав до Львова, де мешкала його стара мати та дружина з дітьми. Адже і родина, і батьківська хата потребували чоловічих рук та підтримки: полагодити дах чи паркан, відремонтувати драбину, прорідити сад або ж вирішити справу з новим квартирантом тощо. Усі ці клопоти лягали на плечі старшого в сім'ї – Тараса Франка. Недаремно Ольга

[57] ЦДІАЛ. – Ф. 384. – Оп. № 1. – Спр. № 53. – Арк. 9.

Франко у листі від 29 березня 1930 р. писала до сина: «Ти знаєш дуже добре, як твоє життя є важне для мене»[58]. І він знав це. Знав, що після смерті брата Андрія та батька саме він мусить бути опорою для матері та всієї родини.

Проте, незважаючи на турботи про добробут сім'ї та неможливість працювати літературно, Тарас Франко у польськомовному середовищі не байдикував. «У Ряшеві одну кімнату своєї квартири відводить для читальні української громади. У ній регулярно проводяться літературні вечори, зокрема в дні Шевченка і Франка, готуються і ставляться українські п'єси і водевілі, працює читальний куток»[59], який він щоразу поповнює новими українськими виданнями. Окрім цього він відвідував с. Бонарівку, що на Засянні (Ряшівщина), у котрому мешкали етнічні українці і яке було осередком українського націоналістичного руху. Тут у домі місцевого священика Івана Клюфаса збиралася українська інтелігенція, серед якої частим гостем був і син Франка.

У 1939–1945 рр. Тарас Франко жив та учителював (викладав російську та німецьку мови) у школах та гімназіях Станіслава (нині м. Івано-Франківськ). З 1940 р. – депутат Станіславської міської ради. Як педагог син Франка користувався шаною і симпатією серед своїх колег по роботі та учнів. «Тарас Франко – людина лагідної вдачі, з високою як внутрішньою, так і зовнішньою культурою, – згадував про нього колега Антін Терешкун. – Як учитель завжди високо тактовний і врівноважений. Уроки вів спокійно, інтелігентно. Своїм витонченим методом у дохідливий спосіб давав учням тверді знання. Йому завжди вдавалося витворити з учнями задушевні відносини.

---

[58] Листи Ольги Франко до синів Андрія і Тараса Франків / Публ. *Н. Тихолоз* // Дзвін. – 2009. – № 8. – С. 117.

[59] *Франко З.* Життя і праця Тараса Івановича Франка // *Франко З.* (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали / Упоряд. і наук. ред. М. А. Вальо. – Львів: [ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ], 2003. – С. 51.

Вони його дуже любили і поважали»[60]. З теплотою і пієтетом відгукувалися про Тараса Івановича і його колишні учні. Зокрема, Зенон Аксинчук, випускник торговельної гімназії Станіслава, зауважив, що він був учителем «високої культури» та ставився до своїх учнів «як до дорослих»[61].

Донька Зеновія Франко відзначала, що завоював батько повагу і любов серед учнів та громадськості Станіслава своєю порядністю, товариськістю, чуйністю, доброзичливістю, а також гумористичною вдачею та дотепами: «На загальношкільні виступи мого тата завжди сходилось стільки учнів, що важко було протовпитись. У залі панувала абсолютна тиша, бо ніхто не хотів пропустити ні одного слова з його виступу, а що голос його був тихий, незвучний, кожен намагався протиснутись і зайняти передні ряди. Майже кожне висловлення його виступу супроводжувалось реготом слухачів. Пам'ятаю, що навіть виступ про Івана Франка він почав з обігрування слова "родичі", що в галицькому мовленні означало "батьки", а не "свояки" (слово "батьки" в літературному значенні ще не адаптувалось, хоч і вводилось для літературного вжитку). Він почав так: "Мої родичі, виразно родичі, а не батьки, бо і мати була, а батько лиш один…" і в такому грайливому тоні провів весь виступ. Потім цей виступ переказувався з уст до уст і довго існував у розповідях людей як своєрідний "апокриф"»[62].

* * *

Наприкінці 1945 р. Тарас Франко повернувся до Львова, де працював викладачем класичних мов у Львівському університеті.

---

[60] *Терещук А.* Іван Франко в гуцульській одежі. Мої спогади // *Гаврилів Б. М.* Іван Франко в Станіславові: Історико-краєзнавче видання. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2006. – С. 75.

[61] *Товарянська О. В.* Спогади колишніх вояків дивізії Галичина. Інтерв'ю з Аксинчуком Зеноном Юліановичем: [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/Mahisterium/MAG_ISSUE28_history/13_ tovaryansky_ov.pdf

[62] *Франко З.* Життя і праця Тараса Івановича Франка. – С. 52.

З січня 1947 р. по липень 1949 р. він – директор Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка. Робота в музеї спонукала Тараса Франка до організації експедицій на Дрогобиччину (Борислав, Дрогобич, Нагуєвичі, Підбуж) з метою пошуку архівних матеріалів, зокрема церковних метричних книг, у яких згадувався рід Івана Франка, запису мемуарних свідчень, зарисовки шкіл та квартир, на яких мешкав письменник тощо. Про одну із таких поїздок він розповів у нарисі «Поїздка на Дрогобиччину». У цей час Тарас Франко написав також низку фактографічно цінних мемуарних статей «Літературно-меморіальний музей Ів. Франка у Львові», «Вілла І. Франка у Львові, Понінського, 4», «Нагуєвичі», «Іван Франко на селі», «Франки в Калущині», «Іван Франко у Криворівні». Розпочав роботу над розвідкою «Про дитячі і юнацькі роки Івана Франка» (залишилася незакінченою), а також як маляр-аматор створив низку картин на теми творів Івана Франка. Адже, як свідчила Зеновія Франко, Тарас Іванович «залюбки займався і живописанням, звичайно, як любитель, малюючи акварелі, а згодом масляні картини в стилі примітивізованого натуралізму й імпресіонізму»[63].

Слід звернути увагу на той факт, що і робота Тараса Франка в університеті, і праця в музеї припали на той час, коли залізна завіса радянської влади поширилась на Західну Україну. Совєтизація образу Івана Франка йшла повним ходом, а увага до нащадків письменника була особливою. До того ж у силу обставин Тарас Франко фактично виявився єдиним сином Каменяра (синів Андрія і Петра Франків уже не було серед живих, а донька Анна Франко-Ключко жила у той час у Відні), якого радянська влада могла контролювати і будувати щодо нього певні плани (взяти на озброєння для своїх ідеологічних цілей). Щоправда, місію офіційного і повноважного представника родини Івана Франка у СРСР, що її поклала на нього влада, Тарас Франко виконував неохоче. Безумовно, він розумів, що для збереження свого життя і життя своєї роди-

[63] *Франко З.* Життя і праця Тараса Івановича Франка. – С. 53.

ни мусить грати за правилами нової держави, мусить іти на компроміси. Зрештою, мав перед собою більш ніж переконливий приклад знівеченої долі свого рідного молодшого брата Петра Франка, що зник безвісти за діяльною «допомогою» органів радянської влади, та його доньки Віри, яка після чотирирічного перебування у німецькому концтаборі Равенсбрюк, з 1946 р. опинилася вже в радянському концтаборі у Воркуті.

Але навіть за цих обставин волелюбній, бунтарській і правдомовній натурі Тараса Франка нелегко вдавалося вкладатися у прокрустове ложе ідеологічних вимог радянського суспільства. «...Він був занадто вільнодумним», – згадував про нього Євген Сверстюк[64]. Часто свою відвертість «виправляв» вдалим жартом чи дотепом. «Та за тією жартівливістю приховувалася досить незалежна й тверда вдача. А жарти Тараса Івановича були часом досить ризикованими (особливо на ті аж ніяк не демократичні й ласкаві роки). <...> Якось до музею [Івана Франка. – *Н. Т.*] прибула група іноземних туристів: поляків, чехів та французів – представників тих народів, що зазнали від фашизму найбільшого лиха, – оповідав Юрій Шанін. – Син [Тарас Франко. – *Н. Т.*] вів екскурсантів кімнатами батькового музею. Вже прощаючись спитав: "А, може, якісь запитаннячка будуть?" (дуже характерна для нього ласкаво-жартівлива фраза). І хтось спитав: "А які у Вашого батька були улюблені письменники?" "Які?! – Тарас Іванович наче замислився і раптом сказав твердо: – Німецькі!» В залі запала тиша: занадто несподіваною й, м'яко кажучи, несвоєчасною була отака відповідь... Та після досить довгої, "акторської" паузи Тарас Іванович, хитрувато примруживши, закінчив-пояснив: "А саме: Кароль Маркс та Фридрих Енгельс!" Отже, син Каменяра любив, так би мовити, ходити по лезу ножа»[65].

---

[64] *Грицак Я.* «В університеті імені Івана Франка духу Франка, по суті, не було...»: Інтерв'ю з Євгеном Сверстюком: [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Usna%20Istoriya/1-HRYTSAK%20Yaroslav.htm

[65] *Шанін Ю.* Професор-оригінал – Тарас Франко // Слово і час. – 1998. – № 4-5. – С. 110–111.

Загалом, стиль мислення Тараса Франка був яскраво іронічним, іноді саркастичним, що незрідка виявлялося в ризикованих жартах, каламбурах, словесних парадоксах та параболах. Так, Ярослав Дашкевич згадував: «<…> Тарас Франко з його парадоксальним способом мислення міг завдавати клопоту як в університеті (де він пояснював студентам, що в Радянському Союзі – як і в античному світі – також є раби, а після напруженої паузи продовжував, що цими рабами є… машини), так і поза університетом (ще в Станіславові він, як дуже недовготривалий редактор, намагався випустити обласну газету з закликом "Голодранці всіх країн, збігайтеся!", переконуючи, що це найдокладніша українська передача гасла "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!")»[66].

До того ж у його домі часто збиралася національно-свідома молодь то на українські вечорниці чи студентські вечірки, то на народні календарно-обрядові свята. Такі «зборища націоналістів» в умовах безнастанних доносів і невпинного стеження були небезпечні. Тож не дивно, що «Тарас з родиною був під невсипущим наглядом негласних співробітників НКДБ-МДБ. У цьому ж будиночку [тобто у віллі Михайла Грушевського на вул. Понінського, 6. – *Н. Т.*] мешкала працівниця спецфонду львівської бібліотеки Академії наук Войцешко, а через дротяну огорожу заглядав майже постійно директор музею Кияшко»[67].

Зрештою, улітку 1950 р. Тараса Франка з родиною «добровільно-примусово» переселено до Києва. Як згадувала донька Зеновія Франко, радянська влада мотивувала переїзд до Києва тим, що родину Каменяра «треба ізолювати і оберегти від "бандерівців". Відразу після цього до нас прийшов полковник

---

[66] *Дашкевич Я.* У затінках вілли Грушевського // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-е вид., виправл. і доп. – Львів, 2007. – С. 364–365.

[67] *Дашкевич Я.* Моя праця в кабінеті Івана Франка (1944–1946 рр.) // *Там само.* – С. 362.

КГБ і сказав, що до тата прикріпляють охоронця [фактично агента КДБ. – *Н. Т.*], який буде ходити слідом за ним»[68]. Так завершився другий львівський період життя Франкового другого сина.

IV.

Київський період: заручник режиму. Праця в Інституті літератури. Франкознавство дозволене й цензуроване. Підтримка дисидентського руху. Українець без України

У Києві Тарас Іванович працював науковим (у 1950–1953 рр.), а у 1953–1963 – старшим науковим співробітником Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, де, зокрема, завідував бібліотекою Івана Франка, писав франкознавчі дослідження. У 1950–1953 рр. викладав також у Київському університеті ім. Т. Шевченка. Попри сприятливі житлові умови, у Києві завжди почувався емігрантом. Тарас Франко перебував під постійним наглядом КДБ, а для приїзду до Львова мусив мати спеціальний дозвіл.

Проте 16 березня 1963 р. був звільнений з посади старшого наукового співробітника Інституту літератури, за офіційним формулюванням, – «у зв'язку зі скороченням штату», про що зберігся документ у архіві Інституту літератури за підписом його тодішнього директора – одіозного М. Шамоти (наказ № 30 від 14 березня 1963 р. – Оп. №3–Л. – Од. зб. № 138. – С. 179–180). Одначе значення наукової праці Тараса Франка визначалося не його причетністю до певних інституцій, а насамперед тим, що він зробив у справі дослідження античної літератури та, що не менш вагомо, у вивченні життя і творчості свого великого батька.

Адже Тарас Іванович – не лише син Франка, а й відомий франкознавець.

---

[68] *Франко З.* Трохи із своєї біографії // *Франко З.* (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали. – С. 40.

1952 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Іван Франко і Борислав», схвальну рецензію на яку написав Максим Рильський. Цю роботу написано на межі літературознавства й історії. Автор проаналізував історично-економічні передумови появи бориславської теми у творчості Івана Франка. До бориславського циклу зачислив не лише художні, а й публіцистичні твори письменника. Розглядав творчість батька в контексті світової літератури, навів інтертекстуальні паралелі з текстами Еміля Золя, Ф. Шпільгаґена, Г. Келлермана, Й. Рогана та ін.; вказав на роль фольклорних елементів у створенні бориславського циклу, відзначив новаторство письменника, зокрема введення в українську літературу робітничої тематики, відстежив еволюцію художньо-естетичної свідомості митця.

Ще задовго до переїзду у Київ Тарас Франко порушував проблему наукового видання творів Івана Франка. Так, у листі до Ярослава Гординського від 14 жовтня 1931 р. він просив: «Чи не могли б Ви на зас[іданні] фільольог[ічної] Секції або й на пленум Тов[ариств]а [йдеться про Наукове товариство ім. Шевченка. – *Н. Т.*] піднести справу наукового видання творів мого Батька. Чим дальше, тим тяжче буде таке видання спорудити»[69]. Як старший науковий співробітник Інституту літератури Тарас Франко брав участь в укладанні та коментуванні 20-томового зібрання творів Івана Франка (зокрема готував 20-й том листів). Йому належить велика заслуга в упорядкуванні й паспортизації архіву письменника. Особливо цінними є його біобібліографічні та текстологічні коментарі. Рукою Тараса Франка проставлено позначки, пов'язані з датуванням творів та листів письменника. Без опрацювання й наукового опису архіву Івана Франка, що його зробив Тарас Франко, неможливим було б видання 50-томового Зібрання творів письменника.

---

[69] ЦДІАЛ. – Ф. 384. – Оп. № 1. – Спр. № 53. – Арк. 9.

Тарас Франко – один з упорядників ґрунтовних академічних збірників «Літературна спадщина. Іван Франко» (Київ, 1956. – Т. 1; Київ, 1962. – Т. 2; Київ, 1963. – Т. 3; Київ, 1967. – Т. 4), у яких опубліковано Франкові художні твори, статті, листи, переклади й переспіви із старогрецьких поетів, поетичні твори за мотивами історії стародавнього Риму. Ці збірники стали важливим етапом у готуванні 50-томника.

Спільно із своєю донькою Зеновією Франко під тиском радянської влади уклав збірник тенденційно дібраних антиклерикальних матеріалів «І. Франко. Проти Ватикану» (Київ, 1953). Це, мабуть, найхарактерніший і найпечальніший приклад того мимовільного, протиприродного компромісу з «червоним дияволом», на який змушені були піти нащадки великого роду під тиском страхітливих історико-політичних обставин – проти своєї волі і проти свого сумління. Про це свідчить, зокрема, той факт, що Тарас Іванович спростовував Франкове авторство горезвісного пасквіля «Папі в альбом» фальшивого витвору радянської антирелігійної пропаганди. Трагікомічну ситуацію обговорення цієї незграбної підробки в Інституті літератури сатирично змалював у досі не публікованому творі «Повість безвременних літ про Кирила Мученика…»[70].

Утім, Тарас Франко не тільки виконував «ідеологічно правильні» замовлення влади (зрозуміло, під примусом, не виключено, організованим радянськими спецслужбами), а й провадив справді академічну текстологічно-джерелознавчу роботу. Зокрема, він уперше опублікував з архіву письменника низку його творів: невідомі уривки з оповідань і повістей бориславського циклу та план продовження повісті «Борислав сміється» (Вітчизна. – 1954. – № 8), початок драматичної поеми з часів раннього християнства в Римі (Вітчизна. – 1955. – № 12), уривок незакінченого перекладу «Літом через Галичину» з поезії чеського поета Я.-С. Махара (Вітчиз-

[70] ІЛ. – Ф. 163. – № 5696.

на. – 1956. – № 1), переклад поеми Миколи Костомарова «На руїнах Пантікапеї» (Радянське літературознавство. – 1959. – № 1). У статті «Іван Франко про Богдана Хмельницького» (Вітчизна. – 1954. – № 4) Тарас Франко аналізував образ Хмельницького в художній та фольклористичній творчості батька, інформував про задум Івана Франка написати драматичну трилогію про гетьмана («Жовті води», «Берестечко», «Смерть Богдана») та публікував уривок драми з цієї трилогії. Він переклав з польської та вперше надрукував незакінчену статтю письменника «Ткачі. Драма Г. Гауптмана» (Літературна спадщина. Т. 1), лист Івана Франка до редакції газети «Kraj» (Літературна спадщина. Т. 1).

1956 р. Тарас Франко виступив консультантом кінокартини «Іван Франко» (Київ, кіностудія ім. О. Довженка).

Одначе чи не найціннішою для сьогодення є мемуарна частина франкознавчого доробку Тараса Франка. У тогочасній періодиці опубліковано його нариси «Розмови з батьком», «Стежками рідного краю» (1956), «Наїзд на Гуцульщину» (1958), «Одна рисочка» (1966), «Іван Франко і фізична культура» (1959), «Франки і спорт» (1971), статті «Таємниця Бубнища» (1964), «Гумор в житті Івана Франка» (1964) та ін. Для збірника «Іван Франко у спогадах сучасників» (Львів, 1956) він написав «Мої спогади про батька». Окрім того, Тарас Франко – автор мемуарних книг «Про батька» (Київ, 1956, 1964, 1966) та «Великий Каменяр» (Львів, 1966).

До збірки «Про батька» увійшли спогади, статті та оповідання про Івана Франка, які містили чимало нових та маловідомих на той час фактів із життя та творчості письменника, цікавих міркувань про бориславський цикл, поему «Лис Микита», тему війни та ін. Деякі статті ґрунтувалися на архівних та епістолярних матеріалах, як-от «Іван Франко в листуванні», «Іван Франко і античність». Збірка «Великий Каменяр» складалася з художньо-прозової присвяти «Невтомний робітник» та п'яти біографічних оповідань «Неспокійна молодість»,

«За соціалізм», «В шахті», «Страйк у Східниці», «Віче». На жаль, обидві книжки позначені «духом» радянського часу. Це простежується навіть на рівні заголовків статей «Іван Франко – революціонер», «Іван Франко – поборник миру» чи оповідань «За соціалізм», «В шахті», «Маївка» тощо. Попри цінні спостереження та спогади Тараса Франка, у них дуже мало емоцій та живих вражень, які, напевне, супроводили повсякденні життєві взаємини батька і сина. Натомість відчувається прокрустове ложе вимог радянського літературознавства, тенденційність в оцінках творів письменника, спогадів неблагонадійних сучасників Івана Франка, як-от негативні згадки про Михайла Грушевського чи надто критичні висловлювання про спомини доньки письменника Анни Франко-Ключко, яка не була радянською громадянкою, а жила в «буржуазній» Канаді тощо. Тому збірка Тараса Франка «Про батька» (у такому вигляді, в якому знають її читачі) – це книжка, у якій мало батька і ще менше сина. Це книжка, що її змушений був писати Тарас Франко як радянський літературознавець про предмет свого дослідження.

Ба більше, автор книги постійно мусив зважати на те, що і як він говорить, пише чи згадує. Відтак над його свідомістю та емоціями постійно тяжіла не лише радянська цензура, а й автоцензура. Певно, саме тому чимало бувальщин, які міг би розповісти син про батька, у книзі Тараса Франка просто не прозвучали. Саме тому книжка «Про батька», яка мусила б становити дуже велику цінність як спогад дитини про рідного тата, не отримала аж такого, як можна було б сподіватися, великого резонансу у франкознавстві. До неї і досі часто-густо ставляться досить скептично, як до малоцікавого й малоінформативного джерела. Насправді ж це враження оманливе і пов'язане тільки з опублікованим варіантом мемуарів.

Тим часом у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігся машинописний варіант книжки «Про батька» з авторськими та

редакторськими правками. Характер цих правок різний. Одні з них суто технічні, виправлені друкарські огріхи, другі – мовностилістичного та пунктуаційного характеру (як-от зміни «теж» на «також», «віднісся» на «поставився»), треті – невеликі викреслені речення чи абзаци, серед яких є абсолютно невинні, прохідні формулювання, що не становлять особливої вартості для сучасного франкознавства. Проте серед цих правок, викреслень та доповнень трапляються й особливо цінні, які кидають нове світло на те, як син розумів свого батька. І саме вони сьогодні особливо цікаві, оскільки репрезентують синівську візію постаті Івана Франка, яка не завжди збігалася з офіційною, так сильно (і насильно) представленою в опублікованому варіанті книжки. І нарешті, є більші фрагменти: абзаци, цілі сторінки і навіть самостійні тексти, що повністю не увійшли до книжки. Власне вони і є найцікавішими, адже документально засвідчують, що у синівській пам'яті збереглося чимало живих, суб'єктивно-особистісних, емоційно-схвильованих спогадів про батька, матір та родину загалом.

Отож що й чому було купюровано в книзі Тараса Франка «Про батька»? Насамперед, викреслено фрагменти, які репрезентували Івана Франка як живу людину, «цілого чоловіка». Тобто епізоди, пов'язані з приватним життям письменника та його родини, звички, кулінарні уподобання, умови праці (точніше, їх відсутність) та щоденного побуту – усе це не було важливим для репрезентації образу Івана Франка у радянському літературознавстві. Кожен письменник мусив відповідати канонам соціалістичної ідеології та моралі. Ті ж, що не вписувалися в канон, маркувалися тавром «буржуазних» і викидалися за борт літературного процесу.

Івана Франка не можна було просто відправити в забуття. Занадто великими і значущими були його заслуги перед Україною. А тому його, як і більшість інших письменників, увібгали у прокрустове ложе радянських ідеологем. І до сьогодні у свідомості ще багатьох українців Іван Франко асоцію-

ється з величчю, непорушністю і одноманітною сірістю отого пам'ятника-монумента, який спорудило йому радянське літературознавство. І як отой монумент, який не морщить лоба від палючого сонця та не закривається парасолькою від вітру й дощу, він став свого роду людиною без властивостей. Відтак усе, що могло дискредитувати позитивний, ідеологічно правильний образ письменника, не бралося до уваги: ось як те, скажімо, що син Петро двічі навчався в одному класі, і «батько тим не переймався»[71], або те, що дружина Ольга «влітку босо ходила на базар»[72]. Нерідко купюрованими ставали й абсолютно безневинні твердження, як-от: «Сам батько до пізньої старості вправляв тягарцями (гантелями), займався туристикою і риболовлею, мріяв купити власний велосипед»[73]. Певно, цензори вважали їх занадто «приземленими», «побутовими»...

Глибоко в душі Тарас Франко протестував проти отого офіціозного образу батька, «приваленого» великою кам'яною брилою. У одному з варіантів (начерків) передмови до своєї книги він прямо виступив проти *такого* Івана Франка: «Тридцять два роки минають, відколи на віки замкнув очі великий поет (28 травня 1916), виснажений недугою, але бадьорий духом, повний віри в невичерпні сили народу, повний надії на перемогу могутнього світа праці над світом заходячого капіталу. Оплакуваний масами щиро, деякими одиницями фальшиво, Іван Франко був похований, пізніше великим пам'ятником привалений, але його твори живуть»[74]. Аналогічну думку висловлював син і в нарисі-спогаді «Два обличчя (фантаст і реаліст)»: «Хто читав життєпис І. Франка, знає сяк-так його твори, чув про гострі його виступи проти головних представників буржуазного ладу і бачив "Мужицького посла" на сцені,

---

[71] ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 5.
[72] ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 12.
[73] ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 7.
[74] ІЛ. – Ф. 3. – № 4892. – С. 18–19.

той уявляє собі письменника якимсь силачем, борцем незламним і непохитним трибуном народу. <…> Але із собою самим боротьби не видержав. Незвичайна обов'язковість і безперервна умова праця без відпочинку таки мусили вкінці підкопати здоров'я.

Пам'ятаю батька вже недужим на очі, як лежав у затемненій кімнаті. Дома не боровся з ніким, а радше у всім уступав мамі, що керувала домашньою господаркою і рішала про багато-немало важних справ. Проти її красномовства батько встоятись не міг. На ніщо здалися логічні аргументи, на ніщо полемічний хист. Батько часто вривав дискусію і виходив з хати. Від себе Франко багато вимагав, дома лиш помагав (нам, дітям, в науці), суспільство за промахи і недбайливість болюче картав, нам вибачав, часом накричав, рідко карав, сили і волі не проявляв»[75].

Табуйованою для радянського франкознавства була й тема дружніх взаємин Івана Франка зі священичими родинами Галичини та Гуцульщини. Купюрованими стали й фрагменти, пов'язані з нібито німецьким походженням прізвища письменника та ранні зацікавлення Франка-гімназиста німецькою (а не як би це належалося – російською) культурою: «У вищих класах втягнено Івана Франка до кружка германістів. Збиралися там товариші Франка німецького походження. З гарячим захопленням читали твори німецьких класиків, особливо поезії…»[76].

Таким чином, купюрування зазнали насамперед ті висловлювання й міркування Тараса Франка про батька, які не відповідали радянським уявленням про «Великого Каменяра». За бортом книги «Про батька» залишилися нариси «Хто нажився в Бориславі?», «Два обличчя (фантаст і реаліст)», «Ходок», «Франкознавець» та оповідання «На Чивчин!».

---

[75] ІЛ. – Ф. 3. – № 4892. – С. 57–58.

[76] ІЛ. – Ф. 3. – № 4892. – С. 13.

* * *

«Не треба забувати й того, що писав він не у вільній країні і не вільним громадянином, <…>. Через те і в автобіографіях, і в спогадах йому доводилось вдаватися до маскування, до висловів, які б не могли сполохати ідеологічних противників. Бо якби сполохали, то тоді окремі місця, а може, й цілі речі не могли б з'явитися друком, бо органи преси були в руках людей, які перебували у ворожому для Франка таборі»[77] – писав Тарас Франко про батька. А насправді немов охарактеризував самого себе. Не міг вдихнути на повні груди, не міг говорити того, що думає… Змушений був ховати своє справжнє обличчя, говорити параболами і сміятися з того, з чого хотілося плакати.

Від радянської дійсності втікав у милу серцю античність. «А я тікаю в давнину, – писав у листі від 30 грудня 1966 р. до приятеля, класичного філолога Юрія Мушака, – я написав, поправив, вигладив ось збірочку нову…»[78]. Відпочивав душею, оповідаючи історії про давноминулі події та історичних осіб у збірці «У мандрівці століть» (Київ, 1969). Поруч із короткими гумористичними чи дидактичними історіями про Аристотида, Сократа, Ганнібала, Цезаря, Атиллу, Шекспіра, Сковороду та Міцкевича, оповів і про свого батька Івана Франка, а саме – про задум створення поезії «Каменярі». Перекладав з латинської, німецької та польської літератур, зокрема історичний роман В. Лозинського «Око пророка», поему-казку М. Віланда «Оберон».

Здавалося б, Тарас Франко жив в Україні, у самому центрі її столиці. Він не покинув Батьківщину, не емігрував до Канади, як його сестра Анна. Але на рідній землі, в зрусифікованому Києві почувався некомфортно. Усвідомлення того, що перебуває «на нашій, не своїй землі», болісно гнітило його. Безнастанно шукав України в Україні. Був «хворий» україн-

[77] *Франко Т.* Про батька. – С. 255–256.

[78] ЛННБУ ім. Стефаника. – Ф. 69. – Муш. 95. – Арк. 2.

ством. Ревно боровся проти русифікації та обстоював самобутні риси української мови: «Мусимо точно відрізняти "г" від "ґ". <…> Якщо ми не будемо відрізняти, то яка псявіра буде нас відрізняти від "хохлів"»[79]. Різко протестував проти шаблонності та уніфікації українських мовних норм з російськими: «Не маю права збіднювати мову, ні її лексику, ні морфологію, ні стилістику. Заганяючи всі явища під один шаблон, умертвлюємо мову. Цього не робив ніхто з сусідів»[80].

У квітні 1967 р. разом з Б. Антоненком-Давидовичем, К. Трохименком, І. Кавалерідзе, Є. Кротевичем та Л. Ревуцьким син Івана Франка виступив автором листа, зверненого до Політбюро ЦК КПРС, проти русифікації українських шкіл та установ[81]. А коли у Києві було відкрито метро, саме Тарас Франко доклав значних зусиль до того, аби станції було названо історичними найменуваннями, а оголошення звучали українською мовою. Усе це – конкретні вияви свідомих національних переконань Тараса Франка, несумісних із комплексами меншовартості та «малоросійства»: «…ми повинні вигублювати закорінений ще у нас "комплекс нижчості". Не вільно нам – під ніякою умовою! – применшувати наші успіхи, а роздувати чужі, представляти нашу справу в чорнім світлі, ніж є в дійсності»[82].

Дуже боліла йому Україна… Боліло серце й за українців, вигнаних і депортованих зі своєї землі. Робив, що міг. Пробував звільнити з лабет тоталітарної системи засуджених до довічного проживання у Сибіру своїх родичів. Віра Франко, небога Тараса Франка по братові Петрові, з удячністю згадувала свого стрийка, який не дав їй пропасти у концтаборі: «На Воркуті від цинги та недоїдання мене врятував стрийко

---

[79] *Лесів М.* Мої писемні контакти з Тарасом Франком // Варшавські українознавчі записки 23–24. – Варшава, 2007. – С. 347.

[80] *Там само.* – С. 343–344.

[81] Див.: ІР НБУВ. – Ф. 45. – № 208. – С. 1–4.

[82] ЛННБУ ім. Стефаника. – Ф. 86. – Прок. 361/п.4. – Арк. 2.

Тарас Іванович. Посилав мені сало, часник та інші продукти. Зіновія (сестра) згадувала потім, як на базарі купували найкраще сало, солили та відправляли мені посилками. <…> Тарас Іванович багато раз звертався до вищих інстанцій, писав навіть до Сталіна. <…> Важко сказати, кому я завдячую своїм поверненням до Львова, але, можливо, не останню роль у цьому відіграли клопотання стрийка Тараса»[83]. Всупереч обставинам зберігав власну гідність та залишався українським патріотом.

Ризикуючи життям, клопотав за дітей «ворогів народу», за проскрибованих владою дисидентів та політичних в'язнів. Підтримував, як міг і чим міг. Промовистим є хоча б той факт, що у час нової хвилі політичних репресій та арештів у 1960-х рр., рецензентом збірки Тараса Франка «У мандрівці століть» виступив проскрибований Михайло Брайчевський (саме у той час, 1968 р., звільнений з посади співробітника Інституту Історії АН УРСР за антирадянську статтю «Приєднання чи возз'єднання?»), а передмову написав «неблагонадійний» Борис Тен (відомий перекладач Микола Хомичевський).

Незважаючи на небезпеку, Тарас Франко, як і його донька Зеня, підтримували дружні взаємини з шістдесятниками Лідією Коць-Григорчук, Михайлиною Коцюбинською, Василем Стусом, Іваном Світличним та ін. Активна національно-свідома громадянська позиція батька і доньки не залишилася непоміченою. У травні 1969 р Зеновію Франко за участь у правозахисному русі і за редагування книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» звільнено з Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР. Репресії щодо своєї доньки Тарас Франко переживав болюче. Її захистити не міг… Зеновію Франко поновили на посаді аж по смерті її батька.

---

[83] [Документ] № 333. Франко Віра-Марія Петрівна // Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга І. / Упоряд. *Я. Лялька, П. Максимчук, І. Патер* та ін. – Львів: Просвіта, 1993. – С. 610.

* * *

З-поміж усіх Франкових дітей Тарас, очевидно, був чи не найближчим до батька в плані професійної реалізації, бо ж, як і він, був філологом за фахом і за покликанням. Розумний і талановитий, зі жвавим темпераментом та блискучим інтелектом, вишколеним старою галицькою школою класичної філології, Тарас успадкував від батька любов до літератури та філологічної праці загалом. Водночас він не наслідував Івана Франка, не копіював його сліпо, а йшов своїм шляхом. Мав свій погляд на літературу. Іноді сперечався з батьком. Водночас над ним, може, більше, ніж над іншими дітьми Івана Франка, тяжів феномен батькової геніальності. Як старший син «Великого Каменяра», він постійно перебував під пильним наглядом радянської системи. Бути сином Івана Франка стало для Тараса не лише честю, а й тяжкою повинністю. Його обов'язки перед батьком помножились на обов'язки перед радянською владою. Саме на нього лягла важка ноша «совєтизації» образу вічного революціонера. Мимоволі він став de facto «офіційним і повноважним представником» Івана Франка в Радянському Союзі. Змушений був змиритися із цією невластивою собі роллю, але так і не погодився з нею внутрішньо.

Напевне, найгірше і найтрагічніше, що змогла зробити радянська система із сина Франка – це змусити його стати *радянським* літературознавцем. А поза тим, як свідчить сестра Анна, у своєму органічному українстві «він був прямолінійним і до дрібничковості послідовним. Купував виключно в українських крамницях, говорив всюди по-українському, приятелював виключно з українцями, належав до українських організацій. Коли в 30-літні роковини смерти тата йому довелось промовляти на зборах у Станіславові, він на самому вступі заявив: "Іван Франко не був комуністом і не писав у комуністичному дусі". За свою правдомовність не був люблений, але він з'єднував собі людей делікатністю й культурним виступом»[84].

[84] *Франко-Ключко А.* Іван Франко і його родина. – С. 92.

Усі, хто знав Тараса Франка зблизька, згадують про нього як про чоловіка надзвичайно порядного і товариського, чуйного і привітного, чоловіка, котрий володів неперевершеним почуттям гумору та понад усе цінував своє українське коріння. «Тарас Іванович був людиною лагідної вдачі, відкритої і чутливої душі, людиною, наділеною почуттям гумору і природним хистом до мистецтва. Понад усе цінував він працю, при тому і фізичну, і розумову. Праця була потребою і задоволенням його життя. Любив людей і любив розмовляти з ними, розмовляти правдиво, одверто і щиро, ділячи з ними і свої, і їхні радості та горе. Ця щиролюдська прямота і сердечна доброзичливість здобували йому симпатії і залишили добру пам'ять про нього у людей»[85], – писала про батька Зеновія Франко.

Справжній український інтелігент, Тарас Франко змушений був маскувати свої патріотичні переконання в умовах тоталітарної системи. Можливо, саме тому його талант ученого-філолога, письменника й перекладача так уповні й не розкрився. Маска лояльного радянського громадянина заслонила правдивий профіль українського патріота-націоналіста, проте не приросла до живого обличчя. Тож, попри все, в умовах політичного гніту та ідеологічного туману, Тарас Франко твердо вірив у майбутнє відродження української нації. Переконана: і наприкінці свого непростого, хоча й плідного життєвого шляху він міг би з упевненістю повторити свої слова з вікопомної статті «По той бік добра і зла» (1922): «Під гук гармат збудилася Україна, шляхом еміграції, перемішання й обопільного впливу дністрян і дніпрян виковується єдність нації, сильніша від паперової злуки Станиславова з Києвом. Політична незалежність, що мусить швидко прийти, затвердить тільки й завершить духову незалежність, спільність і громадянську дозрілість нації»[86].

---

[85] *Франко З.* Життя і праця Тараса Івановича Франка. – С. 54.

[86] *Франко Т.* По той бік добра і зла // Громадський вістник. – 1922. – 10 серпня (№ 138). – С. 3.

Усі життєві й творчі зусилля гідного сина великого батька були спрямовані на реалізацію цієї високої й шляхетної мети – аби витворити «модерний тип українця, свідомого громадянина, завзятого націоналіста, європейця, практичного й зрівноваженого»[87].

Уособленням такого типу був сам Тарас Франко.

Українець і європеєць.

Сьогодні ми нарешті спромоглися зірвати всі облудні маски і відслонити його чесний, мужній профіль, такий подібний на обличчя його батька – і водночас такий виразний та своєрідний.

Наталя ТИХОЛОЗ

---

[87] *Там само.*

МОНОГРАФІЇ

НАРИС ІСТОРІЇ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ[1]

Передмова

Вже від давна давалася відчувати у нас потреба підручника до історії римської літератури. Для виповнення тої прогалини в нашім науково-популярнім письменстві нехай послужить сей огляд; він призначений не тільки для молодіжи середніх шкіл, але й для ширших кругів нашого громадянства, взагалі для всіх, хто цікавиться латинським письменством та його історією.

„Нарис історії римської літератури" написав я ще перед вибухом світової війни, головно на основі лектури латинських клясиків. Користав при тім із великих німецьких підручників як: Тайфля[1)] і Шанца[2)], а з менших Альбрехта[3)] і Йоахіма[4)], з багатьох спеціяльних праць та з викладів професорів для клясичної фільольогії на львівськім і віденськім університеті. Крім того переглянув я ще й польський підручник проф. Моравського та деякі російські огляди клясичних літератур. Дбав я поперед усього, щоби праця вийшла сяк-так самостійна.

Мій „Нарис" прочитав ласкаво Вп. проф. Д-р Сабат, директор станиславівської української гімназії й заохотив мене видати отсю працю друком. Виїмки з цеї праці читав я в 1912 році на „Бесіді" у Львові, як один із відчитів, уладжених „Товариством ім. Петра Могили".

[1)] Teuffel-Schwabe: Geschichte der römischen Literatur, Липськ 1890 року.

[2)] Schanz Martin: Geschichte der römischen Literatur, Монахів, 1898–1904. – У Івана Міллєра: „Підручник клясичної старини", VIII. том.

[3)] Dr. A. Albrecht: Abriss der romischen Literaturgeschichte, Universal Bibliotek. Nr. 3951–3954, Липськ, Наклад Филипа Рекляма jun.

[4)] Hermann Joachim: Geschichte der römischen Literatur, 3, видання, Липськ, 1905. Sammlung Göschen, ч. 52.

Для характеристики творчости і стилю старинних авторів подаю часто довші виривки з латинського письменства в оригіналі і в перекладі, або тільки по-українськи. До сього долучаю звичайно короткі оцінки і гльосси визначних старинних критиків й знавців клясичного письменства, так давніших, як і сучасних. За те рідко цитую рецензії й осуди новітніх критиків клясичної літератури.

В програмі редакції „Всесвітньої Бібліотеки“ лежить видати згодом цілу серію підручників історії літератур, як: грецької (в моїм опрацьованню), німецької, французької та других письменств, які приготовляються до друку.

Дубляни коло Львова, 29. липня 1918.

ТАРАС ФРАНКО.

P. S.

Через воєнну хуртовину і виїзду редактора-видавця „Всесвітньої Бібліотеки“ – за кордон, отся публікація виходить з двохлітнім опізненням, правописом передреволюційної доби і містить в „Показчику до римської літератури“ (стор. 197–209)* видання, які появилися друком до половини 1918 року.

Відень, в маю 1921.

РЕДАКЦІЯ.

---

* Показчик до римської літератури, а також покажчик імен на твори, укладені Іваном Калиновичем, не подаємо. – *Упоряд.*

ОГЛЯД ІСТОРІЇ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Понятє літератури. Слово „література“ або по-нашому письменство можна брати й розуміти в ширшім і вужчім значінню. До літератури в ширшім значінню належать усі пам'ятки мови, без огляду на їх форму і зміст і спосіб захованя, себто чи вони списані на пергаміні, чи на папірусах, чи на камені або на посудах. В рамах сього нарису одначе розглядатиму посеред усього твори артистичної вартости, а найпаче оригінальні написи, наукові твори, практичні підручники лишу на боці.

ПОДІЛ ЛІТЕРАТУРИ

Як усяку иншу літературу, так само і римську ділимо на два головні роди, на поезію й прозу, а кождий із тих родів знов на кілька відмін. І так поезію – на епічну, ліричну, драматичну та дидактичну, а прозу – на історичну, риторичну, фільософічну й наукову. Та з виїмком клясичної грецької літератури, в жаднім иншім письменстві не можливо перевести такий поділ вигідно й без шкоди для предмету. Тим то історик літератури з розбором поодиноких родів письменства (ейдографічний принціп – *ейдос* вид, відміна і *графо* – пишу, зображаю) сполучає звичайно принцип синхронізму, тобто одночасности, розглядаючи твори літератури в такім порядку, в якім вони повставали, оскільки можливо в рамах поодиноких родів письменства.

Житєписи авторів важні нераз для генези їх творів, через те й годі їх поминути. Бо й у новіших історіях літератури цікаві ми дізнатися не лише про сам твір, про прикмети його форми, стилю та змісту, але також про його автора, хто він був, коли вродився і вмер, до якого стану належав і яку мав освіту. Дуже часто, особливо при старинних авторах, усі відомости з життя черпаємо з їх творів.

Латинська мова, якою писані твори римської літератури, живе до нині в латинськім Богослуженню, в фільольогічних семинаріях при вищих школах (де нею говориться), в науковій літературі всіх культурних народів світа і почасти в мовах романських народів. Поодинокі латинські слова удержуються в усіх живих мовах цивілізованих націй, отже і в нашій українській мові. Латинського язика вчать у гімназіях і будуть незадовго вчити і в реальних школах. В тій мові виходять також часописи. Знатє тої мови належить у високій мірі до пересічного образования.

Латинська мова входить у склад великої родини індоєвропейських мов, а споріднена ближче з групою італійських мов, як умбрійської, оскої, месапської, сабельських діалектів і и. Ті мови малих народів давно загинули після того, як римляни заволоділи всею Італією (на 200 літ пер. Різдвом Хр.), а народи, що говорили ними, злилися майже без сліду з завойовниками.

Як кожда мова, так і латинська, розвивалася поволі, підлягаючи ріжним впливам. Потрохи збагатилася вона словами сусідних, споріднених із нею діалектів. Крім того переняли римляни невеликий запас слів із грецької мови, якої представників мали досить у себе під боком у південній Італії або так званій Великій Греції. Від тих же греків (з м. Кум) переняли вони письмо (азбуку), пізніше мітольогію й літературні взірці.

Прикметою латинського язика можна вважати його баритоновість, то значить, що в більше-складових словах наголос завсіди стоїть на другім або (рідко) на третім складі від кінця, як у польській і романських мовах з виїмком французької, в якій усі слова мають наголошений кінцевий склад. Багатство, краса й милозвучність латинської мови загально признані.

В розвою римської мови й літератури можна відрізнити кілька головних періодів.

Перший період, початіковий, сягає від найдавнійших часів, т. зн. від заложення Риму, 753 р. перед нар. Хр. до виступу Лівія Андроніка 240 р.

Другий період, староримський, від 240–80 пер. Хр.

Третій період, клясичний, або золота доба римської літератури, від 80 пер. Хр. до 20 по Хр., до смерти ціс. Авґуста.

Четвертий період, срібний, від 20–120 (кругло).

П'ятий період, період упадку, сягає до кінця римської держави 476 р. або до законодавства Юстініяна, себто до початку VI століття.

Історія середньо-вікової і новочасної латини представляє для нас менший інтерес.

ПРИРОДНІ УСЛІВ'Я Й ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ РОЗВОЮ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Загально можна сказати, що розвій римської літератури не йшов нормальним шляхом. На те зложилися головно історичні обставини. Ненастанна борба суспільних станів, (кляс) патриціїв з плебеями, оптіматів з пролєтаріями, довгі й тяжкі війни з сусідними народами й инші важні державні справи відривали римлян від умових занять. Римські політики сотворили міцний державний устрій, правники виробили право, яке стало основою права культурних народів світу, римські вояки завоювали старинний *„orbis terrarum"* (круг земель) над Середземним морем, але в письменстві не здобулися римляни на оригінальні і справді цінні твори. Як підлягли раз сильному грецькому впливові, то до кінця свого письменства все йшли на чужім посторонку, все черпали з чужих джерел. Довгі часи вважали римляни літературу модною забавкою, а письменники не мали в них належного поважання.

Серед воєнного лихоліття затратив римський нарід артистичний змисл (*inter arma silent Musae*) і не стало фантазії, сеї необхідної понуки для письменської творчости.

Розум римлянина був звернений до практичних цілей, а ніжні чуття та літературний смак були приглушені.

Ненормальність розвою римської літератури видно в багатьох областях. Перші римські письменники були греки і писали по-грецьки або перекладали грецькі твори на лат. мову. Римське письменство починається відразу від найтяжчого роду літератури, себто від драми, а потім переходить до епіки, вкінці до лірики. Клясична проза розвивається в них перед поезією, противно як у греків і м. и. і в українців.

Замітна річ, що в латинській літературі, подібно як і в грецькій, не маємо майже зовсім пам'яток людової творчости. А годі припустити, щоб італійські селяни з часу народження І. Христа не мали своїх пісень та оповідань. Також майже не доховалися нам письменно сліди латинських діалектів. Причина лежить у тім, що місто Рим стало відразу осередком духового життя латинян. Письменники з провінції, приїздячи до столиці, стидалися пописувати тут провінціонально-діалектичними відмінами свого говору. Діалекти не були тоді ще в моді. Мова римського простолюддя ніколи не мала більшого впливу на розвій літературного язика. Через те латинська письменська мова з часом віддалилася від людової, завмерла в своїм розвою і стала власністю освічених верств всього Заходу. З людової лат. мови розвинулися романські мови.

ПРИКМЕТИ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Трохи чи не головною прикметою р-ої літ. уважають загально перемішаннє складників поетичних із прозовими. Клясична проза має часто поетичну закраску, а знов вірші пересякли прозою. І взагалі між римськими віршописцями мало дійсних поетів.

Ціле римське письменство проняте елементами риторики. Се має свою причину в тім, що напрям римського виховання довгі віки був визначно риторичний.

Крім риторики шкодить не мало р.-ій літ. дидактика. А в римлян що письменник, то й учитель. Навіть поети в них учать, пр. Горацій, найбільший р. лірик, дає в своїх творах лекції чесноти, хоробрости й інші практичні вказівки.

Мимо тих хиб має р. література чималу вартість, м. и. через те, що переховала нам цінні витвори грецького духу, яких в оригіналах не маємо. І се ще треба піднести, що багато творів р-ої літ., нераз не послідньої вартости, пропало в хуртовині віків. З другої одначе сторони, можна сказати, що найкращі твори того письменства дійшли до нас.

ПЕРША ДОБА (750–240):

ЗАВ'ЯЗКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Початки римського письменства, як і всякі початки, досить непоказні. Протягом п'яти віків збирав Рим сили, завоювував землі сусідів, уліпшував свої закони й державний лад та й – обходився без літератури.

Настарші твори р-ого письменства мають по части релігійний, а почасти урядовий характер.

Заховані останки стародавних римських заклинань, релігійних формулок і проклять: пр. ista pista sista – istam pestem siste! або abra cadabra, мабуть те саме що abi cadaver! (згинь маро!) й інші показують, що в старинній р. поезії, особливо людовій, не малу ролю відгравав рим і аллітерація, яких сліди бачимо ще й у пізнійших поетів, як Люкрецій, Вергілій, Петроній, Марціаль та инші.

Найдавнішим римським і загально-італійським віршем був т. зв. вірш сатурнійський (versus saturnius vel faunius).

⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑

пр. Malum dabunt Metelli Naevio poëtae.

Той розмір виступає не лише в штучній поезії, але також у людовій, у піснях брацтв, у сентенціях Аппія Кляв-

дія і в написах. Найславніші гробові написи Сціпіонів, відкриті перед 40 літами при via Appia: Cornelius Lucius Scipio Barbatus Gnaivod patre prognatus fortis vir sapiensgue. Quoius forma virtutei parisuma fuit Consol, censor, aidilis quei fuit apud vos Taurasiam Cisauna Samnio cepit subigit omne[m] Loucana opsidesque abboucit.

Мова тих віршів стара, а будова досить свобідна.

⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ | ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑

Вірш може мати більше або менше число складників, 13–18. Ритм стихів переважно ямбічний, через що вони стають нераз подібні до прози. Шодо метричного характеру стиха та сканзії нема згоди між ученими. Мабуть треба бачити в їх будові принцип квантитативний, який і в пізнійшій римській поезії має домінуюче становище, себто що для сканзії має значіннє не природний наголос слова, але довгота складів. Короткість складів індиферентна. Головна цезура (протин) припадає по третій стопі.

1. ПОЕЗІЯ

Початки римської ліричної поезії мають релігійний характер. Брацтво Саліїв (скакунів) зложене з двох колегій по 12 членів, співало в марті пісні на честь Марса Войовника (Mars gradivus). При співі виконували молоді люди різні скоки й танечні фігури, вдаряючи до такту списами в святі щити. Ті обрядові пісні звалися axamenta.

Инше товариство, fratres arvales (полеві брати), зложене також з 24 членів, співало в маю пісню на честь різних богів, як Марса, Лярів, а головно богині піль і земних плодів, що звала ся dea dia.

Ті пісні були дуже стародавні. Коли ж римська мова з часом розвинулася, братства все таки співали пісні в їх первіснім тексті, який навіть римські вчені, сучасники Ціцерона, слабо вже розуміли.

Зав'язків римської драми, а саме комедії, треба шукати в забавах, що відбувалися при нагоді різних празників, як компіталіїв, люперкалій в, фльоралііїв, сатурналіїв, і фесценінських ігрищ (versus fescennini). Назва та пішла від етрурійського міста Фесценнію м і споріднена з лат. словом fascinum, символом розплодової сили.

Жарти в формі питань і відповідей говорили собі сільські парубки й дівчата на обжинках та весіллях (як се буває скрізь ще й нині), а від селян переняли той звичай молоді римляни, що нераз мали нагоду до взаїмних жартів, передрочувань і дотепів. З часом перенесено такі імпровізовані жарти в формі діальоґів на сцену.

В 364 р. долучено до звичайної програми „римських ігрищ" ще одну точку, а саме сценічні вистави, до яких запрошено етруських акторів. Вони співали для розвеселення видців не конче приличні пісеньки і танцювали в супроводі флєту. Тоді ж почато списувати й слова тих жартів, які названо „сатирами", себто грою сатирів, веселих людей у козячих шкірах.

Елементи епічної поезії находяться в похоронних плачах (neniae) і промовах (Laudationes funebres), про які, на жаль, маємо надто скупі відомості.

Діла визначних римлян, консулів, диктаторів і инших державних мужів оспівували їх потомки при бенкетах або самі, оскільки який вельможа мав поетичний хист, або замовляли такі пісні, розуміється з прибільшеними похвалами, у поетів – ремісників. Короткі віршовані написи (indices або elogia, похвали) поміщувано також під масками славних предків, себто на портретах та статуях. Але той звичай бенкетових пісень скоро, вже за часів Катона Старшого, вийшов у римлян із ужитку, а самі пісні майже беслідно загинули.

В области дидактичної поезії стрічаємо тільки згадки й цитати у пізніших авторів. Лівій, напр., згадує про знану байку про бунт членів тіла проти гегемонії черева, яку оповів римський вельможа Мененій Аґріппа 393. р. плебеям

на Святій горі. Кілька людових приповідок подають учені, як Варрон, Фест, Макробій, напр.: Hiberno pulvere, verno luto, grandia farra, camille, metes (Як зима суха, а весна вогка, буйне збіжє пожнеш, молодий господарю), або вірш сатурнійський з замовленнєм: terra pestem teneto, salus hic maneto (земля най держить хоробу, а здоровлє най буде тут). Аппій Клявдій Сліпий, визначний римський політик, консул 312 р., зложив навіть цілу збірку сентенцій, з яких найславніша (в сатурнійськім вірші): faber suae fortunae unus quisque ipsus (кождий сам собі кує долю). Римські автори згадують іще про якогось віщуна Марція та його віршовані ворожби (vaticinia) світського і релігійного змісту.

Проворні мантії (ворожбити) торгували навіть такими ворожбами (жереби), у яких кождий, хто хотів, міг прочитати, яка його доля чекає. Вкінці байки з моралізуючою тенденцією, які читаємо в творах Горація, походять правдоподібно з богатого джерела людових оповідань.

2. ПРОЗА

в Римі служить спершу тільки практичним цілям і для того не має артистичної вартости. Урядники, як консули та претори, списують на камені, потім на виправлених шкірах приписи для урядування (agenda), подають звідомлення відбутих урядів (acta) і рішення в різних спірних справах. Релігійні братства видають протоколи з засідань і молитовні формули, т. зв. indigitamenta, якими римляни задля своєї побожности й забобонности дуже цікавилися.

Але найбільшу вагу поміж публічними пам'ятками мав календар (fasti) й урядова хроніка, так звані annales maximi (велика літопись), які вели верховні жреці (pontifices). В урядовім льокалі, так зв. регії, недалеко ринку (forum), виставляв pontifex maximus білу таблицю з листою консулів і инших високих урядників, а також списував важніші події 1) з по-

літичного життя, як дати війн і битв, тріюмфи полководців, день їх смерти, 2) з релігійного, як про заведеннє нових богів і культів, про будову храмів, вкінці 3) всякі сенсації дня, різні нещастя, чуда (prodigia) і ворожби, затьміння сонця та місяця, дорожню тощо.

З тих понтфікальних таблиць робили собі приватні люди відписи і вели дальше родинні хроніки, мішаючи безсовісно історичну правду з видумками.

Коли ж урядові таблиці згоріли в галльськім пожарі 390 р., відновлено і доповнено їх з пам'яти, при чім закралося багато невірних звісток і свідомо перекручених та пофальшованих історичних фактів. Через те перекази про часи королів, особливо чотирьох перших, являються напівлегендарними. Врешті в 123 р. пер. Хр. видав усі аннали понтіфекс Публій Муцій Сцеволя у 80 кн. і від того часу понтіфекси перестають вести аннали. Історіографія переходить відтоді зовсім у фахові, світські руки.

Кодифікацією римського цивільного права, головно звичаєвого, занялася в літах 451–450 спеціяльно на те вибрана комісія з 10 членів. Вона видала славні закони 12 таблиць, що стали основою й джерелом пізнішого права римлян, а рівночасно і всіх культурних народів.

Велике також значіннє мали ті таблиці для розвою латинської мови й фільольогії. Се був перший великий прозовий римський твір, зложений вищим стилем. З нього вчилася довгі часи римська молодіж писати й читати, а римські вчені приложили до нього уперве методу язикових дослідів. Ремінісценції з XII таблиць стрічаємо часто у пізніших письменників.

Значно меншу вагу має ius Papirianum, що містило в собі обрядові й сакральні приписи ніби ще римських королів.

Правничий календар (fasti) з означеннєм днів, у які можна було правуватися (fari), і формуляр, як подавати до суду скарги та прохання, видав Ґней Флявій, писар Аппія Клявдія. Се було сміле й загально корисне діло, бо знаннє календаря

і правних формул було до того часу тайною понтифексів, яку вони як свій привілей завидливо берегли.

До пам'яток старинної римської прози належали ще політичні й торговельні договори Риму з різними державами, як напр. з лятинами, з картагінцями (508 р.), з містом Ардеєю (444 р.), з веєнтами (428 р.), і закони, що були вириті на таблицях або списані на шкірах. Їх бачили вчені й історики ще за часів ціс. Августа, як на пр. Діонізій із Галікарнасу, Ціцерон, Горацій; вони й описують їх у своїх творах. Пізніше вони запропастилися.

Згаданий вище Аппій Клявдій Сліпий має ще значіннє як автор першої виданої промови. Ту мову – інвективу виголосив він 280 р. проти Пиргового посла Кінезія, що приїхав до Риму переговорювати з сенатом про заключеннє миру. Тоді-то виступив між иншими сліпий Аппій і гарячими словами відраджував землякам заключати мир із грецьким наїздником.

ДРУГА ДОБА (240–80)

РИМСЬКА ЛІТЕРАТУРА АРТИСТИЧНА

Грецький вплив на римську державність і культуру почався вже в IV передхристовім століттю. Між Римом і Грецією та її кольоніями існували здавна торговельні зносини. По війнах із Тарентом і Пиргом (282–272 р.) і по першій пунійській війні (264–241 р.) плила до Риму безліч греків, полонених та закладників. Освічених грецьких мужів запрошували часто на свої двори римські вельможі, поручаючи їм вихованнє своїх синів. Таких педагогів добирали вони собі нераз і з-поміж грецьких невільників. Також грецькі малярі, різьбарі, вчителі, лікарі та ворожбити з'їздилися в великім числі до Риму, шукаючи тут зарібку.

Але в літературі починає виявлятися грецький вплив могутно щойно від другої пунійської війни (216–201 р.) як се ствер-

див дотепно і влучно поет Порцій Ліциній (Ґеллій XVII, 21.) Poenico bello secundo Musa pinnato gradu Intulit se bellicosam in Romuli gentem feram. У війні пунійській другій Муза походом крилатим злинула на войовничий Ромулідів дикий рід.

А) ПОЕЗІЯ

Початки римської артистичної літератури зродилися з шкільних потреб. Грецькі вчителі не мали на чім учити римських дітей, і тоді один із них, учений грек А н д р о н і к (мабуть із Таренту), визволенець Люція Лівія, батька Салінатора, (консуля 219 р.), догадався перекласти на латинську мову безсмертний твір Гомера „Одисею". Як розмір вибрав він сатурнійський вірш: Virum mihi, Caména insecé vercutum.

Розуміється, що той короткий вірш не міг віддати всеї принади й епічної повноти віршів оригіналу. До того ще як чужинець боровся Андронік із трудностями латинської мови. Його переклад порівнює Ціцерон із пробами Дедаля на полі мистецтва. Та все-таки той недоладний переклад завдяки шкільному консерватизмови продержався як шкільний підручник аж до часів Горація.

З особливих прикмет латинської „Одисеї" варто згадати те, що грецькі імена власні заступав Лівій часто латинськими. Імена Парк, Кльото, Ляхезіс і Атропос віддав по свойому; Nona, Decuma і Morta, Кронос у нього Сатурнус, Мнемосина – Монета, Гермес – Меркурій.

Андронік має в римській літературі ще й ту заслугу, що переробив кілька грецьких трагедій і комедій на латину. Перші ті свої переклади виставив він 240 р. на римських ігрищах, при чім виступав сам як актор і співак. Але тому, що мав слабий голос, дістав дозвіл узяти собі хлопця як заступника для співання хорових частей. І той звичай удержався в пізніших часах. З його комедій основаних на грецьких темах (fabulae palliatae) знаємо майже самі тільки наголовки: „Ахіль", „Троянський кінь", „Егіст", „Герміона", „Андромеда", „Даная", „Іно", „Терей".

Мова тих перерібок була – по свідоцтву Ціцерона[1] – досить нескладна, та й вірш був не конче поправний; все ж таки заслуга Лівія Андроніка в тім, що через його твори могли римляни познайомитися зі скарбами грецької драми.

Врешті в области лірики виступив Лівій перед римською публікою з обрядовою віршою, т. зв. партеніоном. Ту пісню (шорстку вже й для естетичного змислу історика Лівія) відспівав хор із 29 дівчат у 207 р. по битві біля Сени галльської, коли над рікою Метавром удалося римським консулям побідити військо Гасдрубаля. Тоді ж появилися в Італії різні лиховісні знаки (грім ударив у храм Юнони на Авентині) і сенат для переблагання гніву богів зарядив публічні молебні й процесію, в часі котрих відспівано також Лівієву пісню.

Ґней Невій (ок. 280–201 р.) походив із плебейської родини. Рік і місце уродження не відомі нам ближче. З того, що Ґеллій називає Невія „повним кампанської гордости", виводили вчені, що поет побачив світ у якомусь кампанському місті. Але смілість, з якою той плебей нападав у своїх творах на римських вельмож, велить радше припускати, що він був родовитим римлянином. Замолоду відбував Невій військову службу в пунійській війні (264–242 р.), а потім узявся до літературної праці. Писав комедії, сатири, трагедії й епопею. При нагоді любив висмівати римських магнатів. Цеціннія Метеля, консуля 106 р., вразив Невій болюче славним сатурнійським віршем: Fato fiunt Metelli consules Romai – „Метелів доля робить консулями в Римі", на що розгніваний магнат відповів: Malum dabunt Metelli Naevio poetae – „В біду вженуть Метелі Невія поета".

За ті насмішки постаралися пани запроторити Невія в тюрму; з неї дістався він на волю аж завдяки заходам народних трибунів. Як високо цінили римляни Невія, свідчить епіграма, написана мабуть Вароном: Immórtalés mortales si forét fas

---

[1] Brutus, XVIII, 71.

flére, Flerent divae Camenaa Naevium poetam, Itaque postquam est Orcino traditus thesauro, Obliti sunt Romai loquier latina lingna. Коли б безсмертним плакать за людьми ялося, оплакували б Музи Невія поета. Бо скоро він зійшов у підземллє Орка, забули по-латинськи говорить у Римі.

Умер Невій на вигнанню, в африканськім містї Утиці ок. 201 р.

Трагедій переклав Невій з грецької мови 7. Крім наголовків: „Троянський кінь“, „Даная“, „Гектор“, „Гезіона“, „Андромаха“, „Іфігенія“, „Лікург“ – переховалися нам незначні уривки. Не знаємо також ближче двох його національних трагедій (fabulae praetextatae): „Ромуль або Вовк“ і „Клястідіюм“. В останній драмі прославив автор побіду Марцеля над Ґалятами і їх начальником Вірдумаром біля міста Клястідіюм (222 р. пер. Хр.)

Пліднішим був Невій в области комедії. З перерібок паллїяти знаємо поверх 30 наголовків: „Вугляр“. „Гончар“, „Технік (штукар)“ „Божевільні" „Безсонні“ „Співматери“. З „Тарентіллї“ (Тарентської дівчини) заховав нам Ізидор перегарний уривок:

Tarentilla quase in choro ludens
Dat se et communem facit.
Alii adnutat, alii adnictat,
Alium amat, alium tenet,
Alibi manus est occupata,
Alii percellit pedem,
Anulum alii det spectandum,
A labris alium invitat,
Cum alio cantat, at tamen
Alii dat digito litteras

Тарентийська дівчина,
Грається в гурті м'ячем,
Для всіх чемна та ввічлива
Сьому „так“ кивне плечем,
Того бровами впече,

Сього любить, другого тримає,
Руки третьому стискає,
Четвертому ногу потермосить,
Перстень п'ятому покаже,
Шестого запрошує устами,
Сього співами розважить,
Тому пальчиком дасть знак.

Але головно прославився Невій своєю епічною поемою „Bellum Punicum" („Пунійська війна") написаною тяжким сатурнійським віршем. Пізніший граматик Октавій Лямпадій (з II. стол.) поділив твір Невія на 7 книг. В двох перших книгах описав поет давню історію Риму, почавши від приїзду Енея, в дальших п'ятьох війну, в якій сам брав діяльну участь. Судячи з уривків та голосів старинних критиків, годі приписати тому творови більшу літературну вартість. Спосіб зображення подій був, мабуть, сухий і скучний.

Твори Невія подивляли римляни ще за часів Горація, але читали їх мало і для того вони швидко загинули. Лишилися тільки принагідні цитати в учених та граматиків і по словарях.

РИМСЬКА ДРАМА

Драматична поезія розвивалася в римлян від самого початку під чужими впливами, подібно, як і другі два роди поезії, епіка й лірика. Зав'язки драми виробилися в Римлян з танців і весільних обходів. Танці переняли римляни від етрусків, що були в танечній умілости великими мистцями. По переказу, захованому у історика Т. Лівія і полігістора М. Теренція Варрона, сучасника Ціцерона, спроваджено етруських акторів до Риму в 365 р. пер. Хр., коли саме в місті лютувала чума. Тоді-то за радою віщунів долучено до циркових ігрищ сценіч-

ні вистави, аби тим способом відвернути гнів богів від краю. Тиренські актори, звані гістріонами, виступали спочатку без масок і пописувалися перед публікою самими тільки танцями. Потім почали при тім дещо приспівувати по-етруськи й виконували відповідні рухи. Новий той рід вистав названо „сатирою". Пізніше називав так Теренцій свої комедії. З занепадом етруської держави попали етруські актори в Римі в пониженнє. Швидко загинула також мова того загадкового народу, а сам він розплився в латинськім морі.

На відміну прийшли тоді оски, від котрих римляни приняли легкий сценічний жарт, названий ателляною, мабуть, від головного міста осків Ателлі. Жарти ті зображали звичайно маломістечкове життє, і то життє низьких верств з їх грубими обичаями. Актори говорили по-оски і то навіть тоді ще, коли сам оский нарід розплився між латинами, а його мова заникала. Все ж таки жила вона ще якийсь час на римській сцені, де надавалася спеціяльно для двозначних жартів і грубих дотепів; своєї мови не хотіли мабуть римляни зогиджувати поганими словами. Ателляна була в Римі дуже популярна й збереглася на сцені ще до часів Августа.

Не менше від ателляни полюбили римляни мім, перенесений з Таренту. Від ателляни різнився він перевагою мімікі і вставленнєм танців при супроводі музики. Актори були одягнені в сорокаті арлєкінські одежі, зв. centunculi. На ногах мали осібні низькі черевики. Міми зображали життє римського люду і не вільні були від слизьких місць, у яких простий нарід все і всюди находить відповідну духову поживу і розривку, що розбуджує змисли. Міми продержалися на римській сцені майже до кінця цісарства.

Від Л. Андроніка виділяються в римській трагедії два роди: palliata (crepidata), від грецького плаща pallium і togata або praetextata, від тоґи з пурпуровим рубцем. Предмет послідньої брали поети з римського життя, звичайно із славної минувшини.

Про римську драму писав м. и. Ріббек: Die römische Tragödie, Липськ, 1876, і в своїй Geschichte der römischen Dichtung. Він видав також останки римських драм. Scaenicae romanae poesis fragmenta, Бібл., Тайбн. 1897. Крім того Люціян Міллєр зладив виданнє: Enni Naevii fabularum reliquiae, 1884.

Найславніший римський комік Тит Макцій Плявт, (Plautus) був так само чужинцем як і попередні драматурги. Ур. ок. 251 р. перед Хр. в м. Сарсині, в Умбрії. Походив з невольницького роду, а в Римі був замолоду помічником у мельника, а заразом пекаря. Те заняттє не подобалося одначе талановитому молодому чоловікови. Щоби поліпшити своє положеннє, він написав дві комедії: „Saturio“ (парасит) і „Addictus” (довжник присуджений вірителеви за довги), котрі несподівано мали на сцені успіх і рішили про дальшу долю Плявта. Чужинцем зацікавилися римські вельможі фільгелєни й викупили його з неволі.

Розцвіт літературної діяльности Плявта припадає на час другої пунійської війни. Умер поет 184 р. Він писав дуже багато і викликав цілу школу коміків. Кілько написав ком., нині напевно не знаємо. Старинні подають різні числа: 130, 100, а Сервій, коментатор Вергілевої „Енеїди“, подає кругле, а може пересічне число 60, між 130 а 21, кілько то комедій признав за Плявтові учений видавець Варрон. Титулів комедій Плявтових знаємо нині 55, а повних захованих ком. маємо нині 21. Щодо того великого числа комедій, приписуваних у старині Плявтови, то нім. учений Річль (Ritschl) уважає ім'я Плявта за збірне означене авторства усіх майже драм його часу. Плявт був у Римі дуже люблений, а його ком. представлювано вельми часто. Через те по смерти Плявта підсували ріжні драматурги свої слабі твори під ім'я Плявта, аби могли тим способом легко дістатися на сцену. Ім'я великого коміка забезпечувало до певної міри такі твори перед неприхильним осудом публіки.

Через часте представлюванє Плявтових комедій вкралися з часом до тексту різні зміни й поправки, котрі робили режисери на власну руку, додаючи нераз або пропускаючи цілі сцени. Поправленєм і очищенєм Плявтових творів від чужих домішок занималися вже римські учені Елій Стільон і Теренцій Варрон. Послідний зладив взірцеве виданнє 21 комедій, котрі упорядкував після азбуки. Так задержалися вони нам у Медицейськім кодексі. Видали їх Goetz і Schoell у Бібл. Тайбнера, 1894, Липск і Лєо в Берліні, 1896.

Коли імена попередників Плявта для нас пустий звук, то про нього самого можна значно більше сказати. Але й Плявт не був великим поетом, бо не був оригінальний. У своїх творах наслідує він виключно грецьких коміків, отже належить до палліяти. Вправді його комедій маємо досить, щоби схарактеризувати його поетичну творчість, але в тім сук, що така характеристика відноситься більше до драматургів, з котрих Плявт черпав, передовсім Менандра, Деіфіля й Філємона, ніж до нього самого. В чім був Плявт оригінальний і що свого влив у свої твори, нині доволі трудно сказати, бо не маємо грецьких прототипів, з котрими би можна їх порівняти.

Вже в тім заслуга Плявта, що дав римській публіці твори грецьких коміків у зрозумілій для неї лат. мові і тим зробив їх доступними найширшим верствам, між тим коли до тепер читали їх в оригін. лише римляни з вищим образованнєм, що любувалися творами грецького духа. Але Плявт не перекладав дословно грецьких комедій, лиш переробляв їх свобідно в дусі свого часу, при чім з двох гр. ком., споріднених змістом, робив нераз одну римську.

Мова його архаїчна, проста, розговірна, але досить уже вироблена, так що діяльог видається плинним. Зате стих діяльогу се дуже неправильний сенар, з частими стягненями, скороченями, і роззівами, так що подобає радше на прозу, подібно як стих Арістофана. Коли би його читати в ямбічнім правильнім ритмі, а хтось другий слухав, то ледви чи розумів

би багато що з тої „поезії". Як виголошували такі стихи римські актори, нині не знаємо: мабуть, як прозу.

Недостачі ритму заступав Плявт усякими фігурами мови. Дуже часті в нього ассонанція й аллітерація, навіть багата, з 4 звуками в стиху, не рідка також гра слів. Навіть рими попадаються і то так часто, що роблять вражіннє, мовби автор уживав їх свідомо для викликання комічного ефекту, пр. в „ослячій комедії" (Asinaria) в стиху 174. маємо такі рими: (говорить молодець до зводниці (lena): Nam neque fictum usquamst neque pictum neque scriptum in poematis Ubi lena bene agat cum quiquam amante, quae frugi esse volt.

Головна хиба Плявтової поезиї лежить у тім, що не робить різниць між словами осіб з різних суспільних станів. Всі говорять у нього гладко, живо і мудро, тим самим стилем. Через се його комедії доволі шабльонові. До того ще й поодинокі типи аж надто часто повторяються. Улюбленою особою в ком. Плавта є тип невільника, а не треба забувати, що поет сам був невільником і знав добре той стан. Виступають невільники в добрій половині комедій. Всюди вони мудрі, хитрі і вірні свойому доброму панови. В деяких комедіях, як у комедії „Pseudolus" є вони головними особами, коло котрих обертається вся акція. Невільник помагає нераз панови в біді, видумує для нього способи, як осягнути якусь ціль, звичайно любовну, піддурює батька, аби дав гроші, розв'язує загадку походження і тощо і взагалі такий невільник перевищує мудрістю і проворністю панів вольного роду. Так і справді могло бути в Римі в тих часах, коли найбільше цінили грецьких невільників. Вони були тоді вчителями римської молодежи і не дивно, ще перевищали її освітою, бо все учитель мудріший від ученика. Коли зважити сю обставину, то тип невільника в Плявтових комед. видасться нам зовсім природним. Той тип мудрого слуги наслідують залюбки французькі драматурги з часів Людвика XIV., особливо Молієр, тільки ж він дуже разить у його комедіях, бо не відповідає тодішньому дійсному житю.

Ось твори Плявта в азбучнім порядку: „Amphitruo“ трагікомедія написана за Тарентійцем Ріптоном. Юпітер бере на себе постать Амфітруона і йде до його жінки Алькмени на любовну балачку. В дверях сторожить Меркур у постаті Созія, невільника Амфітруона, і робить брехуна з дійсного Созія. Амфітруонови знов пускає тумана сам Юпітер, котрого побут у Алькмени не лишився без наслідку. В свій час приходить на світ хлопчик, то дістає ім'я Геракл. Зміст сеї комедії переказав елегійними дистихами середновіковий поет Віталіс, а переробив її по-французьки Молієр Жан Бапт (Покелєн). „Asinaria“, легкий жарт, написаний за грецьким поетом Діфільом, з відразливим змістом. Старий батько і його син, обидва люблять одну дівчину і наввипередки запобігають ласки в неї. Нарешті накидається на батька його жінка з лайкою, вибиваючи старцунови з голови всякі любощі. Син жениться з дівчиною.

„Aulularia“, за Менандром. Старий скупар находить дома під печею горщок з золотом, що його там закопав його дідо. Знайти горщок помагає йому родинний Ляр, що виступає як Прольог. Він любить дочку старого за її добротливість до нього і хоче їй помогти грішми. Але скупар криється з своїм скарбом перед дочкою і закопує його кілька разів у щораз инше місце. Якийсь невільник підглядає раз старого при тій роботі і викрадаючи горшок, рішає про щастє дочки старця і її жениха, котрому скупар не хотів перше дати за дочкою жадного віна. Молієр наслідував сю комедію в своїм „Скупарі“ (L'avare).

„Bacchides“, комедія написана на зразок комедії Менандра „Діс ексапатон“. Головною особою є невільник Хризаль; що при помочи всяких інтриг дістає свому панови гроші від батька, котрих той молодий чоловік потребує на удержаннє гетери Бакхи; з сестрою Бакхи любиться знов його товариш. Обманства Хризаля доходять вкінці до відома батьків обох молодиків. Вони постановляють насильно розірвати їх любовні зв'язки з гетерами, але вкінці й самі попадають у сіти хитрих дівчат.

„Captivi“ („Воєнні бранці“), одна з найкращих комедій Плявта. Композицію й головну ідею комедії придумав, мабуть, поет самостійно, бо грецький оригінал невідомий. Мотив комедії самопосвята невільника за пана. Фабула комедії така: Один етолієць утратив обох своїх синів: одного ще маленьким запродав якийсь невольник, другий був у полоні в Еліді. Щоб виміняти полоненого сина, купує батько двох бранців з Еліди, Фільократа й його невольника Тиндара. Але пан і невольник міняються ролями: пан іде за невольника в Еліду визволяти полоненого. Обмана виявляється; етолієць тяжко карає невольника. Але Фільократ додержує слова: син етолійця вертається з полону, і тепер показується, що вірний невольник Тиндар – запроданий син етолійця. – Сю комедію дуже прихильно оцінив Лєсінг; наслідував її посередно Кальдерон у своїм „Незломнім князю“.

„Curculio“. Наголовок комедії взятий від імени невільника – парасита, що обманством здобуває для свого добродія гроші на викупленнє гетери з рук власника публічного дому. Гроші ті виманює Куркуліон від офіцера, в котрім опісля пізнає відданиця свого брата. На основі ствердження вільного її роду, її жених і брат примушують зводника вернути гроші за її викуп.

„Casina“, написана на зразок комедії Діфіля „Клєруменой“. Батько й син старають з'єднати собі прихильність тої самої дівчини-невольниці, Казіни, кождий через свойого слугу. Слуги кидають жереби; – відси друга назва комедії: Sortientes („Клєруменой“) – виграє батько. Тоді слуга сина передягається Казіною і замість весільних любощів дістає ласий старичок здорового прочухана. Опісля виявляється, що Казіна – вольного роду; вона виходить заміж за сина.

Кінець комедії не захований. „Cistellaria“ названа від скриньки, cistella, в котрій містяться предмети, т. зв. crepundia. По них пізнають особи комедії вільний рід дівчини Сілєнії, котру досі вважали за невільницю і тепер уже ніщо не стоїть на перешкоді її подружю з коханцем Альцезімархом.

„Епідік“ (Epidikus). Батько й син люблять одну дівчину арфярку, котра, як потім виявляється, є нешлюбною дочкою батька. Свою назву дістала ся комедія від невольника Епідіка, що кермує в ній інтригою.

„Mostellaria“, „комедія духів“, на зразок Філємонової комедії „Фасма“ (Привид). Зміст такий. Батько приходить із чужини додому, де саме його син бенкетує з приятелями. Невільник не дає чужинцеви увійти в середину, кажучи, що в хаті загніздилися страхи, і її власник купив собі новий дім від сусіда. Старий батько хоче оглянути той дім, але невільник уміє його знов забалакати. Вкінці батько стрічається з сином і платить за нього довги. Комедію сю переробив по-данськи поет Гольберг. Оригінал Плявтової комедії „Menaechmi“ узятий з грецької комедії Епіхарма. Менехми – се два брати-близнюки, що замолоду розлучилися, так що один не знає, де живе другий. Один із них, підрісши, вибирається в світ шукати брата і по довгій мандрівці приїздить у те саме місто, де живе його брат. Тут уважають його всі за брата, з чого виникають усякі смішні ситуації. Парасит у сій комедії називається Poeniculus. Сей твір наслідував Шекспір у своїй „Комедії помилок”, а Максиміліян Клінгер у „Близнюках” (Zwillinge). Юлій Верн використав постаті подібних до себе братів у своїм істор. романі „Північ проти полудня” у Верна брати, користуючись своєю подібністю, доконують різних злочинів.

„Miles gloriosus“ (Bramarbas – вояк-хвалько) постать знана нам також із инших комедій Плявта й Теренція, написаний на взірець грецького оригіналу „Алядзон“ – незнаного по імени коміка. Замітна ся комедія тим, що не має ліричних частин, що зближає її до комедії Теренція. Композиція п’єси: гладка, з чого можна догадуватися, що Плявт користувався тут двома грецькими комедіями. Твір не має одноцільної акції, навпаки, у нім виступає більше героїв і їх противників і зображені дві події, як два мотиви акції. Дія відбувається на одній з улиць Ефезу, поміж двома домами, полученими з собою підземним

хідником. В однім із домів живе вояк, а властиво вислужений начальник відділу наємного війська, що тепер спочиває на лаврах побід, по більшій части видуманих ним самим або параситом, що за столом багатого начальника любить плести йому всякі небилиці, оповідаючи про його воєнні пригоди. В домі держить вояк гетеру, котру привіз собі з Атен. За нею приїздить її суджений і при помочи хитрого невільника офіцера, давнього свого слуги, вдається йому побачитися з любкою в домі того ж таки вояка й обдумати з нею плян, як їм утекти назад до Атен. Невільник Палєстріон підмовляє свого пана, вояка, аби пішов до жінки сусіда, що нібито пропадає з любови до нього. Дурний Пиргополінік вірить словам невільника, відправляє гетеру з дому, а сам іде до сусідки, надіючися гостинного приняття й милої забави... Але саме в рішаючу хвилю приходить муж і піймавши вояка на перелюбі побиває його тяжко. Комедію сю наслідували між и. два французькі письменники, Бержерак і Корнейль (Illusion comique).

„Mercator" (Купець) наслідуванє грецької комедії Філємона „Емпорос". І тут повторяється мотив неприродної емуляції на любовнім тлі між батьком і сином. Син привозить собі з чужини гетеру. Батько побачивши її, закохується в ній і щоби задержати її для себе, інтригує проти рідного сина. За його намовою купує ту дівчину сусід. Але несподівано приходить із села його жінка, накидається на мужа за його невірність і кінець кінцем син задержує любку, а батько з соромом відпекується інтересу.

„Pseudolus" (Хитрець – брехун). Невільник є головною особою сеї чудової комедії. Контамінацію двох грецьких оригіналів добачав у ній уже Варрон; пізнати її зрештою з деяких подробиць у самім тексті. І ся комедія належить до любовних, зі звичайними типами: легкодушного молодця, гетери і зводника.

„Poenulus" (Пунієць), комедія замітна частинами, написаними пунійським діалектом, котрий поет пізнав підчас сво-

го побуту в Африці, коло Картаґіни. Головний герой, Ганнон, приїздить у Грецію, шукаючи своїх дочок, котрих викрадено йому ще маленькими. Находить їх у домі розпусти і познайомлюється з коханцем одної з них. З дочками і зятем вертається у рідний край. Сама п'єса слаба. Переробив єї Плявт із оригіналу Менандра („Кархедоніос").

„Persa" (Перс) комедія перероблена з невідомого оригіналу. Перським торговцем передягає один невільник свого товариша, щоби обманством видістати гетеру з рук власника дому розпусти й передати її своєму молодому панови.

„Rudens" (Линва), комедія написана на зразок грецької комедії Діфіля. Сцена часто змінюється. Мотивом послужило тут розбиттє корабля при березі, де стрічаються з собою батько й дочка по довгій розлуці. Пізнає батько дочку по перстеневи, котрий виловлюють рибаки в скринці розбитого корабля. Хор зложений із тих же рибаків співає про своє бідолашне життє. І тут виступає осоружний зводник, котрий при кінці має втрату, бо мусить без заплати лишити батькови його дочку, давню свою гетеру. Шекспір написав на зразок сеї комедії свою „Бурю" (The Storm).

Комедія „Stichus" належить до найкращих перерібок Плявта. Її мотивом – вірна любов двох сестер до своїх суджених, що від'їжджають на довший час до заморських країв, аби там збагатитися. Тимчасом батько дівчат не хоче так довго ждати женихів і пробує віддати дочок на силу за инших. Саме тоді приїздять давні женихи з чужини, збагатившись усяким добром. Розлуку залюбленої пари й поворот милого в останній хвилі зробив осередком драматичної дії Ів. Котляревський у своїй „Наталці Полтавці".

„Trinummus" (sc. dies). День трьох мідяків, перероблений з „Тесауроса" Філємона (з 306 р.). Се одна з кращих комедій Плявта, названа від трьох мідяків, котрі дістає синофант. В тій комедії мало комізму, для того можна її радше уважати за родинну драму. Син у неприсутности батька прогайновує маєток і продає дім зі скарбом, про який нічого не знає, а се-

стру віддає за товариша. Вкінці кається своїх проступків і жениться з дочкою сусіда, що купив його дім. Лєссінґ написав на зразок сеї комедії свій „Schatz".

„Truculentus" (Воркун, грубіян) наслідуваннє незнаного грецького оригіналу. Так називається невільник, що вічно бурчить і все чимсь невдоволений, а особливо любить відказувати й вигадувати на гетер, що в сій комедії грають визначну ролю. Міщанин Дейнарх любить Фронезію і заходить у її дім, поки має гроші. Коли ж його засоби вичерпалися, замикає перед ним хитра гетера двері свого дому і не хоче нічого чути про пісну любов без гроший. На зміну находить собі иншого поклонника в особі богатого, а дурного начальника наємного війська. Щоби його краще піддурити й на довший час прив'язати до себе його серце враз із кишенею, підсуває йому Френезія дитину, ніби його власну. Між тим Дейнарх роздобув знов десь гроші і може тепер із вояком по черзі ходити до люб'язної Фронезії.

„Vidularia" (sc. fabula), названа від vidulus – скринька, в котрій схований перстень. По нім пізнає батько сина, шо врятувався на берег по розбиттю корабля. Мотивом і змістом подібна ся комедія до комедії „Rudens". Оригінал „Схедія" (– на швидку руку збитий кораблик) Діфіля, розуміється, не знаний нам ближче. Сама комедія Плявта пізно найшлася в рукописі і збереглася нам у не зовсім повнім виді.

Заслуга Плявта лежить у зручнім виборі грецького матеріялу, котрий він усюди старався латинізувати, заступаючи на пр. грецькі міти й імена власні римськими, як „Curculio" або „Truculentus". Прологи до своїх комедій написав він почасти сам, а почасти переробив їх з Менандрових. Деякі з них додали пізніші інтерполятори. Замітні в прольогах абстракційні особи, що виголошують їх: Родинний Ляр у комедії „Aulularia Arcturus" (північна звізда) в „Rudens" й инші. – Чужим додатком у Плявтових комедіях являються також т. зв. argumenta, де розказується короткий зміст комедії. Переважна частина

тих змістів акростихічна: кождий аргумент складається зі стілько стихів (ямб. шестистоп.), скілько букв має наголовок комедії, а кождий стих, числячи зверху в діл, починається одною з букв наголовку. Тілько в кількох комедіях змісти не мають акростихічної форми. Написав їх пізніший учений з Картагіни, Сульпіцій Аполлінарій, і його ученики.

Значіннє Плявта було все велике. За житя виставляли його твори дуже часто. Пильно читали їх також у середних віках, про що свідчить велике число рукописів. В часах відродження наук занималися ним визначні учені, як Скаліґер, також у новіших часах поясняли й обробляли Плявтові твори різні учені, головно німецькі, і так ми маємо про нього поважну літературу, що кілька разів перевищає об'ємом усі його твори. Читаються вони ще й нині легко, так що при тім можна вигідно обійтися без усяких пояснень і літератури.

Вплив Плявта був великий, особливо на староримське письменство, де він викликав цілу школу наслідувачів. Але також новочасні коміки користали з нього повними пригорщами. Згадаю тут лише про французьких драматургів: Моліера і Корнейля, англійця Шекспіра, еспанця Кальдерона, німця Кляйста. Також на слов'янській драмі, особливо на польській, відбився вплив геніяльного римського коміка. Його комедії до нині не стратили своєї вартости; вони й духом близькі до найновійшого, модерністичного напряму в європейських літературах. Зміст їх ніколи, мабуть, не може перестарітися, а розуміти їх може кождий нарід, бо скрізь у світі попадаються такі типи, як їх змалював Плявт. Ті постаті не мають уже різких прикмет національних, грецьких чи римських, так що можна їх радше вважати за універсальні типи.

Теренцій

По Плявті і рівночасно з ним виступало в Римі багато инших коміків, але менше талановитих. Твори їх не збереглися нам. Тому не буду тут ширше про них говорити, а приступаю

до Публія Теренція з Картагіни, другого славного римського коміка, по котрім маємо 6 комедій, що становлять весь його поетичний доробок. Він був невільником, а визволив його в Римі багатий сенатор Теренцій Люкан, надаючи молодому поетови своє родове ім'я. Бачучи його талант, казав йому сенатор учитися. Теренцій приставав пізніше із вельми освіченими римлянами, як Сціпіон і Лелій, і навчився в їх товаристві римської мови в найкращім її виді. Нею чарує він нас у своїх комедіях, котрі писав по грецьким взірцям, держачися досить строго оригіналу. Найскорше осягнули його твори признаннє у римських вельмож, що завдяки своїй грецькій освіті залюбки читали Теренцієві перерібки. Римська публіка не любила їх і сам поет жалується в своїх прологах до комедій, що видці кілька разів в часі вистави його п'єс громадно вийшли з театру, аби дивитися на продукції линвоходів і на змагання глядіяторів.

В 35. р. свого віку їздив Теренцій до Греції, аби там поправити й вигладити свої переклади з Менандра, але вже не вернувся у Рим, бо вмер по дорозі, 157 р. Час його життя припадає на пунійські війни, від кінця другої до кінця третьої (від 193–157 р.).

В своїх комедіях оперся Теренцій на грецькі взірці. Йдучи за прикладом Плявта, він сполучав часом дві грецькі комедії в одну цілість; через таку „контамінацію" його п'єса ставала живішою, а зміст її ставав багатшим. Свій вірш вигладжував Теренцій старанніше, як його попередники, обминав вульгарні слова і грубі звороти, але ніде не зумів блиснути дотепом; через те римська публіка з грубими нервами не любила його і, тільки більш освічені читачі з-поміж аристократії вміли цінити талант і умілість Теренція.

В каноні римських коміків Волькація Седігіта, з другої половини 7. стол. по Хр., занимає Теренцій аж шосте місце, (Плявт друге). Комедії Теренція ставлено на сцену між роками 165–159, про що свідчать старинні argumenta (змісти).

Чотири свої комедії: „Andria, Heautontimoroumenos, Eunuchus і Adelphoe“ (Братя) переробив Теренцій з творів Менандра (342–292), а дві „Phormio і Hecyra“ з комедій Аполльодора з Кариcту („Карістос“). Обширні і добрі пояснення до його комедій походять від Елія Доната, ученого з IV. ст. по Хр.

Типи комедій Теренція взяті всі з грецького життя і знані нам уже з Плявта. Від себе не додав він нічого нового до старих історій грецького життя. Головною темою його комедій є любовні інтриги та женихання молодців з гетерами. Замітні ще в нього численні приповідки, котрі він, а властиво Менандер і Аполльодор, котрих творами він користувався – умів зручно вплітати в діальог, живий та короткий.

І його твори, так як Плявтові, належать до комедії зв. palliata[1], а характер їх означували старинні словом stataria e (fabulae) – себто „стоячі”, бо акція розвивається в них спокійно. Комедії Теренція належать через те до конверзаційних драм, подібно як і комедії його попередників. Характер Плявтових п’єс значно живіший і їх називано motoriae – рухливі. Крім тих двох відмін розрізнювано ще рід мішаної комедії, mixtae, що сполучала в собі прикмети обох вище згаданих родів.

З огляду на зміст комедії і типи виставлювані в ній розрізнювано: 1) Fabulae togatae, де поет виставляв життє вищих верств римської суспільности, звичайно сенаторів, курульних урядників і визначних римлян. Тога, як відомо, була поважною, празниковою одежою вольного римського горожанина. 2) Fabulae tabernariae, взяті з життя нижчих верств міщанства, ремісників, зарібників і купців, що жили в будах – tabernae. 3) Fabulae trabeatae (trabea – плащ римських лицарів) належать до посередного типу комедії, ближче нам не знаної, котрої героїв брали поети, мабуть, з-поміж простих міщан, патриціїв і плебеїв.

---

[1] Так звалися комедії з грецькими темами; назва пішла від pallium – гр. плащ.

Різниці між тими трьома родами комедії були, мабуть, у самім стилю і вмовах дієвих осіб. Старинні граматики поставили теорію трьох родів стилю: вищого, нижчого і середнього, прикладаючи її особливо до творів славних промовців; але й драматичні твори можна підвести під ті категорії стилю. І так для трагедії відповідний лише високий стиль і найкращим його взірцем являються твори Айсхиля; низьким стилем писані діальоги комедій; середній стиль властивий усяким драмам Еврипіда й Плявта, а також модерним драмам (на пр. Г. Ібзена).

В fabula togata відзначився по Теренцію – Люцій Афраній, що також наслідував Менандра, але зовсім свобідно. В своїх перерібках заступав він грецькі типи й звичаї типами й сценами з римського життя. Часами попадав у архаїчний тон, як се видимо з уривків його комедій „Divortium", „Emancipatus", „Fratriae", „Privignus", „Vopiscus". Ще вірніше малювали римське життє нижчих і середних верств коміки Тітіній (Fullones – Гарбарі), Квінкцій Атта й Атілій.

Ателлянами (Fabula Atellana – кампанський людовий жарт) прославилися Новій, з котрого творів знаємо що 40 наголовків (пр. „Fullones feriati", „Maccus Exul", „Pappus praeteritus") і Люцій Помпоній (Аґамемнон підсунений, Марзій), а мімами (Ґней Маттій, липар Д. Ляберій (105–42 пер. Хр.) і Публ. Сириєць (Syrus) з часів цісарства, з котрого ямбічних діальогів задержалося кількасот сентенцій з моралізуючим змістом.

При сій нагоді скажу дещо про виголошуваннє комедій. Діальогічні частини говорили актори звичайною мовою, деклямували їх. Розміром тих діальогів був усе ямбічний шестистоп. вірш (сенар). Трохаїчні і ямбічні тетраметри, так звані cantica (C.), виголошувано при музиці, отже подібні вони були до наших мельодрам. Виїмково вживали рецітативу.

Щодо будови латинські драми не різнилися нічим від нинішніх, і поділ на 5 частей (актів) видавався найбільше природним. Граматик Евантій ділить комедію на 4 части-

ни: prologus, protasis, epitasis, catastrophe. Конець акту означує Донат (у поясненню до „Андрії" Теренція) виходом усіх осіб із сцени. Сей спосіб відмежування актів переняли французи до своїх теорій драми.

Сенека

За останню парість римської перекладної драми можна вважати 3 трагедії Люція Аннея Сенеки, що жив у першій половині першого століття по Хр. Щодо своїх переконань був Сенека стоїком; він писав також фільософічні розвідки. За панування ціс. Клявдія занимав Сенека високі державні уряди; опісля був учителем його наслідника Нерона. Коли ж ученик сам став цісарем, він не хотів слухати напімнень Сенеки, що відводив його від злочинів, і велів його стратити на основі підозріння про участь Сенеки в замаху проти його особи (65 р.)

Час, у котрім виступив С. із своїми трагедіями, перероблениими головно з Еврипідових драм, зовсім не був пригожий для нього, бо на тодішній римській сцені панували всевладно ателяни й міми, та й римська публіка стратила вже тоді всякий смак й розуміннє високих трагедій, бо всю її увагу й духові сили абсорбували циркові ігрища, на котрих попису-вався часом із своїми ліричними продукціями сам імператор Нерон. Через те виступ ученого фільософа з трагедіями був цілковитим анахронізмом і тому новіші учені догадуються, що їх зовсім не виставлювано на сцені. З самих їх титулів, як „Phaedra", „Hercules Oiteus", H. furens, „Oedipus" і ин., можна пізнати їх первовзори; в зміст їх ближче тут не входжу, а скажу лише дещо про стиль і долю.

Мотив написання тих трагедій був педагогічний. Сенека дав у них взірці риторичних контроверзій, на котрих ще довго потім училися молоді римляни в школах красномовства. Через те стиль діальогів вийшов неприродний і холодний, бом-

бастичний і переладований непотрібними словами. Трагедії ті при читаню викликують жах, але не зворушують, бо не доходять до людської душі. Панує в них часто сентиментальний настрій, але не бракує теж понурих сцен різанини, вбивств і самовбивств.

Твори Сенеки перетривали кінець старинних віків, коли їх часто переписувано, і в середніх віках найшли не лише богато пильних читачів, але вплинули також на утвореннє хибної драматичної теорії романських народів, поперед усього французів. З них зачерпнули романські драматурги помисл трьох єдностей у драмі, часу, місця й акції, при чім покликувалися на „поетику" Арістотеля, котрого одначе добре не розуміли. Був час, коли Сенеку цінено найвище з-поміж усіх старинних трагіків і треба сказати, що його твори перші дали новим європейським народам понятє про старинну трагедію, що правда, не зовсім вірне.

Трагедія „Октавія" з життя ціс. Нерона, котру приписувано Сенеці, повстала, мабуть, трохи пізніше, за панування Траяна, в II. стол. по Хр. Ся трагедія важна тим, що се єдиний захований нам у цілости взірець чисто римської драми, togata. Вона має немало гарних сцен, але її автор грішить також прибільшуваннєм у змалюванню характерів, котрі в нього або абсолютно злі (Нерон) або цілковито добрі (Октавія).

Коли ми нині не вважаємо Сенеку великим драматургом, то причиною сьому брак у його творчости – ориґінальности й життя.

Література предмету подана у двох найбільших науково оброблених підручниках, у яких прошу також порівняти відповідні уступи про римських драматургів:

1. *Teuffel, Geschichte der römischen Litteratur, bearbeitet von L. Schwabe Липск, 5 вид. 1890, 3 томи.*

2. *M. Schanz, Geschichte der römischen Litteratur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinians. 2 вид. 1898 р. в Монахові.*

Сенека не мав поетичного таланту й не вмів обсервувати життя і людей, і хоч його трагедії не позбавлені деяких добрих прикмет, але нині ніхто вже ними не одушевляється.

Після Сенеки виступали ще три трагіки: Азіній Полліон, Помпоній Секунд і Верій Руф, але з їх творів ніщо нам не задержалося.

Римська трагедія давно віджила свій час і не могла нікого зацікавити задля браку талановитих представників. Впливи Сходу ширили велике зіпсуття обичаїв у цілій римській державі, сам римський нарід виродився і занепав духово, як се найліпше видно з його замилування до неморальних сценічних вистав (мімів).

В останніх віках римської держави бачимо таке замітне явище в области літератури, що всі майже визначніші письменники (Апулєй, Квінтиліян) походять з провінцій, де витворюються помалу осередки духового життя в містах: сам Рим перестав давати талановитих людий і потребував обнови.

Квінт Енній

уродився в південно-італійськім місті Rudiae (нинішнє Руджже) в р. 239. З дому знав дві мови, грецьку і оску, а пізніше вивчився ще й латинської. Тому й хвалився, що має три душі (tria corda). Військову службу відбував на Сардинії, звідки його спровадив до Риму М. Порцій Катон (в р. 204). Тут удержувався він з лекцій латини і греки, і хоч приставав із деякими римськими вельможами, як Сціпіонами і Фульвіями, сам жив досить бідно. З Марком Фульвієм Нобіліором їздив поет 189 р. до Етолії на поле бою, а завдяки заходам його сина Квінта дістав пізніше римське горожанство. Помер 169 року.

Поетичну діяльність почав Енній, мабуть, трагедіями. З тих збереглося нам 22 наголовків, що відносяться переважно до троянського циклю. Порівнуючи уривки його трагедій з захованими грецькими оригіналами, бачимо, що Енній давав

римській публіці не докладні переклади грецьких драм, але перерібки, приспособлені до римських обставин. До оригінальних, національних римських трагедій (fabula praetextata) належали „Пірваннє Сабінок“ і, мабуть, „Амбракія”, де зобразив в драматичній формі похід М. Фульвія до Етолії й облогу міста Амбракії.

Енній переробляв також фільософічні твори грецьких письменників, причім виявив нахил до вільнодумства. Сюди належить поема „Еніхарм“, писана трохаїчними тетраметрами. Твір сей містив золоті слова й Loci communes, вибрані з комедій сицилійського мислителя. В творі „Euhemerus” або „Sacra historia” писанім, мабуть, прозою, виложив Енній погляд грецького фільософа Евгемера, що боги були колись людьми, переважно мудрими й визначними королями. В область кухарської вмілости сягало письмо „Hedyphagetica” („Присмаки“), перероблене з Архестрата з Ґелі (IV. стол. пер. Хр.)

За грецьким прикладом писав Енній, перший з Римлян, епіґрами й сатири. З книги сатир п. з. „Сціпіон” зберігся нам гарний уривок з описом тиші:

Ecce mundus caeli vastus constitit silentio
Et Neptunus saevus undis asperis pausam dedit;
Sol equis iter repressit ungulis volantibus,
Constitere omnes perennes, arbores vento vacant.

На безмірному крайнебі тишина настала вже,
І Нептун жорстокий хвилям диким відпочинок дав,
Сонце коням бистроногим шлях перепенило й біг,
Станули невгавні ріки, дерева не шелестять.

Для свого нагробного каменя написав, як кажуть, сам Енній таку епіграму в елегійнім дистиху:

Aspicite, o cives, senis Enni imaginis formam:
Hic vesrtrum panxit maxima facta patrum.
Nemo me lacrumis decoret nec funera fletu
Faxit. Cur? movitor vivus per ora virum!

Гляньте, мої земляки, на старенького Еннея образ:
Славнії ваших батьків подвиги він зобразив.
Але ніхто щоб не смів жаліти мене та тужити
По моїй смерти: Я все житиму в людських устах.

Ті „великі подвиги батьків“ описав Енній в своїм найзнаменитішім творі „річниках”, Annales, над якими працював трохи не до самої смерти. З 18 книг пісень тої епопеї маємо тільки около 600 віршів і піввіршів.

Історію римського народу зачав Енній від найдавніших часів. В кн. 1–3 описав він приїзд Енея до Ляціюм і королівські часи, в 7–9 пунійські війни в скороченню, бо широко оспівав їх уже Невій, в кн. 10–12 македонську війну, в кн. 13 і 14 війну з Антіохом, в 16. істрийський похід і геройські діла 2 братів Цецілііів.

У формі й стилю наслідує Енній Гомера. На вступі оповідає, що батько поезії сам у сні втаємничив його в загадки світа і передав йому свою душу.

Своїми „Анналами“ ввів геніяльний Рудиєць гексаметер у римську літературу й усталив правила прозодії, себто довгість і короткість складів у вірші. В правописі перший почав подвоювати співзвуки.

Еннієва епопея стала головним твором республіки, але й за цісарства читали її ще пильно римляни. З нечисленних уривків „літописі“ блискають іще іскри небуденного таланту того напів грека, напіввварвара, що на диво опанував духа латинської мови.

Стиль Еннія досить яскравий. Він залюбки вживає поетичних образів і фігур, оригінальних або запозичених із Гомера. Вельми поважно представляються його власні epitheta ornantia, як ficus dulcifaga, bellipotentes, belligerantes, suaviloquens, naves velivolae і инші.

З риторичних фігур замітні римові получення, homoioptota, як flentes sentientes, lacrimantes commiserantes hand doctis dictis certantes sed maledictis; o Tite tute Tati, tibi tanta, tyranne,

tulisti (а л л і т е р а ц і я). Гарний приклад на ономатопойею подають старинні граматики: at tuba terribili sonitu tarantara dixit.

Але в стилю Еннія трапляються також немалі хиби, а в мові невдатно ковані слова, дивовижні скорочення (do зам. domus) і тмези: saxo c e r e commimit b r u m. Мабуть, із-за тих хиб сказав Овідій про Еннія: „Ennius arte carens“[1]. Але для нас важніший осуд Горація Флякка: Ennius et sapiens et fortis et alter Homerus[2].

До літературної школи Еннія можна зачислити двох поетів: Марка Пакувія і Стадія Цецілія, з котрих перший був сестрінцем Еннія, а другий жив разом із ним в однім домі.

П а к у в і й

уродився 220 р. в Brundisium. В Римі занимався малярством, а у вільних хвилях писав трагедії й сатири. З 12 його драм перероблених із грецької мови замітнійші були: „Teucer”, „I1iona“, „Niptra“ і „Chryses“, а з оригінальних національна історична драма п. н. „Paulus“ котрої предметом була побіда консуля Емілія Павла над королем Персеєм під Пидною в 168 р.

Уривок з якоїсь трагедії Пакувія з описом бурі переховав Ціцерон[3] в трохаїчних тетраметрах:

Interea prope iam occidente sole inhorrescit mare,
Tenebrae conduplicantur, noctique et nimbus occaecat nigror,
Flamma inter nubes coruscat, coelum tonitru contremit,
Grando mixta imbri largifico subita praecipitans cadit,
Undique omnes venti erumpunt, saevi existunt turbines:
Fervit aestu pelagus.

---

[1] O v i d. Tristia II. 33. 4 в. „поезія без артизму“.

[2] H o r a t. Epist. II. 1. 50. „Енній і мудрий поет, і смілий, і другий Гомер мов.“

[3] De orat. III. 39.

Поки сонце западало,
Морська буря надтягла,
Раптом темно всюди стало
Наче мряка залягла;
В хмарах блискавка мигоче,
Небом грому гук потряс,
Грізно зливний дощ хлюпоче,
Падати став град нараз.
Розходилась вихрів лють,
Крутежі страшні ревуть,
Стогне море, филі б'ють.

В учених і тяжких сатирах наслідував Пакувій Еннія. Його мову ганить Ціцерон[1]. („Бачимо, що Цецілій і Пакувій говорили зле", розумі, по латині); а проте він уважає його за найбільшого трагіка[2]. Горацій називає його „вченим стариком"[3], певно тому, що Пакувій вибирав для своїх перерібок менше знані грецькі міти і вмів штудерно замотувати драматичну акцію.

Стацій Цецілій

був з роду галлійцем, а саме інзубром (ур. ок. 219 р.); родове призвіще дістав він від свого пана Цецілія. Писав самі комедії, переробляючи їх переважно з Менандра, доволі недбало. Знаємо поверх 40 наголовків його драм і маємо з декотрих довші уривки. Одні критики хвалили в нього патос, другі повагу (Горацій), ще інші зміст комедій. І справді мусів він бути досить славним, коли 166 р. поручили едилі Теренцієви засягнути опінії Цецілія щодо його комедії „Андрії".

---

[1] Brutus 74, 258.
[2] de opt. gen. or. I, 2.
[3] Horatius, epist. II. 1. 56.

Люцій Акцій

Accius, (рідше Attius) уродився 170 р. в місті Pisaurum в Умбрії, куди переселився був його батько разом із своїм паном Акцієм. Замолоду мандрував Люцій по Азії і в повороті задержався в Таренті (між р. 140–132). де відчитав Пакувієви свою траґедію „Atreus“. Ветеран римської трагедії сказав, що творови бракує оглади й принади. З тої п'єси походять славні крилаті слова: oderint dum metuant най ненавидять – щоб тільки боялися. З Таренту поїхав Акцій у Рим, де розвинув многосторонну літературну діяльність. Приятелював з Децімом Юнієм Брутом, консулем 120 р.; знав також Ціцерона. Брав участь у сходинах поетів і казав поставити в салі засідань свою статую великого розміру, хоч сам був малий ростом. Жив у незгоді з поетом Цезарем Страбоном, що був заразом головою кружка понтифексів, і не вставав з місця, коли той високий достойник входив у салю. Умер около 86 р.

В траґедії осягнув Акцій вершок досконалости. З 50 наголовків його трагедій даю деякі: „Aegistus“, „Armorum iudicium“, „Atamas“, „Atreus“, „Clytemnestra“, „Medea“, „Myrmidones“, „Nyctegresia“, „Philocteta“, „Telephus“, „Troades“. Деякі з трагедій виставлювано по кілька разів, на пр. трагедію „Tereus“ 104. і 44. р.

З „Медеї“ заховав Ціцерон гарний уступ (De nat. deorum, II, 35, 89): tanta moles labitur

Fremibunda ex alto ingenti sonitu et spiritu.
Prae se undas volvit, vertices vi suscitat:
Ruit prolapsa, pelagus respargit, reflat.
Ita dum interruptum credas nimbum volvier,
Dum quod sublime ventis expulsum rapi
Saxum aut procellis, vel globosos turbines
Existere ictos undis concursantibus:
Nisi quas terrestris pontus strages conciet,
Aut forte Triton fuscina evertens specus
Supter radices penitus, undante in freto,
Molem ex profundo saxeam ad caelum erigit.

Так говорить пастух, що вперше побачив на морю корабель (Арго): „Такий велит мчиться,

Шумить із моря з гуком – фуком, що аж страх,
Перед собою котить филі по валах,
Збиває піну силою. Валить вперед,
А море бризкає, кипить, вертає в зад.
Немов би з прорваної хмари падав дощ,
Мовби скалу підхопили вітри буйні
У гору або бурі або крутежі
Вири піднялися від збігу морських филь.
Хиба би море збило купи земляні,
А може Тритон виважив печеру, де
Тризубом аж на верх бурхливих плес води
Й з глубин під небо пхає кам'яну гору.“

Акцій написав іще дві національні історичні драми: „Brutus“, і „Aeneades або Decius“. Перша зображає знаний переказ про прогнаннє Тарквініїв з Риму, а друга геройську смерть консуля Публія Деція Муса в битві під Sentinum 295 р.

Акцій писав крім того ще й епіграми в сатурнійському розмірі, такі гарні, що Брут казав їх пізніше вирізати на статуях.

З дидактичних творів згадують його 1) „Didascalicon libri“ (9 кн.) про грецьку і римську драму, писані сотадеями; 2) „Pragmatica“ (в трох. тетрам.), що мали бути нарисом історії літератури і мистецтва. „Аннали“, більш – менш 30 кн., змісту мітольогічно-історичного, писані були дактилічн. гексаметрами. „Praxidica“ про господарство і про діла Церери, званої Праксідікою.

Всі ті твори входили, мабуть, (як догадується нім. учений Ріббек) у склад енцикльопедії, що мала наголовок „Parerga“.

Про Акція згадують старинні критики з великими похвалами. Ціцерон називає його „поважним і геніяльним поетом“, великим поетом, Горацій: „високим“, Овідій: „Ennius arte carens, animosique Accius oris“. Історик Веллєй Патеркуль (I. стол. по Хр.) признає, що „латинська трагедія міститься в Акцію і довкола нього“.

(Fabulae togatae) на взір Невієвої „Тунікулярії" писали три автори: Тітіній, Тит Квінкцій Атта і Люцій Афраній. Про час їх літературної діяльности не маємо докладних відомостий; певне тільки те, що вона припадає по смерти Теренція (159 р.),

Теми до своїх комедій брали вони з життя латинських міщан, але мотиви і стиль були, мабуть, запозичені з палліяти. Ролі невільників були обмежені, за те жінки виступають більше самостійно, ніж се водилося в Римі.

Темною стороною творчости Тітінія було те, що він споганив свої комедії неморальними сценами хлоп'ячої любови. Титули комедій як „Педітерна", „Сеттіна", „Улюбрана", походять від назв флейтисток і балетниць. В комедії „iuris perita" (Правничка) висміяв він якусь еманцепантку, шо студіювала право.

Кв. Атту хвалить Варрон за те, що він зручно компонував жіночі діальоги.

Але найвизначнішим представником топати був

Л. Афраній

Знаємо 40 титулів його комедій: „Симулянт", „Розвід", „Визволенець", „Лист", „Пасерб", „Пожар", „Ворожба" і ин., і уривків (ок. 400 віршів, головно ямбічних сенарів). Горацій пише[1], що Афраній богато дотепів і сентенцій узяв з Менандра. З його комедії „Зловлений" маємо ось який уривок:

Гарна, пристійна дівчина –
Се посагу половина
Для тих, що не дбають доконче
Про придане й віно жіноче.

---

[1] Листи II. 1. 57.

Дуже гарний фрагмент 378.[1)]

Si possent homines delenimentis capi,
Omnes haberent nunc amatores anus.
Aetas el corpus tenerum et morigeratio,
Haec sunt venena formosarum mulierum,
Mala aetas nulla delenimenta invenit.

Коли би можна брать людей приманами,
То всі старушки мали би любовників.
Вік молодий і пишна врода й люб'язність –
Отеє жінок хороших чари не малі.
Погана старість жадних не знайде приман.

В 100. уривку хвалиться одна жінка: „Які щасливі жінки на сцені, що можуть кождої хвилі накинутись на своїх мужів лайкою або приєднати їх ласкою".

„Дітям не богато варте життє родичів, що волять, аби їх діти боялися, ніж аби їх поважали".

Марко Порцій Катон

виступив на арену публічного життя в Римі тоді, коли грецький вплив дверми і вікнами втискався до величної будівлі римської державности й опанував усі галузі суспільного життя й літератури. Від II стол. щораз більше греків осідає в Римі, котрий стає двоязичним містом. Від р. 167–150 перебувало в Італії 1.000 грецьких закладників з визначних родин, узятих в неволю по битві під Пидною. Деякі римські роди самі йшли радо назустріч грецькій культурі, перенималися нею й ширили її на Заході. До тих родів належав Емілій Павло, його син Сціпіон Африканський і приятель Сціпіона Лєлій. В домах тих вельмож збиралося добірне товариство грекоманів і родовитих греків, як історик Полібій, стоїк Панецій і и.

[1)] Вид. Baehrens-a, Fragmenta poetorum Romanorum.

В р. 155. приїхали у Рим 3 посли з Атен, визначні фільософи: стоїк Діоґен, перипатетик Крітоляй і академік Карнеад. Всі три вони виголошували в Римі наукові відчити. Особливо останній із них одушевляв римську молодіж своєю діалектикою.

Около 169 р. приїхав у Рим славний пергаменський граматик Кратес з Малльос і розбудив у столиці замилуваннє до граматичних студій.

Проти грецького впливу виступала в Римі консервативна партія, до котрої належав також Катон.

Він уродився в 234 р. в місточку Тускулюм, де й дістав початкову науку. Замолоду вступив у військо і 205 р. був квестором П. Сціпіона в Сицилії й Африці, в 198 р. заряджував як претор Сардинією, а в 195. був консулем в Іспанії. Вкінці в 184 р. став цензором і прославився своїми острими виступами проти прихильників геллєнізму.

В грецькій культурі бачив він грізні розкладові чинники, що могли знищити Рим. Грецьких лікарів уважав він за зрадливих посланців з Греції, шо мають завданнє троїти „варварів", себто римлян.

Для того пильно старався словом і письмом відводити своїх земляків від лектури грецьких творів.

Але сам він запізнався з ними завчасу, зібрав корисні відомости з грецької літератури і в енцикльопедичній формі та приступнім викладі видав їх для ужитку широких верств читачів.

Такі науково-популярні збірники появляються потім більше-менше що 100 літ в історії римської літератури.

Від 195 р. виступав Катон рівночасно з політичними промовами, котрі пізніше видав у збірнику. Ціцерон знав іще близько 150 його мов, ми ж знаємо тільки 80, головно з титулів та уривків. Славна була його мова в обороні родийців. Про неї каже Ґеллій (II стол.), що ту саму річ можна би представити зв'язкіше і гладше, але не яркіше та живіше. Живість

та лежала в стилю, ядернім та сильнім, хоч і без пересадних прикрас. Правда, що Катон знав риторичні правила грецьких підручників (техне), але не підлягав їм надмірно. Маючи багатий житєвий досвід, умів він переплітати свої мови і писання короткими, а влучними приказками, які по його смерти видано в одній збірці. З його листів не лишилося нам ніщо.

Незначні уривки маємо з його цінної історії, названої автором „Початки" (origines) в 7 кн. В першій кн. зобразив автор часи королів, в другій і третій – повстаннє італських громад, у четвертій – першу пунійську війну, в дальшій другу, в шестій і семій – дальші війни до претури Сервія Гальби. І так бачимо, що в переважній частині книг зображає автор сучасні йому події.

„Початки" важні як перша поважна праця з обсягу римської історіографії. Катон не обмежився самою історією воєн, але збагатив зміст книжки географічними й етнографічними відомостями, що давно і в нас належали до области літописий. Особливістю праці було те, що автор нігде не називав полководців по імени. Для оживлення викладу вплітає автор в оповіданнє мови визначних дієвих осіб, як се робили взагалі всі старинні історики, як римські так і грецькі. А проте наукова вартість „Початків" не була велика, бо Катон знаний був із своєї національної загорілости, а по друге не був строгим ученим. Се признає також його біограф Корнелій Непос, що пише про Катона „що правда, матеріял зібрав він пильно і старанно, але без жадної науки".

Частиною популярної енцикльопедії практичних відомостий була захована нам праця Катона „про хліборобство", а властиво „про сільське господарство" (de re rustica). В тій праці, писаній для свого сина Марка, займається Катон господарством сільським і домашним. Приписи господарські, релігійні, лікарські, кухонні і правничі подає автор в ляпідарній формі приказів або й пророцтв. Твір сей виявляє в нинішнім своїм виді багато пізніших поправок, повторень і помилок,

що почасти походять від самого автора. Але трапляються в нім і вельми влучні вискази, на прим. rem tene verba sequentur (про річ пам'ятай, а слова й самі найдуться). Nihil agendo homines male agere discunt (Нічого не роблючи, вчаться люди зле робити – Лінивство дає привід до великого гріха). В 145. розд. він так говорить про господиню (vilica): „Роби так, аби вона тебе боялася, аби не була занадто розтратна, аби якнайменше приставала з сусідками й иншими жінками, хай не приймає їх у себе дома. Хай не йде обідати до чужих, хай не волочиться, не приносить жертв богам, хай знає, що господар за цілу родину і службу робить те, що належиться богам; хай буде чепурна, хай береже лад і чистоту в господарстві". До тої енцикльопедії належали ще, мабуть, приписи військові і правничі, але про них ми не маємо певних відомостей.

Літературна діяльність Катона мала для римлян велике значіннє. Він збільшив їх національну свідомість, спопуляризував серед них цілий ряд цінних відомостей з практичного життя, вкінці виробив сяку-таку прозу.

В особі Катона зійшов у могилу визначний муж твердого, як сталь характеру та ясного ума і гарячий патріот. Але він не мав сили спинити шкідний вплив грецької літератури на римлян. Греція, побита зброєю завойовників, сама щораз більше покоряла їх своєю культурою.

ЛІТЕРАТУРНА (КНИЖНА) САТИРА І ГАЙ ЛЮЦІЛІЙ

Слово сатира (лат. satura, потім satira) походить, мабуть, від satur – повний, ситий, відси satis – досить, доволі; воно доволі давнє в латинській мові. Вживалося в релігійнім значінню у звороті satura lanx – миска повна різних овочів і перших плодів, що її приносили в жертву Цецері, в правничім значінню lex per saturam т. зн. закон з різнородних внесень. Звідси перейшло слово satura в область поезії, де воно означало драматичні жарти з різнородним змістом і в мішаній формі діальогу, танцю і співу. Двічи стрічаємо се слово як наголовок старих національно-римських комедій.

Люцілій перший уживає назви „сатира“ для означення літературного твору, зложеного по части прозою, а по части віршом. Свої сатири (sermones) писав він на взір грецьких гумористів Кратеса і Меніппа з Гадари. Сього останнього письменника наслідував пізніше М. Теренцій Варрон у своїх меніпейських сатирах.

З давніми драматичними жартами мали Люцілієві сатири спільну гумористичну закраску й діальогічну форму. Від себе ж надав їм іще Люцілій моралізаторську тенденцію. Висміваючи хиби різних типів римського суспільства, стояв Люцілій за весь час своєї літературної діяльности, від р. 133–103, значить аж до смерти, на сторожі чистоти обичаїв і моральности. Характером своєї творчости і тим, що жертви своїх дотепів і доган він називає часто по імени, зближається Люцілій до старої атицької комедії, хоча далеко зістався по заду її найталановитішого представника, Арістофана.

Люцілій

уродився в кампанськім місті Suessa Aurunca около 180. р. Походив із засібної шляхетської родини. Братаниця поета стала пізніше матер'ю Помпея Великого. Сам він про-

живав переважно в Римі і був знайомий з визначними людьми того часу: Сціпіоном, Лєлієм і фільософом Клітомахом. Умер у 103. р.

Незабаром по повороті з нумантийської війни (134. р.) почав Люцілій писати сатири. Горацій посвідчає, що він писав швидко і багато, щороку пересічно по одній книзі сатир. Розмірів уживав різних, але переважно дактилічного гексаметру (в кн. 1–21 і 30). В кн. 22–29 стрічаємо різні розміри, трохаїчні септенари, ямбічні сенари, холіямби й ин. Після тих розмірів впорядковане було й виданнє 30 кн. сатир у 3 збірках або серіях.

Зміст тих сатир був вельми різноманітний. В одних сатирах нападає автор, подібно як се робив і Невій, на римських вельмож (на голову сенату Л. Корнелія, Лєнтуля Люпа, Метелля, Азелля), в других ганить Римлян за розкішне життє. В 3. кн. описує поет свою подорож у Сицилію, в 9 обговорює різні граматичні й літературні питання, в 16 прославляє красу своєї коханки Колліри, в 26 хоробрість Сціпіона в нумантийській війні. В кількох сатирах говорить Люцілій про свою літературну творчість, де й оправдується проти можливих закидів. Ту манеру наслідує пізніше Горацій.

З нечисленних уривків Люцілієвих сатир пробиваються іскри таланту, але цілість певно не захоплювала римлян.

Спосіб вислову Люцілія був занадто розтягнений, а стиль шорсткий і попсований домішками грецьких слів і речень. Так само будова віршів була досить недбала, що немило вражало головно августівських поетів (н. пр. Горація). За цісарства люди читали ще його, як республіканського автора, але його слава швидко прогомоніла. І тому так мало маємо уривків з „його товариських розмов“. Цікаві суди про письменську творчість Люцілія читаємо у пізніших авторів:

Квінтіліян пише (X, 14): „Бо й освіта в нього незвичайна і свобода, а звідси й острота й надвишка крови“, Ювеналь (I, 37).

Ense velut stricto quotiens Lucilius ardens
Infremuit, rubet auditor, cui frigida mens est
Criminibus, tacita sudant praecordia culpa
.....

„Скільки разів мов добутим мечем сердитий Люцілій
Забрязкотить, паленіє слухач, у гріхах скаменілий,
Й потом холодним його облива таємна провина,
Відси той гнів і ті сльози".

Горацій говорить про Люцілія обширно в X. сатирі першої і в I другої кн. Признає йому, щоправда, дотеп і елеґанцію (зве його comis et urbanus), у чім навіть ставить його вище старих поетів, але рівночасно закидає його віршам брак оглади.

Тут я подам іще в перекладі кілька уривків з творів Люцілія.

Що таке чеснота?[1)]

„Чесність Альбіне, се знати ціну усім річам на світі,
Опанувати сей світ, що в ньому живем та працюєм.
Чесність – се знати, що, де і до чого належить у річах,
Знати, що слушне, корисне та гоже кожній людині,
Знати що добре, що зле, що ганебне і що злочинне,
Знати границю і міру у всім, до чого хто-небудь прямує,
Й се чеснота немала: знати вартість правдиву багатсва
Й чести віддати те, що належиться їй по природі.
Се значить ворогом бути поганим звичаям та людям,
І навпаки оборонцем для добрих людий та звичаїв,
Вище за все їх цінить, їм сприяти та жить з ними в згоді,
Класти добро вітчизни все на першому місці відважно,
Потім своєї рідні, а своє на останок лишити".

[1)] З Ґ. Еія Фірміяна 6 кн.

Згущеними барвами описує він заняття і вдачу римлян:

Нині від раня до пізнього вечера в будень чи свято
Нарід увесь та сенатори тим лише вічно заняті,
Що сновигають по ринку і з нього майже не сходять,
Бо їм у душу запала одна тільки справа на світі:
Щоб одурити кого чи процес підступно повести,
І на здогін підлеститись до дуків, прикинувшись зручно
Чесним; а кожний окроме на підступ та хитрощі важить,
І всі нараз: одні другим були ворогами вже з роду.

МІМ І ЙОГО ПРЕДСТАВНИКИ

Слово мім (mimus), що походть від грецького „мімейн“ – наслідувати, означає наслідуваннє дійсного життя, образок з життя. Короткі життєві сцени, веселого або й неприличного змісту, представляли актори переважно рухами тіла і мімікою лиця. Для того не мали масок, і жіночі ролі грали жінки, а не перебрані мужчини, як при инших виставах. При грі послугувалися також танцями і співом. Діальогічні частини, спочатку, мабуть, імпровізовані, почали потім списувати. Всі актори виступали босо (звідси „planipes“, як назва п'єси й актора).

Міми виставляли на сцені або як додаток до поважної вистави, і то або поміж актами (embolium), або на кінці (exodium), або самостійно, від 46 р., себто від часу, коли мім, як новий рід сценічного жарту, випирає на якийсь час ателляну. Про Акція і Люцілія ми довідуємося; що їх висмівали поіменно актори мімів так болюче, що вони приневолені були виступити проти них із судовими скаргами. Акцій виграв процес, а Люцілій програв.

Внутрішня будова міму була дуже свобідна й недбала, так що з літературного боку не представляли ті жарти більшої вартости. Через те, мабуть, і не заховався нам у повному

виді ні один рукописний текст міму. Міми мали ціль за всяку ціну забавити й розвеселити публику. Найгрубші дотепи, неприличні натяки й рухи були дозволені. З Валерія Максима (II. 10, 8) довідуємося, що на ігрищах і забавах у честь Венери-Фльори (Floralia) на домаганнє публіки виступали акторки голі.

Як найвизначніші представники міму в часах Цезара виступають Децім Ляберій і Публілій Сириєць.

Акція міму була нераз така проста, що міг її відіграти один головний актор, а коли драматичний вузол трудніше було розв'язати природним способом, тоді актор просто зникав зі сцени і тим кінчився жарт. Як побічні особи виступали санніон (італ. цанні), реготун і ступідус, лисий муж, котрого обманює хитра жінка. Актори, що так само звалися мімами (мімой, mimi), були повбирані в сорокаті костюми (centunculus), а акторки в чотирокутні плахти (ricinium), з помальованим лицем.

Децім Ляберій

(105–43) належав до лицарського стану і для того не виступав сам на сцені. Знаємо близько 40 наголовків його мімів; деякі з них своїм змістом були подібні до палліят і ателлян. Поет зображав життє ріжних суспільних верств, ремісників: „кожем'яка" (Fullo), „фарбяр" (colorator), „рибак" (piscator), „линвар" (restio). Крім того висмівав Ляберій звичаї чужих народів, кретийців, етрусків, галлійців, ґетулів. Виводив на сцену забавні типи забудька (cacomnimon), лизуна (colax), близнюків, старої панни, гетери й ин. В инших знов мімах зображає він різні празникові забави, на весіллю, на сатурналіях або компіталіях, рідко бере сюжети з мітольогії (Anna Perenna).

В мімах попадалися часом алюзії до політичних подій, напр., у мімі „Necyomantia" находимо натяк на плян Цезара завести двоженство. Форма мімів була віршова. В уривках на-

ходимо переважно ямбічні шестистопівці і трохаїчні тетраметри.

Коли Ляберієви було 60 літ, приїхав з Антіохії талановитий актор Публілій (Publilius Syrus) і визвав римських артистів до змагань в імпровізованім мімі. Макробій (з V і VI стол.) пише з сього приводу, що Цезар просив Д. Ляберія приняти визов Сирийця, обіцюючи йому за те великі гроші. І хоч боротьба скінчилася перемогою більш талановитого Публілія, великодушний диктатор виплатив Ляберієви обіцяну нагороду, ще й подарував йому золотий перстінь, відзнаку лицарського стану.

Той самий Макробій переписав славний „Прольог" Ляберія, в котрім він нарікає на свою долю та на свої старечі літа:

Ego bis trecenis annis actis sine nota
Eques Romanus e lare egressus meo
Domum revertor mimus. Nimirum hoc die
Uno plus vixi, mihi quam vivendum fuit,
Ut hedera serpens vires arboreas necat,
Ita me vetustas amplexu annorum enecat.

Я шістдесять прожившн літ без плями вже,
Я чесний римський лицар з діда-прадіда,
Домів вертаю мімом. Та вже ж нині я
О день жив забагато, ніж я жити мав.
Повій в'ючись, вбиває сили дерева,
Так старість тисне ось мене в обіймах літ.

А ось як влучно натякає Ляберій на змінений політичний лад і одновладство Г. Юлія Цезаря:

Porro Quirites! libertatem perdimus.
Necesse est multos timeat, quem multi timent.

Мерщій, Квірити! Тратимо ось свободу!
Най богатьох боїться, многим хто страшний.

Коли раз Ляберій не міг найти в театрі вільного місця для себе і просив Ціцерона посунутися і зробити йому місце, відповів йому красномовець: „Пустив би я тебе, коли ж бо й мені самому тісно“. На се відрубав йому глумливо Ляберій: „Дивно мені, що тобі тісно – адже звичайно ти сидиш на двох стільцях“. (Ціцерон, як відомо, в політиці часто хитався на дві сторони).

Публілій Сириєць

був менше щасливий із своїми мімами, бо тільки з двох маємо наголовки. Зате заховався витяг із збірника його сентенцій, що мов перли були розсипані по його мімах. Ті золоті гадки видно подобалися людям і часто їх переписувано, про що свідчить велике число рукописів. Але з часом закралося у той витяг багато чужих і підроблених приповідок, які нині нераз годі й відрізнити від автентичних. Всіх їх було первісно близько тисячі. Подаю тут деякі в перекладі:

Життє позичене нам, не дароване.
Про ворога не говори зле, лиш гадай.
Нинішній день – се ученик вчорашнього.
Стидливі найдуть мужа серцем, не очима.
Подвійно бідному дає, хто швидко дасть:
Не швидко впаде дім, як стережешся шпар.
Жінка або любить, або ненавидить – третього в неї нема.
Іменння добре – друга се батьківщина.

Тит Люкрецій Кар

(Titus Lucretius Carus, ок. 99–55 р.) походив, мабуть, з низького роду. Про життє поета довідуємося з короткої записки св. Єроніма, що він у пізнішім віці попав у божевіллє, в павзах притомности написав кілька книг своєї дидактичної поеми „Про природу речей“ і покінчив самовбивством.

Твір. Невикінчену поему видав без змін з паперів поета Ціцерон. В шести книгах „de rerum natura“ викладає Люкрецій матеріалістичну фільософію Епікура, котрого в щирім захопленню називає богом (V, 9).

Люкрецій стоїть у своїй поетичній творчости на консервативнім становищі, здалека від реформаційних змагань нової школи поетів (poetae neoterici). Він тужить по славній минувшині Риму, котра представляється йому повною сили й життя, і зітхає до світлих часів республіканських, до епохи Сціпіонів і пунійських воєн. У формі і стилю наслідує він Еннія, великого національного поета і смілого раціоналіста. Хоч сам сучасник Ціцерона, пише Люкрецій архаїстичною мовою, бажаючи, мабуть, таким способом додати свому творови поваги й урочистости. Живучи в часах воєнного лихоліття, шукає поет розради в фільософії й поезії і пише в тім глибокім переконанню, що приносить своїм твором спасеннє страждучому людству. Джерелом людських терпінь уважає він страх перед богами і жах перед смертю й поборює причину того вродженого страху двома розумовими способами: доказує, що боги не можуть дбати про людей, бо їх нема, а душа, що повстає разом із тілом і живе з ним, гине враз із його смертю і смерть її не доторкається.

Отже смерть, се ніщо і вона зовсім не відноситься до нас. (I, 830).

Так і в цілій своїй поемі автор не признає богів і тому на перший погляд могло би здаватися дивним, що свій твір починає він апострофою до Венери. Але тут звертається він до неї не як до богині, але як до мітичної постаті, під котрою всі розуміли любов.

Та апострофа належить до найкращих місць поеми і тому подаю її тут у перекладі:

Мати Венеро, родителько славних знатних Енеадів,
Розкіш людей і богів, що під звіздами ясного неба
Морем рядиш судоносним і землі плідні прославляєш,

Бо через тебе весь рід животин повстає та зростає,
А народившися бачить він світло блискучого сонця.
Перед тобою, богине, тікають вітри, а твій прихід
Хмари сумні розганяє, тобі урожайна землиця
Родить чудові квітки й усміхається море безмежне
Й небо погідне, затоплене в світлі, блищиться та сяє.
Бо скоро з'явиться тільки пори весняної проблиск
І плодотворне диханнє південного вітру повіє,
Перші воздушнії пташки, ударені в серце твоєю
Силою, любий твій прихід, богине, піснями звіщають
Миттю вже й дикі звірі толоками весело скачуть
Й перепливають бистрі потоки, полонені чаром.
Всюди, де їх поведеш, ідуть за тобою охотно.
Врешті в морях і по горах, у рвучих річках і потоках,
В гніздах пташок поміж листєм, у полі й на луках зелених
Всім ти звірятам любов чарівну роздуваєш у грудях,
Так, що жадібно вони продовжають свій рід громадами.
Отже тому, що лишень ти одна управляєш сим світом
І що ніщо тут без тебе не родиться в соняшнім світлі,
Втіхи без тебе немає ні радощів ані любови,
На помічницю прохаю тебе, при писанню сих віршів,
Де загадав зобразить я всі явища світа й природи.

В двох перших книгах старається автор пояснити розумово всякі явища світа. По його теорії безконечні простори вселенної виповнені двома елементами: порожнею (inane або vacuum) і атомами (primordia rerum) або зародками (semina). Зі сполуки атомів повстають не тільки всі тіла сталі і плинні, але й рух їх викликує змислові враження, як смак, нюх, процес думання. В тих двох книгах подає автор також критику фільософічних систем Геракліта, Анаксагора й Емпедокля. В III кн. дає докази смертности душі, в IV поясняє різні явища духового світа: виображіння, думки, сонні привиди і фізичні, як тінь, смак, любов і половий потяг. В V оповідає

про повстаннє світа, чоловіка, суспільства, богів і про рухи небесних тіл.

В VI пише про блискавки і громи, про повені Нілю, про газові випари авернійського озера коло Кум, про магнес і подає за Тукидидом опис зарази в Атенах (429 р.).

Поема складена дактилічними гексаметрами. В будові вірша трапляються деколи хиби, бо науковий зміст нелегко давався втиснути в стопи гексаметра. Багато принади додають поемі численні епізоди й порівнання, на пр. вітрів з водами (I, 722), атомів з буквами в письмі (II, 1013), грому з пожаром ліса (VI. 500).

До прикмет епічного стилю треба зачислити часті повторення віршів.

Вірно і з великим артизмом підхопив автор сцену з звірячого життя, як корова тужно шукає за своїм телятком:

Мати осиротіла блукаючи чагарниками
Ратиць сліди пізнає, що їх поробило телятко,
Всі оглядає очима місця, чи де не могла би
Страчений плід свій побачить і безперестанним ричаннєм
Гай листородний сповняє. І зчаста до стайні вертає
І за телятком своїм заглядає тужними очима.
Ані вербовії вітки ні зрошені трави зелені,
Ані холодна водиця, що з шумом пливе у ярузі,
Серця її не манять і журби не розгонять тяжкої.
Инші бички й ялівки, що пасуться весело, не можуть
Духа її відвернути й розвіяти смуток і тугу.

Сю сцену можна порівнати із Гомеровим образком з Одиссеї, де пес здихаючи на гною, пізнає свого пана Одиссея і в останнє махає йому хвостом на привіт.

Старинні письменники й учені високо цінили талант Люкреція. Вергілій в 2 кн., 490 і дальших віршах Ґеоргік пише про Люкреція ось як:

Муж той щасливий, що зміг всього світа причини пізнати,
Джерело всяких страхів і невблаганну долю жорстоку
Кинув під ноги і шум захланного Ахеронту.

Овідій (Amores) говорить про нього з одушевленнєм:

„Тільки тоді загинуть Люкреція твори величні,
Як величезний потоп знищить – затопить весь світ.

Квінтіліян находить (стиль) Люкреція тяжким.
Важне значіннє в історії римської літератури займає

„нова школа“,

до якої належали поети, красномовці й прозові письменники. Їх твори з виїмком Катулевих переважно не заховалися; знаємо про них головно з Ціцерона, що часто полемізував з ними, називаючи їх згірдно „співаками Евфоріона“.

В поезії наслідували ті молоді поети головно александрийські взірці ученої поезії Каллімаха (ок. 260 р.), Евфоріона і Партенія, що ок. 72 р. приїхав у Рим і хоч сам був греком, писав латинські вірші в дусі нової школи.

Ті поети були діяльні головно на полі лірики, епіграму та елегії. Крім того писали вони ще й мітольогічні епиллія, себто маленькі оповідання в дактилічних гексаметрах і глумливі інвективи на визначних людий, як Помпей, Цезар, Мамурра й ин.

В поезії звертають вони пильну увагу на старанну і гладку будову вірша, причім навіть заострюють ще правила грецької версифікації; а в прозі поборюють надутий або занадто посіканий азійський стиль.

В риториці ставлять вони собі взірцем ясний і простий стиль Лізія і домагаються, аби під зверхньою формою чути було життєву правду й силу.

В політиці являються вони переконаними республиканцями і для того поборюють монархічні аспірації Цезара.

Члени того гуртка, до котрого належали: Валерій Катон, Гай Ліциній Кальв, Фурій Бібакуль, Валерій Катуль, Гельвій

Цінна, Ґай Меммій, Тіцідас, Квінт Корніфіцій і Корнелій Непос, були сполучені з собою ще й зв'язками земляцтва, бо майже всі вони походили з північної Італії, з міст, що лежали над Падом.

Провідниками гуртка були В. Катон і Ліціній Кальв.

Валерій Катон

Перший з них написав дві епічні поеми п. з.: „Діана", „Лідія", а може й „Dirae" (прокляття), котрих авторство приписували також Верґілієви, і віршовану сатиру „indignatio" (обуреннє), в котрій доказував, що він походить з вільного роду.

Гай Ліціній Кальв, син історика Ліцінія Макра, жив від 82–47 р. Був низький ростом і худий. Катуль називає його в одній вірші „вимовним карликом". Писав елегії, епіграми, ліричні твори фаляцейськими віршами з еротичним змістом, весільну пісню й епиліон „Io".

Гай Гельвій Цінна, якого убив помилково натовп римського люду на похороні Цезаря (44 р.) прославився головно поемою „Смирна", над котрою працював цілих дев'ять літ. В ній оспівував він грішну любов дівчини Смирни до рідного батька Кінея, з котрим вона по переказу мала сина Адоніса. Поема була переповнена вченими аллюзіями, а написана стилем тяжким і замотаним.

В „Propempticum Pollionis" наслідував Цінна Партенія, що довший час перебував у домі його батька й описував якісь подорожі.

Марко Фурій Бібакуль прославився ямбами. Маємо кілька його насмішливих віршів на (Валерія) Катона:

Катон граматик, латинська сирена
Сам лиш поясняє і робить поетів.
Як побачить хто дім мого Катона
На червоно закрашені причілки

І городчик із сторожем Пріяпом,
Той здивується, де б то міг навчитись
Катон скромности й мірности такої,
Що його три листки капусти й келю,
Дрібка круп і два грозна в халупчині
Аж до сивого довели волосся.

Гай Меммій, визначний намісник Бітинії (з 57 р.) писав незнані нам ближче еротичні поезії, подібно як і Тіцідас, Квінт Корніфіцій і Корнелій Непос. Останні для нас не більше як пусті імена.

Публій Теренцій Варрон уродився 82 р. в місті Атакс у Галлії нарбоненській.

В поемі (в дакт. гексам.) Bellum Sequanicum описав похід Цезара на Секванів. Крім того переклав із грецької мови географічно-астрономічну поему і „Argonautica" Апольонія Родийця.

З тих творів маємо тільки скупі виривки.

Не багато більше знаємо про лихого епічного поета Волюзія і дидактика Еґнатія, та про сатириків Севія Ніканора і Лєнея.

Гай Валерій Катуль

уродився 84. р. в місті Вероні в багатій родині. В молодім віці поїхав до Риму, де залюбився в Кльодії, сестрі ославленого людового трибуна Кльодія і почав складати в честь своєї любки, котру називає Лєсбією, гарні вірші, повні глибокого чуття. Щира любов Катулля до тої наскрізь зіпсованої жінки тривала чотири роки (від 61–58 р.) Коли ж Кльодія вибрала собі иншого поклонника, поет уражений зрадою, з пропретором Меммієм поїхав у Бітинію. Пробувши в Азії рік, вернувся 56 р. у Рим і знов кинувся в вир життя. Але нові любовні пригоди не розбудили вже в нім давніх почувань. Його поетичний

запал уже погас. Швидко перервалася й нитка його нещасного життя (ок. 54. р.).

Свою поетичну діяльність почав Катуль згідно з принципами „нової школи“ ученими „епілліями“, себто віршованими образками з життя богів і героїв. В виборі тем і їх обробленню, а навіть у стилю ішов поет слідом за александрийськими вченими віршописцями.

Будова тих оповідань (переважно в дакт. гексам.) виказує нераз чималі хиби, і так у 64 поемці „Весіллє Пелєя і Тетиди“ разить занадто довгий епізод з описом малюнку на канапі, де була представлена сцена, як Тезей покидає Аріядну на острові Дії.

Поема про Аттіса (63) замітна своєю віршовою формою. Рідкий стих ґалліямбічний

⏑⏑⊥— ⏑⏑— — | ⏑⏑⊥⏑⏑—⏑—

досить добре віддає історію бурливого життя королевича Аттіса, що приїхав з товаришами у Фриґію і тут оскопив себе, щоби стати жерцем Реї Кибелі.

Дуже гарні весільні пісні 61. і 62. Перша зложена 5-ти стиховими строфами (4 гліконеї [⊥⏑ ⊥⏑⏑ —⏑—] і ферекратей [— ⏑ ⊥ ⏑⏑ — ⏑]). Строфи ті співає на переміну хор дівчат і парубків під домом Манлія Торквата, що жениться з Вінією. Деякі місця тої пісні визначаються великою ніжністю. – Другу пісню в дакт. гексам. співають теж два хори. Замітна вона м. и. своїм рефреном.

В склад другої частини творів Катулля, що міститься в нашій збірці на початку, входять переважно короткі пісеньки, писані різними розмірами: фалєцейським (40), сапфійським, асклєпіядейським, сенарами ямб., холіямбами (8) і один пріапейським.

(⊥⏑⊥⏑⏑ —⏑— | —⏑ ⊥⏑⏑— —)

Тими короткими віршиками, повними глибокого чуття і щирих гадок, здобув собі Катуль славу першорядного рим-

ського лірика. Деякі з тих пісень здаються нам цілком модерними.

Збірку свою присвячує Катуль історикови Корнелієви Непосови. В 2 і 3 пісні оплакує поет смерть улюбленого воробчика Лєсбії. В дальших творах він або виливає свої любовні почування й обожає Лєсбію, або звертається жартівливо до своїх товаришів, або страхає своїх супротивників, що страшно пімститься на них за те, що залицяються до його милої.

Третя група обнимає епіграми в елегійних дистихах. В них дає поет вислів свому обуренню і гнівови на Цезара і його спільника й помічника Мамурру. Ті епіграми наслідував пізнійше Марціяль.

Старинні критики не ставили Катулля вище від Горація або Вергілія. Зробили се аж новіші вчені, м. и. Шанц. Катуль, щоправда перевищає всіх инших римських поетів безпосередністю і силою чуття, але за те не дорівнує їм моральною повагою. Його вірші, особливо інвективи, часто несмачні, грубі й брудні.

На українську мову переклав я[1] свобідно значну частину творів Катулля. Деякі переспіви були друковані в „Осі“ за 1912 р. Подаю тут що краще:

До Лєсбії

Нумо, Лєсбіє, жити і любити:
А пусті балачки стариків поважних
Дуже мало будуть нас обходити.
Сонце хай собі сходить і заходить –
Нам, як тільки короткий день минеться,
Вічну прийдеться спати нічку разом.
Дай мені поцілунків тисячу й сто
Потім тисячу другу й знову сотню,
Третю тисячу, впісля й сотню третю

---

[1] „Старе вино в новім місї“, 1913. – „З чужої левади“. 1913.

А як матимем тисячів багато,
То змішаємо їх, щоби не знати,
Щоб не завидував який непотріб,
Якби знав, що є стільки поцілуїв.

Неморальний зміст і стидкі слова деяких своїх поезій оправдує поет ось як: (XVI)

Має бути чистий
Справдішній поет,
Його ж листи й вірші
Мають вільний лет.
Бо вони лише тоді
Дотепні і модні,
Як легенькі і масні
І трохи свободні.

Як так можуть звеселити,
Що зачнеться серце бити,
Не у молодців гарячих,
А в мужів слабих, ледачих,
Що вже їм не служить сила,
І простигла кров у жилах.

Поет про себе

Катуллю, бідний, перестань шаліти вже
І що, як бачиш сам, пропало, те й покинь!
Колись тобі сіяло ясне сонечко,
Як ти ходив, куди вела дівчинонька,
Що ти її любив, як ніодну потім,
Чимало там було між вами жартів-псот,
Їх ти бажав, не відкидала й дівчина.
Тоді блистіло ясне сонечко тобі,
Тепер вона не хоче й ти слабий не смій
Жадати їй нелюбого, та не сумуй
А сильним духом лихо видержи й терпи.

Прощай, дівчино, твій Катуль терпітиме
Не піде вже до тебе, й не наприкриться,
Та ти покинена будеш журитися,
Яке ж нещасна, жде тебе потім життя,
Хто схоче ще тебе? Хто гарною назве?
Кого любитимеш? Чиєю зватися?
Кого меш цілувать і гризти усточка?
Та ти, Катуллю, кріпко свій зарік держи!

Ненависть і любов

Ненавиджу й кохаю.
Може питаєш чому
Роблю се я? – Не знаю,
Серцем лиш чую й терплю!

М. Теренцій Варрон (116–27)

Осторонь від реформаторських змагань поетів нової школи, так званих аттиків, стоїть М. Теренцій Варрон з Реати. Був се муж стародавніх чеснот, котрого найкраще можна би порівнати з Катоном Старшим. Коли в 50-их роках розгорілася домашна війна, стояв він по стороні Помпея. Потім, подібно як Ціцерон, погодився з Цезарем, і відсунувшися від публичного життя, віддався літературній, а поперед усього науковій праці.

Своїм широким умом обняв він усі майже галузі тодішнього знання і дав римлянам енцикльопедію, з котрої черпало багато пізніших учених.

Після дослідів німецького вченого Ritschl-a (Opuscula III. t.) написав Варрон около 74 праць, усього разом яких 520 книг. Варрона цікавила не лише література і штука, граматика, історія, географія, археольогія, право, але й рільне господарство. З наукових праць того полігістора заховалися нам частини його граматичного підручника „про римську мову“ і 3 книги

про „сільське господарство“ (rerum rusticarum 1. III.), напис 36 р. пер. Хр.

Після свідоцтва Гієроніма написав він „Меніпейських сатир“ 150 книг, „Поем“ 10 кн., „Промов“ 32 кн., „Псевдотраґедій“ 6 кн., „Сатир“ 4 кн.

З „Меніппейських сатир“ знаємо наголовки численних книг, пр. „Абориген“ (про людську вдачу), „Аґатон“. „Козяча бійка“ (про розкіш), „Cave canem“ (стережися собаки!), „Маній“, „Marcipor“ і инші, переважно грецькі титули. В тих сатирах наслідував Варрон грецького циніка Меніппа з Ґадари (ок. 250 р. перед Хр.). Теми до сатир зачерпнув Варрон з мітольогії, фільософії, з римської бувальщини і щоденного життя. Форма сатир була почасти прозова, почасти віршована. Уривки тих сатир, числом 591, подає головно в своїм словарі візантійський учений Ноній.

Варрон любувався у старосвітських і дивачних словах, пр. Argo citiremis – Argo із швидкими веслами, conscribillare – списати, arma margariticandicantia і ин. Латинська мова сатир пересипана густо грецькими словами, взятими певно з орігіналу Меніппа. У прозі попадаються часом римові получення, пр. у 2 сатирі з книги: „Cras credo, hodie nihil“ (Завтра повірю, сьогодня ні): quibus instabilis animus ardens mutatiliter avet habere et non habere fastidiliter inconstanti pectore: в них хитрий дух загориться до чогось змінчиво й бажає мати і знов відкидає, змерзивши в несталому серці. В поезіях находимо також фігуру аллітерації: „Est modus matulae“, (про піятику):

Vino nihil incundius quisquam bibit:
Hoc aegritudinem ad medendam invenerunt,
Hoc hilaritatis dulce seminarium,
Hoc continet coagulum convivia.

Ніхто не пив щось приємніше, як вино,
Для ліченя журби десь винайшли його,
Воно веселости солодкий семинар,
Бенкети всі піддержує вина пугар.

Варрон був гарячим поклонником старини, та все наводив своїм землякам перед очі образки староримських чеснот.

У 18, сатирі з кн. „Bimarcus“ каже так: „У дідів і прадідів наших слова тхнули чесником і цибулею, але душа була в них дуже гарна“, у 20 „Союзникам ти ворог, ворогам союзник, війну провадиш так, що всі війни переносиш додому“. З „Cycnus“, 2.: „Як треба йому одежі, яку несеш, то пощо дреш? А як не треба, то пощо несеш?, з „Devicti“

Гей спішіться жити, дівочки,
Поки позволяють вам рочки
Бавитися, їсти і кохати в смак
І в ярмо Венери нахиляти карк.

Прегарний опис бурі читаємо в сатирі „Marcipor“ (Марків невільник).

Repente noctis circiter meridie,
Cum pictus aer fervidis late ignibus
Caeli choream astricen ostenderet,
Nubes aquali frigido velo leves
Caeli cavernas aureas obduxerant,
Aquam vomentes inferam mortalibus;
Ventique frigido se ab axe eruperant,
Phrenetici septentrionum filii,
Secum ferentes tegulas, ramos, syrus.
At nos caduci naufragi ut ciconiae,
Quarum bipinnis fulminis plumas vapor
Perussit, alte maesti in terram cecidimus.

Буря

Серед тиші десь коло півночи притьмом
Весь овид блискавками запалав кругом.
На небі показались хороводи зір,
Дощеві легкі хмари десь приплили з гір

І заслонили неба простір золотий,
Немов з безодні воду ллючи на людей;
Нараз вітри, скажені діти буруна
З-під зимного десь вихопились бігуна
Й несуть з собою сміттє, листє й дахівки,
А ми розбиті бідні, наче ластівки,
Яким огонь громовий крилонька цілі
Обпалить, сумно так приникли до землі.

З тих відломків поетичної творчости Варрона слідно його неабиякий талант. Пробивається з них здоровий гумор, бистрий дар обсервації життєвих явищ і людської природи, високо розвинене патріотичне почуттє, велика ерудиція й очитаннє в грецькій літературі. І треба щиро пожаліти, що з його великанської письменської спадщини так мало нам заховалося.

Критичне виданнє Варронових сатир Франца Біхелєра разом із сатирами Петронія і пріапейськими віршами, у Вайдмана в Берліні, 1904.

ПРОЗА

а) Історики

І в сій добі чимало письменників зачинає свої історії від заснування Риму. Одначе своє оповіданнє вони залюбки прикрашують ширше розведеними епізодами, вставленими промовами й неісторичними переказами.

1. Квінт Клявдій Квадрігарій написав історію Риму, почавши від галльського пожару (390) до смерти Суллі щонайменше в 23 кн. З захованих уривків його твору бачимо, що його стиль був ядерний, речення короткі, але повні змісту.

2. Валєрій Анцій почав свою історію від заложення столиці і довів її теж до смерти Суллі (78. р.) Опис був просторий, бо обнимав 75 кн. Одначе автор дуже часто свідомо фальшував історію, додавав і розмальовував богато подробиць із власної фантазії та всюди старав я вихвалити римлян, а поперед усього своїх предків з роду Валєріїв. Зате своїм противникам, на пр. Сціпіонам, він не щадив доган, а навіть обид. Численні помилки в хронольогії і сторонничім зображенню подій виказує йому м. и. Лівій. На твір Валєрія звернули також увагу грецькі історики Плютарх і Діонізій з Галікарнасу.

3. Ґай Ліцінїй Мацер замітний тим, що у свій „Літопис“ в 21 кн. вплів визначно демократичну тенденцію. З давнішими часами справився він коротко, а ширше описав сучасні йому події. Ціцерон дорікаючи йому[1] за його балакучість та не дуже бистрий ум, каже про нього, що „його стиль не був багатий, але й не бідний, мова не дуже блискуча, але й не цілком шорстка, а в винаходженню й описі предмету була в нього дивна докладність“.

4. Квінт Елій Туберон брав живу участь в горожанській війні між Цезаром і Помпеєм, при чім стояв за останнього.

---

[1] „Закони“ I. 2, 7.

По битві коло Фрарзалю (48) помирився з побідником, вернувся до Риму та став займатися літературою. Крім „Історій“ (від заснування Риму) писав правничі праці, наслідуючи мову і стиль старших письменників.

5. Корнелій Сізенна був претором 78. р., а вмер у 67. р. яко легат Помпея в війні з морськими розбійниками. В 23 кн. подав він короткий погляд на мітичні часи Риму, а широко зобразив часи і діяльність Суллі звертаючи пильну увагу на принадність вислову. Стиль його був архаїчний. Римському письменству, прислужився ще й перекладом збірки оповідань і новель Арістида з Мілєту.

Автобіографію написав Л. Корн. Сулля (138–78) у 22 кн.

Біографію Помпея Великого і його батька Ґнея Страбона описав їх визволенець Вольтацілій Пітоляй.

Короткий хронольогічний нарис склав приятель Ціцерона Тит Помпоній Аттик (109–32). Він писав крім того монографії різних визначних родів (Юніїв, Марцеллів), латинські віршові похвали славних мужів, а в грецькій мові панегірик Ціцерона.

Гай Юлій Цезар
(100–44)

славний вождь, політик і засновник цісарської династії в Римі, визначився також на літературній ниві. У вільних хвилях свойого короткого, але діяльного життя, нераз серед походу або в таборі писав він твори наукові і белетристичні, прозою і віршом. З области граматики написав він твір у 2 кн. „Про анальогію“[1], де м. и. радив „мов підводних скель вистерігатися незвичайних слів“. Сам Цезар у своїх писаннях держався того правила дуже докладно. Його мова чиста, взі-

[1] Нині не захований.

рцева. Старанно оминає він чужі слова, звороти і конструкції, так само вирази перестарілі і діалектичні. Подібно як його характер був рішучий та енергічний, а розум на скрізь тверезий, так і стиль його ясний і прозорий, позбавлений майже всяких окрас.

Два його твори заховалися в цілости.

1. Спомини з ґаллійськä вiйни (58–52 р.), в 7 кн., при чім на кожду книжку припадає опис одного року тої війни. Протягом свого майже десятилітнього намісникування в Галлії, підбив Цезар усі племена того богатого краю і таким чином придбав їх для римської культури. Цілий твір виповняють переважно описи воєнних приготувань, походів, сутичок і боротьб, будови мостів і кораблів, облоги міст. Всюди лиш брязкіт оружжя й розлив крови. Для більшої імовірности говорить Цезар про себе все в третій особі. Хвалить себе рідко і скромно, напр. при кінці II кн.: „За сі діла на основі реляцій Цезара, ухвалив Сенат богослуження подяки протягом 15-ти днів, що до того часу не трапилося нікому".

В опис подій вплітає Цезар, за прикладом инших істориків, промови знаменитих осіб, як послів, полководців і свої власні заохоти до війська. Славна його розмова з начальником Германців Аріовістом. В його уста вкладає Цезар м. и. такі глибокі слова: „Істнує право війни, на підставі котрого побідники приказують побідженим те, що самі хочуть. Коли ж він не приписує римському народови, як він має користати з свого права, то хай же і римський нарід не перешкоджає йому в його праві". (I. кн.).

Увага читача з приємністю спиняється на тих нечисленних світлих постатях народних героїв, як Думнорікс, Аріовіст, Верцінгеторікс, що нераз з великою посвятою старалися згуртувати своїх земляків задля оборони від чужинецького забору. З напруженою увагою читаємо про їх геройські змагання й визвольні бої. Але Цезар, як тільки пізнав змінну вдачу галлійців і переконався, що вони наскрізь революційний елемент,

доти не спочив, поки всього краю не прибрав до рук. Пишучи й видаючи свої пам'ятники, хотів Цезар показати себе римській публиці з якнайкращого боку, виказуючи фактами свою хоробрість і рішучість. Завоюванне Галлії він оправдує як оборону від напасти і спосіб для забезпечення границь римської держави.

В переважній частині подій Цезар сам брав участь та й описує їх як очевидець, про инші факти сповіщає на підставі реляцій своєї штабової канцелярії. Свої спомини написав він поспішно в 51. р. Опис війни доповнив як очевидець його легат Авль Гірцій подіями років 52 і 51; його твір становить осьму книгу видання Цезарових споминів.

2. Спомини про домашну війну (49. і 48. р.) обнимають 3 кн. Докінчити їх перешкодила Цезарови смерть.

Доповнення про війну александрийську, африканську й іспанську походять від незнаних по імени авторів, а видано їх із посмертних паперів Гірція, що погиб у боротьбі під Мутіною (43. р.). Їх стиль значно різниться від Цезарового: він сухий та одноманітний.

Крім тих творів зладив іще Цезар збірку дотепних приповідок, яку цісар Авґуст невідомо чому заборонив видавати. В 45 р. написав він полемічну брошуру „Проти Катона", де старався обнизити заслуги покійного республиканця, при чім завзято змагався з авторами похвал Катона, м. и. з Ціцероном. Так само, як і оба попередні твори, не дійшов до нас його поетичний твір „Подорож" (опис його мандрівки з Риму до Іспанії в 46. р.). Про його промови пише Ціцерон (у „Брутї", 261–2), що вони „дуже йому подобаються і що Цезар з-поміж усіх майже бесідників говорить по латині найпринадніше. Мова його була блискуча і зовсім не старосвітська, голос, рухи й постать величні й благородні".

Корнелій Непос
(99–24 р.)

походив з западанської Галлії, але проживав головно в Римі. Тут обертався серед таких визначних осіб, як Помпоній Аттик, Ціцерон, Катуль, і належав до кружка „нової школи“ римських письменників.

Більша частина творів Непоса не дійшла до нас. Маємо згадки про отсі його твори (почасти й уривки з них): Поеми, нарис усесвітньої історії в 3 кн., „приклади“ з старшої й новійшої історії Риму, життєписи Ціцерона, Катона й ин.

З найбільшого і найважнішого його твору „Про славних мужів“ що, як здогадуються вчені мужі, обнимав 8 категорій у 16 кн., маємо тільки 1 кн. повну і частину другої. А саме: з істориків маємо заховані під іменем Корнелія Непоса життєписи Катона Старшого й Аттика. В своїх біографіях полководців (переважно греків) Корнелій Непос подає на основі грецьких джерел життєписи, а радше похвали кільканайцятьох полководців грецьких і одного пунійського, Ганнібаля. Вибір остільки невдатний, що між знаменитих мужів зачислив автор таких мало замітних людей, як Датам і Тімолєон. Історичні події зображає він нераз невірно, а до своїх джерел ставиться некритично. Стиль його ясний і прозорий, але засіб слів доволі вбогий.

Гай Саллюстій Крісп

уродився в 86 р. пер. Хр. у сабінськім місті Амітернум. Походив з багатої родини, дістав високу освіту, але при тім був дуже легкодушний, так що вже молодим чоловіком розтратив на гулянках значну частину батьківщини. В політиці стояв Саллюстій за Цезара та належав до людового сторонництва. Як проконсуль Африки придбав він собі величезні грошеві засоби, за які купив собі в Римі палату й заложив гарний парк на Квіриналі. Умер між 36–34 р.

В своїх історичних творах пропагує Саллюстій отверто свої політичні погляди. Заховалися нам цілі монографії й уривки з „Історій".

1. В „югуртинській війні" (111–105) накидується автор остро на римських оптиматів, представляючи їх великий моральний занепад, жадобу грошей і власти, продажність і цілковиту військову нездатність. Маючи в своїх руках провід у війні, шляхта без сорому занапащувала інтереси римського народу та завдала йому чимало матеріяльних страт. Римські війська зазнавали одної поразки за другою, зате ясним блиском засіяв талант Югурти. Щойно Марій, провідник римських плебеїв і новий римський полководець, привернув у війську карність і легко побідив Югурту. Зате вихваляє Салюстій гарні прикмети того мужа, вкладаючи також в його уста одну промову.

У вступах, характеристиках дієвих осіб і мовах бере собі Саллюстій за взірець Тукидида, наслідуючи його потрохи і в стилю. Досить дивно виглядає нам нахил до моралізування у Саллюстія, чоловіка, що замолоду був крайним розпусником: „Неслушно нарікає людський рід на свою природу, що вона слаба і не довговічна та що кермує нею радше припадок, ніж чеснота. Бо при докладній розвазі не знайдемо нічого більшого ні знаменитшого над неї і радше бракує людській природі запопадливости, ніж сили або часу. Але керманичем та провідником життя смертних людей є дух: він, той неминущий та вічний володар людського роду усім править і кермує, а сам не підлягає нічийому кермуванню".

Подібно резонує автор у передмові до „Війни Катиліни", де хвалить силу духа і показує його всесторонний занепад в особі Катиліни. Образ героя з-під Пісторії змальований чорними красками, але твір читається з великим інтересом. Автор користав у сій монографії тогочасних урядових і літературних джерел, але не встерігся від грубих історичних помилок. Головна вартість монографії лежить і тут в епізодах,

морах і характеристиках. Поведеннє Цезара старається автор показати в кориснім світлі. Зате нападає на оптиматів і зменшує заслуги Ціцерона: „Але коли Люцій Сулля оружжєм придбав верховну власть у державі, тоді за добрими початками пішли злі наслідки: всі грабують та крадуть, один хоче дому, другий поля, побідники не знають ні міри ні стриму, допускаються на горожанах поганих, жорстоких злочинів".

В римській історіографії має Саллюстій велике значіннє тим, що ввів до неї засаду прагматизму, себто він не лише реєструє події, але й розглядає підклад, на якім вони повстали, характеризує дієві особи, звертає увагу на географію краю, етнографію, вкінці вплітає свої власні рефлексії. Психольогічну його манеру наслідує з пізніших істориків Тацит, що називає його „блискучим письменником". І взагалі старинні критики переважно високо цінили письменський талант Саллюстія, й подивляли його стиль ясний, виразний, забарвлений архаїзмами, при тім багатий, різносторонний, відповідний предметови. Марціяль признає йому перше місце між римськими дієписцями. В деяких рукописах творів Саллюстія находяться ще дві промови – поради Цезарови, (orationes suasoriae) і інвектива на Ціцерона, що їх давніше теж уважано за Саллюстієві, але тепер признають підробленими, мабуть у часах Фронтона, коли Саллюстій із-за своїх архаїзмів дуже зріс у ціні.

розвивалося у Римлян від початку під сильним грецьким впливом. Докладну історію римської риторики подає Ціцерон у своїм „Бруті“ (Brutus). Зі старших красномовців найславніші були М. Антоній (143–87) і Люцій Ліціній Крас (140–91).

В часах Ціцерона боролися в Римі з собою два риторичні напрями, азийський і новоаттицький. Але сама азийська риторика мала дві відміни. Творцем т. зв. рубаного стилю, що оперував головно короткими реченнями, був Гегезій з Магнезії. Його манеру розвивали дальше два брати з Алябанди, Гієрокль і Менекль. Вони любили стиль дібраний, з відмірени-ми реченнями, котрі прикрашували віршовими окінченнями. Їх противниками були Айсхиль з Гніду й Айсхиль із Мілєту. Сі знов дбали про стиль надутий, патетичний. Без усякої міри перетяжували вони речення образами й штучними прикрасами. Влучно названо сей стиль азійським бароком.

Найвизначнішим його представником у Римі був

Квінт Гортензій Горталь

(114–50), сучасник Ціцерона. Сей зручний адвокат виступав у найголосніших тогочасних процесах або в згоді з Ціцероном, або як його противник. І так боронив він Верреса, а виступав проти Помпея в дискусії про закони Габінія (67. р.) і Манілія (66. р.).

Гортензій відзначався великою пам’яттю і говорив з запалом. Промови його не дійшли до нас. Прихильником азійського стилю випадає вважати також Ціцерона, хоча сам він уважав себе клясиком, римським Демостеном і взагалі ідеалом красномовця. В 50-их роках піднялася проти його диктатури опозиція новоаттиків під проводом Марка Юнія Брута, одного зі змовників проти самовлади Цезара. Новоаттики (Калідій, Гай Ліціній Кальв, Квінт Корніфіцій) уважали найбільшим

грецьким красномовцем Лізія і старалися його наслідувати. Ціцеронови закидали вони ось які хиби: „що він надутий, перетяжений словами, говорить на азійський лад, занадто часто повторяється, що дотепи його холодні, його композиція слаба і що він як на мужчину надто м'ягкий".

Дивним дивом новоаттики всі, не виключаючи Цезаря і Корнелія Непоса, повмирали молодими. Вже в 44 р. тріюмфує Ціцерон, що його противники замовкли. І вони замовкли на віки, бо їх твори зовсім не дійшли до нас.

М. Туллій Ціцерон

уродився 106 р. пер. Хр. в місті Арпінум. Походив з лицарського роду. Його батько, засібний чоловік, післав молодого Марка враз із братом Квінтом у Рим, де вже оба вчилися риторики в школі Ліцінія Красса. Вдягнувши мужеську тогу, пішов Марко на короткий час до війська, але швидко покинув військову службу. В Римі посвятився приватним студіям правничим і риторичним. На ринку слухав промов славних тоді красномовців М. Антонія, Сульпіція Руфа, Аврелія Котти й инших. Одночасно при боці Квінта Муція Сцеволі авгура, а пізніше його брата понтифіка, запізнався докладно з римським правом. Тоді ж доповнив своє знаннє грецької мови й літератури, перекладаючи на латинську мову Аратові „Небесні явища" (про астрономію), Плятонів діальог „Тімай", Ксенофонтів „Діальог про господарство" й ин. При нагоді пізнав докладно всі чотири головні системи фільософічні: епікурейську, академічну, стоїцьку і періпатетичну, при чім особливо академічна припала йому до вподоби. Стоїк Діодот проживав довший час у його домі і вчив його діалєктики. Для докінчення своєї теоретичної освіти поїхав Ціцерон в 79 р. у Грецію. В Атенах слухав викладів академіка Фільона, потім

Антіоха, а на острові Родос ходив до риторичної школи славного Мольона і навчився здержувати потрохи свій молодечий запал.

Вернувшися майже скінченим красномовцем у Рим, взявся Ціцерон наново до адвокатської практики і ступнево, уряд за урядом, поступав у державній службі. Вибраний конзулем на р. 63 відкрив змову Катиліни, на свою руку покарав смертию головних змовників і дістав за те на підставі ухвали сенату почесну назву „батька вітчини". Але вже за п'ять літ після того постарався людовий трибун Кльодій о виданнє закону, зверненого спеціяльно проти Ціцерона. Не маючи ні звідки помочи, втік Ціцерон завчасу у Грецію, після чого його дім на Палятині зруйновано, а місце присвятили понтифіки богині свободи. Та вже на другий рік, завдяки заходам впливових людей, відкликано Ціцерона з вигнання (58. р.). Славний красномовець вернув немов у триюмфі у Рим і дістав винагороду за всі страти.

В 53 р. вибрано його авгуром, а в роках 51–50 управляв замісць консуля провінцією Кілікією. Там з'єднав собі лагідною вдачою і справедливістю усе населеннє.

Коли ж вернувся в Рим, захопив його вибух домашної війни між представником аристократів Помпеєм, визначним колись полководцем і Цезаром, здібним дипльоматом і знаменитим стратегом. Оба супротивники хотіли мати по своїй стороні Ціцерона. Марко Туллій по довгім ваганню сполучився з Помпеєм і поїхав з ним у Грецію. Але по битві під Фарзалем, 48 р., звернувся до Цезара і дістав від нього амнестію. В Римі відсунувся Ціцерон на якийсь час від державних справ і пильно занявся літературною працею. По смерти Цезара, 44 р., Ціцерон обнимає провод у сенаті і веде завзяту словесну боротьбу проти узурпатора Антонія. Чотирнадцять промов з того часу (44 і 43 р.) вийшло під назвою Філіппік. Але швидко підтято крила горячому старикови. Антоній погодився з Октавіяном і зажадав голови Ціцерона. Посіпаки зловили красномовця в утечі і вбили його 9 грудня 43 р.

Ціцерон був визначним політиком, знаменитим красномовцем, добрим батьком родини і щирим приятелем. В римській літературі займає він першорядне становище, головно із-за великого числа творів і заслуг для розвою латинської мови. Стиль його багатий, різноманітний і гарний став клясичним взірцем, на котрім училися і вчаться цілі покоління. І треба признати, що в формі і стилю є мало людей рівних Ціцеронови в обох старинних літературах.

Але той стиль небуденний і доволі далекий від звичайної мови і способу вислову пересічного освіченого чоловіка; він тільки в мовах є на своїм місці і викликує гарне вражіннє.

В инших областях письменської творчости, в котрих Ціцерон пробував своїх сил, себто в напівнаукових, напівпопулярних творах риторичних, фільософічних, історичних і в поемах, той стиль неприродний, надутий, переладований риторичними прикрасами немило вражає і втомляє читача. Тому що Ціцерон любить про все оповідати широко і докладно, виходять його наукові твори надто розтягнені і розводнені. Ясности викладу шкодить дуже діальогічна форма підручників. Але зате годі винити самого Ціцерона. В історії обох клясичних літератур часто бачимо те явище, що пустий та незначний зміст виступає в гарній, викінченій формі язиковій (як на пр. у Ціцерона), навпаки важний і цінний зміст, високі й оригінальні думки губляться в невідповідній формі (як у Плятона).

І взагалі в старині наука не була так докладно відділена від літератури, як нині. Науковим творам письменники густочасто надають артистичну форму так, що до тих мішаних продуктів мусить історик старинних літератур прикладати иншу міру, ніж роблять се історики новіших літератур.

Промови

Найбільшу славу здобув Ціцерон на полі красномовства. Будучи з фаху судовим адвокатом, виголосив він протягом

39 літ (від 81–43 р.) своєї адвокатської й політичної діяльности 57 промов. З них найвизначніші отсі:

Сім промов проти Верреса, бувшого пропретора Сицилії, що за свого урядування, в р. 73–70, допустився нечуваних здирств і злочинів, котрі взагалі кидають темне світло на місію римських культурників по провінціях. З тих 7 мов (orationes Verrinae) тільки дві дійсно виголосив Ціцерон у суді (70 р.).

Чотири мови проти Люція Катиліни, славного змовника т. зв. Катилінарки (orationes Catilinariae 63 р.). Перша з них, виголошена в сенаті, а звернена до прибутного на засіданню Катиліни, починається питаннями, повними патосу: „Доки ж то врешті, Катиліно, надуживатимеш нашого терпцю? Доки ще шал сей твій буде нас висмівати? Доки кидатисяме твоя розгнуздана зухвалість? Нітрохи тебе не турбує нічна залога Паляцію, ні сторожі в місті, ні страх народу, ні збіговище сих усіх, ні се найбільш укріплене і безпечне місце для засідань сенату, нітрохи не зворушили тебе уста і лиця присутних? Чи гадаєш, що твої пляни не стали явними? Чи не бачиш, що свідомість сих усіх держить твою змову у путах? Хто з нас, думаєш, не знає, що ти робив минулої, а що попередної ночи, де ти був, кого скликував, яку зробив постанову? Що се за часи, що за обичаї!“

Четверта промова кінчиться таким покликом до сенату: „Для того рішіть старанно про останній ратунок вітчини і римського народу, про ваших жінок і дітей, про жертівники й огнища, про храми і святині, про доми й оселі усього міста, про державу і свободу, про се все рішіть, так як ви постановили відважно. Маєте такого консуля, що не завагається послухати ваших ухвал і те, що ви постановите, доки його життя, могтиме боронити і самим собою запоручити“.

Треба признати, що Ціцерон умів по-мистецьки промовляти до чуття і розуму слухачів, вмів спонукати їх волю до ділання, піднести духа та потішити, а йому самому ніколи

не забракло відваги провести в діло те, що признав за добре і чесне. Про се свідчить його оборона Квінта Росція з Амерії (80), де він накидається на могутного любимця Сулли Хризогона і не щадить навіть самого диктатора.

А вже неабияку честь приносить Ціцеронови його благородна, вільна від особистої ненависти боротьба з людьми, котрих він уважав ворогами публічного ладу і свободи, з П. Кльодієм (в мовах pro P. Sestio, pro T. Annio Milone), з Цезаром і Антонієм (14 філіппік з 43 р.).

Але не можна промовчати і сього, що Ціцерон боронив за гроші і таких людей, що їх справа була не тільки непевна, а навіть нестійна, напр. Л. Мурену (63 р.), П. Корнелія Суллю (62 р.) і ин. Та тут оправдує його потрохи фах і практика адвокатська.

З менших промов Ціцерона літературний інтерес має оборона грецького поета Архія з Антіохії (62 р.). В ній висказує промовець похвалу наук і поезії. В 23 розділі читаємо слова характеристичні для такого завзятого націоналіста, яким був Ціцерон:

„Коли ж хто думає, що грецькі вірші меншу мають вартість як латинські, дуже помиляється, бо грецькі читаються у всіх майже народів, а латинські обмежені своєю тісною країною".

В риторичних творах був Ціцерон ще найбільше оригінальний, бо неодно взяв із власного досвіду. Але й тут опирається він переважно на грецькі джерела, ба й сам подає, які читав грецькі нариси й підручники (технай) риторики.

В „Бруті" або книжці про славних бесідників (Brutus de claris oratoribus 46 р.) подає Ціцерон історію красномовства греків і римлян.

В 3 кн. свойого твору „De oratore" говорить автор про значіннє, роди і потребу Красномовства, а потім про завдання, які має сповнити добрий промовець, аби його мови були добре збудовані й вигладжені. Вкінці подає вказівки, як виголошувати мови, з якою мімікою і з якими рухами тіла.

3. В творі „Orator ad M. Brutum“ (46 р.) або про найліпший рід говорення зображає він ідеал промовця в різних родах вимови і стилю.

В фільософічній діяльности не держався Ціцерон одної системи, але вибирав з кождої те, що найкраще і що найбільше відповідало потребам римлян. Значить, Ціцерон був еклектиком.

Написав він 6 кн. про державу (в рр. 54–51), де розважає про те, яка форма державного устрою найліпша.

Про закони в 3 кн., 46–43 р.

Пародокси Стоїків до М. Брута, в р. 47.

Academica в 2 кн., з р. 45.

Границі добра і зла в V кн., з р. 45.

Тускулянські розмови в V кн.

Природа богів у 3 кн., 45–44 р.

Катон старший про старість, 44 р.

Ворожба (de divinatione) в 2 кн. (про вмілість пророкування), з р. 44 – Доля (44 р.). – Тімай (44 р.). – Лєлій про приязнь (44 р.). – Про обов'язки, кн. 3, (44 р.).

Маємо також деякі відомости про незаховані до тепер фільософічні твори Ціцерона.

Ціцерон занимався від молодих літ творами грецьких фільософів, головно із-за користий, які сподівався з них добути для своєї риторичної практики. В пізнішім віці приводять його до фільософії зверхні причини, родинні нещастя, політична бездільність по першім тріюмвіраті (від 55–52 р.) і диктатура Цезара (46–44).

В тих літах написав Ціцерон переважну частину своїх фільософічних творів, що властиво є перерібками з грецької мови.

Пишучи вельми поспішно й багато, не мав Ціцерон часу вглубитися як слід у грецьку фільософію і перетравити глибокоумні системи грецьких мислителів: Сократа, Плятона, Арістотеля, стоїків, епікурейців, скептиків і ин. Для того

в його фільософічних писаннях трапляються нераз річеві помилки і неясні місця. Як зверхню і форму тих творів вибрав автор арістотелівський діальог. Про се говорить він сам у тускулянських розмовах, кн. II, 3. 9. ось як: „І так звичай періпатетиків і академії говорити про всі річи й освітлювати їх з противних сторін подобався мені не лише для того, що инакше не можливо було би дійти, що в кождій річи правдоподібне, але й тому, що се найліпша реторична вправа".

Інші твори Ціцерона, як прозові пам'ятники з часів його консуляту, написані в грецькій мові, і політичні поеми „Про мій консулят" (De consulatu suo) у 3. кн., з р. 60 і „Про мої часи" з р. 56–54 загинули. Невелику літературну вартість мали також 2 інші його поеми: „Про британську експедицію" Цезара й епос „Марій".

Тими творами Ціцерон радше підорвав свою славу, ніж збільшив її.

Так само у його великій, захованій переписці находиться чимало річий, що освітлюють його малодушність і змінність характеру.

Опершися переважно на ті неприхильні для Ціцерона вістки, оцінив славний учений Т. Момзен дуже остро політичну діяльність Ціцерона й обнизив його літературні заслуги. Але той строгий осуд не приніс надто великої чести й самому критикови, бо з ним не згодився ні один инший учений. Навпаки, не бракло учених старинних і новійших, що вміли об'єктивно оцінити многосторонну літературну діяльність великого мужа і найти в ній і чимало добрих сторін.

Публій Вергілій Марон

являється немов ветераном римської поезії і займає в ній більш-менш таке становище, як Гомер у грецькій.

Вергілій уродився 70 р. пер. Хр. в селі Андес коло Мантуї, в домі середньо-засібних батьків. До шкіл ходив у Кремоні, а потім у Римі. В 42 р. потерпів Вергілій при розділі земель між ветеранів. Маєток його два рази забирали насильно вислужені вояки, про що поет згадує в своїх екльоґах. В тім нещастю помагали йому, як могли, Азіній Полліон і Меценат, з котрим поет жив у великій приязни. Йому присвятив він свої „Георгіки", написані 36 р. Від 29 р. до кінця життя працював поет майже виключно над своїм найбільшим твором, Енеїдою. Умер 19 р. в Brundisium вертаючися з наукової подорожі до Греції.

Твори

В своїй творчости старався Вергілій свідомо наслідувати найкращі взірці грецької літератури. До зложення твору потребував усе поради й заохоти приятелів. Писав поволі і часто зміняв та вигладжував віршову форму своїх поем. У Вергілія був визначно епічний талант; через те писав він свої твори дактилічним гексаметром.

Збірка „Буколік" (Bucolica, звичайно eclogae), себто пастуших пісень ідилічного характеру, містить у собі 10 невеличких творів. Перша, трета, п'ята, сема і дев'ята пісня, мають діальогічну форму, всі инші описову. В ідилях наслідує Вергілій головно Теокрита, але за грецькими назвами криються в нього часто римські особи, а нерідко й сам він промовляє з-під пастушої маски. В кількох екльогах міряються з собою віршами два пастухи, а третій видає суд. Хто краще заспіває, тому призначає в нагороду телятко або кубки. В своїх

імпровізаціях доторкаються пастухи часто сучасних подій. В екльогах трапляються й любовні мотиви. Нераз читаємо нарікання пастуха, що не може назад привернути до себе серця пастушки; взагалі настрій сих пастуших пісень переважно сумовитий. В четвертій пісні звіщає поет народини чудесного хлопця, що буде великим чоловіком – і приверне золотий вік. Мабуть, думав тут поет про сина Азінія Полліона; але пізніші покоління відносили сю віщбу до Авґуста або й до Ісуса Христа, що прийшов на світ якраз у тих часах. Екльоги повстали в роках 42–39. Сучасників поета найглибше вражали алегоричні буколіки з їх прозорими алюзіями до загально знаних подій та осіб. Ми цінимо в них свіжість і безпосередність чуття, вдатну композицію і гладкий мельодийний вірш.

Більше самостійний був поет у своїх „Георґіках“, (Georgicon libri IV), написаних у р. 38–30. У вступі говорить, про що співатиме.

Що на засівів буйність впливає, коли випадає
Землю орать, Меценате, й коли долучати до в'язів
Винну лозу, як волів випасать і ховати худобу,
Та скільки досвіду треба, бжілок, щоб доглянуть ощадних.

І так в 1 кн. говорить поет про хліборобство, в 2 про плеканнє дерев і садовини, в 3 про хов худоби, в 4 про бджолярство (пасічництво). Правдивою прикрасою сеї дидактичної поеми, що обнимає 2118 віршів, являються численні епізоди: передмова, опис змін, що настали по золотім віці, опис бурі, явища на небі й на землі по убивстві Цезара (1 кн.), похвала прикмет Італії, весни і сільського життя (II), опис боротьби биків, про життє кочових племен (III), про славного пасічника Арістея, міт про Орфея і Евридику (IV).

Зміст, що доторкається всяких рільничих відомостий, узяв поет почасти з Гезіода, Гиґіна, Маґона, Ксенофонта, а почасти з власного досвіду. Трапляються в його поемі й деякі хибні твердження, як напр. опису жнив та молочення збіжжя. Поет

бажав більше забавити читача, а менше дбав про наукову вартість поеми. Серед дидактичних поем старини займають „Ґеоргіки“ одно з перших місць.

Докладного змісту тих творів не подаю, бо вони знані ширшому загалови доволі з вдатних переспівів В. Шухевича.

Так само зміст „Енеїди“ здебільшого відомий кождому з славної пародії І. Котляревського. Та перерібка, мабуть, стала причиною, що й досі не маємо перекладу тої найвизначнішої римської епопеї.

Над „Енеїдою“ працював Вергілій до самої смерти (від 30–19 р.). Заки ще він узявся до тої праці, писав з запалом Проперцій (VII, 34. 63).

„Він прославляє тепер оружжє троянця Енея
Й мури лявінські міцні, кладені на берегах:
Змовкніть, автори римські всі враз, уступіться Гелєнці!
Прийде щось більше, мабуть, над „Іліяду“ на світ“.

І поет сповнив ті великі надії своїх земляків. Своєю поемою (у 12 піснях) він заступив їм Гомерові твори. В першій половині, де описані Енеєві блукання по морю і всякі, почасти любовні пригоди (на пр. з Дідоною в Картагіні), подає він немов „Одиссею“ в мініятурі, в другій половині описує боротьби троянців з лятинами виразно наслідуючи „Іліяду“. Як Ахілль має найгрізнішого противника в особі Гектора, так і Еней здобуває вороже місто аж тоді, коли вбив свого супротивця Турна, короля Рутулів. Такі паралелі бачимо в „Енеїді“ на кождім кроці. Також у композиції наслідував Вергілій Гомера. Він не описує сам пригод Енея, але каже їх оповідати головному героєви на дворі Дідони. Прегарний (в 2 п.) опис збурення Трої, зображеннє нещастя Ляокоонта і його синів, хитрощів Сінона і подвигів Неоптолєма. В дальших піснях велику ролю відграють пророцтва. Боги кермують усіми ділами Енея, так що він являєся немов лялькою в їх руках. Сталий його епітет „побожний“.

В шестій пісні сходить Еней у підземний світ, де його батько показує йому тіни пізніших героїв. У семій прибувають троянці з Сицилії до Ляціюм. Еней заручається з донькою короля Лятина, Лявінією, судженою Турна. Тоді Юнона посилає Фурію, щоби вона викликала війну. По стороні Енея стає між иншими етруський герой Мезентій, вольська амазонка Камілля і переселенець із Аркадії, Евандер. Його сина вбиває в боротьбі Турн. В девятій пісні (pendant Гомер. Дольонеї) відзначуються два звідуни Ніз і Евріал. Поема кінчиться смертию Турна. Мати Лявінії, Амата, на вістку про здобуттє міста вішається.

Переказ про Енея обробляло богато письменників, як на пр. Стезіхор, Невій, Катон. Вергілій надав йому високопатріотичну тенденцію[1]) й ужив яко засіб для прославленя юлійського роду, а посередно також цісаря Августа, у якім бачив добродія людскости (пр. у щиті Енея, VIII, 675).

„Енеїдою“ придбав собі Вергілій безсмертну славу. Поміж иншими латинськими епопеями займає вона перше місце. Швидко по смерти поета почали римляни з неї вчити по школах. В середніх віках люди так дуже чудувалися хистови Верґілія, що не бачили поза ним Гомера. Аж німецькі учені 19 століття обнизили значіннє Верґілія і щойно в новіших часах зрегабілітував його славу Гайнце („Vergil's epische Technik“, 1903).

Инші твори Верґілія, (мабуть, із його молодечого віку, з них деякі підроблені) мають менше значіннє.

„Комар“ (culex) бачить, як гадина підповзає до сплячого пастуха і тому кусає його. Пастух будиться, убиває комаря, а потім і гадину. В сні являється йому його спаситель-комар і розповідає докладно про свою смерть і що він бачив у під-

---

[1]) VI. 851.

„Ти, римлянине, щоб тямив, як править народами сильно (В сім твоя вмілість), як мирні звичаї, накинуть підбитим; Милувать тих, що послушні, і як покоряти зухвалих“.

земнім світі. Зворушений тим пастух з великим пієтизмом похоронює комара, висипує йому могилу, засіває її гарними квітами і кладе на ній надгробний напис:

Бідний комар, ось сторож худоби за твою прислугу,
Що ти йому спас життє, тобі з вдячности сипле могилу.

Сей епіліон виказує, щоправда, деякі хиби композиції, але вірш гладкий і добре збудований міг вийти з-під пера Верґілія, в роках 53–43.

„Шинкарка" (Copa) запрошує подорожного у господу, захвалюючи всякі присмаки і вигоди. Ся весела описова поемка зложена в 19 елегійних дистихах.

„Затирка" (Moretum), се спеціяльно італійська омаста до хліба з чеснику, селери, сира, оливи й оцту. Поет описує докладно і з немалим талантом, як селянин Сіміль, продавець ярини, встає досвіта, розкладає в печі огонь, меле на жорнах зерно, потім іде в город по ярину і приготовляє собі затирку на сніданнє. Ся гарна ідилія, мабуть, твір Верґілія, обнимає 144 гексаметри.

„Прокляття" (Dirae) кидає автор на вояка Баттара, що загарбав його хутір. Бажає йому в 103 гексаметрах усяких нещасть, а землю заклинає, щоби не родила грабіжникови. В другій частині поеми виливає поет свою тугу за коханкою Лідією. Деякі вчені приписували сей твір Валєрієви Катонови, що також стратив свій ґрунтець за диктатури Суллі, але ситуація зображена в поемі, промовляє радше за 41 роком і за авторством Верґілія.

В „Етні" (664 гексаметрів) стараєся поет пояснити причини вульканічних вибухів, ідучи за наукою стоїка Посейдонія. В сій поемі гарні особливо епізоди, у вступі проханнє помочі Аполльона, похвала жадоби знання, а нагана захланности, опис вибуху Етни, серед котрого не втратило життя тільки двох молодих людей, що ратували батьків з вогню.

„Ciris" (з грецького кейріс, стрижка – морський птах), в 500 гексаметрах, поема айтіольоґічна. Переказ оповідає, що Ніз, король Меґари мав гарну дочку Сциллю, яка полюбила

батькового ворога Міноса. Мінос облягав з військом Меґару, але не міг її здобути, поки у Ніза був на голові пурпуровий волос. Його обтинає потайки сплячому батькови Сцилля і тим спричинює здобуттє міста і смерть Ніза. За кару переміняє її Амфітрита в білого птаха з пурпуровими перами. Одночасно Зевес замінив Ніза (nisus – яструб) в водного орла (галіевта), що раз у раз гонить за стрижкою, де тільки її побачить. Епізоди в поемі, як на пр. дві промови няньки, що відраджує Сциллії обстригати батькови чародійне волоссє, займають надто багато місця і псують цілість. Сей переказ находимо також у 8 кн. „Метаморфоз“ Овідія.

Крім сих творів збереглася ще під іменем Верґілія збірка зложена з 14 коротких епіграм і 3 пріапейські вірші неприличного змісту. Називають їх також Catalepton (каталєптон – Дрібнички). Автор звертається в них до різних осіб з похвалами або з насмішками.

Від IV століття настає звичай складати з віршів Верґілієвих нові поеми, т. зв. центони. Найславніший є весільний центон Авзонія. В середніх віках уважали Верґілія чарівником, а його віршів уживано до пророцтв. І се теж свідчить про велику популярність безсмертних творів мантуанського поета.

Менші поети

Твори Вергілія послужили взірцями для цілої плєади сучасних і пізніших поетів. Овідій у 16 листі (IV. кн.) з Понту вичисляє, близько 30 імен таких поетів. Знаємо переважно тільки наголовки їх епопей, з троянського, тебанського й арійського циклю. Деякі з них оспівували історичні події, на пр. війни Цезара. Та всі твори тих поетів загинули, крім малих уривків.

Люцій Варій Руф (74–14 р.) прославився головно своєю трагедією під наг. „Тиєст“, виставленою по боротьбі під Actium (30 р.), за котру цісар Август виплатив йому величезний гонорар. Писав також епічні поеми, як на пр. про смерть Цезара і панегірик у честь Авґуста. Заслужився він теж виданнєм „Енеїди“ з посмертних паперів Верґілія.

Дидактичний поет Емілій Мацер переробляв з творів александрийського віршописця Нікандра чудацькі поеми про птахів (Ornithogonia), про їдовиті гадини (Theriaca) і про цілющі ростини.

Квінт Горацій Флякк

Житєпис. Горацій уродився 68 року пер. Хр. в містечку Venusia, що лежить у південній Італії на границі між Апулією і Люканією. Батько його, визволенець, власник невеличкого хутірця, постарався дати синови доволі гарну, як на ті часи, освіту. Вчився Квінт спершу в родиннім місті, а потім у Римі. Звідтам поїхав на вищі студії до Атен, де пробув кілька літ. Коли ж вибухла домашня війна між републиканцями і Антонієм. (43 р.), Горацій вступив у військо Брута і боровся коло Philippi, 42 р. Коли ж побачив, що республика безповоротно пропала, користаючи з загальної амнестиї вернувся в Рим.

Тут проживав якийсь час у недостатку, бо його батьківщину забрали вислужені вояки, аж поки через своїх знайомих, поетів Верґілія і Варія, не дістав доступу до Мецената, могутного римського пана. Той великодушний протектор молодих письменників подарував Горацієви досить значний маєток на провінції і поручив його цісареви Августови. Вільний від журби про життє, міг Горацій віддатися виключно літератур-

ним заняттям. Умер 8 р. перед Хр. незабаром по смерти улюбленого Мецената.

Твори Горація. Горацій здобув собі своїми творами славу першорядного римського лірика. Наперед, написав він одну книжечку епод (Epodi) за взором грецького поета Архільоха з Парос (коло 700 р.), котру видав коло 30 р. Еподи названі від того, що по довшім віршу (ямбічнім тріметрі) переважно наступає коротший, кінцевий (versus epodus: ямбічний діметер). Зміст епод по більшій части глумливий, а тон агресивний. В другій еподі, що належить до найкращих творів Горація, описує він ідиллічне життє на селі, а в 11 життє на островах щасливих. В п'ятій і останній (17) еподі висміває поет чарівницю Канідію, в 1 і 3 звертається до Мецената. В останніх сатирах накидається поет на різних людей, на доробкевича (4), на кепського поета Мевія (10), на поганих жінок (8 і 12), на злочинних римлян, що кидаються у братовбійчу війну (7).

Своїм характером зближаються еподи потрохи до сатир, а формою до пісень (од), на пр. епода до кепського поета Мевія.

Відв'язане судно іде під злим знаком,
Везучи смрода Мевія.
Ти, Австре, тям його побити із обох
Боків страшними филями!
Най чорний Евр на морі збуренім линви
Й розбиті весла рознесе.
Хай вдарить Аквільон той сам, що на горбах
Трясе й ломає дубину.
Хай приязних не бачить звізд у темну ніч,
Як зайде Оріон сумний.

Одночасно з еподами писав Горацій сатири, що їх назвав розмовами (sermones); першу книжку (10 сатир) видав 35 або 34 р., другу (8 сатир) між 30 і 29 роком. Сатири почав Горацій

писати під впливом лектури Люцілієвих творів, до чого сам признається в 4 і в 10 сатирі. Але одночасно ганить він остро свого вчителя Люцілія. Закидає йому не лише грубі похибки в будові вірша, але й сам зміст його сатир уважає часто занадто маловажним.

Як кожду збірку своїх творів, так і сатири присвятив автор Меценатови (I, 1). Про свою знайомість із тим опікуном письменників говорить він іще в 6 сатирі. В 7 описує подорож до Brundisium. В деяких „гутірках" виступає поет в ролі цинічно-стоїчного проповідника, що дорікає людям за їх хиби, на пр. за захланність, незадоволеннє своєю долею, заздрість (1). Дев'яту (9) сатиру, в котрій Горацій описує забавну пригоду з причепою, переповів свобідно Іван Франко, зміняючи дактилічний гексаметр оригіналу на відповідніші ямбічні вірші.

Характеристичною прикметою сатир являється їх переважно діальогічна форма.

В I книзі сатир говорить автор сам від себе, в II вводить як головних бесідників різні особи: стоїцького фільософа Стертінія (3), віщуна Тейрезія (5), що подає способи, як полювати на спадщину. В 7 сат. поетовий слуга Давус, користаючи з хвилевої свободи в Сатурналіях (libertas Decembris) говорить свому панови досить неприємні річи в дусі стоїцької фільософії. Сам поет виступає в тих сатирах як слухач, часом бере участь у дискусії. Через те надає тим сатирам драматичну форму, яку стрічаємо також у Плятонових діальоґах.

Другу збірку сатир закінчив і видав поет коло 30 р. В дальших літах (від 20–9) написав Горацій 2 книги листів (разом 22), до котрих долучив іще третю книжку, довгий лист до Пізонів, поетику (у 467 віршах). Зміст листів досить різнородний. Автор обговорює в них літературні питання, або описує пригоди з приватного життя. До Мецената звертається у трьох листах першої книги (1, 7 і 19-ім). Всі листи писані легким і свобідним стилем і переплітані золотими гадками фільософічного змісту чи й просто взятими з житєвого досвіду.

„Що королі нагрішать, за те болять чуби Ахайців". (II. 1. 14).

„Той половину зробив, хто зачав: але розуму треба". (II. 1. 40).

„Хто має досить, нехай не бажає вже більше нічого". (II. 1. 46).

„Як посуда не чиста, все, щоб не налив ти, сквасніє. (II. 1. 54).

„Небо, не душу зміняють ті люди, що гонять за море". (I, 11. 27).

„Добрий і мудрий лише чоловік щасливим буває". (I. 16. 20).

В третім листі, що має осібний наголовок „de arte poetica" викладає автор теорію поезії, особливо драматичної. Важні його думки про істоту і ціль поезії:

„Або користь приносять або звеселяють поети". „Той голоси всі дістане, хто миле з солодким мішає". (II. 3. 343).

Цінні і фільософічні сентенції, як на пр. отся:

„Гори родить намагаються й родиться мишка маленька". (139).

При кінці поеми (вірш 453–476) находимо гарну карикатуру поета, глум над поетичним шалом.

Так як то хорого на докучливу коросту й жовтачку
Або на страх фанатичний чи то на погану падачку,
Всі так бояться й тікають перед божевільним поетом,
Люди розумні; а хлопці йому докучають і гонять
Сміло за ним. Коли гордо белькоче поеми й блукає
Наче пташник, що чатує на косів і впаде в керницю
Або де в яму, позвольте най довго вигукує: „Пробі!
Ох поможіть, горожани"! най жаден не йде ратувати.
А як би хто хотів помогти і линву спустити,
Скажу: Ти знаєш, а може він скочив там сам і не хоче
Зовсім спасатися? Тай оповім їм про смерть Сицилійця
Того поета. Коли Емпедокль забажав уходити

За безсмертного бога, ускочив по зимній розвазі
В Етну горючу. Поетам нехай буде вільно вмирати.
Хто ратує насильно, той робить то само, що вбійник!
Се вже не перший раз і не буде вже він чоловіком,
Як його виймеш і славної він не покине бажати
Смерти. Й не знати пощо він мазюкає вірші; чи може
Він намочив на батьківську могилу чи злочином може
Цвинтар сумний осквернив: се лиш певне: шаліє
мов тигрис,
Що повиломлював штаби і втік із запертої клітки
Дурнів і вчених жене і лякає цупкий деклямaтор,
А вже як зловить кого, то держить і вбиває читанням.
П'явка не пуститься шкіри, аж поки насмокчеся крови.

З наведеного уривка можна пізнати прикмети стилю листів. Автор кидає думки нераз без зв'язи і часто уриває мисль, заставляючи читача догадатися решти. На 17 р. припадає так зв. carmen saeculare, пісня в столітню річницю заснування Риму.

Але за найкращі вірші Горація треба вважати оди або пісні (carmina), що їх поет писав принагідно, в пориві щирого вітхнення або за намовою приятелів. Першу збірку, в трох книгах, що обнимає пісні з років 30–23, випустив він у світ (себто дав переписати в більшім числі примірників) коло 23 р.; другу, в котру увійшли твори з р. 17–13, в 13 р. перед Христом.

В сих віршах, складаних у грецьких строфах: альцейській, сапфійській, асклєпіядейських і архільохійських, доторкається автор майже всіх сторін людського життя.

Найчастіше оспівує він вино й любов та звертається до приятелів із закликом, щоби вживали нинішнього дня, бо не знають, чи діждуться завтрішнього. Але автор уміє вдарити і в поважні струни своєї ліри, про що свідчать деякі оди третьої книги, звані патріотичними або римськими. Має він чуле серце і на красу природи, хоч такі пісні, де прирівнання до життєвих образів бере з природи, у нього досить рідкі, як

узагалі в старинній поезії. Деякі пісні відзначаються жартівливим, деколи трохи злобним тоном.

Гарний віршик до Лідії (I. 8). Закоханий спортовець.

Лідіє, скажи далебі
Чому нищиш так Ефеба,
Чом палиш коханнєм так?
Він міцний і не старий ще –
Чом же не вчаща на грище,
Не видать його в іграх?

Чом не мчиться в перегони,
Чом не уїжджає коний,
Дикунів ґаллійських злих?
Не купається й оливи
Чом боїться гірш кропиви,
Зброю чом заніс на стрих?

Він, що диск нераз чи й спису
Кидав за граничну рису,
Де сховався він тепер?
Як Ахіль в дівочім строю,
Може він тіка від бою,
Щоб у нім не згиб, не вмер?

До віршової форми прикладав Горацій багато старання. Знаємо, що він писав свої вірші поволі і раз у раз вигладжував їх. Зміст пісень брав із життя або переспівував грецькі сюжети Алькая, Сапфони, Піндара, Архільоха, Біона й инших.

Разить трохи в його творах науковий, мітольогічний баляст і стиль, подекуди надутий і тяжкий.

Але все-таки Горацій як співець, критик і фільософ-учитель вельми прислужився римській і всесвітній літературі. Своїми творами поставив він собі „пам'ятник тривкіший від криці", бо живе в устах тисячів людий, переважно молодежи.

в 10-ій елегії IV кн. своїх „Сумних листів“ сам описує своє життє і свої родинні відносини.

Уродився він з багатої лицарської родини в Сульмоні, краю Пелігнів, 43 р. пер. Хр. В Римі вчився риторики і права у славних тодішніх учителів. Але урядницька кар'єра не подобалася йому і він швидко відказався від неї. Був три рази жонатий, але тільки з третьою жінкою жив довго і щасливо, поки не постигло його тяжке нещастє. А саме при кінці 8 року по Хр. велів йому цісар Август вибратися з Риму, призначаючи йому на поселеннє містечко Томі над Чорним Морем. Причиною заслання були 1) любовні твори Овідія, в яких побожний цісар бачив джерело загального згіршення, 2) якась провина супроти цісарської родини. На вигнанню пережив поет Августа; вмер 17 р. одночасно з Лівієм.

Твори Овідія

Овідій мав визначно-ліричний талант. Писав свої твори переважно елегійними дистихами. Віршував легко і багато, а слабші річи, як сам признається, кидав часто в огонь. Усю його творчість можна поділити на три періоди. Перший період обнимає еротичні поеми, листи і твори, що не дійшли до нас, як трагедію „Медея“, сатиру на злих поетів, епіграми й ин. В другім періоді працює поет головно на полі дидактики й епіки (Поетичний „календар“ і Метаморфози). Третій період обнимає літа вигнання, від 9–17 року; в тих часах поет писав виключно сумні елегії.

Свою поетичну діяльність почав Овідій елегіями, в котрих оспівував свою любов до Коринни.

Цілу збірку елегій затитулував він „Amores“ (Любовні пісні). Друге виданнє її в 3 книгах, що дійшло до нас, походить з 2 р. перед Хр. Всі три книги обнимають разом 49 елегій у 2.500 віршах.

Риторичним способом описує автор різні події з життя Коринни: перше пізнаннє з Коринною; відмовна відповідь любки; Коринна вдає недоступну; тужить за папугаєм, що здох їй; вибирається в морську подорож; лежить недужа в ліжку; відвідини автора. Подібні любовні мотиви стрічаємо вже в грецьких еротичних епіграмах, в обичаєвій комедії Менандра, в елегіях инших римських поетів, вкінці в деклямаціях і свазоріях риторичних шкіл. Ті теми були очевидно спільним добром, котрого вчили по школах. І справді, в Овідієвих елегіях чується радше шкільні віршовані вправи і фантазійні комбінації, ніж пережиті враження. Навіть Корінну уважає Шанц недійсною особою. У деяких надто фривольних елегіях, як напр. I. 5, I. 7, II. 13, III. 7, відкрили вчені мужі грецьке добро, а саме перерібки Фільодема з Ґадари.

Небогато елегій, як на пр. елегія на смерть Тібулля (III. 9), опис процесії в честь Юнони (III. 13), спір між трагедією а елегією (1. 2), про безсмертність поетів, можна вважати за справді оригінальні витвори Овідієвої Музи. Деякі елегії, що відзначаються дидактичним тоном (I. 8, I. 4, II. 3, III. 4), становлять перехід до Овідієвої „Любовної вмілости".

За риторичні вправи треба вважати також „Листи" або „Героїди", що обнимають 21 любовних листів на мітичнім тлі. Три відповіди мужів на листи жінок признають загально підробленими. Важніші з них отсі: 1) Пенельопа до Улікса (Одиссея) 2) Філліда, дочка тракійського короля, до сина Тезеєвого Демофонта. (Вона дорікає йому за невірність і грозить самовбийством, коли не привернеться до неї), 3) Брізівна до Ахілля, 4) Федра до Гіпполіта, 5) Енона до Париса, 6) Гіпсіпиля до Язона, 7) Дідона до Енея, 8) Герміона до Ореста, 9) Деяніра до Геракля, 10) Аріядна до Тезея, 11) Сестра Канака до брата Макарея, 12) Медея до Язона, 13) Ляодамія до Протезіля, 15) Сапфона до Фаона, 16 і 17) Парис до Гелєни й Гелєна до Париса, 18) і 19) Герона і Лєандер, 20, 21) Аконтій

і Кидиппа. (Аконтій написав на яблоку! „Кленуся Діяною, що вийду замуж за Аконтія“ і підкинув його Кидиппі в святині Діяни. Дівчина мимохіть вимовила присягу і мусіла віддатися за Аконтія). В листах малює автор душевні стани залюбленої дівчини або жінки: намову до любови, тугу за милим, жаль по розлуці, згадки про щастє, гордість, покірну слухняність, гнів, заздрість, біль по невдачі, погрози, передсмертні розважання. Але ті штучні афекти героїнь не дуже нас зворушують. Ми чуємо, що се штучне красномовство, котре з дійсним життєм і переживанями людського серця мало має спільного.

Вище станув поет у своїх дидактичних творах:

1. De medicamine faciei, тобто про косметику лиця, очевидно жіночого („Тут ви поради шукайте, як пишная врода зів'яне, вмілість моя певне й вам стане в пригоді колись“).

2. Ars Amatoria. (Вмілість кохання) в 3 книгах. На вступі заповідає автор зміст твору.

В перших двох піснях подає автор ради мужчинам, як найти собі любку, як познайомитися з нею, як підійти її, опанувати й на все задержати, щоби любов не вкучилася.

Автор говорить тут переважно з власного досвіду і подає ради, важні по всі часи і для всіх, мабуть, народів: *„Женщини хочуть дивитись, і хочуть, щоб їх оглядати. Часто у щастю ми склонні до збитку й роскоші; штука спокійно знести успіхи й щастє в життю“.* Деякі гадки мають загальніше значіннє:

„Як пропливе попри нас не вернеться вдруге знов филя. І як година мине, вдруге не вернеся знов“.

В третій книжці подає автор ради дівчатам, як мають ловити хлопців, як їх бавити і довший час держати в своїх сітях. Чудуємося тут тонкому, психологічному чуттю автора, як добре він знає вдачу та примхи людей обох полів. Свої забавні науки переплітає він часто прикладами з мітольогії, як любовна пригода Марса з Венерою (II. 561), Ахилля і Дейдамеї (I. 681 і далі). Таким способом вводить автор у свій виклад різнородність, що піддержує нашу цікавість до останньої хвилі.

При кінці кождої пісні доторкається автор доволі слизьких річий, описуючи дразливі ситуації, але робить се з незвичайним спритом і чарівною грацією, обходячи такі місця натяками та двозначниками або збуваючи їх жартами. Тон поеми легкий, жартівливий і принадний.

3. Remedia amoris. (Ліки на любов) подає автор тим, яких занадто пригнітає любовне ярмо. Радить закоханим занятися продуктивною працею, пошукати собі иншої любови, переситом обридити собі розкіш, оминати стрічі з любкою, вишукувати хиби в її вдачі тощо.

Крім любовних тем цікавила поета мітольогія.

Староримські перекази обробив він у поетичнім календарі під заголовком „Fasti".

До 9 р. вспів він описати свята лише з половини року, від січня до червня, при чім один місяць припадав на одну книжку. Цілість присвятив поет Августови.

По смерти цісаря (14 р.) Овідій, що перебував на вигнанню, взявся наново до перерваної праці і присвятив її Германікови, від котрого сподівався помилування. Одначе смерть не дала йому докінчити твору.

Помисл віршованого календаря переняв Овідій від Каллімаха, що в своїх „Айтіях" писав про початки міст і причини різних свят, празників і забобонів і поясняв етимольогію назв. Подібно й Овідій досліджує початки римських свят. Принагідно звертає він увагу й на астрономію і подає назви й рухи звізд, хоча не всюди вірно.

Форма викладу різна: переважно говорить поет від себе, але нераз каже оповідати про якесь свято богови, що в його честь свято було встановлене, або подає видуману розмову з яким-небудь знавцем старини. Композиція твору майстерна, описи докладні і наглядні, форма гладка.

у 15 книгах подає автор землякам у добірній формі грецькі міти, що кінчаться перемінами істот живих у неживі, богів і людий у звірята, джерела, тощо.

Діставши вістку про свій засуд на вигнаннє, поет з жалю спалив рукопис, але на щастє були вже тоді у приятелів поета відписи і таким способом дійшла до нас ця найкраща перлина Овідієвої творчости. Зміст легенд узяв поет переважно з грецьких джерел: „Орнітогонії“ Бойоса, „Гетеройумена“ Нікандра, і „Метаморфоз“ Партенія з Нікеї.

Мало находимо в Овідія чисто італійських мітів, про Пікуса (дятла) і Помону (богиню земних плодів), про Вертумна, Ромуля і німфу Егерію.

Поема починається сотвореннєм світа (з хаосу) і кінчиться переміною Цезара в звізду; таким способом вона зложена ніби в історичних рамах. „Метаморфози“ складаються зі 100 мітів і 218 перемін, котрі поет зручно старався получити в цілість, зв'язуючи різними способами один міт із другим. Деколи вкладає він оповіданнє в уста дієвих осіб і так епізодично описує переміни. Розуміється, що декуди таке полученнє виходить штучним і невдалим. В цілости читається твір вельми приємно. До кращих партій належать: опис золотого віку, міт про Філємона і Вавкиду, Девкаліона і Пирру, Фаетона, Ніобу, Пікуса і Помону, Вертумна. Тому, що всі майже переміни представлені як кара за якийсь злочин або проступок або як нагорода за добрі діла, має ся поема також деяке дидактичне значіннє. На укр. мову переклав „Метаморфози“ Ів. Стешенко.

Вигнаннє глибоко вразило поета, що привик до веселого велико-міського життя. Відразу стратив він гумор і життєву силу і раз на все пропав широкий розмах його поетичної творчости.

В V кн. „Сумних пісень“ (Tristium libri) переважає сумний, прибитий настрій[1]. Писав їх поет почасти в дорозі на кораблі, а по части вже в самих Томах. Докладно описує Овідій свій побут на чужині між гетами і всі невигоди вигнання. Особливо докучала йому люта студінь і часті напади диких племен на місто. Не менші були й моральні страждання: туга за ріднею, за жінкою і приятелями. Видані були сі елегії в 12 р.

Ще сумніші „Листи з Понту“ (у 3 книгах). В них звертається поет поіменно до своїх могутних приятелів з благанням прохати Авґуста, щоби хоч позволив йому змінити місце побуту, коли вже не вернутися в Рим. Але цісар Авґуст був глухий на всі просьби, а його наслідник Тиберій (від 14 р.) був так само невблаганий.

Надармо прославляв поет цісарську родину (Авґуста, Тиберія і Германіка) навіть у ґетийській мові, – вмирати судилося йому таки в непривітній Томіді.

Там написав він також свої „Прокляття зрадливому приятелеви“ п. з. „Ібіс“. Помисл і барви позичив він у Каллімаха, що ібісом (нечистим птахом, що валяється у власнім калі) прозвав свого літературного противника Апольонія з Родосу. Овідій нарікає, що його ворог у Римі вперто нагадує всім про його провину, докучає його жінці і чигає на його маєток.

Через накопиченнє всяких можливих проклонів вийшла поемка скучною і несмачною.

Головна сила й вартість Овідієвих творів лежить не так у змісті, як у формі. Подивляємо у сульмонського співця незвичайну легкість віршування. Сам він пише (Trist. IV. 19, 26): „І що-небудь говорить трібував я, складалося в вірші“. Але поет часто надуживав свого таланту і марнував сили на дрібниці, негідні великого творця.

---

[1] Tristia V. 1. 5, „Так як оплаканий стан мій, і пісня моя теж плачлива“.

Справедливо замічає Сенека, що бракувало йому не розсудку до здержування сваволі своїх поезій, але охоти. Овідієва трагедія „Медея“, що не дійшла до нас, була для Квінтіліяна (X. 1), „найкращим доказом, як дуже міг відзначитися Овідій, коли б волів був приказувати свому талантови, ніж потурати йому“. Шанц називає Овідія найґеніяльнійшим оповідачем римлян.

Сучасники Овідія

Вплив Овідієвої Музи на сучасних йому поетів був дуже великий. В 16-ім листі 4 кн. листів з Понту вичисляє сам поет імена 30 віршописців і титули їх творів. Переважна їх частина обробляла поетично перекази епічного циклю, инші писали манерою Піндара ліричні поезії, инші знову пробували сил у драмі й комедії. Для нас се пусті імена, бо твори їх не заховалися.

Все-таки катальоґ Овідія свідчить про се, як дуже оживлений був літературний рух в августівській добі.

Зате дійшов до нас дидактичний твір Ґраттія „Cynegetica“ (про ловецтво) в 541 гексаметрах. Автор описує ловецькі знаряди, сіти, списи, луки і згадує про різні роди ловецьких собак. В епізодах хвалить вартість львів, а ганить розкоші. Зрештою сам опис доволі сухий і мало поетичний.

ІСТОРИКИ

Тит Лівій

уродився 59 р. перед Хр. у місті Patavium тепер (Падуї). Дістав високу риторичну і фільософічну освіту. Здобуті відомости пробував виложити приступно для ширшого загалу, але швидко покинув ті молодечі проби і звернувся до історіографії. Проживав переважно в Римі, де товаришував із славними тодішніми письменниками і був навіть милим гостем на цісарськім дворі. Цісар Август закидав йому, що симпатизує з републиканцями і називав його Помпеянцем. Умер Лівій припадком поза Римом, а саме в своїм родиннім місті, 17 р. по Хр.

Свій твір „Книги історії від заложення Риму“ почав Лівій писати коло 26 р., а до кінця життя написав 142 книги, довівши історію до смерти Друза, 9 р. перед Хр. Книжки видавав він потрохи, пентадами і декадами. Заховалася нам тілько перша, третя, четверта і перша половина п’ятої декади, разом 35 книг, з них деякі попсовані.

З решти книг маємо фрагменти в рукописах, цитати у письменників, витяги і змісти у пізніших істориків.

Заховані частини Лівієвого корпуса належать до анналістики. Автор опирався на жерелах, котрі сам нераз цитує. Були се головно Клявдій Квадрігарій, Валерій з Antium, Ліциній Мацер, Елій Туберон і Полібій. На історичні документи Лівій переважно не звертав уваги. Так само його критичний змисл не представляється світло, оскілько се можемо прослідити з порівнання з Полібієм. Не має також Лівій ясного політичного погляду, а описи битв виходять у нього дуже шабльонові. Помиляється він нераз у хронольогії й географії.

А все-таки його значіннє для римської літератури було величезне. Своїм твором затемнив він усіх своїх попередників і спричинив цілковите запропащеннє їх історій. Головна сила Лівія лежить в оповіданню. На тім полі нема рівних йому

між римлянами. Взірцем мови був для нього Ціцерон[1)], проте стиль його виявляє виразні сліди його власного великого духа.

Се стиль добірний і блискучий, але не все ясний. Причини, що спонукали його займатися історіографією, пояснює сам автор у передмові до 1 кн.: *„І в тім я шукатиму нагороди за свій труд, щоби хоч трохи відвернути свій зір від нещасть, котрі бачив наш вік через стільки літ, коли в душі своїй відновлятиму спомини тих старих часів, позбувшися журби, що могла би, коли не відтягти ум письменника від правди, то бодай занепокоїти його“*. В своїй історії досліджує Лівій між иншим життє та звичаї визначних людий, що серед миру і в війнах збільшили та скріпили римську державу. Задля кращої характеристики тих мужів він вкладає їм часто в уста промови, на жаль, не історичні, а переважно видумані. В тих мовах заяснів риторичний талант автора. Про його патріотизм свідчать хоч би сі слова з тої ж передмови: *„Зрештою або мене обманює любов діла, котре я розпочав, або ще ніколи не було держави більшої, святішої та більш багатої на добрі приклади, ані держави, до котрої так пізно зайшла би захланність та розкоші, ані де так довго вдержували би ся і такої пошани зазнавали би бідність і ощадність“*.

Замітний у його стилю поетичний кольорит.

Твір Лівія тим цінніший, що скрізь віє з нього горяче чуттє автора, видко його замилуваннє до предмету і велику правдолюбність. З того погляду Квінтіліян влучно порівнав Лівія з Геродотом. Про славу, що придбав собі її Лівій вже за життя, свідчить хоч би те, що якийсь міщанин з Gades навмисне приїхав до Риму, аби тільки побачити славного історика, а побачивши його, зараз і від'їхав.

Лівій був наївно-побожним чоловіком, вірив у призначеннє і ворожби, і для того у своїм творі багато місця вділяє всяким

[1)] Почасти також Верґілій.

чудесним знакам (prodigia) з яких – звичайно се були, розуміється, prodigia ex eventu – пізнавали люди будучність.

Сучасні цінили його дуже високо. З цісарів не любив його придурковатий Калігуля. Його твір відшукувано і видавано частинами.

2. Сучасником Лівія був Помпей Трог, що написав першу латинську всесвітну історію „Филипівські історії в 44 книгах". Подібний заголовок мав також твір Теопомпа. Осередком світа і головною державою уважав Троґ Македонію і всі події, описував з грецько-македонського погляду. Про Рим говорив коротко в останніх книгах. Неприхильну Риму ви тенденцію твору можна собі пояснити хиба тим, що Троґ оперся на якесь грецьке джерело. Вчені догадуються, що була се історія Тімаґена з Александрії.

З твору Троґа маємо тільки незначні уривки, промову Мітридата і витяг Юстина (з III стол.).

ЧЕТВЕРТА (срібна) доба

обіймає роки від смери Авґуста до смерти Траяна
(14–117)

Ся доба срібної латини не виказує вже таких блискучих талантів, як попередня. Злощасний вплив деяких цісарів налягає важким каменем на письменство. Майже всі цісарі сеї доби: Тіберій (14–37), Каліґуля (37–41), Клявдій (41–54), Нерон (55–68), Веспазіян (69–96), Тит (79–81), Доміціян (81–96), Нерва (96–98) і Траян (98–117) шукають лаврів також на полі письменства. Деякі пишуть латинською і грецькою мовою.

І так Тіберій найвище цінив александрійських поетів зі школи Евфоріона, любив займатися мітольогічними питаннями. Вільне слово переслідував жорстоко, багато письменників запроторив на вигнаннє, а двох, Елія Сатурніна і Кремуція Корда, велів навіть стратити.

Каліґуля був несповна розуму. Хотів знищити поеми Гомера, Вергілія й инших нелюбих йому письменників. З другої сторони уряджував він риторично-літературні змагання.

Клявдій писав об'ємисті праці з области історії (панованнє цісаря Авґуста в 41 книгах), свою автобіографію, тиргенську й картагінську історію. Займався також граматичними справами й написав монографію про гру в кости, яку дуже любив. Всі його твори загинули.

Нерон переслідував також талановитих письменників, у яких бачив небезпечних конкурентів, що могли затемнити його славу. Любив виступати в театрах, як декляматор і співак і сам зложив якусь поему під заг.: „Troica".

Веспазіян і Тит попирали розвиток письменства й визначили з державних фондів постійну платню для латинських і грецьких риторів.

Зате Доміціян із виразним наклоном до жорстокости переслідував письменників, а фільософів і астрольогів казав двічи прогнати з Риму. Але велів також відновляти всюди зни-

щені бібліотеки й заложив для талановитих артистів капітолінський аґон (86 р.), на якому змагалися також письменники й поети з цілої імперії. Перед вступленнєм на престол писав Доміціян поетичні твори, але потім відтягнувся зовсім від письменства.

Під пануванням Нерви й Траяна нарешті відітхнули письменники свобідніше. Останній заложив на Марсовому полі славну бібліотеку (Ulpia), але сам до письменства не мішався.

А) ПОЕЗІЯ

(Дидактична й епічна поезія)

Германік

син Друза, адоптований син цісаря Тіберія, переложив свобідно на латинську мову астрономічну поему александрійського поета Арата („Файномена“). Кромі того писав по-грецьки комедії й епіграми.

Маніліj,

невідомий ближче поет з часів Тіберія, написав дидактичну поему в п’яти книгах з области астрономії, а радше астрольогії. На вступі до другої книжки хвалиться автор, що предмет його викладу зовсім новий у латинській літературі і являється продуктом його оригінальної творчости.

Автор не закриває перед собою трудностий, як убрати в поетичну форму (дактилічний гексаметр) наукові відомости про небо, звізди і їх рухи.

„Предмет не має краси, буду радий, як зможу навчити“.

З поеми видно, що Ґерманік був фаталістом:

„Все підлягає судьбі і послушне постійним законам“.

Але тих законів природи автор не мав змоги науково розслідити. Поема лишилася невикінченою.

БАЙКА

Федр

був найвизначнішим римським байкарем, гідним наслідувачем Езопа (з VI стол. перед Христом).

Про себе говорить він сам у вступі до третої книжки байок, що вродився в Піерії, македонській місцевости. Замолоду дістався до Риму і був невільником, а потім визволенцем цісаря Августа.

Написав у ямбічних сенарах п'ять книжок байок (захованих разом 93), переважно перерібок з Езопа, який писав прозою.

Оригінальні байки Федра попадаються в двох останніх книгах, але належать до слабших. До кождої байки залучена моральна наука і то не лише при кінці, але й на початку (промитіон) байки. Ті поучення нераз не конче відповідають змістови і змислови байки. Деякі вірші, де виступають тільки люди, треба вважати віршованими анекдотами, як приміром IX байка п'ятої книги (додатку):

Езоп і борець-побідник

[Як нераз можна пристидати хвалька]

Мудрець фрігійський раз побачив десь борця
Побідника у дужаннях чванливого
Й спитався чи його противник дужчий був
Від нього? Той сказав: „Не говори дурниць!
Я значно його силою перевищав."
Так де ж ти, дурню, нагороду заслужив,
Як ти сильніший переміг там слабшого?
Війшло б іще, коли би ти хвалився тим,
Що ти міцнішого від себе побідив!

В прольогу до першої книжки говорить автор про свою збірку:

Езоп письменник винайшов отсі байки,
Які я у ямбічних віршах вигладив.
Ціль книжочки подвійна: викликати сміх
І мудрого в життю повчити радою.
Коли ж би хтось нас лаяти хотів за те,
Що й дерева говорять, не лише звірі,
Хай знає, що сі жарти у байках стоять.

Заслуга Федра в тому, що дав римський публіці в гарній формі плоди орієнтального, почасти й грецького духа. Наскільки був він оригінальний, тяжко нам тепер осудити, бо Езопових прозових байок заховалося нам дуже мало. Вірш байок збудований правильно, стиль гладкий, без риторичних окрас. Байки треба вважати віршованою прозою, подібно як співомовки Руданського. Головна вага байок у їх короткости.

Теми Федрових байок являються спільним добром усіх культурних народів. Звірята, що в них виступають, се ясно означені типи: вовк, се синонім захланности й лютости, ягня – доброти й наївности, лис – хитрости, лев – сили й гордости. Подаю тут у перекладі одну з найпопулярніших байок (I. 26.):

Лис і бузьок

Не шкодити нікому: як хто образить,
Повинен мати рівну кару, байка вчить.

Лис, кажуть, запросив раз бузька наперед
На пир і предложив йому на мисочці
Ріденьку страву. Та ніяким способом
Її голодний бузьок скушати не міг.
Тоді він лиса запросив і дав йому
У пляшці дроблену їду; сам дзьоб стромляв,
Наївся в смак, а гостя мучив голодом,

Даремно лис лизав від пляшки шийку лиш.
Тоді ось так промовив перелетний птах:
Свій примір кождий рівнодушно хай терпить!

Численні епіки сеї доби наслідують переважно Вергілія. Оспівують почасти історичні події, а почасти далекі мітольогічні перекази.

М. Анней Люкан

належить до найбільш оригінальних поетів того часу.

Уродився він в Іспанії, в місті Кордубі 38 р., виховувався в Римі разом із сатириком Перзієм. Звичаєм тодішньої молодежі поїхав пізніше до Атен і доповнив там свою освіту. Вернувши до Риму, дістався на цісарський двір і завдяки протекції Нерона став швидко квестором, а потім авґуром, хоч не мав тоді ще до тих урядів приписаних законно літ. На прилюдних змаганнях у 60 р. (Neronia) відчитав він на честь цісаря панегірик. Пишучи свій головний твір „Pharsalia" згадує поет свойого добродія з великими похвалами. Але мстивий Нерон зненавидів незадовго Люкана, в якому боявся найти небезпечного противника, що міг би своїм твором затемнити його епопею „Troica". Коли ж Люкан через неосторожність попався донощикам як співучасник у Пізонськім заговорі, велів Нерон отворити йому жили. Поет приняв без страху засуд смерти і згинув, виголошуючи партії із свойого твору.

В 10 книгах „Фарзалії", названій також „De bello civili" описує автор горожанську війну між Цезаром і Помпеєм. Цезарова перемога під Фарзалем оспівана в семій книзі. Твір уривається на тріюмфальному в'їзді Цезара до Александрії. Мабуть, смерть перешкодила Люканови довести опис аж до убійства Цезара. Але головним героєм епопеї являється радше Помпей, до якого схилялися симпатії автора, загорілого републиканця. Історичні події описує Люкан не всюди вірно, але, мабуть, сам він не прикладав до сього великої ваги.

Зате старався він надати своєму творови якнайкращу форму. Хоч останні книги епосу не зовсім викінчені, але вірш усюди гладкий і гарний. Часто попадаються сильні і влучні вислови й сентенції, що сталися „крилатими словами“, як прим.: „Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni“. – „Побідна справа подобалася богам, але програна Катонови“. Впрочім боги у „Фарзалії“ до акції зовсім не мішаються.

Із-за риторичних прикмет стилю хвалить Люкана Квінтіліян: „він палкий і нагальний, дуже славний фільософічними гадками і коли маю сказати, те, що відчуваю, повинні його наслідувати радше промовці (ритори), як поети“. З тих самих причин читано Люканову епопею залюбки по школах.

Про инші твори Люкана маємо скупі й непевні відомости.

Тит Тацій Сілій Італік

уродився 25 р. по Христі в Італії. Назви міста не знаємо. Про життєві відносини поета довідуємося дещо з одного листа Плінія молодшого.

І так був Сілій конзулем 68 р., а потім проконзулем провінції Азії. Там придбав собі, мабуть, значний маєток. Вернувши до Риму, відтягнувся від публічного життя й віддався зовсім літературним заняттям. Любив купувати що раз нові віллі й громадив у своїх сальонах артистичні статуї й образи. В останних літах свойого життя перебував головно в гарних місцевостях Кампанії. Діставши наріст (рака), якого годі було вилічити, перестав їсти й помер голодовою смертю в р. 100 коло Неаполю.

Головний свій твір „Punica“ (в 17 кн.) почав поет писати по зложенню консуляту. Предметом опису вибрав другу пунійську війну (220–202), яка подавала йому найбільше героїчних типів і величних, зворушливих моментів.

Оповіданнє зачинається саґунтійською війною й виступом головного героя епосу Ганнібаля. В дальших книгах описа-

ний славний похід пунійського вождя через Піренеї й Альпи й перші бої з римськими консулями. В шестій пісні описує автор епізодично геройські діла Регуля в першій пунійській війні. В семій книзі вихваляє нерішучу тактику диктатора Фабія, якого названо Cunctator. В осьмій книзі оспівані приготовання до боротьби під Каннами, в дев'ятій і десятій сама битва й геройські вчинки визначних провідників з обох сторін. І се кульмінаційний пункт величної трагедії, в якій рішалося, хто має панувати над Середземним морем. Олімпійські боги мішаються також до акції. Юнона помагає постійно Пунійцям. По щасливій битві під Каннами перестерігає вона Ганнібаля, щоб не пробував здобувати Риму. Венера, прихильна римлянам, заманює Пунійців до багатої Кампанії й винищує там побідне військо розкошами й розпустою (XI кн.). Дальше описана невдача Ганнібаля під Нолею, де його побив Марцель, званий „щитом Риму" (XII кн.). По упадку Капуї (XIII) й Сиракуз (XIV кн.) приходить черга на Нову Картагіну, яку здобуває П. Сціпіон. В XV кн. описана боротьба над Метавром і смерть Газдрубаля. Сціпіон іде потім з військом до Гіспанії і здобуває назад сей богатий край (XVI). Епопея кінчиться рішаючою битвою під Замою 202 року.

В описі історичних подій оперся Сілій, подібно як Люкан, головно на основний твір Лівія, мітольогічні окраси переняв від Гомера й Верґілія, якого наслідує також у своїй епічній техніці. Твір забарвлений дещо стоїцькою фільософією й виступають дві абстрактні богині Розкіш і Чеснота, які подібно як за Геракля змагаються тут за Сціпіона (XV. 20.). Римський герой вибирає, розуміється, чесноту. Головна тенденція твору була: представити тодішньому римському громадянству силу й хоробрість давних римлян, які в довголітних боях перемогли найгрізнішого противника Картагіну, що пізніше спричинило загальний упадок обичаїв і зледащіннє колись здорового й сильного народу:

„Рим тоді був ось такий; коли ж Доля хотіла пізніше Вдачу змінити твою, Карта́ґіно, ти б радше стояла!“ – викликує патетично Сілій (X. кн. 657 вірш).

Сілієви Італікови приписувано ще латинську перерібку „Іліяди“ в 1070 гексаметрах (Ilias latina). На початку поеми пробувано відчитати з акростиху ім'я Italicus, а на кінці scripsit. Але стиль обох поем виказує значні різниці. Автор „Іліяди“ жив у першім столітті по Христі, але ближчих відомостий про нього не маємо. Його поема довгі часи належала до шкільних книжок.

C. Valerius Flaccus Setinus Balbus

писав у часах Веспазіяна. Про його життє знаємо тільки, що належав до колегії 15 мужів, яких обов'язком було переховувати сибіллінські книги. Після свідоцтва Квінтіліяна[1]: „multum in Valerio Flacco nuper amisimus – велику втрату понесли ми недавно у Валерію Фляккови“, помер поет перед роком 90 не докінчивши свойого головного твору „Argonautica“ в 8 кн. 5598 віршів.

Головну канву оповідання про похід Язона по золоте руно до Кольхиди (нинішний Крим) узяв Валерій Флякк із чотиротомового твору Аполльонія Родийця („Аргонавтика“), з якого латинський переклад зладив Варрон з Атаксу. Той цикл переказів обробляли також инші латинські поети перед Флякком, так що його задача, яку собі поставив, не була надто легка. Для того автор кладе цілу вагу представлення не на опис пригод смілих мореплавців Аргосу, а на їх душевні переживання.

По мистецьки змальована розпука Медеї, що мусить вибирати між батьком і коханком Язоном, з яким наконець рішається тікати. На тому вривається епопея:

I. В заспіві подає автор диспозицію твору: Prima deum magnis canimus freta pervia natis | fatidicamque ratem...

---

[1] Inst. orat. X. 1, 90.

Вперед про море співаєм, що божі потомки по ньому
Плили пророчим човном, що на беріг скитійський посміло
Вдертися й скелі обвислі прорвати посеред дороги
Та на конець на шпилях сніжного Олімпу осіло.

Пеліяс, грецький король бажає позбутися потомків свойого брата Езона й поручає братаничеви Язонови здобути золоте руно з Кольхиди. Славолюбний герой приймає сей приказ і каже збудувати швидкий корабель, який названо Аргосом. На поклик Язона сходяться з цілої Греції визначні князі й герої, між ними Геракл із Гилясом, славний співак Орфей і син Пелія Акаст. Надіючися на поміч Юнони й Мінерви відпливають Аргонавти в тяжку дорогу. Тоді Пелій, розгніваний уведеннєм свойого сина, висилає до родичів Язона посіпак, які вбивають Язонового брата. Родичі кінчають самовбійством.

В II пісні описана різня мужів на острові Лємносі, через збунтованих жінок. Наводжу тут у перекладі прегарний уступ, як Венера виступає до бою:

„Тут же й Венера сосну хитаючи виром филястим,
Згущує темряву ще і злітає на Лємнос дріжучий
В строю воєннім; бігун із дощами і світлом непевним
Гонить за нею, а батько страх збільшує почесним громом.
Звідси вигукує в воздух могутним голосом грізно.
Атон наперед жахнувся від крику і море й страшенні
Багна тракійські. Відразу із леж позривались самиці
Всі, а при вименах з ляку малі сціпеніли звірята.
З нею поспішно йде Жах і безумна Незгода з ґетийських
Піль і стаєнь, чорний Гнів із поблідлими лицями лютий.
Підступ, Скаженість і Лєтова постать страшенна
З дикими рухами рук появились, як тільки до бою
Криком гучним і знаками призвала їх Марсова жінка“.

Аргонавти приїздять на остров і заприязнюються з жінками. Язон сходиться з королевою Гіпсипилею. За той час Ге-

ракл і Телямон увільнюють Гезіону, дочку твоянського короля Ляомедонта з рук морського потвора. Потім герої від'їздять у дальшу дорогу й задержуються кілька день на острові Кизікос.

В III пісні під час дальшої плавби засипляє керманич корабля Тіфис, а струя заносить Арґос назад до Кизіку. Арґонавти не пізнавши в ночи околиці, зачинають з мешканцями острова тяжку боротьбу, яка триває аж до рана. Потім обі сторони пізнають себе й приносять богам жертви. В Мізиї тратить Геракл свойого товариша Гиляса в лісі й лишається в тій країні.

IV. Арґонавти їдуть у дальшу дорогу без нього. В краю Бебриків побиває Поллюкс тамошного короля Аміка в борбі на пястуки, почім герої перепливають без перешкоди Босфор і причалюють до тинійського побережа. Тут освободжують сини Борея Каляіс і Дзет короля Пінея від докучливих гарпій; при дальшій плавбі дістається Арґос щасливо через цианські скали й задержується потім у краю Маріяндінів.

V. В п'ятій пісні прибувають герої нарешті до Фазиди. Язон жадає від короля Аета золотої вовни. Той обіцює йому руно під умовою, що поможе його військам у боротьбі проти брата Перзеса.

VI. В завзятім бою побивають Арґонавти ватаги; Перзея, якого від смерти з рук Язона ратує Юнона. Королева богинь розпалює потім у серці Аетової дочки Медеї пристрастну любов до Язона.

VII. При її помочи заорює Язон Марсове поле огнистими биками й засіває його смочими зубами, з яких виростають страшні змії. Діставши чари від Медеї, приводить він потворів до суперечки й вони самі себе вибивають. На нараді з товаришами намовляє їх провідник Язон до опору проти віроломного короля: (93–95 в.)

Всі ви робіть те саме і з ненавистю вдарте в тирана,
В серце держави; мені не забракне надії ні сили,

Приказ привик я сповняти, та лютости не покорюся.
Коло Медеї заходиться Венера:
Щільно Венера її обнимає й жагучо цілує
І заразом їй ненависть з любов'ю вщіпляє до серця.

VIII. Язон убиває потім сонного дракона, що стеріг золотого руна, забирає цінну вовну й Медею і обоє дістаються щасливо до корабля, де вже ждало на них зібране товариство. Зараз відпливають на повне море. Ает висилає в погоню за втікачами свойого сина Абсирта й жениха Медеї Стира. Вони доганяють греків при гирлі Дунаю. Тоді Юнона зсилає бурю й Стир топиться в морі; Абсирт облягає Арґос у заливі. Арґонавти напирають на Язона, щоби віддав Абсиртови Медею. Чарівниця противиться такому проєктови в гарній промові і на тім уривається епос.

Із порівнання з оригіналом показується, що автор оспівав переказ про похід Арґонавтів досить свобідно. Деякі партії з опису Аполльонія він скоротив, инші обробив докладніше, відповідно до свойого артистичного почуття й згідно з вимогами риторики. Боги впливають на акцію досить сильно, але автор старається мотивувати її також ходом подій і вислідом змагань у душі героїв. Змальований ним Язон представляється як правдивий герой із сильним характером і волею до діл. У Медеї підхопив автор типові риси жіночої вдачі, що потрафить заразом безтямно кохати й ненавидіти. Стиль епопеї поважний, слова старанно дібрані, вірш поправний. Богато місця в епопеї займають промови, які може найбільше цікавили римлян, замилуваних у риториці.

З особливостий вірша наведу тут один приклад аллітерації (VIII, 135):

Interea patrias saevus venit horror ad aures
Fata domus luctumque ferens fraudemque fugamque
Virginis.

уродився коло 40 року по Христі в Неаполю. Його батько був визначним промовцем і любив поезію. Замолоду виступав Публій у поетичних змаганнях у своїм родиннім місті та осягнув кілька разів першу нагороду. Пізніше відзначився на альбанських ігрищах, які урядив Доміціян. Виголосив там поеми з похвалами цісарських подвигів в Германії і Дакії. В році 94 перепав він у капітолінських змаганнях і вернув до Неаполю на постійний побут. Помер у 96 році. З його творів заховалася в цілости епопея „Тебаіда", нескінчений епос „Ахіллєіда" і 5 книг „Сільв".

В „Тебаіді" в 12 кн. (9341 віршів) оповідає автор знані з грецької трагедії перекази про похід семи героїв на Теби. Зміст твору зачерпнув він з незахованого нам епосу грецького поета-елєгіка Антімаха з Кольофону, який жив при кінці 4 століття. Епічний стиль і окраси запозичив він переважно у Верґілія. В описї боїв і в порівнаннях наслідує також батька поезії Гомера. Не буду тут переповідати змісту „Тебаіди", а подам кілька уривків в українськім перекладі для характеристики письменського стилю Стація. При кінці „Тебаіди" (12 кн. вірші 810–919) супроводить він випуск свойого твору ось якою апострофою:

Довго, дванайцять я літ працював над тобою, мій творе.
Та чи ти вдержишся й дальше й чи буде тебе ще читати
Монарх? Тепер тобі слава ласкава і стелиться рівно
Шлях і нові на будуче ще успіхи гарні ворожить.
Цісар наш великодушний тебе забажав ось пізнати,
Молодь тебе італійська читає і вчиться на пам'ять;
Жий же! Та до „Енеїди" божої ти не рівнайся,
Йди все за нею з далека й сліди поважай недосяжні!
Зависть, що доси тебе заслоняла в темряві, вже швидко
Згине й по смерти моїй ти заслужену матимеш почесть.

З тонким смаком описує поет весільний похід Адрастових дочок Аргії і Деіпилі: (II, 230–243):

Йшли так прегарні обі й поважні в святочній одежі,
А на біленькому личку горів румянець пурпуровий,
Очи спустили у низ і в останнє туга за дівоцтвом
В серці щеміла; а сором від першої стрічі на личко
Виступив; сльози потім благородні полились мов дощик.
І на той вид мягкосердні батьки сплакнули любенько.

З описів воєнних подвигів наведу одну сцену з IX книги вірші 105–119:

Потім счепилися Ферес і Лік завзятущий, та Ферес
В ціль не влучив, зате Лік розторощив шолом зі
[страшенним
Чубом косматим; широко розпалася грива китаста,
Скручена вістрєм і бляха безславна в споді показалась.
Сам він ні в зад не пішов, ні не скочив у бій на ворожі
Лави, а все лиш крутився на одному місці штудерно,
Лиш від усіх відбивався і сам задавав теж удари.
Довго ж не мучить руки і при всіх своїх рухах бойових
Тіло своє береже і кохає й довкола вертиться
Зручно. Не так, як корова телятко своє боязливе
Перед страшенним вовчиськом боронить і плід свій
[хоронить
Мати й рогами махає направо й наліво довкола;
Та не боїться нічого сама і дарма, що безсильна
Точить піну і самиця наслідує лютого тура.

Твір сей не позбавлений гарних місць і барвистих описів, але цілість без артистичної композиції і заглушена нестерпною риторикою. Автор залюбки уживає всяких красномовних фігур, алегорій і патетичних монольогів. В середніх віках була „Тебаіда“ доволі популярна, одушевлявся нею також Данте. Новіші критики одначе оцінюють епопею менше прихильно.

Значно приємніше читається епиліон „Ахілєїда“. На вступі подає автор плян твору:

Музо, співай про Ахилля, знатного потомка Зевеса,
Що до батьківського неба війти не позволила Доля
Смертному; подвиги того мужа хоч преславні меонським
Співом, та більше бракує. Ми цілість бажаєм подати.
Се нас манить, дуліхійська труба най визве героя
З сховку на Скирі й не спинимось ми при Гектора смерти,
Та через цілу троянську війну обведемо героя.

В першій книзі описує автор, як богиня Тетида, прочуваючи вибух троянської війни, просить Позейдона, щоб позволив їй підняти трохи море й затопити корабель Париса, що мав стати справником ворожнечі між Европою й Азією. Коли ж бог моря не міг уволити сій просьбі, зажурена мати їде до Тессалії до мудрого кентавра Хірона, що виховував Ахилля. Від нього викрадає вона сина й завозить його в сні на Скирос, до короля Лікомеда. Перебраний у дівочий стрій пробуває герой серед королівських дочок, учиться жіночих робіт і бере участь у хороводах і бакхічних обходах. Закоханий у Деідамію, одну з дочок короля, лишає їй потомка Пирга (Неоптолєма).

В 2 кн. приїздять до Скиросу Одиссей і Діомед і забирають Ахилля з собою до Троади. На кораблі оповідає їм герой про свій побут у Хірона, як той лицарськими вправами й ловами загартовував його до великих подвигів: (вірш 424–439)

Вчить мене, як через рів у страшеннім розгоні скакати,
Як виходити на верх височенного шпилю гірського,
Як утікати на рівному полі, як бій виглядає,
Як уживати щита, щоб кинену спису відбити,
Як до горючої хати війти, як пішому нагло
Коней спинити чвірню. Пам'ятаю раз повінь Сперхею,
Від безнастанних дощів і розтоплених лежий снігових

Сперхій колоди з коріннєм котив і велике камінне,
Він мене гнав до ріки, куди струя найгірше клубилась,
Каже стояти в руслі й проти зібраних филь там держатись,
Сам він чотироногий ледви би їх видержав з місця.
Все ж я стояв, мене з ніг не збивала розбурхана річка
Ані з намулом струя. А він дикий погрожував люто,
З берега криком лякав і словами мій сором ворушив;
Тільки на приказ я вийшов. Так я для високої слави
Там проживав. І не прикро було у героя трудитись.

32. „Сільви“ у 5 кн. писані були протягом одного або двох днів переважно на замовленнє, як імпровізації при різних нагодах, весільні бажання, потіха при похоронах, при вродинах і инших родинних обходах. До найкращих належать описи вілль, тібуртинської Манілія Вопіска (I, 3) і Поллія Фелікса біля Сорренту (II, 2), і маленький вірш до сну (V, 4), де автор просить того божка, щоби по семи безсонних ночах таки прийшов до нього, найрадше від якої закоханої пари, що сама його відганяє.

Сільви писані переважно гексаметрами, кілька віршів мають ліричні розміри, гендекасиляби й алькайські строфи.

САТИРА

Політичний гніт, утиски вільного слова, трудности й небезпека прилюдної діяльности силують письменників цісарства звертати свою увагу більше на родинне життя. Звідси черпає теми сатира, підсичена риторикою.

Головні її представники в сій добі: Персій, Ювеналь і Петроній.

уродився в Етрурії в місті Volaterrae 34 р. по Хр. з багатої лицарської родини.

Початкову школу скінчив у родинному місті, а по 12 році життя поїхав до Риму, де вчився граматики у Реммія Палємона і реторики у Верґінія Флява. Від шіснадцятого року слухав викладів стоїка Аннея Корнута, свого улюбленого духового провідника, котрому по (62 р.) записав умираючи частину свойого майна і бібліотеку.

На порученнє матери й сестри Персія, занявся Корнут на спілку з поетом Цезієм Бассом виданнєм творів свойого ученика. Та збірка обнимає шість сатир, писаних дактилічним гексаметром.

В першій сатирі висміває Персій сучасний йому літературний рух за Нерона, коли письменники дбали тільки про признаннє з боку мало освіченої більшости своїх читачів і слухачів. Для того вишукували вони пікантні теми й писали стилем вельми надутим. В тій сатирі наслідує Персій своїх попередників Люцілія і Горація.

В дальших сатирах подає Персій проби шкільної мудрости; се віршовані шкільні розвідки про поодинокі засади. І так у другій сатирі ганить поет дурних людей, що просять богів сповнити їх нечесні бажання.

В третій висміває лінивого молодика, що цілими ночами гуляє, а в день не може вчитися. Таким людям радить він звернутися до фільософії й покинути службу пристрастям.

В четвертій накликує до пізнання самого себе, а в п'ятій протиставляє Корнута як взір чесного і характерного чоловіка людям зіпсованим і малодушним.

В шестій міркує Персій про те, як уживати на пожиток життєвих дібр. За найліпшу вважає він середню дорогу між розтратністю а скупістю.

Сатири Персія мали в сучасних великий успіх. Виданнє просто розхоплено. Люкан добачав у тих творах справжню

поезію. Навіть розважний і бистроумний Квінтіліян хвалить ті сатири.

Одначе новіші вчені та історики літератури висказують про Персієві твори не так дуже прихильний суд. Зміст сатир часто пустий та малозначний, моралізуюча тенденція не конче лицює молодому авторови, а стиль такий крутий та чудацький, що саме читаннє тих випарів зманєрованого мозку Флякка завдає справжню муку. Як приклад подаю тут уступ з III сат., в 77–84.

Тут хто-небудь із козлячого сотників роду сказав би:
Се що досить, я собі розумію, про се ж я не дбаю
Бути чи Аркезіляєм чи Сольоном бідним журливцем,
Що похиливши лепету й сліпаки вп'яливши у землю.
Шепче все щось із собою й закусує мовчанку люту
Та й відсопиливши губу слова воркотить нерозумні,
Згадує сонні базіки старинного пришелепи:
Статись з нічого не може ніщо, а в ніщо нич не звернесь.
66–72. Вчіться, нещасні, й причини всесвіта старайтесь пізнати.
Що ми і пощо на світ ми приходимо; що за порядок
Даний тут нам, або ціли, як лагідний зворот і звідки.
Міру гроший пізнавай, що годиться бажати, яка є
Користь з гіркого гроша; вітчині і любій родині
Кілько віддати личить; чим тобі приказує бути
Бог і якою то людською частю сидиш ти у світі.

Децій Юній Ювеналь

(приблизно від 50–130)

уродився в місті Аквінум у краю Вольсків, де пройшов початкову і вищу риторичну школу. В молодому віці поїхав до Риму, де займався риторичними деклямаціями. Пізніше вступив до війська й був військовим трибуном у першій дальматийській когорті, яка стояла тоді залогою в Британії. Вернув-

ши до Риму віддався адвокатурі. З поетом Марціялем жив у щирій приязни.

Сатири почав писати в останних літах панування Доміціяна. Традиція подає, що цісар чувся ображеним трьома віршами VII сатири: 90–92.

Quod non dant proceres, dabit histrio: tu Camerinos
Et Baream, tu nobilium magna atria curas?
Praefectos Pelopea facit, Philomela tribunos.

і вислав поета з малим військовим відділом до Египту ніби для охорони границі римської імперії. По смерти Доміціяна вернув Ювеналь назад до Італії, але де й коли помер ближче не знаємо.

Твори

Під іменем Ювеналя заховалося нам **17** сатир у 5 книгах. Деякі з них, а саме 12–16 уважають учені за підроблені. Всі сатири писані за взором Горація і Персія дактилічними гекса-метрами.

В I сатирі подає автор немов програму своєї творчости. З обуреннєм питає читача:

„Все лиш буду слухачем?“ Оповідає, що йому вже надоїло слухати нікчемних деклямацій недоварених риторів, й авторів епопей, елегій і комедій. Страшний і загальний занепад моральности головно серед римської аристократії і плютократії подавав бистрому спостерігачеви вдячні теми для сатир:

Difficile est satiram non scribere. (I, 30). Тяжко сатир не писати. Автор обіцяє порушити такі теми: (I, 85, 86).

Все, що лиш роблять людці, їх бажання, страх, гнів і розкоші,
Радість, стремління, про се в нашій книжці я хочу сказати.

Людські проступки й гріхи натхнули Ювеналя до писання сатир (*facit indignatio versum*).

В II сатирі висміває поет мужчин, *„що вдають Куріїв, а живуть серед бакхічних оргій“*[1], спиняють незгоду й спори, а нарікають на Ґракхів, (II, 24), крукам прощають усе, та обмовою голубів мучать, (в. 63).

В III пісні представляє автор життє нервових римлян і розпусту великого міста. Про греків говорить з погордою, що вони в Римі даються до всього вживати:

Він землемір, і граматик, і ретор, маляр, і різьбар теж,
Авґур, лікар, линвоход, ворожбит: усе вміє й потрафить
грек той голодний; прикажеш йому, то й на небо полізе.“[2]

В IV сатирі читаємо про одно засіданнє сенату, на якім батьки народу радять над маловажною кухонною справою. Автор завважує при тім, що оповідає правдиву подію (res vera agitur, 35 b.) В V насміхається поет із убогих клієнтів, які за гроші, дарунки й протекцію упідлюються перед своїми патронами.

VI сат. (661 віршів) найдовша з усіх, посвячена жінкам. З їдкою насмішкою й згущеними барвами малює автор усякі проступки, похоти й забаганки римських пань із ліпшого товариства. Характерні слова одної пані, що велить замучити на смерть невинного невільника:

„Hoc volo, sic iubeo, sit pro ratione voluntas!“ (223 вірш).
„Хочу й приказую так, замість доказу воля хай буде“!

Зловлені на гарячому жінки вибріхуються тим, що й вони люди й вільно їм те, на що муж собі позволяє: *„вони дуже відважні,*
Зловлені: з проступних діл вони черпають гнів і завзяттє“ (284–5).

Деякі жінки любили чванитися вченістю й риторичною вмілістю:

---

[1] II. 3. Qui Curios simulant et Bacchanalia vivunt.
[2] II, 76–78.

„Жінка, що хоче вдавати страшенно учену й вимовну,
Сукню аж до колін повинна в гору підтягати,
Свинку на жертву вбивати й купатись дешево за шістку".
(445–7).

В VII сатирі жалується Ювеналь, що письменники, адвокати, ретори-вчителі і вчені граматики в Римі дістають за свій труд малу платню й нужденні становища. При тому висказує поет надію, що новий цісар (Траян) поліпшить матеріяльне положення тих людий.

В VIII сатирі висміває автор чванливість високо вроджених аристократів, яким бракує правдивої освіти й чесноти: (83).

Злочин найгірший, повір, життє вище стиду цінити,
Й ради життя само право і ціль життя затрачати!

IX сат. містить цинічну розмову про нечесні прислуги одного клієнта, який жалується на скупість своїх підстаркуватих панів-добродіїв. Про фаталізм Ювеналя свідчило би реченнє: *Fata regunt homines. Доля людьми володіє* (32 в.).

В X глузує поет із людських забаганок. Смертні діти землі пожадають почестий, богатства, краси, воєнної слави й инших дібр, з яких кожде криє в собі невигоди й небезпеки.

За приміром стоїків радить поет бажати тільки одного: *orandum est, ut sit mens sana in corpore sano*, треба просити, щоби був здоровий дух у здоровому тілі, а за решту хай боги небесні дбають.

В дальших сатирах заникає майже зовсім насмішливий елемент; автор запускається у фільософічні розумування й тон сатир стає спокійніший.

В XI с. запрошує автор свойого приятеля Персіка до себе на скромний обід у свято Меґалєзіїв, який буде зовсім инший, як розкішні бенкети богатих панів, у яких: (54–55).

„Крови нема ні капельки в обличчу; не многі римляни
Вдержують стид, із якого сміються і з міста геть гонять".

З жалем згадує поет про вбогі обіди стародавних римлян, здорових тілом і духом.

В XII сат. оповідає Ювеналь, що його приятель Катуль щасливо перебув морську бурю й він хоче зложити за те богам обіцяні жертви. На спадщину по Катуллю не числить він зовсім, тим більше, що той має троє дітей. В XIII потішає приятеля Кальвіна, від якого один лихвар видусив значну суму грошей. В XIV порушує різні методи виховання дітий, поручає батькам родин, щоб оминали неприличних слів у присутности дітей і взагалі відносилися до них з якнайбільшою повагою (maxima debetur puero reverentia, 47 в.).

В XV описує автор обридливий злочин одного єгипетського племени, яке роздерло в кусні воєнного бранця й пожерло його. Автор насміхається із заниділих єгиптян:

Нині земля злих людий видає й карловатих.
Бог як погляне на них, висміває й ненавидить рід весь.
(70–71).

В XVI сатирі, з якої заховалося тільки 60 початкових віршів, представляє Ювеналь користи військового стану; з вояком навіть суд обходиться оглядно: „хоробрий жовнір повинен бути також найщасливішим".

В XVII сат., захованій під іменем Сульпіції бренить гірка згадка про давну велич і силу Риму: – „дві є причини, якими піднявся угору Рим величезний: воєнна хоробрість і мудрість у мирі".

Переважну часть тем до своїх сатир зачерпнув Ювеналь із споминів з дійсного життя й дав нам цінні, яскраві образи великомійського руху й звичаїв тодішних римлян*). На жаль слідно в його сатирах дещо риреторичної пересади. Все-таки спосіб думання автора був високо моральний. Його песиміс-

*) Альбрехт пише про нього, що „зіпсуттє обичаїв того часу малює він із великою силою й страшенною наглядністю".

тичний світогляд стояв під впливом наук стоїцької фільософії. Розсіяні по всіх сатирах ядерні думки, дотепні речення й афоризми являються чи не найбільшою окрасою його творчости.

Із-за тих прикмет цінено його твори високо в середніх віках. Стиль його сатир уриваний. Ювеналь кидає часто гадки, не пов'язані з собою льогічно, перериває оповіданнє риторичними окликами й патетичними питаннями й не щадить доган різним особам, які називає по імени. Але признається, що всюди говорить про покійників.

САТИРИЧНА ПОВІСТЬ

Петроній Арбітер

належить до найвизначніших письменників римської літератури за цісарства.

Про його життє ми знаємо дуже мало. Умер він 66 р. Під тим роком оповідає дещо про його життє Тацит у своїх „Анналах" (кн. XVI, розд. 17). „Петроній був чоловіком великої оглади з витонченим смаком у справах розкоші. В день він спав, а вночі шукав розривок. А розумівся він на них так добре, що цісар Нерон іменував його „знавцем смаку" (arbiter elegantiae – звідси й ім'я) на своїм дворі й піддавався його „артистичному" осудови щодо любовних справ. Того впливу на цісаря позавидував инший дворак Тіґеллін, і обвинив його перед Нероном за підпираннє Пісонівської змови. Петроній не ждучи кари, порозрізував собі в ванні жили і таким способом закінчив своє гуляще життє".

Петроній умів також бути діяльним мужем. Як консоль і проконсуль Бітинії показався він здібним адміністратором.

З його творів заховалися нам лише витяги й уривки з XV і XVI книги великого комічного роману, що його автор назвав „Сатирами". Літературну форму повісти впровадив у римську літературу Сісенна, (ще в републиканських часах), що переклав на латинську мову слизькі байки Арістіда з Мілєту. Також Стацій Себозій і Люцій Манілій писали якісь чудесні історії в формі новель, а Варрон у своїм „Об'їзді" дав римлянам зразок опису подорожі.

В своїй повісти описує Петроній пригоди на суші і на морю кількох веселих гультаїв, що вештаються без заняття по різних містах. Головною особою й оповідачем повісти являється розпусний молодик Енкольпій. В подорожі, головно по південній Італії, товаришить йому такий же голодранець Асцильт і гарний хлопець Ґітон, котрого оба приятелі бажають мати полюбовником. До них прилучається потім іще поет Евмольн („гарноспівучий"). Пригоди тої чвірки слабо пов'язані в цілість і в повісти маємо немало епізодів, як на пр. славний бенкет Трімальхіона (27–78).

Цілий твір проникає до певної міри комічна ідея: Енкольп образив раз Пріяпа і той, подібно як Посейдон Одиссея, а Юнона Геракла, переслідує його тяжко по всіх усюдах, як сам се каже:[1)]

Рівно мене на землі і на морі старого Нерея
Тисне тяжкий гнів геллєспонтського бога Пріяпа.

Гнів того бога переслідував певно в тих часах немало римських молодиків і мужів, що вишуканою і рознузданою розпустою і п'янством швидко вичерпували свої сили.

На початку повісти розважає Енкольпій чи там автор, подібно як Тацит у своїм „Діяльогу", про причини занепаду римської вимови і доходить до висновку, що в риторичних школах стратив здоровий розум усяку ціну, а вчителі й ученики гонять

[1)] Satir. 139.

за дешевими ефектами, за гучними, але пустими фразами. Енкольпій говорить про се учителеви риторики Аґамемнонови. Тоді саме виходять хлопці із школи і по хвилі тратить Енкольпій з очей Асцильта і Ґітона. Шукає за ними по місті і питає дотепно якусь старушку, чи не знає, де Асцильт живе.

Стара відьма веде молодого чоловіка просто до публичного дому і там він стрічає Асцильта. З ним вертається додому, де застають оба вони вже Ґітона, оповідають Енкольпієви, що на їх невинність засідалися якісь мужчини і лише з бідою врятувалися вони від нечести. Потім мають вони немало клопоту із знайденим плащем, а врешті попадаються в руки скінченої розпусниці Квартіллі, котрій вони перед тим своєю недоречною цікавістю перебили обхід містерій у храмі Пріяпа.

Та жорстока жінка піддає всіх трьох важкій ганьбі: старших панів (Енкольпія й Асцильта) поневіряє наймлений жартівник, а Ґітона женить Квартілля з семилітньою дівчинкою Панніхидою. До діточої забави придивляється крізь шпари в заслоні ціле товариство.

Дальше бачимо гільтайську трійку на бенкеті у багатого, але неотесаного доробкевича Трімальхіона.

Мистецькою рукою змалював автор тип парвенія-простака. Йому подобаються самі незвичайні річи. У всім старається він показати своє багатство й аристократизм, але у всім переборщує, так що все з його голови виходить грубим і несмачним. Гостям своїм зготував той пан багато несподіванок. Подивляємо різнородність і вишуканість страв, але сміємося, коли господар пописується своїми відомостями з літератури й історії. Після нього, наприклад, вели Троянці війну з Парентийцями і Ганнібалом і т. и. Під конець бенкету приходить сусід господаря, каменяр Габіннас із жінкою Сцінтіллею, потім іще слуги кличуть жінку Трімальхіона Фортунату і забава стає вельми веселою й непримушеною. Господар велить

відчитати вкінці свій заповіт, слуги плачуть, зчиняється крик і гармидер, і трійка непомітно покидає гостину.

Швидко потім приходить між Енкольпієм і Асцильтом до суперечки із-за Ґітона. Тоді Енкольпій укладає собі плян пімсти. Заходить у мійську ґалєрію образів і там познайомлюється з старим поетом Евмольпієм. Автор зображує його в якнайгіршім світлі. Поет оповідає сам про свої брудні пригоди в домі одного пана, котрого сина він учив, а потім описує віршами образ про збуреннє Трої.

За ту деклямацію почали люди, що проходжувалися в портиках, кидати каміннє на Евмольпа. А він, знаючи успіхи свого таланту, закрив голову і вибіг на двір із святині. Енкольпій пішов за втікачем на беріг моря і, як тільки зміг задержатися там, де не досягало його каміннє, сказав: „Прошу тебе, що ти собі гадаєш з цею хоробою? Не цілі дві години товаришую з тобою, а ти більше наговорив поетично, ніж по-людськи. Для того не дивуюся, коли тебе нарід каміннєм переслідує. Я також наберу за пазуху каміння, і скільки разів ти зачнеш виходити з себе, зараз пущу тобі кров з голови“. Евмольпій скривив лице і сказав:

„Мій молодче, не нині вперше я так погостив собі. Коли тільки я піду у театр рецитувати що-небудь, все мене так численно принимають слухачі. Зрештою щоби із тобою не мати сварки, цілий день буду здержуватися від тої страви”. – „Добре”, Енкольпій, „як виплюєш нинішню жовч, то будемо разом обідати”.

Енкольпій находить потім Ґітона і бере його до себе, але через нього знов виходить суперечка з Евмольпом. Вкінці, погодившися цілковито, сідає чвірка на корабель. Тут стрічаються Асцильт і Енкольпій із Тарентийцем Ліхасом і Трифеною, котрим вони колись дуже докучили. З ними приходить до бійки, а потім до згоди. За бенкетом оповідає Евмольпій анекдот про невірну вдову, що по смерти мужа дається на підмову воякови і навіть позволяє йому прибити тіло свого покійного мужа

на хрест замість розбійника. Тоді зривається буря, Ліхас тоне в морю, а наші пройдисвіти виходять на беріг близько Кротону. Енкольпій виступає там як богатий пан, а його товариші як невільники, і всі спекулюють на „heredipetae", себто на ловців спадків.

Енкольпій познакомлюється з гарною дамою Кіркою, що палко закохується в нім, але обманює її довіру. Два рази в найгорячішім положенню опускають його сили. Навіть могуча відьма-чарівниця, що місяць з неба на землю вміє здіймати, не може йому помогти.

Дама ображена холодом коханка, велить слугам вибити його і нагнати.

І се для Енкольпія якраз найтяжчі наслідки гніву Пріяпа.

Але мантіям не ведеться в Кротоні, бо спадколовці швидко пізнаються на них і перестають їх годувати. Відчитаннєм заповіту Енкольпія кінчаться ексцерпти.

Значіннє повісти

Реалістична повість Петронія має поперед усього велике значіннє для історії обичаїв початків римського цісарства. Загальний добробут, спричинений напливом чужих капіталів до Риму, завернув людям голову. Розпаношується лінивство і страшна розпуста. Люди шукають легкого хліба і живуть радо дурничкою. Повстають незнані перше типи параситів, спадколовців і влізливих поетів, яких треба аж каміннєм проганяти з товариства. Невільники дорабляються часто великих маєтків і добувають собі впливи на цісарськім дворі. Петроній знаменито змалював типи тодішньої маломістечкової суспільности, зобразив консервативний світогляд міщан, віддаючи влучно навіть прикмети провінціональної мови і хлопського стилю. Речення простих людий, як Трімальхіона, короткі, уривані, але сильні і ядерні. Одначе автор опанував з однаковим мистецтвом вищий стиль і вміє представити річ

поетично. Вірші, котрими переплітане прозове оповіданнє, збудовані поправно. Се переважно дактилічні гексаметри і ямбічні сенари.

Твором Петронія занималися учені від давна. Особливо богато разів перекладали його Французи. Генрих Сєнкевич зробив Петронія одним із головних героїв свойого роману „Quo Vadis".

Сенека

До роду меніппейських сатир належить також малий[1] твір великого фільософа:

„Apocolocynthosis divi Claudii",

про переміну цісаря Клявдія в гарбуз. Клявдій помер 54 р. і тоді певно написав Сенека свою їдку сатиру, яка являється перлою римського гумору. Автор описує докладно час, день і годину, коли помер боговитий Клявдій. Сталося се пізною осеню, 12 жовтня, вечером:

Фебови мало зосталося вже світляної дороги
І наближала ніч, коли темний сон володіє,
Цінтія вже переможна збільшала своє королівство
І незугарна зима богатої осени плоди
Й почесть збирала й на Бакховий приказ дозрілі
Пізний господар зривав нечисленні вітки винограду.

Тоді Клявдій почав виганяти душу, але не міг найти виходу Меркурій, що все розкошувався його талантом, звернувся за помочию до Парк. Кльото відповіла, що вони хотіли заждати із смертю, поки цісар усіх чужинців імперії не наділить римським горожанством. Але коли Меркурій бажає собі, щоби трохи варварів лишилося на насіннє, то Парки вволять його волю.

---

[1] 15 розділів.

Гарними віршами описана робота трьох сестер, що прядуть людську долю, і час до часу перетинають нитку життя. Тут Сенека вплітає панегірик на честь Нерона, „найкращого чоловіка".

Клявдій вибулькотів душу, і від того часу перестало йому здаватися, що живе. Налягаючи на одну ногу (non passibus aequis), бо терпів на гостець (podagricus) подався небіжчик Аппієвим гостинцем прямо до неба. Юпітер вислав Геркуля, щоби розмовився з новим гостем. Коли грецький герой побачив постать нового роду, незвичайний виступ, і почув його захриплий і приглушений, думав, що се жде його тринадцятий труд. Але богиня Фебра, що прийшла з Клавдієм, пояснила йому, що то люґудунська почвара. Цісар попав у гнів, почав сильно муркотіти й казав Фебрі стяти голову. Але всі були неначе його визволенці, ніхто ані в зуб не дбав про нього. Тоді Геркуль погрозив йому: „Ти перестань говорити дурниці! Ти прийшов сюди, де миші залізо гризуть. Мерщій мені правду, бо небилиці з тебе витрясу", і звернувся ще до нього трагічними ямбами.

Цісар попросив скромно, щоб його зроблено в небі богом. Над сим внеском відбувається під проводом Юпітра нарада божого сенату. Перший говорив бог Янус, старий бувалець з римського ринку, але так красномовно й швидко, що навіть стеноґраф не міг усього записати. Він поставив внесеннє, щоби на будуче нікого із смертних людий не робити богом. А коли би когось проти тої ухвали сенату, богом зроблено, названо чи змальовано, того дати діточим страхам і вибити різками. Дієспітер, що удержувався, подібно як Клявдій, з продажі малих держав (civitatulae), був за тим, щоби Клявдія зробити таки богом. Різні були ще внески. Геркуль бачучи, що його залізо в огні, бігав сюди й туди, й намовляв: „Не завидуй мені, то моя справа; потім я тобі зроблю, так як ти схочеш; рука руку миє!"

Тоді піднявся боговитий Авґуст і в сильній промові зразу знищив Клявдія, виявляючи його численні й тяжкі злочини:

„Він, поважні сенатори, який вам здається тихеньким, що мухи би не рушив, так легко убивав людий, як собака присідає. От Юпітер, що так багато літ володіє, тільки одному Вулканови зломив ногу, але не вбив нікого. Між иншими вбив Клявдій Красса, так дурного, що навіть міг бути королем".

За всі ті злочини радив Авґуст протягом одного місяця викинути Клявдія з неба. Боги руками й ногами чіпилися за той внесок. Меркурій хопив цісаря за карк і потягнув до пекла. По дорозі наткнулися в Римі на похоронний похід цісарського небіжчика. Клявдій побачивши свій похорон, зрозумів, що він умер. Великий хор співав саме в анапестах жалісну пісню:

Fundite fletus, edite planctus!
Resonet tristi clamore forum,
Cecidit pulchre cordatus homo,
Quo non alius fuit in toto!
Fortior orbe! і т. д.

Божий посланець Тальтібій заслонив тоді голову Клявдія і за Марсовим полем спустилися всі три до пекла. Напроти покійника вибігла ціла громада його свояків, приятелів, визволенців, яких він велів стратити й послав поперед себе до пекла. Сенатор Педон Помпей тягне грішника відразу на суд перед трибунал Еака. Розправа відбувається на підставі Корнелієвого закона про скритовбійників (de sicariis). Обвиняє Педон сильним голосом. Адвокат зачинає хотіти боронити Клявдія, Еак, людина вельми справедлива, забороняє і вислухавши його тільки з другої сторони[1)], засуджує його грати вічно в кости кубком без дна. Потім віддає його свойому визволенцеви Менандрови для розслідування судових справ (a cognitionibus). Затратився конець сатири, де була описана переміна Клявдія в гарбуз, як се зазначено в титулі.

[1)] „et illum altera tantum parte audita".

Сатиричною закраскою відзначається також

епіґрам,

якого найвизначнішим представником у римськім письменстві являється іспанський поет

Марко Валерій Марціаль

уродився коло 44 р. по Хр. в іспанськім місті Більбіліс над рікою Сальо.

Там же пройшов нижчу школу граматики і середню риторики, а в 64 р. поїхав до Риму. Хоч міг вибрати адвокатуру, він волів жити бідним клієнтом, аби лише мати більше вільного часу на літературні заняття.

Незвичайний талант спостерігання дрібних навіть явищ щоденного життя, а притім вроджена веселість, а навіть злосливість веліли Марціалеви взятися за епіґрам. І сей рід почасти розумової, а почасти настроєвої поезії так припав йому до вподоби, що ціле життє писав самі тільки епіґрами і здобув собі ними велику славу як ніхто перед ним, ні по нім.

Першу книгу епіґрамів написав він з нагоди величних ігрищ, уладжених цісарем Титом у 80 р. (liber spectaculorum). В них уже пробивається слаба сторона в поетовій творчости, нахил до сервілізму і підлещування цісареви й богатим людям. Сей наклін не покидає співця через ціле його життє.

Все він підлизується своїм багатим приятелям і патронам, надіючися, а навіть просто жебраючи в них подарунків.

Під пізнішими цісарями, Доміціяном і Нервою, осягнув поет деякі почести, але гроший на удержанє все йому бракувало, хоч його твори здобули собі великий розголос і розходилися по всьому світі. Вкінці Марціаль знеохочений покинув столицю і вернувся в Більбіліс, 98 р. Тут видав він ще одну, останню збірку епіґрамів і помер 104 р.

Збірка всіх його творів обнимає 15 книг, з сього дві (останні) мають осібні наголовки „Xenia“ і „Apophoreta“ і містять самі елегійні двовірші призначені на етикети (написи) до по-

дарунків, які римляни посилали собі в свято Сатурналіїв і роздавали гостям при бенкеті (апо-феро). Для того й літературна їх вартість дуже мала.

Останні епіграми доторкаються різних хвиль з життя самого поета, його патронів, знайомих і инших людий, котрих поет часто висміває під псевдонімами.

Зміст епіграмів нерідко буває грубо змисловий. Крайно неморальних епіграмів маємо в збірці близько 200 (на 1524). Стиль епіграмів переважно легкий, а тон веселий, часто злосливий, розмір (елегійний дистих, вірш фалляцейський ямбічний триметер) зручно і відповідно до змісту підібраний, вірш плавний, звучний, нераз просто обчислений на музикальний ефект: ассонанції, аллітерації, рими, гра слів тощо.

Для характеристики творчости Марціаля подаю тут деякі його твори в переспіві, перекладі і прозою.

Нещирий приятель (I. 63)

Просиш: „Ну бо прочитай
Один-другий епіграм!“
Все мені торочиш.
– Ні! не буду! вибачай,
Бо не слухати ти хочеш,
А читати сам.

Політик (I, 95)

Те, що ти раз в раз кричиш,
Опонуєш і горлаєш,
Не за дармо всіх ти лаєш:
Заплатять, то замовчиш.

Не винен (II. 3)

Дружe, ти ніщо не винен!
Признаю, ніщо не винен.
Винен той лише буває,
Хто віддати з чого має.

Марціаль висміває переважно типові хиби і слаботи людської вдачі, так що його епіграми ніколи не постаріються. Такі річи могли би вийти з-під пера всякого модерного сатирика. Між епіграмами стрічаємо деякі, в котрих поет висміває поета, але поета звихненого, що хорує на манію віршування і має пасію деклямувати усім свої вірші. До кращих належить напис до Лігуріна (II. 44):

Поет-причепа

Ти питаєш, Лігуріне,
Чом, коли тебе хто стріне,
То сумний, мов мокра миш;
Що куди небудь ідеш ти,
Все тікає геть до решти,
Коло тебе пустка лиш?
Надто ти поет-нероба.
Небезпечна се хороба
Й богатьох причина лих.
Не бояться так самиці
Люди, лютої тигриці,
Що їй забрано малих.
Не бояться так і кобри,
Сонцем вигрітої добре,
Ані скорпіонів злих.
Бо скажіть, ви чесні люди,
Хто терпів би такі труди,
Люті вірші навісні?
Бо чи стою, чи сиджу,
Чим на гною,чи біжу,
Все читаєш ти мені!
Все читаєш та й читаєш,
Вірші знай в одно мотаєш,
Не замовкнеш, ні та й ні!

Я втікаю вже що духа
В парню: вірш бренить у вуха,
До басену годі йти.
На обід спішу – спиняєш,
За столом сиджу – зганяєш,
І нікуди вже втекти.
Змучений кладуся спати,
Та не даси й задрімати,
Так на мене ти насів.
Чесний ти і справедливий
І невинний, не брехливий,
А бояться тебе всі.

Подібні сатири на поетів писали ще перед Марціалем Горацій, Петроній і Ювеналь.

Болюче й безпощадно висміває Марціаль стан старих панночок:

„Смійся панно, як ти мудра, й регочи!“
Сказав раз так один поет п'ючи.
Та не до всіх він се сказав дівчат,
Та й не сказав до тебе сього, люба,
По правді ти й не панна, а коцюба.
Зубів у тебе троє, Максиміно,
Та й ті мов звуглене поліно,
Як віриш зеркалови і мені.
То бійся, пробіг, сміху і гульні.
Як напудрована Сабінця
Страшенно дощику боїться,
Як напомаджена Карольця,
Лякається страшенно сонця.
Лице зроби строгіше й суворіше, люба,
Ніж жінка Прияма Гекуба.
Не йди на міми насмішливі
І на бенкети розпустливі

І де лиш жарт луна, де сміх
Манить уста на явний гріх.
Ти йди до гурту пресумного:
До жінки, що за мужом плаче,
Сестри, яка за братом кряче,
Лиш на трагедії ходи, небого.
Тамті ж слова ось так переінач:
„Ридай, дівчино, як ти мудра, й плач.“

Про успіх своїх творів у Римі пише поет (VI. 61):

Любить, хвалить і співає весь Рим сі мої епіграми,
В кождій кишені й руці твори мої ти знайдеш.
Дехто дрожить, паленіє, ненавидить, блідне, стовпіє.
Се мені в смак; аж тепер люблю я вірші свої.

VII

Чом тобі я не післав своїх творів, мій Понтіліяне?
Щоб ти мені не післав, Понтіліяне, своїх.

До Т и т а (VII. 59)

Тите, наш Цеціліян не обідає навіть без дика,
Гарного-ж Цеціліян має товариша все.

До С а б е л л я (IX. 19)

Хвалиш купелі тристома стихами
Добре ситого Понтика, Сабеллю:
Їсти хочеш, Сабеллю, не купатись.

До Ґ а л л і к а (VIII. 14)

„Скажи правду, мені, Марку, скажи любий; нічого з більшою охотою не вислухаю“. Так благаєш і питаєш мене раз у раз, Галліку, коли читаєш свої віршики і вдаєш, ніби ти-прийшов до мене за порадою. Тяжко мені відмовити тобі того,

чого просиш. Отже, скажу тобі найщирішу правду: „Правди, Ґалліку, ти слухаєш нерадо.“

Найкращий бенкет

Над тим, який найліпший пир, розводиться
У красномовнім творі Пріск.
Богато там солодких і величних слів,
Та дуже вчене й мудре все.
Питаєте, який бенкет найліпший, пир? –
В якім нема балакуна.

Але Марціаль писав також поважніші твори. Сам признає XI 17:

Пробі, не кожда сторінка нічна у моїх віршуваннях:
Знайдеш таке тут також, що прочитаєш і в день.

Але літературна вартість поважних, настроєвих віршів Марціаля значно менша.

Найкраще оспівав поет темні сторони римського життя, котре він докладно знав.

Деякі мої переспіви з Марціаля були друковані в „Осї“ за р. 1911 і 1912, в кн. „Старе вино в новім місї“. 1913 і „З чужої левади“, 1913.

ДРАМА

Тільки зі срібної доби заховалися нам цілі римські траґедії, а саме риторичні твори Сенеки: „Hercules furens“, „Troades“, „Phoenissae“, „Medea“, „Phaedra“, „Oedipus“, „Agamemnon“, „Thyestes і Hercules Oeteus“. Про них була вже згадка на иншім місці.

Тут займуся ширше трагедією

„Октавія“,

яку приписувано також Сенеці; і справді, щодо стилю вона мало різниться від инших його трагедій, але доки Нерон жив,

не могла би вона появитися в книгарськім обігу. Деякі натяки на смерть Нерона велять догадуватися, що невідомий автор написав її зараз же по смерти того жорстокого цісаря, що вигубив увесь клявдійський рід.

І акт. Октавія, дочка Клявдія і по мачусі сестра Нерона, а потім його жінка, довідується від своєї няньки і від хору про страшні злочини Нерона, поповнені в цісарській родині, і про його намір узяти собі другу жінку Поппею Сабіну. Перед тим отруїв Нерон Британніка, брата Октавії.

В II-ім акті описана розмова Нерона з Сенекою, який поручає тиранови лагідність і поміркованнє. Але Нерон відкидає лагідно поради фільософа й жениться з Сабіною.

В III-їй дії появляється на сцені дух Неронової матери Агрипіни, що вимахуючи смолоскипом проклинає сина-вбійника й виявляє його ганебні злочини. Хор виголошує жалібну пісню. Входить Поппея Сабіна й оповідає свій злощасний сон, другий хор хвалить красу нової цариці. На сцену вбігає військовий післанець і доносить про бунт римського люду проти Неронового подружжя з Сабіною і в обороні Октавії. Нерон, подразнений тим непокликаним умішуваннєм черні в його родинні справи, велить префектови преторіянів завезти Октавію на безлюдний остров і там її вбити. Хор кінчить бажаннєм, щоби вітер заніс нещасливу жінку до Тавриди, подібно як Іфігенію.

Композиція трагедії зовсім удатна, акція розвивається живо й природно, опис згідний в головному з історичними фактами. Богато в ній зворушливих сцен, риторичний патос дієвих осіб цілком на місці. Головна героїня Октавія змальована вельми яскраво. Її доля, повна трагізму, викликує у нас страх і спочуттє. Віршові части, як усюди в Сенеки, складені різними розмірами, відповідними змістови. Сам вірш гладкий та звучний.

Трагедія Октавія важна ще й тим, що се єдина захована римська fabula praetextata, себто оріґінальна з римського жит-

заховалися нам тільки фрагменти.

Подробиці з його життя оповідає історик Тацит. За панування Тіберія замішано поета в змову Сеяна. Рідний брат держав його в домашній в'язниці, поки велося слідство. По смерти Тіберія випущено Помпонія на волю.

Його трагедії виставлювано в театрах за часів цісаря Клявдія, але публіка, навіть жіноча, зустріла їх неприхильно, можливо тому, що були писані надто високим стилем і своїм лагідним тоном не підходили під смак тодішньої суспільности. Тацит одначе називає його письменником „з високою огладою й блискучим талантом". Так само Квінтіліян хвалить його трагедії. Коли приятелі ганили у Помпонія деякі вислови, любив він відкликуватися до народу, і коли слово було загально вживане, він лишав його.

Титули його трагедій були „Еней", „Атрей" „Armorum iudicium", але два останні непевні.

КОМЕДІЯ

Катуль, з часів Каліґулі, написав дві мімічні сценки: „Laureolus" і „Phasma", Помпоній Бассуль переробляв комедії Менандра, а Верґілій Романус писав сатиричні п'єси в стилю старої атицької комедії. Твори всіх трох запропастилися.

ЛІРИЧНА ПОЕЗІЯ

заступлена в сій добі досить нужденно.

Цезій Басс писав ліричні вірші (в стилю Горація), які Квінтіліян поручав на лектуру ученикам риторичних шкіл, але вони зовсім загинули. Зате заховалася частина його віршованої метрики, де він вичисляє строфи Горацієвих од і займається ширше грецькою метричною системою, після якої були два основні віршові розміри: дактилічний гексаметер і ямбічний тріметер; з них пробував автор виводити всі инші віршові розміри. Цезій мав по переказу згинути під час вибуху Везувія 79 року.

Гай Кальпурній Сицилієць

жив у часах Нерона.

В рукописах заховалося нам його 7 буколічних пісень, з котрих три, присвячені Неронови, задля пересадних лизунських похвал на честь цісаря мають тільки малу літературну вартість. Останні пасторалки являються слабим наслідуванєм Верґілія.

В 2 екльозі оспіваний спір між пастухом і огородником. Оба захвалюють принади свойого заняття, опісля величають красу спільної любки Крокалі.

В 3 пісні стрічаються два пастухи, Йолляс і Ліцідас Останній нарікає, що його коханка Филліда стала йому невірна і віддала своє серце иншому пастухови Мопсови, хоч він (Ліцідас) багатший і кращий від Мопса. Для того просить він

Йолляса, щоб переказав його тугу Филліді і привернув назад її любов. Коли ж його не послухає, то він спише своє горе на корі дерева, а потім повіситься.

В 5 буколіці передає старий пастух Мікон свої череди молодому Кантови й навчає його, як ходити коло худоби, як берегти її здоровлє й лічити в хоробі.

В 6 пісні виведений спір між двома пастухами, що дотинають один другому, вкінці просять суддю, щоб оцінив їх умілість, котрий котрого переможе піснею, але до змагань діло не доходить.

Мабуть, той самий Кальпурній написав також „Похвалу Пізона“ в 261 гексаметрах, на думку вчених перед роком 65. Поет величає славний рід Пізона, його поетичний і музикальний талант, красномовство, зручність у всяких грах і мирні заслуги.

Кальпурнієви приписують також дві буколічні поеми, яких автор, щоправда, не названий в рукописі, але з порівнання з попередніми буколіками й похвалок Пізона не трудно в тих творах добачити одну руку.

В першій пісні спорять із собою два пастухи, Тамірас і Лядас, а судить їх Мідас. Оба вкінці згоджуються на те, що найславніший співець і кітарист таки сам цісар Нерон. І в другій екльозі звеличаний Нерон; по нім усі надіються, що він приверне назад Золотий вік.

З инших ліриків, як Спурінна, Поссенус Павлюс, Сентій Авґурін, зісталися нам тільки назви й згадки про них у різних авторів.

Поетку Сульпіцію вихваляє Марціаль у двох віршиках 10 кн. написів (35 і 38) за те, що вона пише тільки високо моральні поезії, вчить чистої й чесної любови серед жартів і невинної розкоші.

Творів Сульпіції не маємо, а похвалу славного сатирика можна взяти за жарт.

Б) ПРОЗА

Oratio prosa цеї доби заступлена дуже багато. Відділи історіографії, риторики, фільософії й строгих наук виказують твори небуденної вартости. Немало писань різних авторів запропастилося в хуртовині віків, а почасти знищено їх у зародку „на приказ згори".

ІСТОРИКИ

C. Velleius Paterculus

уродився 19 року перед Христом, мабуть, у Капуї або иншім кампанськім місті[1]. Його предки по батькови й по матери були нераз визначні люди і про їх діла згадує Веллєй у своїй історії. Сам він присвятився військовій кар'єрі. Служив у різних легіонах наперед у східноримських провінціях, у Македонії і Тракії, потім як легат цісаря Тіберія відбув з ним воєнні походи в Панноніі і Германії і брав участь у тріюмфальному в'їзді цісаря в Рим 13 року по Хр. Рік пізніше став претором. Умер коло 30 року.

Дійшов до нас його нарис усесвітньої історії: „Historiae romanae ad M. Vicinium consulem libri II". Автор зачинає від збурення Трої й кінчить Тіберієм. Книжку присвятив він своїому товаришеви по зброї Віниціеви. Писав її вельми скоро, як сам признається: „Знаю, що при цім наглім поспіху, що крутить мною швидко мов колесом і виром, приневолений я поминути може й важніші річи" (I, 16, 1.) Джерела до історії зачав він уже давнійше збирати для задуманого обширного твору, котрого одначе не довелося йому написати. На його погляд, кермують історією визначні одиниці, королі, полководці й цісарі (Цезар, Август, Тіберій) і про них розводиться автор

---

[1] Життєписні дати подає автор про себе у своїм творі, про який нижче.

найширше. В двох довших епізодах описує він зріст римських кольоній і провінцій. Принагідно вихваляє також культурні й мирні діла римського народу й згадує про літературних діячів не лише римських, але й грецьких (Гомера, Гезіода й инших). Наукова вартість його твору не надто велика, бо історичних джерел він самостійно не студіював; головні історичні події переказує переважно за Непосом і Лівієм.

Стиль його твору зовсім не військовий. Речення й періоди збудовані недбало, зате всюди старається він пописуватися своєю риторичною вмілістю. Часті в його нарисі антитези й короткі фрази у формі сентенцій. Мова доволі чиста й поправна.

Valerius Maximus

був прибічним товаришем консуля Секста Помпея й пробував з ним у провінції Азії (27 р.). Про себе пише він у своїм історичнім творі (IV, 4, 11): „Пощо ж ми нарікаємо день і ніч і роздираємо одіж над нашим убожеством, що являється, мабуть, чи не найбільшим лихом людського роду?“ Свойого протектора Помпея хвалить він, де тільки може: „Від нього дістав я завдатки всіх моїх вигод, через нього встоявся я безпечнійше проти життєвих пригод, своїм проводом і своєю опікою зробив він наші заняття яснішими й величнішими.“ (IV, 7, 2).

Його твір має наголовок:

„Factorum ac dictorum memorabilium libri IX.“[1)]

В 95 рубриках[2)], з яких кожда має два відділи: для римських мужів один і для чужосторонніх, переважно грецьких, другий – подає автор виписки з істориків і риторів для вжитку риторичних шкіл. Праця важна тим, що автор оперся на до-

---

[1)] Девять книг діл і слів гідних пам’яти.

[2)] На пр. De auspiciis, de fortitudine, de moderatione, de somniis et cet. – Ворожби, відвага, поміркованнє, сонні привиди й инші.

брі джерела, як Лівій, Варрон, Ціцерон, Помпей Трог, які нам в части не заховалися. Подаючи риторичні приклади всяких чеснот, поміщує автор при тім також свої особисті погляди, особливо прольоги до поодиноких книжок являються шедеврами його красномовної вмілости. Але через надто зманєрований стиль стає він нераз неясний у вислові. Свій твір присвятив він цісареви Тіберієви. З його збірки зробили витяги два пізніші історики Юлій Паріс (IV–V ст.) і Януарій Непотіян (VI ст.) Обі епітоми дійшли до нас і на їх підставі можна почасти виповнити прогалини оригіналу.

З аналістичної праці „Фенестеллі“ (Fenestella) маємо тільки уривки. З них бачимо, що автор звертав увагу головно на історію культури і звичаїв. Подає також етимольогію слів і цікаві пригоди з життя визначних письменників, як Теренцій і Ціцерон.

Твори инших істориків цеї доби, як Кремуцій Корд (покінчив самовбійством 25 р.), Авфідій Басс, Клювій Руф, Тразеа Петус, Антей, Фанній, Клявдій Полліон, не дійшли до нас. Згадує про них Тацит, що використовує їх писання.

Qu. Curtius Rufus

жив у часах цісаря Клявдія і був імовірно ретором.

В десятьох книгах описав він „історію Александра Великого“, з якої загинули дві перші книги, так що оповіданнє починається р. 333. Для означення хронольогії твору послужив кінцевий уступ останньої книги, де автор описує смерть Александра й непевне становище македонської держави порівнує з державною кризою в Римі:

Держава, що могла встоятися під одним володарем, упадає, коли більше число князів старається її піддержати. Для того справедливо й по заслузі признається римський нарід до того, що спасеннє завдячує цісареви, котрий тої ночи, яку ми вважали майже останньою, засіяв новою зорею. Клянусь Гер-

кулем, схід цього, так сказати б, сонця привернув назад світло затемненому світови[1)], коли то незгідні члени без своєї голови почали хитатися. Скільки ж то смолоскипів загасив він тоді! Скільки мечів поховав! Яку страшну бурю розсіяв наглою погідністю! Імперія не тільки вертається до сил, але й цвите. Коби тільки зависть притихла, а нащадки хай приймуть щасливі часи цього віку під цею самою династією на віки вічні, – або хоч надовго!“

В описі історичних подій оперся автор на грецькі монографії Клітарха й Тімаґена. Про свою наукову методу пише в одному місці: „Щоправда, я більше відписую, ніж вірю: бо не беруся впевняти про такі річи, про які маю сумніви, ані поминати те, що я переняв; як що передане, так і я перекажу“.

Та й не про історичну вірність ішло авторови. Він поклав собі ціль дати читачам цікаву лектуру й забавити описом дивних пригод великого македонського героя. Для того звертає пильну увагу на перекази, що в'язалися з особою Александра. Історичний матеріял групує так, щоби не знудити читача, при чім вибирає залюбки зворушливі сцени й чудесні пригоди. Часто подає також риторично оброблені промови Александра і його полководців. Трапляються також ядерні сентенції.

Свій стиль прикрашує Курцій поетичними висловами й образами. Багато в його мові абстрактних слів і понять, але опис загалом ясний і приступний.

Корнелій Тацит

уродився коло 54 р. з лицарської родини. Батько його був намісником провінції Бельґіки. Ще молодим поїхав Тацит у Рим і на ринку прислухувався до промов Марка Апра і Юлія Секунда. Риторики вчив його, здається, Квінтіліян, бо в творах

[1)] caliganti mundo (натяк на Калігулю).

[2)] IX, 1, 34.

Тацита слідно вплив того ритора. Тацит оженився з дочкою славного намісника Британії Аґріколі. За панування Флявіїв пройшов Тацит звичайну урядову кар'єру, м. и. в роках 89–93 завідував провінцією Бельґікою. Потім (по смерти тестя) вернувся з жінкою у Рим і тут заглибився в історичні студії. Але з огляду на жорстокого і мстивого цісаря Доміціяна (81–96) не писав тоді нічого. За Нерви (96–98) став Тацит консулем, 97 р., під Траяном (98–117), адміністрував провінцію Малу Азію і дожив, мабуть, початків панування Гадріяна (117–137). Де і коли вмер цей найбільший римський історик, невідомо.

Твори свої почав Тацит видавати щойно по смерти Доміціяна.

Насамперед виступив він (98 р.) з „Діальоґом про бесідників". В сім гарнім, Ціцеронівським стилем писанім творі, розважає автор про причини упадку вимови в часах цісарства. В діальогу беруть участь чотири особи: поет Куріяцій Матерн, у котрого домі ведеться розмова, судові промовці Марко Апер і Юлій Секунд, і Віпстаній Мессаля, горячий прихильник республиканської ельоквенції. Останній висказує немов би думки самого Тацита. І так трохи чи не головну причину занепаду давньої вимови бачить він у зміненім способі виховування молодого покоління і в тім, що в риторичних школах узяла гору над живою вимовою пуста деклямація.

Але найбільше підтяв крила вимові цісарський абсолютизм, що вкоротив свободу слова. І з тим зміненим станом річий числиться Мессаля. Для того й радить: „Користай з добра, що дає тобі твій час, і май зрозуміннє для добрих річий, які мав инший час". В захованім нам діальогу видно при кінці більший пропуск. Був час, коли Тацитови не признавано авторства цього діальогу.

Аґріколя

Цей життєпис, написаний (98 р.) живо і переконуючо, мав подвійну ціль: це мав бути рід похоронної похвали (laudatio

funebris) Тацитового тестя Ґнея Юлія Аґріколі, ба навіть його оборона, а разом із тим хотів дати Тацит історичний нарис. По смерти Доміціяна римська суспільність попрікнула його пам'ять і зненавиділа помічників жорстокого цісаря. Тому ж, що Аґріколя не виступав проти злочинів Доміціяна, почали люди дорікати йому за недостачу особистої відваги. Тацит вибілює, отже, свойого тестя. Описує його молодість і освіту, говорить про уряди. Найдовше одначе спиняється на його уряді заступника претора в Британії. Притім подає опис краю і його жителів (с. 10–17). Дальше зображає Аґріколю як совісного адміністратора і здібного полководця, а кінчить цю частину ефектовним описом боротьби під горою Ґравпієм, де Аґріколя побив військо Ордовіків і їх начальника Кальґака. В розділах 84–93 описує Тацит останні роки життя Аґріколі, прожиті в супокою, і завважує, що і під лютим тираном чесний і діяльний чоловік зуміє прислужитися рідному краєви, не менше як нерозумний сміливець, що самохіть шукає смерти ніби для загального добра, а властиво, щоби догодити своїй амбіції. І треба признати, що намічену собі ціль осягнув автор майже зовсім. На історичнім тлі дає він яскравий образ того в усякому разі замітного і гідного наслідування мужа.

В дальшій моноґрафії з того ж року (98), „Ґерманії", занимається Тацит географічними й етнографічними відносинами тогочасної Германії. В першій, загальній частині цеї короткої, але цікавої (особливо для німців) розвідки говорить автор про границі краю, походженнє народу, про клімат, про земні плоди. Потім зображає публічне і приватне життє германців. В подрібній частині описує звичаї й особливости численних німецьких племен, величаючи особливо їх войовничість.

І це була, мабуть, одна з цілий, задля котрих Тацит написав цю брошуру; він хотів звернути увагу римської суспільности на небезпеку, що грозила їх перетонченій культурі з боку здорових, сильних і хоробрих германців. Саме тоді відвідав їх

край адоптований Нервою цісар Траян і публіка, певне, вельми інтересувалася справами далекої півночи.

Монографія ця мала ще служити Тацитови немов за вступ до історичних праць, у котрих він мусів відвести германцям немало місця, бо війни з ними стали ще давно перед Траяном важними подіями в римській історії.

Опис германського світа переплітає Тацит рефлєксіями і порівнаннями з римського життя, при чім пробивається між рядками туга вельми освіченого римлянина за давнім простим ладом. Замітна також різниця між стилем „Германії“ і стилем попередніх творів. У тих творах пише Тацит немов чужим стилем, на взір Ціцерона і Квінтіліяна. В „Германії“ ж виробляє вже автор свій власний стиль, характерний для т. зв. срібної латини. Речення бачимо часто короткі і ядерні, заострені антитезами й прикрашені поетичними образами.

Пишучи свою „Германію“, користувався Тацит переважно усними джерелами, хоча знав, певне, також твори своїх попередників, що писали про „Германію“, як на пр. Лівій, Авфідій Басс, географ Помпоній Меля, Страбон і Пліній старший. Чи сам Тацит, був коли-небудь у Германії, на те не маємо певних доказів.

По виданню „Германії“ взявся Тацит студіювати джерела до римської історії, спеціяльно ж до часів цісарства. Первісно хотів він продовжати римську історію там, де її перервав Лівій (від Авґуста) і довести її до своїх часів, тобто до кінця панування Траяна, але смерть не дала йому викінчити того пляну. В двох своїх творах, „Історіях“ і „Анналах“, описує він часи від смерти Авґуста (14 р.) до року 70. (Веспазіян).

В першім творі описує він події, котрі сам пережив, але користав також з инших істориків, як Плінія, Віпстана Мессалі, Клювія, М. Антонія Юліяна й ин. До своїх „Анналів“ зачерпнув Тацит потрібні відомости крім попередніх істориків ще з Фабія Рустіка, Доміція Корбульона й инших. Переглянув також спомини Аґріпіни, промови Тіберія, щоденник римського

народу (acta diurna) і сенатські протоколи. Але тому, що в старині історики взагалі не прикладали великої ваги до архівальних джерел, і Тацит не дуже займався архівальними студіями. Про свої джерела згадує він рідко.

Подробиці пляну обдумав він докладно, так що оба твори вийшли з-під його пера немов з одного відливу, одним стилем писані й артистично викінчені.

Жаль тільки, що з 14-тьох книг „Історій“ дійшли до нас тільки 4 перші в цілости і половина п'ятої, що обнимають роки 69–70. В першій книзі зображає автор пануваннє Ґальби, адопцію Пізона, потім пануваннє Отона, в другій – його війну з Вітелієм і самовбивство по нещасливій боротьбі під Бедріяком. В третій книзі читаємо про битви між Вітеліянами і Флявіянами, про пожар Капітоля і смерть Вітелія, в четвертій про визвольну боротьбу Батавійців під проводом Цівіліса; в п'ятій описав автор похід Тита на Єрусалим і закінченнє батавійської кампанії.

З „Анналів“ або „від смерти божеського Авґуста“ до смерти Нерона (9 червня 68 року) не дійшла до нас середина, себто книги 6–10, що обнимали частини панування Тіберія, все володіннє Калігули і початок цісарювання Клявдія. Поодинокі книги любить Тацит кінчити якимись важними подіями, головно смертю визначних людий, як Армінія (2 кн.), Сеяна (5-та), Мессаліни (11-та), Клявдія (12-та).

Характеристика Тацитової творчости

На початку обох своїх історичних творів поясняє Тацит свою історіографічну методу. „Придержуючися щирої правди, я хочу говорити про всіх (цісарів) без прихильности і без ненависти. Маю замір викладати без гніву й упередження, до яких не маю причин, і то так, щоби читачі пізнали не лише події і їх наслідки, що дуже часто бувають припадкові, але також зв'язок між ними і їх причини“.

І так автор дає праґматичну історію. Але пильні досліди новіших учених показали, що Тацит не вмів чи не хотів додержати цих гарних замірів. А саме, ми завважуємо в його історії суб'єктивне забарвленнє.

І так, наприклад, Тіберія представляє він в занадто чорних красках, а Германіка в надто ясних. І взагалі з обох творів ясно проглядає понурий песимістичний настрій історика-поета. Тацит залюбки вишукує слабі сторони історичних осіб; широко описує злочинні діла Тіберія і Нерона, немов не помічаючи, що їм місце не в політичній, а в обичаєвій історії. Але й те треба зважити, що в старині мала історіографія ширший обсяг як тепер, бо до неї належала і географія, й історія обичаїв, і двірські сплетні, і чуда, і Бог зна що. А Тацит ще й для психольогії знайшов у ній місце. Хвалять його за те, що за прикладом Саллюстія любить зазирати в душу дієвих осіб, слідити їх таємні думки і пляни. Ті психольогічні нариси надають творам Тацита особливої принади.

Замітні також його моралізаторські тенденції: він постановив досліджувати думки визначно чесні або гідні нап'ятнування із-за своєї ганьби; і се вважає за головний обов'язок літописи, щоби виявити чесноти і щоби пізніші покоління боялися лихих слів і призначень із-за неслави.

Тацит п'ятнує не лише злочини, проступки і хиби цісарів, але також сенаторів, лицарів, міщан, вояків і инших. Подібно як Горацій, ненавидить він простолюддє (vulgus), називаючи його дурним, нікчемним, лінивим, боязливим. Про жидів висказується дуже неприхильно, хоч і справедливо.

З хиб людської вдачі найбільше не подобається Тацитови лизунство (adulatio), котре він уважає негідним римлян, потім облуда, жорстокість і ін.

Стиль Тацита небуденний. Речення будує він на свій лад. Кладе їх одні попри другі, не в'яжучи партикулами і немов навмисне шукаючи дисонансів. Поетичні звороти і вислови роблять його ляпідарний стиль ще більше незвичайним.

Як зразки стилю подаю деякі уступи в перекладі: З „Історій“ (I, 2), „Але вже постигли Італію нові нещастя, повторені немов по довгім ряді літ: проглинені міста, найурожайніші побережжя Кампанії; і Рим знищений пожарами, по розваленню найдавніших святинь, по спаленню самого Капітолю руками горожан. Зганьблені обряди, великі подружні скандали; море повне вигнанців, скали сплямлені пролитою кров'ю. Ще жорстокіше лютовано в столиці: трачено шляхотство, майно, виконуванє почесних урядів уважано за злочин, а за чесноти найпевнішу загибіль. Не менше зненавиджені були нагороди доносщиків як злочини, коли одні осягали священичі уряди і консуляти немов здобич, а другі корисні посади в адміністрації і нижчу могучість, нищили і перевертали все з ненависти і страху. Слуги невірні панам, визволенці патронам; а хто не мав ворога, того приятелі задавили.

А проте поколіннє не було без чеснот на стільки, щоби не видало й добрих прикладів: матері товаришили вигнаним дітям; ішли з мужами на вигнаннє жінки; свояки відважні, постійні зяті, відпорна навіть на тортури вірність невільників; смерть славних мужів, навіть свідоме вбивство сміло зношено, а сконання бували рівні хвальним випадкам смерти старинних... Бо й ніколи тяжчі нещастя римського народу й справедливіші познаки не ствердили того, що боги не дбають про нашу безпечність, але про пімсту“.

Трапляються в Тацита нерідко глибокі думки й золоті слова, на пр. (Апп. VI., 42) „Панування народу близьке до свободи, а влада кількох одиниць ближча до королівської самоволі“.

Про римлян каже Тацит устами Ґальби (Іст. I. 16), що вони „не вміють зносити ні повної неволі, ні повної свободи“. (I ст. IV. 42). „Довше тривають приклади, ніж обичаї“.

I. 32. „Вже ввесь люд наповняв Палятин в суміш із службою і диким криком домагався різні Отона й убивства змовників, так немовби в цирку або театрі домагалися якоїсь вистави; нема в них осуду ні правди, бо того самого дня противник річий жадатимуть з рівним завзяттєм, але по давньому зви-

чаю, маючи свободу леститись кождому цісареви окликами й безсильними змаганнями".

Політичний розум цісаря Тіберія представляє Тацит м. и. в отсім уступі (Апп. III. 69): „Але Корнелій Долябелля, поступаючи дальше в підлещуванню, зганив обичаї Гая Сіляна і додав, щоби ніхто сплямлений в життю і вкритий нечестю не міг дістати заряду провінції і щоби про се мав рішати цісар. Бо закони накладають кари за проступки: оскільки лагіднішою річию буде для них самих і ліпшою для союзників, запобігти покусам? На се промовив Цезар: „Щоправда, відомі йому поголоски про Сіляна, але не треба судити після сплетень. Нераз у провінціях діялося інакше, ніж про них сподівалися або боялися: одних важність справ спонукувала до кращого, другі марнувалися. Та й не може цісар своїм знанням усе обняти, ані обминути впливу чужих. Для того видається закони на факти, бо будучність непевна. Так, предки установили, що по злочинах наступають кари. Не треба зміняти розумних і все зберіганих установ. Цісарі мають досить тягарів і досить могучости. Слабне право, коли росте могучість, і не треба вживати власти, коли вистарчає закон. Чим рідша в Тіберія лагідність, тим охотніше її принимають".

Взагалі проявляє Тацит у своїх творах високу політичну освіту, із-за котрої свого часу найбільше його цінили.

Численні письменники різних народів брали з Тацитових історій теми для драм і повістей. Велику вартість має він також для історії і фільольогії.

Ґеоґраф

Помпоній Меля описав у трьох книгах краї й міста, положені на берегах Середземного моря. Науковий матеріял зачерпнув автор з грецьких[1)] і римських[2)] істориків і географів

[1)] Гіппарх і Евдокс.

[2)] Корнелій Непос.

і сам тільки обробив його риторично. Жив він у часах цісаря Клявдія. Його книжка має титул: „De chorographia“.

ЛИСТ і Пліній молодший

Літературна форма листу розвивалася у Римлян доволі самостійно, без значнішого грецького впливу. Найбільше листів заховалося по Ціцерон, що сам завчасу подбав про їх виданнє. Великий промовець подає таку дефініцію листу[1]: „Ріжні маємо роди листів, але найвизначніший із них той, що його винайшла сама потреба повідомляти неприсутних про те, на чім залежить або нам або їм“. Але виключно приватний, діловий лист не належить до історії письменства. Таких листів писано в старині багато, а ще більше пишуть їх у нових часах, особливо тепер на війні.

Письменники одначе й визначні люди пишуть листи часто так, як коли б вони були призначені до видання й мали стати доступні ширшому загалови. В таких листах ділові, родинні й інтимні справи сходять на друге місце. Літературний лист зближається формою до фейлетону, пишеться його не буденним, а вищим стилем, нераз віршами (наприклад, оди й листи Горація) і порушується в ньому загальніші справи, політичні, літературні, артистичні, релігійні, міститься описи природи, гарних околиць, незвичайних явищ і подій тощо. Окреме становище займають отверті листи, послання й пастирські листи. В новіших часах появляються також новелі й повісти в формі листів.

В срібній добі римської літератури визначився найбільше на полі епістольоґрафії

---

[1] Ad fam. II, 4; 1.

Гай Пліній Цецілій Секунд,

сестрінок і адоптований син славного енцикльопедиста Плінія старшого.

Уродився він у містечку Novum Comum 61 або 62 року і вчасно переїхав у Рим, де його вчителями були славні ретори Квінтіліян і Нікетес Сацердос. В 19 році життя виступав уже в суді як адвокат. Потім служив у Сирії як військовий трибун. Вернувшися в Рим, займав політичні уряди і в р. 100 став консулем. В десять літ пізніше був цісарським намісником Бітинії і Понту, де й помер коло 114 року. Був три рази жонатий, але дітей не мав.

Приятелював із Тацитом, Марціалем і Сілієм Італіком, про котрого життє й смерть оповідає в 7 листі III книги.

Твори

Пліній писав замолоду поезії, але вони затратилися. З його промов заховалася тільки похвала цісаря Траяна, котру виголосив, обнимаючи становище консуля.

Але найбільший розголос здобув собі Пліній листами, котрі сам видав у 9 книгах (247 л.), зміняючи дуже часто первісний їх текст та вигладжуючи форму й стиль. Захована також його переписка з цісарем Траяном (121 листів). Вже при укладі листів дбав Пліній про різнородність, задержуючи по змозі їх хронольоґічний порядок. У листах подає Пліній багато цікавих відомостей із приватного життя тодішніх римлян. Але найбільшу вартість мають для нас листи про літературні справи, про життє письменників і вчених, про Плінія старшого і його смерть, при чім пластично описаний страшний вибух Везувія. Гарні також описи вілль, яких Пліній мав кілька, між иншими одну в місцевости Laurentinum над морем, близько Риму (V. 6.).

До Траяна писав Пліній переважно листи урядового характеру. У всіх важніших справах звертається він за порадою до цісаря, між иншим як має поступати супроти християн.

Стиль листів ясний і простий. Рідко цитує автор вірші й грецькі слова. Трапляються гадки старанно виточені, дотепні фрази й афоризми: „Нас одначе доси займає й спиняє услужність приятелів і огляд на вік; боїмося, щоби не здавалося, що ми покинули не ті негідні справи, але що від роботи втекли".

В деяких листах оповідає Пліній забавні анекдоти, на пр. VI. 15: Пассен, знаменитий римський лицар, читав раз прилюдно свої елегії. Одна зачиналася словами: Пріску, велиш? Присутний на відчиті Пріск Яволєн крикнув голосно: „Я не велю!" На салі піднявся великий сміх і люди довго жартували з тої пригоди. Пліній витягає з того науку, що автори відчитів повинні не тільки самі бути здорові, але й добирати собі здорових слухачів-критиків.

Фільософічну думку висказує в 16 листі VIII кн. „Чоловіка може постигнути нещастє й біль, він може перенятися ним, але повинен йому опиратися й допускати потіху, а не відкидати її".

Гарний опис бурі читаємо в 17 листі тої ж книги. Висміваючи замилуваннє римлян до циркових видовищ, завважує Пліній дотепно: „Відчуваю деяку розкіш у тім, що та розкіш мене не притягає". „Прощаймо ближнім їх забаганки, щоби для своїх забаганок дістати прощеннє" (IX, 17).

Імена инших риторів цеї доби поминаю.

ФІЛЬОСОФІЯ й Сенека

Фільософія в цій добі не розвивається як слід із-за двох головних причин:

1) через переслідуваннє з боку цісарів, що кривим оком дивилися на фільософів, як небезпечних для цілости держави, й

2) через нехіть римлян до строгих фільософічних дослідів і замилуваннє їх до еклєктицизму.

Римські фільософи вибирали із грецьких фільософічних систем те, що їм припадало до вподоби й що відносилося до практичного життя. Дві школи були найбільш популярні: стоїцька й епікурейська. В них старалися римські мислителі найти відповідь на вічні загадки світа, про єство душі, про бога й про ціль людського життя. У фільософії шукають римляни захисту від життєвих невдач і ударів долі й дороговказів до щастя. Визначні мужі пристають радо з фільософами й просять у них потіхи перед смертю. Замітна річ, що деякі римські фільософи тої доби пишуть свої твори грецькою мовою.

Найбільший із тогочасних фільософів, котрого писання дійшли до нас, був

L. Annaeus Seneca

Він уродився 4 року перед Христом у місті Кордубі в Іспанії, але виховувався в Римі в одній із численних риторичних шкіл. Фільософії вчив його Сотіон, стоїк Атталь і Секстієць Папірій Фабіян. Ще молодим поїхав до Єгипту й перебував там у домі намісника, котрого жінка приходилася йому тіткою. Вернувшися в Рим, виступав у судах як адвокат, потім був державним урядником і належав до сенату. Тоді через якусь провину звернув на себе гнів Калігули і мало не пожив смерти. Клявдій прогнав його 41 року на Корсику[1)], де хоровитий Сенека перебув вісім літ; аж Аґрипіна покликала

[1)] За любовні зносини з Юлією Лівіллею, сестрою Калігули.

його на цісарський двір і поручила йому виховання свойого сина Нерона. Коли ж той вступив на престіл, став Сенека консулем. По смерти Бурра, бувшого професора Нерона, почув Сенека, що його становище на дворі захитане й вернувся до приватного життя.

Коли ж 65 р. викрито змову Пізона, звернув Нерон свій гнів также проти Сенеки й примусив свойого вчителя покінчити самовбивством.

Твори

Літературна діяльність Сенеки була дуже багата й видатна. Квінтіліян говорить[1] про нього, що він „обробив майже всі галузи наук, бо в обігу кружать його промови й поеми, листи й діальоги".

Чимало його писань, особливо з молодечих літ, запропастилося. В цитатах пізнійших письменників, також християнських, находимо титули й витяги з тих творів. Сенека вів широку кореспонденцію. Переписку з своїм приятелем Новатом видав він щонайменше в десятьох книгах. Про його промови похоронні, сенатські й судові оборони маємо численні згадки. Писав також історичні[2] й географічні твори (напр., про Єгипет, Індії). Фільософічні його розвідки з обсягу етики, як про передчасну смерть, про подружжє, про забобони, використовують латинські отці церкви. Замолоду займався Сенека також природними науками й писав про землетрясення, про камені й кристали. Під його й Тироновим іменем дійшла до нас збірка стенографічних знаків (до 5000 т. зв. notae Tironianae). Сенека згадує про скоропис в одному листі[3]: „Чи маю згадувати про знаки слів, якими можна схопити навіть поспішну промову й рука поспіває за швидкістю язика?"

---

[1] X, 1, 128.

[2] M. и. біографію свойого батька.

[3] 90, 25.

Фільософічні твори Сенеки збереглися нам у кількох збірках. Головний корпус містить у собі 12 книг діальогів. Сенека розвиває переважно основи стоїцької фільософії, – що сходиться в дечому з християнською наукою, – але користає при тім також з инших систем: „Часом переходжу й до чужого табору, не як утікач, але як дослідник[1]“. „Я не запродався ніякому фільософови, не виступаю під нічиїм іменем; багато даю віри осудови великих людий, але довіряю дещо й мойому власному“[2]. З цього бачимо, що Сенека був у фільософії еклектиком, подібно як Ціцерон і инші римські письменники.

В діальогах полемізує Сенека з видуманим противником (dicet aliquis – сказав би хтось inquis – кажеш на це) і звідси взялася назва тих творів, що властиво не є розмовами, а радше довгими листами. В них звертається автор до своїх приятелів з моральними науками або з потіхою.

Діальоґ „Ad Novatum de ira I. III“ був написаний швидко по смерти Каліґули, коло 42 р. Новат був прибраним братом Сенеки. На вступі до 1 кн. описує автор зверхні об'яви гніву і його наслідки. В дальшій незахованій части були подані різні дефініції гніву. Автор стверджує, що гнів виступає тільки в людей, а звірята його не знають, що не конче відповідає правді, коли взяти на увагу хоч би бійки биків, когутів, собачу злість, лютість левів, самиць тощо. Потім доказує автор, що гнів не можна вважати природним явищем, він не приносить людям ніякої користи й не годиться його піддержувати. В дальших книгах обговорює Сенека різницю між гнівом і жорстокістю, ліки проти гніву й поради, як його навіть у старших літах можна оминати (напр., радить загніваному подивитися в зеркало).

„Ad Serenum nec iniuriam nec contumeliam accipere sapientem, sive de constantia sapientis. – До Серена, – мудрого чоловіка не чіпається ані кривда, ані зневага, або про не-

---

[1] Epist. II, 5.

[2] Epist. 45, 4.

похитність фільософа". Автор різними способами доказує вище наведений парадокс стоїцької фільософії. Різницю між кривдою й образою з'ясовує ось як (5 розділ): кривда тяжча вже з природи, зневага легша і тільки розніженим людям видасться важкою; вона не вражає людей, але ображає.

Приклади показують, що треба погорджувати кривдами й зневагами, котрі можна би назвати тінню й підозріннєм кривд. Щоб ними гордити, не треба аж фільософа, але трохи розумної людини, що могла б собі сказати: „Чи заслужено падають вони (зневаги) на мене чи незаслужено? Коли по заслузі, то се не зневага, а суд; коли ж я невинний, то червонітися повинен той, хто робить кривду! Кривда має на меті заподіяти ближньому матеріальну шкоду. Мудрець одначе не може нічого стратити, бо єдине цінне для нього добро, се чеснота, а її не можна ані побільшити, ані зменшити. Подібно як діти й хорі на горячку не можуть нас образити, так само й нечесна людина не може зневажити мудреця, бо морально вона стоїть далеко нижче від нього".

„Ad Serenum de otio" (про духові заняття). Усім людям вроджена цікавість до явищ природи й змаганнє до наукових дослідів. Чоловік повинен жити згідно з природою. По бурливій прилюдній діяльности вільно кождому в старшім віці відтягнутися в затишок і віддатися фільософічним міркуванням. Така тиха діяльність приносить загалови нераз більше користи, як гучні й славні вчинки, що бувають небезпечні з огляду на неприхильні політичні відносини. Діальог написаний по 62 р.

„Ad Serenum de tranquillitate animi" (про спокій душі) се дійсний діальог, у котрім розмова ведеться між автором і Сереном. Останній нарікає на душевний неспокій. Сєнека означує се як незадоволеннє самим собою й подає всякі способи, як зберегти рівновагу духа й фільософічний спокій: не треба ганяти за матеріяльними добрами й багатством, а вдоволятися тим, що маємо; треба знати ясно, до чого прямуємо

і якими силами; сумний конець славних мужів, як Сократ, не повинен нас відстрашувати від дослідів; по напруженій праці треба й відпочити.

„Ad Gallionem de vita beata“ (про щастє). Галліон, се той самий Новат, прибраний брат Сенеки. Автор розглядає істоту щастя й шляхи, які ведуть до щасливого життя. Повторяє думку, що жити щасливо можна тільки згідно з природою. Необхідною до того умовою являється чеснота. Розкіш треба відганяти якнайдальше, бо вона затемнює щастє. Маєток одначе не шкодить ні щастю, ні фільософічним дослідам.

„Ad Paulinum de brevitate vitae“ (про короткість життя). Автор збиває тут нарікання великої частини людей, що наше життє надто коротке. Вони ж самі скорочують його безцільними й марними змаганнями[1]„ потураннєм пристрастям, легкодушним марнуваннєм сил і здоровля, мовби смерть ніколи не мала прийти“. На думку автора, треба радше заглибитися в науку фільософії, бо вона опановує час і показує нам шлях до безсмертности.

„Ad Lucilium quare aliqua incommoda bonis viris accidant, cum providentia sit, sive de providentia“. – До Люцілія, чому добрим людям лучаються прикрости хоч існує провидіннє.

У вступі обіцяє автор доказати, що всім світом, кермує провидіннє й боги дбають про людей. Коли ж і добрим людям приходиться нераз терпіти прикрости й нещастя, то се дієть ся не без волі богів (marcet sine adversario virtus)[2]. Доля випробовує людей терпіннями. Автор старається довести правдивість парадоксу, що чесний чоловік не може бути нещасливим і не потрібує спочуття і що горе навіть виходить йому на користь.

Подібні думки розвиває автор у трьох потіхах (de consolatione).

---

[1] Адресат Павлін завідував у Римі доставою збіжжя для бідного населення.

[2] Без противника чеснота ржавіє.

В листі до Марції, дочки страченого цісарем Тіберієм історика Кремуція Корда, потішає її іспанський фільософ по страті молоденького сина. М. и. переконує її, що смуток не помагає помершому, що вчасна смерть визволяє людину від пізнійших нещасть, що подібне горе навіщає й наймогутніших королів.

Полібія, визволення цісаря Клявдія й секретаря двірської канцелярії, потішає по смерти брата (по р. 41): Всім живучим смерть неминуча, навіть земля колись пропаде. Брат жив досить довго і на тім світі не буде тішитися тим, що Полібій сумує. Вкінці потішає Полібія сам Клявдій, що подає приклад подібних нещасть. При тій нагоді підлещується автор до цісаря, котрого потім так болюче висміяв в сатирі про гарбуз.

Матір Гельвію вспокоює із-за свого вигнання, називаючи його тільки зміною місця. Поручає їй занятися поважною лектурою й пам'ятати про дім.

В посланню до Нерона („Ad Neronem Caesarem de clementia") розводиться автор про лагідність і подає різницю між нею й милосердєм і ласкою (venia). Цю книжечку вручив Сенека молодому цісареви коло 56 р., коли Нерон обнимав правліннє.

В сімох книгах про добродійства („De beneficiis I. VII") розглядає Сенека різні роди добродійств, як їх робити й приймати і від кого, та як оминати невдячність. Висловлює думку, що добродій повинен забувати про те, чим прислужився. Дальше запускається у всякі казуїстичні міркування: чи обов'язані ми до вдячности, коли хто робить нам добро у власнім інтересі або чи можна бажати другому нещастя, щоби могти йому помагати і т. п.

Найглибші й найцінніші фільософічні думки Сенеки містяться в 20 книгах моральних листів („Ad Lucilium epistularum moralium I. XX"). Збірка обнимає 124 листи, та конець її затратився. В ній подає автор усякі моральні науки,

як можна осягнути щастє в життю. На його погляд, життє – се боротьба (vivere – militare est. 96, 5). Не буде той смілим і діяльним мужем, хто оминає працю, бо тоді його дух не зростає супроти трудностей[1]. Трапляються часом мізантропічні думки: „вертаюся захланнішим, честолюбнішим, розтратнішим, на всякий випадок жорстокішим і більш нелюдяним, тому що я був між людьми“[2]. Декотрі думки відзначаються тонкою остроумністю: „Malum est in necessitate vivere; sed in necessitate vivere necessitas nulla est – тяжко жити в біді, але жити в біді неконче треба“.

Сенека містить у тих листах багато оригінальних гадок, зачерпнених із життєвого досвіду, але радо подає також погляди инших мудреців. За найвищу мету щасливого життя вважає він дослід над фільософічними проблемами.

До того ж самого Люцілія звернені листи з области природописних наук („naturalium quaestionum I. VII.“). Сенека написав їх у роках 62–63 з великим поспіхом. У вступі до другої книги подає зміст:

„Ввесь дослід над світом ділиться на явища небесні, горішні й земні. Перша частина досліджує природу звізд, величину й вид огнів, що замикають світ, чи небо тверде й збудоване з сильного й ціпкого матеріялу чи з ніжної й тонкої субстанції, чи порушається, чи само є джерелом руху, чи звізди находяться під ним, чи постійно злучені з ним, яким способом заховує пори року й завертає назад сонце, й инші подібні річи. Друга частина обговорює тіла і явища поміж небом і землею. Сюди належать хмари, дощі, сніги, землетруси, блискавки й громи, що лякають людей, все, що спричиняє воздух і все, що в ньому діється. Сі річи називаємо надземними, тому що вони піднесені понад низ. Третя частина веде річ про води, землі, дерева, насіння і про все инше, що міститься на землі“.

---

[1] Epist. 22, 7.

[2] Ep. 7, 3.

Але автор обговорює ті питання в иншім порядку, як се зазначив у передмові. Виклад його не строго науковий, але перемішаний з морально-фільософічними дослідами. Природничі відомости зачерпнув Сенека переважно з книжок (як писання Посідонія); сьогодні вони, розуміється, для нас без вартости.

Значіннє Сенеки й оцінки його літературної діяльности

На сучасних римлян робив Сенека велике вражіннє своїми морально-фільософічними науками й принадним стилем писань. Особливо молодіж одушевлялася його творами. Старші люди закидали йому одначе, що його науки йшли нераз у розріз із його розкішним життєм, високим становищем на дворі й запобіганнєм ласки у цісарів. „Якою мудрістю, якими фільософічними науками придбав він протягом чотирилітньої приязни з монархом міліоновий маєток? В Римі завіщання й спадки немов ловляться на його дослід, Італію й провінції вичерпується безмірною лихвою“, – каже Суілій у Тацита (Annales XIII, 42).

Калігуля не міг терпіти Сенеки й називав його „писанину“ „піском без вапна“. Квінтіліян згадує про нього широко в X кн. й хвалить його з застереженнєм: „У фільософії був він дещо недбалий, але визначний переслідувач хиб. Він мав багато великих чеснот, легкий і багатий письменницький талант, значну освіту й основне знаннє. В його творах находиться багато блискучих думок, багато матеріалу пригожого для читання із-за чару моральних наук, але стиль його часто зіпсований і тим небезпечніший, що кишить від солодких помилок. Бажало б ся, щоби він говорив після свойого таланту і чужого осуду“. Тацит каже подібно: „Той чоловік мав чарівний талант, приємний ухам його часу“. Пізніші критики, як Геллій, Фронтон, Діон Кассій, оцінюють Сенеку менше прихильно.

У четвертім століттю підсунено між твори Сенеки підроблений лист до апостола Павла, щоб доказати його симпатії

до християнської релігії. З його творів вибирано залюбки філософічні сентенції й видавано у збірках, що дійшли до нас під різними наголовками[1].

В середніх віках читано твори Сенеки дуже пильно, про що свідчить велике число манускриптів. Його думки, нераз парафразовані, цитують часто письменники, вчені й політики. В новіших часах були писання Сенеки дуже популярні у Франції. Вплив його блискучого, ядерного й сентенційного стилю відбився на французькім письменстві кінця XIX століття. Особливо наслідувано його трагедії.

Німецькі вчені, історики й критики обнизили дещо німб старинного фільософа. Але письменники, як Шопенгавер, Гете й Лєссінґ, читали залюбки його твори й цінили його талант.

Нібур[2] пише про нього: Сенека дуже дотепний чоловік (geistreich). У своїм ціннім сентиментальнім стилю виказує він замітну схожість з одною французькою школою.

Англієць Macaylay каже про Сенеку, що його твори зложені з самих моттів, які можна всюди цитувати.

В нашім письменстві вплив Сенеки був досі дуже малий, може через те, що не було перекладу його творів. Підсувають йому таку апокрифічну сентенцію: „Казав Сенека, держися здалека! Наперед не виривайся, ззаду не лишайся, середини тримайся!“

РИТОРИКА

P. Rutilius Lupus написав короткий підручник про словесні фігури: „Schemata lexeos et dianoeas ex Gorgiae versa Graecis“. Ритор Горгій був учителем Рутілія й видав свій твір про риторичні фігури в словах і складні в 4 кн. грецькою мо-

---

[1] На пр. „Liber Senecae de moribus“. „Monita“.

[2] Vorträge über römische Geschichte. III. стор. 135.

вою. Рутілій, переробляючи на латину працю свойого вчителя, стиснув увесь матеріал в одну книжку, з якої заховалася нам тільки половина про словні фігури. В гарнім латинськім перекладі подає автор численні приклади переважно з грецьких промовців та долучує до них оригінальні, не все вдатні дефініції й пояснення. Книжка важна тим, що цитати взяті з промов, котрих ми не маємо в оригіналі.

Марко Фабій Квінтіліян

уродився коло 35 р. в містечку Calagurris в Гіспанії, де його батько був ритором.

Замолоду вже поїхав на студії до Риму, де ходив до школи граматика Реммія Палємона і Доміція Афра. Крім того слухав деклямацій також инших риторів і читав пильно грецьких і латинських клясиків. Коли в 60 р. проконсуль Ґальба їхав обняти заряд провінції Гіспанії Тарраконської, вернувся з ним Квінтіліян у рідне місто. Тут отворив риторичну школу і вчив у ній 8 літ, поки Ґальба не взяв його назад у Рим, де поручив йому вихованнє доростаючої молодежи. Цісар Веспазіян казав учителеви риторики виплачувати річно пенсію на наші гроші яких 20.000 кор. (розум. передвоєнної валюти). Крім педагогічної діяльности, виступав Квінтіліян також у суді в характері оборонця, головно при вияснюванню справ. В пізніх літах дістав титул консуля. Школу вів у Римі цілих двадцять літ. На старість вернувся в затишок приватного життя й почав списувати висліди своєї довголітньої практики на полі шкільництва й багатий засіб відомостей, зачерпнених з лектури.

Заки ще автор мав час викінчити свій твір (підручник риторики), поручив йому Доміціян вихованнє внуків своєї сестри Домітіллі, котрих цісар призначив на наслідників престолу. Старий вислужений професор узяв радо на себе новий обов'язок й гордився ним. Помер коло 96 року.

Квінтіліян виголосив усього одну прилюдну промову, але жалував потім, що її видано. Ми її не маємо. Загинула також його наукова розвідка: „Про причини занепаду красномовства“. Про неї згадує автор у своїм головнім творі:

„Institutionis oratoriae libri XII“.

У вступнім слові, зверненім до видавця Трифона, пише Квінтіліян так: „Щоденно докучаючи мені виблагав ти, щоби я зачав видавати студії, що писав їх для мойого Марцеля про риторичне вихованнє“. Ввесь твір написав автор протягом двох літ, та не мав часу поправити його. В передмові (prooemium) до свойого приятеля Марцеля подає Квінтіліян диспозицію твору: I кн. про вихованнє будучого ретора, II про основи реторики, III–VII про вишукуваннє (de inventione) і порядкуваннє риторичного матеріялу, VIII–XI про вислів (elocutio), меморуваннє й виголошуваннє, XII про практичні обов'язки ретора й роди промов.

З твору пробивається всюди щире замилуваннє автора до предмету. Риторичну освіту вважає він найвищим щаблем людського розвитку.

Перша книга містить у собі немов нарис старинної педагогіки. Деякі її основи до нині не стратили своєї вартости. Пильно намагається автор оборонити свою тезу, що тільки чесний чоловік може бути добрим бесідником. Про сучасних фільософів говорить Квінтіліян з нетаєною нехіттю. „Легко згоджуся з тим, що старинні вчителі мудрости часто вчили чесних річий і самі жили згідно зі своїми науками; але в наших часах під тим іменем дуже часто ховалася найбільша погань. Бо не чеснотою й науковою діяльністю старалися заслужити на назву фільософів, але сумним лицем і незвичайним одягом маскували свою нечесну вдачу й звичаї“. (Prooem. 15). Подаю тут деякі думки Квінтіліяна про вихованнє: „Хист до науки вроджений людині; подібно як птахи родяться до літан-

ня, коні до бігу, дикі звірі до лютости, так ми маємо вроджену рухливість і спосібність духа, через що походженнє душі вважається небесним". Від педагогів домагається Квінтіліян, щоб вони були або вповні освічені, або свідомі свойого неуцтва. Тому, що латинські науки розвинулися на підставі грецьких наук, вимагає Квінтіліян, щоби хлопців учити наперед грецької мови. Нарікає, що по ліпших домах дітей дуже часто розпещують і псують: „Малих дітей розпускаємо відразу розкошами. Те м'яке вихованнє, яке називаємо лагідним, ломить силу духа й тіла. Тішимося, коли діти скажуть щось свобідніше. Слова, яких не допускає навіть александрийська розпуста, приймаємо сміхом і поцілунком. І не дивно: ми їх навчили, від нас вони їх чують. Вони бачать наших приятельок і наложниць, при всяких гостинних обідах роздаються неприличні співи, річи, про які стид говорити, діються явно. Тим чином виробляється привичка, пізніше вдача. Вчаться того біднята, не розуміючи, що то гріх; потім, розпущені й розпещені, не зі шкіл приймають те лихо, але вносять його в школу." (1, 2, 7–8).

Для того професор радить посилати дітей до прилюдних шкіл. „Подібно як посудини з вузьким отвором не приймають відразу надміру налитого через верх плину, коли ж потрохи, капля за каплею вливати, то наповняються; так само треба слідити, скільки науки можуть приняти в себе діточі душі" (I, 2, 28). „Ознакою таланту в малечі поперед усього служить пам'ять. У хлопця треба розбуджувати честолюбність і вколоти його часом наганою. Якнайменше поручаю бити учеників, хоч се ввійшло в звичай і Хризипп похваляє се."

До початкових наук належала тоді граматика, про котру автор розводиться ширше. Щодо правописи кладе фонетичну засаду: писати так, як чується. З дальших розділів першої книги згадаю славний висказ: in arduo spes est – надія в трудностях. „Провидіннє дало людям таку вдачу, що чесні річи їм більше до вподоби."

В II кн. каже про вчителя: ipse nec habeat vitia nec ferat – ані сам не повинен мати хиб у вдачі, ані терпіти їх у учеників. Хлопці повинні його любити й боятися. Першою прикметою вимови є прозірність (perspicuitas) і чим хто менше значить талантом, тим більше старається при помочі сеї прикмети піднятися вгору й розпертися: так як люди низькі ростом стають на пальці, а слабі грозять найбільше. Риторика – се сила намови. В 3 кн. згадує Квінтіліян про християнство: „Нечесть падає на засновників міст за те, що стягнули одно плем'я, погубне для решти населення, до котрого належить між иншим перший творець жидівського забобону (христ. релігії)." (III, 7, 21).

З дальших книг найважніша д е с я т а, де автор під рубрикою „quae legenda" подає короткі, але переважно влучні й дотепні х а р а к т е р и с т и к и визначних грецьких і римських п и с ь м е н н и к і в, нераз таких, що їх твори не дійшли до нас. При своїм осуді кермується Квінтіліян оглядом на те, оскільки твори вичислених ним письменників придатні на лектуру для будучого ритора.

З-поміж усіх бесідників ставить Квінтіліян найвище Ціцерона[1] й цитує з нього найбільше, навіть два вірші з незахованої поеми. З инших риторів вибирає він науки, які йому найбільше припадали до вподоби і про яких корисність він упевнився під час довголітньої практики навчання.

В стилю наслідує він успішно старого мистця римської вимови та перестерігає своїх учеників перед небезпекою посіканого стилю Сенеки. Значіннє Квінтіліяна оцінив вірно славний німецький історик Теодор Момзен (у 5 томі своєї „Римської історії, ст. 70): „Його підручник риторики й до певного

---

[1] Hunc (Ciceronem) spectemus, hoc propositum nobis sit exemplum, ille se profecisse sciat, cui Cicero valde placebit: (II, 5, 22). „На нього споглядаймо, його ставмо собі за приклад; великі, значить, поступи зробив той, кому Ціцерон дуже сподобається".

ступня також історії римської літератури належить до найзнаменитших творів, які маємо з римської старини; слідно в нім тонкий смак і вироблений суд; твір се простий у почуваннях і в описі, поучаючий, а не нудний, принадний без силування, в острім і свідомім противенстві до многословної, а плиткої модної літератури. Немала його заслуга в тому, що напрям, коли не поправився, то хоч змінився. Щирою любов'ю рідного письменства й тонким його розумінням не випередив ні один італієць калягурітанського професора реторики".

Під іменем Квінтіліяна збереглися ще дві збірки деклямацій на видумані, часом фантастичні й дивовижні теми. Перша збірка містить у собі 19 докладно оброблених контроверзій, друга 145 коротких змістів. Учені признають їх загально за підроблені в часах по смерти великого ритора. Їх джерела ледви чи можна шукати в школі Квінтіліяна, що рішучо акцентує потребу тісного зв'язку риторики з дійсним життєм і правильною практикою.

Коротко згадаю тут іще про наукову літературу срібної доби.

Енцикльопедисти

1. Корнелій Цельз опрацював у своїй обширній енцикльопедії[1] такі науки: господарство, воєнну вмілість, фільософію, риторику, право й медицину. Тільки з останньої области дійшло до нас вісім книг (de medicina).

2. Гай Пліній Секунд (старший), що найшов смерть при вибуху Везувія 79 р., написав енцикльопедію природних наук[2], котру видав його братанич Пліній молодший у 37 книгах. В першій книзі дає Пліній передмову і спис джерел, з яких користав: понад 400 назв римських, грецьких і инших письменників і вчених. В II кн. міститься математич-

---

[1] Під заголовком: „Artes".

[2] Naturalis historia.

но-фізикальний опис світа; в 3–6 кн. географія й етнографія і фізіольогія людини, в 8–11 зоольогія, 12–27 ботаніка, в 28–32 ліки зі звірят, в 33–37 мінеральогія й опис виробів з металю й з каменя. Пліній не досліджував природи самостійно, тільки з прочитаних авторів виписував пильно і всякі відомости, придатні для його праці. Цілість енцикльопедії не виказує строгої, органічної будови, наукова її вартість так само не надто велика, а все-таки важна вона задля накопиченого в ній матеріалу. Найбільшу вартість представляє його нарис історії пластичних мистецтв у Греції і в Римі.

Пліній писав іще граматичні, риторичні, військові й історичні твори, що, на жаль, зовсім загинули.

В области граматики й фільольогії заслужилися найбільше три мужі:

1. Remmius Palaemon, що написав за часів Клявдія науково оброблену граматику. Той твір, щоправда, в оригіналі не дійшов до нас, але маємо з нього значні витяги у пізніших граматиків.

2. Q. Asconius Pedianus. Він полишив прегарні історичні коментарі зі вступами до промов Ціцерона. В незахованім „симпозіоні“ розправляли визначні римляни на бенкеті у вельможі Апіція в товариській гутірці з грецьким 90-літнім борцем Ізідором про користи дужання, що піддержує свіжість тіла й продовжує життє.

3. M. Valerius Probus. В своїх наукових працях уґрунтував Валерій методу фільольогічних дослідів: emendare (викорінювати похибки з тексту), distinguere (про інтерпункцію, себто розділові знаки) й adnotare (про знаки розділу між віршами та строфами й знаки для підчеркнення замітних місць тексту). При виданнях авторів завів він звичай поміщувати напереді книжки їх життєписі. Написав також розвідку про граматичні й урядові скорочення, напр. p. c. = patres conscipti, P. S. Q. R. populus senatusque Romanus. M'=Manius, тощо.

Гарну монографію про хліборобство (в 12 кн.) написав

L. Iunius Moderatus Columella

Одну книгу (10) про огородництво склав він віршом, бажаючи тим способом доповнити „Георгіки“ Вергілія. Зміст тої книги переповів потім іще прозою в 11 кн. Його праця має немалу вартість для того, що Колюмелля сам був господарем і управителем великих земельних маєтків у середущій Італії і зачерпнув багато рільничих відомостей із власного досвіду.

Про куховарську вмілість написав працю в 10 книгах Apicius Caelius (De re coquinaria I. X). Сам він був дуже засібним чоловіком, але любив ласувати й прогайнувавши маєток, отруївся з жалю, що на життє лишається йому тільки 10 міліонів сестерціїв (2.000000 корон). В своїй праці оперся він переважно на грецькі джерела. Не находячи для багатьох термінів відповідних латинських слів, подає їх у грецькій мові. Scribonius Largus видав збірку лікарських рецепт, (коло 270), що дійшла до нас.

В области права вдержуються дві школи: школа Прокулєанців, котрої провідником був Ювентій Цельз, і школа Сабініянців з її головою Мазурієм Сабіном. Ті школи різнилися між собою тим, що одна пробувала в розвитку права прикладати засаду анальогії (схожости), друга засаду аномалії (неправильности)[1]. З дальшим розвитком юридичної науки ріжниці згодом вирівналися й довели до буйного розцвіту права, котрого зріст завершився на початку VI століття.

---

[1] Подібним спір ведено також в области граматики і язикознавства.

П'ЯТА ДОБА

Остання доба римської літератури від Гадріяна (117 по Хр.) до Юстиніяна (VI ст.) ділиться на дві групи: національну (поганську) римську й латинсько-християнську.

Від смерти Тацита датується занепад римської літератури. Висихають джерела оригінальної творчости, в задушливій атмосфері цісарського двора марніють таланти і Рим перестає бути осередком духового життя велетенської держави. Майже всі спосібніші письменники того часу походять із провінцій: з Африки, Ґаллії і Гіспанії. Багато письменників пише у двох мовах: латинській і грецькій, як напр., цісар Марко Аврелій.

Старинні історики й антикварі подають нам цікаві відомости про те, як ставилися римські цісарі до літератури й письменників. Деякі з них, як Гадріян (117–138), Аврелій (161–180), Септімій Север (193–211), Ґалліен (260–268) і инші, пробували своїх сил також на літературному полі. Вони стягали у Рим письменників, учених і артистів та й уряджували нераз літературні змагання. З другого боку, одначе, впливали цісарі некорисно на розвиток літератури. І так цісар Аврелій підпирав у письменстві архаїстичний напрям красномовця Фронтона і його школи зі шкодою для клясичних письменників, а за Діоклеціяна (284–305) процвіла буйним цвітом похвальна література (панегірик).

До християнства відносилися римські цісарі переважно вороже. Вони переслідували саму ідею, її діячів і письменство. Перший толєранційний едикт на користь християн видав цісар Гадріян, але аж за цісаря Константина (306–324) здобувають християни в державі рішаюче значіннє.

І. НАЦІОНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

А. ПОЕЗІЯ

Публій Анній Фльор

писав віршом і прозою. Походив з Африки, у Рим приїхав за Доміціяна і брав участь у капітолінських змаганнях. Потім відбував далекі подорожі по орієнт, а коло 106 р. заложив риторичну школу в містечку Тарраконі в Гіспанії. Пізніше переїхав знов у Рим й належав, мабуть, до двораків цісаря Гадріяна. До нього звертає він жартовливу епіграму:

Ego nolo Caesar esse,
Ambulare per Britannos,
Scythicas pati pruinas.
Цісарем не хочу бути,
Мандрувати по Британцях,
Мерзнути у Скитії.

Гадріян відповів поетови не менше дотепно:

Ego nolo Florus esse,
Ambulare per tabernas,
Latitare per popinas,
Culicer pati rotundos.
Я не хочу бути Фльором,
Волочитися по коршмах,
Тинятися по винарнях,
Комарів малих терпіти.

В „Латинській антольоґії“, що її видали новіші учені, головно на підставі сальмазіянського рукопису, стрічаємо між иншими віршами великих і менших римських поетів також 26 трохаїчних тетраметрів і 5 гексаметрів Фльора. В тих віршах подає автор фільософічні сентенції, нераз дотепні і влучні. Про жінок каже, що вони в грудях хова-

ють отрую і хоч нераз солодко балакають, душа в них усе-таки зіпсована. Гарний його двовірш про вартість поезії:

„Свіжі все щороку будуть консули й проконсули,
Королі лиш і поети не щороку родяться".

Немалу літературну вартість має також епиліон „Pervigilium Veneris" – нічний обхід на честь Венери, що його загально приписують Фльорови. В 93 трохаїчних тетраметрах вихваляє автор могутність богині любови, її благодатну діяльність і дарунки та приготування до свята, уладженого в Сицилії.

В рефрені заохочує поет до кохання:

Cras amet qui nunquam amavit,
Quique amavit cras amet.
Завтра най кохає, хто ще не кохався,
А хто вже кохався, най кохає й завтра.

При кінці поеми порівнює себе Фльор із солов'єм:

Він співає, я мовчу. Коли ж прийде моя весна?
Щоб співав я солов'єм, щоб мовчати перестав?
Музу я вразив мовчанням, Феб мене занедбує.

Про своє життє оповідає автор живо й цікаво в захованому прозовому вступі до риторичного твору, в котрім він міркував про те, чи Верґілій був славніший як поет, чи як ретор.

Прозою, але вельми поетично описав Фльор „Історію римських воєн" у двох книгах. Історичні факти переповідає він переважно за Лівієм, але користав і з инших джерел, як „Фарзалія" Люкана. Тенденція твору – вихвалити геройські діла римського народу, що з малих початків збудував світову державу. На історичній вірности й докладности залежало авторови мало. За прикладом Сенеки порівнує він розвиток римської імперії з людським віком і ділить історію римського народу, що виступає у автора як уособлений герой[1], на чотири доби: вік діточий, молодечий, мужеський

[1] Коли би хто уважав римський нарід немов за одну людину (Praef. 4).

і старечий. Про диспозицію твору говорить автор широко в передмові: „Потім до цісаря Авґуста маємо 150 літ, у яких римський нарід підбив увесь світ. Се вже сама молодість держави і немов міцний, доспілий вік. Від Авґуста до нашого часу не багато менше як двіста літ, протягом котрих римський нарід із-за нездатности цісарів немов постарівся й зледащів, аж під володарем Траяном розправив руки і ненадійно стара держава немов відмолодніла й набрала нових сил.“ Фльор описує переважно історію воєн.

Своє оповіданнє прикрашує автор поетичними й риторичними фігурами. На кожному місці бачимо його щире захопленнє величчю римського народу й глибокий патріотизм. З нетаєною нехіттю згадує він про домові війни і внутрішні непорядки римської держави, котрої слабих сторін він не думає вибілювати. Шкодить творови дещо пересадний патос автора. Стиль панегірика гладкий та відповідний змістови.

Небавом по смерти Гадріяна розвинувся в римській поезії новітний напрям (poetae neoterici). Поети тої школи (з їх творів маємо тільки уривки, заховані у пізніших граматиків) писали дивовижні вірші, котрі можна було читати вперед і взад, або де перша частина гексаметру повторялася в другій половині пентаметру. Представники того схибленого напряму: Аппіян, Септімій Серен, і ин., для нас пусті ймення.

Не надто щасливий був помисл убирати наукові предмети в віршову форму. Віршованою метрикою прославився Теренціян Мавр. Маємо теж почасти заховану його граматику (de litteris та de syllabis), писану сотадеями й дактилічними гексаметрами. Квінт Серен Саммонік подає знов у віршах лікарські рецепти (напр. про подаґру).

Ennius ipse pater, dum pocula siccat iniqua,
hoc vitio tales fertur meruisse dolores.

Енній старенький чарок осушив нездорових багато,
З того, як кажуть, у нього взялись ті болі страшенні.

Автор хвалиться, що його ліки доступні також убогим людям:

„Ми подаємо рецепти, для бідних людий теж хосенні".

Немезіян захвалює у 325 захованих гексаметрах (Cynegetica) принади ловецького життя. Описує раси ловецьких собак, коней, знаряди тощо. В чотирьох екльоґах (пастуших піснях) наслідує автор Верґілія. В четвертій буколіці описує змагання двох пастухів. Повторяється в ній часто рефрен:

Cantet, amet quod quisque: levant et carmina curas.
Кождий співає, що любить: пісні теж журбу розганяють.

Найкраща одначе третя екльога. Божок Пан оповідає, як старий Сілєн бавив малого Бакха і як із сатирами справляли свято винозбору.

Більше літературне значіннє мають збірки дистихів і моностихів (до 200), що заховалися під іменем Катона. Зложені вони в дактилічних гексаметрах і містять у собі всякі життєві поради. Авторів їх не знаємо. Подаю тут кілька дистихів у перекладі:

Ти не питай у пророчні, що бог наміряє робити:
Що загадає про тебе, те він постановить без тебе.
Богови жертвуй кадило, бичок хай до плуга зростає:
Та не гадай, що різнею ти втішиш бога й замолиш.
Жінки ти не бери задля віна самого ніколи,
Та й не задержуй її, як стане тобі вже нелюба.
Жінці не вір легкодушно тоді, як на слуг нарікає:
Баба ненавидить тих, кого її муж кохає.
Крику й нарікань гнівливої жінки нітрохи не бійся:
Жінка, як плаче й ридає, лиш підступ готує слезами.

Збірники тих моралізуючих сентенцій читано залюбки в середніх віках, а навіть учили їх по школах та перекладали віршем і прозою на ріжні мови.

Невідомий ближче поет Веспа написав „Діяльог між кухарем і пекарем". Спір відбувається перед суддею Вульканом.

Оба противники захвалюють свою вмілість і понижають роботу супротивника, при чому наводять докази з мітольогії. Кухар викликує гордо:

Знають усі пекарів і солодкі продукти їх праці;
Знає багато людей кухарів жорстокі злочинства.

Кухар борониться незгірш. Вулькан хвалить одного й другого і закликає до згоди, бо коли не погодяться, то він відбере їм огонь, без котрого не можуть обійтися.

Репозіян (коло 280 р.) обробив знану з „Іліяди" пригоду Марса з Венерою, як їх приловив на жениханню Вулькан і зв'язаних невидними сітями поставив на глум усього Олімпу. Гарну поему псує сам автор, перериваючи опис патетичними вигуками й менторськими поясненнями.

Літературною забавкою треба вважати трагедію „Медею" Гозідія Ґети. Вона зліплена з Верґілієвих віршів, тільки деякі хорові части доробив автор самостійно. Такі зліпки, звані центонами, були в тій добі занепаду оригінальної творчости досить популярні. З творів инших поетів, ліриків, епіків і мімографів, маємо надто незначні уривки, щоби про них тут ширше розводитися.

Авзоній

Б. Magnus Ausonius уродився коло 310 р. в містечку Бурдіґаля, нинішнім Бордо (Bordeaux) в Галлії. Від батьків дістав старанну освіту. Проживав у родиннім місті, де отворив риторично-граматичну школу. В 364 р. покликав його цісар Валєнтініян (364–375) на свій двір доТревіру (Трієр) та поручив йому вихованнє свойого сина Ґраціяна. Коли ж вибухла війна з Алєманами (368–369), супроводжав Авзоній цісаря й наслідника престолу в їх походах. Під пануванням Ґраціяна (367–383) був Авзоній іменований квестором, потім начальником преторіянів, а вкінці консулем (379 р.). По смерти Ґраціяна покинув старенький учитель двір свойого вихованка

й поїхав на свій хутір коло Бурдіґалі. Там занявся він викінченнєм своїх поетичних творів. Помер у 393 році.

Твори. В своїй творчости наслідував Авзоній головно Стація й Верґілія, хоч сам був християнином. Найкращий його твір – се збірка 20 ідиль. В „Мозеллі“ описує він гарні околиці над сею рікою, над котрою був положений також цісарський двір. Подаю тут у перекладі частину апострофи до Мозеллі:

„Річко, витай мені, славна полями й населеннєм славна!
Бельги завдяки тобі дістали цісарську столицю.
Пасма твої запахущим засіяв Бакх виноградом,
Річко зелена від трав, що вкривають твої побережжа.
Сплавна ти як океан, свої филі ти котиш спохило,
Наче ріка і пригадують озеро плеса синяві.
Острим бігом із гірськими потоками можеш рівнятись
Й зимні криниці водицею чистою перевищаєш.
Лагідні води твої не терплять ані шепоту вітру,
Ні перешкоди і шуму підводної скелі й каміння.
Поспішно сунуться филі по бродах гладеньких, тихеньких,
Лави піскові бігу не спиняють тобі серед струї
Й купи землі не сторчать; та й остров не споганює назви
Гарної річки, коли б розділяв на дві части корито.
Беріг твій не закривають корчі самородні й хабаззє,
Намулом грубим, брудним не заносиш русла й побережжа,
Чистії филі пливуть одні за другими швидко.

Дальше описує автор різні роди риб:

В филях бавляться купами риби, слизькі сотворіння,
Томляться очі, як слідять уважно за родом обманним.

Епізодично згадує Авзоній, як безстидні сатири і фавни ганяють за водними німфами, потім описує плавбу на ріці, риболовлю й гарні віллі, положені над берегами Мозеллі.

При кінці порівнує автор Мозеллю з иншими ріками й подає своє ім’я і рід.

В своїх епіґрамах наслідував Авзоній Марціяля, напр.
„Hanc amo, quae me odit, contra illam, quae me amat, odi".
Кохаю ту, що мене ненавидить, навпаки ту, котра мене любить, ненавиджу.

Лінивий чоловік

Лінюх здоровий значно гірший від хорого:
Подвійно п'є й подвійний теж обід жере.

Венера в зброї

В Спарті у зброї Венеру побачила Палляс Атена.
„Хочеш, – сказала грізна, – йдімо до суду тепер?"
З усміхом так їй Венера: „По що ти мене зачіпаєш:
Гола я перемогла, що то у зброї буде?"

До гарного хлопця

Поки природа вагалась, чи хлопця створить чи дівчину
Хлопцем прийшов ти на світ, гарний неначе дівча.

До Апольона, що гонить за Дафною

Лук лиши й поховай стрілки швидколетні, Пеане!
Дівчина та не тебе, стріл лиш боїться твоїх!

Didoni

Infelix Dido, nulli bene nupta mariti:
Hoc periente fugis, hoc fugiente peris.
Ох безталанна Дідоно, не маєш ти замужем щастя.
Любить тебе той, біжиш, другий тікає – гориш!

Маємо також збірку листів Авзонія, прозових і віршованих, у котрих він звертається з радами до синів і внуків, і до приятелів. Зміст їх доволі пустий і маловажний. В листі до начальника преторіянів Проба признається автор до балакучости:

„Коротко міг би я сказать,
Та обговорю любо все,
Натішуся балаканнєм.“

В деяких листах, адресованих до Авзонія, згадується часто ім'я Христа, але сам автор не брав собі дуже до серця, християнської науки: він жив, кермуючись зовсім поганським світоглядом та перебував духом серед старинних авторів.

Верґілія знав і цінив найбільше, про що свідчить його весільний центон[1)], зложений гексаметрами, при чім нераз половина вірша взята з „Енеїди“, а друга половина з „Ґеоргік“ або „Екльог“. В передмові до приятеля Павла називає автор свій твір „збиточним і маловажним, що його ані праця не видобула, ані стараннє не вигладило, без остроти таланту і без зрілого обдумання“. Потім оправдується, що він написав той жарт на приказ цісаря, Валєнтініяна, та й оповідає про різні роди „центонів“, що їх перенято від греків. Під назвою „остомахії“ складали там деякі віршописці геометричні фігури, постаті і звірят, вежі й чарки з відповідно уставлених слів. Центон Авзонія складається з вісьмох розділів. I. Передмова. II. Весільний бенкет. III. Опис судженої, що прибуває на обід. IV. Опис пана молодого. V. Піднос дарунків. VI. Весільні співи й бажання (epithalamium). VII. Вхід у спальню (В парекбазі остерігає автор стидливих, щоби дальше не читали). VIII. Imminutio (любовна боротьба). В прозовім закінченню оправдується автор словами Марціяля, що його твори розпусні, але життє чесне й заслоняється прикладом инших поважних авторів, що писали також легші річи.

В моностихах і тетрастихах подає за Светонієм життєписі 12 цісарів. В „Ludus septem sapientum“ подає славні вислови сімох грецьких мудреців: Сольона (гляди на конець довгого життя), Хільона (пізнай сам себе), Клєобуля (у всім знай

[1)] сорокатий одяг.

міру або нічого забагато), Талєса (женися, але вважай, що буде біда), Біяса (більше є злих людий), Піттака (пізнай догідну пору), Періяндра (розвага все може). В „Ordo urbium nobilium“ описує двадцять міст, між ними найобширніше свою рідну Бурдіґалю.

В листах риторичним способом вихваляє товаришів із Бурдіґалі. Маємо його нагробні написи й принагідні вірші. Захована також одна молитва до Христа в ропальских гексаметрах (versus rhopalici). Ті вірші одначе не мають літературної вартости, радше треба їх уважати шкільними вправами.

З дальших поетів замітний

Рутілій Клявдій Наматіян,

з походження галлієць. Замолоду вступив він до урядової служби в Римі й осягнув тут становище посадника (praefectus urbi). Свій поворот у рідний край описує він у гарній поемі „De reditu suo“, котрої кінець, на жаль, загинув.

В области епосу прославився

Клявдій Клявдіян,

родом із Пафляґонії в Малій Азії. У Рим приїхав він у 395 р. Своєю високою освітою й поетичним хистом звернув на себе увагу цісаря Гонорія, що покликав його на становище надворного поета.

Тут написав він, мабуть, на замовленнє весільну пісню з похвалами цісаря Гонорія і його жінки Марії, дочки Стіліхона. Історичні події й славні діла цісарського дому оспівує він у двох епопеях.

У першій із тих поем, „De bello Gildonico“, описана війна, у котрій цісар Гонорій переміг свого противника Ґільдона, африканського узурпатора. В другій поемі, „De bello Getico sive Pollentino“, вихвалює автор побіду Стіліхона над королем Ґотів Алярихом у битві під Полєнтою в 402 р. Того самого володаря прославляє він у трьох книгах

„De laudibus Stilichonis“. Тяжкі зневаги й наруги кидає автор на двох міністрів при східноримському дворі, на Руфіна й євнуха Евтропія. Догани й лайки так переборщені риторично, що й неприємно їх читати.

Але найбільшу славу здобув собі Клявдіян мітольоґічним епосом „De raptu Proserpinae“, про вхоплене Просерпіни, дочки Церери. Той міт обробив м. и. також Овідій у своїх „Метаморфозах“ і його вплив відбився також подекуди на тім творі Пафляґонця.

Треба дивуватися, як той чужинець, що довго пробував в Александрії й перенявся грецькою культурою, пізніше опанував духа латинської мови. Його стиль гладкий і принадний. З незрівнаним мистецтвом описує він блуканину нещасливої матери-богині та її горюваннє, коли скрізь по землі шукає за одиначкою. На тім уривається поема.

З другого епосу, „Ґіґантомахії“, збереглося тільки 127 віршів, також уривок у грецькій мові, приписуваний звичайно Клявдіянови. Автор обробив іще староєгипетський міт про Фенікса, що відроджується з попелу.

Ще перед убивством Стіліхона (408 р.) від'їхав Клявдіян у Александрію. Рік його смерти невідомий.

Б. ПРОЗА

РЕТОРИ Й ФІЛЬОСОФИ

М. Корнелій Фронтон

був найвизначнішим представником „старинного напряму“ й африканського стилю в тодішнім письменстві. Уродився в містечку Цірті в Нумідії коло 100 р. Його вчителями були незнані ближче ритори Атенодот і Діонізій. В молодому віці поїхав Фронтон у Рим і присвятився тут урядовій кар'єрі. Був якийсь час судовим адвокатом, у 143 р. консулем, як проконсуль дістав під свій заряд провінцію Азію, але із-за слабого

здоровля[1] зрікся тої інтратної посади. Сам був засібним чоловіком, мав Меценатові городи на Есквіліні. Цісар Гадріян покликав його у сенат. За Марка Авреліяа мав постійний доступ до двора, а потім став навіть учителем молодих цісаревичів Марка й Люція Вера. Фронтон умер десь коло 170 р.

З промов Фронтона, виголошених ним у суді і в сенаті, м. и. „Проти християн", маємо тільки незначні уривки. Про свою промову проти Герода Аттика пише він до цісаря Марка ось як: „Про його обичаї й життє говоритиму тільки до речі. Прийдеться говорити про вільних людей, жорстоко побитих і обдертих, про одного навіть убитого; прийдеться сказати про безбожного сина, що не пам'ятав батьківських просьб; прийдеться скартати жорстокість і захланність. Ті частини про зневажених і обрабованих людей виголошу так, щоби противники почули печінку й жовч".

Зате в значній части збереглися Фронтонові листи до цісаря Марка. Вера й приятелів славного ритора. В кореспонденції розвиває автор свої погляди про вартість і значіннє риторики про розкіш збирання старинних слів, яких радить шукати в творах републиканських поетів: „Вигладжуй свій стиль Плявтом, виповняй його Акцієм, злагоджуй Люкрецієм, запалюй Еннієм". Цицерона не любив архаїст Фронтон; ось як пише він про нього:

„У всіх його промовах стрічається дуже мало несподіваних і нежданих слів, які можна вишукати тільки при пильній лектурі, при уважнім і частім читанню старинних пісень. Несподіване й нежданне слово, на мою думку, таке, яке добувається проти сподівання й гадки слухачів: так, що коли би ти його випустив і казав самому читачеви шукати відповідного слова, то він не знайшов би ніякого або придумав би не таке влучне для вислову". На думку Фронтона, Ціцерон навіть не завдавав

---

[1] В своїх творах нарікає він часто на гостець у ногах.

собі труду шукати докладніше таких слів, чи із-за величі духа, чи тікаючи від праці, чи із-за певности, що хоча б він не шукав, то й самі прийдуть йому такі слова, на які инші, хоч би й шукали, не можуть опертися.

Вище від промов Ціцерона ставить Фронтон його листи. Наслідуючи манеру великого красномовця, пересипує він свої листи грецькими словами. Пробував теж писати по-грецьки.

Риторику захвалює він у своїй кореспонденції на всі лади. „Найвища вмілість у людському життю – се риторика: вона правдива пані людського роду, вона володіє страхом, любов'ю, силою, вона перемагає буту, вона наша потіха й вчителька".

Про філософів говорить автор з погордою: „Ті мучителі не спочинуть доти, поки струнκої сосни не звалять на землю. Вони говорять такими темними фразами, що силують своїх учеників безустанно звертатися до них за поясненнями й таким способом засуджують їх на вічне рабство".

Своїм цісарським вихованкам старався Фронтон представити фільософію в якнайгіршому світлі. Зате радить їм читати пильно старинних поетів, виписувати собі з них дотепні речення, старосвітські слова й фільософічні гадки (ґноми).

Сам Фронтон кладе в своїх писаннях найбільшу вагу на те, щоб заблиснути знаннєм старих републиканських письменників, осліпити читача якимсь дивовижним, рідко вживаним словом, поетичним образом або риторичною фігурою. Але його стиль мало оригінальний, не чути в ньому життя, книжкова вченість і силувана риторика заглушує виклад. Гарна в ньому тільки риса щирої приязни й любови, яку виявляє супроти цісаревичів.

На полі риторики й фільософії визначився талановитий ученик Фронтона

Апулєй

Він уродився в Африці, в містечку Мадаврі, що лежало на границі двох римських провінцій, Ґетулії й Нумідії. Бага-

ті батьки дали йому старанне виховання. Пізніше вчився він у Картагіні, а молодиком поїхав у Атени, де найбільше цікавила його платонська фільософія. Вернувшися назад у рідний край, пробував Апулєй якийсь час у Римі. Тут узявся він за адвокатську практику й написав свій перший твір „Метаморфози". В Мадаврі пройшов звичайну урядову кар'єру, аж став дуумвіром, осягаючи тим способом найвищу провінціяльну почесть.

Тоді забажав Апулєй побачити більше світа й поїхав на Схід у напрямі Александрії. Але по дорозі занедужав і мусів задержатися довший час у місті Еа. Тут намовив його приятель Понтіян оженитися з його 40-літньою матір'ю Пудентіллею. Апулєй послухав його ради, бо полюбив гарну, розумну і приємну в манерах удову. Одначе незадовго обвинуватили його свояки Пудентіллі, що він магічними штуками очарував старшу жінку і присилував її вийти за нього замуж, щоби тільки загарбати її велике майно. Проти тої скарги обороняється Апулєй в захованій нам „Апольогії", що її виголосив коло 156 р. перед суддею, проконсулем Клявдієм Максимом (155–158) в місті Сабрата. Про дальшу долю Апулєя маємо мало відомостей. Він проживав у Картаґіні, займав там становище „провінціяльного священика" й уряджував жертовні ігрища. За відчити, що їх виголошував по різних містах, поставили йому міські ради статуї й признали почесні грамоти. Рік його смерти невідомий.

Твори

Про свою літературну творчість говорить Апулєй в одній із захованих „Фльорід" (12) ось так: „Я одним пером написав різнородні поеми, гідні палиці рапсодів, (себто епічні поеми), ліри, пантофля, котурна, також сатири і грифи, різні історії й промови, признані знавцями, діяльоги, похвалені фільософами, одно й друге в рівній мірі по-грецьки й по-латині, з подвійного обіту, з рівним успіхом, подібним стилем".

З літературної спадщини Апулєя дійшли до нас:

1. „Метаморфози“, фантастична повість в 11 кн., 2. „Апольогія“. 3. „Фльоріди“, вибір із деклямацій. З области філософії: 4. „Про Плятона і його догму“, 5. „Про Сократового бога“, 6. „Про світ“. З инших писань Апулєя маємо тільки незначні уривки й цитати в авторів. Кілька творів, захованих під іменем Апулєя, признали новіші вчені за підроблені.

Головною прикметою творчости Апулєя можна вважати різнородність і значний артистичний талант. Зміст своїх творів брав він переважно зі скарбниці грецького духа. Апулей був одним із вандрівних риторів-декляматорів, яких у ті часи багато вешталося по широкій римській державі. Сам він афішує себе фільософом-Плятоніком, але розгляд його фільософічних писань, властиво перерібок, показує, що автор не зглибив тайників плятонської мудрости. Йому більше залежало на формальній стороні річи; і справді, в стилю він являється справдешнім мистцем. Пишучи обома мовами (латинською і грецькою), опанував він різні роди стилю: напівнауковий (у фільософічних творах), повістево-новелістичний (у „Метаморфозах“), пишний та цвітистий (у „Фльорідах“), судовий (в „Апольогії“).

„Метаморфози“ мають форму роману. Герой повісти Люцій, знатний грек з Коринту, оповідає в першій особі пригоди, які він перебув, перемінений в осла. Він поїхав собі у Тессалію, в місто Гіпату, в гостину до одного давнього знайомого і забажав пізнати чудесні штуки славних тессалійських чарівниць. Просить помочи у служниці свойого господаря, іменем Фотіс, і вона перемінює його (через помилку замість у сову) в осла, потішаючи його при тім, що коли з'їсть рожу, то назад стане чоловіком. Але довго прийшлося йому дожидати сього. В ослячій постати, але з людським розумом, переходить він із рук одного власника до другого, терпить голод, холод і тяжкі побої, пізнає різні роди людей, перебуває галянтні пригоди і вкінці, на торжестві в честь Ізиди, з'їдає

рожу і дістає назад людську постать. З вдячности для богині посвячується Люцій в її містерії, стає жерцем її, а потім служить іще й Озірісови й осягає третій ступінь посвячення.

В рамах роману помістив автор 17 більших і менших анекдот і новель, котрі вкладає в уста різних оповідачів. До найкращих із них належить оповіданнє про Амора і Псіхею, основане на казкових мотивах[1]. Деякі з тих новель, особливо фрівольніші, обробив Боккачійо в своїм „Декамероні" (V день 10 нов., VII д. 2 н.). Ті епізоди важні для пізнання староримського фольклюру. Оскільки їх автор зачерпнув із літературних, грецьких джерел, а оскільки сам списав із уст народу – годі нам нині прослідити, головно тому, що не маємо грецького оригіналу, з якого Апулєй узяв головну канву своєї повісти. Був ним, здається, твір грецького романіста Люкія з м. Патрай (в Ахаї) під заголовком „Осел", що послужив також основою комічного роману, захованого під іменем Люкіяна з Самозати п. з. „Люкій або осел".

Роман Апулєя держаний у поважнім тоні і хоч не позбавлений веселих епізодів, а навіть грубо-змислових описів, все-таки проявляє виразні моралізуючі тенденції. Високо-релігійне закінченнє повісти, якого не має твір Люкіяна, треба вважати оригінальним додатком римського письменника. В нім хотів він звернути увагу своїх земляків на величний культ Ізиди, в якого очищаючу силу сам твердо вірив. Описуючи лихі вчинки різних людей з усяких суспільних станів, має автор нагоду зганити всякі проступки, висміяти хиби людської вдачі і тим способом навести грішників на праведну дорогу, а чисті душі здержати від упадку.

Прикладаючи до твору Апулєя вищу міру моралі, не тяжко в концепції переміни людини в осла доглянути аллєгорію. Через розпусту й гріх (з Фотісою) стає чоловік звіриною (ослом), затрачуючи тим способом свою гідність. Але через терпіння

---

[1] Гл. переклад І. Франка в „Універз. Бібліотеці" ч. 5, ст. IX+54. Львів.

очищується й вертається назад на лоно богів. Та мораль, як бачимо, близька до християнської, була основою єгипетської релігії й культу Ізиди й Озіріса, що в II ст. поширився вельми і в західних провінціях римської держави.

„Апольогію" треба трактувати як твір літературний, риторичний. Промову, виголошену дійсно перед судом, розширив Апулєй пізніше фільософічними екскурсами, прикладом про дзеркало і спосіб відбивання промінів сонця, похвалою бідности тощо. Скаргу за магію подав на нього горожанин м. Еа Сіціній Еміліян, в імени свойого малолітнього братанича Пуденса, сина Пудентіллі, а брата Понтіянового. Підклад справи був грошевий, а саме: Геренній Руфін, тесть Пуденса, чоловік зовсім нікчемний і зіпсований, намовив свойого зятя вести процес, сподіваючися, коли виграє, загорнути ввесь спадок Пудентіллі. Магія була тільки покришкою для нечистих замірів тої грошолюбної шайки. Апулєй, проглянувши їх властиві цілі, зрікся добровільно посагу Пудентіллі і намовив її, щоби ввесь свій маєток записала в завіщанню Пуденсови.

Переходячи до властивої скарги, Апулєй по черзі збиває шість її точок:

1. Що купує рідкі риби і вживає деякі їх частини до чарів; 2. Що чарами насилає падачку на людей; 3. Що одна жінка впала в його хаті на землю; 4. Що в хустці сховав таємний магічний предмет; 5. Що вночі відбував із непевними людьми чародійські сеанси; 6. Що задля тої ж цілі вживав дивної статуйки.

Апулєй легко збиває всі ті закиди і глузує притім безпощадно з адвоката своїх противників Таннонія. Принагідно відкриває він моральну гниль Геренніа, витягаючи перед суд бруди його родинного життя.

„Фльоріди" – були се уступи з деклямацій, яких Апулєй видав чотири книги. З них зладив пізніше якийсь автор малий вибір із 23 промов, задержуючи давній поділ на 4 книги. Деякі з тих деклямацій, особливо панеґірики в честь прокон-

суля Северіяна (161–169), промова з подякою картагінцям за признану статую, й и., містять у собі хронольогічні натяки. В 2 „Фльоріді“ читаємо висказ Сократа, в 7 Александра Великого, в 6 подає автор відомости про Індийців, в 15 описує острів Самос.

Нескінчений твір „Про Плятона і його доґму“ має малу наукову вартість. В 1 кн. зображає автор плятонську фільософію природи, в 2 переповідає популярним способом основи етики атенського фільософа. Замість третьої книги, що мала обнимати третій діл плятонської фільософії, а власне діялєктику, маємо в рукописах неавтентичний твір „Регі ermeniae“. Сей короткий нарис формальної льогіки походить з-під пера незнаного ближше компілятора, що видав його під іменем Апулєя. В трактаті про „Сократового бога“ подає автор теольогічну науку про різні роди демонів, що посередничать між людьми і богами. Даймоніон Сократа було не генієм, а остерігаючим духом.

Захований твір „Просвіт“ (de mundo) являється перерібкою розвідки Псевдо-Арістотеля „Пері космy“. Її автор жив у полов. I ст. по Хр., як виходить із присвяти (Тіберієви Юлієви) Александрови, що був префектом Єгипту від 67 р. В лат. перерібці стрічаються численні річеві похибки, які некорисно свідчать про фільософічну освіту Апулєя.

Про инші, незаховані твори Апулєя маємо відомости почасти з його ж таки писань, а почасти у пізніших учених. Ті твори мали правдоподібно невелику літературну чи наукову стійність.

І так писав Апулєй вірші: любовні, веселі (ludicra), релігійні (гимни до Ескуляпа) й ин.

Граматики Прісціян і Фульгенцій згадують про його повість „Гермагор“.

У Фльорідах і Апольоґії згадує автор про деякі свої публічні промови, як „Про Ескуляпа“, „Про признану йому статую“, про „Подяку за статую в Картагіні“.

З области строгих наук цікавила Апулєя найбільше природописна наука. І так писав він книжки про ростини, дерева, про сільське господарство, про цілющі зілля й инше.

Пізніше підсунено Апулєєви ще ось які, почасти заховані твори:

1. Діяльог „Асклєпій", у котрім бог Гермес, у формі поручення й об'явлення, викладає правди поганської релігії.

2. „Про ліки з ростин". В сій збірці лікарських рецепт виступає невідомий автор проти обманства лікарів, що на його думку нераз навмисне протягають недугу пацієнта, щоби витягти від нього більше грошей:

3. „Про спасенні ліки", яких треба заживати в різних порах року, щоби управильнити спосіб життя й піддержати здоровлє.

4. „Фізіоґномонія", перерібка твору декляматора Полемона.

В пізніших віках уважали забобонні люди Апулєя за великого чарівника, подібно як Вергілія, Апольльонія з Тияни и ин.

Його твори, особливо „Переміни або золотий осел", мали вплив не тільки на новочасні письменства різних народів, але й на мистецтво.

Поважна похвальна література розвинулася аж при кінці третього століття. Маємо заховану збірку дванадцятьох панегіриків на честь цісарів Максіміяна (з 289 р.), Констанція, Константина й ин. Авторами тих панегіриків були переважно ґаллійські ритори. В мові і стилю наслідують вони Ціцерона.

Найвизначніші між ними були Евменій з Авґустодонум, нинішнього Autun, (заховані його похвальні промови на честь цісаря Константина і про відбудову школи в його рідному місті) і три Симмахи, батько, син і внук, що жили в першій половині четвертого століття. Симмах син (345–405) відзначився особливо на полі красномовства. Він був довший час посадником Риму, а 391 р. консулем. Про свою публічну діяльність

складав він цісарям звідомлення, що дійшли до нас. В одній такій реляції просить автор у цісаря Валєнтініяна II дозволу відновити жертівник богині Побіди в сенаті. Його листи доволі вбогі змістом, зате стиль пишний і цвітистий.

В области фільософії вславився крім Апулєя

Боетій,

з початку шестого століття. Уродився він коло 480 р. в Римі. Походив із старинної родини й дістав старанне вихованнє. За панування короля Остроґотів Теодориха (493–526) займав він спочатку високі становища й уряди (консулят). По 522 р. попав одначе в неласку серед двірських кругів. Упав на нього підзор, що він накладає зі східно-римським цісарем Юстином і на приказ цісаря запроторено його у в'язницю. Засуд на смерть, виданий сенатом, виконано 525 р.

В тюрмі написав Боетій свою найбільшу фільософічну працю „De consolatione philosophiae" (Потіха фільософії) в 5 томах. Фільософія, мов особа, розмовляє з ув'язненим автором і старається його потішити, подаючи провідні думки різних систем: плятонської, періпатетичної і стоїцької (головно з творів Сенеки). З прозою перемішані часто вірші.

Крім того написав Боетій іще кілька наукових творів, перекладів і збірку пояснень до Арістотеля й Ціцерона. Християнсько-теольогічні твори, які йому підсувано подібно як і Сенеці, признають учені за неавтентичні.

ІСТОРИКИ

C. Suetonius Tranquillus

прийшов на світ коло 75 р. Його батько служив як офіцер при 13 легіоні. Вже замолоду появляється Светоній у Римі, де живе на спільній кватирі з молодшим Плінієм. За Траяна писав судові оборони й літературні праці й дістав становище

секретаря (ab epistulis) при цісарській канцелярії. По 121 р. відправив його цісар, мабуть, із-за свобідного відношення до цісаревої Сабіни. Светопій віддався тоді зовсім літературним заняттям. Рік його смерти невідомий.

Твори

Светоній писав латинською й грецькою мовою. Спис його творів з різних областий науки читаємо в словарі Суідаса. Були між ними дві енцикльопедії, „Roma“ і „Pratum“. У першім збірнику писав автор: 1) про римські ігрища (ludi Romani), циркові, сценічні, гімнастичні й ґлядіяторські, 2) про римський рік, 3) про римські одяги, 4) про звичаї й обряди. У збірнику „Pratum“ (Левада) писав про природу, чоловіка і час.

Маємо згадки також про його антикварські розвідки. Кілька праць видав у грецькій мові, напр. „Про визначні гетери“.

До нас дійшли тільки його твори історичні і з области історії письменства.

„De vita Caesarum“ – життєписи цісарів Цезара Авґуста, Тіберія, Калігули, Клявдія, Нерона, Пальби, Отона, Вітелія, Веспазіяна, Тита і Доміціяна в 8 книгах. Життє цісарів описує він після виробленого пляну: коли й де який цісар народився, як провів молодість, коли вступив на престіл, які займав уряди, які відбув походи, як поводився в приватнім і родиннім життю, як убирався, вкінці добрі прикмети й погані звички, рік смерти, чуда й незвичайні знаки, які попередили смерть. Джерелами до біографій послужили йому головно історичні праці його попередників; одначе не відкидав він також памфлетів, обмов та поговорів на деяких цісарів. Одно можна йому почислити в заслугу: що переглядав також важні урядові акти й записки. Зрештою його історичний і критичний суд не дуже вироблений. В життєписах займають надто багато місця маловажні річи, двірські обмови, фантастичні видумки й чуда. Образ описуваних цісарів не виступає через те вираз-

но й пластично перед очима читача. Зате стиль його писань ясний і прозорий, речення прості й зрозумілі.

З другого його цінного твору: „De viris illustribus“ (про славних мужів) дійшла до нас тільки частина „Про граматиків і промовців“ з поіменним списом, дальше життєписи трьох поетів: Теренція, Горація, Люкана. З промовців маємо життєписи Пассієна, Кріспа і старшого Плінія, загинули частини про істориків і фільософів.

І сеї праці не обробив Светоній вповні оригінально, але переважно відписував некритично цілі уступи з давніших добрих джерел: з Варрона, Непоса, Гигіна, Сантри й ин. Дещо переняв із численних коментарів, у яких на вступі був поданий життєпис автора.

Люцій Ампеллій, невідомий ближче письменник з часів Гадріяна, написав короткий огляд римської історії, „Liber memorialis“ в 50 розділах. В 10 перших розділах подає автор головні відомости з астрономії, географії, про вітри й світові чуда.

Ґраній Ліцініян зладив витяг з історії Лівія. Останки того твору відчитано з трудом із палімпсесту, з рукопису, на котрім був іще написаний один латинський підручник граматики і зверху сирийський текст.

„Історію цісарів“ Светонія продовжали невідомі ближче ритори з двірських кругів. Найстарші з них були Марій Максим і Юній Корд, але їх твори не збереглися. Шість дальших істориків з часів Діоклеціяна і Константина, т. зв. scriptores historiae augustae: Aelius Spartianus,Vulcatius Gallicanus, Trebellius Pollio, Aelius Lampridius, Flavius Vopiscus і Iulius Capitolinus написали біографію всіх цісарів від Гадріяна до Нумеріяна[1] (117–284). На жаль, у їх творах висуваються на перший плян усякі двірські сплітки й маловажні події з при-

---

[1] Заголовок збірки: „Vitae diversorum principum et tyrannorum a divo Hadriano usque ad Numerianum a diversis compositae”.

ватного життя цісарів, так що їх писання можна радше вважати хронікою скандалів, ніж прагматичною історією.

Аврелій Віктор написав коло 360 р. життєписи цісарів („Caesares“) від Авґуста до Константина. Під його іменем заховався ще витяг з історії цісарів від Авґуста до Теодозія I, короткий нарис „Про славних мужів міста Риму“ в 86 розділах і початкова історія римського племени „Origo gentis Romanae“, від мітичного Сатурна до Ромуля.

Флявій Евтропій написав для цісаря Валєнса (364–378) огляд римської історії „Breviarium ad urbe condita “ в 10 книгах. Маємо захований також грецький переклад тої праці.

Найвизначнішим істориком п'ятої доби був Амміян Марцеллін (330–400). Він уродився в Антіохії, де дістав початкову освіту, розуміється в грецькій мові.

Молодим вступив у римське військо, служив спершу в східних легіонах, потім в Італії і Галлії. За часів цісаря Юліяна (361–363) відбув воєнний похід проти алєманів, пізніше воював іще з персами. Підтоптавшись у походах, покинув військову службу й проживав у родинному місті Антіохії. На старість переселився в Рим, де й помер коло 400 р.

Нав'язуючи до Тацита, описав Марцеллін дальшу історію Риму від смерти Нерви 96 р. аж до 378 р. До нас дійшло тільки 17 книг, від 14–31, в яких зображена римська бувальщина від 353–378 р. Як можна догадатися з різних натяків про тогочасні події, писав автор свою працю в роках 380–390. Його стиль вояцький, трохи твердий і неповоротний, але описувані ним часи, події й цісарі зображені вірно, без риторичних прикрас, так що його історія має першорядну наукову вартість.

Ґеоґрафія

в часах цісарства не виказує ніяких основних і науково оброблених праць.

На підставі витягу з Плінія виготував граматик Юлій Солін, з кінця третього століття, збірку географічних відомостей

„Collectanea rerum memorabilium“ в котрій поручав читачеви славні околиці й міста Італії і Греції, що їх варто було оглянути. Замість географічних підручників появляються описи подорожей („itineraria“) здовж головних римських гостинців із зазначеннєм важніших стацій, нічлігів, заїздних дворів, міст і віддалень між двома стадіями. В „itineraria picta“ були нарисовані подорожні карти. Один примірник такої староримської мапи, т. зв. „Tabula Pentengeriana“, переховується у віденській двірській бібліотеці. Оригінал був, мабуть, зладжений за цісаря Александра Севера, імовірно на основі урядових помірів.

Якийсь невідомий ближче Aeticus з V ст. переклав із грецької мови загальну географію: „Expositio totius mundi et gentium“ (Виклад усього світа і народів).

Для топографії Риму важний захований (з кінця IV ст.) плян столиці: „Curiosum urbis Romae regionum XIV cum breviariis suis“. Другий, старший плян має назву „Notitia.“

З наукової літератури сеї доби на першому місці стоїть

Право

Найцінніший сей і дійсно оригінальний витвір римського духа не належить, щоправда, до історії римської літератури, але для цілости образу вичислю тут славніші імена правників.

Найбуйніший розвиток правничої літератури Риму припадає на друге століття. За Гадріяна закінчився віковий спір між двома головними правничими школами. На приказ цісаря визначний правник Сальвій Юліян, родом африканець, узяв на себе тяжке завданнє: зібрати разом і наново впорядкувати преторське право (edictum perpetuum). Його виданнє дістало на підставі ухвали сенату 131 року законну важність для всеї держави. Крім того обробив він приватне право (digesta), подаючи різнородні судові справи й рішення на них після певних правничих засад. Коло 150 р. видав Gaius підручник пра-

ва п. з. „Commentarii“, більше відомий під популярною назвою „Institutiones“. Квінт Цервідій Сцеволя (Scaevola) видав три праці: „Quaestiones“ (справи), „Responsa“ (відповіди, рішення) й „Digesta“.

Та найславніші й найбільш плодовиті письменники на полі права жили на початку третього століття: се Папініян, Ульпіян і Павлюс. Всі вони займали високі державні становища й були префектами преторіянів, себто найвищими міністрами й немов заступниками цісарів.

Aemilius Papinianus, учеником Сцеволі, жив на дворі Септімія Севера. Цісар казав його стратити 212 р. за те, що не хотів його боронити з приводу вбивства брата Ґети. Папініян написав два головні твори: „Quaestiones“ у 37 книгах і „Responsa“ в 19 кн., котрі пізніше дістали важність законів.

Тириєць Domitius Ulpianus, прогнаний за Каракаллі, вернувся потім у Рим і заняв визначне і впливове становище на дворі Септімія Севера. Згинув 238 р., убитий збунтованими преторіянами. Написав 83 книги пояснень до „вічного едикту“ і 51 до Мазурія Сабіна. Цілі партії з тих праць пізніше втягнено в законодавство Юстиніяна.

Julius Paulus був асесором Папініяна, подібно як Ульпіян, і написав коло 300 томів правничих праць.

Учеником Ульпіяна Геренній Модестін обробив решту правничих квестій у 19 кн. „Responsa“ і 12 кн. „Pandectae“. По нім наступає частинний занепад права й правнича література перестає розвиватися. Замість сенатських ухвал дістають законну силу цісарські рішення (constitutiones) і на їх підставі розвивається міжнародне право (ius gentium).

Коло 300 р. появилися дві приватні збірки цісарського законодавства: „Codex Gregorianus“ і „Codex Hermogenianus“.

Осібний закон з 426 р. наказував кермуватися при рішанню всіх судових справ писаннями чотирьох найславніших правників з 3 ст., а при рівности голосів рішав погляд Папініяна.

За цісаря Юстиніяна (527–565) видано вкінці взірцеві кодекси всього римського права, що стало тим способом доступне всім культурним народам і лягло в основу новочасного права. До сеї епохальної праці покликав цісар своїх дорадників і професорів права під проводом міністра Трібоніяна. Та колегія видала в 50 кн. збірник старого права (ius vetus), що його названо „Digesta“ або „Pandectae“. В „Codex Justinianus“ зібрано всі важніші цісарські рішення з попередніх збірок, котрим одночасно відібрано законну силу. В 533 р. видано також підручник початкового права п. з. „Institutiones“. Головний кодекс права поправлено й видано наново 534 р. В додатку долучено нові цісарські закони (novellae, розум. leges), писані головно грецькою мовою.

Сьогодні відомий Кодекс Юстиніяна більше під назвою „Corpus iuris civilis“, під якою видав його з коментарем женевський професор Діонізій Ґотофред (1583 р.)

Подаю тут кілька ядерних правничих формулок, що мають загальніше значіннє:

Summum ius summa iniuria – найвище право, се найбільша кривда.

Suprema lex salus rei publicae esto! – Найвищим законом хай буде добро держави!

Caveant consules, ne quid res publica detrimenti capiat! – Нехай дбають провідники народу, щоби держава не зазнала шкоди!

Nemo iudex in causa (re) sua – ніхто не може бути суддею власної справи.

Audiatur et altera pars! – Треба вислухати й противну сторону!

Cui bono? Або cui prodest? – Кому на добро? На чию користь?

Багато учених у 2 століттю займається граматикою і метрикою, але їх писання переважно запропастилися.

Немало цікавив дослідників римський правопис, його історія, спосіб писання букв, правописні похибки тощо. „De orthographia“ писали Цезеллій Віндекс, Квінт Теренцій Скавр, Велій Льонг (Longus), Флявій Капер. Инші граматики виготовляли наукові пояснення (commentarii) до поетичних і прозових творів.

Емілій Аспер писав коментарії до комедій Теренція, творів Салюстія й Вергілія, Гелєній Акрон (Acro) до „Адельфой“ і „Евнуха“ Теренція, до сатир Персія й, мабуть, до Ґорація. Твори останнього видав із граматичним і стилістичним коментарем Помпоній Порфіріон. Статілій Максим виписував із творів Катона й Ціцерона рідкі слова, singularia, (по грецьки: гапакс ейремена). Сульпіцій Аполлінар написав кілька граматичних студій і віршовані змісти (argumenta) до поодиноких пісень „Енеїди“, по 6 гексаметрів кождий зміст, і до Теренціевих комедій в ямбічних сенарах. Цілість граматики обробив Marius Plotius Sacerdos. В третій книзі подає він нарис метрики. Африканець Юба видав перерібку грецької метрики Ґеліодора. Підставою всіх метричних систем уважав він певне число основних розмірів, „metra prototypa“, з котрих виводив усякі вірші, періоди й строфи.

З третього й четвертого століття дійшло до нас кілька повних граматик.

C. Marius Victorinus написав велику „Ars grammatica“, з котрої дійшла до нас тільки метрика. Вікторій став пізніше християнином і писав теольогічні розправи. Підручник Елія Доната „Ars Donati grammatici urbis Romae“ був дуже популярний у середніх віках. Його граматика заховалася нам у двох виданнях, повнім і скороченім. Крім того маємо частини його доброго коментаря до Теренція й Вергілія. Инший Донат (Тит Клявдій) написав пояснення до „Енеїди“, так само граматик Сервій Мавр.

Граматики Харізія й Діомеда мають вартість із-за цитат і виписок із давніших добрих джерел.

Та найосновніший історично-критичний підручник граматики написав коло 500 р. Прісціян: „Institutiones grammaticae“ у 18 кн., де він зібрав разом висліди многовікової праці різних учених і дослідників. Його compendium студіювали побіч Доната пильно в середніх віках і на початку нових до XVII ст.

Три вчені, родом з Африки, видають енциклопедичні збірники всяких наукових відомостей. 1) A. Gellius з II ст. написав, переважно в Атенах, об'ємисту працю: „Noctes atticae“ в 20 книгах, з котрих осьма книга запропастилася. Автор виписував з усяких авторів цікаві замітки з области граматики, язикознавства, історії, письменства, старинностий, історії культури і звичаїв, права, фільософії і природничих наук і тим способом заховав нам нераз цінні цитати з творів, котрих сьогодні не маємо. В передмові подає заголовки розділів. При впорядкуванню зібраного з книжок матеріялу не держався автор ніякої методи, а подавав нотатки так, як йому попалися в руки. Збірник призначив він первісно для своїх дітей, бажаючи дати їм цікаву й різноманітну лектуру без зайвого наукового балясту. Критичний змисл Ґеллія не надто вироблений. Стиль його писань штучний, архаїстичний. 2) Ноній Марцель (коло 300 р.) написав науковий збірник: „Compendiosa doctrina per litteras ad filium“, важний задля численних цитатів. 3) Марціян Капелля попав на оригінальну гадку вбрати науковий предмет у поетичну форму аллєгорії, ніби бог Меркурій жениться з Фільольоґією (I і II кн.). В дальших сімох книгах дає автор нариси історії сімох вольних умілостей: граматики, діялєктики, риторики, геометрії, аритметики, астрономії й музики (та метрики). Латинізований грек Макробій Теодозій видав збірку діяльогів „Сатурналія“ про грецькі і римські старинности. Заховався також його коментар до Ціцеронового „Somnium Scipionis“.

Підручник астрольоґії написав Юлій Фірмік Матерн (коло 350 р.).

Лікарська наука заступлена в сій добі досить багато. Квінт Серен Саммонік видав збірку віршованих лікарських приписів „De medicina praecepta“. Caelius Aurelianus переклав два твори грецького лікаря Сорана (коло 120 р.) про наглі (гострі) й хронічні недуги.

З области військової вмілости маємо підручник Флявія Веґетія Рената „Epitome rei militaris“, зложений на основі давніших авторів.

II. ХРИСТИЯНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО

Коротко згадаю тут про християнську латинську літературу, що входить уже в обсяг науки теольогії. З латинських батьків церкви найславніші були Тертуліян, Гієронім і Амброзій. Їх численні твори, в котрих вони звертаються з науками до широких кругів християнського і поганського простолюддя, мають переважно полемічний і апольогетичний характер. Поборюючи ідєольоґію поганських письменників, цитують вони часто їх думки та наслідують форму їх писань.

Один із перших полемістів був M. Minucius Felix, родом з Африки. В своїм діяльоґу „Octavius“ боронить він християн від різних закидів: що нібито вони покинули батьківську віру, що їх забобон не згоджується з переказаною мораллю, тощо. Сей твір звертається своїм вістрєм почасти проти ритора Фронтона, що виховував наслідників престолу в протихристиянському духу.

Q. Septimius Florens Tertullianus (160–240) був родом із Картаґіни, де пізніше став презвитером. З його творів важніші отсі: „Apologeticus“ (коло 168 р.), де автор бо-

ронить християн від усяких закидів, „Ad nationes“, „De monogamia“ (про одноженство).

В його творах слідно письменський розмах і фантазію, дотеп і пристрасть, але стиль не надто ясний і приступний.

Thascius Caecilius Cyprianus (200–255), єпископ Картагіни, погиб мученицькою смертю на приказ Валєнтиніяна. В своїх творах, як „De catholicae ecclesiae unitate, наслідував він Тертуліяна, але писав значно спокійніше.

L. Caecilius Firmianus Lactantius був родом із Африки. На християнську віру перейшов він у пізнім віці. Писав головно за панування Діоклєціяна. Вже як старшого чоловіка покликав його цісар Константин на вчителя й вихователя цісаревича Кріспа. З його творів важніші: „Про смерть мучеників“, „Про божий гнів“, „Божі встанови“.

В другій половині 4 і на початку 5 століття трудилися три найвизначніші отці латинської церкви: Амброзій, Гієронім і Авґустин.

Амброзій (340–397) був родом із бельгійської Ґаллії. Вступивши в державну службу, дістав заряд горішньої Італії. Від 347 р. був медіолянським єпископом і поборював завзято секту аріянів. Писав доґматичні й екзеґетичні твори „Про віру“, „Про святого Духа“, церковні пісні в ямбічних диметрах, як „Veri redemptor gentium!“ (Прийди людей спасителю!). Під його іменем заховалася також славна пісня невідомого автора „Te deum laudamus“ (Тебе, Боже, хвалимо).

Гієронім (331–420) уродився в Стрідоні в Дальматії. Замолоду подорожував багато по східних провінціях і вів 4 роки аскетичне життє на самоті в пустині Халькіди. Від 386 р. до смерти перебував у монастирі коло Вифлеєму, занятий літературною працею. В творі „De viris illustribus“ подає він історію богословського письменства, на взір Светонія. Для християнства прислужився він головно своїм популярним перекладом біблії і хроніки Евзебія.

Августин (354–430) був родом із Нумідії, а вчився в Мадаврі й Картагіні. Належав до секти маніхейців. В 33 р. життя охрестився і з часом дійшов до становища єпископа. Помер у Гіппоні, коли місто облягали вандали.

Писав фільософічні й риторичні твори: „Про щасливе життє“, „Про безсмертність душі“, „Про музику“, „Основи діялектики“ й инші. З теольогічних його писань найцінніші: „Про християнську науку“, „Про Трійцю“, „Про божу державу 22 книги“.

Всіх творів написав 93 у 233 томах. Найпопулярнішими одначе являються його „Сповіди“, де подає свій життєпис. Дійшло до нас також 270 його листів.

На кінець згадаю про християнську історіографію. Короткий огляд історії людства від сотворення світа аж до п'ятого століття по Хр. подав Сульпіцій Север, презвитер з Аквітанії, в книжці „Chronicorum libri II.“ Іспанський духовник Орозій написав цінну історію: „Historiarum abversus paganos l. VII“, в котрій оперся також на поганських істориків, як Лівій, Тацит.

Кассіодор Сенатор (480–575) був державним урядником і служив чотирьом цісарям. Видав свої похвальні промови, кілька граматичних і теольогічних розвідок, науковий підручник для духовних вихованців („Institutiones divinarum et saecularium litterarum“) і велику „Хроніку“ від Адама до початку VI ст., що обнимала більше як 52 століття.

КІНЕЦЬ

ІСТОРІЯ Й ТЕОРІЯ РУХАНКИ[2]

Професорови й Товаришеви
П. Зимакови свій скромний труд посвячує
АВТОР

Передмова

Маємо досить показну руханкову літературу, але досі не було ще підручника, що обхоплював би цілість гімнастики, її історію й теорію. Ця книжечка має якраз на меті доповнити ту прогалину нашої науково-популярної літератури.

Подібний підручник написав я в 1920 р. у Харкові. Він пройшов три рецензії, був принятий Всеукраїнським Видавництвом і мав друкуватися в Києві, але чи вийшов не знаю.

Тепер поправив я його, а деякі частини написав наново, бо не весь чорновик заховався у мене. Та все ж на повноту не претендую. Предмет занадто обширний, щоби його можна вичерпати на кількох аркушах. Матеріял брав я передусім з власного довголітного досвіду на полі руханки. Кромі того користав я з поданої нижче укр. руханкової літератури і кількох німецьких та инших підручників.

Рисунки взяті з давніших видань, переважно „Сокола – Батька“. Мало їх, здало би ся більше нових клішів – дорожнеча не пускає!

Ця книжка призначена для всіх, хто цікавиться руханкою і для тих, хто займається нею, для учнів і учителів.

Наше громадянство досі ще не дооцінює значення руханки. А крайний час уже зрозуміти, що раціональна гімнастика є могутним засобом для піддвигнення нації з упадку, для улекшення їй боротьби за існування. Вага ґімнастики ні раз не менша від инших форм людської організації: Просвіти чи кооперації.

Коли ця книжка причиниться до популяризації руханкової ідеї серед широких мас українського народу, буду задоволений, що моя праця не пропала даремно.

Автор.

Львів 10 червня 1923.

I. ІСТОРІЯ

Початки руханки

Потреба руху вроджена людині. Немовлятко у сповитку силкується раз у раз випручати руки і ноги, щоби рухати ними. Діти бігають цілий день і виконують багато нібито безцільних рухів. Дикуни лазять по деревах не згірше мавп. І ті природні рухи руками, ногами, хід, мет, біг, вилаз на дерево лягли в підставу руханки.

Але кілько то минуло тисячоліть, поки людство зрозуміло вагу руханки, яко планового укладу вправ для рівномірного розвитку тілесних сил і певних духових прикмет людини.

Грецька гімнастика

Історія руханки починається щойно від греків, тих дійсних основників європейської культури. Лагідний клімат, вічно синє небо і таке ж море, чудові краєвиди, мальовничі групи островів, ціла природа виробила здавна у греків естетичний змисл, себто вразливість на красу. І сама руханка була для них поезією тіла. Торговельними зносинами дійшли греки дуже швидко до певного ступеня матеріального добробуту, на якім могла розвинутися вища духова культура. Великою підпорою тої культури було невільництво, бо завдяки безплатній праці численних рабів вільні громадяни мали доволі часу займатися наукою, мистецтвом і руханкою.

Перші згадки про руханкові змагання знаходимо в Гомеровій „Іліяді“ (23 п.), а саме Ахілл улаштовує на похороні свого приятеля Патрокла воєнні ігрища, біг, їзду на боєвій двоко-

лісні, мет ратищем і дужання. І так початок грецької руханки зродився з військових потреб. Сам спосіб ведення війни вимагав від борців великої фізичної сили: треба було двигати на собі тяжку зброю, а щоб кинути як слід спису, чи володіти важким мечем на це треба було довголітної вправи й неабиякої сили.

Але руханка у греків мала глибше біологічне значіння. Грецький народ ніколи не був чисельний. У часах найкращого розвитку і широкої кольонізації на берегах Середземного і Чорного моря було не більше 4 і півміліона греків. До того ґеоґрафічне положення сприяло вельми партикуляризмови, що не дав грекам ніколи сотворити сильної одноцільної держави.

Окружені були греки численними войовничими племенами, що тільки чатували на те, щоби знищити греків і заволодіти їх багатствами. І так сама боротьба за існування примусила греків займатися пильно руханкою. Гімнастика мала їм дати перевагу над „варварами“ та зрівноважити чисельну більшість ворожих сил.

Згодом стала руханка для греків частиною реліґійного культу. А саме, війшло в звичай улаштовувати в честь богів воєнні ігрища, з яких 4: в Немеї на честь Зевеса, Посейдона на Коринті, Пітійські у стіп Парнасу в честь Аполлона й Олімпійські в честь Зевеса в країні Еліді*) над річкою Альфеєм мали загально національне значення.

Найславніші були олімпійські ігрища. Перші відбулися 776 р. і той рік став ерою грецького календаря. Улаштовувано їх що чотири роки. Змагання тривали пізніше 5 днів. Першого дня заприсяжувано суддів та учасників змагань, і приношено жертви патронови змагань Зевесови. Другого дня виступали хлопці до змагань у бігу, дужанню і бою на кулаки. Третій день був призначений для дорослих і обіймав такі точки:

*) В західній частині Пельопонезу.

1) Біг на 4 і пів км (доліхос) 2) 200 мтр. (стадіон) 3) і подвійний 400 мтр. (діаульос) 4) дужання, 5) бій на пястуки, 6) свобідне дужаннє злучене з боксом (панкратіон). Четвертого дня були перегони возом, тягненим чвірнею (коней).

Потім ставали найкращі руховики до п'ятизмагу (пентатльон) в бігу, меті кружком, списою, перегонах і дужанню. Вкінці бігали навипередки у повній збруї. П'ятого дня нагороджувано переможців оливковими вінцями. Їхні імена оголошували окличники усім зібраним видцям. Поети, як от Піндар, вислављяли мистців у похвальних одах.

Через безнастанні ґімнастичні вправи виробили греки високу військову справність, що заблисла особливо у довголітних війнах зі Сходом (з персами). Ривалізація Европи з Азією почалася в непам'ятних часах, довговікова війна коштувала море крови і досі не скінчена, хоча значна частина Азії знаходиться тепер під європейським пануванням.

Грецькі осяги

Відомий є переказ про грецького молодця Лєандра, що закоханий у Героні, жрекині Венери, перепливав до неї щоночі через Гелєспонт з малоазійського містечка Абідосу до Сестосу по європейськім боці.[1)]

Коли в році 490 перська фльота підплила до узбережа Аттики, переслали Атенці ту відомість до Спарти вістуном Фейдіппідом, що 30-милеву дорогу з Атен до Спарти пробіг у двох днях.

Плятеєць Еухід пробіг за добу 25 миль і помер від розриву серця.

Славний є марафонський біг. А саме по перемозі греків над персами під Марафоном 490 р. побіг один грецький молодець з поля бою до Атен 40.200 метрів, крикнув зібраним на ринку

[1)] Такий сам план виконав 3. липня 1810 р. славний анґлійський поет Байрон в 1 год. і 10 мінутах.

громадянам: „Ми перемогли!“ і впав трупом. На жаль, старинні історики не подають часу, в якому він відбув ту дорогу.

Заховалася тільки статуя героя в лежачій поставі, з оливною галузкою в руці.

Атлет Мільон з міста Кротону почав носити на плечах чотиролітнього бичка і вправився так, що обніс дорослого вола (ваги до 350 кг.) по арені цирку і потім убив його ударом кулака.

Історик Павзаній оповідає, що жрець Бітон узяв з пригнаних на жертву Зевсови волів одного на плечі і поніс його до вівтаря.

Змагун Фаіль, родом з Кротону, кидав диском на 29 метрів (95 стіп). Він поставив також нечуваний рекорд у скоку в даль: а саме при допомозі ручних тягарків т. зв. „гальтер“ скочив на 55 стіп далеко = 17 метр. Деякі дослідники кажуть, що був то так званий потрійний скок, але новочасні фахові скокуни й такого осягу досі не могли перевищити.

Грецькі мислителі й руханка

Найбільші світочі грецької думки, науки і чину займалися гімнастикою не лише теоретично, але й практично.

Виховниче значення гімнастики перший зрозумів Сократ (+ 399). Сам він був неабияким руховиком і при тім найславнішим мудрецем старої Греції. Власним прикладом заохочував молодців до різних вправ і любов до гімнастики прищепив також своїм ученикам.

Лікарі

І так лікар Геродік із Селімбрії (коло 450 перед Хр.) приписував хорим Гімнастику як лік проти всіляких недуг. Його ученик Гіпократ (460–377) добір вправ робив залежним від клімату, пори року, погоди і відживлення руховиків, остерігав перед пересадою і поручав гімнастику для вдержання здо-

ровля. Лікар Ґалєн (131–203 по Хр.) за найвідповідніший час до фізичних вправ уважав ранок перед сніданнєм або години перед обідом, або по цілковитім стравленю їди. Поручав особливо гру малим м'ячем, що не лише скріпляє тіло, але й духа відсвіжує. Крім того приписував пацієнтам правильний прохід щоденно і верхову їзду. Ґалєн уживав часто ортопедичної руханки і вилічував нею багато людей.

Філософи

Платон вимагав всесторонної освіти для молоді, бо на його думку сама гімнастика веде до простацтва, а однобічна музична освіта до повного розніження. Гімнастикою радив поборювати змислові похоти (профіляктичне значіння руханки).

Арістотель бачив у гімнастиці засіб, що не лише робить тіло сильним, гарним, придатним до бою і витривалим на воєнні труди, але й зміцнює духа, вдержує його гнучкість і підганяє до невпинних стремлінь.

Піндар починає першу свою олімпійську оду ось так: [1)]

Як вода у джерелі поміж дарами землі
є найліпша між усіми, –
Блиск найкращий золотий між маєтками
що веселять очи ними, людей,
Так змагання олімпійські з між усіх найвеличніші
инші всі лишають в тіни;
Так як сонце у просторі своїм блиском прочі зорі,
Всі затемнює без зміни.

Еврипід признає найдосконалшим чоловіка, що тою самою рукою пише „Іфіґенію" й на олімпійських змаганнях кладе собі на голову вінець перемоги.

Також такі мужі як Люкіян, Ксенофонт, полководець Епамінонд високо цінували гімнастику.

[1)] Переспів.

Грецькі гімназії

Три були основні напрямки грецького виховання: музичний, граматичний і гімнастичний. І гімнастика займала між ними зовсім рівнорядне становище. Гімназії – були це спортові майдани, пізніше будовано піддаша і будинки, щоби захистити руховиків перед повітряними опадами. Частина закладу мала назву палестра і призначена була для дужання, а поруч неї був дромос – біжня двох родів: отверта стадіон (192 мтр.) і крита (ксистос) подібна до Нашої кругольні. Гімн, будинок мав численні салі для збірки молоді, одягальню, салю з піском для дужання, для гри в м'яча, вкінци купелі тушеві і парню. В пізніших часах занятий був при гімназіях численний персонал виховників (гімнаст, аліпти, софроністи) адміністраторів (гімназіярх) і сторожів.

Кромі вправ, якими вихованці гімназії пописувалися на всенародних змаганнях, займалися ще грецькі молодці верховою їздою, але такі перегони були загалом рідкі.

Стріляння з лука лише в деяких державах старої Греції входило в обсяг гімн. вправ. Цей спорт, як дитячу забавку, лишали греки варварам, що мали армії, зложені з самих верхових лучників, які в бою не могли ніколи встояти перед грецькими гоплітами чи навіть пельтастами, а пізніше перед македонськими фалянґами. Деякі грецькі племена, як акарнанці, ахайці і родимці по перських війнах, впровадили у себе наново вправи в киданю з пращі (проци) і довели цей метод до великого мистецтва. Штука плаву була так поширена в Греції, що чоловіка, який не вмів ні читати, ні плавати по воді уважано цілковитим неуком. З численних танців, що мали переважно релігійне значіння, до гімн. вправ належав „пірріх" воєнний танець, що наслідував боєві рухи нападу й оборони. Грецька руханка була глибоко національна і вона то в першій мірі утворювала тип геллєнця, що відрізнявся від усіх инших народів, званих „варварами". Ідеалом грецького вихованя була кальокаґатія, гармонійний розвиток духовних і фізич-

них сил людини. Плодами грецького духа до нині живиться людськість і хоча сьогочасна культура, особливо матеріяльна і техніка, перевищує в дечім класичну культуру, то європейцям далеко ще рівнятися з греками щодо фізичного виховання. Типи їхніх руховиків, відтворені в мармурі чи бронзі ґеніяльними різьбарями як Мирон (450 р. пер. Хр.) Праксітель, часом у постаті богів, дивують нас і досі своєю красою.

Спартанці, під натиском обставин, підчинили гімнастику виключно військовим потребам, при чому занедбано зовсім розвиток духа, і та односторонна система виховання спинила значно культурний поступ Лякедемонців. Дівчата в Спарті вправляли на рівні з хлопцями і навіть ставали до змагань.

Римляни

Знана була приповідка, що підбита Греція полонила дикого переможця, себто римлян своєю культурою. Враз із иншими здобутками грецького духа перейняли римляни також гімнастику. Але ігрища ніколи не осягнули у них всенародного значення. Вчасно були вони перенесені на циркову арену, перемішані з иншими концертовими точками і зведені до низького рівня. Римська молодь вправляла на Марсовому полі, а пізніше, за цісарства, у великанських термах, розкішно будованих. Але ті купелево-руханкові заклади більше розніжували молодь, чим гартували її. З поезії рухів римляни швидко зробили прозу військового ремесла, до якого здавна мали великий хист.

І треба признати, що на цьому полі були вони незрівнаними мистцями і почасти перевищили греків. Велика є низка їх першорядних полководців: як Сципіони, Марій, Сулля, Цезар. Свої перемоги завдячували вони в першій мірі римському війську, дисциплінованим і хоробрим лєґіонам. Історія подає нам одинокий у своїому роді маршевий осяг витривалости. А саме в другій пунійській війні конзуль Клявдій Нерон ви-

рушив із своїм військом[1] (207 р. перед Хр.) з містечка Канузію в південній Італії під Сену Ґалійську, де Газдрубаль по переході через Альпи станув табором. Римський конзуль розбив несподіваним нападом пунійське військо і зараз же без ніякого спочинку вернув назад під Канузій. Його військо відбуло в 12 днях два рази по 45 миль, отже пересічно йшли вояки по $7^{2}/_{3}$ милі денно.

Вкінци римляни кинули гімнастику на поталу невільникам, що вправляли у великих школах глядіяторів. Придбану силу і зручність марнували потім ґлядіятори в боротьбі з дикими звірями і взаїмній різні на потіху розбещених мас римського народу. Демонічно сильний був їхній оклик, у цирках і амфітеатрах, коли переходили мимо цісарської льожі: „Ave, Caesar, morituri te salutant!“[2] Але на смерть засуджена була і сама держава, що зробила гімнастику ремеслом рабів, а вільним громадянам позволила зледащіти. Проречистим того доказом був величний бунт глядіяторів під проводом Спартака, що кілька разів у трьохлітній війні побив римські лєгіони. З часів цісарства заховався нам золотий висказ сатирика Ювеналя, (II ст. по Хр.) один з найкращих гімнастичних кличів. Mens sana in corpore sano! – Здоровий дух у здоровому тілі.

Середньовіче

В середних віках релігійного фанатизму й хрестоносних походів не було місця для руханки. Виховання молоді спочивало переважно в руках духовенства, а церква уважала тіло осідком гріхів і радила усмиряти й умертвляти плоть, а не розвивати тілесні сили. Була це пряма реакція проти звироднілої гімнастики римлян, розпусти терм і злочинів цирку конаючого римського цісарства. Революційне християнство старалося гостро відмежуватися від поганського світа, поривало осно-

[1] 6000 піхотинців і 1000 їздців.

[2] Здоров був, цісарю, привіт тобі від тих, що йдуть на смерть.

вно з усім старим і в розпалі боротьби не добачувало культурних здобутків зненавиджених поклонників Юпітера. Тому гімнастика була виклята.

Лицарство

В середних віках найбільше займалося гімнастикою лицарство як окремий суспільний стан, що мало на меті оборону вітчини, церкви, віри, жінок і взагалі всіх слабих та пригноблених. Метода виховання була ось така: до 7 літ виховувався лицарський синок у родині, потім передавано його в опіку майстрови двора, себто домашному вчителеви, що мав дбати не лише про духовий, але й про фізичний розвиток вихованка. В 14 році життя віддавали родичі своїх синів у науку чужим лицарям, у яких вони служили як чури, звичайно сім літ та вправлялися у воєннім ремеслі й набирали двірської оглади. В 21 році життя діставали урочистий удар мечем по плечу, яким висвячувалися на лицарів.

Ідеалом виховання було присвоїти собі 7 галузей мистецтва, 7 чеснот і 7 умілостей: верхова їзда, плав, стріляння з лука (пізніше з рушниці), вилаз (по драбині, стовпі й линві), дужання, товариські форми і турнір, себто боротьба пішо й кінно.

Турніри пішли з Франції. Відбувалися на огороджених майданах з трибунами для видців.

Лицарі виступали до бою на булави (пішки) і з мечем, але головно на комі в повній зброї зі списою. Боролися парами в двобою (тйост) або партіями (бугурт). Метою при тім було „висадити противника з сідла“, але так, щоби списа при тім розторощилася. Переможці одержували з рук шляхетних дам нагороду: золоті ланцюхи, зброю, перстені, дорогі пугарі й инші предмети. З винаходом стрільного пороху поволі занепало лицарство, а турніри пішли в забуття.

Міщанство

На місце лицарства приходить до чимраз більшого значення міщанський стан. Серед цехів існували 2 бойові товариства, яких членами були майстри й челядники: а саме братство Маркса і Войтіха, що часто боролися з собою на шаблі. Переможцем був той, хто „пустив кров“ противникови. Потім закладано стрілецькі дружини, що улаштовували прилюдні пописи в стріляню до влучі і в птахів.

Серед простого народу були поширені численні рухові забави й гри м’ячем.

Тогочасне українське лицарство і міщанство було зорганізоване дещо відмінно, але міста з маґдебурським правом переймали з заходу побіч організаційних форм також руханкові урядження.

Гуманізм

Нове оживлення в руханкову справу вносять гуманісти, що поклали собі метою розвинути людську істоту на основі природних прикмет, та визволити її з під впливу церкви й держави. Належить сюди передусім трійця світлих мужів: Данте (Dante Aligieri 1265–1321), Петрарка (Petrarka 1304–3374) і Боккачійо (Boccacio 1313–1375). Для руханки заслужилися вони лиш посередно тим, що раз у раз нав’язували до клясичних зразків грецької і римської старовини та вибирали з неї все, що найкраще і животне.

Нові часи

На фізичне виховання молоді звертають увагу такі гуманісти: М. Вегій, Еразм з Ротердаму, а головно реформатори: Мартин Лютер (1483–1546), Ульріх Цвінґлі та инші.

Енцикльопедисти

У Франції виступають Франсоа Рабелє (1483–1553), Монтень, Руссо (+ 1778). Останний поклав великі заслуги на полі модерної педагогіки. Він виступав гостро проти загального розніження і зіпсуття обичаїв, що панувало тоді у Франції, домагався повороту людства до природи, а особливо поручав фізичні вправи, що не приносять духові ніякої шкоди, як тоді була думка.

Новочасна педагогіка

Новочасна педагогіка мало що могла скористати із середньовічного доробку і досвіду на полі руханки. Перші піонери новітної гімнастики нав'язують радше до старинної традиції, вишукують у клясичних письменствах усякі звістки, що доторкають руханкової справи і стараються пристосувати їх до змінених вимогів часу і нації. На оці мають передусім вітальне значіння гімнастики яко засобу для піднесення народу з фізичного, морального і духового упадку.

Німеччина

І як раз звідтам, де той упадок був найбільший, з Німеччини, знищеної 30-літною війною (1626–1648) прийшов ренесанс гімнастики.

Філянтропін

Під впливом пропаганди тих мужів, повстав у Німеччині перший виховничий заклад т. зв. філянтропін у місті Дессав, якого директором був Базедов (1723–1790). В програму шкільних наук входили не лише рухові забави, гри, але й усякі спорти, прогулянки, 2-місячне перебування в шатрах та військова муштра.

В другій половині XVIII століття повстають у Німеччині і Швайцарії численні філянтропіни, уладжені на зразок дес-

савського. Гімнастиці присвячена була щодня година перед самим обідом.

Німецька руханка

Першим теоретиком нім. руханки був Хрістоф Фрідріх Ґутс Мутс (1759–1839), директор середної школи в Шнепфенталю. Написав він крім менших праць великий підручник гімнастики в 3 частях. Гімнастиці признавав він дуже додатний вплив на духа і ставив поруч себе такі прикмети:

діяльність тіла – діяльність духа,
здорове тіло – бадьорий дух,
гарт – мудрість,
сила і зручність – притомність духа і відвага,
гарна постава – краса душі.

Всю гімнастику поділив Ґутс Мутс на 8 частин і зачисляв туди також і танець.

Дальший поступ гімнастики в'яжеться з педагогічною діяльністю швайцарського вченого Йогана Генрика Песталоція (1747–1827), що метою гімнастики уважав „повний розвиток усіх фізичних прикмет людини для вироблення сили й зручности". До гімн. методи впровадив П-і перший чинник математично-анатомічний і славиться винахідником вільних вправ.

Досі гімнастика була предметом теоретичних дослідів деяких учених і привілеєм нечисленних шкіл.

Загально-національною справою робить руханку щойно пруський учитель Фрідріх Людвик Ян (1778–1852) та бачить у ній передусім спосіб, як визволити німецький нарід з-під французького ярма. В 1811 р. заложив він коло Берліна в Газенгайде перший руханковий майдан і за 2 роки попровадив уже своїх вихованків до бою проти завойовників. Ян написав багато праць з царини руханки, намагався всюди вживати виключно німецьких висловів і безпощадно викидав франц. терміни. Руховик на його думку повинен бути „frisch, frei,

fröhlich und fromm“ і повинен виховуватися в публічних руханкових закладах.

Ян поширив ідею гімн. в цілій Німеччині і мов гриби по дощі виростають по всіх містах рухівні і майдани для забав.

Мимо деяких перешкод з боку уряду зав’язуються всюди рух. товариства (Turnvereine) не лише по містах, але й по селах[1)].

Німецькі переселенці поширюють ідею руханки по різних краях. Численні вчені, природники, лікарі, педагоги й фахові гімнастики досліджують фізіологічний вплив руханки на орґанізм і укладають з дійсно німецькою докладністю підручники всяких можливих вправ після логічних законів без огляду на їх практичну вартість. Німці мають величезну руханкову літературу. Основною рисою нім. руханки є рухівні (Turnsäle) з численними приладами (Turngeräte).

Є ще й окремі системи гімн. вправ Сандова (19) зі спеціальними пружиновими тягарками, що мають на меті якнайшвидше виробити сильну мускулятуру і Міллєра, що кладуть більшу вагу на розширення грудної клітки і скріплення черевних м’язів. Для цієї мети служать теж пружинові стягачі, що їх завішується при стіні.

Висліди праць різних учених зібрав і склав в одноцільну систему Адольф Шпіс (Spiess) (1810–1858) в чотиротомовім творі „Die Lehre der Turnkunst“, (Базілєя 1840–1846). I. Вільні вправи, II. Вправи у звисі, III. У підпорі, IV. Гуртові вправи.

Вільні вправи впорядкував Шпіс після основних станів тіла і його членів (постава, хід, підскоки, скоки, біг, звороти), і основних ділань: піднос – спуск, згин – випрям, скрут-круження, пригин, розкрок, при чому описує він усякі можливі рухи різних суставів тіла.

[1)] Нім. Turnverein з осідком у Липську заснов. 1860 р. числив 9691 товариств з 1,003.600 членів, (дати з 1914 р.)

Вправи на приладах поділив він на 2 великі групи: звису і підпору і на менші відділи залежно від частей тіла, становища, напряму тіла і від станів (звис, підвис, підпір, опір, спир). Крім численних нових вправ власного помислу впровадив Шпіс кілька оригінальних приладів: жердки до вилазу, поземі драбини, довгі поручча і круглу проважню. Найбільшу вагу клав він на спільні гуртові вправи, виконувані рівночасно всіми учасниками руханкової години. Дальше впроваджує Шпіс до руханки важний чинник ритму: а саме пісню, якої звуки реґулюють темпо ходу і вправ.

Тими зусиллями надав Шпіс своїй системі незвичайної різнородности і став засновником шкільної гімнастики німецького зразка, що поширився згодом по всьому культурному світі.

Шведська руханка

Повстала на початку XIX ст. Засновником її був шведський учитель Пер Генрік Лінґ (1776–1839), а теоретично обробив й удосконалив її його син. Пер замолоду провадив досить бурливе життя, скінчив теольоґію, подорожував по Европі, був учителем шаблярки (фехту) і вкінци став начальником державного гімнаст. закладу в Штокгольмі. Його система випробована спершу в різних школах практично, стала обов'язковою для всіх шведських шкіл і війська і знайшла теж доступ до инших країв Европи, де навіть почала випирати німецьку систему.

В чім лежить перевага шведської руханки над німецькою?

Перш усього вона не силова, але здоровна, легша, дешевша, доступна всім малим і старим, хлопцям і дівчатам, здоровим і калікам.

Деякі елементи зачерпнув Лінґ із системів Ґутс Мутса і Яна, але цілість обробив самостійно. Лінґ самотужки пізнав основи лікарської анатомії й фізіології, щоби набуті відомости використати для руханки. Кождий рух членів тіла дослі-

джував він фізіольогічно, щоби означити його вартість для гімнастики. Для того викинув із своєї системи тяжкі прилади німецької руханки, що, на його думку, не лише безвартні для здоровля, але почасти шкідливі для внутрішних органів тіла та деформують поставу. Лінґ поставив власну теорію життєвої сили у трьох основних функціях: динамічній, хемічній і механічній.

Німецькі вчені зразу виступили гостро проти шведської системи та закидали її авторови поверховність, порожню символіку, сухий схематизм, педантику і термінологію.

Але ця система перероблена Ротштайном, поширилася й у Німеччині мимо завзятого опору прихильників Яна і Шпіса.

Система Лінґа була поділена на 4 групи: виховнича гімнастика, військова, лікарська й естетична. Сьогодні ще руханка у Швеції опирається на системі Лінґів, хоча з бігом часу дещо зміненій. Руханка є обов'язковим предметом у всіх школах народних і міських, середніх і фахових. При школах є майже всюди руханкові салі, просторі подвір'я й спортові майдани, дальше купелі. Рухівні улаштовані всюди однаково, дуже гігієнічно й мають ось які прилади: щеблівку, пряму й позему драбину, проважню з дерев'яним сідлом, стовпи до вилазу, мотузяну драбинку, линву позему й скісну, лавчину. У вищих школах уживається ще до скоку коня, кізла, скрині і тички.

До практичного навчання належить впоряд, вільні вправи, забави і вправи на згаданих вище приладах, що не мають одначе самостійного значіння, а служать лише підпорою до легшого виконання вільних вправ.

Останні поділяються на 2 групи: 1) вихідні постави, з яких деякі мають самостійне значіння і 2) побічні рухи руками, ногами, туловищем і головою.

Дівоча руханка не різниться від хлоп'ячої, навіть цілий впоряд переробляється з військовою командою, лише додається ще хороводи й народні танці.

Година руханки припадає в школах по змозі по середині, яко третя з ряду. Протягом 30 мінут повинні бути прорухані всі м'язи тіла у всіх напрямах їх діланя при помочи 9 груп вправ фізичних: 1) Вправи ніг (впоряд і вільні вправи). 2) Випрям туловища. 3) Звис і піднос тіла. 4) Рівноважні вправи. 5) Вправи хребта, лопаток і карку. 6) Вправи черевні. 7) Бічний вгин і вправи м'язів боків туловища (пр. рух косаря). 8) Скоки і біг. 9) Віддихові вправи.

Та одностайність руханкового матеріялу втомляє трохи руховиків, але легка до переведення і методично бездоганна. Натомість виховниче значення шведської руханки досить мале. Вправи дещо нудні, для ліпших руховиків мало цікаві, не виробляють відваги.

Учителями руханки в Швеції є переважно лікарі і військові старшини.

Від р. 1892 існує союз рух. товариств, з яких лише деякі вправляють також на німецьких приладах і займаються англійськими спортами. В р. 1914 було в союзі всіх товариств 575 із 55.000 членів.

Інші країни

Данія

В Данії почала ширитися руханка під впливом системи Ґутса Мутса на початку 19 ст., до якої війшли деякі елементи староданської гімнастики. Вчать гімнастики у данських школах 4 години тижнево. Подібно як у Галичині, існують у Данії дві рух. централі, що борються з собою на партійнім ґрунті. А саме: селянське сторонництво підпирає шведську руханку, а військове дансько-німецьку. Для поширення гімнастики в Данії заслужився найбільше Нахтеґаль, що намагався погодити зі собою німецьку і шведську системи.

Франція

У Франції впровадив руханку на початку 19 ст. іспанський приблуда Аморос (+ 1848), військовий старшина, що був директором зразкової військової школи в Парижі (1820 р. заснована). 1830 р. видав він підручник гімнастики, у якім уважає гімнастику наукою про рухи людського тіла, їхні взаємини до змислів, розуму, почувань і звичаїв. Гімнастика на його думку, це є розвиток усіх спосібностий чоловіка. Метою її – розвинути всі фізичні й моральні сили чоловіка, зробити його відважнішим, сильнішим, пильнішим і мудрішим, зручнішим і швидшим. Загартувати проти змін погоди і пригод життєвих, щоби він став корисним членом громадянства. Аморос звертав увагу, щоби вправи були придатні для практичного життя та сполучував їх з музикою і співом.

Ту ритмічну гімнастику розвинув пізніше Жак Далькроз та виборов їй горожанське право не лише у Франції, але й у инших краях.

Буйніший розвиток гімнастики у Франції датується щойно від 1871 р. Коли німці завдали французам соромне поразження „Ab hoste disce!“, сказали французькі патріоти і взялися перещеплювати на свій ґрунт гімн. систему зненавиджених Ґерман. Від 1872 р. заведено руханку як обов'язковий предмет до всіх шкіл, заложено численні руханкові курси для вишколення народних учителів.

Дуже гарно розвинулася ще у Франції одна галузь гімнастики, а саме тяжка атлетика. В окремих школах атлетичних вироблено докладну систему дужання (оперту почасти на грецько-римській), відкрито й поназивано спеціяльними термінами всякі можливі дозволені і недозволені хопи. Ті назви перейшли й до инших народів та вдержуються поруч національних. Але сама система зійшла до рівня ремесла і процвитає головно на аренах цирків.

Практиковані часто серед професійних атлетів обман і груба бійка виключають їх з рядів руховиків та зближують з римськими глядіяторами й еспанськими тореадорами.

Організація рух. справи була у французів строго безпартійна і на скілько це розумне і доцільне показала світова війна, в якій весь французький народ збитою лавою став проти спільного ворога і переможною рукою відпер німецьку навалу. „Франц. рух. союз“ у Бордо засн. 1873 р. об'єднував перед війною 1366 товариств із 350.000 членів.

Англійці

Здавна кохалися в рухових грах і спортах, що вже в 30-их роках минулого століття були поширені в цілій Англії та Ірландії серед усіх суспільних станів. Завдяки тим спортам тільки в одній Англії перехід від рільництва до великого промислу відбувся без шкоди для народного здоровля.

Перша рухівня в Англії збудована була (в 50 роках 19 ст.) в місті Оксфорді заходами учителя руханки Архібальда Маклярена. Відтоді побудовано по всіх містах численні рухаркові будинки, нераз досить люксусово і все дуже чисто вдержані. Німецькі кольоністи пробували поширювати в Англії, особливо по школах, Щпісову гімн. систему, але вона не принялася. В деяких рухівнях є щоправда дручок і поручча, але вправляють на них дуже мало. Англійській народній вдачі припала більше до вподоби гра на свіжому повітрі.

Шкільний рік в Англії ділиться на три триместри (як тепер на Великій Україні), звані термами і для кождого з них приписані шкільним пляном окремі руханкові і спортові заняття.

В літньому термі, від початку травня до кінця липня, грає молодь найбільше крокета.

В 2-ім термі, від кінця вересня до Різдва, розбивається старе й мале на футболевих грищах.

В 3-ім, від Різдва до Великодня, управляють переважно „атлетичні спорти“, хід, скок, бокс, дужання, шаблярку, й инші роди гімнастики та спортів, про їзду на совгах, саночках, лещетах.

Більша часть руховиків знає їздити на колесі, совгах і плавати. На ріках, ставах і морі процвитає веслярський і вітрильний спорт у різних видах.

Дівоча молодь займається лише деякими спортами, як крокет, лявн-тенніс.

Під більшим або меншим впливом нім. системи розвивалася гімн. в сумежних з Нім. краях: Швайцарії, Австрії й Угорщині, Нідерландах, Чехії і Польщі і всюди приходить побіч неї до більшого значіння шведська рух. і спорт. „Міжнародна гімн. злука“ утворилася 1831 р. з осідком в Антверпії (Бельґії) та об'єднувала до р. 1913 13 великих союзів різних народів. Міжнар. здвигів відбулося 6 у різних містах, перший 1903 р. в Антверпії, останній 1913 р. в Парижі.

В Італії закорінив ідею руханки швайцарець Рудольф Обермах у половині 19 ст. Сьогодні палійці вправляють (комбінованою) системою Шпіса – Єґера, при чім і швед. руханці відведено належне місце. З приладів улюблені є „хитка дошка“ і ручки до підпору 12 см. довгі і 20 см. високі. Італійський рух. союз оснований 1887 р. з осідком у Римі мав до війни 236 товариств із 30.175 членів.

З-поміж слов'янських народів найвище розвинена гімнастика у Чехів і Словенців, що загалом найбільше скористалися здобутків нім. культури, бо черпали безпосереди з джерела. Чеський сокільський союз засн. 1887 р. з осідком у Празі мав перед війною близько 100.000 членів.

Вдача польського та инших слов'янських народів відпорніша супроти корисних впливів Заходу і для того й руханка у них нижче розвинена. Зовсім занедбана вона у білорусів і москалів, та й нема надії, щоби могла швидко розвинутися при теперішнім режимі, що силоміць накидує їй марку партійности і загалом стримує вільний розвиток громадянських сил.

До міжнародної злуки не належить м. инш. також окремий „Союз слов'янського Сокільства“ заснов. 1908 р. з осідком

у Празі. До союза належать чехи, хорвати, словенці, серби, („Душам сильний“, Білгород осн. 1910 р. з 1839 чл.), болгари („Юнак“ у Софії, з 6000 чл.), поляки („Сокул“ і „Дружини стшелецкє“, союз з 1892 р.).

Америка

З позаєвропейських країв найвище розвинена гімнастика в Злучених Державах Півн. Америки. Янкі є дуже практичні й переняли з европ. культури тільки її найкращі, випробувані здобутки, так само і в царині руханки та спортів. Найбільше зачерпнули вони від англійців, з котрими лучить їх мова і споріднення. Деякі спорти, особливо бокс стали національними і на такі змагання сходяться нераз десятки тисяч цікавих видців, та з запертим віддихом слідкують за всіми перипетіями кулачного двобою.

Істотою руханки зацікавилися швидко й представники американської науки і створено окремі катедри фіз. виховання при університетах. Для емпіричного досліду, як і оскільки впливає рух. на зміцнення організму, введено методу антропометрії (вперше на Гарвардськім університеті). А саме проф. Сержант перевів серед шкільної молоді багато тисяч помірок тіла та встановив нормальний тип людей різного віку. Мірив він обсяг мускулів карку, двоголовця, передрамени, грудей, стегна й голеня. У дорослого чоловіка напружений biceps має пересічно 28 см, голень 37 см, карк 38, груди 95, вага тіла 05 кг. Професор намагався пляновою ортопедичною гімнастикою виправити недостачі тіла, скріплюючи слабо розвинені групи м’язів.

Про високий розвиток рух. і спортів в америк. Унії свідчить найкраще факт, що на всесвітних олімпіядах більше як третину перших нагород у різних родах змагань постійно одержують американці з англійськими прізвищами (часом недобитки індіян).

В области тяжкої атлетики поширене в Америці найбільше вільне дужання „Casatch – catchcan".

Джіу-джітсу

Японська гімнастика мало чим подібна до європейських систем, так дуже вона національна й оригінальна. Опирається вона на докладному знанню будови людського тіла (анатомії), й особливо слабих його сторін (місць). Є це комбінація дужання й бійки та вимагає великої вправи. Від боксу різниться тим, що метою підготовки є не сильний кулак, але тільки вістрє, кант долоні. Для цього поручається низка вправ, власне ударів долішним боком долоні, які треба так довго повторити, аж вістрє цілковито ствердне, як дошка. Долоня стає тоді страшним оружем, дуже придатним особливо для особистої оборони при наглім нападі через бандитів. Успішні є удари в висок, у шию, в бороду, в певне місце двоголового м'яза на рамени, в околицю жолудка понижче перепна, дальше стусан коліном у родні части або двома пальцями в очи.

Хопи дужання мають також одиноку мету обезвладнити противника і по змозі скрутити йому в'язи. Для цього пр. хапається напасника за руки, ногою впирається понижче живота, кидається самому на спину і перекидається нещасливця через себе поміть головою на землю; або свою ногу ставиться незамітно при ногах противника і б'ється його сильно в плече з другого боку так, щоби він через ногу впав додолу.

Докладно розроблені теж хопи оборони й відбою перед ударами. Японська система вимагає не лише впертого тренінґу, але й великої притомности духа, швидкої орієнтації й відваги. Метою її є якраз вишколити ті прикмети духа і в тім лежить її виховниче значення.

Джіу-джітсом займалася в Японії здавна шляхотсько-військова каста самураїв. Коли ж держава „сходячого сонця" (мікада) здемократизувалася, стало джіу-джітсу загальним добром усього японського народу. Військову свою справність

виявили японці блискуче в недавній війні з москалями (1902–1904).

Відтоді Европа починає більше цікавитися тим дивним народом. Відомі й цінені були філігранові вироби японських різьбарів і чудові малюнки артистів і паперові вироби, але мало хто знав, що переможці з-під Цушіми мають теж неабияку фізичну силу і зручність. Знайшлися японські руховнки, бувші студенти, європейських університетів, що коштовними ілюстрованими виданнями швидко спопуляризували на Заході джіу-джітсу. Всюди закладаються кружки для вправ у джіу-джітсу.

Історія української руханки

Запороже і „Січ“

Виявом найбільшої сили українського народу була козаччина, а її осередком і живчиком була „Січ“ (заснована коло 1550 р.).

„Тим-то стала славна по всьому світу
страшенна козацькая сила,
що у нас, панове молодці,
була воля і дума єдина“, –

як співається в народній пісні.

Козаччина зродилася на воєннім пограничу України як лицарський орден, що поклав собі метою оборону православної української людности перед бусурменами, а пізніше перед навалою католицтва й Польщі.

„Січ“ до кінця свого існування залишилася визначною військовою організацією і була в дійсности укріпленим табором. Осідок Січи за дніпровими порогами*) часто змінявся, а найславніші були острови Хортиця і Чортомлик.

Дисципліна на Січи була дуже сувора, м. и. вступ жінкам був заборонений.

*) Звідси назва „Запорожє“.

Різні роди оружа вимагали окремої підготови і її вчилися низові братчики, якраз у Січи та практично в боях. І були козаки не лише першорядними піхотинцями і знаменитими стрільцями; чудово знали також верхову їзду, а й їхні гармаші славилися незвичайною справністю.

Цінний є осуд чужинця про січовиків, а саме французького інженера – історика Бопляна з XVII ст.

„В них нема нічого простацького, крім одежі. Вони дотепні й проникливі, вибагливі й щедрі, не лакомі на багатства, але страшенно цінять свою свободу; міцні тілом, легко зносять спеку й холод, голод і спрагу. На війні витривалі, відважні, хоробрі, а навіть легкодушні, бо не дбають про своє життя. На зріст гарні, проворні, сильні, з природи мають добре здоровлє і навіть мало підлягають хоробам і від недуги вмирають дуже рідко, хиба в великій старости; переважно кінчають на полі слави, вбиті на війні."

Ясна річ, що тих прикмет набували козаки не самими походами і боями, але й правильним військовим вишколом та різними спортами: ловецтвом, рибальством та веслярством. І може найбільшу славу здобули собі козаки морськими виправами. Їхні човни, звані чайками, довгі коло 15 метрів, а вузькі на 24 г м, з боків покриті очеретом, відзначалися незвичайною швидкістю. На них досягали козаки як на той час нечуваних рекордів, а саме перепливали вони Чорне Море впоперек, себто з Дніпра до берегів Анатолії протягом 36 годин. На чайці бувало пересічно 60 гребців: половина з них веслувала, а друга відпочивала.

Січ була немов школою виховання для цілого українського народу й давала йому багато карних і свідомих громадян. Прямі нащадки запорожців, а саме кубанські козаки і досі ще фізично найсильніші між українцями. Політичні суперечки підкопали Запорожє, а до решти зруйнувало його московське насильство 1775 р.

Але хоч пропало Запорожє, та не пропала слава.

Руханка в Галичині

Січова ідея відживає*) наново в західній закутині України під конець 19 ст., коли зачинається буйний розцвіт укр. культури в Галичині. І тут гірка конечність (м. и. загроза денаціоналізації) примусила українців узятися до руханки. Нарід перетомлений довговіковою панщиною, зараз по її скасуванню 1848 р. узявся запопадливо до пиятики і перевівся на нінащо. Відродити широкі маси селянства й виховати нове сильніше покоління могла тільки руханка.

Інтелігенція одначе не швидко зрозуміла вагу ґімнастики. Спочатку треба було дати селянам щось корисніше. І так інжінєр В. Нагірний перший підносить у часописі „Батьківщина“ 1886 р. потребу закладати по селах пожарні товариства, щоби рятувати народне майно. Перший пожарний „Сокіл“ засновується 1894 р. в селі Купчинцях. Тоді вже виринає друга назва для руханково-пожарних товариств, а саме „Січ“. І цікаво зазначити, що тодішна радикальна молодіж виступала проти назви „Січ“, яко проти вузько-національної та обстоювала назву „Сокіл“, як ширшу, загально слов'янську. Перший руханковий кружок для фехту і стріляння заснувався при академічнім товаристві „Січ“ у Відні 1892.

В два роки пізніше відбулися у Львові в салі Р. Бесіди перші Загальні Збори, що вибрали старшину гімнастичиого тов-а „Сокіл“. Устав переробив Вол. Лаврівський з чеської мови.

В дальших літах вироблено однострій кавової краски, пізніше сірої з відзнаками старшинства. В р. 1894 „Сокіл“ винаймає салю і закуповує деякі гімнастичні прилади і тоді ж зачинаються правильні руханкові заняття під проводом „настоятелів вправ“ для членів, хлопців і дітей. Гарно розвивається зразу борбництво (фехт), що знаходить між членами численних прихильників. Офіціяльний марш „Соколів“ написав Ярославенко-Вінцковський.

---

*) Новочасна „Січ“ перейняла також старосвітські назви старшин, як кошовий, осаул.

В товаристві творяться чотири комісії: одностроєва, пожарна, забавова і будови дому. Добровільні жертви на будову „салі“ збирається в цілім краю при помочі бльочків, але ще й досі „Сокіл“ у Львові не має власного будинку.

Напрям діяльности „Сокола“ був ще тоді угодовий і то на два боки: відпоручники „Сокола“ беруть участь у польськім злеті в Кракові і – приймають між членів москвофілів. У товаристві починаються сварки й воно заснічується.

Поправа настає щойно з приходом молодого гімназійного професора І. Боберського. Він то вносить у товариство нову струю солідної праці і небувалого розмаху. Бере живу участь у праці різних секцій і в старшині, власним прикладом заохочує байдужих, організує пожарні курси й руханкові вечерки. Боберськпй був теж найбільшим майстром винаходити щораз нові джерела для збільшення фондів товариства. До цього служили кромі бльочків: фантова льотерія, прилюдні змагання, фестини, збірка неужитків і відпадків, видавництво книжок, переписних листків, патріотичних марок, Сокільський Базар. Боберський написав і видав багато брошур з різних галузей руханки і спорту і збагатив українську руханкову словню. Із-за тих заслуг можна його справедливо назвати батьком української руханки й порівнати з Яном.

Від року 1903 працює при „Соколі“ учительський кружок, що протягом кількох літ випускав значний гурт вишколених руховиків і кілька руховичок, що складають іспити з руханки на львівському університеті.

Зі зміною статута перетворюється „Сокіл“ (від р. 1909 уже – „Батько“) в союз руханково-пожарних товариств і поширює свою діяльність на весь край, що ділиться на области й округи. По більших містах*) засновуються філії (перша в Сланиславові 1902 р.), а громадам лишається більшій вібір

*) У самім Львові є ще Сокіл III на городецькім і Сокіл II на жовківськім передмістю.

назви „Сокіл“ або „Січ “. Від р. 1906. „С.–Б.“ видає друковані річні звіти зі своєї роботи.

В р. 1908 вибрано головою І. Боберського. Він закуповує за власні гроші багато руханкових приладів, фінансує місячник „Сокільські Вісти“ (1907), потім „Вісти з Запорожа“ (1911) і дає почин до закупна Українського Городу за стрийською рогачкою (з хутором коло 8 морґів).

Великі краєві здвиги „Соколів“ і „Січей“ демонструють перед очима громадянства фізичну силу і справність відродженого народу. Перший здвиг був 1911 р. у Львові. Слідуючого року бере українське сокільство участь у всеслов'янськім злеті в Празі з нагоди 50-літнього ювілею чеського „Сокола“. Менші здвиги відбуваються ще в Коломиї і Стрию, а вершком розвою руханкової централі був величавий краєвий здвиг „Січей“ і „Соколів“ 10 липня 1914 р. з нагоди 100 л. річниці народин Т. Шевченка. До походу стануло коло 10.000 руховиків і руховичок. Рано був пентатльон на майдані „С. – Б-а“, а потім гуртові вправи у 8-и групах, м. и. розстрільна. Вправляло теж кілька дівочих чет. До вправ приграваали численні орхестри.

Коротко перед вибухом світової війни „Сокіл-Батько“ мав 30 руханкових філій „Сокіл“, 552 рух.-пож. філії „Сокіл“ і 311 руханково-пожарних філій „Січ“. Членів у всіх товариствах і гніздах було до 50.000, між ними багато руховичок.

„Український Січовий Союз“ оснований 1912 р. об'єднував 794 „Січей“, переважно на Покуттю й Гуцульщині і видає від 1913 р. „Січові Вісти“. Головним організатором „Січей“ був др. Кирило Трильовський, знаменитий агітатор і промовець. На жаль, у своїй діяльности звертав він більше уваги на зверхній блиск, на бучні походи з кінними відділами і музикою, на ленти й топірці, а менше дбав про солідність праці й дисципліну серед руховиків. Організаційним осередком „Січей“ довгий час була Коломия, осідок гуцульського батька Трильовського. Там видавав він літературу для народу, щороку календар „Запорожець“ з ілюстраціями, укладав текст і мельодії січових пісень, пр. „Гей, там на горі Січ іде“ і видавав

директиви повітовим організаторам. Часто відвідував особисто січові гнізда і загрівав людей до праці. Самого ж відривали від праці в краю посольські обов'язки і побут у Відні. „Січи" організувалися під крилом радикальної партії. Буйнішому їх розвиткови стоять і досі на перешкоді: партійність, брак інтелігенції і фахово вишколених руховиків та пожарників. До того ще „Січ" уперто відмовляється від злуки зі „Соколом" і хоч опінія краю того рішучо домагається, досі ще не вдалося довести до союза.

„Сокіл-батько" і „Січ-мати" це два головні огнища української руханки й пожарництва в Галичині. Кромі них існували ще перед війною численні товариства і кружки спортові, туристичні, стрілецькі (1913) і пластові (від 1912), останні з окремим уладом.

На Буковині був Союз „Січей" з осідком у Чернівцях, що обнимав 6 окружних союзів січових.

Велика світова війна 1914–1918 р. спинила розвиток „Соколів і Січей",зруйнувала багато гнізд із цілим майном, розпорошила членів, але довела теж до частинного бодай об'єднання бувших соколів і січовиків у новій чисто військовій організації „Українських Січових Стрільців» (Усусусів). Це був цвіт народу, його визвольний легіон, надія пригноблених, зав'язок майбутньої української армії. У. С. С. виробили й кров'ю в численних боях освятили одноцільний „впоряд", вишколили багато старшин і підстаршин і десятки тисяч стрільців. Своїми геройськими ділами створили блискучу традицію, джерело духового підйому для грядучих поколінь. Ідеї укр. руханки, військовости й державности рознесли У. С. С. широко по всій Україні від Карпат по Кубань і засіяли між народом здорове зерно, що в будучности дасть багаті плоди. Військова організація Січових Стрільців, зложена була на половину з галичан і наддніпрянців і була живим символом тіснішого об'єднання двох частин великого народу. Коли ж 1918 р. настала українська держава (У. Н. Р.) засновуються по більших містах Великої України (в Києві, Кам'янці, Полтаві) рухан-

кові товариства „Січ-і“ на підставі організаційних форм, вироблених у Галичині. Московський большевизм заморозив одначе швидко ніжну цвітку укр. руханки.

Віднова „Соколів“ і „Січей“ натрапляє тепер у Галичині на численні труднощі, особливо з боку уряду, на Буковині вона майже неможлива, на Закарпатській Україні руханкова ідея не має ще ґрунту між бідним і темним народом.

Вкінці у Великій Україні всяка організація спаралізована комуністичним безправством. Існуючі там по більших містах спортові клюби не мають українського характеру, а по селах навіть „Просвіти“ не можуть як слід розвиватися, про „Січи“ ж нема що й говорити. Приклад Галичини показує, що тільки „Просвіти“ можуть найлегше промостити шлях руханковій ідеї.

Зате на Волині і Холмщині закладаються вже поволі руханкові і спортові товариства й самі шукають зв'язків із „Соколом-Батьком“.

Змінені політичні обставини і факт, що 7 міліонів українського населення живе в одній державі видвигають пекучу потребу перетворити „Сокіл-Батька“ в союз усіх українських рух.-пожарних і спортових товариств, зорганізувати весь нарід на безпартійній основі сокільства, за всяку ціну знайти зв'язок з охочими і дати землякам поміч в організації руханкової справи на всіх територіях, де живе український нарід.

Справи стоять тепер так, що або весь український нарід буде здисциплінований і змілітаризований або ще сто літ сидітиме в неволі.

Байдужі гинуть!
Все вперед! Всі враз!

Руханкові кличі проф. І. Боберського

Всі враз! Все вперед.

Не лебеділи, але стреміти!

Народна честь, сміле око, сильні груди, мало слів, а діл багато.

Не плачем, а мечем!
Ділами, не словами!
Світ посідає той, хто його здобуває.
Байдужі гинуть.
Нероба стає рабом.
Хто не йде, той лишається по заду.
Природа дає побіду все сотворінням рухливішим.
Вихованнє тіла – се шлях до виховання духа.
Хто сам своєї чести не цінить, того ніхто не цінить.
Не вміємо приказувати і не вміємо слухати, не посідаємо відвічальности за обняті обов'язки.

*

Руханка вчить приказувати і вчить слухати. Руханка виховує вже в молодіжи організаційний змисл, призвичаює до поділу праці, до відвічальности за обняту задачу, до совісности і точності, до опанування роботи правильною напругою, до віри в свої сили.

*

В світі легше знаити маєток, як енергічних, розумних, совісних, щирих і точних робітників до якої-небудь роботи. Виховання солідних робітників є найбільшою задачею кождого народу.

*

Руханка є середником до виплекання горожанських прикмет духа і тіла. Руханка не є сама для себе цілию. Руханка є лише середником до виховання як найліпших горожан, що в роботі і забаві, в мирі і на війні потрафлять усюди заступити гідно свій нарід.

Менше зівання, менше нарікання, менше галасування! Більше руху на свіжім воздусі! Рух і сонце всіх погодить. Тоді здобудемо енергію до народної роботи на всіх полях.

Чужинецтво (туристика) приносить гріш, але чужинці мусять у нас застати якнайбільший лад.

Рухові гри дають нам воздух, сонце, рух, сміх, злуку і завзяття.

Пильному робітникови знайдеться всюди поле до попису і до побіди. Пильного робітника кождий поважає.

Пласт розбуджує в молодіжи почутє чести й енергію.

Пласт має виобразувати горожан і оборонців вітчини.

Руханка – се лік на байдужність, лінь і кириню.

Кожде поколіннє відповідає за прикмети тіла і духа слідуючого покоління.

Слідуюче поколіннє має стати ліпше, як попереднє.

Молодіж – се будучність народу,

Ліпша молодіж, краща будучність.

Нарід, що не стремить до єдности підчас мира, не має карности підчас війни.

Руханка робить тіло гарним, а дух відважним.

Треба вже молодіж виховувати в рухливости, честивости, карности, а цілий нарід набуде тих прикмет.

Світ слухає слів, але глядить на діла.

Розвивай свої сили, бо як ти слабий, то світ скрутить тобі карк.

Чого вчить нас історія руханки?

- Джерелом руханки є природні рухи людського тіла, але від них іще далеко до систематичної гімнастики.
- Фізична праця не має ніщо спільного з гімнастикою.
- Селянинови і робітникови гімнастика так само потрібна як інтелігентови.
- Підставою всіх руханкових систем є грецька гімнастика.
- Дівоча руханка не мусить різнитися від хлоп'ячої.
- Гімнастика є найкращим засобом до відродження нації.
- В здоровім тілі – здоровий дух.
- З упадком гімнастики зв'язаний занепад народу.
- Дві є головні системи новочасної гімнастики: силова німецька і здоровна шведська;

- Здоров'ям ще ніякий нарід не здобув власної державности, тільки силою.
- Біда вчить братися до гімнастики.
- Партійність не повинна роз'єднувати руховиків.
- Англійська раса досі має першенство у світових руханково-спортових рекордах і панує над світом.
- Гімнастика може розвиватися тільки на національній основі, ніколи на клясовій або партійній.
- Кождий нарід вносить до руханки щось свого оригінального.
- Що добре для поліцаїв не конче добре для руховиків.
- Сила без розуму шаліє, розум без сили мліє.
- На давній Січи була церков і був піп, не було жінок; радикальна „Січ" не признає церкви і не пускає до себе попа, жінок пускає.
- Руханка зв'язана завсіди з військовістю: впоряд є підставою руханки.
- Увесь український нарід, коли не хоче згинути, мусить бути змілітаризований.

II. ТЕОРІЯ

1. Поділ руханки

З огляду на місце вправ поділяємо руханку на дві великі групи: кімнатну руханку і вправи на вільнім воздусі (передусім спорти).

Фізичні вправи є залежно від того як виконується рухи – силові або тривалі.

При вправах силових підноситься тягар (также власного тіла тягар) раз або кілька разів, або держиться йоги короткий час. При тривалих вправах виконуємо певні, однакові рухи часто. До вправ силових належать головно вправи на приладах, атлетика, шаблярка (фехт), деякі з вільних вправ. Тривалі

є впоряд, хід, біг, плав, веслярство, колесництво, вільні вправи, спорти.

Коли тривалі рухи виконуємо швидко, напружуючи всю силу м'язів, приміром на змаганнях, стають вони силовими.

Значення руханки

а) для тіла і здоров'я

Наш народ має чудову приповідку: „Розум без сили мліє, а сила без розуму шаліє". Слабке тіло не дає потрібної підтримки духові і він передчасно нидіє. Руханка конче потрібна людям, що працюють умово або перетомлюють однобічно деякі м'язи тіла, в фабриці, за варстатом, зігнені, в духоті. Корисно впливає вона й на селян, усуваючи отяжілість. Руханка напружує й розвиває рівномірно всі м'язи тіла і зміцнює чинність внутрішних органів: віддихових, травлення, серця. Спричинює живіший обіг крови й переміну матерії. При доброму відживленню дає здоровим, молодим людям значний приріст сил, слабих уздоровляє, старшим продовжує віку. Виробляє гарну поставу, гнучкість тіла, поворотність, пружи-вість і витривалість м'язів.

б) для духа (виховниче)

Не менше корисно впливає руханка й на духа. Підтримує гармонію між духом і тілом. Виробляє відвагу, силу волі, змисл рівноваги і швидкість орієнтації. Привчає до економії сил.

в) біольогічне (життєве)

Руханка є важним чинником у боротьбі за існування одиниці і народу, а саме улегшує ту боротьбу, й дає руховикам перевагу над тими, що руханкою не займаються.

г) національне

Гімнастика розвинулася найвище у народів, що з усіх боків загрожені були ворогами: у греків, німців та чехів і почасти врятувала їх од національної смерти. Руханка виробляє карність і послух, що є чинниками загально-державного значення і підпорами вселюдського поступу. Скріпляє національну свідомість, оперту на реальній, фізичній силі. Руховики звичайно горді й завзяті. Вкінці однострій лучить в одну цілість міщан і селян та нівелює станові різниці.

Гігієна,

або наука про людське здоров'я входить в область медицини. Тут подаю лише важніші вказівки, що їх треба знати руховикови і змагунови.

В здоровім тілі здоровий дух.

Тіло здорове тоді, коли здоройі всі його частини: голова, туловище, руки й ноги й орґани віддиху, травлення, кровообігу, нирки, шкіра. Дух се функції мозку, мозочка, хребетного стриженя, взагалі цілий нервовий уклад, змисли, думання, чуттє.

Що шкодить здоровлю?

1. Перевтома тіла надмірною працею. Береться вона з того, що в організмі нагромаджується багато відпадків: вода, пара, окис угля, молочний квас, які кров не встигає усунути і тіло стає охляле. Через перемучення ходом або грою в копаного м'яча можуть на ногах потворитися жиляки, які потім важко вилічити. У старших людей, що довго сидять, а мало вживають руху, творяться боляки в відходовій кишці (гемороїди) й горбиться хребет. При лихій поживі людина значно швидше втомляється.

Поміркованість у їді й напитках – се є основний закон здоровля.

2. Від перепою ослаблюються передусім нирки. Надмірне вживання алкоголю підточує весь організм і на старість спричинює delirium tremens, що руки й ноги трясуться.

3. Фізична праця як також руханка зараз по обіді шкодить здоровлю, бо відтягає крої живота в кінчини і тим спинює процес травлення.

4. Нагла зміна температури некорисна здоров'ю.

5. Купіль. Чоловік зігрітий, спочений не повинен купатися в холодній воді, так само й не повинен пити зимні напитки. Купіль звичайна й парова корисно впливає на шкіру, очищує пори від бруду і товщу та пособляє тим швидшій переміні матерії. Так само здорові й соняшні купелі, лише треба по них натерти тіло водою.

6. Легеням шкодить порох (пил) з вулиці, кімнатний дим. Пристрасне куріння тютюну ослаблює серце й органи травлення та може довести до затроєння нікотиною. Кімнату треба часто провітрювати, щоб оминути задухи. Коли в печи багато вугілля розжареного із синьою полумінню, не можна замикати кагли. Часті бувають випадки задушення окисом угля.

При здоровлю вдержують людину передусім природні чинники: чистий воздух, свіжа вода і сонячне проміння.

7. Одяг повинен бути по змозі примінений до пір року; в зимі теплий, у літі легкий, але завсіди вигідний і практичний. Руховик повинен мати окремий одяг до вправ кімнатної руханки: довгі штани трикотові, таку ж сорочку без рукавів, ґумові ходачки. Дівчата носять короткі широкі штанці, сорочка з короткими рукавами, стята пояском і ходачки.

Кождий спорт чи то зимовий, чи літний вимагає окремого одягу, звичайно досить дорогого, і та обставина часто робить спорти недоступними для менше заможних.

Коли хто вправляє у щоденнім одягу повинен наперед повиймати з кишень усякі тверді предмети, скинути блюзку, замість шельок узяти поясок, ноги босі або в ходачках чи шкарпетках.

Нервова система

Нервова система складається з мозку голови і хребетного стрижіня. З тих централь виходять нерви немов довгі білі

мотузки та розгалужуються, подібно як кровоносні жилки по всьому тілі, по всіх тканинах.

Нерви є трьох родів: одні виключно чуттєві (сензорійні), що передають зверхні вражіння до мозку і стрижіня, а другі рухові (моторійні), які побуджують м'язи корчитися себто стягатися і випружуватися і тим способом виконувати всякі рухи. Більшість нервних волокон передає і вражіння і прикази. Ціла нервова система контролює згідну діяльність усіх частей тіла і без тої внутрішної згоди життя людини не було би можливе.

Хребетний стрижінь регулює головно чинність автоматичних (мимовільних) мускулів і органів кровообігу, віддиху, травлення, які мають окремі нервові центри, получені з головним мозком.

Нервну систему можна порівняти з телеграфічною централею. Змисли зору, нюху, смаку, слуху, дотику передають зверхні вражіния до осередні, але часто підлягають обманови, так що раз у раз доводиться провіряти їх досвідом і розумом.

Щоби нервова система могла як слід працювати, мусить бути ціле тіло здорове. Як і тілови, так і нервам шкодить головно перевтома, в дальшій лінії всякі недуги. Напружене читання в сумерку псує очи, з голоду можна дістати „курячої сліпоти". Є недуга, коли очи не відрізнюють красок або змішують одні з другими (дальтонізм). Сильний катар обезвладнює нюх. Численні є хороби вуха. Глухота відбирає людині мову. Наслідком сильного зворушення або нервового нападу людина може хвилево втратити мову (афазія).

Всякі наркотики: тютюн, алькоголь, морфіна, кава, чай ослаблюють нервову систему, викликують хоробливу взразливість, подразнення, привиди, примари. Об'явами цього патольогічного стану є: дика радість, шалений гнів, заздрість, безмежний смуток і мелянхолія, розпука.

Нервозна людина нещаслива сама й другим людям, з якими стикається, стає тягарем через свої примхи, підозріння й манії.

Руханка дбає про здоровлє тіла й тим самим зміцнює нервову систему.

Руханка і фізична праця

Нераз можна стрінутися з твердженням, що фізична праця є руханкою, що вона може заступати кімнатну гімнастику і вкінці, що робітникови і селянинови, які весь день тяжко працюють, руханка зовсім непотрібна, а навіть шкідлива, що се для них зайва витрата часу. Розгляньмо чи се правда.

Метою праці є заробіток, метою руханки розвиток сили. Фізична праця триває найменше 8 годин денно, а одна година руханки припадає раз, два чи три рази на тиждень, залежно від віку, пола, відживлення руховиків, дальше залежно від клімату й пори року. Праця напружує занадто і виснажує тільки певні групи мускулів, у коваля, рубача і селянина руки, у листаря ноги, а руханка має на цілі розрушати і скріпити всі части тіла, весь організм людини.

При деяких гімнастичних вправах наслідується рухи робітників, пр. рубача, косаря так само в діючих забавах „муляр, різьбар, ткач“ (образові вправи).

Спрацьованого чоловіка легко пізнати по тяжкім ході, згорбленій постаті, неповоротних рухах. Надмірна фізична праця пригноблює теж духа людини. Думки стають тяжкі й люди праці тратять інтерес до справ загального значіння. І якраз гімнастика має на меті відповідними вправами усунути ту отяжілість, виробити у селянина та робітника гарну поставу, легкий хід, рухливість, смілість та завзяттє.

Большевики пробували заступити шкільну руханку фізичною працею. Витрачено великих слів велику силу, щоби уґрунтувати „єдину, трудову школу“, понад усі вартости поставлено принцип праці. Нароблено шуму, ніби все будується наново, а в дійсности все лишилося по старому, бо вчать старі професори у старих будинках і старими методами, а бучно заповідані реформи лишилися на папері й показалися зовсім не-

практичними; що гірше причинилися до обниження духового рівня учнів. Фізичну силу учеників і всього громадянства нищить поза пляном, але дуже систематично – голод.

Що то є відвага?

Найближча до правди буде, мабуть, старенького Сократа дефініція, що відвага є чеснота і то визначно мужеська чеснота[1]. Відвага буває вроджена або набута і в життю людині конче потрібна. Але тільки розумна відвага приносить користь. І глибоко правдива є старинна приповідка, що доля помагає відважним (fortuna fortes adiuvat).

Численні синоніми показують, що є різні роди і види відваги. Для руховика найважніші три: гімнастична сміліст, цивільна відвага і військова хоробрість.

До викону трудніших вправ на приладах треба нераз неабиякої відваги. Смілий руховик і змагун часто ризикує навіть життям при великані й инших обмахах на дручку, при стані, перескоках, бігу маратонськім, коли грозить розрив серця, при плаві, коли несподіваний скорч у нозі або хиба серця може плавця потягнути на дно, дальше на ловах, коли невдалий стріл легко може спричинити рану й смерть під пазурами хижого звіря.

Цивільна відвага проявляється найбільше в випадках, коли треба станути в обороні чести особистої чи національної. У нас дехто висміває німецьких буршів з порубаними обличчами, бо сам не вміє орудувати шаблею.

Але ж у козаків инакше бувало: їх ніхто не смів безкарно зневажати! Та й у всіх культурних народів инакше водиться. Чудово сказав німецький поет:

Herr Gott, der Eisen wachsen ließ,
Er wollte keine Knechte:

---

[1] В латинській мові слово virtus від vir – муж значить і чеснота і хоробрість.

Er gab dem Manne Schwert und Spieß
Und Dolch in seine Rechte[1]).

Модерна техніка винайшла ще боксери, пістолети, револьвери, бравнінґи, бомби і здавалобся для образ нема вже місця, для пімсти є.

Чоловік інтелігентний і делікатний, скажім руховик, реагує на зневагу з місця, сам собі без огляду на наслідки вимірює справедливість і розмах і платить так, що або долоня піде на шкамаття, або з ворожого циферблятy стрілки повипадають.

Найвища, найпочесніша відвага є військова хоробрість. В приступі й обороні, вдень і вночі, пішо й на коні, на землі і в повітрі, всюди є нагода виявити відвагу для добра вітчини. І тут українці не уступають иншим націям ні в минувшині, ні сучасности. Відважного вояка пізнати по тім, що скромний, не хвалиться своїми подвигами, не носить ордерів, не пнеться в командири.

Економія сили

значить найменшою напругою сил осягнути якнайбільший успіх. В руханці йде головно про те, щоби розмахом заступити силу м'язів і щоби на сам той розмах зужити якнайменше сили.

Ощадність сили видно у вправного руховика, коли порівнати його з новиком. Початківець руханки чи змагу мучиться швидко, не вміє розмахнутися ні розгойдатися, втомиться замахами так, що потім не має сили виконати вправу. Невправний копун, хоч би як сильний фізично, не вдарить м'яча так далеко, як старий футболіст, хоч би сухий мов тичка.

Новик ситківки раз у раз вертиться по тоці, переступає з ноги на ногу, біжить до хибних м'ячів, потім знов вертає назад, згониться нераз як пес, рука йому мліє від подавання (серви), сильні його удари заганяють м'яча поза всяке гри-

[1]) „Пан Бог, що сотворив залізо, він не хотів (мати) рабів: він дав мужеви меч і списи, і штилєт до руки".

ще або в сітку, зіпріє аж змокне, а успіх малий. Старий ситківкар (може бути літами молодий) не робить на ситківці зайвих кроків, уважає звідки заграти, старається, щоби перший удар був добрий, Хоч не надто сильний, але зате плясований, б'є по змозі простою рукою, щоби використати весь розмах і не втомляти м'язів стягачів. І так кождий відділ руханки чи спорту привчає до економії сил.

Економія сил потрібна кождому і всюди, не лише руховикам і змагунам, але і в життю, в школі учням і професорам, одиницям і народам. Без економії сил визвольний рух нації пожирає безліч жертв, а не доводить до мети, без розумної витрати сил не вдержиться ніяка держава.

Руханка при війську

також важна, але має більше практичні цілі. При піхоті ціла майже руханка зводиться до примітивних вправ руками й ногами, при кінноті й гарматах служить руханка підготовою до верхової їзди. Піхотинець повинен бути сильний і витривалий до ходу. Для того б'є ногами по казармовім подвір'ю трохи не цілий день, вибігає часом на стрімкий поміст у повнім виряді і скаче на землю з висоти двох метрів. Головно товчеться при війську впоряд, і хоча це підстава руханки, але тому, що до нього силується людей пару літ, устигне він не одному надоїсти так, що коли стрілець вийде з війська рад, що не бачить того впоряду і не чує приказів.

Мало хто виносить з військової служби замилування до руханки. Наслідок такий, що по кількох літах у селянина пропадає набута з трудом справність, стрункість, пружність, витривалість і він знов стає типовим гречкосієм. У культурніших народів є стрілецькі товариства, що плекають у старших людей військового духа, бодай впорядом і стрілянином до влучі і не дають їм збайдужніти. У нас ще почеснішу задачу мають „Соколи" і „Січи".

Вільним вправам посвячується при війську одну ранішну годину. Вправи на приладах звичайно занедбані і тільки проважня є трохи більше в пошанівку.

Кромі німецьких гімн. приладів широко є вживані прибори

полевої гімнастики,

що вчать брати різні штучні перепони аби стрілець потім не лякався справжніх перешкод на війні. На майдані уставляється в певнім порядку наперед паркани до перелазу, камінці до перескоку (імітація каменів на річці або кретовин на багнах), лучні рови із закрутами, досить мілкі так, що треба їх пробігати нахильцем, земляні вали, щоби перескакувати через них, проважні і кладки перекинені через широкі рівчаки, рови до перескоку, насипи з землі або стрімкі помости з дощок, які береться з розбігу, плиткі рівчаки до повзання, стовпи, грубі і тонкі та машти зі щаблями до вилазу й инші.

Перешкоди робиться троякого розміру для високих, середних і низьких вояків. Успіхи стрільців у полевій гімнастиці можна збільшити співубігом: улаштувати змагання з нагородами тим, хто найшвидше візьме **всі** перешкоди, або хто поборе всі **найтяжчі,** хоч би й пізніше прибув до мети.

Иншу ціль має городець

полевих укріплень,

де стрільці пізнають усякі воєнні винаходи й засідки: дротовані рови, вовчі ями, мінові поля, підкопи, освоюються з ними, щоби не боятися справжніх на війні, та вчаться їх нищити, робити нешкідливими й оминати.

Руханка для дівчат

різниться дечим від хлоп'ячої. Вже у забавах дітвори помітно ту різницю. Хлопці аж рвуться побігати, поскакати, кидати камінцями, стріляти з лука, погасати на конику, копати м'яча, заграти в кічку (гилку). Дівчатка волять бавитися ляльками, м'ячем волять перекидатися, ніж його копати, кидають камінцями нерадо і гірше, як хлопці лівою рукою, а що вже стрибати, то з роду вони цього не люблять.

Всілякі є причини, чому дівчата менше займаються рухан-кою, ніж хлопці. Перше всього сам їхній організм потребує менше руху, чим хлоп'ячий. Виховання шкільне й домашнє примушує дівчину більше сидіти не лише за книжками, але ще й за фортеп'яном, малюнками, ручними роботами. Танці теж забирають багато часу. Дальше вже сам щоденний одяг перешкоджає дівчатам свобідно порушатися і бігати. Про шкідливість корсету для здоровля нема що й розводитися. Немало шкодить і фальшивий стид, що нібито дівчатам не (випадає) пристоїть ганяти або їздити на лещетах чи на колесі. Деякі панночки нарочно оминають руху на свіжому повітрі, щоби личко не обпалилося сонцем або, щоби не було рум'яне як у сільської дівчини чи кухарки.

Направду одначе шкідливі для дівчат лише тяжчі скоки.

Але треба числитися із нехітю руховичок до певних вправ. Досвід показує, що силові вправи переважно їм несимпатичні, а до вправ швидких чи тривалих таки й хисту не мають. Ще ніхто не чув, щоби яка панна ставала до маратонського бігу або до дужань з атлетами чи до пописів на дручку. А у греків були амазонки й аталянти[1]. Але навіть звичайний впоряд нудить дівчат і ніяк не можуть відзвичаїтися не балакати на „позір" і „спочинь".

Добір вправ. З погляду гігієни дівчатам конче потрібний рух і особливо мірний біг для скріплення серця й віддихових органів. Панни привикли ходити на високих зап'ятках і дрібними кроками. Треба вправляти з ними сильний хід, часом довгий крок, найкраще при співі маршових пісень. При доборі вправ треба звертати більшу увагу на красу виконання. Граціозність рухів майже вроджена дівчатам і це одна з їхніх нечисленних переваг перед мужеським родом та й ді-

[1] Аталянта, Беотійка, дочка Схойнея пробувала своїх численних женихів перегонами. Кандидат на її руку біг передом безоружний, вона ж мала спису. Кого дігнала перед метою, того без жалю заколювала. Щойно Меляйпіон переміг її і то хитрощами: кидав назад себе золоті яблука, дурна дівчина збирала їх у бігу і через те спізнилася до мети спортової, а поспіла до подружної.

воча руханка не повинна цього факту нехтувати. Для плекання краси рухів надаються добре всякі хороводи, хід на проважні, вільні вправи рушниками, хоругвцями, хустинками, лентами, м'ячиками й особливо ритмічна та пластична гімнастика. Попри те треба розвивати й силу рук, бо нам потрібно сильних, не тендітних і м'ягеньких українок. Часто буває, що навіть учительки руханки не можуть у звисі зігнути рук і підняти власне тіло.

Зі спортів для дівчат підходить найбільше пласт, ситківка, кошиковий м'яч, крокет, совганка і саночки.

Розуміється, що легкий гімнастичний одяг для дівчат необхідний, бо тільки вправляючи в ньому можуть мати дійсну користь з руханки.

Табеля скоростей.

	В 1-ій годині
1. Піхота	4 км
2. Кавалерія повільно	5 „
3. Змагун шв. кроком	9 „
4. Кавалерія тропом	коло 15 „
5. Совгун	18 „
6. Перегоновий кінь	30 „
7. Наколесник	40 „
8. Поспішний поїзд	85 „
9. Цепелін	90 „
10. Поштовий голуб	117 „
11. Мотоцикл	100-130 „
12. Електричний поїзд	до 200 „
13. Автомобіль	до 230 „
14. Ластівка	325 „
15. Літак	до 350 „
	В 1-ій секунді
16. Звук	333 метри
17. Світло	310.000 км
18. Електрика по мідяному дроті	400.000 „

Олімпійські змагання

(й українські осяги)

або коротко „олімпіяди“ є то новочасні міжнародні конгреси (з'їзди) змагунів з цілої земної кулі. Проект таких світових пописів підніс перший французький руховик Петро Кубертен, що скликав у тій справі великий конгрес із відпоручників різних націй до Парижа. Нарада відбулася дня 23 червня 1894 в амфітеатрі паризької Сорбони (університету). Заразже вибрано Міжнародний Олімпійський Комітет, що виробив докладну програму змагань. Йому помагають у праці Національні Олімпійські комітети, що зав'язалися в усіх культурних державах. Змагання відбуваються що чотири роки в одній з європейських столиць при участи соток змагунів. Мета змагань висловлена в резолюції Кемепія (з Будапешту): „Конгрес признає й попирає яко головний засіб для підйому фізичного виховання гармонійну злуку руханки, атлетичних вправ і забав та спортів“.

Перша олімпіяда була в Атенах 1896, дальші в Парижі 1900, Сент-Люі 1904, в Льондоні 1908, Штокгольмі 1912, в Берліні 1916 р. не відбулася із-за світової війни. Різних вправ на останних змаганнях 1912 р. було 23 у 85 групах, і ставало до них поверх 2000 змагунів.

Українські змагання при участи самих тільки галичан були в роках 1912 і 1914, улаштовані заходом академічного спортового товариства „Україна“ (тепер „Тризуб“). На Великій Україні відбувалися олімпіяди часто по різних містах (у Києві, Одесі, Січеславі), а з-поміж укр. змагунів відзначилися найбільше Пп. Гриценко, Шираї брати, Бражник та инші. На жаль, їхні осяги не відомі мені докладно. Для того подаю лише галицькі і для порівнання світові з 1912 р.

Біг 100 м. В. Щупаківський (У. С. К.) 11 і 7.40 сек. R. C. Craig, Америка 10.8 сек.

Біг 400 м. В. Щупаківський 57 і 4.10 сек. C. D. Reidpath, Амер. 38.2 сек.

Біг 1600 м. М. Заборотюк 5 м. 30 сек. Америка 3 м. 16.6 сек.
Біг 5000 м. О. Карпинський 19 м. 39 і $^{4}/_{10}$ сек. H. Kohlemainen, Фінл. 14 м. 36.6 сек.
Хід 3000 м. Ст. Зелений 17 м. і $^{4}/_{5}$ сек.
Мет списою ваги 800 гр. М. Талпаш („Сянова Чайка“) 44 м. 30 цм. Lemming (Швеція) 60.64 м.
Мет кружком Р. Купчинський („Україна“) 31 м. 80 цм. A. R. Taipale (Фінл.) 45 м. 12 цм.
Стусан кулею ($7^{1}/_{4}$ кг.) – Р. Купчинський 9 м. 98 цм. P. Macdonald, Амер. 15.34 м.
Скок жердевий у гору – І. Венгринович („Сянова Чайка“) 2 м. 45 цм. H. S. Babcock, Амер. 3 м. 95 цм.
Скок у даль з розбігом – В. Щупаківський 5 м. 70 цм. A. L. Gutterson, Амер. 7.60 цм.
Скок у гору – В. Щупаківський 152 см. A. W. Richards, Амер. 193 цм.

Подаю тут іще деякі світові осяги у різних родах змагань із числами учасників у скобках.

Біг 10.000 м. – (83.) Г. Колємайнен, Фінл. 31 м. 20.8 сек.
Біг марафонський 40.200 м. (98) К. К. М. 1912 р. Ц. Артур, пд. Африка 2 год. 36 м. 54 ск. 1923 р. Люндґрен, Данія. 2 год. 8 м. 50 ск.
Біг на вперейми 8000 м. (52) Г. Колємайнен, 45 м. 11.6 сек.
Хід 10.000 м. (33) Ґ. Г. Ґульдін, Канада 46 м. 28.4 сек.
Скок у даль з місця (61) К. Ціклітірас (Грек) 3.37 м.
Скок у гору з місця (57) П. Адамс, Америка 1.62 м.
Мет молотом 7.50 кг. (20) М. Дж. Мак Ґрес, Америка 54.74 м.
Копаний м’яч (союзняк) 1. Англія, 2. Данія.
Плав 100 м. довільно (40) П. Каганамоку, Америка, 1 м. 31 сек.
Плав 400 м. довільно (20) Ґ. Р. Ґодзон, Канада 5 м. 24.4 сек; той сам переплив 1500 м. у 22 мін.

Крім того були ще такі точки: п’ятимаг грецький і новітний (1. стріл з пістолету на 25 м.; 2. плав на 300 м. 3. шаблярка, 4. їзди верхом у попереки на 5000 м. і біг на 4000 м. у попе-

реки), тяг линви, дужання у п'яти клясах, руханка нім. і шв. системою, ситківка, шаблярка (фехт), перегони наколесників, стріляння до влучі, їзда верхом, водний м'яч, веслярство і перегони парусниками.

Місце вправ

а) Рухівня (сокільня)

Новозаложене товариство „Сокіл" чи „Січ" мусить передусім подбати про власну гімнастичну салю у власній домівці чи в найманім будинку. Рухівня повинна бути простора, висока, ясна, не така пивниця як має „Сокіл–Батько" у Львові. Потім треба потрохи закуповувати прилади гімнастичні і знаряддя, наперед дешевші і для гуртових вправ: палиці або топірці, булави, тягарки, стояки до скоку, підстілки, відскочні (містки), дальше справити лавчину і щеблівку до шведської руханки, вкінці тяжкі німецькі прилади: поручча, коня, дручок. Добре ще мати перстені, гойдак або кружник, шаблі, шпади і маски до фехту. Вкінці треба справити прапор, видимий знак товариства.

б) Майдан

Кромі рухівні повинно гімн, тов-о мати майдан або малий парк для рухових ігор і забав, спортів, атлетики, фестинів, пописів.

Культурніші й багатші народи мають у своїх столицях не лише гіпподроми себто просторі городи для кінських перегонів, асфальтові шляхи для наколесників і самоходів, але будують іще величаві „стадіони" з численними ситківковими токами, грищами копаного м'яча, цементовими площами для їзди на колісцятах, трибунами для видців. Є теж спортові палати для всяких спортів і дужання. Український нарід мусить колись здобутися й на такі модерні майдани й палати.

Як вести вправи?

Учитель руханки чи провідник повинен бути молодий, енергічний, товариський і по змозі веселої вдачі. Треба не лише вчити словом, але й самому показувати вправи. Тямити все латинську приповідку „varietas delectat". Цікавість і охоту руховиків піддержуть найбільше різноманітні вправи і вміло підібрані залежно від віку, пола і фіз. розвитку учасників. Занадто тяжкі вправи викликують досаду й нехіть, залегкі нудять. Всіх, записаних до вправ поділити на три групи: старшу (члени), молодшу (ученики), й дівочу чету. Від усіх провідник повинен вимагати безумовного послуху. Вести докладні записки хто був на вправах. Недбалих упімнути!

Годину вправ

можна поділити приблизно ось так:

а) в зимі.

15 мінут вільні вправи, раз на тиждень вправи Сандова або Міллєра.

10 мінут впоряд або проба сил, біг, скоки.

15 мінут вправи на якімсь приладі. Учасників повинно бути не більше десяти, щоби кождий міг відпочити трохи по виконаній вправі, а ті, що чекають, щоби не нудилися. Прикази давати ясні й короткі без довгих пояснень. Руховики повинні до приладу підходити струнко і правильно зіскакувати з дохапом і присідом. Звертати увагу на прецизне, докладне виконання вправи. Як не йде зразу – повторити. Не дозволяти, щоби руховики відходили з ряду або чіплялися самі инших приладів!

15 мінут тяжка атлетика або кружник, або фехт, або забава, або стріляння до влучі.

б) в літі рухові ігри і забави, легка атлетика, спорти, раз на місяць довша прогулька.

Тривалі вправи

Впоряд

є то вправи, що служать для впорядкування і переведення з місця на місце відділу людей. Впоряд обіймає вправи рядові і в лаві, звороти і хід (біг). Впоряд має виробити стрункy поставу, поворотність, гарний хід. З духових крикмет розвиває почуття порядку і ладу, рівности і гуртової сили, виробляє справність і дисципліну.

Український впоряд має вже за собою довгу історію. Опирався він переважно на військовій муштрі двох заборчих держав Австрії й Росії та до сьогодні ще не маємо одностайного українського впорядку. Прикази сучасного галицького впоряду вироблені були почасти в „Соколі“, почасти „Січи“ й освячені кров'ю в довголітних боях УСС[1)], СС[2)] та УГА[3)], в 1918 р. стали основою „Правильника виданого DCBC[4)] у Станиславові. Український Впоряд I з 1923 виданий накладом „Сокола-Батька“ у Львові є збірною працею галичан і наддніпрянців. Через політичні обставини має він покищо примінення лише на території західної України. На Великій Україні вживається впоряду, що живцем і до того нездарно перекладений з московських підручників.

Назви

а) відділів: рядовик, двійка (двійня), чвірка (чвірня), рій (роя), чета, сотня, курінь, полк.

б) командантів: старший стрілець (роєвий), вістун, десятник, булавний, бунчужний, хорунжий, четар, сотник, курінний отаман, осаул, полковник.

Вишкіл проходить такими ступніями: впоряд одинцем і в ряді, в четі, сотні, куріні. Обіймає такі групи вправ: уставка ряду, справлення, звороти голови і тіла, положення тіла, хід,

---

[1)] Українські Січові Стрільці; [2)] Січові Стрільці; [3)] Українсько-Галицька Армія; [4)] Державний Секретаріят Військових Справ.

різні роди кроків, виступ, захід; лава: чолова й бокова уставка (збірка); в сотні уставка і рухи чет колоною й лавою, курінь у масі й лаві. Дальше вчить впоряд, як віддавати честь (поздоров), як поводитися при молитві й під час присяги. Вкінци вправ містить окремі приписи для довбушів, сурмачів, музики і хорунжого, як має орудувати прапором.

II часть впоряду про полеву службу.

Вільні вправи

або прорух

є то вправи рук, ніг, карку, й туловища прості або комбіновані (складані). Руки можна при тім обтяжити тягарками, булавами, списою, топірцем, рушниками, лентами, вінками або хоругвцями. Чотири остатні прибори надаються особливо для дівчат і дітей.

Всі тілесні вправи виконувані є м'язами, що скорчуються (згин) або випружуються (випрост. випрям) або скручуються (скрут).

Кожда вправа навіть найлегша стає тяжкою, коли її

1. швидко, довго й безперервно робимо;
2. обтяжимо чимось м'язи;
3. коли виконуємо її дуже поволі, пр. піднести раз руку вгору, але так повільно „як трава росте". Здорову людину втомляє надто повільний хід.

Вихідні постави

Вільні вправи виконуємо переважно з постави „позір", рідше стоячи в розкроці, на одній нозі, на пальцях або п'ятах ніг, у присіді, сидячи, у спохилі лежачи черевом (на лавчині) або горілиць на долівці.

Руки (одноруч, обіруч).

Вправи робимо всіми частями рук: пальцями резчепіреними і в кулак стисненими, долонями вниз і вгору; кистею, скрути і круження, особливо булавами і шаблею чи шпадою;

ліктями (передраменем) згин і випрост; цілою рукою розмах, кола, півкола (луки) і чвертки, пр. руки вперед.

Руки даємо на бедра (в клуб), до грудей, до плеча, над плечі, за карк, переплетені в пальцях, за спину, в гору, вперед, убік і скосом назад.

Вільні вправи руками можна виконувати також під час ходу.

Вправи рук розвивають сустави й м'язи плеча й лопатки, рамени й передрамени, та кисти, роблять їх пружливими та збільшують розмах рухів. Дальше впливають корисно на розширення грудної клітки.

Ноги

„Позір", „спочинь", стоя розгин, доступ (вперед і назад);

допрям
стрімка
важка
} вперед, убік, назад

прямою ногою: викрок – розкрок – закрок;

зігненою в коліні: виклін – у бік – заклін

коліно вгору: встряг (назад), навхрест; пригин, присід, файка; клячка.

При вправах самими ногами даємо руки на бедра, щоби туловище мало сильнішу опору.

До вправ ногами належать також звороти впоряду:

„обернись" завсіди на ліво-$^1/_2$ і звороту; -„праворуч", „ліворуч"-$^1/_4$ звороту; „вправо скіс" „вліво скіс» - $^1/_8$ звороту.

При тих вправах руки звисають свобідно; так само при „ході на місці". При бігу на місці руки держимо при грудях.

Вправи ніг мають велике значіння особливо для козаків піхотинців, яким доводиться відбувати далекі походи в повнім наряді, часто приспішеним маршом. Але й кожний руховик і змагун потребує міцних ніг, що дають йому витривалість у бігу й уможливлюють рекордові скоки. Систематичний біг зміцнює серце й легені. Легкий хід ускорює кров та віддих.

Туловище (кадовб)

Згин наперед і вниз, у бік, назад (випруг) і випрост. Скрут кадовба, замах (пр. при руху косаря), круження.

Вправи туловища скріплюють головно м'язи хребта й черева, роблять перепно (діяфрагму) більше елястичним і вирівнують поставу.

Їх ділання поширюється й на внутрішні органи віддиху й травлення, спричинює живіший обіг крови.

Рухи голови й шиї

Наклін голови вперед, назад, набік і випрост, скрут шиї („вправо глянь", „вліво глянь"), круження.

Вправи шиї й голови зміцнюють передусім м'язи карку, що піддержують голову прямовісно й виробляють поворотність.

Віддихові вправи

Ті вправи привчають віддихати правильно й повними грудьми, так щоби повітрє доходило у всі міхурці й клітини легеневої тканки. Через те кров швидко звільняється від надвижки шкідливих газів. Доброго руховика пізнати по високих і широких грудях.

Складані вправи

Рук і ніг рівночасно, або рук і шиї, тулища й рук, ніг і туловища або рук, ніг і шиї, або всіми членами тіла відразу. Виконується їх на 2, 3, 4 і більше темпів гладко, або з видержками (павзами, т. зн. що пр. на 3 видержується рух 2) в чоловій лише поставі або зі зворотами.

Назви вправ образових можна підібрати залежно від головного руху з области руханки і спортів пр.: „пливак, боксер, совгун", або з области фізичної праці: „косар, рубач". Боберський у своїм підручнику вільних вправ (на 4 темпа) називає

деякі вправи цілим реченнєм: пр. „тешім колоду!“ (вправа топірцем), „рубаймо ялицю!“; „відженім ворога“ (впр. списою).

Комбіновані вправи ділають на всі м’язи тіла, змінюють раз у раз уклад напружених м’язів і рівновагу тіла, але й вимагають співпраці рухових сил: уваги, пам’яти, орієнтації. Через те ті рухи трудно не раз вивчити, себто змеханізувати.

Ритмічна руханка

Складані вправи під такт музики або пісні надаються найкраще на концертові гуртові виступи. Звичайно добирається вправи на чотири часи (темпа) до маршових пісень. На раз, два, три виконується рухи, на чотири вертається до вихідної постави. Можна також вправляти до такту вальця або коломийки.

Коли рухи служать прямо до ілюстрації слів пісні, пр. „Журавлів“ Богдана Лепкого, або народної пісні „Полотно“ називаємо їх пластичною руханкою.

Рівноважні вправи

Привчають удержувати рівновагу тіла в трудних становищах і швидко привертати захитану. Виконується їх здебільша м’язами спини. Здоровне їх значіння полягає в тім, що ними можна успішно поборювати неприємне почування завороту голови, яке мають особливо люде нервові і слабі на серце.

Є чотири головні групи рівноважних вправ залежно від становища чи положення тіла:

1. стан: а) на ногах, простих і зігнених і на одній нозі,
   б) стрімголов на плечах, голові і руках,
2. сід,
3. лежачи,
4. хід і біг.

П’ята група спортів є комбінована з чотирьох попередніх.

Найзвичайнішою вправою в рівновазі є стояти на одній нозі, на пальцях або п’ятах обох ніг, розставивши стопи в бік

на одній лінії (розгин) або одну стопу перед другою (доступ) Великої уваги і зручності треба, щоби на вузькій проважні чи кладці розминутися з другим, що йде з противного боку. На це є два способи: обнятися груди до грудей, або взятися за руки й обмахнутися як при дрібушці. Тяжче є вскакувати на хитку кладку, перекладину, кругляк або перебираючи швидко ногами котити взад чи вперед круглу „бочку". Всякий тягар на тілі при тих вправах вимагає більшої напруги, відповідний трим рук або балянсування ними влегшують удержати рівновагу.

Дуже доброю рівноважною вправою є віддільний військовий хід (руш раз! руш два!), глибокий присід, коломийковий щупак. Хідлі, особливо високі, вимагають неабиякої вправи, ще більшої підскоки на одній жердці.

До циркових продукцій належить їзда на однім колесі з високим сідлом, вилаз на свобідно поставлену жердку й поземий підпір на череві. Є артисти, що поставлять драбину свобідно на естраді прямовісно, вилазять по ній на гору і злазять на другий бік, а навіть стають на горі і грають на мандоліні, держачись драбини лише ногами, що раз у раз топчуться на місці. Інші вміють танцювати, стоячи на плечах деревляної лопати. В старині вже знані й улюблені були пописи акробатів, що ходили на високо завішених линвах і дротах або виконували карколомні вправи на високім дручку чи гайдаку.

Упертої підготовки вимагає хід на руках стрімголов і стан на поручах чи дручку обіруч і одноруч (королівський стан).

У сіді численні є вправи для задержання рівноваги на німецьких приладах, дручку і поруччах та кони, зміни сіду. Сюди належить їзда на ровері і верхова їзда на кони, особливо без сідла і без стремен, дальше стоячи на двох і одній нозі, вскакуючи на нього в бігу.

Рівновагу треба вдержувати при численних спортах, як ситківка й копаний м'яч, їзда на совгах, лещетах, саночках. Особливо при футболю раз у раз зударяються грачі, ховзаються і падають з розгону на землю.

творять немов перехід від руханки до спортів. Істотою їх є певні правила, на підставі яких відбувається забава чи гра. Ті основні правила повторяються в забавах і грах різних народів: оригінальні бувають лише примівки, розмови, пісні і мельодії, що особливо важні в діточих і дівочих забавах. Щодо історії забав, то деякі дуже давні ще з поганських часів та виникли переважно з обрядів (гаївки, веснянки).

Різниця між забавами і грами є та, що останні трудніші і ходить при них про виграну, між тим як у забаві не виграє ніхто. Виграє в грі часто не сильніший, але хитріший, зручніший і вправніший.

Прибори до гор: тички, булави, линва, м'ячі звичайно дуже прості і легко їх справити. Деякі забави можна перевести в рухівні, до инших (пр. як "лежівка" або „жандарми й опришки",) потрібно обширного грища, левади, горбків і ярів або меж потягнених вапном.

Забави і гри є то євобідні товариські вправи, при яких часом можна обійтися й без провідника. Назви забав і гор не однакові на всьому просторі України. І так забаву „рак" називають декуди „дзвін" або „коромесло".

Гри можна поділити на кілька груп залежно від їх характеру чи мети: здогони, іманки, метанки, ділянки, підбиванки, м'ячеві гри.

Деякі моменти зв'язують гри з легкою атлетикою, пр. біг, і навіть із тяжкою (пр. перетяг линви).

В забавах і грах дітвора бере немов перші лекції суспільного виховання, вчиться бути згідливою і вибачливою. Нема там місця для примх і злоби. Треба нераз опановувати себе, другому прощати і помагати. Найцінніший при тім сміх. Задля нього й ради відпочинку беруться до забав і гор також дорослі люди, бавляться і бігають як малі діти та забувають на хвилю про журби щоденного життя.

І здоровне значіння забав чимале, особливо коли бігати на свіжому повітрі й на сонці: такий рух відсвіжує легені, побуджує апетит, збільшує охоту до праці.

Спорт

по-українськи називається змаг, тому що спортсмени:

1. перемагають природні перешкоди, опір повітря, води, снігу (тертє), спеку, слоту, мороз;

2. змагаються одні з другими.

Деякі спорти дуже давні, инші повстали в новіших часах, і то переважно англійського чи американського походження.

Істотою змагу є рух на свіжому повітрі і з того погляду спорти подібні дечим до рухових гор, а декотрі їх елементи взяті з атлетики. До деяких спортів потрібні особливі грища, инші дають змогу свобідно порушатися по суші, воді (снігу, леді) і в повітрю (летництво). Є спорти сезонові, можливі лише в одній порі року, иншими можна займатися весь божий рік.

Всі спорти вимагають спеціяльного одягу і самі прибори до них нераз дуже коштовні.

Український нарід у нових часах змагунами слави ще не здобув.

Плав

Плавати можна на різні способи: грудьми і боком, горілиць і стоячи. При плаві грудьми початкуючі наслідують рухи пса, що від уродження вміє плавати, довбають на переміну руками і ногами. Досвідніші гребуть зразу обома руками. Найздоровший, мабуть, є військовий плав: руки розводиться в бік, потім горнеться воду під груди, згинається ноги в колінах і випружується зразу обі, так як плаває жаба. При рибацькім плаві не згинається рук у ліктях, лише на переміну викидається їх уперед даючи рівночасно стусана противною ногою і повертаючи тіло з боку на бік. Можна ще плавати боком, викидаючи вперед лише одну руку, а другою гребучи воду з під грудей.

До тривалого плаву треба мати не лише сильні руки, здорові груди і міцне серце, але ще треба опанувати техніку: себто виконувати рухи спокійно в такт віддиху.

Осяги:

Два віденці проплили на Дунаю у 6 годинах 55 мін. 61 км. довгий простір з Відня до Пресбурґа.

Канал Ля-Манш між Довером і Калє проплив капітан Вебс у 8 годинах (1901 р.).

На олімпійських змаганнях ходить про швидкий плав на 100 м. (осяг 1 м. 31 сек.) 200, 400 і 1.500 м. (осяг 22 мін.)

Веслярство і парусництво

у нас мало розвинене, хоч маємо доволі рік і ставів і маємо, як ні оден може нарід, славетну традицію у козаків. Щоправда тепер „чайками" нема куди їхати, бо бісурмен давно притих, але до олімпійських змагань приймають і мистців весла. „Гей на весла, щоб понесла хвиля човен на простір!" кличемо словами пок. Грицька Чупринки.

Човни до модерного веслярства є легкі, довгі й вузькі з одним веслом, чотирма, вісьмома і більше веслами.

Англійський осяг студентів оксфордського університету, передвоєнний: 56 км в 5 год. 34 мін. при 8-ох гребцях.

Парусники до змагань бувають 6, 8, 10 і 12-метрові. На олімп. змаганнях 1912 р. з чотирьох нагород дві захопила Норвегія.

Колесництво

Ідея колеса до їзди, порушуваного ногами, дуже стара. Над таким приладом роздумували вже грецькі й римські архітекти. Але зреалізувати ту ідею вдалося щойно при кінці минулого століття. А саме один французький священник збудував вегікель з одним великим колесом і маленьким ззаду.

В новочасних роверах оба колеса є однакові. Істотою вельосипеду є ланцухова трансмісія, що переносить рух ніг на заднє колесо. До переднього колеса приправлені ручки, що ними кермується. Спацеровий ровер має вільнобіг, дамський сітку зверху коліс. Перегоновий ровер легкий, але сильної конструкції, має низькі і вниз викривлені ручки. Є ровери з потрійною трансмісією, що улекшує виїзд під гору. До пере-

гонів уживається ще роверів з двома (тандема), трьома, чотирма і навіть шістьома сідлами (секступлєкс). Асфальтовий шлях наколесників, довжини 400 і більше метрів, має звичайно вид еліпси з піднятими скісно 2-ма закрутами. Такий шлях, щоправда досить знищений, має на своїм майдані „Сокіл-Батько". При товаристві існує теж кружок наколесників.

Віддалі до перегонів наколесників бувають різні на штучних шляхах або на гладких гостинцях. На останніх олімп. змаганнях у Штокгольмі стануло до перегонів І23 участників від 18 народів. Їхали довкола Мелярського озера 320 км. Першу нагороду взяв Р. Левіс з південної Африки в 10 год. 42 мін. і 39 сек.

Подаю ще деякі з давніших осягів. Конем можна перегнати з Відня до Берліна (582 км) в $71^1/_2$ год., а добрий наколесник проїде ту дорогу в 31 годині.

Йосиф Фішер з Медіоляну до Монахова (590.4 км) через Альпи! приїхав на колесі в 29 год. 30 мін. і 32 сек., а Лєр проїхав 610 км з Базілєї до Клєве в 28 год.

Парижанин Іре (Huret) проїхав у 1898 р. за добу 829 км, а Кароль Міллер з Ню-Йорку у 72 год. проїхав у Парижі (дня 23. серпня 1898 р.) 1812 км.

При довшій їзді пересічна швидкість колеса є 45 км, на короткі віддалі поверх 61 км на годину, а на секступлєксі навіть 80 км.

Ситківка

Історія. Вже ст. римляни знали гру великим порожним м'ячем, який підбивали руками й раменами, щоби загнати на стаю противника (нинішна пястучка). Від римлян перейняли ту гру італійці і згодом винайшли дивний спосіб числення, що й до сьогодня вдержався: 15, 30, 40, 50.

В XIII віці французькі лицарі запізналися з тою грою й перенесли її до рідного краю. Там грано на рівних майданах, на свіжому повітрі, потім на замкових подвір'ях і в спеціяльно на

те будованих теремах. М'ячі підбивано спершу долонею (jeu de la cenrte paume), потім задягано шкіряну рукавицю, вкінці винайдено ситце (ракету). Гра звалася королівською (jeu des rois), бо в м'яча грали залюбки королі і магнати і то аж до XVII ст. не лише у Франції, але й у сумежних краях.

Англійці перейняли (десь у 15 ст.) ту гру з Франції і назвали її від фран. слова tenez! = уважай, держи – lawn tennis, при чім лявн – значить мурава. Правила гри видав уперше Англійський Ситківковий Клюб у р. 1880 і вони вдержуються до нинішного дня. Всі культурні народи мають Союзи ситківкарів.

У нас ситківка почала прийматися щойно з початком біжучого століття, а союза й досі нема, бо клюбів, дасть Бог. У Львові улаштувало спорт. тов. „Україна" досі кілька ситківкових змагань, до яких ставали також грачі з провінції.

Ситківка (lawn-tennis) є гра м'ячами, що їх підбивається ситцем (ракетою). На всьому світі обов'язкові є правила гри приняті англійським „Ситківковим Союзом". Усіх правил до двійної, трійної і чвірної гри є 34, до змагань ще 24 і 7 точок додатку.

Тік до чвірної гри має ось такі розміри:

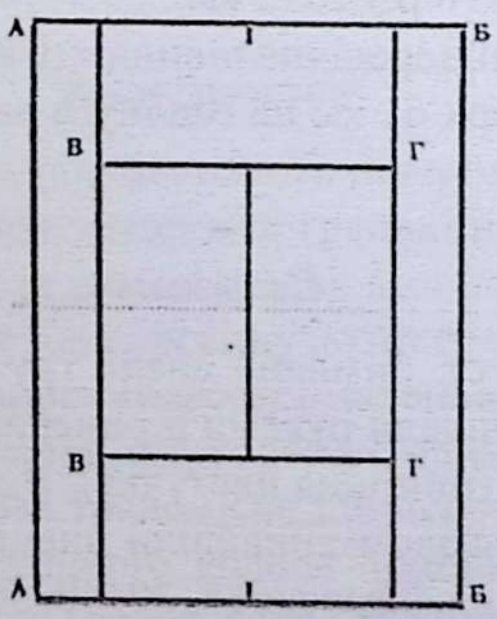

довжина 23.77 м ширина (головних ліній А-Б) 10.97 м побочини (коритарі, 1.37 м визовні лінії широкі на 8.23 м. В-Г віддалені від сітки на 6.40 м стовпики сітки поза током на 0.91 м.

висота сітки
а) при стовпиках 1.07 м.
б) по середині 0.91 м.

Числення: 15, 30, 40, 50 (грайка, ґем) або по 15, по 30, по 40 (рівно – дюс), знижка, користь, грайка. Склад (set) має шість грайок. При змаганнях треба мати над противником перевагу щонайменше 2-ох грайок, пр. 6:4, 7:5, 8:6 і двох складів, пр. 6:0, 6:4, або 6:3, 4:6, 6:4. Числить голосно усе той, що подає м'яч (server), наперед свої точки, потім противника; при змаганнях числить суддя.

Удари повинні бути сильні і низькі при подаванню і при відбиванню, по змозі на лінії визовні чи головні або бічні. Відбивати м'яч можна з кізла (поданий) сляйвом, то значить острим ударом, поземим або драйвом, луком, а в дальшій грі з повітря бічним ударом або з-понад самої землі долішним луком або вгорі над головою горішним луком, при сітці смешом, так що м'яч паде зараз за сіткою, робить великий лук і спадає поза грищем на землю.

Плясувати значить хитрувати: подавати і відбивати м'яч туди, де противникови найтяжче його відбити, то значить не під руку, але найдальше від нього, щоби він мусів бігти за м'ячем, по змозі з його лівого боку, бо на відлів усе трудніше відбивати та й удар не такий сильний.

Копаний м'яч

вийшов від римлян, у яких звався harpastum. Перенесений до Британії поширився по цілім краю, по містах і селах, що в середніх віках особливо зводили зі собою завзяті бої о першенство. В XVII і XVIII століттях гра потрохи забувається й виходить із ужитку під впливом пуританських засад.

Щойно по р. 1830 впроваджує ту гру для учнів школа в Регбай (Rugby), а за нею й инші школи. Правила гри, вироблені в тій школі, дозволяють брати м'яч у руку (від цього й назва „ношений ***м'яч***"), штовхати противника й придержувати

руками. На твердих грищах така гра була небезпечна і там заведено правило, що крім воротаря ніхто не сміє в грі дотикати м'яча рукою і не вільно друляти противника. Докладні правила цеї гри видав у перше „Футболевий Союз" (Football Association) 1863 і ціла гра зветься „союзняк".

Спершу оба способи гри управляють лише ученики. Щойно від 1885 р. засновуються в Англії футболеві клюби, а тепер є й професійні грачі, що живуть з футболю. На змагання міст, шкіл, провінцій і представників держав, приходить в Англії нераз і 200.000 видців.

На еврепейськім континенті поширюється футболь щойно в останній чвертці минулого століття і цікаво зазначити, що в Празі швидше (1885), як у Відні (1893). У нас і у поляків гра принялася аж на початку біжучого століття і то лише „союзняк".

Грище до копаного чи ношеного м'яча на рівній мураві має пересічно 100 метрів довжини і 85 метрів ширини. По рогах грища і в середині стоять хоругвки. Межі потягнені вапном. Всередині поперечин є деревляні ворота $7^1/_4$ метра широкі і 2.45 м високі. Перед воротами визначується два прямокутники; менший гряда і більший приворотє, як на рисунку. В середині грища, є коло 18 м у промірі, звідки починається гру. На 11 метрів від воріт зазначене є місце, звідки б'ється карний коп „займака".

Грачі. До змагань треба 23 людей, 22 грачів, по 11 з кождої сторони й суддя зі свиставкою або сиреною. Поза грищем з боків бігають межові з хоругвками, що дають знак, як мяч перейде побочину і показують місце, де перелетів. Мяч вкидає один з грачів противної сторони, обіруч з понад голови, стоячи повними стопами на межі.

Назви грачів: один воротар, два заложники, три помічники й п'ять нападачів. Середний з-поміж нападу називається чільник, два злучники по лівій і правій його руці і два крайники на крилах. Уставка грачів на початку гри показана на рисунку. Грачі повинні бути сильні, витривалі і швидкі в бігу, бистроумні і відважні.

Гра. Футболевий меч (match) триває 90 мінут з 5-10 мін. перервою в половині і зміною грища дружинами. Метою гри є здобути якнайбільше виграних точок, себто якнайчастіше загнати м'яч до воріт противника. До цього треба солідної підготови. Треба вміти дробити м'яч, себто гнати перед собою в повнім бігу, дальше здержувати його ногою, відбивати в леті всіми частями тіла крім рук, подавати свому, відбирати зручно від противника, вкінці стріляти цільно в ворота. Подавати м'яч можна високо і низько, далеко і близько і від того залежить характер гри, так само від темпа швидкого чи повільного.

Коли дружина зіграна й оба противники грають поправно (fair), стає гра стратегічною. Ворота це немов твердині. Як у ворожих арміях вирушає до бою напад, що штурмує, воротар і залога боронять брамку, помічники і боронять, і помагають нападови, самі у ворота не стріляють. Про виграну рішає не лише фізична сила грачів, ще більше довголітна вправа, витривалість у бігу, сполука цілої одинадцятки, цільність стрілів.

Суддя має дуже важний обов'язок: стежити безсторонно за всіми хибами гри, яких досить багато: „рука", підставленнє ноги противникови („гачок"), друляннє руками, копаннє грача, словні образи. Суддя зачинає і кінчить гру свистом, перериває як і де треба, заряджує вільний коп у сторону, що провинилася, карний „займак", коли хиба наступила в обсягу гряди, наріжняк, коли один з грачів виб'є м'яч поза поперечину власних воріт, судейський мет в сумнівних випадках. Найтрудніша є „відсторонь" (offside), коли нападач перейде поза лінію ворожих заложників дістане там поданий товаришем м'яч. Суддя має теж право упімнути грача і навіть виключити з гри.

Значіння. Копаний м'яч є гра визначно мужеська, жінки навіть приглядатися їй не люблять. Здоровне значіннє її зовсім мале. Щоправда силу і витривалість ніг розвиває цей змаг, але часто спричинює й жиляки на голенях у тих, що надмірно

йому віддаються. За тим більше виховниче значіннє копаного м'яча. Він виробляє у грачів сміливість, швидкість орієнтації, привчає до взаїмної допомоги, дає наглядні користи відважним. Футболісти звичайно завзяті й амбітні люди.

Але головна вага цего спорту є національна. Культуру народу оцінюється після того, як у нього розвинений копаний м'яч. Копуни репрезентують націю незгірше як фахові дипльомати і всякі депутати на міжнародні конгреси та инші потентати. З українським народом инакше числив би ся світ, коли би від нашого імени виступали на змаганнях першорядні дружини копунів. Навіть найбільші видатки на вдержаннє футболевих дружин громадянству сторицею оплатяться. Хто не йде з духом часу, того світ безжалісно розтопче.

Чехи, нім здобули власну державу, грали футбол рівно 25 літ і мали найсильніші на европ. континенті дружини копунів: Славія I і Спарта I.

Ловецтво

давно було і ще тепер декуди *є* зайняттєм, засобом прожитку. Різниця між професійним ловецтвом і ловецьким спортом є та, що змагунови не так зловлена дич важна, як сама ловля. Прогулка на лоні природи, підхід дичини, влучний стріл, чипіння коло вудки – се справляє йому приємність. Ловець – спортсмен не заставляє силок, ні лапок, ні заліз. Його оружє: фльоберт, дубельтівка, вудка. Ловецький спорт процвитає лише там, де є до того природні умовини: ліси зі звіром, гори, яруги, рибні ріки, болота з диким птаством.

Підготовою до ловецького спорту є

стріляннє до влучі[1)]

Причандали до цього спорту потрібні ось які:

Фльоберт 6 міліметрового калібру або вітрівка, або лук (довгий на 2 метри зі стрілами на 140 см);

[1)] Гляди статтю Бб. в „Календарі Вістей з Запорожа" річник Львів, 1913, сторінки 58-63.

набої чи то стріли влуча з паперу або папендеклю, наклеєна на стінку з дощок.

Зачинається стріляти з віддалі 15 метрів.

Зі стріляння до влучі можна улаштувати змагання за нагородами під проводом суддів і писаря. Стрільців тягнеться жеребом. Кождий дав три стріли. Хто осягне найменшу віддаль від осередка влучі стає мистцем стрілу чи то так зв. курковим королем.

Совганка

Совги є двоякі: а) короткі, найкращі анґлійські „джекси", пришрубовані до черевиків і б) довгі, перегонові, гострі, рівні.

Їзда буває товариська, штучна, і перегонова.

Можна совгатися одинцем, парами, в трійку, є й особливі танці при музиці.

Основою штучної їзди є лук, який робиться вперед і задом від середини. Два луки дають коло, два кола дають вісімку, яку виконується половину на одній нозі, половину на другий, або цілу на одній нозі. Дальше робиться всякі вужики, спіралі дзьоби, фігуру подібні до лат. S та инші комбінації. Вправні совгуни вміють крутитися на кінцевім вістрю одної совги, роблять файку, себто на одній нозі присід, друга вперед поземо, скачуть на леді.

Замість совгів можна в літі їздити на колісцятах (точинках), але тільки по твердім шляху бетоновім чи асфальтовім.

Саночки

(санчата) і їзда ними се один з нечисленних спортів, що знані здавен-давна й люблені також у нас по селах. Взимі старі тягають саньми дерево з ліса, а молодь спускається на деревляних саночках з горбів і гір вниз.

Модерні змагові санчата є з дутого зеліза, спереду вигнені як підкови, з плетеним сидженням, ззаду буває ручна гальма.

Довгі санки на більше осіб мають спереду керму, себто окремі малі санчата, якими править (ногами передний змагун. На закрутах кермується згином туловища в бік і рукою, що тисне в сніг і повертає санки в бажаний бік.

На заході в горах, особливо в Альпах, є спеціяльні шляхи для зимових спортів (пр. Семерінґ), довгі на кілька кільометрів, де можна улаштовувати перегони на санчатах. На Україні маємо три пасма гір, з них два снігові, отже є де розвинутися саночковому змагови.

Бобсляй є то довгі санки до перегонів, на пружинах з кермою, у нас мало відомі.

Лещети

по-шведськи ші, є довгі поверх 2 метри, а широкі на 1 дцм, спереду закривлені в гору дощинки, найтриваліші з ясеневого дерева. Жилки дерева повинні бути рівнобіжні до країв, матеріял зовсім сухий і легкий. По середині лещетів зверха знаходяться залізні спряжки, зчіплені ремінцем, де вкладається пальці стопи. Під сподом пальців є пружина. До спряжок притягається ремінцями п'яту, що має рухоме в'язаннє. Лещети, як дивитися збоку, всередині дещо вигнуті вгору для більшої пруживости. До їзди можна вживати двох палиць з обручами на 2 дцм від землі, щоби не поринали в снігу. Перед кождою їздою з-під лещет треба посмарувати товщем,

Новик лещетар повинен наперед вивчити на рівнині хід, довгий, посувний; лещети держати при купі. Головна річ заховати рівновагу. Не легко спочатку обертатися на лещетах. Коли вже це вміє, хай спускається з легких збочий гори. Так же робити закрути, скоки, здержуватися в бігу, вилазити під гору (боком). Один скок має назву від Християнії, бо зі Скандинавії вийшов цей змаг.

Ужиток. Лещетів уживають у Швеції навіть селяни, як засобу комунікації. При війську „зимних" держав є окремі сотні лещетарів-розвідчиків. Убрані в білий одяг стають вони на снігу майже невидимі і тихо без шуму, мов духи, злітають

згори на карк ворога. На лещетах можна теж перевозити ранних; для цього щіпається лещети до купи дощинками і повстають санчата.

В змагу робиться на лещетах довгі прогульки, з'їздиться з високих гір по закрутах і скачеться з розгону через провалля. Рекорд: 52 метри.

Пласт

Хто не бачив як гуртки молоденьких хлопців у темно-зелених сорочках і коротких штанцях, у широких капелюхах, з клунками на плечах і з довгою палицею в руці швидким кроком проходять вулицями, поспішаючи на прогульку десь за місто? Видно їх і при всяких національних парадах, як удержують лад при святочних обходах, а на фестинах вправляють самі. Кождий їх бачив, кождий їх знає. Це пластуни, шукачі слідів. Всі мають відзнаку на лівому рукаві: лілію з тризубом, а старші ще й срібні та золоті пасочки на грудях. Англійська матерія, з якої вишитий пластовий однострій,показує звідки вийшов цей молодечий змаг[1)].

Історія. А саме пластовий улад винайшов[2)] і зорганізував англійський генерал Роберт Бейден Пауель (Baden-Powell). Scouting як його там зветься[3)] так припав до вподоби хлопцям і дівчатам, що швидко поширився по всіх землях англійської мови і їхній Скавтовий Союз нараховує тепер до міліона членів.

Від Англійців переймають пластову ідею й инші народи, зміняють назву „скавт" на національні: у французів eclaireurs, есп. esploradori, італ. esploratori, чеські junácі, польські harcerze, московські потешниє і развєдчікі, тепер юкси, японські Shonen Dan. І так пласт є могутня, міжнародня організація молоді. І можливо, що у пласті лежить джерело обнови людства і зав'язок збратання культурних народів.

[1)] До пласту належать переважно хлопці і дівчата від 13–18 року життя.

[2)] Підручник Пласту з1908 р. розійшовся в 250.000 примірниках.

[3)] Scouting – значить слідження.

Український улад заснувався в 1912 р., а в 1918 підчинився опіці Верховної Пластової Ради, як Секції Укр. Краєвого товариства охорони дітей і опіки над молодіжю. Пластові гуртки існують уже й на Закарпатській Україні і серед укр. переселенців в Америці. На Великій Україні пластуни загнані в підземелля, провідники почасти на еміґрації. Офіціяльний „пролетарський" пласт з осередком у Харкові, на щастє, не багато має прихильників між укр. юнацтвом.

Організація. Істотою пласту є своєрідні організаційні форми, подібні дечим до військових форм. Для пластунів приписані є три іспити, по яких осягають степені 1. учасника, 2. розвідника, 3. пластуна скоба. Найвищою відзнакою є титул «Гетьманський Пластун Скоб". Назви відділів подібні як при війську, лише замість рій – гурток, а полк нижчий від куріня. Кіш гуртує всіх пластунів одної місцевости.

*

Високі є етичні вимоги, що їх ставить до пластунів окремий закон. І так пластун мусить бути славний, совісний, точний, ощадний, справедливий, чемний, уважати себе братом людей і приятелем природи, пластун зрівноважений, шанує тих, що на се заслугують, послушний своїй пластовій владі, пильний, дбає про своє здоровлє, не п'є і не курить, дбає про красу, є все веселий і доброї гадки.

Міжнародний пластовий клич є „Готов". Український, придуманий головним організатором пласту др. О. Тисовським є „Скоб", назва пластового символу орла (Haliaëtus albicilla) і як скорочення чотирох слів, що віддають повний зміст пласту:

Сильно, красно, обережно, бистро.

Пластуни і пластунки мають також свої окремі гимни й оригінальний спосіб поздоровлення; полки мають приписові прапори.

Пластуни вчаться: впоряду, потім помічати, читати сліди, полевих знаків, в'язати пластові вузли; до першого іспиту

треба ще знати основні пластові приписи й життєпис патрона полку. До 2-ого іспиту треба вміти 2 км. біг, читати сліди коня або описати склепову виставу, оглядану протягом 1 мін., розложити вогонь 2 сірниками, дещо з ратівництва, читати військову мапу, подавати знаки азбукою Морзе. В III іспиті цікавий є припис, що пластун повинен приєднати до уладу бодай одного прихильника й помогти йому здати іспит. При почесних іспитах умілости вимагається докладне знання санітарної служби, плаву, світливства, штуки варення і щонайменше одного ремесла.

На прогульках пізнають пластуни терен, учаться таборування, картографії, міреннѧ на око, приглядаються життю ростин і звірят, для розривки служать вправи і пластові гри й забави; на гурткових сходинах пізнають основи пластового діловодства, пластових приписів, обговорюють події з пластового життя, виголошують реферати з обсягу рідної історії і письменства та оповідають собі веселі анекдоти.

Пласт є найкраща цвітка руханки.

Вага пласту в тім, що виховує в національному дусі й облагороднює, гуртує і гартує підростаючу молодь.

3. Силові вправи

Проба сили

Хто займається гімнастикою перш усього рад знати чи прибуває йому сила. Для цього міряється об'єм м'язів рук, ніг, черева, грудей при вдиху і видиху, шиї; підноситься тягарі, важиться тіло.

Є й спеціальні прилади силоміри (динамометри) і з них найбільше поширені пружинові:

1. До залізної скрині-автомату прибитий угорі кружок із числами і вказівками. Внизу дві ручки, які стягається обіруч до купи, а вказівки показують зужиту силу в кільоґрамах.

2. По спохилих рельсах тручається вгору одноруч з усієї сили малу гарматку з набоєм у дулі. Гарматка повинна доко-

титися до залізної дошки з цвяхом, що вдарений дулом спричинює вибух капсули.

3. Б'ється шкіряного боввана кулаком у пружинову голову, щоб запищав чи заричав.

Але є низка природних вправ для поміру сили в двійку хто дужчий. В шведській руханці називаються вони активно-пасивні вправи:

Двох кладуть руку в руку ліктями на столі і перегинаються в бік. Потім другою рукою.

Двох роблять виклін ногою, стопа до стопи, рука в руку і перетягаються, стають і штовхають хто кого швидше з місця зрушить.

Стають близько проти себе, руки в бік і один пхав другого руками, щоби здрулити з місця; руки вгору, пальці поміж пальці й один намагається перегнути другого взад і поставити на коліна.

Один кладе другому руку на плече, другий переплетеними пальцями тисне її в лікти на низ, потім другий кладе руку, а перший давить.

Силу карку випробовується перегинаючи обіруч униз або закладається голову другому під паху, руками держати його руки у згибах (кисти) й піднести вгору. В кінці підноситься карком противника у розкроці, так що він сидить нам на плечах, тоді береться його руками повище кісток, де ноги найтонші і з легким пригином скидається передом на землю, але так, щоби не запоров носом у долівку.

Перетяг

Два зчіпаються руками, зігненими в ліктях, потім кистями і перетягаються. Подібно перетягається ногою, зачепивши під коліно, підйомом повище стопи і п'ятою.

До перетягання служають і ще *пояси,* подібні до шлеї: два мотузи злучені з собою на кінцях широкими на 1 дцм поясами. Ті пояси закладається через плече, на карк, поза плечі,

попід пахи. На поясницю, на груди, на живіт, під коліно, поза удо і 2 противників перетягаються, стоячи до себе лицем, боком, плечима, підскакуючи на одній нозі, у спохилі.

Вправи з пробою сил підходять уже близько до поняття *тяжкої атлетики.*

Атлетика

від грецького слова „*та атля*“, надається найкраще до змагань, хто швидше, дальше, вище, більше, довше, краще, зручніше зайде, добіжить, кине, скочить, видержить, потягне, піднесе, поборе.

а) Легка атлетика

До легкої атлетики, що найбільше придатна для людей, легких тілом, належить хід, біг, скок і мет.

Хід. Різні є роди ходу. Є хід спацеровий, елегантний, тяжкий, довгий, військовий і короткий дівочий, але всі вони не атлетичні.

До змагань потрібний англійський хід, швидкий і витривалий. Розуміється, що треба до того довгих ніг як у чаплі.

Світовий осяг у ході на 10 000 метрів є час: 46 мінут 28.4 сек.

Француз Флєрі (Fleuri) в 1898 р. пройшов протягом однієї доби (24 г.) 171 км. 763 м. Це є осяг витривалого ходу.

Біг є більше різноманітний у довжину від 100 м. до 40.200 метрів; біг гінців або розставний чвірками на 400 і 1600 м.

біг воринє (з перешкодами) на 100 м.

біг відділів по 5 людей на 3000 м.

біг на перейми на 8.000 м.

Початок бігу, до якого стає більше учасників, називається розбіг, з англійська старт, кінець бігу добіг, англ. фініш.

Осяги:

Фріц Копернік, берлінець біг раз в Англії 6 днів, відпочивав усе стоячи і пробіг понад 100 миль (по $7^1/_2$ км)

Ензен (Данець) поставив найновіший осяг (1923) у марафонським бігу 40.200 метрів, а саме 2 год. 34 мін. 47 сек.

Скок буває з місця або з розбігу, в даль, угору, вглиб, на жердці, з приладу, потрійний скок.

В даль з місця скачеться так, що робиться присід руки взад, потім випрост туловища, розмах і скок. Світовий осяг 1912 р. 3.37 м., з розбігу 7.60, а Говору (англ.) мав скочити на 9 м.

Угору перескакується через мотузок, що завішений на стояках або через деревляну листву. З місця скок у гору найвищий є 1.62 м. З розбігу перескакується мотузок двояким способом: прямо, підгинаючи ноги під себе або з розбігу скосом переставляється наперед одну ногу пряму, потім другу боком до шнурка.

З розбігу вгору 1912 р. 1.93, тепер поверх 2 метри.

Скок у г л у б з вежі або з деревляного риштування, звичайно у воду з висоти. 5 і 10 м.

З приладу (дручка, гойдака) перескакується через мотузок з розмаху у звисі або з підпору підмахом.

Скок жердевий у гору з розбігу (3.95).

Т р и с к о к 14.76 м.

Мет

Найзвичайніший є мет каменем (до 100 кроків). Природний розмах руки можна збільшити продовжуючи рам'я приборм на пр. пращею. Праща або проца є то два мотузки, один довший, другий коротший, прив'язані до кусника шкірки, на яку кладеться камінець.

Довший конець обвивається коло долоні, коротший береться в два пальці: показуючий і палюх, розмахується рукою і випускається коротший конець. Камінь летить з великою силою на 200-300 кроків. З такої пращі кажуть Давид убив Ґоліята. Ще дальше летить маленький камінчик, кинений з батога. Більшої вправи треба до мету бумерангом. Є то закривлений

камінь на подобу серпа, якого вживають американські дикуни до полювання. Камінь у леті робить колесо, влучає птаха і вертає назад до метача. Грубшу звірину б'ють індіяни томагавком, оружем подібним до нашого топірця.

Малі хлопці пускають у нас камінці з катапульок. Є то Гумові мотузки, зчеплені шкіркою і прив'язані до деревляних вилок.

Від часу великої війни поширився серед змагунів мет балтою або ручною гранатою.

В програму світових змагань входять инші мети:

1. Мет кружком (2 кг) з кола в промірі 3 метрів. Кидається правою або лівою рукою, з одним або двома оборотами тіла, що збільшують розмах руки. Світ, осяг з 1912 р. 45.12 м, а лівою рукою 38.18.

2. Мет списою з розбігу. Спису береться рукою в точці рівноваги або пальцем за тупий кінець. Кидати треба так, аби конець не хитався на боки, а вістре забилося у землю. Світ осяг поверх 60 метрів.

3. Мет або стусан кулею 7.25 кг тяжкою. Св. осяг коло 16 метрів. Людвік Люц із Гамбурґа кинув 16.6 кґ. кулею одноруч на 8.45 м, а 45 кг на 3.90 м. Той сам кружком 2 кг кинув на 26.2 м.

4. Мет молотом 7.50 кг.

Св. осяг 54.74 м. (1912 р.)

б) Тяжка атлетика

названа так тому, що займаються нею переважно люди більшої ваги тіла й праця, яку вони виконують, є тяжка, а саме: дужаннє, бокс, піднос тягарів і перетяг линвою.

1. Дужаннє

Різні є способи дужання. Здавна люди боролися так, як ще й тепер на селі „моцуються". Один другого хапає „попід сили", руки навхрест і намагаються оба кинути противника на землю. У деяких народів дужці хапають себе за пояс.

Але найбільше поширене є грецько-римське дужання або як іще звуть французька система боротьби.

Кляси

На олімпійських змаганнях ділиться силачів (із виключенням професійних атлетів) на 5 кляс після тягару їхнього тіла: I кл. до 60 кґ. (перо), II до 67.5 кг, III до 75 кг, IV до 82.5, V-а понад 82.5.

Заборонені хопи в правилах дужання є докладно вичислені, пр. краватка, (вузол), не вільно брати за ноги, бити.

Чотири є основні стани й положення тіла при дужанню: стоя, спохил, рачки, лежа. Як у всякій боротьбі, так і в дужанню є напад і є оборона, хопи і протихопи. З природи річи оборонні є ноги, зачіпні руки. Найліпшою обороною є обезвладнити напад, себто руки противника. І тому силачі раз у раз хапають себе за руки. Метою боротьби є повалити противника на обі лопатки і придержати 3 секунди. Засобами до осягнення тої ціли є не лише вроджена сила, але ще більше вперта підготова, знаннє хопів і найкращої оборони на кождий хоп, швидка орієнтація, хитрість.

Деякі хопи тут опишу:

Стоячи: **обхоп** – обхоплюється противника за поясницю обіруч, млинок – обкручується його коло себе пару разів, щоби ноги пішли в бік і кидається до землі.

Спиною до противника: **перемах бедровий** (скрут) – лівою своєю рукою хапається за кисть правої руки противника (або навпаки), правою (чи то лівою) обхоплюється його поза шию і плечі і переваживши на бедрі кидається на землю,

перемах плечевий – хапається обіруч одну руку противника, кладеться її собі на плече й переважується його коміть головою на землю.

перемах за голову – обіруч хапається противника за карк і наглим згином наперед валиться його стрімголов на землю.

Ззаду противника: **переплет** (Нельзон) звичайний і подвійний закладається одну руку або обидві попід паху противникови і на карк.

В партері можна також виконати той хоп, коли противник клячить рачки або спирається руками до землі, в спохилі. Виконавши переплет, з боку чи спереду робиться підваг, щоби перевернути противника на спину. Підваг може бути й ліктевий. При переплеті одноруч з боку другою рукою виконується підрив, сіпається руку противника, що опирається нею в долівку.

Напад і оборона:

А. Робить нахоп: противника зігненого бере обіруч зверху, щоби відірвати ноги від землі і підняти вгору.

Б. Обіруч стискає і в'язнить руки противника собі під черевом, робить випрост і перекид противника плечима до землі.

А. Виконав на Б. перемах за голову.

Б. Приходить до містка, себто робить лук на голові і стопах черевом до гори.

А. Лягає на нього грудьми до грудей, ноги в противні сторони.

Б. Наглим зворотом валить противника на бік і сам приходить поверх нього.

А. Обхоп. Б. Звис розкрочний стрімголов – кидається в зад, руками виконує замах у гору випругом ноги розкроком приходять попід пахи противника.

Український дужець Олекса Гарасимів, родом зі Стрия, мистець грецько-римського дужання, важучи 63 кґ. клав атлетів 5 клясової ваги, а дужців 2 і 3 кляси нераз протягом кількох мінут, а навіть секунд.

2. Піднос тягарів

До підносу вживається тягарів у формі залізних кружків (з числом кг.) з отвором, які закладається на залізний дручок або одноцільних тягарів на обі руки або на одну. Тягар під-

носимо з землі вгору, або відразу зривом або на рати: наперед рветься тягар до пояса, потім з малим пригином завдається його на груди собі, вкінці підпихається прожогом у гору (підкид). Коли тягар підносимо поволі, називається це тиск(ом).

Осяги: Кароль А б с, німецький силач підняв 6-літного коня, ваги 400 кг на плечі й ніс його 20 кроків.

Ґеорґ Лєтль, Баварець, ніс 600 кг 15 кроків; 800 кг підніс обіруч на 10 см від землі.

В. Б. Куртіс у Ню-Йорку стоячи на ногах удержав на собі 1469.18 кг, а Людвик Еуґ у Льондоні 1668.8 кг.

Олекса Гарасимів, родом зі Стрия, важив у 1912 р. 63 кг; одноруч зривом підносив 62 кг, а обіруч 105 кг.

Вправи на приладах

бувають повільні, більше силові і швидкі;

а) розгонові, коли розганяємося ногами до приладу;

б) розмахові, коли розгойдуємо тіло.

Елементи рухів є:

а) звис, коли тіло знаходиться під приладом;

б) мах, замах, підмах, обмах;

в) підпір, коли тіло є над приладом, або точки опору приходять по середині тіла.

Підпір до гори ногами називається „стан дуба“

г) сід;

ґ) зіскок;

д) комбіновані вправи.

Шість є головних приладів німецької гімнастики: дручок (рек), гойдак, перстені з основним рухом маху і поручча, кінь, козел – при яких підставою усіх вправ є підпір.

1. Дручок або рек

є типовий і найважніший прилад німецької руханки. Первісно мав наслідувати галузу і вправи на нім мали привчати до

вилазу на дерево. З часом сей прилад став джерелом усяких карколомних штучок і зійшов до рівня циркового реквізиту. Се одначе ні трохи не позбавляє його високої вартости для руханки, хочби із-за різноманітности вправ.

Різні є системи дручків і способи їхнього укріплення. Найпрактичніший є залізний і дручок, обплетений вузькими пасками соломки і прикріплений до долівки ланцюгами, з гаками. Дручок дається уставити в різній висоті. До розмахів треба підняти дручок так, щоби у звисі обіруч руховик не дотикав підстілки пальцями ніг.

Вправи: Звис: підхопом, нахопом, одноруч, обіруч, хід руками, обороти, зіскок і з присідом. Звис на ліктях перед тілом, за тілом, звис паховий, черевний, на спині, на і колінах, на пальцях і п'ятах ніг. Піднос до грудей. Стопи до дручка.

Гніздо робиться так: ноги підноситься до дручка, стопами зачіпається в дручок, коліна пропихається між руками, аж черево прийде вниз.

Силові вправи: 1. Повільний витяг тіла зі звису так, щоби груди прийшли до дручка, потім до підпору.

2. Крижівник: ноги пропихається між руками, потім спиною по дручку тіло підпихається вгору при помочи згину рук аж до сіду.

3. Вага у звисі буває пряма черевом угору або відвернена черевом униз, поодинока або подвійна, коли другий робить таку саму вагу, зачепивши горішного рушником за карк. Вага в підпорі, лікті в бедра.

4. Перемах до відверненого звису, пускаємо одну руку, обертаємося в повітрі і робимо витяг до підпору.

5. З ваги в підпорі прийти до стану на руках.

6. Зі звису одноруч прийти до підпору.

Замах. Підносимо тіло до грудей і викидаємо сильно вперед. Вимах коли з замаху приходимо відразу до підпору. Підмах як тіло за дручком, підносимо стопи до дручка і зіскакуємо вперед. Перешиб: тіло передом підносимо вгору і не до-

тикаючи дручка переходимо на другий бік. Виваг: у переднім розмаху стопи до дручка груди вперед і приходимо ззаду до підпору. – З розмаху в переді ноги поміж руки назад і вниз, плечі вгору до сіду.

З підпору: Зіскок приніжкою, розніжкою. Змах і виваг. Приніжка до сіду. Оборот до сіду. Обмах черевний назад (головою) і вперед, повний обмах на простих руках великан, нахопом і підхопом спиною вперед. Стан на дручку обіруч і одноруч.

З сіду: Обмах сідний назад нахопом і вперед руки підхопом. Свобідний обмах сідний, коли руки пускають дручок і дають розмах у гору. Обмах на п'ятах. Обмах на спині.

З півсіду: Обмах колінний взад і вперед. Обмах стрімковий так звана хоруговка на одній нозі (підйомі) й одній руці, друга рука свобідно дає замах. Обмах верховий боком до дручка.

З сіду до звису на ліктях: обмах ліктевий на спині.

Смертні скоки (salto mortale)

1) З сіду руки вгору і назад.

2) З розмаху коли тіло впереді пустити руки, переверт у повітрі і зіскок на ноги.

Комбіновані вправи

дадуться вивести з п'ятьох основних складників через получення двох, трьох, чотирьох і всіх по черзі.

2. Гойдак

є деревляний дручок на 1 метер довгий, покритий шкірою, причіплений мотузами до двох блоків на стелі. Дається підтягати вгору і спускати вниз. Вправи подібні як на дручку з місця і з розгону. До сіду можна прийти ще з боку, держачись одною рукою за мотуз повище гойдака.

Гойдак і перстені можна комбінувати зі стояками і перескакувати з розмаху через мотузок передом і задом.

3. Перстені

є се залізні кільця, такої самої грубости як дручок і гойдак, себто 3-4 см. обтягнені шкірою, в промірі коло 20 см. Вправи на однім перстени і на двох з місця і з розгону: виваг, підйом колінний, перекид, гніздо, вимах, стан.

4. Поручча

або паралельні бруски є то дві жердки рівнобіжні поземі на чотирьох стовпиках, що їх або вкопується в землю або впускається в чотири ширші стовпи або вкручується в залізні підпори; внизу є чотири поперечки, деревляні з окуттєм або тяжкі зелізні, щоби поручча міцно стояли. Підпори поруч є звичайно розсувні, так що можна їх обнизити до 1 м. 20 см, і підтягнути вгору поверх 2 метри від землі.

Вправи робиться всередині поруч, з поперечки, з кінців і збоку поруч.

Вправи на високих поручах подібні до вправ на дручку. Зі звису долонями до середини робиться гніздо, переворот, вагу, вишибом приходиться до розкрочного сіду. Зі звису долонями на зверх приходиться вивагом до підпору.

В підпорі: хід руками взад і вперед, підскоками, згин рук і випрост, вага на ліктях обіруч і одноруч, спохил звичайний і перемінний на одній руці і противній нозі. Розмах і зіскок наперед, назад, перед ніжкою, коли прилад перед ногами, а ноги взаді, зіскакуємо на бік, одною рукою дохап за поручче; *заніжскою,* ноги задом до приладу; приніжкою, коли тіло переносимо боком до припаду. З підпору на прямих руках можна перейти до звису на зігнених руках і замахом вернути до підпору перед ним або задним; з підпору звичайного до підпору ліктевого і пахового. В ліктевім підпорі стан догори ногами. З пахового підпору розмах і переверт головою назад або до розкрочного сіду. З кінців поруч переверт на прямих руках і на зігнених; розніжка, себто розкрочний зіскок.

Зіскок з обмаху заніжкою; ноги в заднім замаху переносимо понад одно поруччє, потім понад друге.

Сід буває звичайний на однім поруччу, ноги на зверх або всередині, згин туловища назад, ноги підйомами зачіпають за друге поруччє. Сід розкрочний, верховий на однім поруччу і бічний: одна нога, на котрій сидимо зігнена в коліні, пальці вниз, друга (всередині поруч або поза ними) пряма вниз спущена. Зміни сіду. Ножниці з розкрочного сіду, ноги з розмаху навхрест і оборот.

Стан на раменах, на плечі, на прямих руках, на ногах.

Збоку поруч: вишиб черевний, підскок до розкрочного сіду, з розгону (з містка) до підпору себто спохилу на дальшім поруччу, зіскок приніжкою, розніжкою, кучний, переверт, зі стану. Одно поруччє вище від другого: зіскок вигином.

5. Кінь

Вправи на кони мають заступити живого коня тим, хто не має змоги їздити на нім. Всередині коня є сідло, себто дві луковаті ручки залізні, обтягнені шкірою. Вправи на кони робиться здовж і поперек (коня), з ручками і без них, з містка, що по части заступає стремена і без відскочні, з місця і з розгону: Всякі сіди, зміни сіду, ножниці, стрімки, кучки, перемах, круження ногами, звороти, стан, переверт, перескоки з підпором, львиний скок або так звана рибка руками вперед з розбігу на плечі товариша, що підхоплює скокуна під пахи або за поясницю.

6. На кізлі

робиться головно всякі перескоки з розгону, спираючися на кізла обіруч і одною рукою або свобідні перескоки, сіди, зіскок з клячки.

Значіння вправ на приладах

Тяжкі прилади німецької гімн. системи характерні для німецького народу, що сам тяжкий тілом, має тяжких дипломатів і програв останню війну 1914–1918 мимо тяжких і спочатку грізних приладів німецької техніки: моздірів 42 см. і цепелінів.

Вправи на приладах бувають дуже тяжкі, але найкраще виконують їх люди легкі. Темпо вправ є переважно швидке в противенстві до шведської руханки, що волить повільні рухи.

Вправи на тих приладах мають численних противників серед націй, як анґлійці і шведи, і серед різних кол громадянства; серед лікарів, військових, серед калік і нездар, вкінці між представницями гарного пола.

Хто не вміє чи не годен робити на приладах, каже, що вони не потрібні, деякі лікарі кажуть, що шкідливі, каліка каже, що скривлюють тіло, дихавичний чоловік запевняє, що „забивають“ віддих. Молодий, здоровий і сильний чоловік того всего не відчуває, бо якраз вправи на приладах дають йому силу і здоровлє. Кому жаль часу махати ногами на приладах, най махає ціпом або язиком і хай махає геть з храму руханки.

Вправи на приладах розвивають передусім горішну часть тіла, для того, що тягар тіла переносять з природної підпори ніг на руки, а ноги лише мигають у повітрі. Працюють теж сильно м’язи черевні і спинні. Однобічне захоплення вправами на приладах є без сумніву шкідливе, як і всяка односторонність. Але корисний вплив тих вправ значно переважує малі хиби. Вправи ті виробляють розмах, відвагу, почуттє рівноваги, економію сили, вкінці красу рухів і докладність. Трудніші вправи вимагають великої напруги сил, але й дають руховикови вдоволення, що й тяжку річ потрафить виконати.

Вежі

Вежі звані також „дзвінниці“ або „піраміди“ – є то умовлені вправи, будовані з живих тіл руховиками, найменше трьома, на 2 і більше поверхів. Ставиться вежі й валиться на приказ провідника. Форма їх подібна звичайно до стіжка в долині, ширша, на горі здебільша стає або клякає один як вершок, легкий зручний руховик. Вежі бувають свобідні або можна їх ставити на різних приладах, кони, поруччах, кріслах, при помочі драбини, щаблівки.

Назви веж береться від числа учасників, прим.: трійкові вежі, п'яткові, сімкові, вісімкові, одинадцятки, тринадцятки або від положення тіла, що домінує у вежі, пр. випруг, спохил, розкрок, дуб; вкінці форми (виду) вежі: стіжок, лук (аркада). Вежа, видержана довший час, дає гарний, живий образ.

Головна вага веж у красі і міцности їх. Вершкови часом дається в руки для більшого ефекту хоруговці, вінець, вишиваний рушник, або щось у тім роді. Ролі учасників веж повинні бути заздалегідь розділені й добре вивчені.

На пописі руховики насамперед заходять гарним маршом (при звуках музики) на естраду чи майдан і стають у ряд. На приказ провідника розстелюють підстілки і якщо треба уставляють прилад. На „раз!“ виходять з ряду „підстава“, на „два!“ „підпори“, на „три!“ крилові і прибирають умовлену поставу, вилазять на поверх, стають дуба, роблять спохил чи випруг залежно від вежі, на „чотири“ виходить вершок і коли стане на своїм місці, тоді виконують крилові приписані рухи. Валиться вежу в тім самім порядку. – Вежі роблять лише тоді гарне вражінне на видців, коли будується їх швидко, легко і певно. До того треба підготови.

Вежі вимагають від руховиків деякої сили і вправи; виробляють зручність, сміліcть, почуття рівноваги, певність себе, змисл пропорції, взаємної допомоги і злуки.

4. Словарець

А

аліпт, гр. назва вчителя руханки у грецьких гімназіях, що наглядав, аби руховики мастили тіло оливою

антропометрія, помір людини, себто м'язів тіла

арена циркова, від лат. *horena* – пісок, місце **всередині** цирку, посипане піском

Аталянта, Беотийка, славна з витривалого і швидкого бігу

атлет, гр. атлєтес – змагун, борець, дужець

атлетика, змагання *легка тяжка*

Б

балта, ручна граната (з дерева)

біжня, рівненька стежка до бігу і розбігу

біг, відділів, воринє, на вперейми, гінців маратонський тривалий, швидкий

бій; на кулаки

бокс, бій на кулаки в рукавицях

боксер, кулачний борець

борбництво, бій на шаблі, шпади, фльорети, инакше шаблярка, фехт

бугурт, бій гуртками в середних віках

булави, гімн. прибори з дерева

булавний, розуміється десятник, степень підстаршини.

бунчужний, підхорунжий

В

вага, гімн. вправа, поземий трим тіла на приладі

важка, вправа ноги, держаної поземо

великан, повний обмах на дручку, передом руки нахопам або задом руки підхопом

відвага

віддаль

відскочня або місток, прилад деревляний до скоку

війна, забава

вістрє, кант

вістун, степень підстаршини

виваг, вправа на дручку або поруччах
виклін, вправа ноги із зігнутим коліном
вилаз, на стовп, дерево, драбину
випад, 1. те саме що виклін,
2. наглий вихід залоги в цілі нападу на облогу
вирив, початок острого бігу з зігнутої постави
виряд, повне узброєння й запасний одяг та харч стрільця-піхотинця
виступ, з бокової уставки в чолову при впоряді
вишиб, на дручку черевний
вишкіл, навчання впоряду
влуча, ціль до стрілу
воринє, біг з перешкодами
вправа 1. руханкова, 2. вмілість набута довголітними руханковими чи змаговими заняттями
вправи, віддихові, вільні, на приладах, рівноважні, силові, тривалі
встряг, нога сильно взад подана, мовби витягала чобіт з болота, друга нога зігнена в коліні
випруг, згин туловища назад
вузол, 1. заборонений хоп при дужанню (краватка)
2. вузол на мотузку у пластунів

Г

гармаш, козак, що обслугує гармату, канонір
гіподром, гр. біжня, місце для кінських перегонів
гилка, палиця, якою підбивається цурпалок „цурку“ (кічку) гра
гойдак, гімн. прилад, завішений на стелі гойданка, прилад до забави
гра, рухова
гуманізм, умовий рух на межі середновіччя і нових часів, від лат. *humanitas* – людяність

Ґ

ґімназія, грецький руханково-виховничий заклад
ґімназіях, директор гімназії, адміністратор
ґімнаст, руховик, учитель руханки
ґімнастика, гр. ґімнос – нагий, вправи фізичні нагих руховиків – німецька, шведська, японська

ґладіятор, римський борець, боровся первісно **мечем (gla-** dius), потім також иншим оружєм

Д

Далькроз, франц. учитель руханки, винахідник системи ритмічної гімнастики,

двійка, двійня, уставка двох рядовиків при впоряді поруч себе, один за другим

дзвін, инакше рак, коромесло забава в двійку плечима до себе, згин туловища

десятник, 3. військовий степень підстаршини

джекси, англ. совги короткі, пришрубовується до обуви

джіу-джітсу, японська руханка

діаульос, гр. біг **400** метр.

діскоболь, гр. змагун, що кидав кружок, статуя

доліхос, гр. біг на $4^1/_2$ км.

допрям, вправа ногою простою, пальцями на землі

доступ, постава, де нога перед ногою стоїть так, що стопи творять пряму лінію

драйв, луковий удар при ситківці

дромос, гр. біжня

дручок, гімн. прилад, імітація галузи на дереві

дужання, до тяжкої атлетики

дужець,

„Душан сильний“ назва болгарського „Сокола“

Е

економія сил(и), ощадність сили

Ж

жабка або чихарда, забава в перескоку

жгут, шило, ремінець або хустка з ґудзом до забави

жереб, льос

З

забава

займак, 11 метр. карний коп у ворота при футболі

заклін, нога взад зігнена в коліні, як підпора тіла

закоп, удар м'яча при футболі

закрок, нога пряма взад
закрут, зіґзак
замах, те саме, що розмах
заніжка, рід зіскоку з поруч, коли ноги задом звернені до приладу
захід, при впоряді, коловий рух чолової уставки коло крила
зачетар, заступник, четаря при впоряді
звис тіла на приладі
зворот голови або **тіла** при впоряді
згин частей тіла
зіскок з гімн. приладу
зіступ у впоряді на приказ „зійдись!"
злет, з'їзд руховиків на прилюдний виступ, здвиг
злом, при дужанню, коли противника вхопиться впів і перегнеться назад мов зломиться
злучник, один з нападачів при копанім м'ячи, другий з крила
змаг, спорт, змагатися з кимсь фізично
змагання, фізичні вправи, в двійку або гуртові з метою перемогти противника, match
змагун, спортовець, спортсмен
значіння руханки: біологічне, здоровне, для духа, виховниче, лічниче, національне, профілактичне, для тіла

І

ігрища, олімпійські, новочасні
іманка (и), з групи рухових гор

Ї

їдунка, бляшана посудина до їди, вживана при війську, на прогулках пр. пластунами
їзда верхова, на колесі, лещетах, саночках
їздець, верховець

К

кадовб, туловище
кальокаґатія, гр. дослівно краса й добро, рівномірний розвиток тіла й духа
карність, дісципліна
кінь, гімн. прилад
козак, український лицар

-цтво, лицарський стан на Україні
-ччина, історична доба XV–XVIII ст.
козел, гімн. прилад
колесництво, їзда на ровері, спорт
колісцята (точинки) привязується до обуви для їзди
коміть-головою, стрімголов, до гори ногами
копаний м'яч, футбол, спорт
копун, футболіст
коромесло, забава, рак
крокет, спорт, м'ячі підбивається по землі молотками
крижівник, вправа на дручку, витяг на спині до сіду
криття, при впоряді, коли задний ховається за переднього
круження головою або туловищем при вільних вправах
кругольня, критий хідник до гри в круглі (керлі)
кружок, (диск) $2^1/_2$ кг ваги, з дерева окутий або цілий залізний в легкій атлетиці
ксистос, гр. крита біжня
кучка, вправа на приладах, зіскок з підібганими під себе ногами

Л

лава, уставка в двох рядах при впоряді
лавчина, прилад до шведської руханки
лаз, як вилазиться вгору по якімсь приладі
лента, волічкові пояси – стяжки до вільних вправ
літак, аероплян
линва, грубий мотуз до перетягання
лицар,
лицарство,
ловець, 1. людина, що займається ловецтвом, 2. в забаві ловецтво, 1. заняття. 2. спорт
лябіринт, забава
лявн-тенніс, спорт, ситківка
летництво, спорт
летун, авіятор
лещетар, змагун, що їздить на лещетах (скі)
лещети, дощинки з в'язаннями на ногу до їзди
лучник, той, що стріляє з лука
лук, 1. прибір до стріляння, 2. півколо на леді при совганці.

М

майдан, спортивне грище
Марсове поле, спортивний майдан у давнім Римі над Тибром
мет,
мета,
міст, забава
місток 1) до скаку похилий поміст
2) при дужанню один з протихопів оборони
мистець, з нім. Meister, чоловік, що має велику **вправу**
море, забава діточа
м'яз, мускул
м'яч, копаний, до крокету, ситківки

Н

навшпиньки, на пальцях ніг
наклін, голови при вільних вправах
наколесник, їздець на ровері
напад, 1. при дужанню, 2. при футболі
нападач, один з п'ятьох передних колунів
наплечник, мішок на одіж і харчі з ремінцями
наряд, повне узброєння їздця на війні
настоятель вправ, арх, провідник
нахильцем, зігнуто
нахоп, долонями вперед, від себе
ножниці, вправа на приладах, коли ноги ідуть навхрест для зміни сіду

О

обмах, повний замах тіла довкола приладу, передусім дручка
оборона, при дужанню (парада)
оборот,
обхоп, при дужанню обіруч довкола поясниці
одинцем, розум. впоряд
однострій, мундир
олімпійські ігрища,
олімпіяда, у греків перша 776 р., новочасна від 1896 р., що 4 роки
опір,
осаул, підполковник при кінноті

осяг, рекорд є то досі не перевищений чин, ствердженний як слід свідками

отаман курінний – майор, степень військового старшини

П

палєстра, нижчий ступінь грецької гімназії

палиці, прибори до вільних вправ

панкратіон, гр. комбінація дужання і боксу

пентатльон, п'ятизмаг (старинний, новочасний)

переваг, хоп при дужанню

переверт, вправа на приладах, головою в низ

перегони, в бігу, їзді

передача (естафетка), рухова гра

перекид, при дужанню, коли перекидається противника через голову

перемах, при дужанню і на приладах

переплет, при дужаню т. зв. Нельзон

перетяг, линвою

перехоп, розум. рук у звисі і підпорі на приладі з нахопу до підхопу

перстені, гімнаст. прибори

підваг, при дужанню коли противника підважується рукою мов підоймою

підвис, звис підхопом, при зігнених руках

підкид, як підноситься тягар угору

піднос, тягарів

підпір, на руках, коли на них спочиває тягар тіла

підскок

підстілка, гімн. прибір

підхоп, руками, долонями до себе

пійма, забава з линвою

пірріх, гр. воєнний танець

плав, спорт

пливек, той, що плаває

пласт -ун, -унка, скавт (бой)

пожарник, занятий при гашенню пожару

пожарництво,

поміст стрімкий, належить до пол. гімн, прилад до вибігу і зіскоку

попис, руханковий
поручча, гімн. прилад нім. системи
пояс (и), до перетягання прибори
прибори гімнастичні рухомі
пригин ніг, коли коліна легко зігнені
прилад, гімн. тяжкий, непорушний
приніжка, зіскок боком до приладу
присід, на зігнених ногах, тіло пряме
проважня, кладка до рівноважних вправ
провідник, вправ
прогулька,
-овець,
протихоп, хоп до оборони при дужанню
проца (праща), прибір до кидання камінцями
прорух, вільні вправи
пружинові силоміри, стягачі, тягарці Сандова
п'ястучка, гра з м'ячем, який підбивається п'ястуком через протягнену тасьму
п'ятизмаг грецький, новітний,

Р

ратище, або списа до мету (лег. атл.)
рибальство, спорт ловлі риб або заняття
римляни і їхня гімнастика
рій (роя), відділ з **8–12** людей при впораді
розбіг, початок бігу (старт)
розгін, до скоку
розгин, постава з стопами, розігненими в бік під кутом **180°**
розкрок, при вільних вправах, широко розставлені ноги; підскок до такої постави
розкрочний сід на поручах
розірваний король, забава
розрив серця, від надмірного бігу без підготовки
рубач, вільна вправа, що наслідує рубача дров
руки в клуб, або на бедра
руханка, гімнастика, уклад різних вправ після певного плану
руховик, людина, що займається руханкою

руховичка
рухливість
ручка
ручка до стану з дерева, стається на них „дуба“ догори ногами

С

самотужки, рід саночок з високим поруччям
самохід, автомобіль бензиновий або електричний
самураї, військова каста в давній Японії
сідло, на кони або на шведській „латі“
„Січ“, 1. Укріплений табір запорожців, 2. Назва руханково-пожарного т-ва
сила
силомір (динамометр), прилад для міреннія сили м'язів
ситківка, lawn-tennis, змаг
ситце, ракетка, якою підбивається м'ячі
скіс (косина) ¼ звороту тіла при впоряді
складані вправи або комбіновані, гл. вільні вправи
скок *углиб, угору, вдаль; жердевий, потрійний*
скрут тіла, голови, руки; хоп дужання
сяйв, острий, поземний удар при ситківці
совганка, сов гун, ховзанка, сковзанка, зимовий змаг
смеч, короткий сильний удар при сітці
„Сокіл“, назва заг.-слов'янського гімн. товариства
„Сокіл-Батько“
софроніст, один з учителів руханки в давній Греції
союзник, змаг, копаний м'яч з англ. правилами гри
спартанці і їхня гімнастика
співубіг, конкуренція, бажання випередити чи перевищити когось
спир, обіруч на приладі, ноги в повітрі
спорт, змаг, рід рухової гри
спохил руками і ногами в підпорі, хребет випрямлений; на землі і на приладах
споя постава зі стопами при купі
спуск, з'їздити саночками згори
стадіон грище до рухових забав і спортів
стан на 1. голові, 2. плечах, 3. руках, ноги вгорі

стовпи до вилазу
стояки, гімн.прибори на 2¼ м довгі з дірками що 10 см і шнурком до скоку
стріляння, з 1. лука, 2. огневого оружжя
стрілянина
стрімка, при вільних вправах з постави позір, нога проста 2-3 дцм над землею
струйник, пожарник, що пускає в огонь струю води
стусан, 1. удар при боксі, 2. мет кулею
„Сянова Чайка“, назва спортового кружка в Перемишлі

Т

терм, ½ шкільного року в Англії
терми, руханково-купелеві заклади в стариннім Римі за цасів цісарства
тік, корт тенісовий
тиск, при повільнім підносі тягару від грудей угору
тичка-жердка до скоку
тост, боротьба в двійку у середніх віках
тореадор, в Еспанії цирковий актор, що бореться з биком
третяк, забава
туловище, частина тіла
турнір, змагання лицарів у середніх віках
тяг, від слова тягнути
тягарки, до вільних вправ з литого заліза, різної ваги

У

удар, вістрям руки, ногою; ситцем; шаблею
умілість, одна з галузей виховання у середніх віках
устав, статут, збір, приписів для діяльности товариства
уставка, лави, ряду, грачів/бокова, чолова
устник, конець трубки чи сурми, що береться до уст

Ф

фалянга, боєвий ряд давних македонців, придуманий королем Филипом II, подібний до ключа журавлів
фехт, борбництво, шаблярка
філянтропін, виховничий заклад Базедова

Х

хідлі (ходулі), прибори до високого ходу, жердки з прибитими підніжками

хрещик, забава парами

Ц

цирк, від лат, слова „cirkus“ круг, круглий будинок до представлень

цурка, патичок на $1^1/_2$- 2 дцм. довгий до підбивання гилкою

Ч

чайки, козацькі човни, пооббивані з боків очеретом

чвірка, уставка чотирьох-рядовиків поруч себе (у впоряді)

чвірня, дві пари одна за другою при впоряді

чета, відділ людей з чотирьох роїв до 50 душ

четар, начальник чети (lieutenant)

чільник, середній грач нападу при копанім м’ячі

чихарда, забава „жабка“

чуття, відступ ширини долоні між рядовиками

Ш

шабля

шаблярка, інакше борбництво фехт,

Ю

Юнак, назва сербського „Сокола“

Я

яструб і квочка, забава

ящірка, забава перелазити поміж ногами переднього, що стоїть розкроком.

РОЗВІЙ РУХАНКИ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ[3]

Наша сила в нас самих

ББ.

В здоровому тілі здорова душа.
Де сила, там воля витає.

Пісня руховиків.

Хочу подати в нинішнім начерку вістку про стан руханки* серед українців в Европі.

Представляю вкоротці діяльність важніших товариств.

І. «СОКІЛ-БАТЬКО»[4]

1. Засідання і письма

Від січня 1924 до 15. IV. 1925 р. відбула старшина «Сокола-Батька» 15 засідань. Усіх письм вплинуло 237, вислано 269. Членів було 507.

Старшина на кожнім засіданні приймала все нових і нових членів т[оварист]ва, переважно академіків. Є надія, що придбають вони товариству нові успіхи в роботі.

Старшина прийняла новий однострій.

Старшина розважала справу оплат за руханку і справу продання театральних декорацій «Соколові» в Лисятичах.

Для полагоди письм і дрібних справ прийнято до товариства постійного платного урядника. На платню складаються добровільно члени старшини (від 13. XI. 1924).

Справа уставу затяглася м[іж] и[ншим] тому, що рукопись уставу пропала підчас війни, а зміни, прийняті на XXIV Заг. Надзв. Зборах з дня 4 листопада 1924 польський уряд не хотів прийняти до відома.

---

*Руханка – фізкультура. – *Упоряд.*

2. Секції

Організаційна секція вислала у грудні 1923 нариси звітів до всіх товариств, щоби дали відповідь про свою діяльність.

Забавова секція улаштувала Маланчин вечір, що приніс деякий дохід.

Від пожарної секції відбув т. Ігнат курс пожарництва для (10) членів зі Збоїськ, в березні 1924.

З рамени руханкової секції улаштувала т. О. Суховерська курс діточих гор та забав для учительства народних та виділових шкіл, що стягнув поверх 30 учасників та тривав від 3–30 березня 1924.

Змагова (спортова) секція під проводом О. Навроцького зачала живу працю від 16 березня 1924.

Змагова секція працювала майже як зовсім окреме товариство, хоча й при діяльній допомозі членів старшини «Сокола-Батька». Про її працю свідчить хоч би число відбутих за р. 1924 засідань 43. Заснувалась вона дня 16 березня 1924.

Лещетарська* секція має добрий провід, а не працює лише за браком – снігу і зими.

Секція тяжкої атлетики під проводом С. Коцюби веде правильно вправи в дужанню**, до чого записалося поверх 40 борців. (Підстілку закуплено за квоту около 600 зол. и.).

3. «Український город»[5]

Найважнішою справою є справа «Українського городу» у Львові.

Гроші $1000.00, зложені на руки проф. І. Боберського[6], а прислані через нього на закупно землі під «Український город», були уміщені на щадничій*** книжечці у Краєвім Союзі Кредитовім у польських марках.

---

* Лещетарська – лижна. – *Упоряд.*

** Дужання – боротьба. – *Упоряд.*

*** Щаднича – ощадна. – *Упоряд.*

Через це, що гроші в Європі стратили на вартості, зменшилася вартість також тих грошей. Вальоризаційний* закон привернув їм вартість, а Краєвий Союз Кредитовий признав «Соколові-Батькові» повну суму $1000.00 яка дня 1 серпня 1925 може бути піднята в цілості, щоби закупити землю.

Від 1 лютого 1925 ця квота процентуєсь на 12 проц[ентів].

З різних збірок, жертв і доходів «Сокола-Батька» закуплено новий уділ на «Український город» за 500 доларів і пороблено заходи щодо закупна слідуючого уділу.

Перекусню в «Українськім городі» в році 1924 винаймлено «Соколові III», на Городецькім.

Для збирання фондів на цілі «Українського городу» придумав проф. С. Гайдучок Золоту Книгу, яку виконав по мистецьки переплетник т. Кривецький. До тої книги записуються всі українські громадяни, що пожертвують даток на закупно** майдану. Для української молоді видані будуть окремі золоті листки.

У митрополита Шептицького була делегація від «Сокола-Батька» дня 3 січня 1924: М. Заячківський, д-р М. Волошин, І. Ігнат. Митрополит заложив сто доларів ($100.00) на закупно землі під «Український город».

Вислано до Америки до Українського Народного Союзу в Джерзі Сіті і до Канади до Братства св. Николая у Вінніпегу грамоти, зложені проф. Ст. Гайдуком, з просьбою о підмоги на «Український город».

Громадянство переконане, що ті два найважніші українські товариства в Америці і в Канаді поспішать з допомогою від себе на цю важну організаційну справу.

Мимо скупих доходів «Сокіл-Батько» перевів у цьому році деякі добудови в «Українськім городі». Цілий «Город» засаджено довкола деревцями (ясенями), збудовано піддашшя для

---

* Вальоризаційний (від valovisaon – оцінювати) – пов'язаний з переоцінкою або підвищенням вартості товарів, цінних паперів, валюти та ін. – *Упоряд.*

** Закупно – купівля. – *Упоряд.*

видців*, перекусню**, склад спортового приладдя, дві одягальні і сторожівну. Довкола площі поставлено поруччя і лавочки, збудовано біжню***, скочню**** і круги для метів*****. Вкінці очищено шлях наколесників****** і наставлено 2 токи ситківкові*******. Працями кермував інж[енер] Свірський. В проекті залишилася будова степениць******** і основна направа шляху заколесників.

Спортова секція «Сокола-Батька» збудувала перед Академічним Домом ще три ситківкові токи з цілим уряджен-ням. Договір винайму на 3 роки з Наук[овим] тов[ариством] ім. Шевченка підписала старшина «Сокола-Батька».

Збірку фондів на «Український город» доручено проф. Гайдучкові, який м[іж] и[ншим] заложив окремий фонд ім. І. Боберського (жертва********* найменше $1.00), який має служити виключно на поширення майдану.

«Український город» – це осередок руханки і змагу. Без цього «Городу» неможливі ніякі вправи, ніякі змагання і немислима ніяка організація молодіжі та широких мас.

Воєнних і бурливих 10 літ здержало переведення закупна «Городу».

З Канади і зі Злучених Держав********** пливуть постійно датки на закупно землі під «Український город».

Нема сумніву, що українці за морем підопруть це діло так, щоби його можна перевести до кінця, закупити потрібну землю і уладити «Город» як слід.

---

* Видці – глядачі. – *Упоряд.*

** Перекусня – їдальня. – *Упоряд.*

*** Біжня – бігова доріжка. – *Упоряд.*

**** Скочня – трамплін. – *Упоряд.*

***** Круги для метів – диски для метання. – *Упоряд..*

****** Наколесники – велосипедисти. – *Упоряд.*

******* Ситківка – теніс. – *Упоряд.*

******** Степениця – трибуна. – *Упоряд.*

********* Жертва – тут: пожертва. – *Упоряд.*

********** Злучені (Сполучені) держави – Сполучені Штати Америки. – *Упоряд.*

4. Устав і прапор

На багатьох засіданнях була дискутована справа зміни уставу «Сокола-Батька» і філій з огляду на змінені політичні відносини і притирки властей. Ті зміни поробив др. Волошин, але устав досі не затверджений.

В зв'язку з уставом обговорювано жалі філій, що власті закривають їм товариства з різних чисто формальних причин. Філії діставали правні поради, як мають поступати.

Довго не сходила і досі не сходить з порядку нарад старшини справа прапора, що його заграбила безправно львівська поліція на янівському кладовищі по панахиді за наших членів, що наложили головами у Львові підчас пам'ятних боїв 1918 р.Пішло багато письм до властей, роблено й особисті заходи, але прапор до нині арештований в поліції.

5. Відносини до других товариств

Старшина «Сокола-Батька» через своїх відпоручників брала участь у різних святочних обходах, академіях та инших сходинах чужих товариств: на Левандівці (8. IX.), на посвяченню Народного Дому в Лисятичах (12. IX.), на святі «Сокола III.», на академії «Друкаря» (18. V.), на спортовій анкеті (22. VI.), на Здвизі «Січей» (22. VI.), в панахиді за А. Коцка (28. VI.), на вступнім святі з нагоди отворення зали «Сокола» в Станиславові (1. II. 1925), на просфорі ремісників у «Соколі III.» – Висилані члени виділу: гол. М. Заячківський, М. Волошин, Ст. Гайдучок, М. Левицький, Л. Огоновський, Т. Франко, Ігнат, Галібей виголошували там привіти, довші промови та складали, де було треба, датки від «Сокола-Батька».

Кромі того старшина вислала привітне письмо з нагоди 100-ліття хорватського «Сокола» та визначила місцевого українця в Загребі своїм відпоручником.

Що до участи в Олімпійськім Комітеті, що мав би заснуватися в Празі, рішено поки що здержатися з огляду на роздвоєння між нашою академічною молодежжю.

Др. Волошин заступав товариство при відслоненню портрету бл[аженної] п[ам'яті] Дм. Вітовського дня 30 березня 1924.

Стрийському «Соколові» вислано вираз співчуття з приводу смерти тов. Мусикевича.

6. Прилюдні виступи

Прилюдні виступи уладжувала руханкова та забавова секція.

Дуже гарно випав руханковий фести* дня 1 червня 1924 з різноманітною програмою при музиці. Крім членів і виділів «Сокола-Батька» вправляв ще відділ бобрецьких руховиків (списами) під проводом п. С. Козакевича.

Руханкова Секція помагала теж при улаштуванню V Запорізьких ігрищ, до яких фірму дав «Український спортовий союз». Укр[аїнська] олімпіада відбувалася в днях 12, 13, і 14 вересня та стягнула поверх 100 змаговців і видців**.

Руханковий вечір у Народнім Домі з 2 січня 1925 відбувся з участю славного борця Богатирева Богуславського. Вправи відділів виконані були бездоганно, особливо вежі.

7. Загальні збори «Сокола-Батька»

Загальні збори відбулися дня 7 березня 1925 р. при живій участи пів сотні самих львівських членів. В кінцевій промові проф. Гайдучок начеркнув план дальшої праці, що повинна йти в першу чергу по містах, аби притягнути і зорганізувати молодь. До виділу увійшло кілька нових людей, знаних змаговиків: містоголова О. Навроцький, господар «Українського городу», І. Волинець і З. Русин.

Новий виділ виєднав в «Дністрі» позичку $1000 та приступив з початком цвітня до будови степениці в «Українськім

---

* Фестини – свято. – *Упоряд.*

** Видці – глядачі, спостерігачі. – *Упоряд.*

городі» та инших уладжень. В плані є направа шляху наколесників і закупно нових уділів землі.

8. Гість з Канади

Великою подією були відвідини п. Йосифа Дика, адвоката з Канади. Це був гість, яким всі тішилися і щиро його вітали.

На осібнім празничнім засіданню старшини вручив йому голова «Сокола-Батька» альбом зі світлинами прилюдних руханкових виступів і змагань.

Це було 6. XI. 1924.

П. Йосиф Дик приїхав до Галичини як відпоручник канадійського правительства, щоби приглянутися відносинам в Европі.

Він мав нагоду оглянути домівку «Сокола-Батька» і «Український город», над якого закупном все єще працюємо, бо війна і неволя припинили нам роботу коло розпродажі квадратових метрів землі.

П. Дик висказався, що на так високу ціль як майдан для молодіжи, для будучої побідної сили українського народу поспішать із закупном землі Українці з Америки і з Канади, але треба до них відзиватися і справу пригадувати та пояснювати.

9. Філії «Сокола-Батька»

У Львові крім «Сокола-Батька», ще три товариства-філії: 1) на жовківськім передмістю, 2) на городецькім передмістю, 3) на личаківськім передмістю.

Два послідні товариства винайняли площі до рухових забав і гор і збирають гроші на будову власних рухівень*.

Поза Львовом належать до «Сокола-Батька» філії, які звуться то «Сокіл», то «Січ», залежить це виключно від цього, котра назва в місцевості людям більше до вподоби.

З-поміж сільських філій лише 14 прислало дотепер звіти,

* Рухівня – спортзал. – *Упоряд.*

а саме відповіді на розіслані запити, яких пішло поверх 100. Відповіді переважно неповні. Праця ведеться лише там, де до неї береться енергійна людина. Деякі філії пишуть, що перешкод з боку властей не було жадних, а трохи нижче читаємо, що й праці жадної не було. Число членів у філіях хитається від 20–80, з чого малий процент дівчат. Серед членів переважно молодь. Вправляють дуже мало, в бібліотеках є пересічно 30 книжок. Від «Сокола-Батька» просять нових статутів, взорів до подань, порад, але видань не купують. З усіх філій найкращі успіхи праці мав «Сокіл» у Тернополі. Дуже гарно розвивається теж «Сокіл» у Бібрці під умілим проводом п. С. Козакевича (немічника!) «Сокіл» має кілька відділів до вправ, дав зробити місцевим майстрам тяжкі руханкові прилади, як коня, поручню, козел, а навіть дручник. Міські хлопці не раз прямо з роботи приходять на вправи й держаться не гірше від львівських руховиків. Часто дають фестини з вправами, а навіть приїздять до Львова та виводять тяжкі вправи списами. З приладами їздять по селах Бобреччини і Ходорівщини та дають руханкові вечері. Декуди селяни дуже полюбили собі такі виступи і самі справляють собі рубанкові прилади.

Бобрецька філія може бути зразком для всіх инших товариств.

II. «УКРАЇНСЬКИЙ СПОРТОВИЙ СОЮЗ»

1. Установчі збори

Установчі збори «Укр[аїнського] спортового союзу» (спортової секції «Сокола-Батька») відбулися дня 16 березня 1924 о годні 10 рано в домівці С. Б-а. Кромі львівських змаговців і руховиків заступлені були представники українських спортових клубів Станиславова, Перемишля, Тернополя, Дрогобича і Золочева.

2. Устав

На тім засіданню обговорено й ухвалено устав «Українського спортового союзу» та правильник спортової секції «Сокола-Батька». Проф. Гайдучок подав докладний план змагань у різних галузях спортів на цілий рік 1924 і його ухвалено без змін. Потім вибрано Виділ «Союзу», втягаючи до нього також поза львівських членів і вирішено висоту вписового та вкладок.

3. Виділ

Склад виділу: голова О. Навроцький, заст[упник] О. Каратницький, скарбник О. Лотоцький, секретар Тарас Франко, чотири члени за місцеві: В. Чубатий (Тернопіль), С. Лавецький (Перемишль), Тарнавський (Золочів), Верхоля (Любінь) і чотири львівські заступники: інж[енер] Свірський, Ю. Вінцковський, Ст. Гайдучок, М. Левицький. Виділ змінився протягом року остільки, що дібрано до нього п. Русина З. і З. Копертинську, потім Ст. Слєзака і Терлецького зі Самбора.

Виділ збирався на засідання правильно щотижня та протягом нецілого року відбув нарад 43.

Зараз на першім засіданню 18. III. [19]24 приділено членам виділу окремі реферати та аґенди*. І так реферат організаційний обняв М. Тарнавський, спортовий – С. Гайдучок, пресовий і пропаганди – Т. Франко.

На внесок Охримовича рішено заснувати у Львові «Українську спортову кооперативу» й ухвалено висоту вписового пів з. франка й уділу 1 з. франк та вибрано Надзірну Раду й Старшину Спілки.

Вибрано до кожної галузі спорту фахових референтів.

До наколесників і світливства** – Ю. Вінцковський. Пізніше наколесників організував З. Русин.

---

* Аґенда (*англ.*). – порядок денний. – *Упоряд.*

** Світливство – фотосправа. – *Упоряд.*

До копаного мяча (фут-болл) – Верхола, пізніше В. Стецький і В. Решетилович, до ситківки (теннісу) – Т. Франка, до легкого дружництва (атлетики) С. Гайдучок, до тяжкого дужництва (атлетики) – Ст. Коцюба, до мандрівництва (туристики) т-а Пашкевичівна, п. О. Дашкевич; до лещетарства – З. Русин; на провідницю жіночих відділів – З. Копертинську. До водного змагу нікого.

4. Пропаганда спорту

Для пропаганди спорту ухвалено вислати з відчитами: Ст. Гайдучка до Золочева і Т. Франка до Перемишля 30. III., а у Львові улаштувати Спортовий Чайний Вечір. Він відбувся 5 цвітня в домівці С. Б. з такою програмою:

Вступне слово – Т. Франка, декламація, спів, перегляд змаговців з поясненнями проф. Гайдучка. З вечора був малий дохід.

5. Ситківкові токи

Головним ділом «У[країнського] спорт[ового] союзу» було заложення трьох ситківкових токів на площі перед Академічним Домом. Майдан винаймлено від Академічного Дому на три роки. Умову списано з Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка. Урядженням грища зайнявся п. З. Русин та довів діло щасливо до кінця. Кошти вирівняння та будови 3-ох токів, три мотузяні сітки з корбами, сітка довкола і поміст з дощок, лавочки і стіл винесли поверх 2 мільярдів польських марок (при чім 1,800,000 м. п. 1 зол. або одна п'ята часть дол. амер: 20 центів ам.).

6. Змагання копаним м'ячем

На засіданню 1 травня 1924 ухвалено порядок змагань о мистецтво в копанім м'ячі. Перші змагання були 11 травня 1924 у Львові між «Україною» та «Беркутом» з Перемишля.

На дальші змагання «Союз» призначав постійно суддів і не раз оплачував їм дорогу, пр[оїзд] до Калуша 18. V. 1924. Змагання обговорювано потім на повнім засіданню, а оцінки до часописів писали: Т. Франко, В. Стоцький і В. Решетилович.

7. Наколесники

Змагання наколесників улаштував 18. V. п. Ю. Вінцковський, а 15. VI. п. З. Русин. Того ж дня відбулося відкриття 3-ох ситківкових токів перед Акад[емічним] Домом, при чім виголосив промову та пояснив правила гри проф. С. Гайдучок. Правильник і цінник виробив З. Русин і його прийнято на засіданню з дня 19. V. 1924.

8. Ситківкові змагання

Змагання ситківкові весняні відбулися 21 і 22 червня у Львові, бо в Станиславові не було токів. Змагання зорганізували п. Русин і Т. Франко. Судіювали самі грачі за браком безсторонніх суддів. Учасників було 24 у 2-ох клясах. Переможцям видано похвальні грамоти.

До осінніх змагань олімпіади в ситківці стануло 19 учасників у 2 клясах. Змагання відбувалися системою вилучування грачів. Побідники одержали нагороди цінними предметами. Поза конкурсом перше місце здобув інж[енер] Вітковський.

9. Товариство прихильників змагу (спорту)

«Союз» дав ініціативу до заснування статутового «Тов[ариств]а прихильників спорту», зложеного із старших громадян, що мали би фінансувати спортові підприємства. Спортова анкета й Установчі Збори нового тов[ариств]а відбулися 22 червня 1924 в домівці «Просвіти».

10. Запорізькі змагання

V Запорізькі змагання відбулися у Львові в днях 12, 13 і 14 вересня 1924. Заступлені були такі галузі змагу:

Легке дужництво, хід, біги і мети. Копаний м'яч, перегони наколесників, плав і ситківка.

Участь брало коло 100 змаговців, члени ось таких змагових товариств, клубів і гуртків:

Львів – «Україна», «Русалка», «Зоря», Ремісничa і гімназійна (з філії), Львів-Клепарів – «Мета».

Станиславів – «Буй-Тур».

Перемишль – «Беркут».

Рогатин – «Стрілець».

Копневі змагання розіграли між собою дружини «Львова» і «Краю».

Судіював т. Ст. Слєзак.

Суддями до легкого дужництва були: С. Гайдучок, Ст. Слєзак і І. Волинець.

Осяги були подекуди ліпші від передвоєнних.

Що до техніки три наші найліпші дружини: «Україна», «Беркут» і «Буй-Тур» не уступають передвоєнній «Україні» та стоять на рівні чужих Б-клясових дружин.

В ситківці замітні поступи у деяких грачів, що набрали краси й певності в грі (З. Сасик).

Нагороди для переможців у змаганнях пожертвувані були товариствами, редакціями й окремими особами. Роздача відбулася в неділю 21 вересня.

Того ж дня на площі С[окола-]Б[атька] відбулися вправи змагунів, щоби перевищити осяги Запорізьких змагань, і деяким це справді вдалося.

Ще краще випали осяги перемиських змагунів дня 18. X. у Перемишлі.

11. Тяжке дужництво

Що до тяжкої атлетики закуплено підстілку коштом 600 зол. та улаштовано курс для дужців під проводом п. С. Коцюби. Вправи ведуться цілу осінь і зиму. Три пари дужців виступали на руханковім попису «Сокола-Батька» дня 2 січня 1925, а змагання для всіх борців назначені на березень.

12. Члени «Союзу»:

«Україна» – Львів.
«Русалка», (чл. 22.).
«Стрілець» на Знесінню, гол. Добрянський.
«Зоря», (чл. 22.) У. С. К. гім. філії.
«Мета».
«Укр. лещетарський клуб».
«Укр. ситківковий клуб.»
«Спортовий кружок студентів У. В. III.» – Голова О. Тарнавськнй, чл. 25.
«Поділля» в Тернополі.

Клич: Проб'єм противникові
ворота. Напевно.
Але вчімся копати і поодиноко
і всі разом в дружині.
Про «Копаний М'яч». ОЕИ

13. Проекти і плани

Др. І. Сохацький, адвокат з Калуша, предкладав (24. III. 1924), аби українські руховики і змагуни за його приміром покинули навичку курення.

Проф. С. Гайдучок піднявся улаштувати короткий курс легкого дужництва й копаного м'яча. Курс не відбувся з браку фондів.

Тренером до легкої атлетики був п. І. Волинець, ситківки безкорисно вчили п. З. Русин, Т. Франко і Сасик, а курс тяжкого дужництва веде п. С. Коцюба.

Не здійснився проект С. Гайдучка відбути поодинокі точки Запорізьких змагань у різних місцевостях Зах[ідної] України за браком технічних засобів, а головно тому, що на місцях не було охочих і тямучих людей.

Копуновий клуб «Хортиця» у Рівнім хотів розіграти м'ячеві змагання з клубами «Союзу», але не було грошей на залізницю.

Досі не вдалося зорганізувати сполук для окремих галузей спорту після предложення п. С. Слєзака.

«Союз» не може здобутися на власну домівку і міститься в тіснім бюрі «Сокола-Батька».

Порожня каса не позволяє передплачувати чужі спортові часописи ані видавати спортові летючки, як предкладав О. Навроцький.

Для збільшення готівки радив Т. Франко улаштувати кілька спортових вечорів і одну лотерею для членів.

Мимо широкої переписки, мимо газетних зазивів і пригадок досі не вдалося притягнути до «Союзу» всіх українських спортових клубів та гуртків і дістати від них звіти їхньої праці і спис змаговиків.

***

Бистрий зір і смілий хід,
Сильну грудь і руки,
Карний дух до злуки
Знайде наш козачий рід
Волю здобувати,
Світу дорівняти.

Рек.

14. Адреси

Адреса голови «Сокола-Батька»:

Микола Заячківський, Львів, Ринок, 36.

Адреса скарбника «Сокола-Батька»: Микола Левицький, Львів, Ринок, 10.

Адреса професора Стефана Гайдучка: Львів, ул. Рея, ч. 6.

Адреса Тараса Франка: Львів, ул. Сапіги, ч. 10.

Адреса проф. І. Боберського: Вінніпег, Ман. Канада. Box 3777.

Адреса «Сокола-Батька», а також «Українського спортового союзу»: Львів, ул. Руська, ч. 20.

Адреса осередні в Сполучених Державах:

«Sitch», 2406, W. Chicago Ave., Chicago, III., U. S. A.

III. «КРУЖОК НАКОЛЕСНИКІВ "СОКОЛА–БАТЬКА"»

Кружок наколеснників «С[окола]-Б[атька]» мав 25 членів. Голова З. Русин, справник В. Ґоліян. Відкриття сезону відбулося в «Українськім городі» дня 18 травня.

Члени кружка виступали на фестині 1 червня 1924.

Дня 8 червня була товариська прогулька до Винник, а 15 червня відбулися перегони на 20 км. з півметком на гостинці Львів-Янів. Переможець І. Крук.

На V Зап[орізьких] змаганнях кружок брав участь у перегонах на 10 км та провірював хід.

Головною перепоною для праці кружка був відповідний стан шляху наколесників в «Українськім городі».

IV. «УКРАЇНА»

Спортове товариство «Україна» у Львові, основане в році 1912.

Голова – інж[енер] Васюта, секретар – В. Решетелович, членів 54.

Працювало чотири секції.

Копунова секція під приводом Верхоли Омеляна розіграла в сезоні 22 м'ячеві стрічі з українськими дружинами і кілька з VI (поль.) округом, з того програних 3. Дружина здобу-

ла першу нагороду в змаганнях за мистецтво «Укр[аїнського] Сп[ортового] Союзу». Заходи коло створення другої дружини досі не увінчалися успіхом. Шкодять праці роздор між академічною молодю.

Легко-атлетична секція, члени: Дахнівський, Присташ і Жарський здобули перші нагороди на V Запорозьких ігрищах.

Ситківкова секція працювала під проводом Т. Франка і З. Русина.

Ведено курс гри ситківки для студентів і дівчат. Улаштовано два змагання в червні 1921 і у вересні того ж року.

Забавова секція дала один фестин й одні вечорниці 2. II. 1925.

V. «КАРПАТСЬКИЙ ЛЕЩЕТАРСЬКИЙ КЛУБ»

«Карп[атський] лещетарський клуб» у Львові існує від 11 жовтня 1924, а уставово від 2 грудня. Голова: Шепарович, містоголова З. Русин, писар В. Рожанківський.

Клуб улаштував досі один кімнатний курс їзди на лещатах та уладив дві прогульки до Зелем'янки і Славська у днях 19 і 20 січня та 1 і 2 лютого 1925 р. Заходом «К[арпатського] л[ещетарського] к[лубу]» відбулися два популярні відчити, а саме п. Русина «Лещети» і проф. С. Гайдучка «Чим є для нас зимовий спорт».

Товариство має 38 членів, з того 5 учасників та 1 чл[ен] почесний. Сходини ширші відбувалися щомісячно, а самого виділу раз на тиждень. Тимчасова домівка при тов[аристві] «Укр. Захоронка» і винаймлений захист в Зелем'янці. Клуб має знижку для своїх членів на «Світязі». З Hochschule fuer Leibesuebungen у Берліні обіцяно прислати товариству книжки, поради, тренера. Клуб має свої відзнаки по проекту арт. маляра Лісовського. Спортові прибори члени клубу закуповують тільки в «Укр[аїнському] спорт[овому] кооперативі».

VI. «СТРІЛЕЦЬ»

Укр[аїнський] спорт[овий] кружок на Знесінню коло Львова.

Кружок «Стрілець» заснований і прийнятий до «Укр[аїнського] Спорт[ового] Союзу» в червні 1924 р.

Голова: Кирилюк Осип, писар Климко, членів 22.

При кружку існує секція наколесників, що відбула колесом прогульки: 1 до Бережан, три до Винник, дві до Жовкви. Кромі того члени робили піші прогульки в поблизькі околиці.

Копунова секція відбувала підготови двічі в тижні та розіграла одні змагання з місцевою п. дружиною «Аркадія» з вислідом 2:1.

Секція легко – дужнича вправляла рідко, та все-таки вислала на V Запорізькі ігрища 3-ох членів і в дальших змаганнях братиме діяльну участь.

VII. «ЗОРЯ» У ЛЬВОВІ

Український спортовий клуб «Зоря» існує при товаристві укр[аїнських] ремісників тої ж назви. Голова Оприск, секретар Білик, чл. 30. Новозорганізована дружина копаного має вже цілий виряд. В році 1924 розіграла 15 стріч переважно з українськими дружинами «Україною», «Зорею» («Галичанкою» з філії укр[аїнської] гімн[азії]) та з «Русалкою» з головної гімназії. Дружина «Зорі» має знаменитий матеріал, про що свідчить найкраще факт, що виграла дві стрічі з «Україною», щоправда в слабшім складі.

Члени кружка брали також участь у легко дужничих змаганнях (Беґей).

Ремісничий відділ належить до найкращих у «Соколі-Батьку» і так само ремісничa дружина копунів вибиваються на перше місце.

VIII. «ПЛАЙ»

Укр[аїнське] мандрівничо-краєзнавче товариство у Львові

«Плай» заснований в літі 1924, офіціально існує від 16 жовтня 1924, коли відбулися Установчі Загальні Збори.

Голова др. Старосольський, членів 58. Уряджено дві прогульки по старім Львові під приводом проф. І. Крип'якевича, що давав цікаві і цінні пояснення.

Т-во поробило старання, щоби заложити філії в краю.

Пробувало приступити до туристичної Ліги між Польщею а Чехо-Словаччиною, але не вдалося.

Виділ уложив план і порядок прогульок на літний сезон 1925 р.

IX. «ПОДІЛЛЯ» В ТЕРНОПОЛІ

Український спортовий клуб «Поділля» існує як філія (секція) перемиського «Сокола».

Голова Чубатий, заст. Онуферко, членів 38 і непомагаючих 30.

Заг[альні] збори були 20 цвітня 1924.

Зорганізовані: дружина копаного м'яча (що, на жаль, не брала участи в V Зап[орізьких] змаганнях), гурт наколесників і гурт легкого дужництва.

М'ячевих стріч розіграно в сезоні 12, у тім зі «Стрілою» в Чорткові, в Копичинцях з жидівськими дружинами і польською 54 п. ц.

Зі всіх змагань, кромі з «Україною» і з «Поділлям», вийшли побідно.

Брак змагового приладдя перешкоджає у вправах.

X. «СОКІЛ» В КОЛОМИЇ

«Сокіл» в Коломиї гуртує коло 80 змагунів під проводом проф. Петра Франка. Мають відділи [а)] до гри в ручний, копаний, кошиковий і киданий м'яч, б) відділи до легкого і тяжкого дужництва, в) до шерму, г) до боксу.

XI. «БЕРКУТ» В ПЕРЕМИШЛІ

«Беркут» у Перемишлі існує як спортова секція місцевого «Сокола». Загальні збори 9 березня 1924. Голова С. Лавецький, секретар А. Кузьмів.

Клуб має секції: копаного м'яча, легкого дужництва, прилюдних виступів, драматичний кружок, шведської руханки, боксу і шерму*, пливацько-веслярську, зимових спортів і, крім того – мистецьку горстку.

Клуб мав три копуневі дружини, що розіграли в минулому році 13 змагань, з того 3 о мистецтво «Українського Спортового Союзу».

З легко дужницької секції 13 членів брали участь у V Запорізьких ігрищах, де здобули навіть кілька перших нагород. Секція відбула також у Перемишлі власні змагання при участі 15-ох членів, що почасти осяги V Запорізьких ігрищ.

Секція прилюдних виступів дала руханковий попис у серпні 1924 р.

Заходом мистецької горстки відбулися два відчити на спортові теми. Малярі виготовляли мистецькі оповістки на різні прилюдні виступи.

Всі секції вправляли правильно залежно від пори року.

---

* Шерм (*італ.*) – фехтування. – *Упоряд.*

XII. «БОГУН»

У. С. К. в Комарні

Товариство «Богун» засноване в Комарні після розв'язання властями місцевого «Сокола».

Головна увага присвячена копаному м'ячеві. Дружина «Богун» розіграла кілька м'ячевих стріч із Ж.С.К. «Маккабі», з двома жид[івськими] дружинами зі Львова і польськими «Л.К.С.» з Рудок.

Крім того дано один фестин на дохід «Рідної школи». Голова Ольховий Вол., студ[ент] прав[ник]. Членів 30.

XIII. «ПІДГІР'Я»

У. С. К. в Дрогобичі

Заг. збори «Підгір'я» в Дрогобичі були в грудні 1924. Голова проф. Байрак, секретар В. Веселий, чл[енів] 63.

З доходу з вечорниць закуплено сорочки для одної копуневої дружини. Вона розіграла 8 стріч з українськими та жидівськими і польськими дружинами, між ними з «Україною» (12:0). Існує ще секція наколесників та прогулькова, що улаштувала прогульки на Урич, до Зелем'янки та инші.

XIV. «УКРАЇНСЬКИЙ СІЧОВИЙ СОЮЗ»

Повітова «Січ» у Львові святкувала в неділю 21 липня 1925 25-літній ювілей заснування першої «Січи» в Заваллю, Снятинського повіту, повітовим січовим здвигом в «Українськім городі». Вже в 2-гій годині попол[удні] велика площа почала заповнюватися січовиками й січовичками, що пішо або возами прибули на свято з підльвівських сіл. Явилася теж старшина львівської повітової «Січи» з повітовим отаманом д[окто]ром Романом Дашкевичем на чолі. Сприятлива погода, якої вже давно не було, виманила на «Український город» львівську публіку, серед якої переважало ремісництво

й робітництво. Інтелігенції було дуже мало. На свято прибуло 5 «Січей» включно з львівською, 18 руханково-пожар[них] тов[арист]в, що існували під назвою «Луг» і таке ж одно товариство, що існує під назвою братства. Разом явилося понад 1,500 членів, зорґанізованих в 24 товариствах. До вправ стало 540 січовиків і 260 січовичок, разом кругло 800. Решта не могла вправляти із-за недостачі місця на площі. Вільні вправи топірцями січовичок випали над сподівання гарно. Захоплення серед публіки викликали вежі, ставлені ремісничою молоддю «Сокола». Та найбільше враження викликав танець «аркан», відданий справді по мистецьки хлопчиками-підлітками, учнями школи ім. Б. Грінченка. Ця точка припала до вподоби публіці, що її ще раз треба було повторити. Січовики і січовички виступали в однакових уборах, які здалека можна було взяти за однострої. Особливо гарно у своїх вишиванках представлялися січовики. Хлопчики виступали в лентах, граціозних народних однострояx.

Був теж біг до мети. Після скінчених вправ музика заграла «Ще не вмерла Україна». Опісля уформувалася дефіляда січовиків і січовичок. Чвірками переходили вони під оплески публіки, віддаючи пошану своєму прапорові й отаманові.

Годиться зазначити, що повітова «Січ» у Львові гідно відсвяткувала 25-літній ювілей заснування першої «Січи». Слідно працю в напрямку організації селянської молоді. Коли б так само йшла праця в цілому краю, то можна тоді спокійно глядіти в будуччину. Тоді сміло можемо твердити, що ***обходимо ювілей, а не поминки.***

За «Ділом».

XV. ВОЛИНЬ

На Волині, як і взагалі на всіх українських землях, змаг розвивається поволі. Дружини слабо уладжені, борються з матеріальними труднощами і байдужістю власного громадянства. Мимо численних зазивів волинські клуби не всту-

пають у члени «Укр[аїнського] Сп[ортового] Союзу», не присилають своїх звітів, не подають імен своїх змаговиків. Тому цей нарис вийде неповний та недокладний.

Рівне має 35 українських змагунів та 3 спортові клуби: «Хортиця» і «Якор» (з 2 дружинами копунів). Члени вправляють також наколесництво і плав. «Хортиця» хотіла мин[улого] року розіграти кілька стріч у Львові, але не мала грошей на приїзд.

Головою клубу є Сидорчук. Грали з польськими і жидівськими дружинами все побідно. Загальний вислід 24:4.

В Луцьку при укр[аїнській] гімназії існує кружок самоосвіти «Юнак», що має м[іж] и[ншим] спортову секцію. Кружок під проводом братів Галасюків та В. Мулька вправляє головно копаний м'яч. Дружина має гарні, синьо-жовті одяги та розіграла кілька стріч з місцевими чужими дружинами. Кромі «Юнака» існують ще инші змагові гуртки.

В Кременці при укр[аїнській] приватній гімназії є спортовий кружок зі секціями плаву, лещетарства і санкарства. Для двох останніх галузей є в місці і найбільшій околиці чудове поземелля.

В Дубні є одна укр[аїнська] копунева дружина, а в околиці є давні чеські колонії і в їх копунів та «Соколів» гостять також українці. Господарі у гостей.

По инших волинських містечках і на Холмщині є українські спортові гуртки, але дуже слабі. Футбол грають або на чужих грищах, або десь на пасовиськах чи лісних полянах. Грають первісно, бо ні добрих грачів не бачили, ні підготовців (тренерів) не можуть роздобути.

XVI. БУКОВИНА

На Буковині стоїть український змаг досить високо, бо носіями його являються переважно бувші студенти німецьких університетів, що мають добру школу. На цілій Буковині є тепер яких шість копуневих українських дружин, між якими

перед веде «Довбуш», що має мистецтво Черновець. Колись та дружина була мистцем Румунії. Українські копуневі клуби належать до румунського копуневого союзу.

XVII. ПРИКАРПАТСЬКА УКРАЇНА

На Прикарпаттю найбільше поширений пласт. Інші змаги управляють мадяри і чехи. В їх копуневих дружинах грають також українці. Самостійно уладитися ще не вміють. Не шукають зв'язи зі Львовом.

XVIII. ВЕЛИКА УКРАЇНА

По всіх містах і містечках Великої України є змагові кружки, а при них копунові дружини, уладжені щоправда не на народній основі. Напрям цілій праці надає установа «Фізичної культури» в Харкові, що видає «Вісник фізичної культури».

Найсильніша копунева дружина є «Штурм» у Харкові. Вона вийшла побідно з усіх змагань з представниками радянських республік Криму, Закавказзя, а навіть двічі побила Москву та має першенство в копанім м'ячу на цілий Радянський Союз.

В міжнародних змаганнях з представничими дружинами чужих держав побив Харків – фінляндців, норвежців і німців (5. X. 1924).

Олімпійські змагання, що їх улаштовує щороку Фіз Культура називається там спартакіада. Останні легкоатлетичні й жіночі осяги є середньо добрі (пр. диск 30 м., скок* 6 м., куля обіруч 17,31 м., скок у гору 1,56 м.).

При добрій праці Україна могтиме ставати з успіхом до найближчих міжнародних олімпійських змагань 1928 р. в Голландії. Бойкотувати їх не мало би їх ніякої цілі. Німеччина, напевно, братиме в них видатну участь і вже тепер ведеться там гарячкова праця над підготовою.

---

*Скок – стрибок. – *Упоряд.*

XIX. УКРАЇНСЬКИЙ ЗМАГ В ЧЕХІЇ

Високо розвинувся український спорт в Чехії, де дніпряни переганяються з дністрянами.

В ***Празі*** є «Український Спортовий Союз», що організує усі ділянки спорту. Голова: П. Вересюк, секретар: Яр. Алексевич. До «Союзу» належить коло 300 українських спортовців, переважно академічна молодь. В столиці Чехії є дві українські копуневі дружини, що грають із німецькими та чеськими дружинами, щоправда, не з першими. В Подєбрадах є сильна дружина копунів (Дніпрян), що поволі переганяє українців в Празі.

В ***Пшібрамі*** є коло 60 змагунів і вони мають тут дружини копаного м'яча. Відзначаються красою та лицарськостю в грі.

Чеські дружини з менших міст радо запрошують українців на стрічі та розголошують це як міжнародні змагання.

Укр. збір суддів копаного м'яча має 20 фахових суддів, що поздавали іспити перед чеськими комісіями та судіюють не раз на чеських мистецьких змаганнях при 8–10.000 публіки.

XX. ЗА МОРЕМ

Наші браття в Америці і в Канаді живуть, так сказати б, в осередку світового спорту. Знаємо, що зможуть не одно навчитися і колись при нагоді скріпити своїм досвідом український змаг в Европі.

Тарас Франко.

ЗДВИГ

Молоді «Рідної школи» у Львові

І знов «Український город» дня 14 червня 1925 мав самих видців понад 3000! А дітвори! Завдяки пластунам і пластункам львівського коша взірцевий порядок. Паркан же під нашими плечима сам собою хитнувся, немовби просив: «Пере-

суньте мене, бо площа для українського Львова замала. Розширіть її».

Ще від здвигу 1914 р. такої маси видців і вправляючих не бачила площа. Знак, що серед львівського громадянства панує цікавість для руханки в «Рідній школі».

До спільної вільно ручної вправи стануло поверх 700 хлопців і дівчат. Не лише своєю масою, але певністю кроку, рівним виконанням вправ діти приковували зір глядачів. Обдумані знаки провідника причинилися дуже до того, що ціла точка вийшла гладко й певно.

Справно вийшла точка «човник хитається» виведена дітворою хлоп'ячої школи Т. Шевченка. Треба тільки рухи приноровлювати більше до хлоп'ячої вдачі, бо ж авторка мала на оці передовсім дівчат.

У двох точках дала нам школа Грінченка ствердити поважну роботу, вложену в підготовку свята. Спільна вільноручна вправа вийшла рівно, а «Аркан» 122 учнів захопив навіть дуже вибагливих знавців, з якими доводилося говорити. Треба було бачити те захоплення публіки своїм рідним танком. Не один міг ствердити, що «самі знаєте, що маєте». Авраменко може бути вдоволений, що його почин науки рідного танку запустив глибоке коріння між галичанами. На тому місці треба піднести, що рідна школа плекає й рідну культуру та йде модерними стежками в тому напрямі.

Програма свята була така багата, що годі над усіми точками розводитися. Прегарний помисл представити свобідними вправами «весна, літо, осінь» подобався не лише оригінальністю, але ще більше руханковим відтворенням. Найбільше оплесків збирали косарі зі школи князя Данила.

Не лучилися з цілим святом трійкові вежі уложені, на прихапці. Ті, що ставлять вежі, не можуть бути видцями і для всіх мусить бути призначена робота.

Слід ще зазначити, що учительство приготовлювало цілий виступ, не маючи ні руханкових саль, а навіть відповідного подвір'я при школах.

Чи не велика праця «Рідної школи» в такому напрямі? Чи не є це подиву гідна солідність у сповнюванню обов'язків серед таких тяжких обставин? Треба знати, що те учительство не раз по два місяці жде на свою платню.

Чому ж суспільність до того допускає? Положення того учительства нагадує мені положення галицького стрільця на Великій Україні, що між своїми помирав голодом. Нехай той 1 проц[ент] місячно дають не тільки урядовці, але всі. Свято дітвори виявило, що «Рідна школа» йде правильним шляхом.

Здвиг молоді «Рідної школи» доказує ясно, що закупно землі під «Український город» треба докінчити, так щоби в нім було якнайбільше простору для старших і молодших.

Ст. Гайдучок.

«ЛИС МИКИТА»

Критичний розбір поеми Івана Франка[7]

Світлій памяті дорогого Батька
посвячує цю працю
син

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

«Лис Микита» Івана Франка насуває з наукового погляду чимало проблем. Передусім цікаво, – чи всі зміни тексту, пороблені автором у дальших виданнях, щасливі. А далі – як розуміти загадкові місця популярно-наукового Франкового вводу «Хто такий „Лис Микита“ і відки родом»? Але ж до найцікавіших і не вирішених досі справ належить питання про джерела поеми, що саме спонукало автора написати свій твір: Ґете, „Lis Mykita“, чи фольклор? І далі – ступінь оригінальности віршованої казки, становище її в літературній творчости поета. Бо, правду сказати, авторські передмови і вступ до «Лиса Микити» мало помагають до розв'язки всіх цих питань.

Так само цікаве питання, наскільки зукраїнізувати вдалось інтернаціональний сюжет, на що звернула увагу критика, оцінюючи Франкову поему, а чого не добачила. Не цілком ще ясне і призначення твору, у зв'язку з розширенням поеми у другому виданні. Всі ці справи, а далі й генезу, враз із деякими споминами про Батька, й техніку твору старався я тут роз'яснити.

Уважаю за свій обов'язок на цьому місці скласти подяку всім Вп. п., що були мені помічні при цій праці: Вп. членам Філологічної Секції Наукового Товариства ім. Шевченка (передусім д-рові Я. Гординському) за різні вказівки й замітки, Вп. др. Щуратові за те, що звернув мені увагу на „Lis-a

Mykit-y“ та Вп. М. Вознякові за деякі виписки з листів Івана Франка й за инші поради.

Львів, 27. XII. 1927.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Праця, що її друкуємо, була прочитана на засіданні Філологічної Секції ще дня 14. II. 1927, та з різних причин залежалася досить довго в редакційній теці Секції. Найважніша – невідрадний сучасний грошовий стан Наукового Товариства ім. Шевченка, що не дозволяв довго приступати до друку. Крім цього, первісний текст розвідки, написаної з великим і зворушливим пієтизмом сина до батька – мусів, відповідно до ухвали Секції, за вказівками її членів, не один раз улягати змінам, а то й основним переробам у деяких частинах.

Приємно зазначити, що праця діждалася виходу з друку у *двадцяті роковини* смерти великозаслуженого довголітнього Голови Секції, найкращого Сина Галицької Землі й одного з найбільших її вчених, незабутнього – Івана Франка.

Львів, у травні, 1936.

[I.]

Десять видань „Лиса Микити“

Перше видання. „Лис Микита“ з'явився вперше в дитячому двотижневику „Дзвѳнокъ“, Львів, 1890, річник I, ч. 3–4, 6–21, надрукований т. зв. етимологічним правописом, себто „максимовичівкою“. Всіх пісень первісний текст має 9, ілюстрацій 16. Відбитка з „Дзвінка“: Др. Иванъ Франко, Лисъ Микита, з нѣмецкого переробивъ... Накладом редакції „Дзвѳнка“, з друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів 1891, 8°, ст. 100.

Друге видання: Лис Микита, з німецького переробив Іван Франко. Друге перероблене і розширене виданє. Львів, 1896.

Видане Р. Т. Педагогічного, ч. 48, ст. 153 + 2, 8°. На ст. 143–153 стаття: „Хто такий Лис Микита і звідки родом?“ Правопис т. зв. фонетичний, автор пише: *сьвіт, тїло;* мова справлена.

Третє видання: Лис Микита, з німецького переробив Іван Франко. Третє поправлене виданє. Накладом Р. Т. Педагогічного, ч. 100 (повинно бути 101), ст. XV+141+2, 8°, Львів, 1902. Стор. III–IV: Передмова до третього видання. Ст. V–XV: вступ „Хто такий Лис Микита і відки родом?“ Поправлене на східно-український лад, передусім VII й X пісня. Правопис: *зїлє, сьвіт, зняв ся,* але: *снїг.* Найчепурніше з усіх видань.

Четверте видання – р. 1909, накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, серія перша, ч. 113, ст. XV + 141 (+2). Ст. III–IV: Передмова до третього видання; ст. IV: Передмова до четвертого видання; ст. V–XV: „Хто такий Лис Микита і відки родом?“ Ст. 143–144. – Зміст. Передрук із III-го вид. з малими змінами. Папір гарний.

П'яте видання – з року 1914, Київ, ст. 149, ілюстрацій 31. Вступ і зміст книжки, 16°. Є це передрук із другого видання. Правопис: *світ, тіло.* Папір тонкий, білий. Нові ілюстрації.

Шосте видання – накладом Кооперативного Видавництва „Рух“, у серії „Дитяча та юнацька книгозбірня“ ч. 31., із передмовою й поясненнями О. Синявського, Харків, 1919, 16°, ст. 155+ III; Передмова+2; Зміст. Ілюстрації ті самі, що і в київському виданні. В передмові пише проф. Синявський, що „видання це є передрук з 5-го видання «Лиса Микити» Українсько-руської Видавничої Спілки у Львові“, але це не так. Раз, що видання У.-Р. В. Спілки було з ряду четверте, а не – п'яте, а по-друге, в харківському виданні нема тих змін тексту, що поробив автор у третьому супроти другого видання. Це більше передрук із київського видання, що спирається на друге львівське, з малими змінами.

Крім передмови, редактор дав іще збоку і вдолині тексту пояснення мало- й незрозумілих слів і пише про це так (ст. II): „От чому «Лис Микита» для дітей Наддніпрянщини, а особливо Лівобережної України, подекуди буде незрозумілим. Щоб цього не було, у цьому виданні зроблено таке: малозрозумілі

або незрозумілі слова відзначено зірочкою, а тут же праворуч на березі їх пояснено: цілі ж вирази або закінчення слів, несхожі з нашими, пояснено внизу сторінки в виносці. Зроблено ще й заміни в самих віршах де-яких виразів і окремих слів на зрозуміліші, але цього не багато".

Всіх пояснень до тексту є рівно 250, на жаль, багато з них невлучних або й зовсім невірних*. Нема черенок: *ґ, ї.*

На 1921. рік припадають аж два видання:

Сьоме видання – Всеукраїнського Державного Видавництва, Харків, 1921, 16°, ст. 154+III: Передмова О. Синявського + 3; Зміст + 2 ст. друкарських помилок (яких є всіх аж 49, правда – мало замітних). Друковано, як 1 ч. IV „Концентру книжок для дитячого читання" й пояснено, що книжка

---

* Рекурс (I, 9,) жалоба, радше – відклик, спротив на програну в суді справу, спротив проти присуду 1-ої інстанції;

стрий (I, 28), дядько (родич), – брат батька;

братанок (I, 39), племенник, небіж – син брата;

зальоти (II, 36) – залицяння, у дужці треба б додати – до судженої, до нареченої;

збитки робити (IV, 4) – дуріти, витворяти що – робити псоти;

пілть або полоть (IV, 17) – великий кусок сала, – половинка всього сала, здертого із свині;

на тік (V, 36) – на долівку – земляну;

з на десять хлопа (VII, 19) – дужче як десять чоловіка – далі ніж десять людей наздовж, себто яких 17 метрів;

гвардиста (VIII, 10) козак – польський повстанець, що вступив до гвардії народової;

ребе (VIII, 36) – дурню, навпаки: рабін, жидівський духовник – мудрець;

гирю (VIII, 55) – булаву – гриву, що у Льва є головною окрасою й ознакою величности;

траскав (IX, 23) – брехав – ляпав, галасував;

аптику (X, 7) – ліки, – крамниця, склад з ліками;

шницлі (X, 62) – печена телятина, – сікане м'ясо з різними приправами, сформоване в плясканку і припечене;

кордюк (XI, 54) – не гусениця, що, як відомо, язика не точить, а – рана на язиці в худоби і т. д.,

Інші слова пояснені добре, але я думаю, що тих пояснень забагато. До речі: перше число (римське) означає – пісню, друге (арабське) – строфу.

придатна для дітей від 13–15 років. У тексті нема ані ї, ані ґ, бо не було в друкарні. В тексті проведена одна формальна й добра зміна супроти всіх попередніх видань, а саме – третій і шостий рядок кожної строфи, вірші з чоловічими римами, посунені направо.

Ілюстрації київського видання, пробиті по раз третій, вийшли дуже невиразно, тим більше, що й папір найгірший із усіх видань: деревний, тонкий, жовтавий. Зате тираж книжки – 50.000 примірників. Є це передрук із VI-ого видання.

Восьме видання з р. 1921, Відень, накладом Видавничої Спілки „Франко син (Петро) і Спілка", ст. 142 + 1: Від видавництва + XVI: „Хто такий Лис Микита і відки родом?". Усіх ілюстрацій, зовсім нових, 20 – двох авторів VC, як у київському виданні, і щось як латинське AG або ЛС. Барвну окладнику виконав артист-маляр М. Івасюк. VC–Villem Carrік, зукраїнізований швед, шо живе в Києві. Передрук із II-ого вид. Єдине видання з барвною обгорткою.

Дев'яте видання з р. 1925, Львів, накладом Української Книгарні й Антикварні (Громницького), ст. 141+ 6: Пояснення чужих або малозрозумілих слів (В. Дорошенка). У словарці всіх слів 129, з них – кілька пояснень самого Івана Франка з видання „Дзвôнка". Ілюстрацій 11, виконав проф. М. Осінчук. Передрук із VI-ого видання.

Десяте видання у збірнику: „Твори Івана Франка" Кооперативного Видавництва „Рух" у Харкові, том XXVI, Харків, 1927. Без ілюстрацій.

Формат усіх цих видань малої вісімки, лише восьме має формат великої вісімки, з широкими білими краями. У всіх виданнях на одну сторінку припадає рівно п'ять строф, також у київськім (п'ятім), що має формат шістнадцятки.

Одинадцяте видання „Лиса Микити", з р. 1918*, вийшло в Полтаві. Написав його М. С. Кононенко, банковий урядовець „Союзбанку" в Полтаві й кооператор. Видав у збірнику своїх творів: „Хвилі", частина V, ст. 3–141, вел. 8°, на жов-

* Хронологічно припадає воно між п'ятим і шостим виданням. – *Т. Ф[ранко].*

тавому деревному папері. Повний заголовок такий: „Лис Микита, поема Івана Франка“ (галицький текст, виправлений для читачів в Україні). Букви *ґ* нема, багато друкарських помилок. Можливо, що „перекладач“ просив у І. Франка дозволу на свою переробку. Вона вийшла друком два роки по смерті І. Франка, але автор може і здогадувався, що її готовлять, бо в передмові до третього видання пише виразно: „Надто, як зачуваємо, в Росії приготовляють окреме видання «Лиса Микити», підладжене більше для розуміння тамошнього народу“. Переробка вийшла зовсім невдатна*. Ілюстрацій нема.

---

* До своєї переробки Кононенко вибрав собі текст IV видання, не переглянений М. Вороним. У тексті переробок більше, ніж змін між першим і четвертим виданням Франкової поеми. Кононенко завзявся „очистити“ поему від „усяких варваризмів“ (германізмів, полонізмів і латинізмів) та передусім від „галицьких провінціоналізмів“. Подаю декілька цих незугарних змін для прикладу (на першому місці Франків текст, на другому – Кононенкову переробку):

а) *„провінціоналізми“*: III, 8 звук – Він до мене з криком, *гуком*; V, 29 хавкнуть – Зникне все з одного *гаму*; V, 31 Солонини полоть гарний – Коливались *шинки* гарні; VI, 27 маркітний – охітний; XI, 55 хавка – *Горло* кляте я запру“!

б) *„германізми“*: I, 2 листи з печатками – Шле наказ в звірячий рід; V, 33 дратва – Як по ниточці підліз; VII, 15 тама – Ти постоїш нижче, там-он; XI, 37 цимбрований – цебрований; XI, 56 грубіян – Крикнув Лис: „Ах ти, буяне...“

в) *„полонізми“ й латинізми*: III, 12 дільний – Мурцю мій; На все ти вільний; III, 24 пишний – Що, мій Мурцю наймиліший; X, 9 з укритя – з рокити [рокита? – може, те саме, що ракета?]!; VIII, 49 ряд – От уряд! Ото держава!

г) *грецького* „геометра“ змінено на – „землемір“;

ґ) *італійська* „фрашка“ III, 3 – викинена;

– Не прогнівайтесь, вельможе!
Не приніс я щось негоже.

Викидаючи галицькі „провінціоналізми“, Кононенко понапихав до поеми своїх т. зв. полтавських: друзяка (I, 32) і дядько (I, 32) зам. – мужик-дуплянка (I, 19) зам. – колода, спасибоньки (II, 21), з саковками (VIII, 9), підхожі гроші (IX, 81), звитяжцем (XII, 17), і опоганив її вульґаризмами; бараняки (I, 18), чортяки (I, 19), Лису висіть на мотузці V, 11), околіла (XI, 5,), хапу (XII, 38) й т. д.

Деякі вірші переробки нагадують чисто „котляревщину".

Крім перечислених видань, вийшов іще передрук „Лиса Микити" в З'єдинених Державах Північної Америки, в Нью-Йорку, накладом „Свободи", десь коло р. 1910. На жаль, цього видання мені не вдалося роздобути.

У зв'язку з виданням Кононенка переглянемо ще переробки „Лиса Микити". Їх було кілька – прозою й віршем. Хронологічно перша – Антона Лотоцького, прозова* теж зовсім невдатна**, мова нечиста, стиль шкільний, штучний, зате рисунки у книжечці дуже гарні, таких не має ні одне українське видання.

Друга хронологічна переробка В. Тодосева: „Лис Микита", за Ґете переказав В. Тодосів, ілюстрував П. Лапин, Кооперативне Видавництво „Рух", Харків, 1925, малої 8°, ст. 96.

Тодосів у своїй прозовій переробці держиться в головній основі канви Ґетевої поеми, яку сильно скоротив, але тут і там помітний вплив Франкового „Лиса Микити". Назви

---

* Хронологічно вона припадає між восьмим і дев'ятим виданням. Заголовок: Антін Лотоцький, Пригоди Лиса Микити, з 30 образками, Львів–Київ, 1924. Накладом Видавництва «Молода Україна». Бібл. „Мол. Укр.", т. II., 16°, ст. 100, у 12 уступах.

** На зразок подаємо таке оригінальне закінчення переробки: Радів і Лис, і Лисиця, і всі Лисенята, Радощам їх та утісі не було вже краю. – Тільки птичка-щебетушка туди прилетіла, сіла собі на берізці й таке заспівала:

Цвірінь, цвірінь, цвірінь, цвірінь,
Ой, ти, Лисе, й ти, Лисихо,
Не радійте дуже,
Що лесть, хитрощі здобули,
Не на довго служить!
Прийде час, і ти пізнаєш
Ще, Лисе, небоже,
Що чи скорше, чи пізніше
Правда переможе, Цвірінь і т. д.

З того виходило б, що один тільки Лис між звірятами живе брехнею й підступом, а вся правда по боці Вовка-ненажери, брусоватого, Медведя, Льва, найбільшого розбійника, й дурнуватого Цапа!

звірів подвійні: ті самі, що у Франка (Микита, Мурлика, Бурмило, Бабай) і змінені, але не в дусі Ґете (нар., Вовк Сіроманець, Півень Когутун, Собачка Балабайка, замок Лисовичі – Заплутайлівка). З Ґете взято лише назву мавпи: Мавпенко Мартин*. Автор не зрозумів тенденції Ґетевого первовзору. З твору, призначеного для дорослих, наважився конче переробити книжечку для дітей і зробив це дуже незугарно. Головна хиба переробки, це – цілковитий брак гумору. Зате ілюстрації в „Лисі Микиті“ Тодосева – прегарні**.

В р. 1935. вийшла в Одесі ще одна переробка „Лиса Микити“ М. Рильського, для дітей середнього віку, з малюнками Кеша***.

Всіх ілюстрацій – доволі гарних – разом із обгорткою, 32. Формат книжки: велика 8°, з широкими білими берегами, строфи не порозділювані. Переробка Рильського не така радикальна, як Кононенка****.

Крім цих переробок „Лиса Микити“, вийшла ще в 1912. р. в ужгородському місячнику „Наука“ (ч. 4–11) закарпатська

---

* Крім цього, виступає ще – й Мавпа Фрузя.

** Не знаю, чи оригінальні, може – запозичені з російських. *Т. [Франко].*

*** Наклад – 20.000 прим.

**** Для характеристики праці Рильського наведу кілька прикладів.

Ось у шостій пісні, зараз на початку, пороблені на швидкоруч зміни вийшли зовсім недоладно:

Батько мав натуру хитру,
Завжди ніс держав по вітру
І науки різні вчив (sic!).
Сам не дуже то багатий...

а зараз перед тим сказано, що в темнім лісі знайшов скарб Гороха (sic!) Відома чорногорська строфа змінена ось так:

На горі на Чорногорі,
Де потоки линуть скорі,
Де нема людських осель,
Де лишень орли літають.
Де метелиці гуляють,
Є печера серед скель.

Все це гарне (Рильський – великий поет!), але пощо все це робити?!

переробка чотирьох пісень. Зладив її Я. Біленький (псевдонім Гіядора Стрипського). Про мету її читаємо у вступі (стор. 13):

„Шановный авторъ, славнозвѣстный поеть малоруської; литературы, най намъ дарує, што мы осмѣлилися его Лиса Микиту переодягнути въ его старшу одежу, въ якой онъ уперве передъ многими лѣтами громадѣ показувався. Хотя се и сьмѣхотворна казка изъ звѣрячого царства, але така, што мае въ собі дуже много поучаючого и для дорослыхъ людей. Изъ сеи причины уважали мы вельми хосновитымъ подати еѣ и угро-руською громадѣ; та конечно, изза домагань розлучности, яка деякими верхными формами розлучає угро-руське письменство отъ украиньско-руського, позволили мы собѣ одежу Микиты подекуди полатати и такъ еѣ до нашого небосклону приспособим".

Відповідно до цієї передмови пороблено зміни; їх найбільше в I пісні, в дальших уже менше*.

Автор переробив, мабуть, цілого „Лиса Микиту" але друком вийшли тільки чотири перші пісні. Автор хотів „переодягнути" Лис Микиту в „його старшу одежу", але його правопис не видержаний, він чимало вносить усяких відмін (як, н.пр., апострофи: 'ще, с' зам. съ, в' зам. въ, штоб' зам. штобъ і т. д.).

---

*Ось декілька зразків змін:

I, 2 Левъ, што царь е надь звѣрами,
Пише листы зъ печатками,
Розсилає на свѣть весь:
„Часъ наставъ звѣрного збору!
Скоро до царского двору
Звірина вся най зойдесь!"

Досить основно перероблена 16-та строфка:

Якъ они тамъ клятѣ бѣгли,
Якъ доскочили до цѣли –
Я не тямлю. Се было
Якъ бы громъ – таке страшенне,
Разомъ гопнуло на мене
Въ задъ, въ оба боки, въ чоло.

* * *

На чужі мови „Лис Микита“ досі не був перекладений. На це склалося багато причин (труднощі в опануванні форми, місцевий і національний колорит, ядерність вислову), але головна, на наш погляд, – нефортунний авторів додаток „переробив з німецького“. Переробку нікому не цікаво перекладати. Жертвою цієї помилки впав польський перекладач „Лиса Микити“ проф. Лєон Жиповський. Міркуючи, що „Лис Микита“ перелицьований із Ґете, він написав на своїм перекладі: „Lis-Przechera, wedlug „Reinecke Fuchs» Goethego, wolny przekldad w 12-tu piesniach“, хоч скрізь держиться ходу думок українського тексту, зберігає Франків ритм і строфи*. Є це вільний переклад, не диво, що поема розширена**. Перекладач розвиває думки, розмальовує докладніше ситуації, але й перетяжує цілість маловажними дрібницями, спізнює акцію, затирає й розводнює провідну думку***.

Оригінальні й дуже вдатні в переробці назви звірят: Лис Микита – Lis-Przechera, Мурлика – Mruczek, Бурмило – Bartnik, Неситий – Wilk-Żerowiec, wychowawca kóz i owiec;

---

* Пор., н.пр., початок:

Zawitala cudna wiosna,
rozkwiecona i radosna,
niby dziewczę w wianku z róż.
Ożywiły się dąbrowy,
tajemniczej pełne mowy
i zielone łany zbóż.

** нпр., I. пісня збільшена на 34 строфи, II. на – 30, III. на – 21, IV. – на 19.

*** Найсильніші й, може, найкращі Франкові місця, з кпинами, передані дуже слабо, н.пр.: II, 280:

Wtedy chytry Lis-Przechera
przez szczelinę w dąb zaziera:
„Wujciu“, pyta: „Dobry miód?“

Так само в III, пісні, замісць двох строф (24 і 25) „Лиса Микити“, є лише півстрофи (202–204):

A lis krzyknął: „Bądź zdrów, drogi
Mruczku. Zbieram za pas nogi,
ty się za mnie dobrze baw...“

Бабай – Ryjec. Так само гарно виходять описи природи*. І так узагалі з автора добрий версифікатор.

В деяких місцях видно, що перекладач не зрозумів тексту. Немило вражає пересада, чужа „Лисові Микиті“. Буває хибна інтерпункція. Цілу акцію переніс автор у Татри: згадані тут – Поронін, Косцєліско (осідок Льва), скарб Валіґури (зам. царя Гороха) поміщений на Ґевонті** [VI, пор. 191–198]. Так само змінене в поганському дусі місце прощі (VI, 217). Остаточний погляд про переробку трудно дати, бо цілість іще не готова.***

* * *

При цій нагоді варто зазначити, в якому числі примірників виходив „Лис Микита“. На жаль, на виданнях тираж ніде не позначений, з винятком харківського видання Всеукраїнського Державного Видавництва з р. 1921. і видання „Руху“ (десятого).

---

* II, 1 і 2.: Hej, kto nie zna dobrze lasu,
ileż miewa ambarasu,
zanim znajdzie lisa ślad...
Trawy leśne i paprocie,
ostre głogi i mchów krocie,
i stubarwny leśny kwiat...
Wszystko to tak ślad zaciera,
że przezorny Lis – Przechera,
co przed karą glowę skrył,
pewny siebie w swojej norze
drwić z gróźb sądu śmialo może,
co też czynił Lis, – bo... drwił

** nop.: Gdzie Gewontu skalne szczyty
srebrnym śniegiem w słońcu lśnią,
w zawieszonej groźnie skale
ponad regle, ponad hale,
w miejscu, znanem dobrze mi,
w przepaścistej gór pieczarze
ja ci królu skarb ukażę.

*** Вийшла друком у Львові, 1936.

Іван Франко з дружиною Ольгою Хоружинською у день шлюбу. *Фото 1886 р.*

Андрій і Тарас Франки. *Фото 1891 р.*

Діти Івана Франка: Андрій, Петро, Тарас, Анна. *Фото 1902 р.*

Сім'я Франків на сходах родинного будинку на вул. Понінського, 4 у Львові (батьки Іван та Ольга, діти – Петро, Тарас, Андрій, Анна). *Фото 1904 р.*

Тарас Франко.
Фото 1916 р. з родинного альбому Роланда Франка (фоторепродукція Лади Бондаренко)

Тарас Франко. *Фото 1930-х рр. з родинного альбому Роланда Франка (фоторепродукція Лади Бондаренко*

Катерина Франко (з Фалькевичів), дружина Тараса Франка. *Фото з родинного альбому Роланда Франка (фоторепродукція Лади Бондаренко)*

Тарас Франко з дружиною Катериною і дітьми – Зенею (*в центрі*), Роландом та Любою. *Фото 1932 р.*

Відкриття надмогильного пам'ятника І. Франкові на Личаківському цвинтарі у Львові. *Верхній ряд зліва*: Катерина і Тарас Франки, Анна Франко-Ключко, Ольга Франко (дружина Петра Франка). *Нижній ряд*: Віра та Іванка (Ася) (доньки Петра Франка), Люба-Дарина і Зеня (доньки Тараса Франка). *Фото 1933 р.*

Тарас Франко у родинному колі. *Стоять справа*: Зеня, Катерина і Тарас Франки, родичка. *Сидять*: Люба-Дарина, Роланд тримає на руках небожа Юрчика (сина Зиновії Франко), родич. *Фото 1954 р. з родинного архіву Оксани Франко*

„Дзвôнокъ“ ледве мав більше передплатників, як 1.500, дальші видання „Руского Товариства Педагогічного“ й „Українсько-руської Видавничої Спілки“ розходилися більш-менш у 3.000 примірників, так само віденське. Київське видання з 1905 р. було, мабуть, бите в 10.000 примірників, так само й видання „Руху“ 1929 р., і Громницького, львівське, з 1934 р. Харківське В. Д. В. надрукувало „Лиса Микити“ 50.000 примірників. Нарешті кооперативне видавництво „Рух“ у збірнику творів Івана Франка обіцяло довести наклад кожного тому до 15.000 примірників, але вибивало поки що по 3000.

Правда, давніші видання, від першого до п'ятого, всі розхоплені, але багато книжок запропастилося під час великої війни (1914–1918), инші зужилися так, що на руках буде тепер не більше, як 60.000 примірників „Лиса Микити“, на всіх 110.000, що були або в найближчому часі мають бути видані (відбиті з матриц).

II.
Історія тексту „Лиса Микити“. Зміни

Первісний текст поеми „Лис Микита“ складався з дев'ятьох пісень. Та цей первісний текст поет поширив із дев'ятьох пісень на дванадцять. Ясна річ, що з тією справою зв'язані й досить великі зміни. Зміни ці, крім правописних, двоякі: додані частини й виправлена мова. Пропуски такі незначні, що можуть не входити в рахубу.

Перейдемо тепер ті зміни, доторкаючися спершу *назверхніх змін*.

В первісному тексті з 1890 р. I пісня має 36 строф, у дальших виданнях, почавши від другого – 53. Додано другу строфу, де Лев скликає звірів на свій двір, і строфи 6–21: епізод про Вовка-геометра, як його побили чотири Барани. Цей епізод – один з найкращих у віршованій казці. Додаток є кінцевим поясненням короткої скарги Вовка: „Вже мені хоч про-

падать» (I, 5) і доповнює головну канву повісти, якою є? без сумніву? суперечка Лиса з Вовком*.

В *II пісні* на 44 строфи (43) додана лише перша строфа з описом Лисович:

Гей, хто в лїсї не буває,
Той не бачив, той не знає**,
Як Микита Лис жиє.
Лисовичі – славний замок,
Не один там хід і ґанок,
Ям, скритóк чимало є.

Ця строфа потрібна для нав'язання подій.

III пісня мала первісно 48 строф і кінчалася там, де тепер кінчається четверта пісня: „І дітей поцілувавши". І так автор із однієї пісні зробив дві: третю, що має тепер 37 строф, і четверту із 44 строфами.

Третя пісня новіших видань кінчається тепер висилкою Бабая до Лиса Микити:

Царь махнув лиш головою.

В *IV. пісні* додано на початку три нові строфи: прихід Бабая, привітання, гутірка на призьбі. Далі йде 5 строф давньої третьої пісні: вісті з двору, певність Лиса, розмова у світлиці. Далі є 30 нових строф (9–38), чудовий епізод про гостину Лиса й Вовка в попівській комірці, подвійно зв'язаний із цілістю: Лис справдовується перед Бабаєм, чому підвів Бурмила запросинами на мед, а саме – за давню кривду; у правдивому світлі змальовує вовчу захланність. Нові додатки зв'язують тісніше події. Прогалини давнього тексту в нових виданнях щасливо вирівняно, оповідання збагачено прегарною вставкою, тісно з головною фабулою зв'язаною.

---

* Той епізод узятий з латинської поеми „Reinardus", де він мав символічне значіння, і в дійсності зовсім не скінчився так фатально для Вовка. В Ґетовій поемі цієї пригоди нема.

** У 3. вид. – і не знає.

Пісня V починається там, де первісна VI, що мала 39 строф і кінчалася там, де тепер V:

„Ну“, царь каже, „сядь, Микито,“...

В теперішній п’ятій пісні, шо має 56 строф, додано в 17 строфах (V, 30–46) епізод про те, як Микита з Неситим крали в господині солонину, як Вовк утік з полтем, а Лиса викрили, і він ледве врятувався хитрощами й ризиковним скоком через вікно, як потім із спільної добичі Вовк не дав йому нічого, ще й його висміяв.

Це нове оповідання є поясненням слів Лиса (що були і в першому виданні):

А як часом грубшу штуку
Нам вдалось спіймати в руку (V, 29).

Пісня VI, давня V із 36 строфами, має тепер 35 строф. Пропущена передостання строфа:

Такъ то доля грає зъ нами!
Хто ось-ось бувъ близькій ямы —
Раптомъ на вершку ставъ! Охъ,
А хто гордо дувсь, пишавъ ся,
У кайданы вразь попавь ся
И пôшовъ въ тюремный лёхъ!

Автор пропустив, певне, в дальших виданнях ту рефлексію з ліричним „Ох“ із двох причин: щоб не псувати епічного стилю й не переривати слів Льва.

Пісня VII – ціла нова й містить скарги Вовка у в’язниці в 48 строфах. Ця пісня, найсумніша з усіх, на око слабше зв’язана з цілістю, але необхідна для характеристики Вовка, та ще тому, що читачі цікаві були знати, що діялось у в’язниці з трьома в’язнями. Крім того, вона має зв’язок із життям Івана Франка.

В’язничні гаразди, яких довелося зазнати авторові, знайшли в ній відбиток:

Час обідать! Бідолахи
Не привикли саламахи*
Арештантської вживать.
Як наклали їм три миски,
Нюхають: аж кривлять писки!
Стали (п)чихать і плювать!

У словах Барана:

„Люд мій весь в недолі гине“ (VII, 24)...

кожний чує паралелю до життя українського народу, а в дальших:

Думка в мене розбудити
І з неволї слобонити
Весь овечий наш народ (VII, 28 і д.) –

до життя й діяльности самого автора.**

В *пісні VIII,* колишній шостій, що мала 57 строф, а тепер розтягнена на 62 строфи, додано 5 строф некрологу Зайця й Цапа; вони виразно призначені для старших, бо для дітей певне незрозумілі – є тут тяжка фігура: „винуваті без вини“ (оксиморон), тяжкі вислови: „жертви злоби й сили“, і сатира на протекційних урядовців та зарозумілих, і при цьому дур-

---

* Арештантську саламаху описує автор докладно у своїх „Тюремних сонетах“, а саме в XIV сонеті. Сонет написаний 19 вересня 1881 р. Це вже тоді втретє Франко сидів у в'язниці (влітку 1889 р.)

Паралелі не трудно знайти у Франкових новелах із в'язничного життя. В оповіданні „Хлопська комісія“ (написаному первісно по-польськи 1881 р. й надрукованому у „Prawd-i“ 1884 р.; того самого року друкувалося і в „Зорі“) оповідає арештант:

„От уже отеє двайцятий рік у криміналі сиджу, а ви гадаєте, що то пальцем перевивати? А скоро на світ, я знов мушу до свого – но чужих коморах шарити. Так-таки мушу, бо що ж буду робити, з чого жити? Ремесла ніякого не вмію, ні поля, ні ріллі не маю, до роботи ніхто мене не прийме, тільки одне й лишається, що бухацька (злодійська) кумпанія“.

** Байки про Свиню, Барана і Кравця – для дітей, але тільки дорослий відчує дискретні натяки на обставини, записані кров'ю життя поета й народу.

них людей. Одні і другі не раз дошкулили авторові, тим-то він помістив їх портрети на цьому місці – такі загальні, що особистої алюзії годі дошукатися.

Пісня IX, давня сьома, має тепер 44 строфи без ніяких вставок.

Пісня X, вся нова, найдовша, має 75 строф, найоригінальніша. Містить оповідання Лиса, немов сповідь перед Бабаєм у часі їх подорожі на царський двір. Знать, дорога була неблизька з Лисович (Підгір'я) на царський двір, коли Микита мав тільки часу на довгі оповідання. Пісня складається з двох частин: 1) напад Лиса на курячу процесію й давніші пригоди з Півнем, провідником процесії, Лисові громи на протекцію, та 2) як Лис познайомився з Малпою.

Лисове оповідання було потрібне, щоб скоротити дорогу, напад на процесію має виказати безприкладну сміливість Лиса і право сили, звичайне не лише у звірячому світі, але й у людських відносинах; нарешті, знайомство з Малпою конечне для того, щоб зрозуміти дальші пісні, чому Малпа помагає Лисові, а не любить Вовка.

І так, із композиційного боку вставка десятої пісні є виправдана.

У третьому й четвертому виданні по 37 строфі у сповіді Півня додана ще одна строфка:

Обіцяли паляниці.
Штири кірчики пшениці,
Ще й мягкого хавтуря;
Та я пункт поклав конечний,
Щоб Микита, муж сердечний,
Був там* за паламаря.

Цієї строфи немає в дальших виданнях, починаючи від п'ятого. Склад, тон і мова цієї строфи показують, що вона,

---

*Третє видання має – „тут".

здається, не Франкової роботи. Є в ній, правда, галицьке „штири“, але „м'який хавтур“ у Галичині зовсім незрозумілий. Автором тієї строфи (тай инших змін, особливо в сьомій і десятій пісні) міг бути Микола *Вороний*, якому Іван Франко склав окрему подяку за „поміч“ при кінці передмови до третього видання з р. 1902., ст. XV.

Пісня XI (давня восьма) має 57 строф без ніякого додатку.

Так само *XII пісня* з 50 строфами тотожна з давньою IX на 49 строф, лише закінчення змінене. Первісно було:

Царь сказав: „Иди, мôй друже!
Я й цариця радû дуже,
Що весь смутокъ ихъ утѣкъ!“
Тутъ кôнчить ся наша казка.
Сли новои слухать ласка,
Приходѣть на другій рôкъ!

Автор, кінчаючи такою апострофою „Лиса Микиту“, мав уже план або й готові частини другої віршованої поеми, а саме – „Пригоди Дон Кіхота“, що справді були надруковані в другому річнику „Дзвінка“ за 1891 рік.

В окремому виданні таке закінчення „Лиса Микити“ було недоцільне, й тому автор його змінив.

В останній строфі старого тексту додав три вірші:

Маєш дозвіл на три днини,
А вертай же, разом з ними,
Щоб я тут їх привитав.

Для рими змінено слово „утік“ на „пропав“. Остання строфа звучить:

Тут кінчиться наша казка,
Всім, хто слухати був ласка,
Дай же, Боже, много лїт!
Най і наш весь сум пропаде,
А тим, хто нам коїть зради,
Най зійдеться клином сьвіт!

Закінчення гостре, для дітей і незрозуміле? і невідповідне, але серед тодішніх і теперішніх умов українського життя аж надто доцільне.

* * *

З черги приходимо до *порівняння і критики текстів*.

Розбираючи подрібно, пісня за піснею, зміни тексту в чотирьох авторизованих виданнях, для порівняння беремо передусім текст, спільний усім виданням*.

Перша пісня

Первісна:	*Нова третього видання;*
I, 1. Надôйшла весна прекрасна,	Надійшла весна прекрасна,
Многоцвѣтна, тепла ясна,	Многоцьвітна, тепла ясна,
То царь Левъ и повелѣвъ	Мов дівчина у вінку;
Зъ гôръ, лѣсôвъ, лугôвъ и зворôвъ	Ожили луги, діброви,
До высокихъ царскихъ дворóвъ	Повно гамору, розмови
Поскликати всъхъ звѣрѣвъ.	І пісень в чагарнику.

Друга строфа, як опис природи, без сумніву краща, але людський гамір, розмови й пісні слабо підходять до звірячих зборів. Люди на них не були прошені й не мали там чого робити. Для пояснення, у другому виданні, додана друга строфа:

Лев, що царь є над звірями,

де Лев скликає звірів на збори.

III.	I.
I, 4_3 Щоб творити зьвірям суд.	Щобъ звѣрямъ творити судъ

Метатеза не має значіння, наголос: звíрям – наддніпрянський, див. ст. 34.

I, 5_4 *Первісна:*	*Нова 3 видання;*
Першій выйшовъ Вовкъ Неситый.	— — — —

* Шкода, що ні одне з дотеперішніх видань не має нумерованих строф. Доводиться цитувати пісні римськими цифрами, строфи – арабськими, рядки – дрібним письмом.

„Царю“, каже, „вôдъ Микити — — — —
Вже й житя менѣ нема! Вже мені хоч пропадать!
Дѣтокъ моихъ бє, кусає, — — — —
А Вовчицю обмовляє, — — — —
Що невірна, зла й німа“. Так, що й сором повідать.

Який варіант кращий, годі сказати. Невірністю жінки й у людей сусіди люблять одні одним колоти в очі, але як жінка німа, то хоч би яка була зла, то це ще не найгірше лихо. Може, тому й автор змінив первісну версію, що „зла й німа“ слабо годяться між собою. Але на суді треба казати всю правду, а не заслоняти образи невинним „так, що й сором повідать!“

III.	I.
I, 24_6 Без *ваганя* продає	Безъ *зазору* продає*
слово „зазору“ замінено иншим,	бо рідке й мало зрозуміле.
I, 25! Та ж то нехрист, та ж то Юда	Та то нехристъ, та то Юда
„ж“ – скріплює вислів.	
I, 25_5 Він *всіх нас* Жидам на шкуру	Вôнь царя бъ жидамъ на шкуру

Первісна версія краща, бо не з усіх звірів шкуру купують жиди, а лев'яче футро таки має вартість. Іронія лежить у тому, що жиди свининою звичайно не торгують. Рись, згадуючи лише про царську шкуру, Царя проти Лиса настроює, зате загальне „всіх нас“ ослаблює думку.

I, 26_1 Заяць ось душа *спасенна*,	Заяць ось – душа *почтива*,
Як жиє, ні в ніч, *ні денно*	Якъ жиє, той зъ *добрадива*
Зла нікому не хотів.	

Гарні рими, але в незугарних словах первісного тексту уступили місця асонансові, без шкоди для змісту.

I, 27_4 Зайця він струснув мов [грушу	Якь струснувъ Зайця мовъ грушу
I, 27_6 Сли бы... змінене на – як би... пор. ст. 33.	
I, 28_5 Жди від ворога похвали!	Вôдь врага не жди похвалы!

* Далі подаємо спершу, зліва, *новий* текст, справа – *первісний*.

Неґація первісного тексту ослаблює думку й залишає архаїзм „врага“, який поет замінив новою формою.

І, 36_4 І – зміркуй *безодню* злости!	И – змѣркуйте *бездну* [злости!
І 39_2 Всякий проступок безбожний *Перед ним* неначе хрін.	Є для него наче хрѣнъ,
І, 40_4 Бач, кумпанїя *чимала*, Бог зна, звідки *причвалала* З криком, *шумом* в царський гай	Бачъ, компанія *новая* Несподівано *являєсь* Съ крикомъ, *зойкомъ* въ царскій гай.

Нова зміна багато краща, гладше стилізована й дає гарні рими.

І, 42- Півень перед троном царським	Пѣвень передъ царскимъ [трономъ
Крикнув тенором лицарським:	Жалôнымъ промовивъ тономъ:

Первісний текст кращий, бо в жалобі ніхто не кричить лицарським тенором.

І, 44_4 В лїс мені не вибігати (IV вид.: забігати),	Не выходьте жадне зъ брамы,
Бо там ворог наш зубатий	Тамъ нашь ворогъ изъ зубами

Обидві версії рівно гарні щодо змісту, давня має кращу риму і з уваги на 48 строфу доцільніша.

І, 45_5 І з цісарською печатю...	А изъ царскою печатю...

Змінено на краще: замість збігу 2 голосівок, лишилася одна.

І, 47 Бач, пустинником я став ся, І від м'яса відцурав ся, їм лиш зїлє й дикий мід. Мир вам, діти! Жийте з Богом!	Можете безпечнû буть Миръ вамъ дѣти! Жийте зъ миромъ!
І, вклонившись за порогом, Він пішов собі у сьвіт.	Поблагословивъ насъ щиро, Тай пôшовь у дальшу путь.

Зміст і форма в новій едиції кращі.

I, 48_1 Ну, – тут дїтям я говорю –	Ну, то й дѣтямь я говорю: – Воля, дѣти! Можна зъ двору Намъ по стерняхъ погулять.

„Стернях“ збережене і в новому виданні, хоч перед тим (I, 44) Півень перестерігає дітей: „В *лїс* мені не вибігати“. І тому також первісний текст 44 строфи кращий.

Друга пісня

II, 2_1 Лис Микита в своїй будї Спочива собі по трудї,	Лисъ Микита проживає Въ ямѣ и гадки не має,...

Дієслівні рими заступлені гарнішими іменниковими, при чому оминено незручний наголос: гадкú, зам. – гáдки.

II, 4_4 А не хоче йти в мій двір, На тортури, під топір! Хай пропаде мов собака!	То тортуры и топôръ Ждуть го – згине мов собака!
II, 9_1 Суд для мене – з маслом каша!	Всѣ суды мене не страшать...
Знаю бо, що мудра ваша Рада *захистить* мене.	Знаю бо, що мудра ваша Рада *освѣтить* мене.

Зміна приносить гарний і поетичний зворот „з маслом каша“, себто, річ приємна, оминає незручне „страшать“ і, замість асонанци, дає гарну риму.

II,13_1 „Вуйку, – каже Лис, – се *жарти*!“	„Вуйку – каже Лисъ, – [*ж а р т у є ш ь*!“
Жарти? Дай лиш зо *три кварти* То й присягою скріплю!	Що, жартую? Нѣ, *що чуєшь*, Я й присягою скрѣплю!
II,19_2 Ось колода *ся відкрита*	Ось колода *знаменита*
II, 28_3 Виглядає у квартиру –	Выглянувъ въ кватиру –
— — — — — — — —	— — — — — — — — — — — —
Хлоп хапає за сокиру.	Тай хапъ за сокиру.

Нові вірші збільшені на одну стопу.

II, 29_3 *Репет підійма* Охрім	*Якъ не здôйме крикъ* [Охрѣмь: – краще!
II, 30_1 У! *Кипить* в селі трівога!	У! *Знялась* въ селѣ тривога
II,34_1 Аж тут *суне* Лис Микита	Ажь ту *лѣзе* Лисъ, Микита

– „суне“ лагідніше й естетичніше.

II, 34_2 Ну, вуйцуню, – мовить – сита Вже душа? А добрий мід?	Тай говорить: Вуйку, вы то? Що жъ, вуйцуню, добрый [мѣдь?
II, 41_1 Потім троха мисли ладив	Потôмъ трохи въ мысляхъ [ладивсь
І з сенатом раду радив Приклика...	И зъ царицею порадивсь: Каже звать...
II, 44_5 Та що царь дав, їдж *до решти*! Сперечатися не мож.	Та, що царь давъ, *треба* Спротивляти ся... [*нести*,

Третя пісня

III, 5_2 *От не ждали! От візита!* — — — — — — — — — —	*Чи се ты? Чи справдѣ ты то?* — — — — — — — — — — — —
Щоб як стій іти *назад*!	Щобъ якъ стôй и *вандрувать*!

Зміна прегарна. „Назад“ римується гарніше з „я рад“.

III, 7_4 Я про царський *суд не стою*, А що рад піду з тобою, Ти про сеє певний будь!	Суду царского *сь не бою* А щобъ мавъ не йти зъ тобою – Ты про се спокойный будь!

Оминено зміною незугарне „сь не бою“, пор. ст. 34.

III, 16_3 „Добре! Так ходи ж за нами!“ І полізли бурянами...	„Добре!“ каже Лисъ, „я живо!“ Поповзли вони кропивовъ...

Зміною викинено провінціоналізм, орудн. жін. род. на -ов, пор. ст. 33,

III, 18! Війт зо злости счервонівши,	Вôйтъ зъ гнѣву почервонѣвши...

Тут зміну зроблено для *евфонії*, щоб оминута неприємний для вуха збіг аж п’ятьох приголосівок.

III, 20_5 Хто *занадто* боязливий, Най такий покине труд!	*Сли ты*, Мурку, боязливий, То даремний весь нашь трудъ!

про „сли“, пор. ст. 33.

Ш, 23_3 Шнур ще дужче горло стис	Шнуръ ще гôршь за горло стисъ.
III, 30_2 Лиш *відсапав* тай до [шнура	*Відсапнувь тай гнеть* до [шнура
III, 30_5 Шнур урвав ся і в тій хвили	Шнуръ урвавъ ся – Боже милый.
Кіт свобідно *міг гасать*.	Кôтъ *свобôдный бувъ опять*!

Зміною усунено архаїзм і русизм „опять“, пор. ст. 35.

III, 31_1 *Ну, він мишей відцу-* [*рався*	*Що вже то й казати, милû*, –
В курнику й не обзирався,	*Не спочивъ вôнъ тамъ и* [*хвилѣ*,

Зміна цілковита, а зміст однаковий.

III, 34_6 І сказав при *двораках*:	И сказавъ при *всіхъ звіряхъ*;

Не сказано попереду, як довго тривали звірячі збори, чи ждали всі звірі на прихід Лиса, але „при двораках“ краще, значить – після розпуску парляменту.

Четверта пісня

IV, 39_5 *Де про що...*	*Де о чѣмь...*
IV, 42_6 Що всьміхнеть ся *ще* колись	Що всмѣхнесь *до насъ* колись.

В обидвох випадках зміни торкаються фразеології та дієслівних форм, пор. ст. 34.

П'ята пісня

V, 4_6 Нї, вже нас не *підлестиш*!	Ні, симъ насъ ты не *зманишь*!

Було, мабуть, краще, бо звичайно кажеться „підлещуватися комусь“, а „підлестити когось“ рідко вживається.

V, 8_1 Кажуть: злодій я, поганець, А Мурлика	Сли розбôйникъ я й поганець, То й мурлика...

Тут зміна для слова „сли“, таксамо V, 9_6 (сли – коли), пор. ст. 33.

V, 10_1 *Та* цар Лев не вів і *вухом*	*Але* Левъ не слухавъ *того*,
І взяли Микиту *духом*	И взяли Микиту *мого*

Зміна 2-ого видання дуже гарна: замість бідного „мого“, вдатна метафора „духом“ у значенні – „швидко“.

V, 12_6 Причинить до смерти глум.	Причинити смерть и глумъ.
V, 17_3 Шнурка, зам. кращого „шнура“;	знайшлось, зам. „найшлось“.
V, 19_1 *Завдали* на шию сильку,	И на шию *вергли* сильку,
V, 19_5 *Він* царю вклонився щиро	Та царю вклонив*шись* щиро,
І *ось так* проговорив:	*Вôнъ оттакъ* проговоривъ:
V, 21 Тут в обличю смерти й *гробу*	Ту въ обличю смерти *злои*
Хочу виявить всю *злобу*,	Хочу я прилюдно зъ *своихъ*
Сповідать ся всіх гріхів,	Высповѣдатись грѣховь,

„Сповідатися гріхів“ – церковний архаїзм. Зміна тут дуже до речі, виявляє Лисову гіпокризію.

V, 23_1 Лис Микита *б'ється* в груди:	Лисъ Микита *вдаривсь* въ груди

Зміна – збіг 4 приголосівок!

V, 24_6 Як то *шарпав, гриз* я вас!	Кôлько я *наницивсь* васъ!
V, 27_6 Нині кара б'є мене!	Кара днесь б'є *лишь* мене!

Натиск на „мене“.

V, 28_4 Загарчить – не *сьмій* і пис-	Загарчить – я *мушу втѣк-*
[нуть!	[*нуть*!

Зміна дуже влучна й дає кращу риму до „тріснуть“. Тут доданий епізод про крадіж солонини, строфа 30-46.

V, 47_1 Оттаке сказати мушу:	*Справдѣ ту* сказати мушу.

Шоста пісня

VI, 5_6 *Відомстить тобі* колись — Вôдомстить ся...
VI, 12_2 *Та біда, коли владики* — *Але дурень, сли* владыки, [пор. ст. 33.
VI, 14_3 *Як була* умова знай, — Якъ умовилася, знай.
Там у зрадників тих темних, — *Купка* зрадникôвъ тихъ темных,

Авторові видалося, певно, слово „купка“ вульгарним – перед тим сказано: „Спілку він зібрав *велику*“,

VI, 20_6 Ну, *повісьте*! — Ну, *берѣть мя*!
VI, 24_3 Ще *про смерть якуюсь* днесь? — Ще *о смерти твоѣй* днесь?
VI, $25_{3,5}$ А гріхи ті...
Всі *не варта* (VI вид.) — Не *вартують*

„вартують“, як двозначне (і діалектичне), відпало.

VI, 28 Пішки до Пельононезу, — Пѣшки до святого Рыму,
Відтам аж до Херзонезу — Водтамъ ажь до Русалиму
Шлюбувався я піти. — Слюбувавься я пôти.

Міркую, що первісна версія багато краща й більше відповідає народнім уявленням, бо Рим і Єрусалим знані з нас навіть темним селянам.*

VI, 28 Скарб *відразу весь твій стане,* — Скарбъ *тобѣ ся весь дô стане-*,

(зам. станеш I, – будеш III).

Сьома пісня

Беремо під увагу зміни 3 і 4 видання супроти – другого.

VII, 2_5 Нюхають аж *кривлять писки* – у 3 і 4 вид.: *кривить*
VII, 12_3 *Сповідник* чи палямар... – у 3 і 4 вид.: *Піп чи дяк...*

VII, 14_4 З тих гріхів, що непокриті – у 3 і 4 вид.: З тих гріхів, що *непрощені*

Поросята бач, немиті, — Поросята нехрещені.

---

*В Ґете в „Reineke Fuchs-і“ є Рим і Свята Земля (VI, 270):
Möchte... nach Rom mich als Pilger begeben
Und von dannen über das Meer...

VII, 15_6 Там *обмию* я дїток – у 3. 4. вид.: Я *похрещу* там діток
VII, 16_6 Чесна, бач, Свиня й *художна*, – у 3 і 4 вид.: *побожна*,
VII, 17_6 Треба ж дїточок помить – в 4. вид.: Се вона дітей хрестить.
VII, 20_2 „Ну, гляди-ж *чистюху* тую, – в 3 і 4 вид.: *сьвятошу.*
VII, 20_5 Чи *я крілик, чи я волик*, в 3 і 4 вид.: *Православний, чи [католик,*

Щоб Свиней умитих їв?“ Щоб Свиней хрещених їв?

Варіанти третього й четвертого видання слабо підходять до загального тону „Лиса Микити“. В дальших виданнях, починаючи від п’ятого, їх не взято під увагу.

Восьма пісня

VII, 1_4 Царю, будь мій рідний тато,
Поблагослови *завзято* Поблагослови *мя свято*

вдатніше, але через говіркове „мя“ змінене на – гірше, пор. ст. 33.

VIII, 2_5 Та що вдїємо! Що гоже, Та що вдѣємо! Що Боже,
Гожим треба *від*платить!“ *Богу* треба *за*платить.
VIII, 3_3 Що такий побожний ти, Що такъ чесно мыслишь ты,
VIII, 3_6 Хоч чим будь допомогти. Дечимъ въ помôчь тожь прийти.
VIII, 4_2 Дуже ласкав ти... Ось бач: Сли такъ ласкавъ ты... ось бачь:
Я і торби в путь не маю! Я й торбины въ путь не маю!
VIII, 11_3 Ах, Яцуню, притулись!... Ахъ, Яцуню любый мôй!
Я... з тобою розс*таюся*! Розставати *ся зъ тобою* –
Ах, подумати *боюся*, Я й подума*ти ся бою*.
Жаль пройма мене наскрізь! Жаль пройма мене *тяжкій*!
VIII, 14_3 Вам м’ясних *не треба* страв — — *не хочесь...* — —
VII, 21_2 – *славою покрита* — *славна й знаменита* — —
VIII, 21_6 *В ласці* царській тїшусь я — Ласковъ царсковъ...

Зміна – через нарічеву форму орудника, пор. ст. 33.

VIII, 22.
Вороги мої *запеклі* Вороги жь мои завзятû
Десь там нині ледво *теплі*, Мусять нынѣ коштувати

Царський гнів їх б'є всіх *трьох*;	Лютôсть царского гнѣву.
Кіт, Неситий і Бурмило	Кôтъ, Несытый и Бурмило
Мусіли стулити рило,	Мусѣли стулити рыло
Ще й попали в темний льох.	Й вандрувати у тюрму.

Обидва варіянти наче однаково гарні. Зміну викликало, може, те, що автор хотів уникнути чужих слів: „коштувати" і „вандрувати" й оминути галицький наголос „гніву́", замість „гні́ву", пор. ст. 34.

VIII, 30_5	
Що там Лев *мені* і проща?	Що *мнѣ* Левь и що *мнѣ* проща?
Я *тепер* сьміюся з них?	*Тутка* я смѣю ся зъ нихъ.

Первісний варіант сильніший через здвоєний dativus ethicus, але нарічеве „мні" замінено – літературним (пор. ст. 32); так само нарічеве льокальне „тутка" замінено часовим „я тепер" – без шкоди для значення.

VII, 46_3 Лев *задре* з утіхи хвіст	Левь *зôдре* ажь, зъ втіхи хвôстѣ
VIII, 49_4 — — А членом суду	— — А членомъ суду,
Що мене судив на згубу,	Що на смерть судив мя люту,

Кращі асонанси змінені на гірші – через нарічеве „мя".

VIII,50_3 Вже не змиєть ся сей хляп.	Та не змиєсь вже сей хляп

Зміна – спричинена вимогою милозвучности.

VIII, 54_2 В гору виняв –	Въ верхъ пôднявши,
VIII, 56_4 Та за те даю їм плату:	Та за те имь нагородовъ
Цапа й всю *рідню патлату*	Буде *Цапъ зъ всѣмъ* своимъ [*родомъ*,

Щасливо оминена какофонія первісного тексту й нарічева форма „нагоро*довь*".

VIII, 57_3 Буде винятий –	Вôнъ є вынятий
VIII, 57_4 Хто де *здибле сю облуду*,	Хто єго де *здибле, вздрить*,
Може вбить *його без суду*...	Той безъ *суду* може *вбить*...

IX (VII), $4_{3,6}$ Друже мій, старий Бабаю!	Друже мôй Бабаю!
Ще сьогодні почвалаю.–	*Днесь* ще почвалаю.

Зміна, крім стилістичних різниць, приносить поширення вірша на цілу стопу.

IX, 12_3 Ні *нічвиди*, як Сова,	Нѣ *понурû*, якъ сова,

„Понурû" змінене на „нічвиди", а це краще віддає головну прикмету й засіб боротьби сов за існування.

IX (VII), 14_2 Хоть то я не *маю* бою	Хоть то я не дужесь *бою*
Перед військом тим його	Тои *гвардій єго*,...
	(пор. ст. 32.)
IX, 17_2 Лїс шумить, *тріпочесь*	— — — *хитаєсь*
[листє –	
IX, 21_1 Нинї, хто рад жить, не	*Днесь*, хто хоче жить, не схнути
[схнути	
IX, 24_1 Що ж, мій гріх	Ну, мѣй грѣхъ

– може й ліпше.

IX, 25_1 *Усьміхнувсь* Микита стиха,	*И всмѣхнувсь*...
Нюх табаки взяв і *чиха*	... *пропчихавъ*
IX, 31, Що ж, купуйте, *добрі люде*!	Щожь купуйте, люде *божû*,
Як що вам *завгодно буде*,	Я й *не що великî* грошû
Дешево візьму від вас.	*Буду правити* вôдъ васъ.

Змінений варіянт має гарні рими, замісць асонансів – „завгодно", а зміст той сам.

IX, 33_1 Друже Шкапа ся *лагідна*	Друже, мовить, Шкапа *скрôйна*
І лоша продати *згідна*	И продать Лоша *приклонна*

Рідке слово скрійна = чемна заступлене загально вживаним і замість асонансу – гарно зримоване.

IX, 36_4 Як у *лоб* не вцідить просто	Якь не вцѣдить въ *башку*
	просто

Рідке, татарського походження, в росіян уживане слово „башка" заступлене – лобом.

IX, 391 Га, ненаїсна прочваро!	.... прочвало! (до риму)
З'їв усе, ще й того мало!	
Друга на обід не клич!	Другови не давши ничь.

Діялектичне „нич“ щезло.

IX, 39_6 *Заслужив* на могорич.	То *належавсь* могоричь.
IX, 40_6 Втішна щось вона пішла	Онъ туды вона пôшла.

Зам. неозначеного „онтуди“ на „втішна“ змінено дуже вдатно.

IX, 41_3 Се здорово на живіт	Се плявдує — — —

Слово рідке замінене загальним, хоч не таким маркантним, бо притуплює гостроту наруги.

Десята пісня

Друге (шосте й дальші) видання:

X, 15_3 Мимрю, як *верзеться* [*в снах,*	3 і 4 вид.: Мимрю: *Господи* [*возвах,*
X,24_6 Чи *тебе* беру на сьміх?	і 4 вид.: Чи *сьвяте...*
X, 36_2 *На той другий сьвіт* [*безпечний*	3 і 4 вид.: В сьвіт *загробний,* [*безконечний*

IX, 37, 6 вид.:	3 і 4 вид.:
Бачиш, голос мій чудесний	Бачиш, голос мій чудовий
Так вподобав муж той чесний	Так сподобався попови,
Що годує Кобзаря, –	Слава скрізь о нім така,
Мав при нім я учнем стати,	Що в єпископському соборі
А тебе він мав узяти	При архієрейському хорі
Двом нам за поводиря.	Мав я стати за дяка.

У третьому й четвертому виданні по 37 строфі у сповіді Півня додана строфа:

Обіцяли паляниці,
Штири кірчики пшениці
Ще й м'якого хавтуря;
Та я пункт поклав конечний.
Щоб Микита, муж сердечний,
Був там за паламаря.

Тієї строфи нема в дальших виданнях від п'ятого. Склад, тон і мова тієї строфи показують, що вона, здається, не Франкової роботи.

Далі йде, пропущена у п'ятому й дальших виданнях, строфа із іще більшими обіцянками Півня.

X, 38_8 Три *післанчики* прийшли в 3 і 4 в. — — *каноніки*

— — — — — — — — — —

Запросить на *поводарство* .....*паламарство*

X, 39_1 Я художник, любий стрику! в 3 і 4 в. Я артист є,...
X, 54_3 *Вколо* неї... в 3 і 4 в. А *круг* неї...

Здається, що зміни 7 й 10 пісні, що їх бачимо у третьому й четвертому виданні, перероблені підо впливом М. Вороного, та ледви чи з користю для поеми.

Одинадцята пісня

X, 2_1 Так він виступив *охоче*, Такъ вступивъ вôнъ въ *царскî* [*дворы*,
Всї на нього вперли *очи*, Всѣ на него вперли *взоры*,

Тяжкий склад слів уступив місця гладшому, але не такому докладному. Вийнятково зміна, замість гарних рим, дає асонанси.

Бачу, вороги закрыли
XI, 15_2 Ваші царські очи *знов* Царскî очи передъ мновъ

Легким способом усунене говорове „мнов".

XI, 15_6 Бо підданих *сила* й світло Бо шдданыхъ *жизнь* и свѣтло
XI,24_5 Сніг був, *вітер на бо-* [*лоню*, Снѣгъ бувъ, *студѣнь безъ пар-* [*дону*,

Непотрібна французчина (через польську мову) заступлена народним словом, що, крім того, дає гарну риму.

XI, 26_4 Поквапно на лїд присїла, Сѣла на лѣдъ на *сторонку*,
В ополонку хвіст встромила Хвôстъ встромила въ ополонку

Недоладне „на сторонку“ – замінено дієслівною римою. „Поквапно“ віддає краще легкодушність і захланність Вовчиці.

XI, 31_4 Люде люті *гульк* надбігли	Люде... *тужь* надбѣгли
XI, 34_1 *Будь вона* порядна й чесна,	*Якъ* бы добра *вна* та чесна,

Новий варіянт кращий.

XI, 40_4 Півгодини вже *лапаю*,	Пôвъ годины ловлю *тутки*,
Півведра вже *ось їх маю*	Пôвъ ведра набравъ вже хутко...

Первісне (XI, 50_5)

Що ѣи тамъ прийшлось набрати
Все на радôсть тыхъ пяниць –

замінено дуже гарною високопоетичною метафорою:

Кілько їй прийшлось набрати
Суковатих паляниць.

XI, 51_5 ... *поступок* єхидний...	...*замыселъ* єхидный...
XI, 52_4 Що дала собі *накласти*	Що взяла на себе часть
Те, що правно мало *впасти*	Ту, що правно мало впасть

„Мало“ першого видання, мабуть, друкарська помилка зам. „мала“, хоч і „мало“ могло би бути як анаколют до „ту“.

XI, 54_6 Біле в чорне пробрехав!	... — — прибрехавъ!
XI, 56 Крикнув Лис: „Ти грубіяне!	
Думаєш, що *лайка* стане	
Латкою на честь твою?	

Лайка – латка дуже гарна гра слів.

Дванадцята, пісня

XII, $2_{3\text{-}6}$ А ти знаєш, що за день?
Він рішить, чи до побіди
Ти дійдеш, чи *смерть і біди*
З бою винесеш лишень!

„Смерть і біди“ гарна поетична фігура – „ὕστεϱον πϱότεϱον“

XII, 3_4 Всю ту ніч вона не спала, –
Все за Лисом промовляла,
Де в кого лише могла –

мало ймовірне, бо звірі, як і люди, переважно сплять уночі й недоступні для протекційних намов, які, зрештою, Лисові зовсім не були потрібні. Через те, думаю, ліпша була первісна версія:

Покоѣвкою въ Царицѣ
И посестрою Лисицѣ
За дівочих лѣтъ була.
XII, 5_1 Фрузя каже: – „Ах, Микито,
Що колись було прожито, — — —
В мене з тямки не Най се зъ тымъ часомъ иде!
[*зійде*!
Бо жіноче серце любить... Та

– у значінні – „хай це забудеться“, в новій версії – навпаки.

XII, 19_4, А відтак на місце бою
Вкруг обступлене *юрбою*... . . . . *товпою*...
(пор. ст. 35).
XII, 20_6 Так з кістьми би й *Лиса* .... *Лиса й зъѣвъ*.
[з'їв –
XII, 25_6 Лис на землю повалився – И упавъ на землю Лисъ.
XII, 26_6 Ти заплату відбереш! Ты заплату ту *приймеш*!“ –

Зміна для неприємного збігу двох „ту“.

XII, 30_6 Повну кухню *наловлю* – замісць менше делікатного – навалю.

XII, 31_5 Щоб тебе не вдарив сильно краще . . . вдарить...
6 вид. XII, 32_5 Милість покажу в 2 і 3 вид. покажи . . .
[велику – краще
XII, 34_2 *Нас усїх* озолотити, – *Всего мя* озолотити,

– значить, Вовка і всю його рідню, про яку була мова, а не всіх загалом звірів.

XII, 35_5 А з житєм уже прощайся А зъ житємъ *вже* попрощайся
Я *здурить себе* не дам. Я здурити ся не дамъ.

– щасливо оминений збіг трьох приголосівок первісного тексту.

XII, 36_4 А Микита *поки рюмав*,	А въ Микиту духъ *вступає*:
Хитрість вже нову *обдумав*,	Сли часу хочь хвильку має,
Як минув ся перший страх –	То *щене* великій страхъ.
XII, 39_2 *Тут* заплату за всї зради	Бо заплата за всѣ зрады
Ти дістанеш!"	*– Не мине тя!"*
XII, 41_4 Я хотів лиш пляму стерти,	— — — —
Вовчої не хочу смерти,	*Та єго не прагну смерти*,
XII, 42_3 Малпа крізь, юрбу пропха-	Малпа Фруза протискалась...
лась...	
XII, 43_2 *Був би зїв його, вив:*	Бувъ бы *зъѣвъ го, гукавъ*
[„Славно!	[„Славно
XII, 47_4 Хоч у мене сил не много	Силъ у мене є не много
XII, 48_3 Жінка й діточки десь там	Тамъ десь жѣнка й дѣточки
Плачуть, тужать... Най же нині	— — — —
О щасливій переміні	— — — —
Сам я звістку їм подам".	Самъ я имъ подамь звѣстки".

* * *

Переходимо тепер до *змін мовних*, у зв'язку з розвитком поглядів Франка на характер української літературної мови.

Ясна річ, що за сорок літ літературної діяльности поетова мова переходила природну еволюцію, як її взагалі переходила письменницька мова на західних українських землях. Від „Народних пісень" і перекладу „Фауста" до „Студій над народними піснями" й „Мойсея" бачимо у Франка колосальний поступ. Різниця в мові подібна до різниці між архаїчною латиною та мовою клясичної доби. Для мови перших писань Івана Франка, а серед них і „Лиса Микити", характеристичні чотири -ізми: провінціоналізми, германізми, латинізми й полонізми. Ми їх тут і розглянемо.

Іван Франко, поступаючи з розвитком літературної мови, бачив сам дрібні мовні недоладності і в кожному дальшому авторизованому виданні „Лиса Микити" старався їх виправ-

ляти. Про це пише він сам у передмові до другого видання так:

„І в тих частях, що лишилися з першого виданя, мало котра строфка лишилася без зміни, багато дечого пододавано, повигладжувано, повиправлювано. Я, дбав про те, щоби мова моєї переробки, не тратячи основного характеру галицько-руського наріччя, все таки не разила й українців і наближувалася до тої спільної галичанам і українцям літературної мови української, котрої витворенє так дуже потрібне для нашого суцільного літературного розвою".

А в перемові до 3 видання пише він, між иншим, таке:

«Отсе 3-є видане являєся повторенєм другого, хоч зовсім не дословним. Я не вважав потрібним розширювати ще далі старе оповіданє або переробляти його части. Але проте, користуючись по части увагами наших знавців, а головно деяких учителів, а по части й своїм власним язиковим почутєм, не в одному далі розвиненим супроти 1896 року, я перед друком шліфував і перебудовував не одну строфу, усуваючи дещо таке, що мені тепер видаєся менше відповідним або слабшим, і старався довести по змозї до того, щоб оповіданє читалося гладко, плавно, було ясне й прозоре, щоб із кождої строфки віяло нашим рідним, українським духом».

Найменше змін виявляє четверте видання, про що пише автор у передмові до четвертого видання:

«Отсе четверте виданє, по вичерпаню третього, являється накладом Української Видавничої Спілки, крім дрібніших язикових і правописних поправок не змінене супроти третього виданя».

А проте всіх -ізмів Франко з „Лиса Микити" не викинув.

Розгляньмо кожну з чотирьох громад меншезрозумілих і чужих слів.

1. Провінціоналізми займають, може, найбільше місця в „Лисі Микиті". Мова підгірських селян Дрогобиччини, що була, основою мови І. Франка, відбилася не лише у словництві, але і в відміні й у складні.

Провінціоналізми „Лиса Микити" двоякі: 1) надто яскраві з першого видання й 2) більше вперті, що залишилися ще і в останньому авторизованому виданні. Перші цитую на під-

ставі відбитки з „Дзвôнка“ з 1891 р., другу групу цитую з видання 1909 р.

З *першого видання* назвемо такі провінціялізми: вергли IV, 14; вартують V, 25; взори (очи) VIII, 2; гнеть == зараз III, 26; зворôвъ (дебр) I, 1; зазору (вагання) I, 7; здобрадива I, 9; парканадцять V, 3; плявдує VII, 41; ожог (коцюба) II, 30; скрійна = чемна щира, сердечна (VII, 33).

З форм першого видання відпали передусім енклітичні займенникові форми: *ми, ти, си; мя; му; го,* та архаїчні форми давальн. і місцев. одн. 1. ос. *мні.* Поет замінює їх новішими, повними формами*, н.пр.:

II, 40_5: ту *го* дайте – дай менї його; XII, 43: бувъ бы зъѣвъ *го,* гукавъ – був би з'їв його, вив; IX, 30_5: може намъ *го* на выховокь – чей його...; IX, 43_6: радъ би зъ свѣта *тя* зôгнать – з сьвіта рад тебе зігнать; VIII, 41_6: дожене *тя* въ часъ досыть – дожене тебе за мить...; V, 20_6: просьбу *мнѣ* сповни – просьбу вволь менї; VIII, 30_5: що *мнѣ* Левь и що *мнѣ* проща – що там Лев менї і проща; V, 24_5: серце рве ся вь *мнѣ* ось тутки – серце рветь ся в менї тутки...

Те саме торкається форм: *та, вни,* які в нових виданнях замінені літературними формами: „вона, вони“, нпр.:

X, 34_1: якь бы добра *вна* – будь вона чесна; IX, 29_3: то вже вкрасти *вна* не дасть – вкрасти вже вона не дасть; II, 16_{51}: якъ вôйшли *вни* до оборы – як добігли до обори й т. д.

А то поет стилізує ще й так, що енклітичні, чи архаїчні форми виходять непотрібними, він заміняє їх иншими словами, а то і пропускає їх, н. пр.:

V, 12_5: гнеть назадъ скрутив*му* руки – в зад скрутив Микиті руки; I, 56_6: се *му* строго накажи – строго, строго накажи; III, 6_3: *тя* – нас; VIII, 1_4: поблагослови *мя* свято – поблагослови завзято; II, 12: де вôнъ є? Веди *мя,* чуєшь! – Де він? Де його купуєш?; II, 16; *мя* змлоило – замлоїло; XII, 13_6: нѣ за лобъ *тя* не вчепивсь – нї за лоб не причепивсь; XII, 16_3: до побѣды

*На першому місці подаємо первісні форми, на другому – форми пізніших видань. *Т. Ф[ранко].*

двигнуть *тя* – доведуть все до путя; XII, 39_2: не мине *тя* – ти дістанеш; II, 40_6: то побачить, що *го* жде – то до завтра не дожде; II, 4_4: то тортуры и тôпоръ ждуть *го,* згине, мовъ собака – на тортури, під топір! Хай пропаде і т. д.

Старі форми *єго, єму* – замінені скрізь теперішніми літературними – „його, йому".

Але, коли з *ритмічних* причин не можна було позбутися архаїчних і енклітичних форм, поет їх залишив, нпр.:

ти охоту в *мні* підвів (IV, 6_3), кожне слово в *мні* велику силу вражінь підійма (X, 39_2); ще лиш на однім прости *мя,* на деньок домів пусти *мя* (XII, $48_{1,2}$)...

Відпали й такі скорочені форми: бра – брате; мот – мовить VIII, 30; тож – також VI, 3...

Але найчастішою діялектичною формою було в I виданні умовне *сли* (jeżeli, jeśli), яке автор безпощадно повиполював з усіх пісень, замінюючи загальноукраїнськими: „коли", „як", нпр.:

V, 55_4: ну, бра, *сли* не радь здыхати – ну, коли не рад здихати; VI, 27_5: слюбувавъ ся, *сли* не згину – шлюбував, коли не згину; III, 33_3: *сли* єму отсє прощу – коли це йому прощу; I, 52_2: *сли ти* наша ласка мила – *як тобі* в нас ласка мила й т. д.

або висловлюючись иншою конструкцією, нпр.;

V, 51_4; *сли* бъ не вкравъ єго Микита – не вкради його Микита...

Не встоялися також західноукраїнські форми орудника жін. роду на-ов: кропивовъ III, 16; мновъ. VIII, 20, X, 15; нагородовъ VI, 56 і т. д.

І взагалі видко, як поет намагався архаїчні, або нарічеві форми та конструкції виправляти на літературні. І так, читаємо в дальших виданнях, замість *„коту"* (dat. sg.) – Муркови (III, 26_6), замість *„дѣтьомъ"* (dat. pl.) – дітям (V, 50_5), замісць *„лисъ ме висѣть"* – лису висіть (V, 11_5) і т. д. Конструкції: *о смерти* (VI, 20_6), о *сѣмъ* (VI, 28_5) замінено на – про смерть, про се;

о тобѣ пѣклуюсь (XII, 6_2) – за тебе...; *о бѣду* не тяжко (III, 20_2) – за біду...; але для рими поет залишив: *о* щасливій *переміні* звістку дам (рима до – нині) XII, 48_5.

Так само, де тільки це було можливе, повикидав скорочений займенник „ся“ у 3 ос. одн. е-відміни, або замінюючи його повним: *змыєсь* (VIII, 50_3) – змиється, *всмѣхнесь* (IV, 42_6) – всміхнеться і т. д., або пропускаючи „ся“, нпр., *шарпнесь* (II, 32_2) шарпне, *чорнѣєсь* (II, 28_5) – чорніє, *зарегочесь, потеркочесь* (IX, 37_2) – зарегоче, потеркоче, а то вживаючи иншого слова: суду царського-сь *не бою* (III, 7_5) – я про царський суд не стою; хоть то я не *дуже-съ бою* (IX, 14_2) – хоть то я не маю бою...

Але ж скрізь викинути не вдалося – то для рими (нпр.: ховаєсь – обзиваєсь I, $4_{1,2}$; збираєсь – призираєсь V, 42_1; днесь – ведесь XI, 44_3; накинесь – гинеш XII, 14_1 і т. д.) – то для ритму (нпр.: кожний боресь в ній, як знає IX, 11_2; лис любуєсь красотою IX, 17_4; ха-ха-ха смієсь Микита IX, 20_1 і т. д.) довелося поетові такі форми 3 ос. sing, залишити аж до останнього видання.

І так узагалі видко тенденцію і в инших формах „ся“ не скорочувати в пізніших виданнях, пор. *объѣстесь,* то знайте – об'їстеся, знайте; *лишитись,* (III, 11_5), *пожившитись* (III, 11_5) – лишиться, поживиться, *битись* (XI, 53_3) – биться, *вôдбрехатись, цілуватись* (IX, 23_4) – відбрехаться, цілуваться. Можливо, що на останні форми вплинув Вороний.

Тенденцію, щоб нахилити свою мову до наддніпрянської, видко і з *наголосів*, пор. цѣлúй(I, 39_4) – цілий; понесéте (II, 36_6) – несетé; звѣрѣвъ (V, 19_5), – звірів; гнѣвý (VIII, 22_4 – гніву), палôмникъ (VIII, 30_4) – пáломник . . . Деколи для зміни наголосу довелося слово замінити иншим, пор. дубовá (II,17) – з дуба грубая...

Але де цього вимагав ритм, або рима, й переробити було важко, автор західноукраїнських наголосів не цурався, н.пр.:

люблю́ над усе I, 9_3 (звичайно – наголошує; люблю́); злом *плати́ть* найкращу річ I, 30_3; *дзво́ню* (рима до – погоню) I, 50_1; на найстарших труд *вали́ть* (рима до – погостить) II, 8_3; душу збережу *цілу́* (рима до – смолу) X, 23_6; раз сповнити тільки *мо́лю* (рима до – царську волю) V, 53_2; хочеш Баранів ти *спа́сти* (рима до – покласти) VII, 31_4; швидко б хвіст з води *піднéсла* (рима до – чесна) XI, 34_2; Лис надбіг і аж *дави́ться* (рима до – вовчиця) XI, 21_5; *найдéш* – авже ж VII, 6_3 і т. д. Крім того, є *спасибí* II, 21_1 і *спаси́бі* III, 25_5, *звíрів*, V, 20_2 і *звірíв* (рима до – вовків) VIII, 13_2; скрізь є галицький наголос: *ми́шей* III, 15_1; *значи́ть* IX, 7_6, X, 58_3, XII, 11_3; *лікаря́* (рима до – Комаря) X, 7_3; *мертви́й* X, 10_6; *споки́й* I, 46_3... і навіть чужі польські наголоси в чужих словах, яких із ритмічних причин поет виправити не міг, пор. *патріóтизм* в нього злуда I, 25_2, і *секрéтар* гоноровий VIII, 60_2...

Видко цю тенденцію й у словництві, де галицьку церковщину, москалізми, або провінціоналізми поет замінює літературними, наддніпрянськими словами, нпр.:

гласъ (II, 14_4 – голос
ожогъ (II, 31_8) – кочерга
указъ (III, 3_3) – наказ
днесь – сьогодні (IX, 4_3) – ни- [нї (IX, 21_2)
обще (XII, 45_3) – спільне
взыває (III, 3_6) – кличе
мыслишь (III, 22_2) – гадаєш
розôбраный (III, 26) – роздягнений
хижакъ (V, 22_3) – звіряк
встыдъ (I, 29,) – сором
зве (II, 41) – кличе
скрычавъ (II, 12_1) – аж крикнув
стоваришивсь (V, 26_1) – спобрати- [мився
парканаддять (V I, 31) – кількана- [цять
останусь (VIII, 30_5) – лишусь
тріпочесь (IX, 17_2) – хитаєсь
Лис мот (X, 30) – Лис рік
прямо (XII, 18_3) – просто
товпою (XII, 19_4) – юрбою
вандрувавъ (X, 30) – мандрував
зманишь (Y, 46) – підлестиш і т. д.

Але ж ритм і рима й тут не дозволили поетові повикидати всі такі слова й замінити їх літературними, нпр., *днесь* вони підпори трону VI, 20_1, *днесь* кінець сварні і зваді XII, 45_1, ще

про смерть якуюсь *днесь* (рима до – процес) VI, 24_3; *днесь* – ведесь XI, 44_6; і кота зв'яжіть і *прямо* засадіть (рима до – яму) VI, 35_4; *(стид* рима до – кричить VII, 5_3; або до – вгостить X 69_3); *оп'ять* (рима до – чувать IX, 2_3); зміж звірячої *товпи* (рима до – на кпи) XI, 18_3. Сюди належить своєрідне „тоже", яке Франко залишив для рими – гоже VIII, 2_4 і може VIII, 47_5; *є* і *„глас"* – церковна мельодія (п'ятий глас) I, 27_3.

Для рими не змінював поет галицького *„ябко"* (рима – Левбатько) III, 32_2, полонізму *„преці"* (рима – серці) XII, 28_2, загально вживаного в Галичині, та архаїчної західноукраїнської форми дієйменника *„запобічи"* (рима до – річи) IX, 14_6 (це єдиний такий дієйменник), а для ритму залишив галицьку форму gen. sg. fern. gener. *„свої"* (всю захланність свої жінки) XI, 33_5.

Для ритму довелося залишити західньоукраїнське „ся" перед дієсловом у двох місцях (хай великі тим *ся тішать* V, 9_5; і нічого *ся не журить* IX, 15) – і раз для рими (жаль, що стільки їх *ся лишить* – рима до: висить – XI, 41_1).

Так само для рими не змінював поет архаїчних форм майбутнього часу у сполуці з part. praet. act. II, вживаних широко в Галичині (5 місць), пор.: вір, *не будеш нарікав* (рима до – душу дав) II, 12_6; *будеш* ти ковбаси *крав* (рима до – розстарав) IV, 35_6; і не *буде* кари *мав* (рима до – спід прав) VIII. 57_6; *будеш* в пеклі в сірці *мок* (рима до – жінок) X, 26_6; що в смолі не *буду мок* (рима до – курок) X, 35_6.

Рима вимагала залишити форму voc. sing. *„Бабає"* (до – тримає) I, 61_1, хоч і є форма „Бабаю" (н.пр., V, 9_1, а ритм – форму instr. sg. *„мишми"* (я б мишми не трактував) III, 14_3. Для гарної внутрішньої рими поет не виправив форми dat. sing. *„Бурмилі"* (нпр., на Бурмилу), пор. біль додав сили II, 22_1.

Для ритму Франко залишив скорочені форми *„тра"* (вчула, що нам тра проститься) VIII, 33_5; *„коб"* (ой, Вовцуню, коб ти знав) XI, 52_1 *„може"* (а хоч гинь, не може купить IX, 26_6; цього зараз може навчиться XI, 24_2) – хоч грала тут нераз ролю й рима (не може – мороз II, 34_6; поки може – мороз XI, 27_6).

Нарешті не тільки з ритмічних причин (чи для – рими), але просто щоб зберегти галицький, часто *підгірський, колорит* у своїй мові, Франко залишив до свого останнього (авторського) видання такі слова: *клапаня* I, 33_6 – шапка з клянами на вуха; *блам* I, 33_6 – хутро; *нанашко* III, 3_1 – дядько, хресний тато; *фук* III, 8_4 – лайка з криком; *хавкнути* – зжерти і *хавка* XI, 55_6 – писок, паща; *пілть* IV, 17_5 або частіше *полоть* V, 31_2 – половинка із свинячої солонини; *маркітний* VI, – сумний, невеселий; *охітний* VI, 27_2 — охочий; *хляп* VIII, 50_3 – ляпас, нечесть, ганьба; *знититися* XI, 49_4 – скулитися, звинутися (як нитка у клубку*.

Є ще й інші провінціоналізми, н.пр.:

а) *анаколюти* (з ритмічних причин у двох перших прикладах, через риму – у третьому: клич, рима до – могорич):

Мислите, що хоч один
Змилувавсь, *хтів* поміч дати,
Що се жінка й дітям мати... (XI, 46)
Ось товар і гроший досить,
Він не скупиться, ще й просить,
А хоч гинь не *може* купить (IX, 26)

Га, ненаїсна прочвало!
З'їв усе, ще й того мало!
Друга на обід не клич...(=кличеш) IX, 39.

б) *genet, separationis:* сповідаться гріхів V, 21. зам., з гріхів.

в) *accus*, зам. *dativ-a*: ні, вже нас не підлестиш V, 4_6 [нам не підлестишся].

А так узагалі, про мову в нових виданнях поеми можна сказати ось що:

---

* Галичанам важко означити напевно всі провінціоналізми «Лиса Микати». Ті, що тут виписані, пояснює в словничку В. Дорошенко, але далеко більше знайшов їх і пояснив О. Синявський у харківських виданнях, а найбільше – М. Кононенко.

а) Ів. Франко, де тільки це було *можливе* (з ритмічних, чи инших оглядів), вигладжував свою мову в дусі – *загальноукраїнської*, наддніпрянської (літературної) мови;

б) він викидав, де лише було можна, прикрі діалектичні форми і слова й заступав їх загальноукраїнськими;

в) недокладні рими й асонанси заступав чистими римами;

г) речення з неприємним і тяжким збігом приголосівок, чи голосівок заступав милозвучнішими;

ґ) поробив багато змін стилістичних, вигладжуючи фрази;

д) вислови вульгарні або загострі заступав м'якшими, так що рідко новий варіянт гірший від давнього.

2. *Германізми.* Дуже помилявся б той, хто досить численні в поемі ґерманізми (усіх коло 50) брав би на карб „перерібки з німецького". Не треба забувати, що І. Франко був із німецького роду, і що його батько був ремісником. А відома річ, що, м. и., *ремісниче знаряддя* й досі в Галичині має переважно німецькі назви, яких уживають не лише українці, але й поляки. Чисто українські терміни не відомі не то простолюдинові, але часто й інтелігенції.

Є ще в „Лисі Микиті" посередні германізми, слова латинського й романського походження (губернатор, канцлер), що перейшли до нас через німецьку мову.

Подаю германізми за порядком пісень:

I: печатка (I, 2) das Petschaft; ґрунт (I, 10) der Grund;

II: ґанок (II, 1) der Gang; утрактуеєш (II, 12) traktieren; льох (II, 42) das Loch;

III: гак (III, 43) der Haken; фільварок (III, 13) das Vorwerk; війт (III, 18) der Voigt; будинок (III, 15) das Gebäude; ремінь (111,26) der Riemen; шнур (III, 23) die Schnur;

IV: рахунок (IV, 9) die Rechnung; трафунок (IV, 9) sich treffen; спіжарня (IV 14) der Speicher; коралі (IV, 20) die Korallen; смалець (IV, 25) das Schmalz;

V: машерує (V, 1) marschieren; дратва (V, 33) der Draht, Pechdraht;

VI: фарба (VI, 4) die Farbe; фах (VI, 4) das Fach; вербунок (VI, 14) die Werbung;

VII: товар (VII) die Ware; тама (VII, 15) der Damm;

VIII: вандрівний (VIII, 3) wandernd; пакет (VIII, 51) das Packet;

IX: штука (IX, 15) das Stück; рабунок (IX, 28) der Raub;

X: фельчериця (X, 48) die Feldscherin; дундер (X, 70) der Donner; мур (X, 71) die Mauer;

XI: клейноди (XI, 11) die Kleinodien; цимбрований (XI, 37) gezimmert; грубіян (XI, 56) der Grobian; проба (XI, 57) die Probe;

XII: решта (XII, 11) das Rest; кухня (XII, 30) die Küche; канцлер (XII, 45) der Kanzler.

Але ж усі ці слова, ніби германізми – вже літературні, й ми їх не відчуваємо за германізми, бо вони давно прийшли до нашої мови.

3. *Латинізми й полонізми* дістались до народної української мови через вплив польської культури в Галичині (школа й уряди). Іван Франко ходив переважно до польських шкіл, замолоду повертався часто в польських колах, а від р. 1887 був членом редакції денника „Kurjer Lwowski". В українських писаннях із того часу (1887–1897) попадається чимало полонізмів. Є вони і в „Лисі Микиті";

бестіон VIII, 26 (звірик), л. bestia; гоноровий VIII, 48 (почесний), л. honor; гречно XI, 33 (чемно), п. grzecznie, але із загально слов'янського кореня rek, пор. до речі; заглада IX, 4 (знищення), п. zagłada; злуда I, 25 (обман), п. złuda; звада XII, 45 (суперечка), п. zwada; креатура V, 4 (сотворіння), л. creare; патріот VII, 27, л. patria; процес VI, 26, л. processus; процесія X, 3, л. processio (похід); ржемичек V, 2 (від личка до ржемичка – od łyczka do rzemyczka*, то зн.: з нужди до достатку; художний VII, 15 (чистий, харний), старопольське

---

*Ця приказка записана вперше в Żeglick-ого, Adagia, 8, Варшава, 1751, ст. 185.

chędożny; протекція X, 47 захист, л. protectio, protegere; руччий VIII 49 (зручний) rączy*; ряд VIII 49 (влада, правління, уряд), п. rząd; стікав ся XI, 35 (лютував), п. wściekał się; пишний III, 25 (чудовий), п. pyszny; дільний (удатний, смілий), п. dzielny, від „діло" (dzieło), прикметник „діловий" має инше значіння; капут IV, 31 (загибіль), л. caput, capite damnatus.

Крім того, є ще слова, запозичені з *грецької мови* (геометра I, 8), драб, драбуга з ξεράπωυ, нім. Drabant, Trabant, первісно: слуга, раб, потім – у погірдливому значінні), з *італійської* (ґвардія, паяц VIII, 23, фрашка III, 3) і *румунської* (сарако, VIII, 24), але вони такі нечисленні, а до того знаціоналізовані, що не впадають в око при лектурі.

В новіших виданнях (2, 3 і 4-ім) чужі слова переважно не були змінені.

III.
Джерела поеми. Її оригінальність

При кінці вступу до свойого „Лиса Микити" з р. 1896 І. Франко пише:

„Бажаючи написати книжку для молодїжи, я мусїв із старого твору, а значить і з того, що написав Ґете, повикидати богато такого, що зовсім не годиться для молодїжи. Натомість я повводив із старих оповідань та з наших людових байок дещо нового"...

Докладне порівняння з „Reinecke Fuchs"-ом показує, що в Ґетовій поеті нема таких епізодів: 1. Вовк-геометер (1,6–20), 2. Вовк і Гуси (VII, 10—12), 3. Вовк і Свиня (VII, 13–20), 4. Вовк і Баран-самовбивець (VII, 21–39), 5. Вовк і кравець (VII, 40–46), 6. Кури і пісня про Комаря (X, 3–9).

---

*Це слово знаходимо в тому самому значінні в Ів. Котляревського, Енеїда, IV, 125:

Тут військо кіннеє валилось.
дуже р у ч ч е є було.

Отже, це слово не конче полонізм.

Перший і четвертий епізод „узяті“ з латинської поеми з XII в. *„Reinardus“*, так що на народні оповідання припадало б п'ять епізодів. Пісня про Комаря, в різних варіянтах, загально відома по цілій Україні, инші байки списані в етнографічних матеріялах* і оброблені В. Гнатюком**. Але й ті байки, що спільні в поемі Ґете і Франка, чув автор із усних оповідань, читав у французькім „Ренарді“, так що це зовсім не німецька власність, а більш – міжнародне добро. Навіть зібрання всіх байок про лиса в одну цілість, так сказати, літературна композиція, не є заслуга ані Ґете, ані його попередників.

Чи справді переріб із німецької? Трудно допустити, щоб Іван Франко написав ці такі загадкові слова „переробив з німецького“ тільки на те, щоб увести у блуд учених критиків, а потім їдко їх висміяти у „Вступі“. Треба здогадуватися, що зробив це він з надмірної скромности, щоб не казали, що подає за свій твір, фабулу якого попереду обробили різні автори, а серед них, може, найкраще Ґете.

Докладний дослід показує, що „Лис Микита“ є твір *оригінальний* і суто *національний*. А в тім це стверджує й сам автор: *„дословно я не перекладав ні відки ні одного рядка“*. Тим-то зовсім правдиво в дев'ятому виданні „Лиса Микити“ той непотрібний додаток – пропущено.

Які ж були джерела поеми? Цією справою тут ми й займемося.

---

* Українські народні байки (звіринний епос), т. I–II., зібрав Вол. Гнатюк, „Етногр. Збірник“ Наук. Т. ім. Шевч., т. XXXVII–XXXVIII, Львів, 1916.

** *Володимир Гнатюк*, Народні байки, Львів, 1918, малої 8°, ст. I–VII+278 + 1, а саме: 5. Дурний вовк, ст. 37–44. І мені не раз доводилось їх чути в оповіданнях селян, деякі з уст пок. стрийка Онуфра Франка в с. Підгірках.

1. „Lis Mykita“

До джерел „Лиса Микита“ треба зачислити польську поему Мартина Смажевського *„Lis Mykita“*, z niemieckiego wierszem, przerobione z zastosowaniem do obyczajow polskich. Видав Маврикій Країнський, Львів, К. Вільд, 1860, формату 12°, ст. III+267*.

Іван Франко, здається, мав цю польську поему в руках, хоч не згадує про неї в науково-популярному вступі „Хто такий „Лис Микита і відки родом?“. Може, взяв із неї заголовок, – хоч в одного і другого автора могло бути спільне джерело: українська народна назва хитрого лиса, – але так більшого впливу на „Лиса Микиту“ ця поема не мала. Др. В. Щурат здогадується, що звідтіль узято й мотив націоналізації поеми. Може. Але це ні трохи не зменшує оригінальности „Лиса Микити“ й не збільшує вартости польської переробки, бо спосіб трактування фабули й літературна манера у Франка зовсім инші.

Польський автор держиться скрізь тексту німецького первовзору, а саме – Ґетового „Reineke Fuchs-a“, хоч подробиці зміняє в багатьох місцях довільно. Акція відбувається то в Польщі, то в Україні, Малєпартус (Лисовичі) – поміщений у Бескидах, на Підгір'ї. Деяку подібність до Франкових виказують назви звірів. Коцур називається Мручислав (Mruczysław) – Мурлика, Медвідь звичайно Miś, а в одному місці – Мурмило.

Польська переробка написана 11-складовими віршами, що римуються парами, виключно жіночими римами. Рими до слова „Микита“ є в різних відмінках, але инші, ніж українські, з вийнятком *Mykita – znakomita* і *Mykity – znamienity*.

---

* Передрук у видавництві „Biblioteka Powszechna“ Цукеркандля, Золочів, ч. 638, p. 1907. (poemat naśladowany z wzoru niemieckiego), ст. 220, 16.

Польської приказки в „Лисі Микиті“: *„від личка до ржемичка“* (V, 25) – в польській поемі немає.

Щодо *сатири*, то є чимало натяків на тодішні політичні й суспільні відносини польського життя, а зате пропущена Ґетова сатира на католицьке духовенство. Про це перекладач пише в „Zamknięc-i“:

Bo się lisiego pleśń chwyciła futra,
Zgubnem skażeniem nauki tchnąc Lutra.

Більші зміни супроти німецького оригіналу бачимо там, де йде за вимоги ймовірности.

І так, Медвідь сам розпихає рилом колоду так, що клин випадає на землю, і він волочить пень у писку. Кота визволяє з петлі хлопець Ґжесьо, послугач у пастора, таким способом, що, б'ючи Кота, нехотячи вибиває із стіни гак із сильцем. – З криниці витягають люди Вовчицю, не знаючи, що вона у ведрі, й вона тікає – не бита.

Загалом автор не любить описів бійки, хоч сам був колись польським полковником і давнім офіцером із часів Наполеона й Великого Князівства Варшавського.

Зате слизьких місць німецького „Reineke Fuchs-a“ Смажевський не обминає, а навпаки – додає ще масні народні польські анекдоти, нпр., як Лис насилує Вовчицю, що загрузла у шпарі муру (пор. байку „Лисиця й Заєць“). Розмальовує недвозначно натяк у Ґете, коли Вовчиця, ловлячи хвостом риби, примерзла до льоду (XI):

Так gdy się z lodem o ogon szamota,
Z sitowia na nią lis skoczy niecnota,
A gdy ją lodem skowaną zastanie,
Przemógł ją, zhańbił, najjaśniejszy panie!

Для порівняння наведу ще початок польської поеми:

Świątki zielone! o jakaż uciecha,
Gdy zewsząd luba wiosna się usmiecha,
Wszystko w zieloność i kwiaty przybierze,
A w krąg powietrzny tchnie wonności świeże.

Wszystko ją wita wesołemi pieśni,
Wraz z nią swą milość nucą spiewcy leśni.
Wszystko się pławi w słodkim dźwięku, w woniach,
W siołach czy lasach, łąkach, łanach, błoniach.
A słońce rade weselu przyrody,
Jasno przyświeca, nie skąpi pogody.

Як бачимо, польський опис природи – найобширніший, український – найкоротший, і обидва до німецького мало подібні.

Ще кілька порівнянь із філософії Лиса:

Л. М. IX, 11: Наше все життя – війна є,
Кождий боресь в ній, як знає:

L. M. VIII: W świecie się zyje ciągła walką, hecą,
A wiesz, gdzie drzewo rąbią, trzaski lecą –

Л. М. IX, 21: Нині хто рад жить, не схнути,
Той святим не може бути,
Як в пустині той монах.

L.M.VIII: Świat to nie klasztor, gdzie modły, suchoty,
Robią z jednostki martwotę bezczynną,
Wolną od przywar, świętą i niewinną.

Ще одна паралеля, коли Лис насміхався з Вовка побитого Кобилою:

Л. М. IX, 38: „Гей, – кажу йому – Неситий,
Сам Лоша ти з'їв? Лишити
Не хотів мені ні кус?

Га, ненаїсна прочвало
З'їв усе, ще й того мало!
Друга на обід не клич!...
Адже ж я, невдячний цапе,
Перший торг робив у Шкапи,
Заслужив на могорич.

Ну, скажи так правду гладко:
Дешево купив Лошатко?

Людська знать ціна була.
Ви й не довго торгувались,
По-приятельськи розстались –
Втішна щось вона пішла.

А проспавсь ти смачно, друже!
По такім обіді дуже
Се здорово на живіт.
А як славно ти, Вовчуку,
Вмієш кінською азбуку –
Справді, чудо на весь світ!“

У польського автора (VIII):

Wtedy mu rzeknę: „A cóż, smaczne źrebię?
Cóż kosztowało? Gdzie baraszne moje?
Całe sam zjadłeś, a ja głodny stoję!
Aleś się obżarł! drzymnął po objedzie,
Przebacz, jeślim cię przebudził, sąsiedzie!“

В Ґете (VIII, 67):

— — __ — _ — — Herr Oheim,
Wo ist die Stute? Wie schmeckte das Fohlen? Ihr habt Euch gesättigt! Habt mich vergessen, Ihr tatet nicht wohl; ich brachte die Botschaft! Nach der Mahlzeit schmeckte das Schläfchen. Wie lautete, sagt mir, Unter dem Fuße die Schrift? Ihr seid ein grober Gelehrter.

З цих порівнянь важко ще сказати, що саме спонукало Івана Франка написати *свого* „Лиса Микиту“, чи польська поема, від якої, може, запозичив заголовок, чи „Reineke Fuchs“. Смажевський виразно зазначує, що свою повість переробив з німецької, з Ґете, пор. „Zamknięcie“:

Tak wieszcz z nad Menu słynny, znakomity,
Spiewał swym ziomkom o czynach Mykity,
W nich jak w zwierciedle wskazywał ich wady,
I dawał na nie przyjacielskie rady.
Dła swoich ziomków Polak je obwieścił,
Gdzieniegdzie tylko przykroił lub streścił...

Іван Франко не менш виразно відпекується від Ґетового впливу.

А втім – це маловажна річ, хто надхнув, і звідки взяв тему поет, важне, *як* він її обробив. А що Франко обробив оригінально, це видко не лише з власного признання автора, але і з порівняння з поемою німецькою й польською.

Не шкодить додати, що „Lis Mykita" в польському письменстві не має ніякого значіння, хоч деякий талант у обробленні чужої теми – видний*.

2. „Лис Микита" і фольклор

Іван Франко згадує в передмові до „Лиса Микити", що користав *і з народних оповідань* про звірів. Вони позаписувані в етнографічних збірниках, хоч і не всі, і не всі такі, як у „Лисі Микиті".

І так, у І. Рудченка** [4. „Лисичка-сестричка й Вовк панебрат"] розповідається, як лисичка дурить чумаків, кладучись на шляху ніби-мертвою. Чумаки кидають її на останній віз із рибою, а лисиця скидає з воза по рибі й опісля їсть. На це надходить вовк. Лисичка вчить його ловити риби хвостом у ополонці. Вовк приговорює: „Ловись, рибко, мала й велика!", а лисичка, сидячи коло нього, каже: „Мерзни, мерзни, вовчий хвіст!" Потім біжить до села і кличе: „Ідіть, люди, вовка бить!" Люди прибігають і вбивають вовка. Ця байка записана в Полтавщині.

В байці, теж із Полтавщини, „Бідний вовк" (ст. 1), голодний вовк іде на скаргу до Бога і просить поживи. Бог посилає його з'їсти кобилу, що від старости ледве жива. Вовк береться їсти кобилу від ніг, а кобила його б'є. Потім Баран скаче йому

---

* Цікаве, що в його поемі є українізми: Mykita, rozhowory, na dobrydzień, zarychocze, Krzykun, troiste, Murmyła. Воно не диво, бо ж автор сам – із України родом.

** Народныя южнорусскія сказки. Київ, 1870, випуск 2, ст. 6.

цілий у рот і перевертає в кручу, свиня везе його до села, щоб там його вибрати начальником, кравець хапає за хвіст і б'є.

Вплив фольклору на „Лиса Микиту" помітний найбільш у VII-ій пісні: жалі Вовка у в'язниці.

Найбільше паралель до епізодів „Лиса Микити" находимо в „Етнографічному Збірнику" видання НТШ., том XXXVII-XXXVIII.

Наведемо тут декілька байок із різних збірників.

91. „Як лис учив вовка діставати рибу" (записано в Курщині):

Лисиця побачила раз, що мужик їде саньми. Обнюхала сани, почула носом, що він рибу везе. Тому забігла поперед воза, лягла на дорозі, вдаючи здохлу. Мужик бере лисицю на сани, а лисиця поскидала по рибі з саней, скочила на землю й, як мужик уже далеко від'їхав, позносила всю рибу в одне місце, зарила в снігу й почала їсти. На те прибіг вовк і просив, щоб лисиця його почастувала. Лисиця вчить його, як ловити риби хвостом у ополонці і як приговорювати. Але захланний, вовк приговорює инакше. Замість: „Ловись, рибка, велика та маленька", він каже: „Ловись, рибка, все велика та велика! Рибка, чіпайсь скоріш велика та велика!" Коли хвіст примерз до криги, лисиця побігла по людей до села, ніби сокири позичати. Люди поприбігали з колами й вилами й били вовка, поки той не урвав хвоста й не втіх. Пізніше лисиця радить вовкові, щоб прикинувся мертвим, що мужик візьме його на сани, і він матиме готову рибу. Вовк так зробив, але, на нещастя, попався на того самого мужика, якого вже попереду обдурила лисиця. Так мужик достав з саней сокиру і вбив вовка.

49. „Вовк на ловах" (Етн. 36., LXI, ст. 61, записано в с. Далешева, повіт Городенка):

Лисиця радить вовкові йти на лови. Вовк відбирає від злодіїв солонину, але не хоче їсти, бо дуже солона. Надибає кобилу з лошатком і грозить, що з'їсть лоша. Кобила годиться, але, вважаючи вовка за доктора, просить його вийняти їй

тріску з задньої ноги. Вовк нагнувся, а кобила вдарила його копитом у голову, „аж му сі шкіра залупила, покачєв він сї тай пішов далі".

Безрога йде мити порося й не вилазить зі ставу.

Два цапи беруть його за суддю у спорі за поле, розбігаються на перегони й „як гопнут вовка у сиридині, аж вовка заголомшили".

В байці 46 „Невдалі лови" кобила каже вовкові, щоб відірвати їй спершу підкову, а потім може їсти, щоб до заліза не поломав собі зубів. Вовк береться до підкови, а кобила вдарила його й вибила всі зуби.

В байці 48 („Кінь і вовк", ст. 66) вовк хоче з'їсти коня, що старий „лише скіра й кости, а до того цісарський", на копиті має написано, кілько йому років, „котрого року асинтированний і кілько літ служив". Вовк не хоче читати й біжить по лиса. Лис без окулярів не добачує, пробує читати здалека й нарешті просить вовка, щоб прочитав іще одну букву на самій середині копита. Вовк приступив до коня, підняв лабу до копита, а тоді кінь „воўка трас у голову тай убив" (записано в Бучаччині).

В байці „Нещасний вовк" вовк надибає чоловіка й хоче його з'їсти. Чоловік відпрошується, що не вмиваний. А вовк післав його туди, „де коноплі мочут". Чоловік пішов, витяг колик та заявив вовкові, що вмився, але не має „в шьо си втерти". Вовк порадив йому втертися в його хвіст, тоді чоловік обмотав хвіст на руку, та „коликом вовка так вібив, що ледво вовк зайшов".

Потім баран іде до возка, ніби сповідатися й товче його. Гусям вовк грає, а ті відлітають.

До цих байок можна б іще додати переробку народної байки про „Старого вовка" в Степана Руданського з 1859 р. (Твори I, ст. 335, Львів, 1913).

3. Reinardus vulpes

Цю латинську поему виразно подає Іван Франко як джерело „Лиса Микити“; тому треба її ближче розглянути...*

Поема складена в чотирьох книгах елегійними дистихами. Всіх віршів у виданні Моне є 6.600 (вчетверо більше, ніж у Франковій поемі), хоч первісний текст мав їх 6.674, між ними багато інтерполяцій. Хто автор поеми, невідомо. Але певне був ним чернець, родом із північної Фляндрії, й, на думку Я. Грімма і Ф. Моне, написав свій твір між 1148. і 1160. рр. Був він певне шляхетського походження, бо з погордою відноситься до простолюддя, яке називає „rustica probra“ (III, 1022), „plebs insana“ (III, 1017), „ferox turba“ (I, 740), „clamosa plebs“ (I, 936). Автор знав добре манастирські звичаї, але нерідко висміє їх.**

Відписи поеми збереглися по монастирях Франції, Голандії й Лотарингії. Видання Моне оперте на 3 рукописах – в одному поданий невірно за автора поеми – Jacobus Merlandus.

Поема містить у 4 книгах 15 байок (fabulae), і в них 24 пригоди (exempla). Ось їх зміст:

I. Ненависть і пімста.

1. Рейнардова небезпека й порятунок;
2. Як Ізенґрім ловив риби (є в „Лисі Микиті“);
3. Ізенґрім – геометер („Л. М.“).

II. Двірська рада.

Як Рейнард вилічив короля шкірою Ізенґріма.

---

* Користуюся німецьким виданням: „Reinardus vulpes, carmen epicum seculis IX et XII conscriptum. Ad fidem codd. mass. edidit et adnotationibus illustravit Franciscus Josephus Mone, edition princeps“, Штудґарт і Тібінґен, 1832, 8^0, ст.337, з них на текст поеми припадає 1–297.

** Пор., н.пр., I, 643:

Monachus oblatum cum viderit affore lucrum
Irruit ut pluvio fulgetra mota polo.

Монах як бачить, де зиск, що можна мати би користь,
Рине як блискавка та, рушена в зливу з небес.

III. Давніші події.

1. Ізенґрім на прощі;
2. Прґба шляхетства Рейнарда (в „Л. М.“ – сповідь Когута);
3. Ізенґрім – чернець;
4. Рейнардова забава з Вовчицею (є в польськім „Lis Mykita)“;
5. Ізенґрімова посвята;
6. Корвіґарова печатка (в „Л. М.“: „Як Вовк Лоша купував“).

IV. Ізенґрімове горе.

1. Йосифів скок у пащу (в „Л. М.“: Баран – самовбивець);
2. Ізенґрімів поділ;
3. Ізенґрімова присяга;
4. Дике військо Саляври (смерть Ізенґріма);
5. Жалі.

В одному рукописі сказано, що поема є сатиричний діялог між Ізенґрімом і Рейнардом. І справді – три четвертини цілої поеми займають діалоги між різними звірями. Сама акція поеми дуже скупенька, події слабо між собою пов'язані.

Головним героєм поеми є Ізенґрім – Вовк. Рейнардус – Лис не так хитрун, як балакун. Його епітети є, м. и., „orator“ III, 346 і „rhetor“ III, 401.

Ченці (автор та інтерполятори) намагалися конче виявити свою риторичну вмілість і версифікаційну техніку*.

Стиль поеми перевантажений риторичними фігурами, антитезами,** серед яких навіть тут і там уміщені філософічні сентенції, й то мало оригінальні, скидаються радше на софістику.

---

* У віршах часто стрічається силувана алітерація:
I, 653+4: pronitus illicitum coepit, licitumque licere;
або II, 457: eja nunc subito pilam pilumque parandis;
гра слів I, 1198:
anus anusque pavent, sed magis anus anu (anus – баба й зад).

** replicat ille nihil, nec tam sibi praestica gaudet
tergora servari, quam tribuisse dolet

Ціла поема рясно поперетикана уривками з церковних пісень, із літургії, Святого Письма та натяками на всякі обряди й монастирські звичаї. Мова поеми – церковно-латинська, занечищена численними варваризмами, особливо – з старофранцузчини.

Крім церковної сатири, подибуємо в поемі політичну й національну сатиру. Найбільше дістається Сатані, що його ім'я „Satan" і „Satanas" згадується в поемі багато разів. Ченці висміюють часто простолюддя за те, що, не розуміючи гаразд латинської мови, по-вовчому перекручує святі слова Служби Божої. В багатьох місцях автор натякає, що Ізенґрім був ченцем, і таким чином виспіває захланність і жадобу наживи серед духовенства того часу. Автор виспіває також народи: готів (II, 382), тевтонів (II, 772; IV., 381), скитів (I, 126) і угрів (II, 34).

Акція „Reinardus-a" відбувається з кінцем IX ст. в Лотарингії, що не була ще тоді поділена й займала куди більший простір, ніж теперішня французька провінція. В поемі є багато натяків на історичні події, й навіть самі звірі, це – замасковані історичні особи. Відомості про князів і події з того часу зачерпнуті переважно з хроніки Регінона й літописців, що описували події років 895–900. Автор поеми, надягаючи звірячі маски на людей, мав перед очима дійсних королів, тим-то й його герої говорять і діють майже скрізь як люди, а не як звірі. На це вказують, м. и., епітети звірів.

Лев – Rufanus займає в поемі, як уже сказано, підрядне місце. Назва його – це прозора анаграма із Arnufus, себто – цісар Арнульф*.

---

* Арнульф був нешлюбний син короля Карльомана й унук Людвіка Німецького, народився 850 р., панував у Каринтії, звідкіля його епітет „salignus" – солений. Коли влада його дядька Карла III впала, його вибрали 887 р. у Франкфурті королем, але ж льотаринці не визнали цього вибору. Арнульф переміг норманів 891 р. над Дилею під містом Лєвен. У двох дальших роках ходив із військом на Моравію. Коли папа закликав його на

У поемі (кн. II) цар Лев скликає своїх васалів на раду над своєю хворобою. Така нарада відбулася дійсно у Вормсі 897 р., але тоді цісар Арнульф не був хворий*. Під недугою цісаря треба розуміти його журбу і гризоту за сина (Свентіболька), що позабирав тоді чотирьом князям їх ленна й публично нарушив мир.

Лис Рейнард радить королеві, щоб напився зілля і вдяг на себе шкіру півчетвертарічного вовка. Під тим віком треба розуміти півчетверта року панування Свентіболька (895–897). Ізенґрім хвалиться на дворі десятьма предками, й тільки саме мав їх Свентібольк, нащадок Каролінґів. Шкіру з Ізенґріма здерто, і король подужав. Свентіболькові дійсно відібрали загарбані ленна й віддали їх власникам.

У пізніших німецьких переробках затерлося символічне значення здертої з вовка шкіри. В Ґете і в „Lis-i Mykit-i“ з вовка вирізують печінку, і від неї видужує лев.

Вовк – Isengrimus, властивий головний герой, але що він дуже несимпатичний, поема названа „Reinardus vulpes“. Під цим вовком ховається Свентібольк (Zwentibolcus, Zwentibold), король Лотаринґії (895–900 р.**. Вовкулака, постарофранцузьки „garoux“, златинізоване – Gerulfus, понімецьки – Werwolf, це було популярне ім'я у франків і лонґобардів (Garolfo). Свентібольк, ставши королем Лотаринґії, швидко насильствами й несправедливістю обурив проти себе вельмож. Коли ж по смерті свого батька захотів дістати схід-

---

поміч проти кн. Ґвідана із Сполети, Арнульф вирушив із військом до Італії 894 р. і завоював горішню Італію. В 896 р. коронував його папа Формозус ва римсько-німецького цісаря. Арнульф воював часто з моравським князем Сватоплюком та ввійшов 892 р. у союз із мадярами. Свого нешлюбного сина Свентіболька велів Арнульф проголосити королем – Льотаринґії й Бургундії 895 р. Помер 899 р. у Регенсбурґу.

* Дійсної хороби набрався значно пізніше в Італії, і вона звалила його до гробу.

** Свентібольк народився 871 р., дістав слов'янське ім'я від хресного батька, моравського князя Сватоплюка (870–894).

ньо-франконську корону, лотаринзькі вельможі збунтувалися проти нього. В битві над Мозелею військо Свентіболька побито, й він сам згинув у бою 900 р.

В поемі Ізенґрім має постійний епітет: „senex“ або „senior“, бо й Свентібольк рано посивів. Маска вовка підходила до вдачі лотаринзького короля, відомого із своєї жорстокости, захланности та злоби. Французьким лотаринцям нелюбий він був іще й тому, що „вихований у Баварії, не любив франконської землі й говорив якимось шорстким, горловим діялектом“*

Під видами вовка й лиса змагаються між собою дві культури: тевтонсько-німецька і франко-ґалійська. В пограничному краю ця суперечність була особливо гостра. Всі симпатії автора по боці лиса.

Вовк-Свентібольк, крім хиб у вдачі, відразливий був своїм тілом, товстелезним і незугарним, а з цього знані були майже всі Каролінги (з них один називався навіть „Crassus“ – Товстий). Цю прикмету автор переносить і на вовка (corporis moles, IV, 570 і частіше), хоч вона до правдивого вовка не підходить.

Яке нужденне і грішне було життя Ізенґріма- Свентіболька, то така сама погана була й його смерть. У поемі його роздирає на шматки дике військо свині Саляври, й це дає авторові нагоду до моралізування**.

Медвідь – Bruno, один із найвпливовіших придворників, дістає від короля наказ здерти з вовка шубу. Під Бруном ховається, мабуть, Гаттон I, архиєпископ Майнцу (891–912), повіреник цісарів, що брав участь у всіх двірських нарадах.

---

* За це пише автор Рейнардуса IV, 379–382:
„Non didicit causas gallâ tractara loquelâ,
praeposuit franco danubiale solum;
Teutonicus miser et rudis est, ut papa salignus,
stridula bavarico gutture verba loquans“.

** Desiit esse malus, mores proiecit iniquos
nil sceleris faciet postmodo nilque doli (IV, 1073).

В р. 899 дався затягнути у змову льотаринзьких князів проти короля Свентіболька. На цю змову є натяк у „Лисі Микиті“, хоч вона й виглядає там (VI, 6–20) на видумку Лиса, якому грозила шибениця.

Дик – Grimmo, є псевдонім Ратбодона, трієрського архиєпископа. Названий він диком тому, що його дієцезія обхоплювала переважну частину арденських лісів, де виводилося безліч диків. Ратбодон був якийсь час шефом канцелярії короля Свентіболька. Коли ж король раз у гніві вдарив його палицею, достойник перейшов на бік королевих ворогів, і в поемі виступає він завзятим ворогом Ізенґріма.

Баран – Joseph, це маска князя Стефана, а

Цап – Berfridus маска – князя Матфріда. Їм обом забрав ленна Свентібольк, тимто вони його ненавидять.

Лис – Reinardus, це маска князя Регінарія, що володів у Ганонії (Генеґав, Гайнавт). Він був сином Ерменґарди, дочки цісаря Льотара I, отже теж належав до роду Каролінгів. Тимто справедливо називає він Ізенґріма-Свентіболька „patruus“ і „cognatus“, стрийком і свояком („стрийком“ називає також Лис Микита – Вовка Неситого). Reinardus має в поемі численні придатки, що характеризують різні прикмети його вдачі і вмілости: „quaestor“ I, 357, 399, „cognatus“ I, 572, „commendator“ I, 593, „ductor“ I, 637, „dux“ I, 721, „galliger I, 836, „fictor“ (вигадливий) I, 1285, „archiater“ II, 525 (архилікар), „medicus“ II, 835, „specifer“ II, 931, dictator“ III, 95, „orator“ III, 346, „rhetor“ III, 401, „chartiger“, III, 1297.

Супроти тяжкого, ненажерливого та придурковатого тевтонського Ізенґріма – Рейнард репрезентує легку й метку, розумну та продумливу французьку вдачу. Коли Ізенґрім наступив раз Рейнардові на п’яти, він мститься над „стрийком“, підводить на різні пригоди, наражує на болючу бійку, але в смерті „старця“ непричасний.

Так воно було і з історичними особами. Багато прикмет французького Рейнарда перейшло й на українського Лиса

Микиту, а його суперечка з вовком відбиває й національний спір*.

Виводи Моне, де він виказує походження назв Reinardus-a, й натяки на історичні особи й події не подобалися Я. Ґріммові, знаному дослідникові мотивів звіринного епосу. Та, здається, Ґрімм стояв підо впливом ученого Вольфа, того самого, що зробив з Гомера народну творчість. І Ґрімм уважав звіринний епос за народню творчість, тим-то погляди Еккарда й Моне його не переконували. Та висновки й пояснення Моне нам промовляють більш до переконання, вони влегшують розуміння звіринного епосу**, сатири в нім, опису ситуацій та натяків.

* * *

Розгляньмо тепер ті байки й епізоди, що спільні обом поемам, латинській та українській.

Вовк-рибалка. Рейнард мав злість на Ізенґріма за те, що він хотів його з'їсти, і Рейнард ледве викрутився від смерти, даючи Ізенґрімові замість себе – шинку, видурену від мужика (I, 1). Незабаром прийшов день пімсти. Ізенґрім, голодний, як звичайно, вибирається на лови. Стрінувши Рейнарда, починає йому підлещуватися, щоб він знову найшов для нього добич Рейнард спершу сильно лає Ізенґріма за його захланність, пор. I, 573–4:

Ані моральний закон, ані письма, ні стид, ні пристойність,
Ані побожність, ні страх тами тобі не кладуть.

Ізенґрім признається, що вдача в нього погана (Л. М.: я нічого не даю, міри я не признаю, проклинаю віру), пор. I, 590:

---

* Слід зазначити, що Hennegau себто Hainaut (чит. Ено) є провінція у вальонській частині Голяндії, тепер поділена між Бельгію та Францію. В IX ст. було там Графство, що вело безнастанні бої з норманами. Ґрафи Ганонії мали родове прізвище Регінар або Райнер, і в історії Льотарингії грали нераз визначну ролю.

** „Reinhart Fuchs", у розділі: „Satire", пор. ст. CCLII.

Те, що бракує мені, викрадаю, насильно хапаю;
Гнали б і взяли б на гак, якби я цього прохав.

Рейнард умовляє Ізенґріма, щоб хоч у піст здержався від м'яса, пропонує йому за це рибу, веде його до ставу й каже запустити хвіст у ополонку, але дораджує – поміркованість. Сам іде до села по півня й хапає його з попівства саме тоді, коли священник правив Службу Божу, а нарід ішов із процесією довкола церкви. З півнем Рейнард жене просто до Ізенґріма, за ним біжить священник і розлючена юрба вірних. Рейнард кличе по дорозі Ізенґріма із собою, але Ізенґрім не може витягнути хвоста, бо він примерз. Надбігає погоня. Всі б'ють Ізенґріма, і врешті роблять місце Альдраді, жінці пресвітера, що з сокирою в руках підступає до Ізенґріма. Вона проклинає його, що вхопив їй півня Ґерарда й давніше пограбував багато „тіток" (курок). Матрона замахується в голову вовка, але Ізенґрім кидається взад, і сокира влучає в лід. Тоді баба мірить йому в черево, але сокира виховзується їй з рук і відтинає хвіст. Баба паде на Ізенґріма, немовби хотіла йому відкусити решту хвоста, Ізенґрім вириває ться й тікає.

Видавець зазначує у примітці (ст. 27) багато подробиць і неймовірностей, що не підходять до Ізенґріма як історичної особи, нпр., скрізь його б'є шляхта, тут – плебеї.

Можливо, що ловлю риб треба розуміти символічно. Саджавки з рибами мали в той час лише монастирі*. Ізенґрім-Свентібольк був відомий жінколюб, любив не лише світські жінки, але й черниці (викрадав черниці). Дійсно жила така ігуменя (abbatissa) Альдрада, якій Свентібольк вихопив із манастиря силою кілька черниць, опікуна манастиря ув'язнив, а навіть убив. Слово „cauda" (хвіст) має в латинській мові подвійне значіння**, як і німецьке Schwanz. Тим-то байку можна

---

* Reinardus vulpes, ст. 27: „Monachis exceptis vix alius quispiam eo tempore piscinam habuit..."

** Dr. Reinhold Klotz, Handwörterbuch der lateinischen Sprache, Бравншвайґ, 1879, 1 том, під „cauda".

розуміти так: Ізенгріма, що закинув свою любовну сітку між черниці, приловили in flagranti манастирські слуги, побили його, а ігуменя визволила.

Мотив, як вовк ловить хвостом рибу, відомий і в народних байках, там він не має ніякого переносного значіння (як і в „Лисі Микиті"). Але ж цей мотив міг дістатися до фольклору з книжок, бо вік народніх байок означити важко. На це вказувало б і те, що в народніх байках вимоги ймовірности досить пильно збережені, а правдивий вовк рибальством зовсім не займається, хоч би який був голодний. Можна від біди припустити й так, що латинський автор, узявши мотив ловлі риб хвостом із народніх байок, замаскував ним еротичну пригоду Свентіболька.

В німецькім „Reineke Fuchs"-і збережений еротичний момент, але у зміненому виді. В „Лисі Микиті" повертається знову чистий мотив народньої байки без ніякого еротичного підкладу, а то й, замість вовка, як рибачка виступає – вовчиця.

Ізенґрім – геометер. Слово „geometer" з латинського тексту (I, 1361) перенесене до „Лиса Микити", але тут подібностей між латинською й українською поемою мало. Ізенґрім, побитий тяжко в монастирі, зустрічає Рейнарда й лає його, що він не поміг йому в біді. Рейнард глузує з нього:

> Врешті я вірив, що ти, як тобі ті хвіст відрубали,
> В монастирях дев'ятьох опатом будеш іще (1309–10)

Ізенґрім дається швидко піддобрити запросинами – поділити баранам поле. Кожний із чотирьох баранів має окрему назву і різне число рогів. Ізенґрім годиться ділити їм спірний грунт, але жадає заплати, чванячися своєю силою. Барани по нараді беруть Ізенґріма до поміру землі. Рейнард до розмови не мішається. На пропозицію одного з баранів Ізенґрім стає посередині поля, барани розбігаються й рівночасно б'ють його. Ізенґрім паде зомлілий, і аж тоді приступає до нього

Рейнард і бачить, що стрийко „і хоче й не хоче гинути“ (ледви живий). Рейнард радить баранам запити з Ізенґрімом могорич, і кожний б'є його тілько разів, кілько має рогів – вовк залишається ледви живий.

В історії – Свентібольк-Ізенґрім забрав чотирьом князям їх ленна й пороздаровував їх своїм приятелям, задержуючи собі посілість із монастирем св. Петра з Мецу (Metensis).

На наш погляд, тут автор дає таку науку, що барани можуть собі дати раду з вовком, коли згідно поступатимуть. І ті князі могли були опертися Свентіболькові, коли б були дружньо стали проти нього.

Лис і півень. Коли Рейнард визволив звірів від напасти вовків, півні, що були з тими звірями, нараджуються між собою, як би спекатися небезпечного опікуна. На те входить лис і закликає півнів, щоб не мали перед ним страху. Півень за причину страху подає:

..... tu nondum, frater, abisti,
tu mihi vis sane quod lupus esse tibi.

Тоді Лис намовляє півня, щоб ішов із ним на прощу. Коли півень відмовляється, Лис ганьбить його як вирода. Півень гарячиться, запевняє, що він не гірший від свого батька, має 12 жінок, що йому послушні й не рушать зерна без його дозволу. Лис уважає таки батька за ліпшого, бо він, стоячи бувало на одній нозі і приплющивши одне око, співав панську пісню. Півень попробував так співати, заплющив обоє очей, лис схопив його й поніс у гай, де почав грозити, що завдасть йому кару за гріхи: гарне пір'я лишить, а погане м'ясо з'їсть. Та за лисом гонить юрба людей, що його помітила. Півень насміхається з нього, що він, мовляв, боягуз, не шляхтич, а то б станув на місці й нагримав би на оскаженілу юрбу. Рейнард кладе добич на землю і, щоб показати своє шляхетство, починає вигукувати. Тоді півень схопився й сів на дереві. Звідтіля глузує з Рейнарда і пропонує йому, замість себе – морвові

ягоди. Рейнард із люті гризе старий чобіт (cothurnus), потім находить шматок букової кори й, підступивши до півня, зве її папською буллею*, яка ніби забезпечує всім мир, і взиває знову півня, щоб негайно йшов із ним на прощу. Півень заявляє, що здалека бачить їздця, а перед ним – якісь чорні постаті, на око – побожні. Лис, почувши це, біжить до ліса, додаючи, що мир був заприсяжений, але ще публично не оголошений. Тимто він мусить від півня йти геть, чи хоче, чи ні:

Півнику ти нещасливий, піду я як славний вельможа,
Ти ж, що загруз у гріхах, в вічному хамстві лишись.

Автором цієї байки був, мабуть, якийсь інтерполятор із XII століття. Він дорікає духовенству за його захланність і пристрасть до грошей і не щадить навіть папи – ним був тоді Євгеній III. (III, 1124):

Ergo homines sapiunt, periit respectus agendi
dummodo divitias illaqueare queant.
lucrum iustitiae,
lucrum praefertur honorinil nisi divitias non habuisse pudet.

— — — — — — — — — — — — — — —

primitus hoc populi decretum, denique cleri,
non modo pontifices, papa quoque ipse dicat (III, 1144)

Лис у цій байці не має нічого спільного ані з історичним Реґінарієм, ані з правдивим лисом, що ніколи не дозволить, щоб його перехитрив півень. Дивним дивом той мотив стрічається в народніх байках, хоч він зовсім незгідний із вдачею лиса, так само як і скандал із півнем у „Лисі Микиті“ слабо мотивований і з цілістю не римується.

Пригода з конем. Ізенгрім, облуплений ізо шкіри, здибає на луці коня Корвіґара і просить його, щоб позичив йому свою шкіру та дав трохи м'яса. Кінь обіцяє йому виголити

* Може, натяк на вормський конкордат 1122 р. між папою Пасхалісом II і цісарем Гайнріхом V.

йому тонсуру, а то не пізнати, що він братчик, а тоді безпечно поведе його в ліс. Ізенґрім оглядає його бритву на копитах і дорікає йому, що покрав із монастирських дверей персні. Корвіґар кається у грісі крадежі і прохає, щоб повитягав йому крадені речі. Ізенґрім нахиляється до копита, а тоді Корвіґар б'є його поміж вуха й лишає на голові знак персня. Потім іще насміхається з побитого, що як папа побачить у нього цю печатку, то приверне йому монастир:

Protinus ergo simul spectarit papa sigillum
Corvigari, claustro restituere tuo.

В українському „Лисі Микиті" ця байка переказана зовсім инакше, та куди дотепніше.

Пригода з бараном. Ізенґрім, облуплений із шкіри, йде до ліса шукати захисту перед мухами. Там стрічає Рейнарда, що радить йому вдатися до барана і зняти з нього шубу. Ізенґрім поспішає до хати барана та просто в очі заявляє йому, що хоче його з'їсти, щоб покарати за збитки при поділі ґрунту. Баран годиться на смерть, але просить, щоб Ізенґрім проковтнув його цілого, а не їв по шматкові. Ізенґрім годиться й, роззявивши рот, чекає на барана. Баран розганяється, б'є Ізенґріма рогами в лоб і приголомшує.

В „Лисі Микиті" байка стилізована трохи відмінно (VII, 21–37), та й Баран не простий собі, а – „овечий патріот".

* * *

Згодом натяки на історичні події позатиралися, позабувалися ті царі та князі, яких збиточні ченці поперебирали були в звірячу шкіру, а Рейнард під різними назвами пішов у мандрівку століть. Іде він сміло, не затирає за собою слідів і, мов новітній апостол, навертає людей і народи до мудрости (в Ґете: „zur Weißheit bekehre bald sich Jeder"). Різне значіння й неоднакову мету має він у різних націй.

Поволі зайшов він і на Україну, мандрував яких 600 літ, але зате має в нас окрему вагу, коли мати на увазі становище українського народу. Не важна в ньому сатира, важне те, як

вільний Микита позбувається непрошених гостей, посланців царя, як дає собі раду з ворогами. Медведеві (губернаторові) ув'язнює пащу із страшними зубами в дубі, а безборонний зад масакрує селянськими руками; кота засилює; гвардиста Яця задавлює власними руками; сам роздирає чванькуватого півня, червоно-гребенястого; вовка побиває не раз чужими руками, безчестить йому жінку, в поєдинку засипає піском очі, а потім хапає за слабе місце.

„Reinardus" і „Рейнарт" повстали на погряниччі двох народів і двох культур, що від віків поборюють один одного. Так само й „Лис Микита".

4. „Roman de Renart"

Є це збірка різних байок і казок, де головною особою виступає лис Renart, та й то не в усіх „галузях". А так, ті байки слабо між собою пов'язані. Роман складений віршами, має 27 книг, що звуться „branches" (галузі). Цю повість видав Merón у Парижі 1826. р. у трьох томах, що налічують разом 30.362 вірші неоднакового розміру, злучені поміж собою римами. В IV томі видані пізніші доповнення і продовження роману. Автори бранш різні, не все відомі з назви, а навіть час написання окремих „галузів" важко нераз означити. Одні вчені відносять той час до XII–XIV століття, инші обмежують на XIII століття.

Так само й поетична вартість „галузів" не однакова. Одні написані легко, цікаво й дотепно; инші перевантажені несуттєвими подробицями, риторикою, несмачною сатирою, а деякі (10., 22.) просто відразливі своїм змістом. У браншах помітний вплив французької лицарської поезії, що стояла тоді дуже високо, і латинської. Автори „галузів" наслідували манеру двірських поетів і суперничали з ними. Звірі поводяться часто як галянтні-кавалери й дами, хоч це зовсім не відповідає їх вдачі. Форма „Ренарта" досить недбала, вірші нерівні, поруч 10-, 8-складових є й 4-складові, ще тільки рими відрізняють поему від прози.

Ось короткий зміст тих „бранш“, що їх відгуки можемо бачити в „Лисі Микиті“. Є це такі бранші: 2., 3., 8., 13., 15. й 16.

2. Ренарт хитрощами краде з воза рибу, а вовка вчить ловити її хвостом ув ополонці ; від льоду відрубує його стрілець.

3. Нещасливі пригоди Ренарта з півнем, синицею, коцуром і круком.

8. Ізенґрім ділить поле баранам, без інтервенції Ренарта.

13. Кобила просить Ізенґріма, щоб витягнув їй терен з ноги, й копає його.

15. Ізенгрім і вовчиця Герзента обвинувачують Ренарта на королівському дворі. Медвідь Бруно оповідає, як лис провадив його на мед, малпа боронить Ренарта. Олень видає присуд: Ренарт має виправдатися перед святим (собакою Ронелем). Борсук Ґрімберт подається по Ренарта. Тимчасом Ізенґрім і Ронель придумують засідку на Ренарта. Та Ренарт їх перехитрує. Пригода Бруна й Тиберта на фільварку, де обох люди тяжко побивають. Ренарт вертається до присяги, але зарання тікає.

16. Двірська рада з’являється, Герзента резонує, осел захоплений її балачками. На те входить Шантеклєр-півень і Пінта з мертвою куркою на марах та обвинувачують лиса. Лев-король наказує поховати курку з почестями, а Ренарта виймає з-під охорони права. Мощі вбитої курки дістають святу силу й виліковують зайця з пропасниці, а Ізенґріма від болю вуха. Бруно й Тиберт ідуть послами до лиса й вертаються побитими. Аж Борсук приводить Ренарта, що по дорозі сповідається перед ним. На суді Ізенґрім обвинувачує, Ренарт борониться, але трибунал засуджує його на смерть. Ренарта ведуть під шибеницю, він кається, і король дарує йому провини. Заєць відпроваджує його на високу гору, звідкіля видко вдолині розтаборений королівський двір. Згори Ренарт кидає королеві з глумом палицю й торбу й тікає ледви живий перед висланою за ним погонею. Король із військом облягає замок Мальпертій (Malpertuis = нора зла). Ренарт насилує королеву в сні, його ловлять, але Ермеліна-лисиця викуплює чоловіка.

Король уласкавлює Ренарта, та з'являється миша з трупом чоловіка, що його загриз Ренарт. Лис утікає на дуба, король каже зрубати дерево, Ренарт ранить льва згори каменем і серед метушні тікає*.

---

*Із инших „бранш" подаємо цікавіші:

17. Лис попадає в бочку з фарбою і стає ясно жовтий (цей мотив обробив І. Франко в байці «Фарбований лис» у збірці «Коли ще звірі говорила»). Ізенґрім не пізнає його, й обидва заходять до селянина, щоб украсти в нього ліру. На крадежі заскакують їх собаки й каструють Ізенґріма. Обурена вовчиця покидає чоловіка. Тимчасом лисиця хоче вийти вдруге замуж і справляє весілля. Ренарт incognito приходить і забавляє гостей грою на лірі. Потім намовляє молодого, щоб пішов на гріб курки-Кунеї, то матиме сина. По дорозі штовхає його в лапку, і там роздирають його собаки. Ренарт вертається до свого замку й починає накидатися на жінку. Якийсь паломник їх мирить.

20. Селянин Лієгарт проклинає воли, що охляли в роботі. З'являється медвідь і вимагає для себе волів. Переляканого селянина вирятовує Ренарт, помагає йому вбити медведя, а за заплату вимагає одного півня. Бабі шкода півня, вона радить чоловікові нацькувати на лиса собак. Ренарт, покусаний, ледве рятується до своєї нори. За порадою жінки краде селянинові ремені (шлеї). Осел Тімер зобов'язується дістати ремені знову та ще привести обоє лисів. Тімер, удаючи здохлого, кладеться перед замком лиса. Лис і лисиця закладають на осла ремені й тягнуть до нори. Лис якось помічає, що осел кліпнув оком і швидко відв'язує себе. Осел тягне саму лише лисицю до господаря. Той замахується сокирою, але не влучає лисиці, зате ослові відрубує стегно з ременем. Лисиця тікає з м'ясом до своєї нори. Лис грозить селянинові, що доповість графові, що він убив медведя. Заляканий мужик годиться на тяжкі умови лиса: вбиває свої вірні пси, дає Ренартові півня й десять курок.

23. Лис і кіт диспутують про релігійні справи, беруться правити службу, при чому кіт виступає як піп, а лис як паламар.

27. Ренарт на дворі короля програє партію шахів з Ізенґрімом.

Як заклад вовк відтинає йому частину тіла, лис мліє, його врочисто ховають. Раптом він вискакує з гробу, хапає півня, що стояв з кадильницею, й тікає. Його ловлять і приводять ізнову. Він б'ється там із півнем, що його поборює. Ніби здохлого, когут заволікає в рів. Ворони злітаються на лиса, він відкушує одній ногу й тікає до свого замку. Ранена ворона обвинувачує Ренарта перед королем. Лев посилає по лиса послів. Їм показують гріб селянина Ренарта, посли вертаються на двір і сповіщають короля, що лис помер.

Таким чином, у „Ренарті“ помішані три складові частини звіриного епосу: народні байки, двірські й галянтні історії та церковщина. Окремі мотиви часто повторяються. Вимоги ймовірности не раз яскраво нарушені. Деякі моменти немов живцем перенесені з людських відносин на звірячі. Автори „галузів“ мало дбали про працю попередників, тим-то в повісті попадаються не раз суперечності. Акція роману відбувається переважно в північній Франції, багато місцевостей, названих там, існує ще й досі.

Ті частини роману, де бачимо відгуки у Франковій поемі, вказують на подібність фабули, але ж вони в нашого поета зовсім инакше оброблені.

5. „Reinaert“

Рейнарт – найвизначніший епос про лиса, праджерело всіх німецьких переробок, а також українського „Лиса Микити“. Батьківщина „Рейнарта“ – Фляндрія. Автор – флямандець, ближче невідомий. Деякі рукописи називають його „*Willem, die vele boeke maecte*“, або „*Wiliam, die madock maecte, dair hi dicke omme waecte*“. Віллєм жив десь у ХШ. ст., коли нідерляндська поезія дійшла до буйного розквіту. Сучасником Віллєма, хоч трохи молодшим, був Яків[156)] Марлянт, найплідніший поет Фландрії. Поема Віллєма складена короткими віршами, що нагадують ямбічні та трохеїчні диметри; вірші лучаться парами жіночих і чоловічих рим.

У своїй поемі Віллєм сперся переважно на 16 браншу французького Ренарта, що її написав десь у 1204–1209 р. поет Пер де С. Клюд[157)]. Але Віллєм стоїть багато вище від свого

---

* Maerlant (1235–1300) переробляв латинські поеми: „Александер“, „Життя св. Франца“, „Природа“ на фламандську мову. Оригінальний був у строфічній поемі: „Wapene Martijm“ – про повстання світу і в „Spiegel historiael“, світовій хроніці, римованій поемі.

** Pierre de St. Cloud жив у часах Филипа Авґуста.

первовзору і щодо форми і щодо змісту. Заслугою його є щаслива композиція, він зосередив акцію на дворі короля-льва й, вибравши за головний мотив суперечку лиса з вовком, надав поемі одноцільности. Акція поеми жива й від початку до кінця вдержує читача в напрузі. З великим поетичним смаком Віллєм обминає грубості та слизькі місця французького первовзору. Поема поділена на відділи, пересічно по 30 віршів кожний.

* * *

Reinaert зберігся у трьох рукописах із різних часів, є вони різної вартости. Перше повне видання „Van den Vos Reinaerde" зладив щойно вчений Віллємс (Ґент, 1836)*. Він поділив поему на дві книги, щодо величини майже рівні: перша – з віршами 1–3488, друга – вірші 3489–7816. Яків Ґрімм у своїй книжці („Reinhart Fuchs", 1834) подає передрук неповного тексту „Рей-карта" (ст. 115–267), а саме лише 4512 віршів, але, переказуючи зміст поеми в 8 розділах, користав із пізнішої прозової переробки.

Щодо часу написання поеми Віллєма, нема згоди між ученими. З різних указівок у поемі можна здогадуватись, що вона повстала коло р. 1250.

На початку поеми Віллєм признається, що на просьбу однієї пані, прізвище якої промовчує, переробив поему з французького джерела. Ось її зміст:

1. Нарада звірів на дворі короля-льва**. Ізенґрін обвину-

---

* Jan Frans Willems (1793–1846), фламандський учений, історик і поет.

** Het was in enen pinxen daghe,
dat bede bosch ende haghe
met groenen loveren waren bevaen.

У день Зелених Свят чудовий
Усі кущі, й гаї, й діброви
Вже свіжим листям вкрилися.
(Спроби перекладу скрізь мої. *Т. Ф[ранко].)*

вачує Рейнарта*. Дальший зміст відомий із „Лиса Микити“ і Ґетової переробки. Історія із скарбом Ерменріха, якої нема ні в одній французькій бранші, взята певно з німецького джерела.

2. Лис на волі, йде ніби на прощу в товаристві зайця Лямфрайта та цапа Беліна. Висилає королеві кривавий лист.

3. На дворі короля лис обороняється проти скарг кролика та ворони й за причину своєї неприсутности подає папську баніцію.

4. Малпа боронить лиса та оповідає історію з чоловіком і гадюкою. Потім представляє королеві своїх трьох синів та дочку.

5. Рейнарт дивується смерті зайця і впевняє, що переслав королеві через цапа три клейноди: перстень, гребінь і дзеркало, які докладно описує.

6. Лис покликується на заслуги свого батька, що вилікував короля зіллям із Монпеліє та печінкою вовка-семилітка. Вовка понижує згадкою про нефортунний поділ добичі між себе й королівську пару. Хоче йти шукати утрачених клейнодів.

7. Ізенґрін оповідає, як Рейнарт збезчестив йому жінку на льоду. Лис заперечує, тоді вовчиця Герсвінта оповідає історію з відрами в криниці, як новий доказ лисової злоби. Рейнарт обороняється.

8. Ізенґрін кидає Рейнартові рукавичку й викликає на двобій. Далі зміст подібний, як у „Лисі Микиті“, лише перед сном видра приносить Рейнартові на вечерю зловлену качку. Двобій і вислід його як у Лисі Микиті**.

---

* Nu gaet hier op ene daghe
Isengrin ende sine maghe
ghinghen vôr den conius staen.
Одна ще вийшла скарга згодом,
Як Ізенґрін із своїм родом
З’явився перед королем.

** Закінчення:
Hier nêmt ende Reinêrts historie.
God gheve ons sîn hemelsche glorie.
Отут кінчиться про Рейнарта казка.
Нехай спадé на всіх нас Божа ласка.

Німецька критика висловилася про Рейнарта дуже прихильно, головно Я. Ґрімм* та Райсенберґер**.

* * *

Іван Франко признає, що головну канву своєї повісти взяв від Віллєма. Тут ізнову нас дивує, чому на заголовному листку написав „переробив з німецького". Флямандці, правда, германське плем'я, але німцями не є й ніколи себе ними не почували. А втім і сама позичка „канви" дуже проблематична. Вже поділ матеріалу на дев'ять пісень першого видання „Лиса Микити" оригінальний, бо в „Рейнарті" такого поділу нема. Навіть зміст 8 розділів Ґріммового видання не збігається з відповідними піснями української поеми...

Щодо розміру, то „Лис Микита" четвертого видання вчетверо менший від Рейнарта, хоч пригод описано в ньому куди більше. І це скорочення фабули – велика заслуга Івана Франка.

І щодо форми, ні один із попередників не може з ним рівнятись. Віршовий розмір „Рейнарта" може ще найкраще підходить до байкових мотивів. Байкарі здавна вибирають ямбічний вірш. Та Франко показав, що й трохей (пор. IV част, праці, ст. 79–81) не менше гарний для байки. Нарешті строфічна будова запевняє „Лисові Микиті" рішучу перевагу над усіма такими творами. У подробицях вплив „Рейнарта" на „Лиса Микиту" не дуже видний.

6. „Reineke der Fuchs"

„Reineke der Fuchs" Алькмара-Ґотшеда, головне джерело Ґетової переробки, має посереднє значіння і для „Лиса Микити".

В „історично критичному вступі" до свого перекладу Ґотшед подає свої досліди про автора поеми, про її вік та значін-

---

* J. Grimm, Reinhart Fuchs, ст. XC.

** K, Reissenberger, Goethes Reineke Fuchs, 1889, ст. IX.

ня й дає переважно – фальшиві висновки. І так, помиляється він, уважаючи Г. Алькмара автором „Reineke Fuchs-a“; він подає поему за старо-німецьку вигадку (Erfindung) і ставить її епічну будову поруч Гомерової „Іліади“. Зате правдивий його здогад, що Г. Алькмар у особі лиса Ренарда хотів прославити свого пана, князя Рената II лотаринзького. Повість написана в чотирьох книгах (I 39, II 9, III 14 і IV кн. 13 розд.) і 75 розділах, що названі „Hauptstrück“. На зразок „народніх книжок“, поданий при розділах їх зміст*, не раз досить комічний, нпр., IV, 9.: „Wie Reineke mit kluger List den Kampf gewann, indem er den Wolf an einem Orte gefasset hatte, wo er nicht viel ertragen konnte...“

Подаю тут короткий зміст чотирьох книг.

І кн. Суд на дворі лева і скарги звірів на лиса. Оборона борсука. Виступ півня з куркою на нарах, скарга й похорон курки. Медвідь іде послом до лиса, дається зловити в колоді і, побитий, вертається на двір короля. Висилка кота до Малепарта, нещаслива ловля, мишей і поворот до короля. Борсук у лиса, сповідь Райнеке по дорозі до двора, виступ перед королем, нові скарги звірів, оборона лиса, засуд на смерть. Публічна сповідь лиса, оповідання про захований скарб. Визволення від гілляки, покарання лисових ворогів. Лис іде на прощу в товаристві цапа та зайця та посилає королеві лист із зайчою головою. Лев велить випустити в'язнів і дає їм до послуг цапа з ріднею.

Як бачимо, першій книзі „Reineke Fuchs-a“ відповідає щодо змісту сім пісень „Лиса Микити“: I–VI і VIII.

ІІ кн. Велика двірська нарада, нові скарги крілика й ворони на лиса. Ухвала силою здобути замок Малепарт. Борсук біжить до лиса й перестерігає його. Лис вирушає знову до двора. По дорозі сповідається ще раз. Малпюк Мартин вибирається до Риму, щоб у папи вставитися за лиса. Інвектива на римські звичаї та папський двір.

---

*Подібно подає І. Франко зміст пригод у „Лисі Микиті“, але коротший і поважний. Всіх розділів у „Лисі Микиті“ є 66.

Дещо з цього змісту находимо в IX та X пісні „Лиса Микити“.

III кн. Другий виступ лиса на дворі. Лис відпирає всі закиди своїх ворогів. Малпа підносить його давні заслуги супроти короля і двора. Лис звалює вину за вбивство зайця на цапа Беліна. Оповідання лиса про клейноди: про чудодійний перстень, про гребінь і дзеркало, а далі про свого батька, вилікування льва печінкою вовка-семилітка, про поділ добичі. Король привертає лиса до ласки.*

Дещо з цього подає Франко в XI пісні „Лиса Микити“.

IV кн. Суперечка між вовком і лисом, оповідання про те, як лис учив вовчицю ловити рибу хвостом та її зганьбив. Лис збиває закиди вовка й оповідає, як вони гостили обидва в малпи. Нарада з малпою, двобій, тріумф лиса.

Згадані події оспівані почасти в XI, почасти в XII. пісні „Лиса Микити“. А втім, не вважаючи на подібності змісту, прямого впливу Ґотшедового перекладу на „Лиса Микиту“ годі виказати.

7. „Reineke Fuchs“ Ґете й „Лис Микита“ Франка

Наголовок Ґетової поеми не зовсім удатний. Reineke є північно (долішньо)-німецьке слово (здрібніле), Fuchs – горішньо-німецьке: повинно б бути консеквентно або Reinhard Fuchs, або Reineke Vos. Reinhard = urhart, значить: „дуже твердий“, і слабо віддає характер того звіра**. Вже вдатніша инша етимологія Reineke – schlauer, listenvoller Mensch із Ragino, Regino > Raino, Reinhard із значінням: Ratskundiger, Ratgeber***.

* * *

Назви звірів і дієвих осіб. В о в к у німецьких переробках має назву „Isegrimm“ = Eisenhelm, залізний шолом.

---

* Цей мотив використав Іван Франко у казці „Без праці“.

** Dr. Reissenberger, Goethes Reineke Fuchs, Wien, 1889, ст. 101.

*** Deutsches Wörterbuch von Fr. L. K. Weigand, Gießen, 1910, том II.

У Франка „Неситий“ краще віддає головну прикмету вовка, його ненажерливість і захланність. Вовчиця в Ґете – „Ermelyn“, у Франка – без назви.

Лев у Ґете називається „Nobel“ – шляхтич, в українській поемі він лише цар – без особливої назви.

Песик, названий у Франка „Гектор“ – дуже популярна назва міських або панських собачок; у Ґете „Wackerlos“ – без відваги, говорить по-французьки.

Кіт у Ґете – „Hinze“ der Kater, здрібніле від Heinrich, у нас – nomen dicens „Мурлика“, від найлюбішого заняття (польське „Mruczysław“, у Гофмана – Der Kater „Murr“).

Борсук у нім. – „Grimbart“, Grimbêrt < Grimbert, себто „грізноблискучий“, у нас „Бабай“ – не так для лагідности або слабости до баб, як більше тому, що біла пляма на чолі нагадує бабську намітку, чи хустку.

Медвідь названий „Braun“ (старша назва – Bruno), від масти кожуха, у Франка краще: „Бурмило“ – від голосу (все невдоволеного), що його видає ведмідь.

Селянин, що наготовив для медведя, замість меду, шпару в колоді, названий у Ґете „Rüsteviel“, себто – стара заржавлена шпада, старий кріс. Але Ґете вжив того слова, мабуть, у новонімецькому значінні = der viel rüstet, що багато дбає, багач. У Франка – Охрім, звичайне ім’я, відоме в нашій літературі.

Замок – „Лисовичі“, у Ґете „Malepartus“ – нора зла, з французького – Malpertuis.

Заєць, названий „Яць“, здрібніле ім’я від Якова, а то й здрібніле від „заяць“ (друга частина слова), відоме в цій формі в народі; у Ґете він – „Lampe“, скорочене з Lambert, Lamprecht – славний у краю.

У Ґете *цап* – (у Франка: „Базилий“ смішна назва, якої часто вживали замість „Василь“, з-польська, для – дяків, сільських писарів, шляхтичів і инших дрібних людей, що в пани пошиваються, пор. іще ст. 26), названий „Bellyn der Widder“, баран, із французької „beler“, латинське „belare“ – блеяти, ономатопоетична назва.

У німецьких поемах виступає багато більше звірів, але вони не мають паралелі в українському „Лисі Микиті“, ролі їх дрібні і для акції маловажні.

* * *

Величина обох поем. Ґетовий „Reineke Fuchs“ перероблений і перекладений з Ґотшедового перекладу*. Замість чотирьох книг Ґотшеда, Ґете поділив свою поему на 12 пісень, що мають разом 4311 гекзаметрів, з них лише 13 гекзаметрів, щодо змісту – зовсім нові, містять у Ґете натяки на тогочасні обставини.

Франкова поема в останньому виданні має 605 строф**. А що два вірші „Лиса Микити“*** йдуть на один гексаметр, то на строфу припадає три гекзаметри, на цілу поему – 1815. І так, „Лис Микита“ два і півразів менший за Ґетового „Reineke Fuchs-a.“

Ґете, пишучи свою поему, поширяв текст первовзору, розмалював ситуації, пододавав епітети, і загалом його перерібка на яку четвертину більша від Ґотшедового перекладу.

Вона багатомовна, місцями нудьгувата, орації pro і contra не раз занадто довгі. Навіть сам віршовий розмір, на наш погляд, не конче придатний для комічної поеми****. Цікаво, що дехто з німецьких критиків висловився, наче б то для такої поеми найбільш годився „der vierfüssige Trochäus“, наче б він у такому випадку „ein geradezu einziger Versfuß“***** – це, розу-

---

* Heinrich von Alkmar, Reineke der Fuchs, mit schönen Kupfern. Nach der Ausgabe von 1498 ins Hochdeutsche übersetzt und mit einer Abhandlung von dem Urheber, wahren Alter und großen Werte dieses Gedichtes versehen von Iohann Christoph Gottscheden, Ляйпціг, Амстердам, 1752, друге видання: Галлє, 1886.

** В першому виданні 429 строф.

*** щодо числа складів.

**** Це помітив і А. Кримський у своїй рецензії на „Лиса Микиту“ (Зоря, 1897, ст. 457).

***** Dr. Cd. Kläsi, Der malaiische Reineke Fuchs, Frauenfeld, 1912, ст. XI.

міється, вказує, який великий був у Франка ритмічний „нюх“, коли він вибрав для свойого „Лиса Микити“ саме такий ритм (пор. ст, 79–81).

* * *

Різниця суспільного ладу. Акція „Reineke Fuchs-a“ повертається у відносинах февдального ладу – „Лис Микита“ відбиває конституційний порядок*. Лев – Nobel скликує на двірську нараду своїх васалів, український лев – великі збори, щось наче парлямент цілого звірячого роду. Німецькі звірі виводять скарги на підставі царського декрету про загальний мир між звірями і правуються між собою на основі „Sachsenspiegel“-ю („Саксонського Дзеркала“ – збірки середньовікових законів), українські – на основі рівности всіх громадян перед правом.

Ізеґрім викликає лиса на двобій лицарським способом, кидаючи йому рукавичку, Неситий – робить це по-козацьки словами: Будем биться! (XI, 55).

Нарешті селяни, що виступають у „Reineke Fuchs-i“ є піддані панів, їх кріпаки, у „Лисі Микиті“ вони – вільні громадяни.

* * *

Описи природи в Ґете й у Франка. Описів природи в німецькій поемі дуже мало, у Франка вони теж дуже короткі, але віддають прегарно тло, і є правдивою окрасою повісти. До найкращих описів природи в Ґете належить вступ поеми (I, 1–5):

Pfingsten, das liebliche Fest, war gekommen; es grünten und blühten
Feld und Wald; auf Hügeln und Höhn, in Büschen und Hecken
Übten ein fröhliches Lied die neuermunterten Vögel;

---

* „Тай хиба ж для Мишей бідних
Конституції нема?“ (V, 7)
– каже Лис, пор. новелку І. Франка: „Свинська конституція“.

Jede Wiese sprosste von Blumen in duftenden Gründen,
Festlich heiter glänzte der Himmel und farbig die Erde.*

В „Лисі Микиті“ вступ зовсім инший, і не гірший:

1,1 Надійшла весна прекрасна,
Многоцвітна тепла, ясна,
Мов дівчина у вінку –,
Ожили луги, діброви,
Повно гамору, розмови
І пісень в чагарнику.

III, 1 Кіт Мурлика до дороги
Добре взяв за пояс ноги,
В торбу впхав печену миш,
І лісочком, холодками
Так на підвечірок самий
Він прибув до Лисович.

Опис Чорногори:

VI, 22 На високій Чорногорі,
Де Черемош води скорі
По камінню вниз жене,
У Говерлі просто серця
Коло третього реберця
Є леговище скальне.

Reineke описує положення захованого ним скарбу далеко докладніше (V, 206–231):

Höret! Im Osten von Flandern ist eine Wüste, darinnen
Liegt ein einzelner Busch, heißt Hüsterlo, merket den Namen!
Dann ist ein Brunn, der Krekelborn heißt, Ihr werdet verstehen,
Beide nicht weit auseinander. Es kommt in selbige Gegend
Weder Weib noch Mann im ganzen Jahre. Da wohnet
Nur die Eul' und der Schuhu, und dort begrub ich die Schätze.
Krekelborn heißt die Stätte, das merket und nützet das Zeichen.
Gehet selber dahin mit Eurer Gemahlin: es wäre
Niemand sicher genug, um ihn als Boten zu senden,
Und der Schade wäre zu groß; ich darf es nicht raten.

---

* Свята Зелені прийшли; зеленіли і цвúли діброви,
Ниви й поля; на горбках і узгірях, в корчах, живоплотах,
Весело всюди співали наново оживлені птахи.
Кожна левада буяла квітками в пахучих долинах,
Любо святково всміхалося небо й барвиста землиця.

Тут і скрізь у нотках подаю спроби свойого перекладу. *Т. Ф[ранко].*

Selber müßt Ihr dahin. Bei Krekelborn geht Ihr vorüber,
Seht zwei junge Birken hernach und merket! die eine
Steht nicht weit von dem Brunnen; so geht nun, gnädiger König,
Grad auf die Birken los, denn drunter liegen die Schätze.
Kratzt und scharret nur zu! Erst findet Ihr Moos an den Wurzeln,
Dann entdeckt Ihr sogleich die allerreichsten Geschmeide,
Golden, künstlich und schön, auch findet Ihr Emmerichs Krone:
Wäre des Bären Wille geschehn, der sollte sie tragen* і т. д.

Правдивість поданих Райнеке вказівок посвідчує ще й заєць Лямпе. Добродушний король-лев не помічає у словах лиса суперечности: а саме раз каже він, що в пустині росте один-одніський кущ, а потім верзе про якісь іще дві берези. Опис „Микити“ менше докладний, але ймовірніший, бо опришки любили ховати скарби у скельних печерах недоступної Чорногори, пор.:

Раз то я і Вовк Неситий,
Кинувши гостинець битий,
На вандрівку ми пішли.

---

*Слухайте! В Фландрії східній є пуща велика, росте там
Кущик єдиний, а зветься він Гістерльо, – тямте цю назву!
Потім криниця є, Крекельборн зветься, і можете знати,
Зовсім близенько обоє. В околицю ту не заходить
В році цілім чоловік, ані жінка. Там мешкають тільки
Сови і пугач, і там закопав я ті скарби безпечно.
Крекельборн зветься те місце, затямте, з знаків скористайте.
Йдіть особисто туди із дружиною Вашою, – жаден
Певний не буде посланець, кого б не послали туди Ви.
Шкода ж була би велика; я б цього ніколи не радив –
Мусите йти ви самі. Попри Крекельборн підете просто,
Дві там берізки побачите, й тямте: одна з них зростає
Близько криниці; ідіть же опісля, ласкавий королю,
Просто на тії берези – під сподом заховані скарби.
Рийте і порпайте сильно; сперш буде там мох на корінні,
Потім відкриєте зараз ви там пребагаті клейноди,
Гарні, штучні, золоті й Еммеріха знайдете корону;
Як би Медвідь переміг був, він тую корону носив би.

Ба, зайшли за ліс, за води,
Ні притулку, ні господи,
Лиш степи, луги були (IX, 27).

Опис коротенький, але який виразний, пластичний!

* * *

Інвектива на духовенство є дуже характеристична для німецького „Reineke Puchs-a" й дуже відрізнює його від „Лиса Микити". Первісний „Ренард" і „Reineke Vos" були складені в католицькому дусі. Щойно в р. 1539 появляється перша протестантська його переробка, й за нею пішов і Ґете – сам протестант.

Численні напади на духовенство, сатира на священників і сповідництво разять тим більше, що вкладені в уста звірів, у яких чесність стоїть на останньому місці. Найбільше перепадає духовному станові від лиса, що в розмові з Ґрімбартом так характеризує тодішню, розуміється, католицьку, церковну гієрархію, пер. VIII, 23–237:

Und die Legaten des Papsts, die Äbte, Pröpste, Prälaten,
Die Beguinen und Nonnen, da wäre vieles zu sagen!
Überall heißt es: Gebt mir das Eure und laßt mir das Meine.
Wenige finden sich wahrlich, nicht sieben, welche der Vorschrift
Ihres Ordens gemäß ein heiliges Leben beweisen.
Und so ist der geistliche Stand gar schwach und gebrechlich.*

Відносини на папському дворі висміває малпюк Мартин, пор. VIII, 295-298:

Meine Gelder schickt' ich voraus; denn, seht nur, so wird man
Dort am besten bekannt. Sie reden wohl von Zitieren,

---

* Папських леґатів возьмім, ігуменів, парóхів, пралатів,
бегуінів, черниць, тут би можна багато сказати!
Всюди лиш кажуть: давайте своє, але наше лишіть нам!
Мало знайдеться, менш сімки, таких, що по приписам дійсно
Ордену свого жили би життям боговгодним та чесним,
Тимто духовний весь стан слабосилий у нас і нужденний.

Aber das Geld begehren sie nur. Und wäre die Sache
Noch so krumm, ich mache sie g'rad mit guter Bezahlung.*

Бити спійманих звірів священики мусять іти перші, бо так хоче автор, і тим він їм добре досолює. Коли медвідь вирвався з колоди й розполошив баби, патер кликнув по людей (11, 175-178):

Sehet, da unten schwimmt Frau Jutte, die Köchin, im Pelze,
Und der Rocken ist hier! O helft, Ihr Männer! Ich gebe
Bier zwei Tonnen zum Lohn und großen Ablaß und Gnade.**

При сповіді Борсук сам розгрішує лиса й дає йому таку покуту (III, 341–407):

...„Oheim, nun schlagt Euch
Dreimal über den Rücken mit diesem Reischen und legt es,
Wie ich's Euch zeige, zur Erde und springet dreimal darüben,
Dann mit Sanftmut küsset das Reis und zeigt Euch gehorsam.
Solche Buße leg' ich Euch auf und spreche von allen
Sünden und allen Strafen Euch los und ledig, vorgeh' Euch
Alles im Namen des Herrn, so viel Ihr immer begangen".
Und als Reineke nun die Buße willig vollendet,
Sagte Grimbart: „Lasset an guten Werken, mein Oheim,
Eure Besserung spüren und leset Psalmen, besuchet
Fleißig die Kirchen und fastet an rechten gebotenen Tagen!
Wer Euch fraget, dem weiset den Weg und gebet den Armen
Gern und schwöret nur zu, das böse Leben zu lassen,
Alles Rauben und Stehlen, Verrat und böse Verführung!
Und so ist es gewiß, daß Ihr zu Gnaden gelanget"***

---

* Гроші наперед я вислав, бо, бачте, найліпше у Римі
Так ось знайомитись. Там про цитати біблійні говорять,
Але на гроші все ласі. І справу, хоч як і крутую,
Все вам якслід розколупаю – але за добру заплату.

** Гляньте, внизу там пливе пані Ютта, кухарка, в кожусі.
Кужіль є тут! Поможіть, громадяни! Даю в нагороду
Пива дві тонни і відпуст великий і ласку духовну!

*** ...„Тепер, стрийку, ви вдартесь
Тричі по крижах цим прутом, а потім покладьте на землю,
Так, як показую вам, і три рази скачіть через нього.

В українськім „Лисі Микиті“ теж є сцени сповіді (X, 13–42): але без ніякої наруги над релігійними почуваннями читача, вони видержані в дусі народних байок*, ніде нема теж насмішки над духовними.

* * *

Різницю мистецького смаку й літературної композиції між обома авторами бачимо, може, найкраще на способі, як обидва вони обходять слизькі місця, як описують бійку, й наскільки респектують вимоги ймовірности.

Слизькі місця. Найстаршим і доступним нам джерелом, на яке спиралися Ґетові попередники, була 20 галузь французького Ренарда, що її автором був Пієр Клюд. У французькій поемі помітний вплив лицарської поезії й фацеції. Галянтні історії були тоді дуже улюблені. Їх переносили й на відносини між звірями** там легше, що симпатичні звірики з природи

Потім покірно цілуйте пруток, покажіть послушенство.
Цю ось покуту я вам накладаю і звільнюю нині
Вас від гріхів і від всякої кари, дарую ласкаво
Все вам в Господнє ім'я, що як тільки Ви й де нагрішили“.
І як вже Райнеке сам покінчив добровільно покуту,
Мовив Борсук: „Тепер добрими, стрийку, ділами конечно
Виявіть вашу поправу, прочитуйте псальми, вчащайте
Пильно до церкви і постьте у днях, що наказані правно.
Хто вас спитає, на шлях того справте, і бідним давайте
Радо, й мені присягніть, що покинете грішні заняття,
Всякі грабунки й злодійства і зраду й погану спокусу,
Й певні вже можете бути, що дійдете божої ласки“.

* Пор. В. Гнатюк, Нар. байки, ст. 69–75: „Лисиця монахиня сповідає когута“.

** Між байками, зібраними В. Гнатюком (Етн. Збір., т. XXXVII, ч. 76, „Знеславлена лисиця“, ст. 102) є одна галянтна, як заєць тікав від лисиці довкола куща, як вона кинулася через кущ, щоб його схопити навперейми, як застрягла в кущі, як заєць використав її ув'язнення і знасилував, а потім, перебраний за ченця, ще й висміяв.

Але так, українські народні байки дуже делікатні, вимоги ймовірности в них аж занадто точно збережені, бійки в них мінімально.

досить безцеремонні. Ґете не потребував цим в'язатися, бо його книжка заздалегідь була призначена для дорослих.

Ів. Франко незвичайно зручно оминає такі дразливі місця. І так, у нього кіт Мурлика роздирає вітові ніс (III, 28), – німецький Гінце калічить попа між ногами, коли синок патера вибив котові око (III, 147–149):

Hinze dachte zu sterben: da sprang er wütend entschlossen
Zwischen die Schenkel des Pfaffen und biß und kratzte gefährlich,
Schändete grimmig den Mann und rächte grausam das Auge*.

Українська зміна надає, крім того, цілій ситуації більше ймовірности. Сильце в курнику мусіло бути завішене досить високо, щоб спійманий хижак міг на ньому повиснути, а не дотикати ногами землі. А зі звису кіт міг бути врівні з головою дорослого чоловіка, а ніяк не з ногами.

При ловлі риб хвостом, коли вовчиця примерзла до льоду, Райнеке для більшої ганьби насилує безборонну (XI, 20, 21) – ані не сниться Лисові Микиті щось подібне.

Нарешті при поєдинку з вовком німецький Райнеке дуже докладно виправляє йому шкіру, завдаючи всіх ран 26 (XII, 309), і насамперед, по осліпленні піском, вигризає йому око, хапає за найчуткіші місця, пор. XII, 169–172:

Also sagte der Wolf. Indessen hatte der Lose
Zwischen die Schenkel des Gegners die andere Tatze geschoben;
Bei den empfindlichsten Teilen ergriff er denselben und ruckte,
Zerrt' ihn grausam, ich sage nicht mehr –**

---

* Гінце гадав, що сконає: тоді він скажено рішуче
Скочив між ноги попа, і погриз, і подер небезпечно,
Страшно спаскудив він мужа, помстився жорстоко за око.

** Так то промовив ось Вовк. А тимчасом драбуга швиденько
Другую лапу запхав поміж ноги противника свого,
За найчуткіші частини вхопив його, здорово шарпнув,
Смикнув жорстоко, ні, більш не скажу вже –

Лис Микита вживає до оборони задньої ноги:

Ніби молиться він Богу,
А тимчасом задню ногу
Всунув Вовку під живіт...
Як нараз запоре жмінку
По-під саму селезінку, –
Вовкові змінився світ (XII, 37) –

і це більш імовірне. А втім лисова лапка ніраз не надається, щоб нею смикати, чи торгати.

Загалом *бійка*, а радше катування спійманих звірів, у німецьких переробках дуже докладно описані. Все це понад усяку міру жорстоке, а не раз просто відразливе. Битий звір мусить обливатися кров'ю, харчати, наробити під себе (111, 298; XII, 178), аж тоді його немов здохлого викидають. Мабуть, у тих часах був такий літературний смак, але Ів. Франко мав инший смак.

Німецький Бравн уже на сам вид людей, що підбігають, вириває́ться з колоди (II, 138–9), й аж тоді люди, між ними п'ять бабів і священик, б'ють раненого звіра.

Ситуація також малоймовірна, бо медвідь може ходити й бігати на самих задніх ногах, а задні ноги у Бравна були здорові. Та й зуби його страшні людям (не то бабам), слабо озброєним.

Як же незрівняно краще у Франка. Б'ють самі мужики й одна баба кочергою бурмила, поки він ув'язнений. Біль „додає Бурмилові сили", він вириває́ться із шпари, тоді „люди врозтіч поскакали", а медвідь спокійно забігає в ліс.

У Ґете Бравн, побитий до безпам'яті пливе річкою, виголошує довжезний монолог, вилазить на берег, мусить слухати довжезних глузувань лиса, знову тікає в воду і знову пливе.

Вовчицю в Ґете увільняє з льоду сам Ізеґрім, „з трудом розбиваючи лід" (sic!), XI, 18. Аж тоді збігаються селяни і б'ють, а один хлопець, з пікою, жене за ним довгий час (XI, 41-49):

Da kam ein Bube gelaufen,
Ein vertrackter Geselle, mit einer Pike bewaffnet:
Leicht zu Fusse, stach er nach uns und drängt uns gewaltig*

Про німецького бігуна Говбена (найславнішого легкоатлета в німців) читали ми в нових часах, але він є нічим супроти того хлопчиська, що гнав сам один за *двома* вовками й обох колов у бігу!

У Франка люди б'ють палицями *примерзлу* вовчицю, вона вириває хвіст і тікає.

* * *

Зараз після виходу „Reineke Fuchs-a" (1794 р.) голоси критики про цей твір були поділені. Неприхильно висловився про переробку Фос, перекладач Гомера, так само Ґервінус, якому не подобалася тенденція твору, а далі – відомий Я. Ґрімм. Цікаво, що в передмові до свого „Лиса" пише *І. Франко* не без іронії таке: „Та наші книжники знають, очевидно, одну німецьку книжку про «Лиса Микиту», – ту віршовану повість, що *звичайно друкується між творами* найбільшого німецького письменника Йогана Ґете і називається „Reineke Fuchs"**

Варто звернути увагу на підкреслені мною слова та на їх значіння.

* * *

Дидактика. У Ґете наука „Reineke Fuchs-a" висказана просто на зразок дидактичних байок, XII, 372–381:

Hochgeehrt ist Reineke nun! Zur Weisheit bekehre
Bald sich jeder und meide das Böse, verehre die Tugend!

---

* … „Туди прибіг ще хлопчисько,
Ледар, драбуга останній, озброєний в піку залізну,
Легкий на ногу, колов нас із заду і гнобив страшенно.

** Коли я був у восьмій класі гімназії, спитав я раз Батька, чи не варто б перекласти на українську мову Ґетового „Reineke". Батько сказав лише: „Та пощо?" *Т. [Франко].*

Dieses ist der Sinn des Gesangs, in welchem der Dichter
Fabel und Wahrheit gemischt, damit Ihr das Böse vom Guten
Sondern möget und schätzen die Weisheit, damit auch die Käufer
Dieses Buchs vom Laute der Welt sich täglich belehren.
Denn so ist es beschaffen, so wird es bleiben, und also
Endigt sich unser Gedicht von Reinekens Wesen und Taten.
Uns verhelfte der Herr zur ewigen Herrlichkeit! Amen*

У Франка наука випливає з цілої поеми і з філософічних думок, які тут і там висловлює лис.

* * *

Порівняння змісту. Порівнюючи зміст обох поем, ми бачимо багато різниць.

Перші пісні майже тотожні, лише в оборону борсука в Ґете є вплетене оповідання, як лис із вовком крали в господині солонину, і як вовк обдурив лиса. У „Лисі Микиті" той епізод є в V пісні, 30–46, і вплетений він в оборону лиса під гіллякою.

Друга пісня в обох авторів містить ті самі оповідання: невдале посольство медведя.

Третя пісня „Reineke Fuchs-a" відповідає третій і четвертій пісні „Лиса Микити".

Кіт Гінце по невдалому посольстві й нещасливій гостині в курнику вертається на двір. Лев висилає борсука до лиса. Обидва вирушають у дорогу до двора. Сповідь лиса, як обдурював вовка, що хотів стати ченцем, нефортунне дзвонення. Вовк у коморі. Вовка б'ють до без пам'яті і як здохлого викидають у помийну яму перед

---

*В почестях Райнеке, так! Хай до мудрости звернеться кожний
Скоро, хай зло оминає і хай похваляє чесноту:
Ось і наука з поеми. Співець тут поплутав штудерно
Байку і правду зарáзом, щоб зло від добра відрізнити
Кожний умів сам і мудрість цінити, щоб книжки цієї
Покупці і про закони життя на цім світі повчались.
Так воно в світі ведеться, й так буде, й так ось поема
Кінчиться наша про Райнеке-Лисову вдачу та вчинки.
Хай нам поможе Господь до панування вічного. Амінь!

селом. Лис заманює вовка в курник і замикає за ним віконний замок. Борсук розгрішує лиса. Лис на царському дворі виправдовується, що посли через власну захланність наразилися на бійку. Дальші скарги звірів. Королівське рада (не трибунал – як у Франка) одноголосно засуджує лиса на смерть. Прихильники лиса покидають усі двір. Король зажурений цим і, очевидячки, схильніший помилувати лиса. Сповідь лиса під шибеницею, байка про скарб.

П'ятій німецькій пісні відповідає шоста пісня „Лиса Микити".

Через бабські язики відкривається тайна найманого війська. Лис викрадає батьківський скарб. Королева інтервеніює на користь лиса. Заєць свідчить, що місцевості, названі лисом, лежать дійсно там, де він сказав. Лис іде на прощу, бо доносив вовкові таємно поживу до манастиря й за це стягнув на себе баніцію папи.

В шостій німецькій пісні є продовження лисових видумок із попередньої пісні. Вона покривається змістом із VIII піс. „Лиса Микити". Відмінно, як у „Л. М.", до в'язниць завдає король лише медведя й вовка. З вовка й вовчиці здирають чобітки для лиса. Маючи це на увазі, що вовк без передніх пазурів, не боявся пізніше лис поєдинку з вовком. – Торбу з головою зайця відкриває бібр, королів писар. Леопард радить королеві дати цапа, як жертву за кривди медведеві й вовкові. Це є той славний „Opferbock" – жертівний козел.

В сьомій пісні „Reineke Fuchs-a" описане вражіння на дворі льва на вид лисового пакету.

Восьмиденний бенкет із нагоди звільнення посланців з в'язниці. Дальші скарги крілика й ворони на Лиса, що, вдаючи здорового, вхопив і з'їв одну ворону (друга втекла). Рішено взяти Лисовичі приступом. Борсук біжить перестерегти лиса. Гостина борсука в Лисовичах.

Ці події описані в дев'ятій (давній сьомій) пісні „Лиса Микити".

Восьмій пісні „R. F-a" відповідає частинно IX „Лиса Микити". Малпа Мартін обіцяє Лисові протекцію на папському дворі в Римі.

Дев'ята пісня „R. F." відповідає XI-ій українській.

Лис перед королем збиває скарги крілика й ворони. Малпа годиться йти, замість лиса, на прощу і пригадує давні заслуги лиса на дворі льва, оповідає історію з гадиною й мужиком.

Десята пісня „Reineke" є продовженням попередньої.

Докладний опис кдейнодів, пересланих нібито цареві через цапа. На рямах дзеркала були вирізьблені такі сцени: суд Париса, осел і пес, лис і кіт, три міхи хитрощів: як вовкові журавель виймав кістку з горла, як старий лис (батько Reineke) вилікував льва, даючи йому з'їсти печінку з вовка, як вовк, а потім лис ділили добич ізо львом.

Ті різьби на дзеркалі (нагадують Гомеровий щит Ахілла) мало ймовірні. Задовге оповідання лиса псує мистецьку цілість. І. Франко всі ці подробиці у своїй поемі *поминув*.

Зміст *одинадцятої пісні* німецької переробки знаходимо у Франка аж у трьох піснях: X (лис, вовк і малпа), XI (як лис учив вовчицю ловити рибу хвостом) і XII (лис і малпа, чари, голення).

Паралельне місце малпиної примівки в Ґете (XI, 403) таке:

Nekräts negibualg eid sum namteflih dnudna mein tedachs![*]

Німецькі вчені добачали в цьому звичайну нісенітницю (barer Unsinn[**], і це дивно. Бо ж коли читати ці слова взад (наші „раки" в XVII. ст.), то вони дають добрий сенс, а саме: Schadet Niemand und hilfet, man muss die Gläubigen stärken. [Не шкодіть нікому, а помагайте, треба тих, що вірять, скріпити]. Та Іван Франко певне здогадався, як треба читати ту

---

[*] пор. Goethes Reineke Fuchs, mit Einleitung und Anmerkungen von Dr. Karl Reissenberger, Відень, 1889, ст. 111, вел 8°: Nichts bedeutende Worte von Goethe erfunden. Auch im R-ke stehen unsinnige Worte. „Wie früher, so noch heute braucht das Volk beim Segnen und Besprechen unverstandene lateinische, vielleicht hebräische oder arabische Worte, die aufs äußerste entstellt und zu barem Unsinn geworden sind", Schröder, ct. 244.

[**] В Алькмара-Ґотшеда є на тому місці дійсна нісенітниця: „Gaudo statzi salhenio, Kaßbu, garfous Bardas aßbulfrio" (вид. 1886, стор. 131).

німецьку шараду, бо вжив подібної української, але з далеко кращим змістом.

Дванадцята пісня, одна й друга, містять опис поєдинку лиса з вовком. Цікава в Ґете присяга обох лицарів перед самим двобоєм (XII, 15–23):

Isegrim schwur mit heftigen Worten und drohenden Blicken:
Reineke sei ein Verräter, ein Dieb, ein Märder und aller
Missetat schuldig, er sei auf Gewalt und Ehbruch betreten,
Falsch in jeglicher Sache: da gelte Leben um Lehen!
Reineke schwur zur Stelle dagegen: er seie sich keiner
Dieser Verbrechen bewußt, und Isegrim lüge wie immer,
Schwöre falsch wie gewöhnlich, doch soll' es ihm nimmer gelingen,
Seine Lüge zur-Wahreit-zu machen, am wenigsten diesmal.*

Лежачи вже під вовком, Райнеке гне довжезні теревені і в живі очі глузує з вовка, обіцяє, що вигризене око йому вилікує, а навіть коли б воно пропало, то з цього вовк матиме вигоду, бо, йдучи спати, заплющуватиме вже лише одне віко, а всі инші мусять заплющувати аж два. Ізеґрім, держачи лисову лапу в зубах, говорить і говорить, як – Бог лише знає. У Франка він коротко – гарчить.

По скінченому поєдинку Ґете описує докладно, як у судовому протоколі, всі рани, завдані вовкові.

Закінчення „R. F-a" теж икше,

* * *

Я нарошне зупинився довше над порівнянням „Reineke Fuchs-a" й „Лиса Микити", та навів виписки одного і другого

---

*Ізеґрім клявся досадно, з завзяттям, поглянувши грізно:
Райнеке-Лис – то е зрадник, злодюга, убийник, усяких
Злочинів винен, приловлений на чужолостві й насильстві,
Завжди і всюди фальшивий, він піде з ним око за око!
Райнеке ж зараз від себе присяг, що ні одного з тих то
Злочинів він несвідомий, що, вовк, як і завжди, тут бреше
І присягає фальшиво, як все, та йому тут не вдасться
Правду зробити з брехні, ні, ні трохи не вдасться цим разом.

не тому, що вважав би „Reineke Fucks-a“ за головне джерело „Лиса Микити“. Навпаки, це, на мій погляд, зовсім підрядне джерело. Я власне хотів збити закид, який письменно й усно висказували авторові, що, мовляв, його твір перероблений із Ґете.

Докладне порівняння обох поем показує грунтовні різниці вже в самій композиції. Мало котрі пісні покриваються одна одною змістом. У Ґете двічі історія з однієї пісні протягається до другої, у Франка – лише раз. Инше в обох освітлення подій, инший причиновий зв'язок, инший тон, настрій.

Величезну різницю бачимо й у змалюванні деталів*. У німецьких джерелах поема перевантажена епізодами, слабо з цілістю пов'язаними. В Алькмара, Ґотшеда й Ґете вимоги ймовірности дуже часто й яскраво не додержані.

Ще один момент.

„Reineke Fuchs“ у творчості Ґете займає підрядне місце. Ті рецензенти, що прихильно приняли цей твір**, кермувалися то особистими оглядами (Шіллєр), то поважанням до автора „Фавста“. „Reineke Puchs“, при всіх своїх прикметах, не мав більшого впливу ні на німецьке письменство, ні на німецький народ***.

---

* Різниці композиції й деталів можна у Франка пояснити з двох мотивів: з призначення книжки, первісно для молоді, і з почуття мистецького смаку.

** З них назвемо Гердера (Nachlaß, I, ст. 157), Кнебеля (Goethe-Knebel'scher Briefwechsel, I, ст. 125), Я. Ґрімма (Reinhart Fuchs, ст. 180), Геттнера (Literaturgeschichte des XVIII-ten Jahrhunderts, III, ст. 108), Райссенберґера (Goethes Reineke Fuchs mit Einleitung und Anmerkungen, Відень, 1899, ст. XIV). Та були й не дуже прихильні рецензії (деякі ми подали), н. пр., Ґервінуса (Geschichte der deutschen Dichtung, V, ст. 367), Штрельке (Reineke Fuchs von Goethe, mit Erläuterung, Берлін, 1872, передмова, ст. 20).

*** М. и. був тому причиною, на мій погляд, чужий, ненімецький віршовий розмір і занадто гострі випади проти духовенства.

Зовсім инакше було воно з „Лисом Микитою“. Видання одне по другім розхоплювали навіть на тісній території Східної Галичини*, вплив поеми на молодь і старших був і все ще є величезний. До того – ні одної хоч би трохи неприхильної рецензії.

Історія письменства не виказує факту, щоб якась літературна перерібка могла мати вплив на психіку народу. Це привілей лише наскрізь оригінальних і високо талановитих творів.

IV.
Композиція „Лиса Микити“

1. *Франків вступ до „Лиса Микити“ й генеза твору.*

У письменницькій творчості Івана Франка світ почувань і уяви тісно переплітається із світом розуму, поезія з наукою. Поетичні твори мають часто науковий підклад, а наукові твори забарвлені поетичним полетом і фантазією. З наукових дослідів часто зроджувались чудові поетичні твори, н.пр., „Мій Ізмарагд“, або навпаки: автор, обробивши якусь тему літературно, вертається потім до неї як учений. Причину до цього давали часто вискази критиків, не кажучи вже про саму цікавість теми. Полемізуючи з рецензентами, поет досліджує джерела літературного сюжету, часто вводить читача в секрети власної поетичної творчости та подає генезу твору. Ясна річ, що при тому користає нераз з фігури апосіопеси, промовчуючи деякі моменти. Звичайно так буває, що друге видання його твору все має такий увід, – маючи перед очима низку рецензій на той твір.

Має такий вступ і „Лис Микита“ п. н. „Хто такий Лис Микита і відки родом?“ у другому виданні з 1896 р. Рецензії на „Лиса Микиту“ були всі незвичайно прихильні, критики не входили в розбір поеми, не зачіпали джерел, не цікавились

*Читачів у нас звичайно 10 раз більше, ніж покупців книжки.

генезою твору. Та було досить кількох натяків, кинених мимохідь і не в злій вірі, що, мовляв, „Лис Микита“ перероблений із Ґете, і це вже спонукало Івана Франка написати вступ із гострим полемічним жалом. Розвідка має науково-популярний характер, але в ній чимало є вказівок на генезу „Лиса Микити“.

Безпосередню й найсильнішу спонуку написати „Лиса Микиту“ дали Іванові Франкові прегарні ілюстрації Кавльбаха* до „Reineke Fuchs-a“ Ґете, видання якого він бачив, мабуть, у Відні, бо в книгозбірні його воно не збереглося. Про ці образки говорить автор із великим захопленням у передмові до третього видання.

Заголовок твору й назву героя ревіндикував автор із польської аналогічної віршованої повісти, але ж так мало відомої, що ні один рецензент цього не помітив. Про це й не згадує

---

*Вілігельм фон Кавльбах (Koulbach)нар. 1805 у місцевості Арольсен, у Німеччині. Його батько був золотник і мідяр, учив спершу Вільгельма рисунків сам, а від 1821 р. посилав до академії мистецтв у Дюссельдорфі. В р. 1825 Вільгельма вигнали з академії за те, що побив якогось товариша, й він подався до Мюнхена. Там намалював він у Одеоні на стелі образ „Аполлон між музами“, а в аркадах королівського парку символічні фігури 4 річок Баварії: Райну й Майну, Дунаю й Ізари. Потім ілюстрував 16 малюнками байку „Амор і Психе“ на стінах палати кн. Макса. Ілюстрував теж твори Кльошптока, Ґете й Шіллера. Найславніший його образ, викінчений 1834 р. – це боротьба гунів із римлянами (духи поляглих). В рр. 1837/38 намалював зруйнування Єрусалиму Титом. В 1839 р. їздив до Італії на студії малювання фарбами. Із того часу (1846) походять його ілюстрації до „Reineke Fuchs-a“ Ґете [в міді вирили їх Мерц і Айхене]. „Наслідуючи манеру француза Ґрандвілля, Кавльбах зробив у них, під маскою звірят, соціяльні, політичні й церковні недомагання свого часу предметом їдкої сатири. Відтоді датується й ненависть до нього ультрамонтанів, що переслідувала його ще й по смерті“. В 1847 р. Кавльбах переїхав до Берліна й малював там у Новому Музеї образи, що зображають різні доби людської культури. Потім вернувся до Мюнхена і стояв тут, від 1847 р., на чолі академії мистецтв. Принагідно малював і портрети. Помер 1874 р. у Мюнхені на холеру.

Іван Франко у вступі, бо, крім заголовка з польського джерела, нічого більше звідтіля не запозичив.

Беручись до самої фабули, Франко залишив на боці Ґетеву поему, як загально відому, до того ж не оригінальну, і сягнув до праджерел. Він прочитав латинські байки про лиса, французькі „галузі“ і спинився на нідерландському прозовому епосі Віллєма. Про це каже він виразно при кінці „Вступу“, ст. XVI:

„Треба мені ще сказати кілька слів про свою переробку сеї стародавної повісти. Пишучи її, я взяв тілько головну раму нідерландської поеми Віллєма, значить, ту саму, що є і в німецькій книзі про Райнеке, і в Ґетевій перерібці...“

Але й ту раму виповнював він свобідно, зміняючи хід подій і думок.

Дальшим джерелом були – народні оповідання, достроєні до загального тону казки.

Але головним джерелом „Лиса Микити“ треба вважати поетичну інтуїцію поета, вона казала йому джерела основно перетравити, – і так поема вийшла як безперечний ориґінал.

У другому і третьому виданні, зміняючи й поширюючи текст, автор користав із указівок різних людей, головно ж М. Вороного (щодо мови), що й видко з третього й четвертого видання поеми.

Яку вагу Іван Франко прикладав до свого „Лиса Микити“, на це вказує найкраще факт, що за 19 років автор чотири рази повертав до улюбленого твору, переробляв його, поширяв, вигладжував, додавав вступи й передмови, турбувався за ілюстрації* згадував у листах**. У „Лисі Микиті“ знаходив Франко розраду серед тяжких життєвих обставин***.

---

* При цій нагоді зазначити слід, що до ілюстрацій „Лис Микита“ не мав досі щастя, хоч як вони важні і просто конечні, зокрема для дитячих видань. Досі не найшовся ні один український мистець, що дав би образки, гідні такого великого твору. За найкращі треба признати таки старосвітські ілюстрації *першого видання* з 1890 р. (ці ілюстрації згадує у своїй рецензії на 2 вид. А. Кримський і дуже хвалить їх, див. „Зоря“,

Казкові й байкові мотиви все цікавили Івана Франка. Крім „Лиса Микити“, він написав іще казку „Без праці“ (1891), що її мотив згаданий у німецькім „Reineke Fuchs-і“, кілька ві-

---

1897, ст. 457). Вони перероблені з німецьких образків Кавльбаха, що вперше були видані в Мюнхені 1846 р. На українських репродукціях є значок ТК, 90. (Т. К.=Теофіл Копистенський). Усіх образків – 17. Ілюстрації першого видання відбиті у другому, третьому й четвертому виданні. На жаль, кліші запропастилися підчас воєнної хуртовини. *Київське видання з 1914 р.* має рискові ілюстрації, часом без ніякого тла, міни звірят схоплені досить добре. Всіх ілюстрацій – 31. *Віденське видання* має ті самі ілюстрації, що й київське, але їх менше, всього – 21. Зате на обгортці є кольоровий малюнок лиса, що сидить, [*М. Івасюка*]. В шостому й сьомому виданні повторені ілюстрації київського видання, десяте – без ілюстрацій. Оригінальні графічні ілюстрації проф. *М. Осінчука* маємо в дев'ятому виданні, з 1925 р., характеристичні грубою чорного фарбою з білими плямками.

Сам поет так висловлюється про ілюстрації в передмові до 3 видання: „Жаль, що поки що наше Товариство Педагогічне не може спромогтися на кращі образки, що певно спричинились би до піднесеня вартости книжки. У всіх народів рік-річно тисячами розходяться виданя таких книжок з гарними кольорованими образками. А в німців є виданє „Лиса Микити“, оздоблене більше як 150 чудовими рисунками великого німецького маляра Кавльбаха. Сі рисунки самі для себе правдива поема; переглядаючи їх, нераз аж зайдемо ся зо сміху, а ще частіше по сміху наступає глибша задума, так там майстерно схоплено дійсне житє, звіряче і людське. Ну, та чень колись і наші діти та молодіж діждуться того, що зможуть за невеликі гроші діставати книжки, гарні змістом і гарні на зверх“.

Для пояснення подаємо, що видання „Reineke Fuchs-а“ Ґете з ілюстраціями Кавльбаха з р. 1846 коштує – 60 нім. марок, себто яких 130 зл. Ті ілюстрації варта б і в нас передрукувати, бо ж вони передусім надхнули Івана Франка написати „Лиса Микиту“. Цікаво, що й Ґете зацікавили спершу ілюстрації, а потім текст книжки „Gottscheds Reineke Fuchs“, Halle, 1886, пор. передмову Александра Білінґа (Bieling), ст. VII: „Genug, dass Goethe das Werk zufällig in die Hände bekam und, zunächst wohl angezogen durch die trefflichen Kupfer, dann auch dem Inhalte eine wachsende Aufmerksamkeit schenkte“...

** Подібну прихильність і увагу поміж творами викликав іще лише „І. Вишенський“, до якого автор повертається шість разів.

*** На той час припадає, м. и., третій арешт. Перший „Лис Микита“ написаний на кватирі при вул. Зибликевича ч. 12, де тоді під вікнами пропливала ще Полтва.

ршових казок для дітей у „Дзвінку“ і збірку прозових байок: „Коли ще звірі говорили“ (1899). Тією самою строфою, що й „Лис Микита“, складені ще дві арабські казки: „Абу Касимові капці“ (1895) та „Коваль Бассім“ (1900). Але цих двох останніх творів не можна й рівняти з „Лисом Микитою“. В них і мова грубувата, і стиль тяжчий, строфа не така гладка, дотеп слабший, і сам сюжет автор не старався націоналізувати. Не диво, що вони не мають такої популярности й того значіння, що „Лис Микита“. Збірка „Сім казок“ (1900) має характер політичної сатири; на це вказують уже самі наголовки казок, як: „Звірячий буджет“, „Свинська конституція“ й ин.

2. Віршова будова „Лиса Микити“.

Строфа „Лиса Микити“ – це стара шісткова латинська строфа церковної середньовікової поезії, пор.:

Stabat mater dolorosa ⊥ ◡ ⊥ ◡ ⊥ ◡ ⊥ ◡
Iuxta crucem, lacrimosa, ⊥ ◡ ⊥ ◡ ⊥ ◡ ⊥ ◡
Et plorabat filium ⊥ ◡ ⊥ ◡ ⊥ ◡ ⊥
⊥ ◡ ⊥ ◡ ⊥ ◡ ⊥ ◡
⊥ ◡ ⊥ ◡ ⊥ ◡ ⊥ ◡
⊥ ◡ ⊥ ◡ ⊥ ◡ ⊥ ◡

Вірші складаються з чотиристопових трохеїв (хореїв) із каталексою з кінцем третього й шостого вірша; вони злучені між собою трьома парами рим: aa (жіноча), b (чоловіча), cc (ж), b (ч). Такої строфи перший, мабуть, у нашій поезії вжив Антін Могильницький у своїй поемі „Русин-вояк“ (1848), і, може, і звідтіля зачерпнув її І. Франко.

Звичайно три перші й три останні вірші строфи творять замкнену думку, що хвилює немов між двома бігунами й кінчиться поантою. Рідко коли речення тягнеться до дальшої строфи (пор. II, 7 і 8, VIII, 5 і 6, VIII, 16 і 17).

Але та одноманітна трохеїчна будова часто й нарошне майстерним способом перервана, все – залежно від змісту, все для того, щоб віддати тонкі відтінки стилю.

І так, зараз у І. пісні, 10 строфа:

От я швидко збираюся,
З Баранами витаюся –

замість трохеїв – маємо при кінці по два дактилі:

– для вислову поспіху, з яким вовк рвався до баранів, не догадуючись навіть нещастя, яке його ждало при геометричних помірах. Подібно IX, 9:

І сльозами залилася,
І руками вчепилася

– для вислову розпуки при наглому прощанні.

Иншу строфу бачимо в I, 41:
Старий Півень перед веде,
За ним по два у ряд іде,
Несуть мари на плечах:
А на марах курка лежить,
За марами весь рід біжить –
Плач і лемент, ох і ах!

Поважний настрій і сумне темпо похоронної процесії віддані як не можна краще мішаниною трохеїв, ямбів і дактилю, що спиняють ритм, примушуючи його наче шкутильгати:

Деколи строфа так змінена, що неповні вірші виступають у першій і другій парі, а повні диметри – у третьому й шостому вірші (II, 28):

А Охрім, багач-мужик
Пробудився – що за рик?
Виглядає у квартиру –
Що за диво? При колоді
Щось чорніє... Може злодій?
Хлоп хапає за сокиру.

Для селянина рик уночі досить несподіваний, він неохоче будиться, вставати неприємно, і цю несподіванку віддає заломаний біг трохеїв. Подібно (II, 4):

Кличе цар тебе на суд:
„Хай мені явиться тут
Лис Микита, гайдамака!
А не хоче йти в мій двір,
На тортури, під топір!
Хай пропаде, мов собака!“

Чоловічі пари рим передають твердість і невблагальність наказу; терпкі вислови „гайдамака“ і „собака“ характеризують грубіянство медвежого стилю.

Або инша комбінація VI, 13:

І неначе голос з неба
Звав до мене: треба, треба
Зав'язати зраді рот!
Хоч той зрадник – батько твій,
При царю ти вірно стій!
Будь, Микито, патріот!

Друга пара чоловічих рим, каталектична, віддає твердість і непохитність постанови лиса.

Знане закляття малпи (XII, 16) треба читати: два перші рядки ямбічно:

Ірáкі чо и рáчіш рéп,
йиря́м узóри рáчін вéп

⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥
⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥

третій – трохеїчно:

Яттучь цімашь ліб йанáт

⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ /

Рідка є строфа чисто трохеїчна, із самих чотиристоповців (VIII, 8):

„Ви ж, моя дружино славна,
Щоб усім зробилась явна
Ласка наша для Микити,
Проведіть його з гонором
До могили, там, під бором!
Я ж іще піду спочити“*.

3. Драматична будова

„Лис Микита“, при всій його епічності, виказує також драматичну будову**.

Перша пісня – *перший акт*. Зав'язком є суд на дворі лева, скарги звірів на неприсутнього лиса, оборона борсука. Поява курки на марах знову перехилює шанси на бік противників

---

* Всі ці виводи автора щодо ритмічної будови „Лиса Микити“ викликують мимохіть думку, що краще було б до будови вірша в „Лисі Микиті“ підходити із становища *народної ритміки*, яка дозволяє на такі зміни і в наголосах. Виходячи з цього погляду, ми мали б до діла із козачковим (шумковим) ритмом із такою силябічною будовою строфи:

(8) + (8) + (7)
(8) + (8) + (7) або
деколи: (7) + (7) + (8)
(7) + (7) + (8)

і з иншими комбінаціями, які народня ритміка знає. *Ред.*

** „Лиса Микиту“ драматизував *Л. Лепкий*. Є ще й инші спроби, недруковані, але ж їх *виставляли*, тим-то можна про них тут уже згадати. Між ними є спроба *І. Блажкевичевої*, яку виставила в червні 1936 р. дітвора школи ім. Шевченка у Львові. Спроба невдатна, виявляє вона, що „перерібчиця“ ні трохи не зрозуміла твору Франка, виставила лиса звичайним злочинцем – наперекір думкам автора. Дуже шкода, що п. Блажкевичева сполучила свою перерібку з ім'ям поета!

лиса. Причини антагонізму між вовком і лисом; обопільні кривди.

Етапами зросту акції є невдатні посольства до лиса (II–IV) – *другий акт*.

Третій акт (кульмінаційний пункт) – V пісня. Гнів царя доведений до вершка. Засуд лиса на смерть. Тут і перше ослаблення перипетії несподіваним, але щасливим для лиса зворотом – скарб Гороха. Лис упокорює своїх противників (VI–VIII).

Четвертий акт – нова напруга акції, нове подратування льва пакетом із головою зайця; нові збитки лиса – вбивство півня (IX–X).

П'ятий акт – розв'язка: оборона лиса, двобій із вовком, тріюмф (XI–XII).

Ця майстерна драматична композиція повісти про лиса каже здогадуватись, що, може, вона взорована на якійсь лицарській повісті, де, замість звірів, виступали люди, або її взято з дійсних подій. Якогось лицаря-забіяку за розбої й кривди обвинуватили на дворі князя, але він обдурював висиланих до нього послів, викрутився хитрощами від шибениці, й потім, так само хитрощами, переміг у двобою свого противника.

Кому потрібно було, щоб на людей повдягати звірячі маски? Може бути такий здогад, що – тим колам, серед яких повстав епос про лиса, себто – ченцям. У часах, коли повставав „Reineke", незручно було висмівати вельмож, тимто вжито звірячих масок*.

---

* Цей здогад потверджували б до деякої міри критичні замітки редактора Моне до книги „Reinardus vulpes". Там у помітці до 1. вірша (ст. 1.) читаємо: „Sub persona Isengrimi latere existimo Zwentibolcum Lotharingiae regem, filium Arnulfi imperatoris. Reinardum Reginarii comitis partes agere iam pridem J. G. Eccardus ostendit. Qui Reginarius comes Hanoniae (Henegau, Hainaut), quipped qui Ermengarde Lotharii I. imp. Filia natus esset, Zwentibolcum iure vocare poterat patruum vel cognatum, cum uterque a gente Carolingorum originem duceret".

Так само під иншими звірями ховаються люди, а їх діла відбивають у собі діла вельмож, а навіть історичні події.

Про це ми говоримо на иншому місці.

4. Назви звірів і їх етимологія

Насамперед щодо самого *Микити*. „Микита" – Νικητης. дослівно: „переможець". І справді, наш Микита з кожної халепи виходить переможцем. У третій пісні Бабай, виправдовуючи свого небожа лиса перед львом, просить, щоб його ще втретє вислати до Микити, і при цій нагоді називає лиса „козаком":

Царю, явна річ, не скрита:
Вільний же козак Микита (III? 35)

У старопольському творі „Zabawy przyjemne i pożyteczne" 16 vol., Варшава, 1769–77. знаходимо таке речення*: „Na kłusaku pancernym harcuje Mykita (Kozak)" 16, 123, а в народній польській мові „Mykita" значить – „szybki, obrotny na koniu".

В народній українській словесності ім'я „Микита" досить часте. Відома пісня й танець:

Ой, Микита січку ріже,
Микитиха діти тішить.

У збірнику приповідок І. Франка** читаємо під ч. 6. відому приказку, записану в Нагуєвичах, родинному селі автора:

Микито, ци ти то?
Не я то, мій тато –

і до того пояснення автора – „про недоладну розмову."

Може й був колись якийсь замітніший Микита, крутій і хитрун, про якого ходили анекдоти між людьми, поки його ім'я не стало нарешті типове. На це вказує приказка ч. 8, записана в Кол(омиї):

* Цитоване за словником Лінде.

** Галицько-руські народні приповідки, т. II, вип. II., Львів, 1908, с. 391.

Не кпити з Микити,
бо й Микита вміє кпити?

– з поясненням автора: „не дасть собі зробити кривди".

Та ще краще це виясняє фраза з Нагуєвичів: „Микитиш ти щось, небоже" – крутиш, брешеш (*Ів. Ф.*).

Отже бачимо, що в українській народній мові вислів „микитити", утворений безперечно від іменника „Микита", значить те саме, що: хитрувати, робити заколот, шахрувати*.

І так ім'я Микита, як не можна краще, підходить до лиса – це козак і хитрун, яких мало. Іван Франко, який, може, й зачерпнув цю назву від Смажевського, ревіндикував її для українського письменства, оперши її значіння на народніх переказах про хитруна та крутія Микиту**.

---

* Цей вислів у такому розумінні відомий скрізь у нас, у Галичині, на Буковині, на Закарпатті й т. д. Записаний він і у словнику Є. Желехівського, і звідтіля його взяв до свого словника – Б. Грінченко, який значіння його передає російськими словами: „изворачиваться, искать отговорокъ, нечисто действовать"...

** Ця назва, крім инших прикмет, легко римується в усіх майже відмінках (здрібніла „Микитка" лише в кличному, і то дуже рідко). Рими до „Микита" попадаються в усіх піснях, окрім VII, посвяченої вовкові. Називник: знаменита I, 7; стежка бита I, 12; з копита I, 16; VI, 1; вбита I, 42; несита I, 30; відкрита II, 19; V, 6; сита II, 34; візита III, 5; пробита III, 17; бита V, 41; пролита V, 51; X, 32; покрита VIII, 21; окрита VIII, 48; X, 1; сердита IX, 20; знакомита XII, 11, 18; з укриття I, 49; X, 2, X; 9. (тільки останню риму, чи радше асонанцу, треба признати менше вдатною з уваги на прикрий полонізм, якого автор навіть із новіших видань не міг, чи не хотів викинути хоч це – слово є і в колядці: Чому прийщов-єсь до нас в *укритю* такому?). *Родовик* (Микити): Неситий I, 5; II, 23; навчити I, 26; пішли ти III, 30; здіймити VIII, 30; спочити VIII. *Давальник* (Микиті): листи ті VIII, 44. *Переємник* (Микиту): знакомиту I, 38; скриту VI, 5; ти ту VIII, 19. *Кличник* (Микито): не бито IV, 37; відкрито V, 56; X, 27; скрито IX, 43; XI, 6; сміховито X, 17, 19, 24; сумовито X, 33; гордовито X, 41; прожито XII, 5 обмито XII, 23; (Микитко) – швидко IX, 29; XI, 22.

Рими Mykita – nakozmitka i znamienita, bita, Mykito, – niby to, знаходимо і в польській поемі М. Смажевського.

Назва *медведя – Бурмило* має, правда, деяку паралелю в польській поемі того самого Смажевського, де медвідь названий раз Murmylo-м*, але ж ця назва, як явно на це вказує її форма – українська.

Назва ця наведена, між иншими українськими словами, у д-ра А. Кремера: „Słowniczek prowincyonalizmów Podolskich", ułożony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863, виданий у Кракові 1870. З цього словничка вибрав українські слова П. Чубинський і передрукував їх із поправками та з російськими поясненнями у „Труд"-ах: Murmyło – „неуклюжій", себто – незручний, вайлуватий, незугарне валило, і те саме значить також Бурмило, хоч можна те слово виводити ще й від „бурмотати", „бурчати" (у Грінченка: Бурмило – прозваніе медведя).

Дуже вдатно цап названий *„Базилий"*. Це було популярне ім'я дяків, що любили носити борідку, й досі багато з них цапиним голосом співає по церквах, пор. співомовку С. Руданського: „Жалібний дяк", де голос дяка нагадує бабі крик кози, роздираної хижаками**.

Инакше виводить цю назву автор у приписці до шостої пісні першого видання:

„Овець и кôзъ у насъ кличуть: базь, базь, базь!***, и для того барана або цапа називають Базьо або Базилько".

Своїм закривленим носом і борідкою цап скидається також на жида, тим-то Лис Микита називає його раз жартом „рабіном":

Базю, бородатий ребе,
В мене просьба от до тебе! (VIII, 36).

---

* У Словарі Грінченка – Мурмило = Мурло (Чи чуєш ти мурмило, Гулак Артемовський, „Основа", 1861, III, 94).

** Твори Степана Руданського, т. II, Львів, 1913, ст. 177.

*** У словарі Грінченка: базь-базь! – виклик: призывъ для ягнять, взято із словаря Шейковського.

Назва кота „*Мурлика* або *Мурко*“ – ономатопоетична, утворена від звука, який видає кіт, що мурликає або муркотить. Одна з повістей Гофмана має наголовок „Der Kater Murr“. У польському „Lis-i Mykit-i“ Смажевського кіт названий „Mruczysław“. Назва „Мурлика“ має паралелі і в народнbх українських байках, пор. у „Етнографічнім Збірнику“, або словниках Грінченка, Яворницького та Тимченка*.

В поемі „Бабай“ – лагідний звір, розумний і розважний придворник льва. Назва взята, мабуть, із білої плями на чолі борсука, що нагадує бабську намітку, чи хустку. В підгірському говорі селяни замісць „так“ кажуть: „ба“, „ба-ба“, отже„ Бабай“ значило б іще „такий, що все підтакує, згідливий“.

5. Місцевий кольорит поеми

Акція „Лиса Микити“ відбувається в Галичині. Цар лев засідає із своїм двором у Львові. Тут-таки відбувається й суд:

---

* Українські народні байки, зібрав Володимир Гнатюк, Львів, 1916 р., ст. 242: У байці „Панахида по коті“ говориться, як кіт чатував даремно на миші. „Одного разу кіт просидів цілий день біля нори і ні одної миші не піймав. Він тоді, наглядівши неподалеко од нори край хворостини, котрий стирчав з криші, і повис на ньому передніми лапами“. Миші, гадаючи, що він здохлий, виходять із нори. „Одна них підступила до кота ближче всих і почала читать віршу;

Жив мурлика
та був мурлика,
кіт сибірський,
рост багатирський;
сіра на ньому шкурка,
вуси як у турка...

Байка записана в селі Шебекині, на Курщині.

У Словнику *Грінченка* під „муркати“ – мурлыкать (Кіт сидить та муркає); у Слов. Д. *Яворницького* – під „муркотати“ (Бач як кіт муркотить); в Є. *Тимченка* (Русско-малороссійкій словарь, Київ, 1897, – Мурлыка – мурка, воркúт).

Лис Микита мов у гості
В Львів назустріч царській злості
Враз з Бабаєм почвалав (IV, 44)

Лис своїм осідком визначує галицьке Підгір'я:

Із далекого Підгір'я*
Миролюбний чесний звір я (X, 57)

Так само в IV, 10 лев робить медведя губернатором „на підгірські наші бори".

Скарб царя Гороха лис ховає в місцевостях, знаних із подвигів Довбуша, в серці пробування опришків (VI, 22):

На високій Чорногорі,
Де Черемош води скорі
По камінні вниз жене;
У Говерлі просто серця...

На прощу йде Лис Микита до Маґерова (XI, 43):

Ну, тітусю, будь здорова,
Я спішу до Маґерова**.

6. Сатиричний елемент

Наше простолюддя вживає часто форми байки, щоб вилити в ній свій гнів на життєві болячки, на зловживання влади, несправедливість законів або висміяти подружні відносини, нездарність вітів, боягузів. Немало сатири (особливо на духовенство) є і в „Reineke Fuchs-і". І в нашому „Лисі Микиті" сатира займає чимало місця. Знаходимо в поемі безпосередні натяки на різні суспільні й політичні недомагання, сатиру на хиби людської вдачі.

---

* Підгір'я – рідна околиця І. Франка. Ця X пісня додана до первісного тексту.

** Містечко Маґерів лежить на північний захід відо Львова, у віддалі яких 34 км, а недалеко є Крехів з монастирем оо. Василіян; є це місцевості знані з прощ.

І так, зараз у першій пісні читаємо: (I, 24):

Чиста правда, що й казати –
Рись почав так промовляти –
Лис Микита злодій є:
Він сумління, честь і віру
За дриглі, горілки міру
Без вагання продає.

Хто з галичан не відчує в цих словах сатири на підкуплених виборців? Адже дриглі (студенець) і горілка були колись головними атутами виборчої агітації!

Сатира на судівництво (V, 10):

В трибуналах засідали
Старі Цапи і Осли.

Ів. Франко мав тричі до діла з судом і, мабуть, не дуже корисне виніс враження про справедливість трибуналів, коли таких помістив у „Лисі Микиті“ вотантів...

А далі є ще сатира на міністрів (VI, 4), арешти (VII, 2), на боягузів (VII, 29), на державні непорядки (VIII, 44), на дурнів (VIII, 59), на спекулянтів (VIII, 62), на протекцію (IX, 44–49), на балакучість жінок (X, 63–65), на лизунів (XII, 43).

Окремого пояснення вимагає сатира на жіночу еманципацію (IX, 49), де представницею нібито визвольних змагань жіноцтва автор робить малпу Фрузю:

Хоч давно вже не панянка
І страшна емансипантка,
Всіх ненавидить мужчин....

Але дуже помилявся б той, хто на підставі цього вважав би Ів. Франка ворогом жіночої емансипації. Навпаки! Франко ж сам особисто підпомагав жіночий рух, був знайомий та листувався з усіма галицькими й буковинськими письменницями, поетками, діячками, помагав видавати жіночі журнали,* нарешті зобразив прегарні типи жінок у своїх творах.

* В р. 1887 вийшов у Львові жіночий альманах „Перший вінок“ під редакцією Івана Франка.

Звідки ж сатира?

Із життя поета відомо, що до нього часто заходили пані підстаркуваті, бліді, знуджені, й нудили його різними такими питаннями, як ось: яка ціль життя? що робити жінкам, щоб визволитися з-під влади мужчин? і т. д. Поет занятий, не мав часу слухати таких теревенів, а при своїй скромності не бачив способу, як визволитися від тих настирливих жінок. І так бодай один такий тип помістив він у „Лисі Микиті". Тут висміває він не всі жінки, але несерйозні пані, що беруться до емансипації, як до модної забавки, й, не тямлячи гаразд великої ідеї, викривлюють її і зводять до абсурду.

7. Філософія

В „Лисі Микиті" повно філософічних думок, афоризмів, крилатих словечок і приповідок. Подамо тут найважніші за порядком пісень:

Жди від ворога похвали (I, 28)
Хто ж то бачив, щоб наука
Йшла до голови без бука? (I, 37)
Та що цар дав, їдж до решти (II, 44)
Для всіх рівне право (III, 36)
Рад будь, що тебе не бито! (IV, 37)
Льстив царю, міняв все фарбу,
Щоб лиш стать міністром скарбу (VI, 4)
Царське право є – прощати (VI, 24)
Як почне жолудок плакать,
То й сумління заглушить (VII, 9)
Сміліcть виграє в війні (VIII, 49)
За Цапине покоління пропада (VIII, 61)
Та все ж ліпше в самій річи
Зразу злому запобічи,
Ніж чекать не знать чого (IX, 14)
Хто живий, той нині цар (IX, 18)
(Але) злоба ум сліпить,
А розумний з злоби кпить (IX, 44)

Зголоднів – то й спобожнів (X, 17)
Будь ти здібний, пильний дуже,
Без протекції, мій друже,
За ввесь труд свій маєш шпик (XI, 45)
Ласка панська, вплив жіноцтва
Вищі понад всі свідоцтва (X, 46)
Прибудь розум, щастя буде (XI, 1)
І життям за правду стати (XII, 170)
Знаєш, де прийде до звади,
Добра й баба до поради (XII, 8)
Все що сіяв, те й пожнеш. (XII, 26)

Такі сентенції „Лиса Микити“ трудно вбгати в якусь філософічну стистему. Це радше – філософія практичного життя, як її читаємо в народних приказках, – тільки висловлена в мистецькій формі, як це бачимо в поета в його збірці: „Мій Ізмарагд“.

У Ґете в „Reineke Fuchs-і“ філософічних сентенцій куди більше, але рідко попадаються думки, зближені змістом до українських, а зовсім тотожних немає.

З „Лиса Микити“ пробивається з непереможною силою важна думка, що *правда є умовна*, так само, як умовне є поняття добра й зла: нема, мовляв, абсолютної правди. Правду, хоч вона й яка для декого очевидна, треба доказати.

Лев, вислухавши закиди вовка на адресу лиса й лисові репліки, каже:

Ну, досить тих сварів! Годі!
Чорт зна, хто з вас прав, хто злодій!

І друга, не менше важна думка, що *слово це – могутня зброя*. Словом перемагає лис своїх ворогів, словом рятується від смерти, словом побиває вовка.

Третя наука: немає рації той, хто через глупоту або необережність дає себе кривдити, а потім – жалується.

8. Тенденція поеми

Провідна думка „Лиса Микити“ висказана якнайясніше в дев'ятій пісні (IX, 21):

Нині хто рад жить, не ехнути,
Той святим не може бути.

Очевидячки, автор помітив у житті, що сама чеснота рідко веде до добробуту, пор.:

Наше все життя – війна є,
Кожний боресь в ній, як знає (IX, 11).

Це є відвічна філософія й вимога боротьби за існування:

В нас підмога лиш одна єсть –
Се розумна голова: (IX, 12)
Нею треба нам крутити,
Ум, мов бритву, нагострити,
Все обдумать в один миг,
Иншим сіти наставляти,
Але добре пильнувати,
Щоб самим не впасти в них! (IX, 13).

В цих словах можна добачити прихильника раціоналізму, який видний у Франковій творчості – прозовій та поетичній. Та певне виходить із цих місць – одне, що така філософія правдива й життєва, як ніяка инша.

V.
Неясні місця

Вставки й додатки до старого тексту мали, м. и., за мету доповнити оповідання, зв'язати краще описувані події між собою, вияснити відносини між звірями, причини їх ворожнечі, чи приязні.

А проте залишилися місця неясні, спричинені скороченням первісної фабули.

І так, у IV, 7 каже лис до Бабая:
Хоч там цар на мене лютий,
Та він знає, що в мінути
Небезпечні, в чорний день
Всі торочать не до ладу,
Але *дати мудру раду*
Вміє тільки Лис оден.

Але ж у цілій поемі ніде не сказано, коли й яку мудру раду дав лис. Пояснення знаходимо в поемі Ґете „Reineke Fuchs": IX, 207–320. Коли скарги на лиса на дворі льва дуже збільшалися, і цар лютий був на Райнеке, малпа виступила в його обороні та пригадала історію з гадиною, коли один тільки лис дав мудру раду, а всі інші дорадники замовкли*.

Подібну, але ж і ще менше ймовірну, історію читаємо в маляйському „Лисі Микиті"**. Героєм повісти є в маляйців не лис, але дрібота-олень без рогів, прихильник науки Аллаха, хитрун, але й оборонець звірів і справник загального миру між звірями***.

---

* А саме – один чоловік побачив раз гадину в сильці у плоті і вирятував її від смерти. Гадюка, не зважаючи на присягу, що, мовляв, не зробить зла чоловікові, хотіла його з'їсти. Покликувалася на те, що вона голодна, а біда не знає пощади (Not erkennt kein Gebot, 242). Нарешті згодилася, щоб їх треті особи безсторонньо розсудили. Перший розбирав справу крук, присудив – чоловіка з'їсти. Гадав при цьому захопити для себе шматок. Інші судді, вовк і медвідь, теж лакомі на людське м'ясо, присудили, подаючи мотиви – гадюці вільно вбити чоловіка. Третьою інстанцією був лев, що теж не знав розсудити суперечки й покликав лиса. Райнеке казав піти обом сторонам на місце й там завернути все до попереднього стану: гадюка мала влізти в петлю, а чоловік мав іти повз. Тоді лис дав селянинові до вибору: або ще раз увільнити гадюку, або йти собі далі. З того присуду всі були задоволені, й навіть королева вихваляла мудрість лиса.

** Dr. Cd. Kläsi, Der malaiische Reineke Fuchs, Frauenfeld, 1912. ст. 61–68.

*** Раз заблудив крокодил у пісковій пустині і просив подорожнього юнака, щоб заніс його до найближчої річки. Юнак згодився. Крокодил, проливаючи сльози вдячности, заявив носієві, що мусить йому одну ногу відгризти, бо – голодний. Юнак на це не згодився – обидва вдалися перед суд. Крук перший признав за крокодилом правду. Але олень, другий

Друге неясне місце – IX, 34:

І сам Лев рабуе чисто,
А не хоче особисто –
Шле Медведів і *Вовків.*

Вияснює це місце Ґетовий „Reineke Fuchs“ (X, 345–395)* і Смажевського „Lis Mykita“ (X).

Третє неясне місце – XI, 34. Лис, виправдовуючись перед закидами вовка, що навмисно радив вовчиці ловити хвостом риби в ополонці, каже:

Будь вона *порядна й чесна*,
Швидко б хвіст з води піднесла,
Мала б рибу й хвіст увесь.

Автор з естетичних оглядів і тому, що книжка була первісно призначена для молоді, не міг пояснити ширше цього місця.

Німецька перерібка Ґете розповідає, що коли вовчиця примерзла до льоду, лис коло неї крутився, і при цій роботі застав його вовк (XI, 25.) Потім лис виправдовується, що він пхав

суддя, не повірив чоловікові, щоб той міг піднести з землі крокодила, й казав продемонструвати цілий факт: занести крокодила на давне місце. Коли прибули туди, олень запитав крокодила, чи може без чужої помочі виряту-ватися сам та заповзти до річки. Крокодиль, ясно, не міг. Тоді олень видав присуд, що заплата за несення мусить бути умовлена заздалегідь, і дав чоловікові до вибору: або занести крокодила ще раз до річки, щоб олень відкусив йому там ногу, або залишити його на місці. Чоловік подякував оленеві за визволення від каліцтва, а „вдячний“ крокодиль у піску здох.

* Раз вовк і лис сполювали свиню. Надійшов голодний лев, а за ним ішла ще жінка, теж голодна, той попросив, щоб вовк поділив добич. Вовк нерадо дав четвертину королеві, другу четвертину королевій, собі взяв половину, а лисові – вуха, рило й половинку легенів. Лев швидко з'їв свою пайку, голоду не заспокоївши. А що вовк не звертав на це ніякої уваги, король побив його, відібрав йому його пайку й вовка з лисом послав по дальшу добич. Обидва зловили телятко і привели львові. З наказу короля ділив тепер лис, що дав одну половину королеві, другу львиці, левенятам внутрощі, собі взяв лапки, а вовкові призначив – голову.

її й хотів її з усіх сил піднести, але вона була йому затяжка, і при тих зусиллях застукав його вовк.

Велика іронія міститься в цих словах лиса: „Будь вона *порядна й чесна*“. Він, користаючи з незавидного і примусового становища вовчиці, сам хитрощами її приморозив і в додатку ще зганьбив її. Такої наруги вовк не міг йому простити, і це була головна причина, чому саме він викликав лиса на поєдинок (а не медвідь, чи инший звір).

VI.
Призначення „Лиса Микити“

Перше видання „Лиса Микити“ появилося у „Дзвінку“, – дитячому журналі, виразно для дітей призначеному. Може, автор не мав тоді грошей видати книжку власним коштом або, може, поему видавці для журналу замовили. Діти приняли поему з ентузіязмом.

Але вже перші рецензії на цей твір переконали автора, що не лише діти не зрозуміли „Лиса Микити“, але й дорослі, а то й учені. І про це з тонкою іронією пише Франко:

„Що вже робити, треба вияснити письменним і неписьменним, що і в кого я взяв і в чийому пірю пишаюся“.

І зараз же вводить до твору численні зміни, для дітей непридатні, а виразно призначені для дорослих.

Досить прочитати собі передмову, де автор звертається до читачів „дорогі братя“ – так звертаються в нас не до дітей, а до селян, – щоб зрозуміти, для кого призначав Франко свою поему. Він хотів нею просвітити молоде покоління, надію народу, й широкі маси селянства, підставу нації. Не дармо він називає лиса козаком і гайдамакою. Він хотів, щоб його приняли як рідного, щоб пройнялися його філософією.

Обсервуючи незавидне життя рідного люду, поет помічав, що його гнобителі перевищають земляків – передусім хитрістю. Не чеснотою, не числом, не надмірною працею держаться вони на нашій землі, а – хитрістю. Це не припадок, що

Франко для своїх творів бере так часто теми з життя жидів. Той народ імпонував йому своєю хитрістю, запопадливістю, рухливістю, тим, що в найтяжчих обставинах життя вміє собі дати раду, все вдержиться наверха, инших визискає й обдурить, а себе не дасть.

Франко пише в передмові (XV):

„Навіть в устах галицьких жидів, що не вміють читати по-німецьки, чув я широке оповідання про лиса, зовсім подібне до основної повісти в нашій поемі“...

Поета непокоїла думка, чому саме жиди любуються в оповіданнях про лиса. Чому ж би не засвоїти їх і нашому народові, може він чого з них навчився б? Сказати просто людям: будьте хитрі як жиди, будьте сміливі як дракони, – не можна, не повірять, вдачі відразу не змінять. Тим-то поет узяв міжнародній скарб, дбайливо і вміло обточив клейноди, дав оповіданню чудову й легку форму, прибрав у стрій визначно національний, змережав перлами геніяльного дотепу, приворожив, закляв, прикував земляків до „Лиса Микити“.

Так само инші вставки, додані автором у другому і третього виданні, призначені більш для дорослих, ніж для дітей. У десятій пісні, що ціла нова, читаємо славні лисові громи на протекцію* (X, 44, 45, 46).

Незрозумілий для дітей буде також вислів лиса: Та до смерти мщу скандал (X, 42). Ще менше зрозумілі для дітей місця, де автор підіймає на сміх жіночу емансипацію (X, 63 й далі).

Поет бачив, що діти й селяни поза сміхом не добачують глибокої думки в „Лисі Микиті“, не розуміють тенденції. Тимто в кожному дальшому виданні переробляє свого „Лиса“ для дорослих і віддалює від дитячих уподоб.

---

* Брак її відчув автор не раз у житті, хоч, правда, ніколи за нею не ганявся.

VII.
„Лис Микита“ в поетичній творчості І. Франка

Три є головні стовпи поетичної творчости І. Франка: „Лис Микита“ – розумна голова, „Зів'яле листя“, – песимізм молодечого віку по зазнаній невдачі, і „Мойсей“ – „та прийде час“...

І важко сказати, котрий з цих творів найбільший. „Зів'яле листя“ – найоригінальніше, „Мойсей“ – без сумніву, найвеличніший, але ж „Лис Микита“ – найпопулярніший і щодо свого значіння найважніший.

* * *

Деякі натяки в „Лисі Микиті“ вказують на те, що цей твір можна до деякої міри вважати за передтечу „Мойсея“. Не випадково ж у одному і другому творі знаходимо речення, прикметне для „Мойсея“. Лис, промовляючи до льва, каже:

Вірю в велич твого *духа*, (V, 3_1)

Досить порівняти це місце зі словами з „Прологу“ Мойсея:

Вірю в силу духа
І в день воскресний твойого повстання –
щоб дійти до такої думки...

Ще яскравіші слова виголошує Баран-самовбивець, вони немов узяті з душі поета (VII, 27, 28, 59):

Я – овечий патріот!
Здавна думав я про теє,
Щоб овечим стать *М о й с е є м*,
Вивести овець з ярма –
Із хліва – на вольну волю.
Много труду, мук і болю
Я приняв – та все дарма.
У тісні овечі мізки
Думки свіжої ні трішки
Не втовкмачиш...

Натяки виразні, на кожний спосіб, уважати „Лиса Микиту“ твором для дітей, уже після цих слів – ніяк не можна...

* * *

Про *популярність* „Лиса Микити“ на цілій Україні нічого й говорити. Про неї доводилося самому переконатися підчас світової й визвольної війни*.

До популяризації „Лиса Микити“ серед широких кіл молоді причинилися немало вийнятки, друковані під різними заголовками у шкільних читанках: „Як Вовк Лоша купував“. „Як Вовк став за геометру“, „Лис і Вовчиця в криниці“ і т. д. Окремі частини поеми були друковані і в політичних часописах, н.пр., „Лис Микита про протекцію“ у „Громадському Голосі“ [за р. 1896, ч. 22, ст. 154] і в літературних [як ось „Зоря“, Ч. 2., ст. 1–8: „Пригоди кота Мурлики“].

Дійсно, побіч „Кобзаря“, Франків „Лис Микита“ був і є найпопулярнішою українською книжкою.

*

Цікаво, як сам автор ставився до свойого твору. Про це можемо прочитати дещо в його листуванні з М. Драгомановим та довідатися з його передмов до нових видань „Лиса Микити“.

І так, у листі з 5–7 березня 1890 р. він пише до Драгоманова:

---

* У військовому шпиталі у Тренчені [тепер – на Словаччині] познайомився я з одним старшиною російської армії, кубанцем. Перші його слова були:

– емляк, а немає у вас часом „Кобзаря“, або „Лиса Микити“? Лежиш, лежиш, от би почитать...

У селі коло Заліщик зайшов я до одного священика й назвав своє прізвище. Старенький панотець запитав зараз:

– А чи то ваш тато написав «Лиса Микиту»?

На Поділлі пробував я довший час у товаристві одного залізничника, родом із Харкова, чи аж із Курщини. Він знав напам'ять цілі частини „Лиса Микити“, деклямував їх залюбки і влучно цитував місця „Лиса Микити“ при різних нагодах так, що звеселяв ними ціле товариство.

... „Гонорар за мої новели в „Зорі“ (20 г.* і те, що здобуте з розпродажі, покрили вже решту і дали дещо троха й на кн. 0., на котру, я повертаю також часть невеличкого гонорара, який платить мені »Дзвôнокъ« за віршовану переробку »Reineke Fuchs«, Лис Микита (для дітей), вийде й осібною книжкою...“

У листі з 30 травня 1890 р. читаємо:

„Через мойого »Лиса Микиту« письмо („Дзвінок“) єго йде. Особливо по читальнях люде дуже втішаються Микитою. Хвалив єго весь „Дзввôкъ“, також і „Одесскій Вістникъ“.**

В „Передмові“ до третього видання „Лиса Микити“ пише Іван Франко:

„Отсе вже третій раз, дорогі Братя, стає перед Вами Лис Микита в новому виданю. Друге виданє, друковане в 3000 примірників, розійшлося протягом чотирьох літ. Як на наші відносини та ще з увагою на те, що ані з першого, ані з другого виданя ані 100 примірників не пішло до Росії, де живе звиш 25 міліонів нашого народа, се треба вважати добрим знаком; здається, ані одна галицькоруська книжка доси не мала такого щастя у читачів“.

VIII.
Лис Микита й голоси сучасників

Зараз після виходу перших частин „Лиса Микити“ у „Дзвôнку“, знаходимо в „Ділі“ з 7 (19) лютого 1890 р. в відділі: „Наука, штука и литература“ коротку згадку***:

„а правдиву вже окрасу видавництва становить спопуляризоване поетичне оповіданє «Лис Микита» в перекладі Ів. Франка з пишними ілюстраціями після Кавльбаха“****.

---

* Г.–гульденів, давня австрійська монета, вартости трохи меншої ніж колишній російський карбованець, тепер – яких 2 злоті.

** Рецензію написав М. Комар.

*** Мабуть, написану В. Лукичем.

**** Цитати подаю в новій транскрипції.

Треба звернути увагу на вислів „в перекладі“, що, як знаємо, є – непорозумінням. В одному з дальших чисел того самого часопису є знову згадка про „Лиса Микиту“ Ґете-Франка...

В *„Зорі“* за 1890 р. читаємо в відділі „Бібліографія“ таке*:

„а „Лис Микита“ (Reineke Fuchs) в майстерськім обробленні п. Ів. Франка подає річ великої вартости так з поетичного, як і етичного боку“.

Підписаний криптонім К-о, мабуть, Корженко, себто – В. Коцовський, тодішній професор учительської семинарії.

Там-таки пише Василь Лукич**:

„Редакція „Дзвôнка“ привитала з новим роком нашу публіку вельми цінним гостинцем, пускаючи в світ цікаву книжку під заголовком „Лисъ Микита“. Єсть се звірячий епос, зладжений віршованою мовою дуже гарно п. Ів. Франком на тлі німецького „Reineke Fuchs“... За сей пишний гостинець певно щиро дякуватимуть запопадливій редакції як старші, так і молодіж, находячи в ній для себе приємну і цікаву лектуру“.

П(авло) К(ирчі)в помістив довшу й дуже річеву рецензію в часописі „Учитель“, органі Руского Тов. Педагогічного, річник III, у Львові, 1891. У статті „Лектура для молодѣжи“ в ч. 8, на сторінці 123. читаємо м. и.:

„Отсє були бы лихû стороны „Дзвôнка“, хоть взагалі річи, особливо жь деякихъ початкуючихъ галицкихъ писателівь, крôмъ Франкового „Лиса Микиты“, дуже удачнои и талановитои переробки зъ немецкого „Reinecke Fuchs“ Ґетого, историчныхъ статей професора Ол. Барвіньского и хорошихъ, а вельми поучаючихъ річей „переказаныхъ“ Шумиломъ (Володимиромъ Шухевичомъ), прочû випали досыть слабо“.

---

* „Зоря“, Львів, р. XI, ч. 12, ст. 192.

** „Зоря“, Львів, 1891, ч. 3, ст. 68: Літературні вістки.

Тут рецензент виразно підсуває І. Франкові переробку „Лиса Микити“ з Ґете. Зробив це, певно, в добрій вірі, опираючись на дописці: „переробив з німецького“.

Не минула всіх цих рецензентів ущиплива замітка автора у вступі до 2 видання „Хто такий „Лис Микита“ і відки родом“? ст. VI.:

„Наші письменники думають, мабуть, що сю повість видумав сам Ґете із своєї голови і, оголошуючи про вихід мойого „Лиса Микити“, вони *гуртом* пописали, що мій „Лис Микита“ перероблений із Ґете“.

В ч. 13 „Учителя“ з того самого року, ст. 103, пише далі П. Кирчів:

„Зъ бôльшихъ праць містивь „Дзвôнокъ“ Лиса Микиту, въ переробці славного нашого писателя Ивана Франка. Пôдъ кождымъ взглядомъ высоко артистична тота праця, легонька складомъ стиха, плавна природною ритмікою и римомъ, роскôшна и гармонійна въ слові – выйшла окремою книжкою и стала ціннымъ набуткомъ въ рускôй літературі. Имена звірятъ, які понадававъ перекладець въ рускôй переробці, и щасливо дôбрана форма надають сій переробці ціху индивідуальнои оригінальности твору. Словомъ „Reineke Fuchs“ въ переробці Франкового „Лиса Микити“ пôдъ кождымъ взглядомъ знаменита річь“.

Довшу згадку (але не критику!) про „Лиса Микиту“ помістив у „З о р і“* *А. К р и м с ь к и й.* Рецензія написана в Сирії 3/IX. 1897. р. Автор не мав, очевидячки, під рукою ніяких матеріялів для порівняння, тим-то й обмежився довшими виписками з передмови та з твору й похвалами на поему. На початку згадує про велику популярність „Лиса Микити“, що протягом кількох літ** діждався другого видання, що є в нас небувалим явищем. Для характеристики твору подає рецензент довшу виписку, а саме з X пісні, строфи 52–72, про гостину лиса

---

* „Зоря“, 1897. ст., 457 (з приводу другого видання).

** докладно – н’ятьох. *Т. Ф.*

й вовка в малпи Фрузі. Подаю тут найцікавішу частину рецензії:

„За що др. Франко нї візьметься, все в нього виходить до ладу, на всьому лежить печать великого талану. От і на полї дитячої літератури: все найкращеє, що надруковано нашою мовою, дав нам Франко. Про один з його творів („Абу Каземові капцї“) я вже писав у „Зорі“ торік і тоді вказував, що тая гумористична казка має бути однаково дорогим дарунком як для дїтий, так і для людий дорослих, бо то твір високої художницької вартости, щиро руський по суті і дуже цікавий для читання. Те саме скажу читачам і про „Лиса Микиту“...

Володимир Гнатюк із нагоди третього видання „Лиса Микити“ (1902) пише* м. и.:

„Коли зважимо, що в нас тільки шкільні читанки доходять до третього видання, — — — то зрозуміємо, який популярний став „Лис Микита“ між нашою молодю, коли в невеликім відповідно часі вичерпалися два його виданя, і треба було робити третє. Тай не диво, бо приємнїйшої лектури для молодої людини трудно найти. Добре було б тільки, як би найшовся який видавець, що хотїв би вложити трохи капіталу на кращі і численнїші ілюстрації, тоді книжка зискала би собі ще більший круг читачів, як доси“.

Михайло Грушевський з нагоди четвертого видання (1909), нарікаючи на ілюстрації в книжці, пише про саму поему таке**:

„Чудова поема дра Івана Франка, що з високим талантом перенесла відвічну історію злодія лиса на український ґрунт і з незрівняним гумором розсвітила його хитрощі рисами українського (і особливо галицького) життя, давно стала в Галичині одною з напопулярнїших книжок у дитячої й дорослої публики, а тепер пробиває собі щодалі ширшу дорогу і на Україну російську. Прегарна книжка для дітей, вона перечитується й дорослими людьми все з новою і новою насолодою“.

---

* „Літературно-Науковий Вістник“, Львів, 1902, т. XVII, кн. 3, ст. 35.

** Л. Н. В., Львів–Київ, 1909, том XLVII, кн. 3, ст. 377–378.

М. І ш у н і н а написала до того самого видання (1909) довгеньку рецензію* (малограмотну). На початку згадує про початки „животного“ (себто звіринного) епосу, потім пише про символізм у творчості примітивної й культурної людини, а далі:

„Але все ж таки загальний зміст про Лиса дуже (аж так!) нагадує відомий переклад Ґете „Reineke Fuchs-a“, і тому ми не будемо передавати його. Але завважимо, що зміст оповідання Франко дуже влучно „націоналізував“, як то він каже сам: „Я старався, щоб з кожної строфки віяло нашим рідним українським духом“. І ось в цьому лежить секрет того великого успіху, що має „Лис Микита“ серед українського народу в Галичині... Сатира на людей-діячів з рисами барана, зайця, лиса зрозуміла задля всіх націй і всіх народів і має своє велике значіння“.

Новіших рецензій і згадок про „Лиса Микиту“ я не подаю.

Додати б хиба ще, що підручники історії українського письменства, й то т. зв. повні курси [як О. Огоновського] ледви подають наголовок твору. У спеціяльній праці Андрія Музички „Шляхи поетичної творчости Івана Франка“, Одеса, 1927, 8°, ст. 200, про „Лиса Микиту“ нема ніякої згадки...

Висновки

1. Десять видань, п’ять переробок і величезний, як на наші відносини, наклад „Лиса Микити“ – доказують ясно, що це найпопулярніший твір Івана Франка.

2. Безпосередньою спонукою написати „Лиса Микиту“ були, мабуть, для автора прекрасні ілюстрації Кавльбаха, поміщені в однім із видань Ґетового „Reineke Fuchs-a“. Канву оповідання взяв автор із кількох чужих джерел, але ж найменше – з Ґете. Цілість обробив автор самостійно, і в поемі немає ні одного чужого рядка.

---

* „Рада“, Київ 1909, ч. 289, ст. 3.

3. Форма строфи поеми запозичена з латинської поезії, але вона має паралелі і в українській мистецькій літературі. Назви звірів є переважно „nomina dicentia“.

4. Подібно як „Reinardus vulpes“, „Лис Микита“ повстав на погряниччі двох народів і відбиває в собі національну боротьбу. Головні звірі репрезентують відмінну вдачу різних народів, що від віків живуть один поруч одного мирно і, воюючи (так само, як вовк із лисом) і не мішаючись один із одним, окремими шляхами йдуть назустріч своїй долі.

5. Твір, призначений спершу для „Дзвінка“ і для дітей, читаний автором насамперед, ще свіжо з рукопису, власним дітям, через розширення в дальших виданнях – став спільним добром дорослих читачів, а в переробках і в оригіналі поширився серед цілого українського народу, де тільки він живе.

6. В поетичній творчості Івана Франка „Лис Микита“ займає одне з найважніших місць, він є передтечею „Мойсея“.

НАУКОВО-МЕМУАРНА КНИГА «ПРО БАТЬКА»[8]

НЕВТОМНИЙ РОБІТНИК[9]

Був середнього росту, а йшов, як велетень, не на людську міру ставив кроки, мало хто встигав за ним, а головою сягав хтозна-як високо.

Спокійної вдачі, а вибухав, як порох, коли йшлося про добро трудящих, і кидав громи, щоб Русь не спала.

Сіяв зерна соціалізму, виполював кукіль націоналізму. У зелених сходах нового, соціалістичного життя є й його праця.

З війська відпустили за слабкий зір, а бачив краще від інших, з низин далі сягав оком, ніж інші згори.

Крізь дим воєнних пожеж доглянув ясний ранок дня трудящих.

Сам сумирний, кликав молодь і старших до бою за народні права.

Влада гнобителів не пустила його викладати у вищій школі, а він став учителем усього народу.

Напрацювався за десятьох, а життя йому було дано лиш одне, та й те недовге.

Противники гудили його і твердили, ніби він декадент, далекий від життя, а він був сам з життя і жив для нього.

Помер поет, а твори ж то живуть. Заснув співець, а твори житимуть віки.

Таким був Іван Франко, робітник пера, великий Каменяр, чарівник слова.

ВЕЛИКИЙ КАМЕНЯР

Народ з пошаною згадує своїх видатних синів, борців за нове життя. З великою повагою згадує він і про Івана Франка. Багато вистраждав він на своєму віку. Його могли кинути в тюрму, але духу свободи в ньому не вбили. Великий революціонер-демократ не піддався катам, навіть трикратний арешт не зламав його, і він залишився вірним сином народу. Пережив буржуазну облудну австрійську конституцію і тільки один рік не дочекався Великої Жовтневої революції, неминучий прихід якої гостро відчував. Все життя працював для нового суспільного ладу, для соціалізму, боровся з реакцією, ніс у маси революційне слово.

Його твори перестали бути власністю одного народу, з якого він вийшов. Перекладені на різні мови, вони стали доступними численним масам читачів. І біографія його дуже повчальна. Народився 27 серпня 1856 року на селі, в родині селянсько-ремісничій, йому близьким був світ трудівників. Коли був дитиною, мати співала йому чимало пісень народних, сумних і зворушливих. Тоді зацікавився фольклором, пізніше став знаменитим етнографом, а в своїй письменницькій творчості часто опирається на пісні, перекази і легенди народні оповідання хлопців-ровесників розбуджують його фантазію, шум лісу приховує тайну, могутній Діл (гірський хребет) лякає своєю величчю, манить до себе і відштовхує. Перебування на квартирах у ремісничих родинах і під час навчання в школі відкриває йому життєву правду.

Як і в Тараса Шевченка, замолоду померли його батько й мати. Довелося йому спиратися на власні сили. Змалку став працювати, заробляв на прожиття уроками. Дуже потерпав, не маючи грошей на купівлю нових книжок, яких був великим любителем. Читав багато, пам'ять мав незвичайну. Шкільні завдання виконував нерідко віршами і в драматичній формі. Його тонка, неспокійна, вразлива натура часто зазнавала гіркого розчарування дійсністю. В нижчій, народній, або, як

тоді звали, нормальній школі надивився, як учителі за будь-що б'ють учнів, і з того часу в його душі залишилася огида до таких диких методів виховання; в середній школі теж зустрів багато прикростей: мав сутички з катехетом (попом), який підозрював його в вільнодумстві і безвірстві. І все ж, незважаючи на ненависть катехета і йому подібних вихователів, малий Франко перемагав своєю допитливістю і розумом усіх в класі.

Творчий шлях пройшов Іван Франко у складних умовах тогочасного життя в Західній Україні. Поневолених українців шарпали в усі боки: з одного боку правлячі реакційні кола, з другого – відступники-націоналісти, які продавали свій народ і обманювали його.

Оглядаємо життєву путь Каменяра – і що бачимо? Ось у 1875 році він вступає до Львівського університету і студіює класичну філологію і славістику. Але навчання було перервано. Обвинувачений в приналежності до тайного соціалістичного товариства, він був арештований і довго пробув у тюрмі. Вийшов звідтіль уже свідомим соціалістом. Читав і перекладав на українську мову твори Карла Маркса.

Вдавшись до журналістики, писав багато статей різними мовами на актуальні теми: політичні, економічні, літературні. Знайомство з творами Маркса допомагало йому при писанні статей.

Франко був пристрасним оборонцем трудового народу і розумів все більше і більше закони розвитку суспільства.

Йому перервали університетське навчання, але він здобув освіту, пізніше відвідував університетські лекції в Чернівцях, а закінчив у Відні, де склав у 1893 році докторат філософії. Зробив спробу у 1894 році стати викладачем у Львівському університеті, але внаслідок протидії реакційного табору не був допущений до викладання. Визнаний володар дум народу, він не мав змоги доносити свої ідеї студентам.

Позбавлений можливості викладати в університеті, Іван Франко працював десять років (1887–1897) в редакції польської народної газети «Кур'єр львовський» і цим самим показав себе інтернаціоналістом, людиною, якій чужі націоналістичні забобони.

Його поважали в прогресивних колах. Люди праці, користуючись з куцих прав тодішньої конституції, тричі висували кандидатуру Франка на виборах до галицького сейму і австрійського парламенту. Але знов реакціонери, буржуазія та їхні прислужники не допустили обрання Франка депутатом. Багато ударів довелося відчути йому, але він не скорився злосливій долі, а продовжував працювати; з-під пера виходили нові й нові твори, він подарував у дев'яностих роках ряд високоцінних творів для дітей і молоді, між ними «Лиса Микиту», виступав на полі драматургії з невмирущим «Украденим щастям», в ліриці дає перлини – «Зів'яле листя».

Він не відривав літературної роботи від громадської. Навпаки, громадська робота наснажувала його на творчість. Вже юнаком працює в робітничих товариствах, пізніше їздить по краю, освідомлює трудящих, кличе до організації. Притім словом і письмом поборює реакціонерів, різних мастей націоналістів, проти яких завжди гостро виступає.

Партії, які існували в той час, здебільшого дрібнобуржуазні, не були йому до душі. Його відштовхує демагогія, нечесність лідерів цих партій, їхня облудність, опортунізм. Він не погоджується з їхньою ідеологічною лінією. Складні були умови тогочасного політичного життя в Галичині. Франкові довелося розбиратися в справжніх цілях цих партій і говорити своє слово людини з народу, слово революціонера-демократа.

В 1898 і 1899 роках відбувся величавий ювілей 25-літньої творчості Івана Франка. Передова громадськість відзначила його громадсько корисну роботу. Тоді йому дали змогу працювати в Науковому товаристві імені Шевченка. Згодом, у 1905 році, написав він свою найкращу поему, найглибший епічний

твір «Мойсей», видав ще кілька збірок поезій («Semper tiro», 1906), писав наукові праці. В 1913 році громадськість відсвяткувала ювілей його 40-літньої літературної праці. Це було відзначенням великої плідної роботи поета-громадянина.

Вже багато писали дослідники про творчість І. Франка. Вони вірно відзначали, що творчість його зв'язана нерозривно з передовою російською і українською літературами.

Ще в молоді роки, в гімназії, він читав з запалом твори наддніпрянських письменників, зразу відчув геніальність Шевченка і його «Кобзаря» вивчив напам'ять. Цінив його передусім як непохитного борця за визволення селян з кріпацтва і непримиренного ворога гнобителів, ворога царя і його прибічників. В поширенні творів Шевченка бачив не лише найкращий засіб для пропаганди прогресивних ідей серед заскорублого тоді й відсталого галицького суспільства, але й найпевніший шлях до об'єднання двох штучно розрізнених частин одного великого народу.

Він пильно приглядався до життя в Росії і на Україні. Його захоплювала боротьба проти реакції, він з радістю сприймав розквіт культури і літератури в Росії. Уважно читав і вивчав усе нове, прогресивне, шанував оригінальні таланти Чернишевського, Добролюбова, Герцена, Бєлінського. Зачитувався їх творами, перекладав, популяризував. Пропагував потребу зв'язку літератури галицько-української не тільки з літературою наддніпрянською, а взагалі з демократичними напрямами інших європейських літератур. Сам писав багато і перекладав, збагачуючи українську літературу.

Багато зробив Франко, ім'я його чимдалі проникало в кола передових людей на Україні.

Але тільки радянська влада в цілій повноті оцінила велетенські заслуги Івана Франка. Його твори друкуються величезними тиражами, їх перекладають на численні мови народів СРСР, про них пишуть дисертації, учені досліджують його творчість. Його ім'я присвоюють фабрикам і колгоспам,

вулицям багатьох міст. Університет у Львові носить тепер почесне ім'я Франка, якого колись не допустили до викладання в ньому.

Нині хочеться на загальну відзнаку пам'яті великого поета-революціонера внести і свою скромну частку, розповісти окремі епізоди з його життя, сказати дещо про його творчість. Ці спогади і записи людини, близької до нього, можуть прислужитися нашому висококультурному читачеві, нашим науковим інституціям.

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ФРАНКА[10]

Громадська діяльність великого письменника, революціонера-демократа Івана Франка була багатогранною. Його не можна уявити окремо від громадського життя.

Є відомості, що вже в нижчих класах гімназії Іван Франко належав до самоосвітнього гуртка учнів, що збирався в шкільному будинку. Що саме робив він там, ми докладно не знаємо, але з тих матеріалів, які є в нашому розпорядженні, можна догадуватися, що завдяки своїй обізнаності, кмітливості і енергійності Франко був душею гуртка.

[У вищих класах втягнено Івана Франка до кружка германістів. Збиралися там товариші Франка німецького походження. З гарячим захопленням читали твори німецьких класиків, особливо поезії, холодніше обговорювали їх і зовсім назимно розходилися кождий до свого дому. Яким же способом Іван Франко, українець з діда-прадіда, попав між німців? Може, із-за свого, ніби франконського[11], прізвища?[12] Скорше всього тому, що був дуже начитаний, як відмінник знав теж німецьку мову і літературу знаменито*. Як довго був Франко в тім товаристві і кого чи що там організував, точно не знаємо і не дуже це нас цікавить. Певно, і там «наперед не виривався і ззаду не лишався», як радить стародавня мудрість].

Коли переїхав до Львова, знайшов тут два студентські українські товариства: «Дружній лихвар» і «Академічний кружок». Франка привабив останній, бо мав свій власний друкований орган «Друг». Маючи громадські навантаження, будучи бібліотекарем, Франко цікавився не тільки справами редакції, але й діяльністю всього товариства. Не без його впли-

---

*Знаменито – відмінно. – *Упоряд.*

ву багато молодих людей почали усвідомлювати, «хто вони, яких батьків, ким, за що закуті». Поступово сталося так, що частина прогресивно настроєних студентів здобула перевагу над реакційно мислячими «москвофілами» і серед членів товариства, і в редакційнім комітеті. Франко відіграв у цьому неабияку роль, і не його вина, що пізніше ті успіхи були ліквідовані.

Зате велика і безперечна заслуга Франка була тоді, коли після занепаду «Друг» ожив у новій, далеко кращій формі, наскрізь прогресивній, вже як «Громадський друг», і величезними кроками, що звалися «Дзвін» і «Молот», наблизився до наукового соціалізму. Але цілком зрозуміло, що журнал чи альманах з таким яскраво соціалістичним обличчям в тих скрутних обставинах не міг удержатися.

Тоді Франко з величезним завзяттям береться проводити соціалістичні ідеї на практиці. Він кидається в робітничу масу, виступає з полум'яними промовами на зборах гуртків, працює в редакції робітничої газети, вивчає твори Карла Маркса і Фрідріха Енгельса й перекладає їх, складає підручник політичної економії і допомагає написати програму соціалістичної партії. Його метою було: згуртувати робітників Львова і краю, незважаючи на національну різницю, в одну цілість. Це було справді цілком нове в тодішніх умовах. Ідеям інтернаціоналізму Франко підпорядковує всякі менші вимоги практичного життя. Він не може спокійно бачити, що буржуазія перетягає деяких робітників, особливо верхівку, в свій табір, що єврейські трудящі дуже прив'язані до своєї релігії. Не вина Івана Франка в тім, що робітнича організація ще за його життя розпалася, що робітники гуртувалися за національними ознаками і тим способом відразу зменшили свої сили на радість буржуазії.

Згодом Франко стає до праці в журналі «Світ». Щоб довше зберегти існування журналу, співробітники вдавалися до спокійного викладу думок, аби тільки поліція не конфіскувала номерів. Редактором журналу був тихий Белей, що здавався

прокуратурі менш небезпечним; прокуратура була задоволена, що грізний для неї Франко сидів на селі і возив не заборонену літературу, а гній і снопи, організовував не молодь, а коней. Але це тільки про людське око Франко був ніби далеко, і прокуратура не повинна була знати, що Франко фактично з села керував виданням, вів широку кореспонденцію з прогресивними діячами краю і закордону, висилав на різні адреси свої полум'яні статті, а невинною на перший погляд і безперечно художньою повістю «Борислав сміється» освідомлював читачів-робітників і ширив між ними революційні ідеї суворої організації, взаємодопомоги, страйку, боротьби.

Не витримав і журнал «Світ», але гурт однодумців Франка невпинно зростав. Офіціально відсунений від широкої суспільної праці, переслідуваний цісарською владою і її націоналістичними посіпаками, Франко не покидає агітаційної і публіцистичної діяльності. В кінці 80-х і в 90-х роках минулого століття Франко виступає як один з організаторів і керівників радикальної партії. У виробленій ним програмі Франко намагається перенести соціалістичні ідеї на український селянський грунт. Він кидається у вир передвиборчої агітації, їздить по містах і селах, виступає на численних зборах, вічах, нарадах. Промовляє до селян передусім розумно і дотепно, без дешевого пафосу і афектації*, не обдурює людей порожніми обіцянками, заохочує до організації й освіти, орієнтує трудящих на їх власні сили.

Великі ідеї, які ніс Франко в народ, дали чудові плоди, а той факт, що він не був обраний депутатом, не був поразкою. Широка громадськість бачила, що буржуазія на виборах шахраювала і не допускала депутатів від трудящих.

Робота Івана Франка в Науковому товаристві ім. Шевченка теж була громадською діяльністю. Прийнятий туди під тиском публічної думки, за наполяганням прогресивних членів

---

* Афектація – штучна піднесеність і збудженість, перебільшений вияв почуття, настрою, неприродність у поведінці. – *Упоряд.*

товариства, Іван Франко, як активний соціаліст і радикал, зустрічав там вороже ставлення до себе. Але, як би не ставились до нього зубри націоналізму, він вважав, що і праця в товаристві є для нього трибуною, з якої він має змогу виступати перед народом. Його численні статті і наукові дослідження є визначним вкладом у боротьбу прогресивних сил проти старого світу.

Багато допоміг Франко польській демократичній літературі, виховував і підтримував прогресивні кадри. Ця справа чекає ще свого дослідника. Вона була не приватною, а громадською роботою Івана Франка і принесла користь обом народам.

Коли в 1898 році громадськість відзначала 100-річчя «Енеїди» Котляревського, Франко виголосив тоді видатну віршовану промову «Великі роковини», повну глибоких і дуже актуальних думок.

Невсипущою, високоцінною науковою і редакторською працею Франко швидко здобуває собі симпатії серед молодих науковців. Він наполегливо залучає до письменства і науки молоді сили, вишукує між ними талановиті і скеровує їх на правильний шлях серйозних дослідів у науці і народного реалізму в письменстві. Одночасно Франко словом і письмом виступає проти імпортованого з-за кордону модернізму, гостро викриває представників декадентства і символізму, що гуртувалися в організації «Молода муза» і випускали немічні і формою і змістом збірки віршів і прози.

Все життя своє Франко присвятив громадській діяльності, яка органічно поєднана з його письменницькою і науковою працею. Тому його літературна спадщина є близькою і дорогою народові.

ІВАН ФРАНКО – РЕВОЛЮЦІОНЕР

Малим хлопцем Івась наслухався розповідей літніх селян і рідних про страшну панщину, що віками висмоктувала соки з людей. Ці оповідання викликали в його чутливій до всякого

горя душі ненависть проти панського свавілля. Свої симпатії до безправних кріпаків виявив він згодом у поемі «Панські жарти», в брошурі «Знесення панщини» і в повісті «Великий шум» (1902).

Щоб успішно перемагати класового ворога, треба його всебічно вивчити. З цією метою І. Франко в брошурі про скасування панщини досліджує історію панщини, як шляхта поступово, крок за кроком, обмежує права вільних колись кметів*, перетворює їх у рабів, прикріплених до землі. Буржуазні письменники любили хвалитися, що сама польська шляхта добровільно хотіла відмовитись від привілеїв і надати селянам громадянські права. Франко доводить усю фальш таких тверджень. Австрійський уряд скасував панщину, примушений до цього загальноєвропейською революцією. Але скасування панщини мало принесло користі селянам, що в більшості були малоземельні і не мали знарядь виробництва, бо треба було заплатити панам за звільнення великі викупи. Крім того, сільські трудівники багато терпіли від всіляких шахрайств урядовців. Важко було передати словами всю безправність селян, які були позбавлені лісів і пасовиськ. Все це викриває Франко в своїй праці про панщину і при цьому, дуже характерно, посилається переважно на польські джерела. Зміст цієї книжечки, історично правдивої, налякав редакторів «Просвіти», вони вважали її настільки революційною, що журі не прийняло цієї праці на конкурс.

Часто бачачи вузькі, убогі селянські ниви, помічаючи нескінченні суперечки і тяжкі бійки «за межу», що призводили нерідко до затяжних судових процесів, Франко дійшов до висновку, що саме оцей злощасний поділ землі на щораз менші смужки спричиняє злиденність селян. Тому-то у вірші «Гадки на межі» (1881 р.) він пропагує спільність землі і колективний обробіток, і ця ідея на той час була дуже революційна.

---

*Кмети – незакріпачені, вільні селяни з правом переміщення. – *Упоряд.*

Навчаючись у польських школах Дрогобича, Франко зазнавав частих принижень з боку вчителів, що садили його на «ослячу парту» і ненавиділи передусім за те, що він був мужицькою дитиною. В школах цих мали привілеї лише панські синки. Проти таких порядків бунтувалась чутлива душа Івася, він обурювався проти диких методів буржуазно-попівської школи й осудив їх в циклі оповідань «Малий Мирон», «Schonschreiben», «Отець гуморист», «Олівець».

В цих школах вчились лише одиниці з трудівників. Неписьменність селян була великим злом. Цією темнотою простого народу користувались паразити: корчмарі, попи, судді й адвокати, дрібні пройдисвіти. Конституція на папері відкрила селянам доступ до шкіл, але не по всіх селах були навіть нужденні школи найнижчого типу, а до міських шкіл селянським дітям було важко потрапити, бо багато було перепон. Це відчув Франко на власній шкурі.

Довго довелося Франкові боротися проти цього всенародного лиха – неписьменності. Він гостро виступає проти звичної у селян покірливості і страху перед паном, проти попівського дурману і забобонів.

Як студент університету Франко мимоволі був втягнений до мовних та правописних суперечок між «народовцями» і «москвофілами». Молодого поета дуже образило, що редакція «Друга» замінила його фонетичний правопис на етимологічний. Але не в правописі була суть справи.

Боротьба за правопис була тільки однією з ланок дальшого просування вперед. Під впливом читання творів Помяловського, Решетникова, Успенського, Салтикова-Щедріна Франко вступає на шлях реалізму. Ще більше закріпився він на цьому шляху після першого арешту в 1877 році. Франко починає вивчати твори соціалістів, і в першу чергу твори Маркса і Енгельса, які розкривають йому очі на дійсність. Він виступає проти несправедливого суспільного ладу. Його літературні твори цього періоду мають різко викривальний характер. Міщанське суспільство, звикле до слащаво-сентиментальних

і романтичних творів, злякалося страшної правди про буржуазне пекло. Автор домігся, як він сам пише, скандального успіху, а в редакції були неприємності за видрукування його новел. Тупі, вузьколобі міщани відсилали на адресу автора номери газет з образливими часто написами. Малодушні земляки уникають свого колишнього товариша – кримінальника, бо знайомство з ним може зашкодити їхній кар'єрі. Але є однодумці, невеликий гурток молоді йде з ним.

Бажаючи детальніше пізнати життя, побут, працю і стремління робітників, Франко входить в робітничу гущу, працює у Львові в робітничих товариствах, виголошує реферати, складає короткий «катехізис соціалізму» і стає співробітником редакції газети «Praca». Там вміщує ряд статей під назвою «Питання робітників». В самому заголовку таїться прихована полеміка проти буржуазних і напівсоціалістичних писак. Цим людцям здавалося, що коли вони писатимуть про робітниче питання і даватимуть на нього відповідь на письмі, то болюча справа буде полагоджена. Всупереч їм Франко ставить декілька питань, наприклад: «Хто є робітником?» – і дає на них чіткі відповіді в дусі вчення марксизму. Письменник не вводить в оману робітників, ніби деякі реформи, зміна законодавства, профспілки, каси взаємодопомоги можуть докорінно допомогти їм. Навпаки, ясно каже, що виною злиденного становища робітників є не поодинокі підприємці, а весь суспільний лад з його поділом на класи, і цей несправедливий лад треба змінити. В цій же газеті були надруковані латинкою, але по-українськи, два найреволюційніші вірші І. Франка: «Каменярі» (1878 р.) і «Вічний революціонер» (1880 р.). Каменярі прокладають дорогу правді, а щастя всіх прийде по їхніх аж кістках. На шляху до поступу вони лиш – каменярі. Ще більш революційним був величний шлях Вічного революціонера. Тут автор вічним революціонером визнає людський дух, що кличе народ до боротьби за своє щастя і волю. Проти цього революціонера безсилі попівські тортури і тюрми. Ре-

волюційне полум'я охоплює найширші маси трудящих, і жодна сила не може спинити прихід дня визволення робітників з-під ярма капіталізму.

Під каменярами слід розуміти революціонерів, які об'єднувалися для боротьби проти існуючого ладу.

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

Але бойові заклики не могли доходити до людей праці, бо люди були темні і затуркані, не було у них керівників, пройнятих передовими ідеями.

Щоб розбуркати свідомість робітників, І. Франко разом з Павликом береться видавати революційний місячник «Громадський друг» в яскраво виявленому соціалістичному дусі. Вміщує там статті, вірші, оповідання викривального характеру, звернені проти експлуататорів. Зрозуміло, що серед відсталого, роз'єднаного галицького суспільства, серед робітників і селян, мало знайшлося передплатників. Безперервні утиски чинила і цензура, чіплялася до кожного номера журналу. Не допомогла і зміна заголовка місячника на «Дзвін», а потім «Молот». Уряд не міг миритися з тим, щоб революційні ідеї вільно ширилися друком.

Щоб нести освіту в селянські маси, Франко вдається до створення серії «Селянської бібліотеки», видає дешеві брошури, оригінальні і перекладні. Деяким з них, як наприклад «Страйк чи бойкот», довелось надати форму вигаданого оповідання. Оповідання «Свинська конституція», що викривало, по суті, гнобительську монархію, наробило великого шуму і могло появитися в друку тільки після запиту депутатів в парламенті. Ідея цього сатиричного твору така: навіщо здалася конституція, яка забороняє в'язати свиню на возі, а дозволяє кувати в кайдани людину і гнати її босоніж по твердій дорозі? Це був справжній виклик існуючому ладові.

Революційним на свій час був атеїзм Івана Франка. Поет не відвідував церкви, вимагав, щоб дітей у школі звільнили від релігії. Такою своєю «неприпустимою» поведінкою він, на думку клерикальних кіл, ширив небажаний вплив між «овечками». Цей атеїзм був однією з причин, що Франка не допустили до читання лекцій в університеті.

В 70-х роках Франко написав вірш «Ex nihilo» – сповідь атеїста, де стверджує дві важливі тези: світ не міг повстати ні з чого, отже, не був створений; не Бог створив людину, а людина Бога. Не менш атеїстичним є твір «Страшний суд», витриманий у дещо сатиричному тоні.

Проти різних соціальних болячок тодішнього суспільного життя Галичини виступає І. Франко з гострою сатирою, що перегукується з творами Салтикова-Щедріна, викликаними тими ж самими обставинами. Відсталих обивателів Франко глузливо називає ботокудами, висміює реакційних русофілів під прозорими псевдонімами Маледикта Плосколоба, Наума Безумовича. На твердження деяких реакціонерів, ніби українська мова не самостійна, а тільки діалект, відповідає посланцям Антошкові П. і пише – коли діалект матиме багато визначних літературних творів, він стане літературною мовою.

Іван Франко використовував для боротьби проти гнобителів різні можливості, всілякі легальні шляхи. Коли друзі поета висунули його кандидатуру в депутати до віденського парламенту і тисячі виборців підтримали це, він погодився. Але панам, як польським, так і українським, мужицький посол був вкрай непідходящий. Вони пустили в хід все, що було в їхньому розпорядженні, і підкупами та провокацією і, зрештою, явним розбоєм тричі провалили кандидатуру Франка.

Письменник намагався брати участь в політичних партіях, був одним із засновників українсько-руської радикальної партії. Протягом короткого часу належав до націонал-демократичної партії, але, побачивши продажність і зрадництво вер-

ховодів цієї партії, порвав з нею. Він не міг бути в тій партії, яка не обстоювала інтересів народу.

Складність обстановки обумовила й деякі невірні погляди на марксизм, помилкові висловлювання про шляхи боротьби проти національного гніту. Але ці хитання Іван Франко переборює. Невтомно дбаючи про визволення трудящих, він вірив в те, що зоря свободи зійде в Росії.

В 1897 році Франко гостро виступив проти польської шляхти, яка монополізувала культ Міцкевича і його полум'яну творчість використовувала в своїх власних інтересах.

Свою принциповість і непримиренність Франко показав у ставленні до ідеолога націоналізму М. Грушевського. Тоді, коли в Галичині авторитет цього націоналіста був дуже великий, Франко сміливо заявив, що історичні концепції Грушевського в своїй більшості помилкові. В ті часи, часи особливого розгулу націоналістичної брехні, так могла сказати лише людина, яка викривала носіїв націоналізму, яка чесно обстоювала інтереси народу. Не треба багато говорити, яку роль відігравав Грушевський. Слова Франка викривали його буржуазну суть.

Всім відомо, які глибокі коріння пустив тоді католицизм в Західній Україні, огорнув темрявою серця трудящих, тож і не дивно, що Франко, викриваючи облудність католицизму, був ненависний клерикалам.

Перед смертю вони навідувались до нього і умовляли його висповідатися. Це був маневр ворогів у чорних сутанах. Якби їм вдалося здійснити замислене, вони кричали б про це на всіх перехрестях. Їм треба було здискредитувати поета-революціонера в очах трудящих. Але Франко відповів, що коли давав собі раду на цьому світі, то й на тому не зіб'ється з пуття, відкинув попівську протекцію до «царства небесного» і залишився вірний своїм переконанням.

Ідеї великого Каменяра, сміливого борця і невтомного трудівника живуть, його твори стають надбанням не лише наро-

дів Радянського Союзу, але й всього прогресивного людства. В гарячій і впертій боротьбі за мир Франко як послідовний антимілітарист має особливу ціну, і пророчо звучать його слова:

Бо коли народи в згоді
Враз працюють, щоб природі
Вирвать тайну не одну,
В тьму життя влить світла досить,
Горе тому, хто підносить
Самовільную війну.

ІВАН ФРАНКО – ПОБОРНИК МИРУ

Іван Франко ненавидів війну, але це був не взагалі пацифізм, який своїм слухняним непротивленством нічого не міг вдіяти проти озброєних до зубів мілітаристів. Ні, Франко знав, що там, де йдеться про оборону свободи, треба бути хоробрим воїном. Знаємо, як прекрасно він показав у «Захарі Беркуті» опір наших предків татаро-монгольським завойовникам.

Може, я трохи перебільшую свої припущення, але гадаю, що маю підстави сказати – якби Іван Франко жив зараз і був здоровий, то він так само, як сотні інших радянських письменників, пішов би в Радянську Армію в роки Великої Вітчизняної війни. Нехай дарує мені читач такий хід думок, але думаю, що інакше він, мій батько, і не міг би діяти. Бо він безмежно любив свій народ і за нього віддав своє життя.

А от щодо ненависної йому австрійської цісарської армії, яка була засобом гноблення трудящого люду, – це вже інша справа. В цій армії Іван Франко не хотів бути, бо вона викликала в нього почуття огиди.

Хочу розповісти про маловідомі факти з життя Франка, зв'язані з перебуванням його в цісарському війську.

Багато навіть близьких людей не знали про це. Покійний академік В. Щурат, добрий знайомий Івана Франка і компаньйон по спільній квартирі у Відні, хвалився, що знає біографію

Франка достеменно. Коли його питали, чи не був І. Франко в армії, він впевнено відповідав:

– Не був Франко при війську! Ми ж його життєпис знаємо весь знаменито! Немає в ньому місця на військову службу.

Насправді ж Іван Франко служив у війську, але зовсім мало, кілька тижнів. В суді під час свого першого процесу І. Франко заявив, що в 1877 році був «асентированій» (тобто визнаний військово-лікарською комісією придатним до військової справи) до австрійської армії і одержав відстрочку до закінчення університетського навчання. Такі відстрочки діставали майже всі студенти, хто клопотався про це. Щоправда, не всі студенти просили відстрочення початку служби: дуже вигідно і корисно було йти на екзамени, маючи військову службу за собою, а не перед собою.

І. Франка нормально повинні були покликати до чинної військової служби 1 жовтня 1880 року. Притягнули, одначе, 1 жовтня 1879 року. Чому – невідомо. Можна тільки здогадуватися, чи не внаслідок соціалістичного процесу і карного присуду?

Отже, Франко почав військову службу як однорічний доброволець і був приділений до піхотної військової школи. Ця частина розквартирована була у Львові в казармах по вулиці Курковій (нині вул. Лисенка).

Однак нічого путнього не вийшло. Вояком Франко не став. Звичайно, що нездарою він не був, але не мав ніякого бажання бути безголосою муштрованою істотою, скованою ненависним мілітаризмом.

Безперечно, його не поважало начальство за розум, велику пам'ять і вроджений критицизм. Сьогодні у нас, в Радянській Армії, ці прикмети зовсім не заважають, але тоді для австрійського війська цісареві були потрібні бездумні манекени, які б уміли стріляти. На першому місці стояла муштра і дисципліна з допомогою палки. «Держати писок і далі служити», – як казали бувальці.

Франко в чужій народові австрійській армії не бачив нічого хорошого. Правда, в перші дні після того, як одягнувся в військовий мундир, радів, що відпаде йому журба за насущний хліб. В листі до Павлика від 10 жовтня 1879 року Франко пише:

«Я – також з недостачі утримання – вступив до війська і «зицирую» тепер так, що аж за десяту межу стидно. З мене тепер альтер Гриць Турчин і оферма*, як це можна було надіятись».

Але муштра Франкові дуже швидко набридла, знання німецької мови нітрохи не полегшувало виконання вправ.

В листі до Павлика від 18 жовтня 1879 року Франко пише, що часу має мало, а як і пускають, то тоді, коли годі потрібну людину в місті застати.

«А тут ще мені це військо зв'язало руки, треба пильнуватися, не швендатися та не рипатися. Я з свого боку стараюся зовсім не думати нічого о тім, та й не до того мені за вічним: «Габт ахт!** Ін ді штеллюнг!*** Шультерт!**** та Доппельрайге рехст ум!*****».

В листах до інших адресатів Франко не згадує про свою військову службу. Власне, й хвалитися йому не було чим, та й не всі листи того часу збереглися.

Раптом після трьох з половиною тижнів військової служби Франка покликано до спеціальної військово-лікарської комісії, суперарбітріум, або «супровіт», як казали солдати, і несподівано безнадійного рекрута було звільнено. З яких причин – про це є тільки здогади. Кажуть, ніби за те, що Франко не віддав честі якомусь офіцерові, ідучи по місту, як звичайно, замислений. Незрозуміло тільки, як Франко міг вирватися в місто, бо рекрутів, як правило, перший місяць не випускали

---

* Оферна (*діал.*) – нездара. – *Упоряд.*

** Струнко! – [*Т. Франко*].

*** До постави! – [*Т. Франко*].

**** На плече рушницю! – [*Т. Франко*].

***** В четвірку праворуч. – [*Т. Франко*].

з казарми. Але це не так важливо. А може, Франко справді на подвір'ї казарми не салютував якомусь офіцерові, і військова влада розміркувала зовсім просто: мовляв, солдат, який не бачить зблизька свого, і то високого рангу офіцера, чи на війні бачитиме він ворога, і то *здалека*? Ясна річ, буде обстрілювати своїх офіцерів, та, може, й інших кращих стрільців до цього намовлятиме. Такий солдат не тільки не корисний, а, навпаки, шкідливий і кари гідний.

Усунення І. Франка з війська було покаранням за недисциплінованість. Шевченка ж десять років держано при війську, що було теж покаранням.

В листі до Павлика Франко пише про це, як звичайно, образно і з гумором:

«Мене з війська, як кажу і знаєш, усунули силою засуду комісії суперарбітраційної, як мені написали в відлучці, і десь незадовго одержу «абшит». Це, здаєсь мені, єдине щастя, яке мені в життю без власного старання спало, мов сніг на голову»*.

І все ж, мабуть, причиною була не тільки недисциплінованість. Влада вважала небезпечним дальше перебування «соціаліста Франка» у війську. Він таки ввижався їм небезпечним «державним злочинцем».

В листі до Федора Вовка, без дати, писаному приблизно в листопаді 1879 року, Франко потверджує, що вийшов з війська:

«Не писав досі ніщо до Вас, хоч і мав адреси від д. Сл., бо служив оце в війську. Вислужившись – не жартую, – мене по 3½ тижня увільнили «за неспособностею» – пишу с прозьбою...»

Такий солдат, як І. Франко, не був потрібний цісареві, і цього солдата, як на полі бур'ян, випололи і викинули з війська. Про цей «урочистий» акт серед паперів І. Франка збереглося три документи, не зовсім згідні між собою.

---

* Лист від 8 листопада, писаний з квартири: Галицька, 6. – [*Т. Франко*].

В паспорті загального ополчення № 61 написано, що Франко Іван, народжений в Магуєвичах, служив при піхотнім полку № 77, в магістраті міста Львова з'явився і прописався 22/X 1895 року і 19/X 1896 року.

В другому документі з заголовком «Абшид» від 16/XI 1879 року сказано, що Іван Франко ц[ісарсько]-к[оролівський] однорічний доброволець на державний кошт вірно і *чесно* прослужив в 55-му полку піхоти 2 роки 9 місяців і 10 днів і був усунений з війська із-за цілковитої непридатності до служби. Дано в Бережанах.

В цьому документі про звільнення є деяка нелогічність: інфантерист* чесно і вірно прослужив при війську несповна три роки, раптом, мов шило з мішка, вилізла наверх його нечувана непридатність до служби, і до того ж така непридатність, в зв'язку з якою рекрута негайно усувають зі служби.

Чи так було з кожним солдатом і завжди?

Не було! Віками в буржуазних арміях вироблявся «дріль» в поведінці з рекрутами; підстаршини завжди вміли переламати погані, на їхню думку, звички простої людини чи інтелігента, звички, принесені з «цивіля», а самого носія звичок так «наламати», що він себе не пам'ятатиме. Всі ці знущання приводили до того, що бідолаха, доведений до відчаю, кінчав самогубством.

Для військової влади було байдуже: став чи не став «делінквент»** предметом депутатської інтерпеляції*** в парламенті, чи опозиційна преса погавкала трохи та й затихла, чи зробила вигляд, що не помітила, – однаково гострого підстаршину ніхто ані не думав лаяти, ані переводити в інше місце. Такою була рекрутська каторга, яка дала цікаві теми для новел таким письменникам, як Федькович і Яцків, що самі перенесли жахливий тягар солдатчини.

---

* Інфантерист *(нім.)* – піхотинець. – *Упоряд.*

** «Делінквент» – той, що покидає життя *(лат.)*. – [*Т. Франко*].

*** Інтерпеляція *(лат.)* – депутатський запит. – *Упоряд.*

В третьому документі, також «Абшиді», виданому в Самборі 1 січня 1899 року, сказано, що інфантерист ім'ярек був 16/XI відпущений з ц. к. війська через непридатність до служби, а 1/XII 1898 року виконав обов'язок крайового ополчення № 61.

Як же вийти з цих суперечностей?

1. Магуєвичі написано помилково замість Нагуєвичі.

2. Іван Франко належав до військової комендатури в Самборі і до полку піхоти № 77, служив, одначе, у Львові при 55-му бережанському полку піхоти.

3. Справді, він прослужив тільки неповний місяць, але по шаблону або з іншої причини* записано йому тої служби два роки з гаком від моменту, коли був асентированый, десь в лютому 1877 року.

Ось коротенько про епізод з військовою службою Івана Франка. Після того Франко ніколи не був в армії.

Коли в 1915 році мені довелось востаннє бачитися з батьком, він перебував тоді на лікуванні в військовому госпіталі у Львові на вулиці Петра Скарги. Яка іронія долі! Людина, яка не бажала служити військовій машині гнобителів, останні дні свого життя перебувала серед військових.

Коли я сказав йому про це, він не відповів нічого, лише гірко усміхнувся.

Між статтями Івана Франка є одна, що безпосередньо стосується нашої теми, – «Війна і *військо* в наших часах»**.

Стаття починається словами Гегеля:

«Світова історія проходить поза чесністю, пороком і справедливістю».

В розділі «Загальні причини» Франко пише, що в світі протягом останніх тридцяти років було 21 велика війна і десятки

---

* Може, земляк підстаршина записав Франкові так, щоб не шкодити йому в дальшій урядовій кар'єрі. – [*Т. Франко*].

** «Світ», Львів, стор. 290–296. На кінці статті стоїть «Д. б», але продовження не було. – [*Т. Франко*].

менших, так що на кожен рік припадало по дві і по три війни. Європейські народи стогнуть під гнітом мілітаризму, котрий чим далі, тим дужче збільшується і з котрого на сьогодні і виходу не видно.

Причини воєн автор подає, цитуючи в перекладі висловлювання французького публіциста Лероа Болієє, і викриває його як ліберала. Франко запевняє, що в Європі половина національного діла вже зроблена і наступні війни матимуть завдання виключно соціальне. Зараз бачимо, які цікаві, глибокі думки він висловив майже вісімдесят років тому.

Розібравши етапи розвитку мілітаризму, І. Франко на закінчення цієї незавершеної статті пише промовисто: «Що буде далі, побачимо». Людство побачило, що було далі. В результаті двох воєн мілітаризм зазнав смертельного удару від прогресивного світу. На великій території земної кулі будується нове життя, якого так прагнув поборник миру – невтомний Каменяр.

* * *

В оповіданнях Івана Франка є згадки про війну, але баталії не описуються. Наприклад, в оповіданні «Сойчине крило» є згадка про російсько-японську війну 1904–1905 років.

Аж в оповіданні і поемі «Поєдинок» описано правдиво новочасну війну із страшенною стріляниною, вибухами гранат, густими димами, пожежею, але це війна бутафорна, описана загальними фразами, як тло для чудернацької сцени, де Франко-пацифіст зустрічається з Франком-мілітаристом і після гострого обміну словами убиває свого двійника.

Мирон гукає:

Лиш на тирана в обороні жертви,
На кривду в обороні правди стане
Правдивий Мирон, не злякавсь смерти.
«А ти, що йдеш під стягами тирана,
Облитий кров'ю праведних героїв,

Ти смієш Мирона ім'я поганить».
Він стрілив. Я між трупи повалився...
(1883)

Тут Іван Франко ясно показав, як ставиться до мілітаризму. Він убиває ніби в собі, а власне в українському воякові, самі воєнні помисли і намір проливати кров за чужу справу, виступаючи зі зброєю проти бунтарів-революціонерів.

«Поєдинок» в письменській творчості Івана Франка хронологічно був одним з найраніших; в інших творах з баталістичними тенденціями ще яскравіше проявилася миролюбна тенденція автора.

Як бачимо, в статті про війни є дві основні думки:

1. Суперечки, особливо між народами, не вдасться вирішити ні арміями, хоч би й великими, ні війнами.

2. Майбутні війни будуть *соціальні*.

В «Захарі Беркуті» невеличкий загін Максима загинув, бо вихопився сам і необережно почав битву; перемогла агресора об'єднана громада тухольців, що діяла під розумним проводом.

Отже, у всіх баталістичних сценах, описаних Франком, пробивається миролюбність письменника, його протест проти війн, які ведуться гнобителями. Не всяку війну осуджує і відкидає Іван Франко. Про це свідчить гарний вірш:

Супокій – святеє діло
В супокійнії часи.

Та сли в час війни та бою
Ти зовеш до супокою –
Зрадник або трус єси.
(1883)

Коли народ захищає себе, то той, хто кличе до «супокою», є зрадником, боягузом. В слово «бій» вкладається ширше поняття. Це не сутичка армій військових, це бій соціальний, класова боротьба, що ведеться засобами ніби й мирними, як страйк, бойкот, часом підпал, убивство, розгром маєтку чи

фабрики. Але ця боротьба так само має закони, ті самі, що й воєнні, і той, хто кличе до «супокою», хто стає штрейкбрехером,* – той є зрадник і боягуз.

БОРИСЛАВСЬКИЙ ЦИКЛ

Іван Франко перший з українських письменників узявся до зображення тяжкого життя і боротьби бориславських робітників, званих ріпниками. Він знав Борислав змалку. Оповідають, що, коли в Нагуєвичах, рідному його селі, лютувала епідемія холери, заможні батьки вивозили дітей в Борислав, куди ніби випари нафти і воску не допускали холери. Разом з іншими дітьми тоді саме побував в Бориславі і маленький Івась Франко.

В 60-х роках минулого століття в Бориславі починається посилена експлуатація земних багатств. До невеликого підгірського села (бо таким був Борислав довгі десятки років) напливають різні спекулянти, відкривають підприємства. Це викликало прихід голодних селян, які шукали будь-якого заробітку, щоб врятувати себе і сім'ї від голодної смерті. Не дивно, що неорганізовані селяни ставали жертвою нелюдського визиску. Івась, сидячи з братами в батьківській кузні, часто чув оповідання місцевих селян і заробітчан про страшне життя в Бориславі, про нещастя копачів під землею, про знущання з робітників і явні злочини експлуататорів та їх прислужників. Все це хвилювало молодого Франка і збуджувало його зацікавленість життям робітників.

Пізніше Франкові не раз доводиться бувати в Бориславі особисто. Про перебування в центрі нафтових промислів оповідали багато в Дрогобичі на квартирах, в яких Франко жив під час навчання в гімназії. Він часто відвідував знайомих

---

* Штрейкбрехер (від нім. Streik-страйк і brechen) – ламати – особа, що працює всупереч волі робітників, які оголосили страйк, зраджуючи інтереси народу. – *Упоряд.*

у Бориславі, листувався з учителем Степаном П'яткою, що десятки років учителював в Бориславі і, за намовою І. Франка, в численних розповідях описав бориславське життя, визиск і злочини.

Але Франко не тільки чув про бориславські історії з чужих уст. Він зблизився з бориславськими робітниками, був у їхніх халупах, розмовляв з ними і їхніми родинами, знав їхнє життя, працю і боротьбу. Капіталісти пускали побрехеньки про величезні заробітки бориславських ріпників, про їх нечесне життя, пиятику і нещасливі випадки з власної вини. Кажуть, що Франко сам випробував працю ріпника: переодівся в робітничий одяг, спустився в шахту, працював кайлом і особисто переконався, яка це важка і небезпечна праця під землею, як трудно витримати її і як мало платять капіталісти за ту працю. Франко пильно придивлявся також і до побуту робітників, знайомився з місцями, де вони сплять, побував у їхніх «кошарах», спостерігав бешкети в шинках. Все це спонукало його написати широке полотно про Борислав і його героїв.

Головною метою Франка було своїми творами допомогти бідним робітникам звернути увагу читаючої громадськості і урядових кіл на беззаконня, що день у день діялися в Бориславі, підкошували силу робітників. Щоб твори могли мати певний вплив, вони повинні були не тільки вірно, помистецьки відображати життя в Бориславі, але мали бути сильними своєю правдою і одночасно цікавими. Так писали російські революційні демократи, і сам Франко визнає, що вони мали на його письменницьку манеру неабиякий вплив. А в творах Маркса і Енгельса Франко побачив, що становище робітників зовсім не безнадійне, що вони можуть і повинні боротися з лихом експлуатації, що капіталісти зовсім не всемогутні, але робітникам для боротьби з капіталістами потрібна організація. Ось з таким знанням, досвідом і намірами взявся Франко за бориславський цикл. Повертався він до нього протягом тридцяти чотирьох років, виправляв мову, пере-

робляв, друкував, перекладав на чужі мови, і ми можемо не сумніватися, що твори про Борислав він цінував дуже високо.

До цього циклу входять 16 художніх творів (13 прозою і 3 вірші) і 5 статей. Центральною повістю, навколо якої групуються інші оповідання і картини, є «Борислав сміється». Вони всі об'єднані тематично й ідейно, в деяких виступають ті ж самі особи. Статті були теоретичною підготовкою, матеріалом, на якому мав бути споруджений величний гімн Бориславу – повість «Борислав сміється». Обставини склалися так, що твір залишився ніби незакінченим. Франко сказав своє слово, закінчити треба було ділом. Бориславські оповідання до певної міри є бориславськими трагедіями. Бориславська епопея мала творити трилогію: 1. «Boa constrictor» – мандрівка Герша, що збирає капітал. 2. «Борислав сміється» – бої робітників, що збирають сили. 3. «Андрусь Басараб» – який мав дати робітникам огонь до знищення будівлі капіталістичного рабства.

Бориславський цикл охоплює всі згадані твори Івана Франка про Борислав і, крім того, три ескізи, досі не друковані. Разом 24 твори.

Розглянемо, як працював Іван Франко над бориславським циклом.

Як відомо, на це в нього пішло три десятки років. Одночасно зароджувались у нього плани інших праць, як про це він згадує в листах до друзів. Письменник починав багато творів, більшість закінчував, але деякі залишилися в уривках і частково були опубліковані після смерті автора, а деякі й досі знаходяться в архіві. Справа в тім, що великий майстер слова, перебуваючи в скрутному матеріальному становищі, змушений був братися за різноманітні літературні справи. Поруч з художніми творами писав до газет і журналів статті на злобу дня, репортажі, займався науковими працями, перекладами. Крім цього, довгий час був редактором або коректором. Перескоки з однієї теми на іншу, перевантаженість спричинилися

до того, що не всі твори бориславського циклу стоять на однаковім художнім рівні. Відчував це і сам письменник і пізніше переробив два твори циклу: «Ріпник» і «Boa constrictor», самі по собі непогані. Важко сказати, що саме спонукало Івана Яковича переробляти якраз ці речі, бо мета і підхід в обох редакціях неоднакові. В «Ріпнику» він хотів поглибити психологію персонажів, загострити соціальні протиріччя і побільшити силу трагізму. Повість «Boa constrictor» доповнив прекрасним епізодом з життя іншого спекулянта, і з огляду на це довелося місцями змінити загальну композицію. І все ж можна вважати, що кінець повісті авторові не вдався. Це визнають усі літературознавці. У мене склалося враження, що тут на авторі помстився відступ від реалізму. Але, з другого боку, не мають рації ті видавці, що без змін передруковують перше видання. Для повноти бориславського циклу бракує закінчення «Борислав сміється» і в цілості «Андруся Басараба».

В листах Івана Франка до друзів, редакторів і знайомих читаємо цікаві подробиці про життєві умови, в яких автор писав твори бориславського циклу. Франко згадує про те, яке враження на публіку мали його твори і які неприємності переживав він у зв'язку з появою деяких з них. Немало прикрості завдав йому М. Драгоманов, який ухилився від розмови про твори Франка на робітничу тематику і всіляко викручувався, щоб не читати найкращого твору бориславського циклу «Борислав сміється».

В одному з листів від 1878 р. І. Франко пише:

«Boa constrictor» (дальший цикл Бориславa) я ледве вчора вирвав із суду, – треба ще перероблювати і кінчити. Якби вдалося, то пішло б це в Росію, не знаю тілько, чи мож слати по-малоруськи».

В іншому листі автор стверджує, що його твір – повість, не оповідання. Реалізм новел, між ними, очевидно, також бориславських оповідань, посвідчує Франко в автобіографії:

«Про свої новели скажу тілько одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні фак-

ти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють крайобрази тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами».

Є відомості, що І. Франко хотів первісно обробити повість «Борислав сміється» далеко ширше та подати типи нових людей, подібних тим, яких значно раніше змалював Чернишевський у своєму романі «Що робити?». Повість «Борислав сміється» була призначена для журналу «Нова основа», як про це читаємо в листі І. Франка до Ольги Рошкевич від вересня 1879 р.*.

«Аж при самім кінці вакацій почав оце писати свою повість до «Нової Основи» – «Борислав сміється». Це буде роман трохи на ширшу скалю від моїх попередніх повістей і побіч життя робітників бориславських представить також нових людей при роботі, – значить, представить не факт, а, так сказати, представить у розвитку те, що тепер існує в зароді. Чи вдасться мені така робота, – не знаю, але я взявсь до неї сміло, – треба буде трохи понатужитись, ну, і ачень дещо вийде. Головна річ представити небувале реально серед бувалого і в окрасці бувалого. Для того-то я й відложив набік «Івася Новотного» до кращої пори»**.

Типи нових людей дуже гарно змалював Чернишевський. Як відомо, І. Франко захоплювався його повістю й, очевидно, бажав представити подібних людей в бориславській повісті. Прийшлося нових людей розшукувати серед робітничої маси. Мужчини знайшлися, але паралелі для Вірочки з роману Чернишевського не вдалося побачити. Типом «нової людини», інтелігента, зв'язаного дещо з робітничим рухом, можна б уважати Хому з серцем революціонера-мрійника. І сама новела «Хома з серцем і Хома без серця» має посереднє відношення до бориславського циклу.

---

*Цитовано з книги М. Возняка «Титан праці», Львів, 1946, стор. 59. – [*Т. Франко*].

**Збережений початок повісті був пізніше надрукований у львівському журналі «Культура», 1929, № 4. – [*Т. Франко*].

Як дуже дбав Франко про свою повість «Борислав сміється», видно хоч би з його листів до Белея, редактора «Світу». В кожнім листі є якась, іноді доволі коротенька згадка про повість. В архіві збереглися три листи І. Франка до Белея. Всі вони чомусь не датовані, всі сердечні, починаються словом «коханий», у всіх, крім інших справ, порушується справа друкування повісті «Борислав сміється», яку автор коротко називав Борислав, навіть без лапок. В одному листі на початку четвертої сторінки стоять слова:

«Оце біда моя. Сего тижня як приїхав, так і зовсім нічогісінько не міг робити. Зачав писати Бориславa, написав трохи не цілий розділ і побачив, що *гінс*, мушу переробляти наново».

І далі нижче:

«Борислав пришлю на другий тиждень, може, буде дещо готове на четвер, а решту аж через тиждень».

Тут мова йде, мабуть, про XIV розділ повісті.

В дальшім листі на сторінці п'ятій І. Франко пише, між іншим:

«Що діється з «Світом»? Чи друкуєш далі? Пришли перший аркуш, скоро буде готовий, бо я мав би гадку дописати тобі ще до сего н-ру один розділ Бориславa, а до сего потрібно б мені мати перед очима розділи XIII і XIV».

І на сторінці 6-й:

«Весною тутечки, – значиться, не пишу нічого. Через свята також трудно буде, а треба буде ладити Бориславa, чи як».

Великі труднощі мав І. Франко при писанні свого «Бориславa». Вже саме перебування у глухій закутині, далеко від міста, а ще більше важка селянська праця відбирали письменникові час і охоту до літературних занять. А все-таки знаходив час і писав, та не тільки самого «Бориславa», а й багато інших праць рівночасно.

Щодо генезису повісті «Борислав сміється», то з листів виходить, що твір писався від номера «Світу» до номера, що одночасно письменник працював над іншими речами, що, коли кінчав повість, проживав у сільській глуші в Нагуєвичах, зайнятий селянською роботою та виконуючи обов'язки пастуха.

Пише про це виразно в листі до І. Белея (без дати) від 1882 року:

«У мене тепер робота йде лихо: треба пасти коні, а часом худобу (в лісі) – тож, очевидно, годі що-небудь робити, навіть читати».

І в іншому листі до того ж адресата:

«Поганеньке тут моє житє, небоже, – раз у раз робота, котра вбиває мислі і томить мене так, що годі відтак зібратися з силою до якої-небудь духовної праці. Так і чую, що моя «письменська снага» щезає, що мені чимраз трудніше приходить що-небудь написати, що чимраз менше речей мені удаєся. У мене тут багато позачинаного, а ще більше позадумуваного, так що ні часу, ні сили кінчити. А тут ще й недостача хоч скілько-небудь оживляючого товариства, недостача всего, що будить в чоловіці думки і дає які-небудь враження, одностайне, справді худоб'яче житє. А паче всего цілковита безнадійність на те, що в будущім воно б могло бути як-небудь інакше. От, приміром, я бажав би на зиму прибути до Львова, та що, відай, се так і останеся».

Дуже цінний матеріал для вирішення деяких проблем повісті і для її генезису знаходимо в дальших листах до Белея. На жаль, у листах і картках І. Белея, які збереглися, адресованих Франкові, немає згадки про «Борислав сміється». Зате в листах Франка до Белея є першорядні вказівки про повість, писані насвіжо, в момент, коли робота над повістю наближалася до кінця. Шкода, що обидва листи І. Франка до Белея не датовані, і лист явно пізніший вміщений попереду, на сторінці 6-й.

Так, у першому листі на початку І. Франко пише:

«Посилаю *кінець* Бориславa на слідуючий н-р і одну «Веснянку».

І ні слова більше про «Борислав». А в другому листі, сторінка 77-а, при кінці стоять дивні слова:

«Ти чень здогадаєшся прислати мені Борислав хоч в корректурі, щоб я міг писати далі, бо при повільнім способі мого

теперішнього писання мені прийдесь попріти над ним пару неділь».

Тут нагадуємо на суперечність між словами «Посилаю кінець Бориславa» і перспективою посидіти над повістю ще кілька тижнів. «Світ» перестав виходити восени 1882 р., в останнім номері було надруковано закінчення повісті і під ним, помилково, стоять слова («к. б.») – кінець буде, хоча Франко сам виразно засвідчує кінець «Бориславa». Виникало б з цього, що другий лист написаний раніше. Як же він попав на дальше місце в папці, складеній самим Іваном Франком? Причина ясна: обидва листи були не датовані, і Франко, не прочитуючи їх докладно, механічно переплутав у збірці, як не раз траплялося.

Якби навіть переставити обидва листи і дослівно розуміти речення «Посилаю кінець Бориславa», проблема залишається ніби нерозв'язаною з огляду на слова в «Нарисі», що повість тоді залишилася незакінченою. Може, було й так з формального боку, бо з ідейного боку розділ, надрукований в останнім номері «Світу», можна вважати кінцевим. Франко в цитованім листі називає той номер журналу «слідуючий». Очевидно, не знав ще тоді напевно, що «Світ» взагалі перестане виходити і не доведеться йому друкувати ще якесь закінчення повісті ані в журнальних номерах, ані в книжковім виданні.

І все-таки невибагливий читач хотів, щоб повість мала пристойний кінець, як в інших романах і в творах давніх літератур. Ті, однак, які хотіли знати, що сталося з Бенедьом, побратимами, Мортком, Готлібом, забували, що це – типізовані особи, а не фотографії, не добачали, що вони живуть під іншими прізвищами, поки живе капіталістичний лад, і що йдеться про долю робітництва і капіталізму, а не про долю окремих напіввигаданих персонажів.

Можна і таке припустити, що згодом Іван Франко поставився до своїх юнацьких творів критично і в повісті «Борислав сміється» визнав закінчення не згідним з вимогами жанру і таким, що не відповідає тодішньому його літературному

смакові. Повість перейменував на оповідання і назвав незакінченою, може, в значенні – не опрацьована, не відшліфована.

Але слід зважити ще на одну обставину. Чи справді опис початків робітничого руху і наростання конфлікту між працею і капіталом конечно потребує епілога, хоч би такого, як у «Петріях і Довбущуках»? Там був світ давно минулий, тут не тільки сучасний, але й до певної міри майбутній. І тому-то дороблене, не авторське закінчення повісті було б чистим непорозумінням. Воно нітрохи не збільшувало б художньої вартості твору. А ця повість стоїть куди вище від інших повістей Франка, загально признаних закінченими.

Випливає ще одне застереження. Пишучи «Нарис історії українсько-руської літератури», Франко випустив з уваги на швидку руку ним самим колись накиданий план продовження повісті «Борислав сміється». Очевидно, та картка десь засунулася між паперами, і Франко, певно, вже неясно уявляв собі, як колись гадав закінчити повість, і навіть не з'ясував причин, чому не виконав наміченого плану.

В архіві Івана Франка в рукописному відділі Інституту літератури Академії наук УРСР в Києві зберігаються цінні рукописні матеріали бориславського циклу*. Так, під № 487/31 є аркушик старого, вилинялого паперу, де з одної сторони почерком Івана Франка написаний уривок якогось оповідання з бориславської тематики, а на другій стороні – граматичні вправи; писано олівцем, дуже густо і надзвичайно маленькими літерами, так що навіть з допомогою збільшувального скла (лупи) важко прочитати. Писано, мабуть, у тюрмі. Зміст уривка приблизно такий.

Починається розмовою чоловіка (ріпника) з жінкою Анною. Чоловік, п'яний, тягне жінку в бічну вуличку вночі і допитує настирливо, чи вона кохає його. Коли ж та щиро

---

* Були друковані у журналі «Вітчизна», 1954, № 8, стор. 143–146. – [*Т. Франко*].

каже, що ніколи його не любила, чоловік у гніві штовхає її до ями, де вона топиться. До цього автор додає рефлексію, що сотні і тисячі українського народу падуть із затроєною совістю від п'янства, мов трава у покоси, і стелять дорогу багачам до ще більших багатств, а «глухі стовпи», що себе інтелігенцією називають, дбають тільки про себе, а не про бідних, безталанних робітників. В шинку Керніцького ріпники обступають Василя, але той пускається в танок з першою-ліпшою дівчиною. Якийсь Микита допитується, де Анна, але ніхто з гостей не знає, куди вона пішла...

Як видно із змісту уривка, мотив утоплення був уже раз використаний автором в оповіданні «Ріпник», але ледве чи на тій підставі можна признати збережений уривок одним з варіантів «Ріпника». На всякий випадок, дія уривка відноситься до тих же років, що й дія «Ріпника», тобто до 70-х.

Уривок варіанта XVI розділу повісті «Борислав сміється». Рукопис без дати, але в порівнянні з друкованим розділом версія в нім поправніша: дрогобицьких приходящих, себто штрейкбрехерів, провадить до Бориславa не Леон Гаммершляг (що було неправдоподібно), а Мортко, вірник Германа, злий дух повісті. Сторінки автор не позначив. Уривається рукопис на середині речення:

«Гурра. Наша взяла, – радувались робітники і вже почали розходитись, хто ід кітлови, а хто до Бориславa, коли втім із-за річки, що плила коло Леонової фабрики черезіни, із-за кручі, через котру вела до Бориславa бокова стежка, де...»

Можна здогадуватися, що розділ був закінчений, але сторінки загубилися.

Зміст уривка такий. Спершу Леон Гаммершляг висилає Мортка по Бенедя. Коли муляр прийшов, Леон на різні способи пробує намовити його, щоб повернувся до праці. Бенедьо заявляє, що до роботи не піде, бо громада наказала покинути всяку роботу, він не може виламуватися з-під громадської волі, бо задля компанії циган дався і повісити. Леон благає, грозить, вкінці викидає Бенедя з кімнати. Потім ходить гнівно

по приміщенню, «проклинаючи на чім світ стоїть усіх соціалістів, комуністів і прочих того роду розбійників, котрі уже і до нашого краю дібралися і збаламутили мирний бориславський народ». Остання надія бориславських підприємців була на допомогу з Дрогобича. І дійсно, Мортко привіз з Дрогобича дві сотні усякого безробітного зброду. Але вже по дорозі зустрічні селяни охолодили дружніми розмовами тих, ласих на ринського, міських нероб. Пізніше, вже в Бориславі, промовив до них Матій, і вони з окликом «Гурра» і словами «Ми не ваші вороги» повернули назад до Дрогобича. В сутичці побитий був Мортко...

В друкованому тексті цю історію розповідає Гаммершляг, що особисто провадив дрогобицьких страйколомів і в бійці сам найбільше потерпів.

Там же під № 172/2 є початок XXI розділу славетної повісті «Борислав сміється»:

«Мортко, Германів вірник, проспав ніч дуже неспокійно, мав неприємні сни... йому уперто нагадувався чомусь Іван Півторак, котрого він підпоїв, обдер з грошей і втрутив до глибокої ями; згадка тота займала йому дух, немов хтось холодною рукою стискав його горло і коліном давив його груди...»

І все ж він зібрався і пішов до ям, при яких був добре оплачуваним денним касиром. Пішов завчасу, бо хотів ще захопити нічну шихту, що тривала 12 годин.

Якраз кінчався термін відправки великої кількості воску віденським фабрикантам, і Мортко аж упрів, бігаючи, щоб усього доглянути. Притім накричався на робітників і налютувався. Вкінці все було доведене до ладу. Три величезні магазини були повні воску. Ось заторохтіли з Дрогобича дві пишні карети: в одній Герман з Ван-Гехтом, а в другій – два повноважні від спілки визискування воску.

Уривок кінчається реченням:

«Тільки Германа одного якось не радували ті величезні піраміди воскових брил; нині перший раз він радісно глянув на

них, коли був певний, що за хвилю всі ті маси і брили перетворяться в паку банкнотів, котра безпечно спочине в його залізній вертгаймівській касі»*.

Можна догадуватися, що радість Германа була дещо передчасною. Робітники підпалили Борислав, і маси воску, добутого на їхній крові, обернулися не в банкноти, а в дим і згарища.

З уривків ясно виникає:

Франко високо цінив свою повість-шедевр «Борислав сміється»;

не раз брався переробляти** і шліфувати. На жаль, далі ми нічого досі не знаємо, бо не всі рукописи збереглися;

хотів дати гідне закінчення повісті, але життя не підказало достатніх тем, та в той час і не могло підказати, а вигадувати і фантазувати автор не хотів, не міг, не годилося. Повість, мабуть, не мала б тоді належного впливу на читачів-робітників.

Соціальна загостреність і навіть революційна спрямованість твору утруднювала б або й прямо унеможливлювала видання друком переробленої і закінченої повісті (цензура б не дозволила).

Є ще в архіві І. Франка під № 459 переписаних на 100 сторінках різним почерком (не Франковим) 15 розділів повісті «Борислав сміється». В однім місці зазначено, що вони переписані зі «Світу». Відпис зроблено без змін, невідомо для якої мети, робота не закінчена. Рукопис не являє собою інтересу.

В тім же архіві зберігся клаптик паперу, формату поштової карточки. На одному боці є писана рукою Франка пісня:

Повій, вітре, на Вкраїну, де покинув я дівчину.
Де покинув карі очі, повій, вітре, з полуночі.

---

* Уривок надрукований повністю в книзі: *І. Франко*, Повісті, К., «Радянська школа», 1951, стор. 131–312. – [*Т. Франко*].

** В листі до Белея від 1881 р. свіжонаписаний розділ повісті Франко називає «гіпсом» і говорить про намір переробити. – [*Т. Франко*].

На другому боці, праворуч, написані заголовки семи розділів продовження повісті «Борислав сміється». Письменник планував продовження повісті ось як:

XXI см[ерть] Леона
XXII см[ерть] Матія
XXIII Unf* Бенедя
XXIV Дальше пожар
XXV
XXVI Андрусь в суді
XXVII Рифка і Фанні.

Тут у цілій повноті підтверджуються слова Франка, висловлені в «Нарисі історії українсько-руської літератури» 1910 р., що повість «Борислав сміється» тоді не була закінчена, а слова в листі до Белея: «Посилаю кінець Бориславa» треба розуміти так: з огляду на те, що журнал перестає виходити, посилаю тимчасове закінчення. Запланованих розділів Франко до кінця життя так і не встиг дописати. Епілог, написаний Петром Франком, не збігається з поданою вище диспозицією. Як скомпонував би І. Франко сам закінчення повісті – важко сказати.

Уважніший аналіз наведених розділів показує, що це тільки *продовження* повісті, а ніяк не дійсне *закінчення*. Трудно припустити, щоб Іван Франко хотів визначну повість завершити маловажною розмовою напівбожевільної Рифки з панською лялькою Фанні.

Скоріш можна догадуватися, що повинні були знайти розв'язку всі три тематичні лінії. Після смерті, а може, загибелі Гаммершляга**, ніби ліберала, а по суті легкодухого ризиканта, керівництво купкою капіталістів силою факту пере-

---

* В XXIII розділі стоїть на початку нерозбірливе слово, щось як німецьке Unf., яке можна читати Unfall, себто нещаслива пригода, нещасливий випадок, каліцтво. – [*Т. Франко*].

** Тим самим відпадала головна перешкода шлюбові Готліба з Фанні. – [*Т. Франко*].

ходить в руки розважного і практичного Гольдкремера, що завжди любив рахуватися з дійсністю. Він пережив першу криваву сутичку між працею і капіталом. В таких випадках бере участь не тільки жандармерія, якої в Бориславі було мало, але й викликане військо, яке не жаліє набоїв. Але й робітники згарячу мстяться над ненависними надзорцям*, палять вишки, бараки і шинки, пошкоджують машини і заводи. Отож обидві сторони виходять з бою з втратами. Наслідком того мусила змінитись тактика промисловців.

Становище робітників навіть після зовсім не вдалого страйку повинно було покращати. Після року посухи і голоду настали в сільськім господарстві Галичини нормальні роки, навіть з підчищеними врожаями, і тим самим автоматично зменшився наплив робочих рук із села. Факт кривавих сутичок у місті також у ніякім випадку не має притягаючої сили для тих, хто пішов з села.

В XXIII розділі мав бути описаний якийсь, ближче невідомий нещасливий випадок з Бенедьом. Можливо, що Синиця відсунувся на деякий час від робітничого руху, але знайшлися інші на його місце.

В епілозі Франко міг описати суд над керівниками страйку, як були поповнені лави побратимів, які люди висунулись на чоло руху, як відновлено касу взаємодопомоги і зроблено ще один крок вперед – заложено споживчий кооператив, що хоч трохи поліпшував би матеріальне становище робітників.

Бориславські ріпники, певне, радилися з Франком, хоч він тоді був іще молодий: «А що, якби ми одного дня не пішли до роботи і підпалили промисли з усіх боків?» В повісті «Борислав сміється» Франко показує, що з цього вийшло б. Ні одиниця, ні клас, ні народ не можуть перескочити етапів розвитку. Революція дуже добра річ – сам Франко все життя був

---

*Тут міг знайти закінчення довготривалий процес (покійного вже) Матія з Мортком; надзорця або запроторено-таки в тюрму, або самі робітники зробили йому «короткий процес». – [*Т. Франко*].

революціонером, – але залежно від обставин, від фактичного розташування суспільних сил і етапу історичного розвитку змінюються форми і засоби класової боротьби.

Така розв'язка справи, такий епілог був би згідний з усім розвитком дії і з планом повісті.

В архіві І. Франка під номером 406 є початок недокінченої повісті з тюремного життя під заголовком «Івась Новітний»*. Новітний не значить тут «новочасний», це скоріше зукраїнізоване чесько-польське прізвище Новотни. Герой повісті – львів'янин. Як епіграф наведена арештантська пісня на десять рядків, з якої подаю тут два рядки:

Кому світить місяць, я й сонця не бачу,
У тюрмі сидячи, нарікаю й плачу.

І. Івась – це шістнадцятилітній хлопчина, коминарський учень, що за якусь крадіжку попадає в тюрму. Спершу його держать в клітці під сходами карного суду разом з двома іншими «цуваксами», себто новими арештантами – старим євреєм Кеслером і сильним молодиком Владком Завадовським. II. Керкермайстер перевіряє їхні документи, велить обмити Івася і визначає їм казню № 27. В III розділі ключник обшукує нових арештантів і у Владку пізнає давнього знайомого, що колись кинув у нього мискою. Його найретельніше обмацує і лютиться, що не міг при нім нічого знайти. IV. Владко ходить по казні туди й назад, два інших куняють на ліжку. V. Ключник перевіряє арештантів і замикає камеру на дві колодки. VI. Івась думає про дім. Його батько линвар, двоє дітей зовсім не вдалися ні в батька, ні в матір. Крім того, були ніжні й слабовиті. Батько підозрівав жінку в невірності, з гризоти перестав працювати, потім розпився.

На цьому повість уривається; в п'яти збережених розділах вона нітрохи не в'яжеться з бориславським циклом. Як було

---

*Архівний уривок повісті був надрукований під редакцією М. Возняка в місячнику «Культура», Львів, 1925, № 6, стор. 18–25. – [*Т. Франко*].

плановано далі – не знаємо. Одно певне: автор не докінчив її тільки тому, щоб узятися до писання повісті «Борислав сміється». Як закінчення хотів написати повість «Андрусь Басараб», також з тюремного життя (в основному).

В початку повісті, який зберігся, автор змалював п'ять виразних типів: трьох в'язнів і двох начальників. За що саме аештанти потрапили в тюрму, з уривка невідомо. Старий єврей, що багато пережив, що не одне бачив на своєму віку, мусив ще і в тюрмі побувати – для комплекту вражень. Можливо, що в повісті, в її дальших, ненаписаних частинах, призначене йому було місце, як Ісакові Блайбергові в повісті «Петрії і Довбущуки», пропагатора єдності покривджених людей праці без огляду на релігійну і національну різницю. Молодий силач Завадовський – свободолюбивий і неспокійний дух, що в умовах капіталістичного ладу не може знайти поля для застосування своїх сил і здібностей. В тюрмі він бував уже і тепер роздумує лиш над тим, як обдурити начальство, зав'язати контакт з іншими в'язнями і «світом» і вибратися з неволі. По тій лінії могла проходити дія повісті.

Яку ж роль призначав автор головному героєві? Івась Новітний – це молоденький хлопець з ремісничої родини, з ніжною і чутливою душею, що соромиться життєвого бруду і має вищі устремління. Доля призначила йому скромний фах коминарського помічника, та й на цьому становищі він не може вдержатися, бо попадає в конфлікт із буквою закону, а в дальшій послідовності – за тюремні грати. Не інакше було і з Іваном Франком, якого батько також був ремісник, коваль, і Івась також мав душу, вразливу на людський біль, і допитливий ум. Вибрав собі також скромний фах учителя, але через несподіваний і незаслужений арешт його кар'єра була зламана. Франко також не міг спокійно працювати, бо пани три рази тягали його в тюрму. Яку ж роль хотів І. Франко призначити Новітному в повісті? Як головний герой, він не міг бути тільки помічником сильнішого, старшого і практичнішого Завадовського і виконавцем його планів. Здається, він повинен був

грати роль, подібну до ролі Бенедя Синиці в повісті «Борислав сміється». І там серед побратимів були одиниці сильніші, активніші і старші, і все-таки розумний, тихий Синиця був душею товариства. Обидва типи – і Новітний, і Синиця – мають у собі дещо з вдачі Франкової. Як Бенедьо мусить боронити свої погляди супроти інших побратимів і входить у конфлікт із капіталістами, так, певно, й Івась поступав у тюрмі.

Хто ж було його начальство? Сильний тілом, але брутальний і малоінтелігентний керкермайстер і ключник, жорстокий, мстивий, а притому ще дурніший за начальника тюрми.

Догадуємося так, що Іван Франко перервав повість про Івася Новітного, але тип героя ожив у постаті Бенедя Синиці і дістав у Бориславі ширше поле праці, а саме *пропагандиста* поступових ідей і *організатора* робітничих мас. Таким трибуном був, очевидно, Іван Франко, і з того погляду обидві повісті мають елементи автобіографічні.

Франко хотів написати ще одну повість з бориславського циклу «Андрусь Басараб». Можливо, що Завадовський був якраз прототипом того сильного, незляканого ріпника, що, викинений з нормального сільського побуту, переходить на міську, фабричну працю і стає на революційний шлях боротьби проти визиску. І яка шкода! Лиш уривок «Новітного», незакінчений «Борислав», не початий навіть «Басараб». Скупа доля замало дала часу титанові праці для виконання його грандіозних намірів.

Ще про «Андруся Басараба». В архіві І. Франка в однім томику, складеним самим письменником, зберігся лист до Івана Франка якогось добродія із села, мабуть, попа, з нечітким підписом, розшифрування якого не становить інтересу. Лист з 80-х років минулого століття. І. Франко щойно планував тоді написати повість – продовження твору «Борислав сміється» під заголовком «Андрусь Басараб». Але автор листа прочув десь про той намір письменника і поспішив внести від свого імені кумедне застереження... В його розумінні Андрусь Ба-

сараб був тільки «старий злодій». Піп і просить, між іншим, Франка, щоб він зволив змінити прізвище героя, бо в його селі єсть багато Басарабів, самих чесних і порядних господарів; вони – річ ясна – образились би і книжки не купували б, отож видана повість втратила б декілька читачів.

Немає сумніву, що згаданий лист не міг налякати І. Франка, не через це відмовився він від написання задуманої повісті. Письменник був сміливий зроду і не такі напасті видержував і відбивав. Певне, були причини інші.

В листі до М. Павлика Франко пише*, що цього року закінчить серію своїх бориславських образків, а епілогом до них буде широка повість п. з. «Андрусь Басараб», опис життя в львівських тюрмах.

В примітці на стор. 60-й М. Возняк пише:

«По всякій правдоподібності „Андрусь Басараб“ не те саме, що „Івась

Новітний“**.

При розгляді бориславського циклу треба мати на увазі, що рік видання друком не завжди тотожний із датою написання твору. Для історика літератури важлива дата розповсюдження, для характеристики творчості більшу вагу має дійсний рік, навіть місяць, коли твір народився.

В світовій літературі цикли здавна відомі. В старогрецькім письменстві були епічні цикли, головний троянський із геніальним ядром «Іліадою», повернення (Ностой), між ними «Одіссея». В англійській літературі Шекспір прославився циклом королівських трагедій, у французькій – Золя циклом повістей про Ругон-Маккарів. Франків бориславський цикл відрізняється від них різноманітністю форм, багатством жанрів і мотивів, реалізмом, революційністю і високою ідейністю.

---

* *М. Павлик*, Переписка, т. IV, Чернівці,1910, стор. 94. – [*Т. Франко*].

** *М. Возняк*, З життя й діяльності Івана Франка в рр. 1881–1884, в журн. «Культура», Львів, 1925, № 1, 2. – [*Т. Франко*].

До бориславського циклу належать також епізоди про Борислав, між ними оповідання «Ґава і Вовкун». Титулові імення двох братів – єврейські, причім Вовкун перекручене із Елькуне. Обидва брати – чисті контрасти: старший Вовкун – велетень, силач, але мало розсудливий; молодший Ґава – мізерний, слабкий, але дуже рухливий і здатний до торговельних інтересів. Рано осиротівши, брати беруться до самостійного заробітку, щоб прожити. Однак їм не щастить. Особливо не поталанило в Бориславі. Про це пише І. Франко:

«А тоді Борислав тільки що розцвівся, розпаношився. Тисячі спекулянтів маєтки поробили на нафті. Гук і шум від Бориславa ішов на все Підгір'я, що кажу – на весь край. Не було такого спекулянта, котрому б та кип'ячка в ніс не вдарила. От і не диво, що ми оба, немов зговорившися разом, завели річ про Борислав».

Ґава гарував 12 років, заробив дві тисячі гульденів, Вовкун мав півтори тисячі ощадності, і всі ті гроші пішли марно на купівлю нафтового участка і на копання ям. Почали відразу п'ять закопів, але ніде не добилися ропи. Брати примушені були продавати частинами ґрунт, а потім і самі закопи. До останніх шибів з тяжкою бідою притягли до спілки Германа Гольдкремера, самі стали у себе за дешевих робітників та й доробились так, що мало смерті не пожили*. Вовкун і Ґава пускаються пізніше на іншу спекуляцію, мають широкі плани, як би їм прибрати до рук природні багатства бойківської землі, як би ошукати легкодушного поміщика. Їхні мрії перериває раптовий постріл. Молодий панич «на жарт» пускає набій шроту Ґаві в ногу. Стрілець з погордою ставиться до євреїв, його брат дещо гуманніший. Вкінці обидва брати відходять, поранений одужує і вирішує піти з братом до поміщика.

---

* З повісті І. Франка «Не спитавши броду»; уривок був написаний у 80-х роках, друкований в «Батьківщині», Київ, 1911, стор. 88–103. – [*Т. Франко*].

Бориславський епізод змальований у формі діалога між обома братами. Вони обидва хотіли б швидко збагатитися: старший уповає на свою величезну фізичну силу, Ґава ж довіряє більше своєму розумові і вродженому хистові. В класовій боротьбі вони обидва стоять на базі експлуататорів, хоча замолоду бідували і не раз були биті, а потім і самі були копачами при ямах. Все-таки вони радніше ідуть домовлятися з поміщиком, як би їм краще визискати темних і безпорадних бойків.

Спекулянти рідко тратили гроші, вкладені в бориславські промисли, переважно дороблялися. Ще в «Полуйці» описаний винятковий випадок, де спекулянт тратить життя в ямі з кип'ячкою.

Подібні втрати спекулянтів гіперболізує автор статті про Борислав в «Польськім словнику географічнім» і з виняткових випадків робить типові явища в бориславськім промисловім русі.

Принагідну згадку про Борислав знаходимо в віршованім описі «Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 р.»*. У вірші «З Дрогобича до Східниці» читаємо:

Борислав, поезії повний куток.
Оглянуть не жалуйте ходу.
Досить ріпників там, як і жидів, жидівок,
І нужди, і бруду, і смроду.

В легко-іронічній манері писання а навіть у віршовім розмірі не важко відчути деякий вплив сатиричних поем Гейне. Але специфічно галицькі були «нужда і бруд» у великім нафтовім центрі.

В одному із Франкових «Тюремних сонетів» (1889 р.) є згадка про Борислав:

---

* Цитовано зі збірки «Давнє і нове», Львів, 1941, стор. 231. – [*Т. Франко*].

Колись в Бориславі були землею
Два ріпники присипані: три дошки
Над ними стали скісною крівлею.

Лиш люльку мали, і вода сльозила
В кутку: сей воду ссе, той курить трошки...
Сім діб. І нас того ж тюрма навчила.

А саме: келія (казня) вузька, а в'язнів у ній аж три, отож два ходять, а один сидить, потім той встане, а з тих двох один сідає. Автор не пише, чи ріпників тоді врятовано від смерті, чи загинули, подібно як Максим Цюник. Але й так вони через недбайливість адміністрації копальні зазнали неабияких мук.

«Хома з серцем і Хома без серця» (1904 р.) – політична сатира*, яка теж зв'язана з бориславським циклом. Автор відображає тут відвічну суперечку між розумом і почуванням під символічним виглядом двох однолітків на ім'я Хома. Один з них – Хома Галабурда – був великого росту, сильний і здоровий, другий – Хома Бідолаха – малий і слабий; перший по фаху правник (юрист), по вдачі скептик, практичний розум, без серця; другий – студент філософії, мрійник, з серцем, завзятий соціаліст і навіть революціонер. Сатира кінчається так:

«Хома з серцем після гарячої суперечки з Хомою без серця і після відходу товариша якимсь зламаним ходом поволікся також до міста. А коли по кількох днях одержав телеграму про велику пожежу в Бориславі, про скликання компанії війська і про криваві розрухи, то поблід іще дужче, ніж звичайно, і почув, немовби щось закололо його в серці. Другого ранку знайшли його неживого в ліжку. Обдукція виказала розрив серця».

---

* Спершу оповідання вміщене в додатку віденської газети «Zeit», № 626 від 19/VI 1904 р., пізніше перероблене автором і надруковане в збірці «Місія. Чума. Казки й сатири», Львів, 1906, стор. 183–210. – [*Т. Франко*].

Тут автор натякає на славний бориславський страйк 1904 року, описаний, між іншим, Гармашем і поданий також у цій праці на іншому місці. Того ж року написана була теж сатира, і поштовхом до цього послужив знов же таки Борислав.

Іван Франко про свої твори, і між ними про бориславський цикл, пише в «Нарисі українсько-руської літератури» (1910). На сторінці 246 сказано дуже коротко:

«В р. 1877 у "Друзі" почали друкуватися мої "Бориславські оповідання"... До "Громадського друга", "Дзвона" і "Молота" я дав більше оповідання "Боа констріктор", четверте в ряді "Бориславських оповідань"».

Але воно хоч би своєю величиною більше скидається на повість, а тоном мало підходить до основного настрою «Бориславських оповідань», бо в «Боа констрікторі» є переважно погідні сцени, попадаються ідилічні образки, пригодницькі епізоди, і навіть ефектний, не позбавлений гумору кінець з описом смерті двох промисловців, до речі, зовсім не справляє трагічного враження. Чи справді в тих часах, коли Ван-Гехт був у Бориславі (1873–1880 рр.), загинули в копальні воску одночасно два нафтарі, трудно дослідити. Можна, однак, сумніватися, щоб такий великий багач, як ним представлений Герш Гольдкремер, особисто, без інженера, так часто спускався у воскові штольні.

Там же на стор. 361 читаємо:

«Я був головним робітником у обох річниках "Світу" і друкував у ньому протягом усіх чисел обох річників просторе оповідання "Борислав сміється", яке, одначе, тоді не було докінчене. Се була проба представити саморідний робітницький страйк бориславських ріпників, що закінчився великою пожежею Борислава восени 1873».

І все.

Тут випливають численні проблеми.

Чому автор велику повість називає оповіданням? Чому так коротко згадав твір, який тепер загально признають найкра-

щою його повістю? Чому не докінчив пізніше? А може, докінчив, на що вказувало б слівце «тоді», та, може, закінчення вийшло незадовільне і знищив рукопис? Але про це ніде нема згадки. Найшвидше треба припустити, що видавці і критики недооцінювали значення повісті, автор, зайнятий іншими працями, не хотів чи не мав часу повертатися до давньої теми, тим більше що і спогади затерлися з часом і зблідли. Але й так повість виглядає завершеною, заокругленою. Переважає вона всі інші Франкові повісті своїм ідейним змістом, яскравими контрастами і подиву гідною майстерністю степенування дії, що спадає, як у великій трагедії, перед самою катастрофою. Бенедьо після наради побратимів, де вирішено підпалити Борислав, сплакнув і вийшов надвір. Це він прощався зі своїми золотими надіями.

Непохитний борець за визволення пролетаріату залишився при своїх переконаннях, але ідея була безсмертна і мусила перемогти пізніше, спершу на сході Європи в 1917 р., а потім, завдяки Жовтневій революції, і в Західній Україні в 1939 році.

Опис найбільшого спалаху гніву робітників – підпалу промислового центру Борислава – міг бути ефектним, але з мистецького й ідейного боку він не дав би повісті нічого.

І. Франко в листі до М. Павлика від 30/XII 1879 р. пише: «Незадовго, може, сяду до писання п'ятої повісті бориславської, котра закінчиться періодом історії Борислава до 1868 року, тобто до великого пожару, після котрого уряд вмішався більше в бориславські діла і відносини уладились інакше».

Не сказано тут, чи та пожежа була випадковою, чи свідомий підпал, як наслідок страйку. Не підтверджують також інші джерела, що при кінці 60-х років відносини в Бориславі змінилися на краще.

Переробки. Твори Івана Франка були багато разів видавані ще за життя автора*. Письменник мав звичку для даль-

* Дивним винятком є чудова повість «Борислав сміється», що вийшла тільки раз і не була перевидана. – [*Т. Франко*].

ших видань переробляти майже кожну річ. Зміни були двоякого роду: формальні і змістові. Передусім отож етимологічний правопис був змінюваний на фонетичний. В другу чергу Франко виправляв мову, намагаючись наблизити її до наддніпрянської, загальнолітературної мови. Чужомовні діалоги, характерні для персонажів і згідні з дійсністю, перекладає на українську мову, діалектні форми заміняє загальноприйнятими, малозрозумілі провінціалізми (бойківської говірки) заступав словами книжної мови. Але найважливіші зміни були – змістові. Автор так іноді переробляв сюжет, що виходив інший твір. В усякому разі, надрукований текст, як правило, поширювався, а не скорочувався*. Так, наприклад, «Лис Микита» з 9 первісних пісень розрісся до 12.

З бориславського циклу найбільших змін зазнали дві речі: «Ріпник» і «Boa constrictor». В «Ріпнику» Ганка-розлучниця дістала роль значнішу, ніж Фрузина. Після здійснення злочину муки совісті вбивниці, її моральний і фізичний занепад змальовані докладно. В першій редакції нещасний Іван із сином покійної (замерзлої) Фрузі тікає з Борислава на село, в гори, і починає господарювати. В другій редакції – він гине в ямі. Обидва мотиви: нагла смерть робітника на місці праці і поворот з міста на село – в тодішніх бориславських відносинах були в однаковій мірі типові. Як же було в дійсності? Автор сам свідчить, що події, описані в його новелах, узяті з дійсного життя. Не міг же Іван і на село піти, і в шахті загинути. Виглядає так, що перша редакція, за свіжої пам'яті написана, вірніше відображає дійсність. Кому ж потрібна була смерть Івана? Для більшого трагізму? Здається, до поширення твору надихнуло автора бажання використати ще два мотиви: надмірної заздрості у Ганки, що топить суперницю, і вітріолю, яким пошкоджують канати (линзу). Тим способом автор збільшив у читача ненависть до експлуататорів.

---

* Скорочена була проти першого видання повість «Петрії і Довбущуки». – [*Т. Франко*].

В «Boa constictor'і» дописаний кінець, де показано смерть двох підприємців. Мотив виглядає штучно причепленим до повісті, художньої вартості не підвищує, до того ж прикро порушує зв'язок з дальшою повістю «Борислав сміється».

В першій і другій редакції повість мала чотири розділи, два перші широкі, два останні – короткі. В третій редакції 1907 року автор додав V розділ, але не механічно, а викидаючи дещо з першого видання, додаючи нові епізоди, інакше групуючи матеріал. В останньому радянському виданні (1951 р.) повість поділена на три розділи, більш-менш рівні розміром.

Які ж зміни поробив автор проти першого видання? Передусім правописні і мовні. Німецькі розмови деяких персонажів були замінені українськими з двох причин: спекулянт з вірником ледве чи говорив би німецькою мовою, скоріш місцевим жаргоном, для ріпників, вихідців із села, і так незрозумілим; але момент таємничості в цьому випадку не грає ролі: робітники, присутні в канцелярії при виплаті заробітку, могли все слухати й розуміти. Тому що розмови по-німецьки не відповідали б вимогам реалізму, а також не мали мети затаєння, автор спокійно замінив їх українськими. Зробив також інші численні зміни дрібнішого характеру. Так, пишучи про походження нафти, Франко подав у першій і другій редакції народну легенду про те, що там, де тепер Борислав, кипіли колись братовбивчі війни і поховано багато невинно вбитих людей; в третій редакції сказано, що війни були татарські, поховано і своїх людей, і безліч песиголовців (розд. II).

На 46–86-й сторінках 3-го видання доданий прекрасний епізод, як Герман був баришником і скільки він заробив на спілці з Вольфом, торговцем худобою. Через це Франко змінив місце про одруження Германа з Рифкою. Одного разу Герман вирятував з рук розлючених фірманів тяжко побитого чоловіка. Це був батько Рифки. Після видужання він виявився нездатним до «ґешефту». Герман перебрав по ньому постачання для війська, замешкав у його хаті, а той, помираючи, намовив Германа, щоб він оженився з його дочкою Рифкою. Свіжо теж

додана розмова Германа з фабрикантом Домсом у Бориславі (стор. 104). Далі, в третій редакції, автор викинув нереалістичний сон Германа, його марення, метаморфозу вужа, гидку сцену, як Готліб душить батька, переворот у душі спекулянта та його щедрість до бідної робітниці. В третій редакції Герман спокійно розмовляє з сином Дувідком (стор. 120–121). Садизм і ідіотизм дегенерата Готліба Дувідка проявляється в тому, що той нероба для іграшки підпалює нафтовий закіп і має немалу розкіш бачити, як один робітник спросоння падає в палаючу яму (стор. 123). Неправдоподібним виглядає епізод, ніби Герман сам особисто спускається декілька разів у воскову штольню і відкриває багатющу матку (жилу) воску. Важко також назвати вдалим закінчення повісті, що, крім трагічного змісту, не позбавлене гумористичної закраски.

З переробки видно, що повість була піддана глибоким змінам, які необхідно взяти до уваги при нових виданнях.

В повісті «Boa constrictor» вжито на диво багато дат. Так, сказано, що пам'ятний ярмарок у Лютовиськах відбувся в 1847 році, отож за рік до скасування панщини в Галичині. Але опис такий наглядний, що автор мусив його і сам бачити, тому змалював інший ярмарок, пізніший. Коли Герман став уже багачем, від часу ярмарку минуло 15 років, через те головна дія повісті означена роком 1862-м. Домса, фабриканта в Бориславі, відвідав Герман в 1859 році. Ті роки не так важливі і вміщені для того, щоб підкреслити реалізм.

Ще більше почуття дійсності викликають у читача численні приповідки, деякі немов живцем вихоплені з народних уст, наприклад:

«Та й то гроші», – каже селянин, коли купець пропонує йому за товар смішно малу ціну...

«Вовка боятися – в ліс не йти», – каже Герман, щоб заохотити себе до небезпечного баришівництва.

Винятково багато в доданих частинах арготичних (злодійських) висловів як ремінісценцій з перебування Франка в тюрмі.

«П'ять двайцять» – з німецького «фюнф унд цванціг», себто 25 ринських пропонує спекулянт селянинові за «ялівку», фактично порядну корову.

«Невипарений писок» – себто рот, здібний без упину божитися і брехати.

«Гершко у всіх тих штуках з'їв муху» – себто був великий практик і психолог.

«Почислити кості» – тяжко побити.

«Споневіряти фаціяту» – до крові побити по обличчю.

«Перейти до товару, що сам пішки ходить» – замість дріб'язком – торгувати скотиною.

«Спекулянти занюхали письмо носом» – зміркували, до чого йде справа.

«Чорта з'їдять, заки пізнають його» – переодягненого і обмащеного важко впізнати.

«З кожного ґешефту Герман умів зробити золоте дно» – витягнути якнайбільше користі.

Порівняння вжиті переважно для характеристики Германа і його спільника, наприклад:

Вольф і Герман по ярмарку кидалися, як муха в окропі.

Герман станув від ходу мокрий, як митка.

Герман впав, мов горстка під ялицю.

Шукають нас (Вольфа і Германа), як пси.

Вольф скочив до ліса, мов сполошений дикий кіт.

Голод і холод, мов олов'яна шапка, гнули голову Германа додолу.

Вольф зашелестів між корчами, мов дикий звір, що продирався між гущавину.

Свист у лісі був для Германа, мов батіг для коня.

Людському житлу Герман урадувався, мов рідному батькові.

Герман стояв, мов остовпілий.

Є також інші порівняння, наприклад: хмара наближається, мов якась люба загадка; або вода бризкає, мов розтоплене

скло; наплив людей і худоби в Лютовиськах на ярмарок порівняний з повінню; з куряви ішов клекіт, мов від великого водопаду; цікава є ономатопея про скрип возів: м а-а-а-з и-и-и.

На загал можна сказати, що поетичні засоби в дописаних частинах нітрохи не гірші від тих, що були в першім виданні.

Який був вплив бориславських оповідань на читачів, про це читаємо в газеті «Вільна Україна» за 1940 р. (червень). Вміщені там спомини старого шахтаря Іллі Бадинського, родом з Нагуєвичів, що 35 років працював на бориславських промислах забійником у шахтах, а потім ковалем.

Оповідав він так:

«Не тямлю, якого року вдалось мені роздобути славні Франкові бориславські оповідання. В цих оповіданнях була така *вірна* і безпосередня *правда* життя бориславських робітників, що я, читаючи їх цілими ночами, бачив у них себе, своїх товаришів, усі наші бориславські злигодні. Потім я роздобув у Дрогобичі повість «Борислав сміється». Цю повість ми, робітники, читали всі гуртом. Під впливом цієї книжки ми тоді організували *страйк* на озокеритних шахтах у Східниці і навіть його виграли».

Про перебування І. Франка в Бориславі оповідав О. І. Солюк, старий ріпник, що вже 12-літнім хлопцем крутив млинком при ямі в Бориславі. «Іван Франко, як був у Бориславі, – говорив він, – заїздив завжди не до готелю, а до мойого батька-ріпника, що мав хатину над Тисьменицею, напроти церкви. На тім місці стоїть тепер величезний дощаний бак на ропу, давно не чинний, а з хати ані сліду немає. Франко розпитував про життя робітників, записував перекази і приповідки, цікавився організацією заробітчан, давав вказівки, як боротися з капіталістами, як поводитися з надзорцями. Приїхав раз з двома товаришами, просив батька, щоб постарався йому про три робочі одяги, перебралися всі три, пішли „під гору“ наймatися. Та гора була колись дійсно в центрі міста, потім там найбільше копали віск і гора запалася. Надзорець узяв усіх

трьох на роботу. Франко спустився в шахту, два другі крутили корбою. Франко хотів особисто спробувати, як працюється під землею, чи велика там задуха. Але не видержав довго, дав алярмовий дзвінок, і його витягнули наверх. Надзорець був лютий і вдарив Франка. В його обороні станули товариші і віддали надзорцеві з причинком. Збіглися інші надзорці, робітники, роззяви, зчинився рейвах і крик. Прийшов жандарм. Франко показав йому якусь легітимацію, жандарм віддав йому честь і наказ надзорцеві, щоб усім трьом виплатив повну зарплату. Пізніше пущено поголоску, що ті три робітники були переодягнені архікнязь Рудольф і два заграничні принци, що хотіли пізнати працю бориславських шахтарів».

Бенедьо Синиця – на думку Солюка – був сам Іван Франко. Він організував страйк ріпників. Робітники дійсно підпалили Борислав з усіх кінців, попеклися при тім сильно спекулянти і кривдники, але коли це було, в котрім році, точно сказати не може. Промисловець Крайсберг доробився на бельгійському винахідникові до того, що пізніше трагічно «втопився» в розтопленім воску, а може, його попхнули.

Коли відкинути деякі легендарні елементи в оповіданні простого робітника, все-таки залишається правдиве ядро про перебування Франка в Бориславі. Передусім важливе те, що письменник не зупинявся в готелях, а заходив у хату знайомого робітника. По-друге, Франко не задовольнявся оповіданнями ріпників і записом фольклорного матеріалу. Він не тільки особисто оглядав брудні нори, де спали купами ямарі і робітниці, заглядав до шинків, але й особисто випробував важку і небезпечну працю ріпників. Це є джерелом життєвої правди, художнього реалізму його «Бориславських оповідань».

Пишучи бориславський цикл, І. Франко подбав про велику *різноманітність* і форми, і змісту. Проза чергується з віршами, оповідання – з науковими статтями, серед яких є статистично-соціальні студії, репортажі, етнографічна розвідка, спогади. Між оповідання вклинені дві більші повісті, третя,

«Андрусь Басараб», що за планом мала належати до трилогії, на жаль, не була написана.

Змістом оповідання серйозні, вірші навіть трагічні, але тут і там вміло вкомпоновані сатиричні описи, постаті, комічні прізвища (напр., Цаншмерц – біль зуба). Головний *контраст* усього циклу творить світ праці і світ капіталу, маса робітників і жменька спекулянтів. Письменник не приховує своїх гарячих симпатій до робітників. Він майстерно показує, до чого прагнуть ріпники і до чого – підприємці, як наростають між ними протиріччя і доводять до сутички дві головні вирішальні сили сучасного світу.

Моменти класової боротьби поставлені всюди на перше місце. Робітники змушені працювати, хоч праця у власних закопах не дає успіхів, а праця на капіталістів є страхітливою; робітників немилосердно експлуатують.

Ритм праці переплітається з ритмом життя, боротьба за опанування природи – з класовою боротьбою, нужденність побуту опромінена надіями на краще майбутнє. Бориславські робітники, так, як їх описав І. Франко, ще не усвідомлюють собі єдності світового пролетаріату і його колосальних сил, але вагу організації вже бачать і знають, які є способи самооборони проти жорстокого натиску капіталу, проти визиску.

ХТО НАЖИВСЯ В БОРИСЛАВІ?*[13]

В Бориславі між іншими п'явками наживалися наші добрі знайомі Герман Гольдкремер, Леон Гаммершляг і їх прислужники Ван-Гехт, персонажі бориславських* повістей Івана Франка[14]. Ті люди розвивали в Бориславі минулого століття гарячкову «діяльність», шукали за нафтою і воском, визискуючи робітників, дороблялися маєтку (крім Гехта), розщибалися по бруках і болотах каретами, о їх ласку стояли представники влади, тепер по них і слід застиг.

---

*Про це ширше в моїй кандидатській дисертації «Іван Франко і Бориславі», Київ, 1953. – [*Т. Франко*].

Франко бачив тих панів нераз, ще більше наслухався про їх «подвиги», може, й знав декого з них особисто. Це були хоч не історичні, але дійсні люди, про яких знаходимо відомості не тільки у Франка, але й у інших дослідників, і варт з ними ближче познайомитися. Зібрані факти насвітлюють також творчість Франка по-новому, позволяють пізнати деякі її секрети, та й справи робітничі представляють в дещо іншім виді. Зачнемо від помічника промисловців.

Ван-Гехт – це був бельгійсько-фламандський хімік-винахідник, і виступає як дійова особа в Франкових повістях бориславського циклу. Сказано про нього, що у Відні мав хімічну лабораторію і досліджував, між іншим, бориславський земний віск, зробив якийсь важний винахід, що його спільник Шеффель утік від нього, вкравши його винахід, став на службу до Леона Гаммершляга і започаткував в Бориславі фабричний виріб *церезини*, себто штучного воску. Але Герман Гольдкремер спровадив собі з Відня самого Ван-Гехта, що здемаскував свого конкурента і колишнього спільника, і Гаммершляг потерпів великі втрати.

Тогочасні дослідники Гінтль[15], Віндакевич[16] та інші, що описують продукцію земного воску в Бориславі в 70-их роках, що в них в основному проходить акція повісті «Борислав сміється», ні словом не згадують про того Ван-Гехта. Даремно теж шукати цього прізвища в великих енциклопедіях під гаслом: Гехт, і в статтях, посвячених земному воскові та церезині. Мовчить теж про нього об'ємиста монографія про віск Берлінербляуа[17]. Як винахідника церезини подає він якогось Уйгелі[18], певно, мадярського вченого. Широко натомість у тій же праці обговорює досліди над земним воском українського хіміка Залозецького[19], якого прізвище Берлінербляу згадує багато разів і наводить цілі уривки з його цінних праць.

Про того Ван-Гехта є відомість у статті Івана Франка в газеті «Праца», 1880, Нр. 16, стор. 64.

«П'ятий відділ, де з землі, видобутої з бориславських ям, перед тим викидано зовсім на бік, а безвартно, а рівно з інших

відпадків промислу нафтового при допомозі відповідних приладів одержується рівно ж віск земний і в значній кількості, бо 20 процент. Це є недавній винахід теперішнього директора фабрики ван-Гехеля, яка (фабрика) має патент на виключність цієї продукції. Той відділ займає також найбільше місця в фабриці, але його відвідування чужим заборонено».

Ван-Гехель, мабуть, тотожний з Ван-Гехтом, якого прізвище подане автором в дещо зміненій, але прозорій формі.

Знайшлася та ж коротка згадка про Ван-Гехта, але не як винахідника церезини, тільки як інженера, що намагався використати старі купи *леп*[*] і витягнути з них рештки воску. В. Фріндберг[20] пише в своїй статті, ніби велике багатство Бориславa лежить іще в величезних масах землі, видобутої з шибів, що містить нераз 4–7 % воску. Але спроби Еміля Ван-Гехта – пише автор – знайти дешевий спосіб переробки відпадків – не повелися.

Ще одна відомість про Ван-Гехта надрукована в польській книжечці про Королівське вільне місто Дрогобич (Львів, 1894), де на стор. 31 читаємо, що одною з найстарших дестилярень в Дрогобичі, столиці Бориславського басейну, була рафінерія[**] «Галіція», збудована на південній периферії міста, при вулиці Бориславській. Вона була закладена ще в 1863 році під фірмою «Альгман і Готліб», пізніше перейшла в руки спілки – Гартенберг, Лаутербах, Вагман і Гольдгаммер. Ця фабрика, керована якийсь час бельгійцем Ван-Гехтом, переробляла головно земний віск, а рафінування роси (нафтової) клала на другий план. Директор Гехт перший почав використовувати відпадки ропи, на котрі давніше мало звертали уваги. Всі машини фабрики порушувані були парою.

З останньої замітки довідуємося, як справді називалися головні в Бориславі спекулянти воском і нафтою.

---

[*] Леп – земляний віск; озокерит. – *Упоряд.*

[**] Рафінерія – нафтопереробний завод. – *Упоряд.*

Гольдкремер Герман, бувший онучкар, в дійсності називався Гольдгаммер. Складова частина прізвища «гольд» – золото – показує, що той промисловець походив з доброї і заможної колись родини, яка через збіг нещасливих обставин дуже збідніла. Замітна річ, що в Спілці бориславських багачів Гольдгаммер фігурує на останнім місці, а на першім місці стоїть Гартерберг, тотожний із Гаммершлягом повісті. Цей віденський спекулянт був, без сумніву, молодший і спритніший від Германа і ще мав одну над ним перевагу: володів чистою німецькою мовою. Тому-то власники бориславських промислів призначили його своїм представником, і він в р. 1880 вітав австрійського цісаря, що тоді спеціально відвідав Галичину[21], щоб мимоходом власними очима подивитися на галицьке «пекло», про яке стільки писали газети. Ясна річ, що цісар нужди, бруду і запущення не бачив, робітників із скаргами перед нього не допущено, представилася тільки його «ясним очам» перебрана збирани[на]. А ще й Гаммершляг, ректе* Гартенберг, мав обов'язок всякими способами замилювати очі цісареві. За це і за інші «заслуги» одержав титул «барона».

Іван Франко не обдурював монарха, а написав про Борислав правду в оповіданні «Слимак» і в кореспонденції «Ради празника»[22] і не одержав професури[23].

Чому Іван Франко не подає правдивих грубих «риб» високого класу експлуататорів, лише прозорі псевдоніми? Чи боявся промислових потентатів? Ледве. Не таких опришків** не злякався. Але для соціальної повісті дійсні прізвища не були йому потрібні. Не поставив собі метою прославляти бандитів у глясе рукавичках. Що іншого Ван-Гехт. Це був чесний винахідник, може, й з робочого класу, в Бориславі багатств не здобув, робітників не кривдив, кажуть, що в розтопленім воску знайшов кінець.

---

* Ректе (з *лат.* recte) – правильно, прямо; тут: насправді. – *Упоряд.*

** Тут у значенні «розбійники». – *Упоряд.*

ІВАН ФРАНКО ПРО ЛІТЕРАТУРНУ ТВОРЧІСТЬ

В статтях і листах Івана Франка містяться надзвичайно важливі його висловлювання про літературну творчість, критичні зауваження та теоретичні міркування.

Листовні поради Франко давав в основному молодим письменницям – Ользі Рошкевич, Юлії Шнайдер, Климентії Попович. Переважна більшість цих листів збереглася. Однак, на жаль, зникли листи Івана Франка до Лесі Українки, що, певно, були дуже цікаві. Так само не знайдені листи до всіх трьох «покутських» новелістів: Леся Мартовича, Марка Черемшини і Василя Стефаника – і до деяких інших адресатів, що просили поради або допомоги.

Зауваження, хоч би й дуже авторитетні й оперті на багатющий досвід, мало допомагають, коли перо у початківця слабе. Іншими словами – коли автор позбавлений таланту, не помічає життя (і своїх хиб), не вміє відрізняти речі важливі від дрібних і нецікавих і нездатний переливати свої враження і спогади на папір так, щоб читач мав з цього насолоду і користь. Найгірше, коли автор намагається повчати читача або накидає йому ідею, що сама не випливає з твору. Такі думки висловлює І. Франко в своїх листах.

Молодим початківцям не зашкодить знати погляди великого Каменяра на літературну творчість.

Ясна річ, теоретичне знання ні в якій мірі не може замінити таланту, але вимога Івана Франка до авторів – студіювати життя, стояти близько до трудящих мас – завжди має свою вартість і може зберегти багатьох від прикрих помилок.

В листі до Ольги Рошкевич (1878 р.) І. Франко так визначає талант: «Талант се, властиво, більша вразливість нервова на певні враження, більша спосібність задержувати ті враження і викликати їх наново. Треба передусім уміти обсервувати життя, бачити більше, живіше, ніж другі, – а відтак треба вміти відживити і упорядкувати ті враження на папері. На тім

пункті поняття таланту сходиться з образуванням, працею, в певнім напрямі і довшою вправою».

Початкуючу письменницю Уляну Кравченко (Ю. Шнейдер) Франко повчав (1883 р.), що для написання доброї повісті треба не тільки сили почуття, але такої ж сильної і ясної фантазії, яка б усе, що там докладно описується, представила авторові перед очі, треба ще й тої сили, яка б раз представлений образ так довго тримала ясним і виразним перед очима фантазії, поки перо не зможе його описати, треба домагатися того, що називається «наочністю», «пластикою», треба виробленого методу і великого запасу знання. Франко заохочував Уляну Кравченко, щоб писала не прозою, а віршами, щоб поглиблювала свої загальноосвітні знання і студії над світовою поезією, щоб не повторювати невдало те, що вже давно краще сказали інші поети. Іван Франко не радить писати холодні, поверхові вірші, насичені пустою фразеологією.

В листах до К. Попович (1884 р.) письменник каже, що в ліричній поезії повинна на перший план висуватися особа автора і його світогляд, як він сприймає та оцінює події і явища зверхнього і внутрішнього світу. Читача цікавить відображення особи поета, та частина його серця, його живої крові і його нервів, яку він вкладає в свою поезію. Така поезія лиш тоді може мати на нас вплив, коли поза нею ясно уявляється нам інтересна, непересічна особистість її автора чи авторки.

В одному з листів до М. Павлика (1882 р.) Франко пише, що писати реалістично не значить ідеалізувати людей, але змальовувати їх з добрими і злими боками, а головне, представляти типи, котрі б відбивали думи і змагання даної епохи, представляли розвиток суспільства. Павлик у своїх повістях і оповіданнях «Юрко Куликів», «Ребенщукова Тетяна», «Пропащий чоловік», «Вихора» критикував австрійську вояччину, показав розклад родинних відносин в галицькому селі, висміював відсталість і хапливість духовенства, але як письменник був середньої сили. Так само й згадані письменниці не вибилися понад міру пересічності.

Критичний хист І. Франка виявився вже в молодості. В студентському журналі «Друг» (1876 р.) Франко оцінює збірку творів Корнила Устияновича і засуджує її за нежиттєвість і нереальність ситуацій, типів і образів.

«Ми дивимось на людей, там представлених, як на великі, але мертві ляльки, які рухаються по волі автора, що сам багато про них говорить, оздоблює їх високопарними епітетами, як «величезний», але їх «величезних» діл ми якось не бачимо. З тим усім вони подібні до величезних пузирів, які автор понадував. Вони, щоправда, займають багато місця, але ми знаємо, що їх нутро порожнє і нежиттєве».

Критикуючи бліді вірші галицько-буковинського поета Сидора Воробкевича, Франко зауважує, що така поезія нікого не гріє і не морозить, натомість поезія М. Шашкевича ішла з серця чистого, з темпераменту оригінального і вельми симпатичного і тому чарує і завжди буде захоплювати читача.

Хвалить також Франко збірку оповідань М. Коцюбинського «Для загального добра», називає його талант широким і міцним.

«Його оповідання ведуть нас на ґрунт новий і досі не торканий нашою белетристикою, бо автор малює розкішними фарбами життя селян, бессарабських молдаван».

Захоплено висловився Іван Франко про творчість Лесі Українки, яку назвав чи не одиноким мужчиною на всю соборну Україну (1898 р.). Як нові і дуже сильні, Франко відзначив у її творчості соціальні мотиви, могутній вогонь любові до людей, до батьківщини, непохитну віру в перемогу правди і краще майбутнє трудового народу. Франко перший підкреслив революційно-демократичний напрям творчості Лесі Українки, багатство і свіжість її художніх засобів, її вміліть знайти сильний, яскравий вислів для свого почуття.

З похвалою поставився І. Франко до творчості Ольги Кобилянської, незвичайний талант якої швидко розвинув крила, знайшов свою власну дорогу і здобув симпатії публіки.

Про покутян Франко писав, що вони в центрі уваги ставлять внутрішній світ героїв у всій складності і багатогранності, «відразу засідають в душу своїх героїв і нею, мов магічною лампою, освічують все окруження».

Зате не злюбив І. Франко Б. Грінченка (Василя Чайченка), що перемелює ліберальні ідеї і шаблонно малює дійсність.

Гостро осудив Франко Верлена і всю декадентську літературу за її беззмістовність, ідейну вбогість, художню нікчемність і в зв'язку з цим передбачав її недовговічність.

В статті «З чужих літератур» (1898 р.) писав з великою іронією:

«Продукція писарських машинок, хоч би й найновішої конструкції, все ще не є літературою, а бездарність, одягнена в філософію всіх песимістів та «надчоловіків», у туманні фрази та звуки всіх символістів, сатаністів та декадентів накупу, все ще не здобуде собі нічого більше, крім хвилевого ефекту».

У зв'язку з цим Франко викриває послідовників декадентів в українській літературі, що гуртувалися під шумною назвою «Молодої музи». Франко засуджує їхні збірки «Розсипані перли», «Привезено зілля з трьох гір на весілля», «Сон української ночі», «Маніфест Молодої музи» (1907 р.) за беззмістовність й ідейну порожнечу, ворожість до інтересів трудового народу і проголошує вимогу реалістичного мистецтва, міцно зв'язаного з народним життям. Погоня за чужою модою, писанина, часто позбавлена здорового глузду, як у галицького попа Зробека, не могла довго вдержатися на поверхні української літератури.

Про літературні справи Франко часто висловлює свої власні, глибоко продумані міркування, багато з яких і тепер не застаріли і мають велику цінність. Вже в першій великій статті «Література» (1878 р.) молоденький, 22-літній критик висловлює думки, до яких навіть старші майстри не могли додуматися. Франко не визнає ніяких вічних законів естетики і єдиним естетичним кодексом вважає – *життя*.

«Що воно зв'яже, те й буде зв'язане, а що розв'яже, те й буде розв'язане. Література, так, як і наука сьогочасна, повинна бути робітницею на полі людського поступу, її тенденція і метод повинні бути наукові. Література громадить і описує факти щоденного життя, вважаючи тільки на правду, не на естетичні правила – а заразом аналізує їх і робить з них виводи, – се її науковий реалізм. Усувати хиби в читачах – се її *поступова* тенденція, а сама ціль літератури – служити народові».

Бойове, революційне значення художнього слова Франко висловив у славнім, загальновідомім вірші:

Сучасна пісня не перина,
Не госпітальнеє лежання, –
Вона вся пристрасть і бажання,
І вся вогонь, і вся тривога,
Вся боротьба і вся дорога
Шукання, досліду й погоні
До мет, що мчать на небосхилі.

Слова – полова.
Але вогонь в одежі слова –
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея.

В статтях і листах Франко гостро критикує буржуазний націоналізм. Націоналістів називає ворогами трудящих, захисниками експлуататорського класу, паразитами на тілі народу. Їхні суперечки про літературу письменник називає гнилим багном, пліснявою затхлого льоху. Франко виступає проти формального штукарства у віршах, проти надавання переваги блискучій формі перед змістом, звичайно дуже вбогим. «Спеціально у нас, українців, – пише він, – поезія повинна бути великою часткою тієї культурної, поступової праці, до котрої всі ми покликані, до котрої всі ми рук прикладаємо». Франко признався, що літературна робота дається йому досить легко, бо, змалку пишучи, вложився в те писання, як віл в ярмо.

«Форма не робить мені труднощів, але творення само, композиція, стоїть мені дуже дорого, вимагає тяжкої внутрішньої праці». Про свою поему «Каїн» пише в листі до Драгоманова від 1889 року:

«З обробкою, сміло скажу, намучився я щиро: цілість переробляв два рази з ґрунту так, що з первісно написаного ледве чи осталось нетиканих зо 200 віршів, деякі часті я переробляв два, три і чотири рази, майструючи зовсім на холодно, по-столярськи».

Франко зазначає, що справжня поезія, дійсний вислів людського почуття не любить балакучості, штучності, манери, шаблонів, він з обуренням висловлюється про холодні, надумані вірші, неправдиві риторичні зліпки фраз, не пережитих, не відчутих серцем і нервами. Така поезія, неприродна і силувана, залишається безплідною і родить мертві, холодні маски замість живих облич. А дійсній поезії властивий простий, ясний та сильний вияв почуття, що йде від широкого розуміння життя і його явищ, від освіти і опанування поетичної техніки.

Франкові погляди на літературу, її значення і найважніші прикмети, на секрети поетичної творчості, його боротьба за реалізм і проти декадентів мали великий вплив на підростаюче покоління письменників. Не його вина, що протеговані і консультовані ним письменниці не вибилися на значніші місця в літературі. Не винен він так само, що й видана ним посмертна збірка віршів передчасно згаслого поета Козловського «Мирти й кипариси» не знайшла признання у широкої публіки.

Зате з-під його руки вийшли правдиві майстри-новелісти, найбільший між ними Василь Стефаник, котрого Франко назвав «абсолютним паном форми». Ми добре також знаємо, як завдячують Франкові письменники революційного напрямку, які в тяжкі дні реакції, що панувала на Західній Україні до вересня 1939 року, сміливо прорубували «вікна на Схід». Ідейності і високої письменницької майстерності вони вчились у Франка.

ІВАН ФРАНКО ПРО ШЕВЧЕНКА

Про Шевченка І. Франко написав найбільше. Про нього він писав не лише ґрунтовні статті, але й короткі влучні завваги, розкидані у різноманітних розвідках, часом призначених іншим письменникам. Шевченку Франко присвятив понад 20 статей, біля 300 згадок.

Шевченкового «Кобзаря» позичив Іванові Франкові тоді, коли той був ще в нижчім класі Дрогобицької гімназії, Іван Верхратський, його учитель, за спеціальністю біолог і мовознавець. Вдумливому учневі ця книжка дуже сподобалася, він носився з нею, аж поки адміністрація його не спіймала і книжку забрала. Але дух революційної поезії на все життя окрилив Франка. Що ж зближує, ріднить Франка з Шевченком? Спільна в творчості обох поетів не лише щиро демократична тенденція, незмінна прихильність до трудящих, співчуття до бідних і нещасних, ненависть до гнобителів, настороженість супроти нероб і народних п'явок, але також полум'яна любов до України і незламна віра в безмірні сили українського народу.

Є відомості, що Франко часто читав селянам невмирущі твори великого Кобзаря. В одному з листів до Белея (січень 1882 р.) Іван Франко виразно пише про поему «Марія», що справила на селян Нагуєвичів потрясаюче враження. Вже студентом університету Франко глибоко задумується над ідеями Шевченка і над їх реалізацією.

Постать велетня, могутнього співця, якого жорстоко переслідували, не раз приваблювала до себе Івана Франка, що також багато натерпівся і якому доля також судила стати володарем у царстві духа. Франко передусім, ще як гімназійний учень, вивчає всього «Кобзаря» напам'ять, роздумує, чому вогнисті вірші наддніпрянського поета були заборонені в Галичині, хоч він ні словом ніде не виступав проти Австрії. Пізніше Франко береться за ґрунтовне *дослідження* творчості Шевченка.

Досліджуючи форму Шевченкових поезій, Франко був здивований колосальним багатством художніх засобів і їх різноманітністю. Мелодійність вірша Шевченка нагадувала дечим народну пісенну творчість, зате образна Шевченкова мова, оригінальність і краса тропів, вжитих невимушено, не має пари в фольклорній творчості. Метою дальших дослідів Франка стало історичне, суспільне і товариське *тло*, серед якого виростав і формувався талант Шевченка. Поет відразу став недосяжним зразком, яким міряли інших поетів. Але не всім читачам однаково сподобалися твори Шевченка. Темне царство гніту мало численних прихильників, які, де могли, принижували українського поета, цензура псувала текст, не пускала гострих поезій до друку. Знайшлися й між земляками людці, ворожі Шевченковій музі. Франкові не раз доводилося брати Шевченка в *оборону*, боротися проти фальсифікації і перекручень, добиватися повних видань «Кобзаря», самому працювати над ними, домагатися адекватних перекладів на інші мови тощо. Паралельно з цими заходами Франко виступає часом із вступним словом на зібраннях у честь Шевченка.

Франко один з перших серед критиків стверджує, що ідейністю і революційним пафосом Шевченко стоїть значно вище своїх попередників і сучасників. Він не тільки щиро народний співець, але і *геніальний* поет світового масштабу, *майстерність* якого давно загальновизнана. Про неї і Франко сказав своє, ще й досі важливе слово. Шляхом кропітких досліджень Франко вірно оцінив надзвичайне значення Шевченкової поезії для української літератури і визначив її місце у світовій літературі.

Серію досліджень над Шевченком розпочав Франко роботою «Темне царство» (1881 р.), в якій розглядає «Гайдамаки» і «Кавказ», потім у 1889 р. випускає «Переднє слово до „Перебенді“, пізніше, 1890 р., аналізує «Тополю», «Наймичку» (1895 р.), «Марію» (1913 р.), в якій висловлює думку про те, що «духовна сила українського поета в киргизьких степах зо-

всім не ослабла, а навпаки, лишила йому можність серед кращих обставин піднятися на недосяжну перед тим висоту».

Вивчаючи творчість Шевченка, Франко радився з іншими ученими, такими, як Пипін і Драгоманов. Окремі неточні відомості про Шевченка і висновки про його твори треба пояснювати тодішнім станом шевченкознавства, а не злою волею чи недбайливістю дослідника. Дуже гостро виступив Франко проти Куліша за його невдалу статтю «Хуторна поезія», в якій Куліш намагався доповнити славне Шевченкове «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам...». Франко спростовує фальшиві думки Куліша.

Франко гаряче популяризував у Галичині Шевченкові твори. Декламував їх в гуртках однолітків, читав вголос поеми Шевченка, організовував дискусії. Він прагнув донести революційне слово Кобзаря до широких мас трудящих, насамперед українських селян. Разом з цим він завжди пам'ятав, що визначні твори будь-якого письменника повинні бути перекладені на інші мови, бо лише літературні твори, поширені в перекладах серед різних націй і визнані ними, можуть вважатися класичними, світовими. В першу чергу Франко займається перекладами Шевченкових творів на німецьку, потім на інші слов'янські мови. Довго турбувався він про видання «Кобзаря» без купюр і сам видав у 1907 році зразковий однотомник.

В архіві І. Франка збереглися різні конспекти, начерки; сторчать, мов скелети без м'яса і крові, контури нездійснених планів. Як відомо, Франко декілька разів змінював тему своєї докторської дисертації. Спершу хотів написати про політичну поезію Шевченка («Перегляд дотеперішніх студій над Шевченком. Відзиви східноукраїнські, галицькі»). Пізніше задумав відтворити жіночі образи в творах Шевченка і з цієї праці надрукував розділ про жіночу неволю в народних піснях. З інших розділів збереглися заголовки і частина розвідки про поему Шевченка «Марія». Є рецензія на переклади творів

Шевченка Ружени Єсенської і Йозефа Коллара. Зберігся також уривок з промови Франка з нагоди 70-літніх роковин народження Шевченка. Ось він:

«Нещасливий той народ, котрий на кождім своїм кроці оглядатися мусить не на те, чи той крок для його духового чи матеріального розвою потрібний або хосенний, але на те, чи той крок спеціально якомусь сусідньому народові прийде до вподоби».

Про жінку-матір в архіві зберігаються три одиниці. Остання, «Женщина-мати в поемах Шевченка», містить цікаві думки, не застарілі й сьогодні:

«Коли правда те, що ступінь освіти і цивілізації кождого народа можна означити з того, як той народ відноситься до женщини в житті і в пісні, то безперечна правда й те, що для оцінення поетичної творчості Шевченка і впливу на громадське життя нема ліпшого пробника, як його відношення до женщини в життю і в пісні».

Як відомо, засіб *порівняння* є душею поезії. В науці він теж дає добрі наслідки. Його часто вживає І. Франко не стільки в статтях, посвячених Шевченкові, як в коротких відгуках, зауважах. Так, наприклад, пишучи про перше видання «Кобзаря», Іван Франко зіставляє його з появою перших пісень «Енеїди». В статті про Старицького Франко порівнює його вірші з Шевченковими і стверджує: «Українські мужики розуміють усі вірші Шевченка, а Старицького не второпають». Під кінець ще одне порівняння з української літератури. А саме, розглядаючи «Маніфест Молодої музи», Франко, наводячи як зразок Шевченка, пише, що «поетові неможливо замкнути уста навіть під рекрутським ранцем і капральським буком, отож ніхто і молодомузцям не забороняє виступати перед читачами». Бо якраз модерністи звинувачували Івана Франка в тому, що нібито він, безсердечний, заступає їм доступ до слави.

Про майстерність Шевченка-поета Франко говорить в статті «Із секретів поетичної творчості». В «Естетичних основах»

Франко розглядає Шевченкові образи, досліджує, в чім полягає *музикальність* Шевченкової поезії.

В статті «Література, її завдання і найважніші ціхи» Франко говорить про Шевченка як про одинокого автора, якого в ті часи (1878 р.) можна ставити українській молоді як зразок духовного велетня, генія літератури. Франко ставить поруч Шевченка Добролюбова, Чернишевського, що «ясно бачили перед собою ідеали і дороги до їх *осягнення*», називає Шевченка «апостолом кращої долі України». В статті «Інтернаціоналізм і націоналізм в сучасних літературах» славить Шевченка, як поета, «близького всім народам». А в «Нарисі українсько-руської літератури» (1910 р.) Франко так пише про «Кобзаря» Шевченка:

«Ся маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої, холодної води, заясніла невідомою досі в українськім письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову» (стор. 108).

Між віршами Івана Франка є три, темою яких є оспівування величі Шевченка. Це – «В 23-і роковини смерті Шевченка», «На могилі Тарасовій» і «В 25-і роковини смерті Шевченка», «Присвята» (1914 р.), написана прозою, але по своїй красі і силі рівна найдобірнішим віршам. У ній лише вісім фраз, переважно антитези. Неперевершений лаконізм. Цілість серйозна, видержана в високім, піднесенім тоні.

Шевченко і Франко. Не тільки творчість Івана Франка, але і все життя щільно пов'язане з Шевченком.

Іван Франко за допомогою Шевченка бажав дістатися на високі пороги університету. Для докторської дисертації намітив собі тему «Політичні поезії Тараса Шевченка», зокрема «Сон». Таку тему реакційний професор відкинув і примусив Франка-студента обробити релігійну тему. Свій габілітаційний виклад (пробну лекцію) Франко виголосив у 1895 році на тему Шевченкової «Наймички».

Висновки. У Франкових оцінках Шевченка видно виразний *розвиток*. Після молодечого запалу і зв'язаних з тим помилок

приходить доба дозрілого віку – дослідів, аналізів, рефлексій і при кінці життя – *глибина синтезу*. Міняється теж *стиль* праць. Всі три традиційні роди бачимо у Франка: буденно-розмовний стиль, замітний в листах до Белея, в яких спосіб писання відзначається сердечністю і фамільярністю, впадає в очі маса побутових деталей, разить декуди різкість вислову. Змужнілий Франко пише врівноважено, обороняючи Шевченка, духовного вождя народу. Франко-критик часто «сокрушає», як сам признається, своїх противників *іронією*.

Для висвітлення проблеми велике значення мають архівні матеріали. Деякі з них не були призначені до друку, інші не дочекалися публікації. Знаходимо там, звичайно, речі, вільні від цензури не лише офіційної, але і внутрішньої.

Найкращим показником вартості будь-якого твору є *час*. Високоцінні літературні твори в наших поняттях довго не старіються. Гірше видержує пробу часу *критика*: надто швидко змінюються її компоненти. Про вдумливість і бистроумність Франка свідчить, між іншим, той факт, що його оцінки поезій Шевченка ще й сьогодні в повній силі.

ІВАН ФРАНКО – ПЕРЕКЛАДАЧ І ПОПУЛЯРИЗАТОР ТВОРІВ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Ще навчаючись в гімназії, Іван Франко взявся перекладати твори античних авторів: «Антігону» і «Електру» Софокла, переробляв строфічними віршами частини з «Одіссеї» Гомера. Великого шуму наробив у 20-х роках минулого століття ніби нововідкритий Краледвірськии рукопис, що мав бути з того ж часу, що і «Слово о полку Ігоревім», і не меншої вартості. Іван Франко переклав на українську мову частини з цього твору. (Пізніше виявилося, що рукопис був фальсифікований).

Ці роботи були лише першою спробою молодого перекладача, не були надруковані і не вийшли поза тісний гурток знайомих і приятелів. Навіть у виборі тем Франко не завжди був щасливий. Ці невдачі стали для нього повчальними уроками,

треба було глибше розбиратися в літературі, щоб визначити, які твори є справді цінними.

Згодом уривки з перекладів Івана Франка потрапляють на сторінки журналів. В 1875 році в «Друзі» був надрукований уривок з «Фауста». В збірці своїх перших поезій «Баляды и росказы» (1876 р.) Іван Франко помістив переспіви віршів Гейне, О. К. Толстого, Пушкіна. Пізніше видав оповідання Е. Золя «Повінь». Далі вміщує в «Правді» «Нариси про бурсу» Помяловського, знов два вірші Гейне в «Друзі» і «Громадському друзі» і «Пісню про сорочку» Гуда Томаса в «Молоті».

В 1880 році Франко видає в «Дрібній бібліотеці» збірку «Думи і пісні найзнатніших європейських поетів». Багато праці вклав Іван Франко в переклад «Фауста», що виходив частинами, спершу в «Правді», а потім і окремою книжкою (1-а частина в 1882 р.), де перекладачем допущені були діалектні слова і форми, які дещо знизили вартість перекладу. І все ж думка оригіналу схоплена була Франком надзвичайно вірно.

Чим далі, тим більше нових авторів і більше творів перекладає Іван Франко, а саме: Ленау, Некрасова, Помяловського. З більших творів слід згадати переклад «Мертвих душ» Гоголя, виданий редакцією «Діла» без підпису перекладача, але зроблений майстерно і з глибоким по змісту вступом.

Із перекладацьких робіт 1883 року помітним є вірш «Похорони» з Гейне, що його Іван Франко назвав «наслідуванням» з Гейне, бо в переспіві подає він двічі назву карпатської гори Зелемінь, що височить над західноукраїнським містечком Сколе. Очевидно, такої назви в оригіналі немає. Так само поширюється коло нових творів: Байрон, Брет Гарт, Марк Твен, Врхліцький, Достоєвський та інші. Переклади стають кращими. Хоч твори ці й невеликі розміром, але оригінальні, сильні.

До таких хороших перекладів належить «Ліс» Бернштерна, «Бичування» В. Гюго, «Премудрий в'юн» Салтикова-Щедріна, «Скрипач» Сватоплука Чеха.

Мало котрий рік буває без друкованих перекладів, як-от роки: 1887, 1889, 1893.

В наступні роки Франко дає в перекладі твори меншої вартості Гавлічка-Боровського, із болгарських пісень, із єврейської жаргонної поезії, Я. Неруди.

В 1890 році помітний переклад «Космічних пісень» Неруди і в наступному році більші речі – «Бідний Генріх» Гартмана, «Пригоди Дон-Кіхота» Сервантеса – віршована переробка з прози в строфах іспанського типу, неримованих: це був майже оригінальний твір, так само як «Лис Микита», неслушно зачислюваний до переробок. Іншим способом чисті переклади Івана Франка двох віршів швейцарського поета Дранмора (Шмідта) зараховано до його оригінальних поезій: «Понтіфекс Максімус» і «Папі Пію IX».

На 1894 рік Іван Франко на просьбу редактора К. Лучаківського дає для шкільного підручника «Взори поезії і прози» цілий ряд творів оригінальних і перекладних. Серед останніх метричні переклади античних авторів Горація, Овідія, Піндара. Окремо видав Франко Софоклового «Едіпа-царя» в чудовому перекладі чистою українською мовою; хорові частини передані зміненим розміром, місцями римовані.

Заохочений успіхом «Лиса Микити» і «Дон-Кіхота», Франко дає вільний переклад арабської казки про нещасного скупердягу Абу Казема (1895 р.), а пізніше про безжурного коваля Бассіма. Тоді ж береться до Анастазія Грюна, модного тоді німецького поета, до Майєра К. Ф., Міцкевича, Чернишевського. Повертається до Гавлічка, впроваджує до української літератури поезії Роберта Бернса, Брахмана, а з зовсім не значних авторів перекладає для шкільної читанки частину латинської поеми Кльоновича «Роксолянія» про старовинний Львів. До Бернса, В. Гюго, Золя й індійських легенд повертається ще в 1897р.

Коли ж Іван Франко облишив службу в «Кур'єрі львовському», зростає кількість авторів і перекладів з них, роблених

дуже дбайливо. В 1898 році перекладач передусім вибирає твори модних тоді авторів, сьогодні у нас майже забутих, як Верлен, Гайденштам, Йовович, Лілієнкрон, Ракоші, Рішпен, з визначних – А. Доде.

Кілька років Іван Франко друкує в різних українських журналах і видавництвах ряд казок, теми яких запозичував з іншомовних літератур, але обробляв зовсім оригінально, надаючи їм часто українського народного колориту. Видав їх нарешті збіркою «Коли ще звірі говорили» (1899 р.) на велику радість дітей та й дорослих, любителів байок і казок. Принагідне значення мали переклади з д'Аннунціо, Асника, Гомуліцького, Люїса, Майєра, Морeаса, Нємоєвського, Оссіта, Річчі Мауруса, Роденбаха, Шербарта; і тих слабших письменників хотів Іван Франко випробувати і представити українській публіці, щоб не потребувала купувати іншомовні переклади.

На 1900 рік, крім менших праць, припадає початок більшої перекладацької роботи «Пекла» Данте, що пізніше знайшла завершення в капітальній книзі «Середні віки і їх поет» (1907), між перекладами фігурують староруські оповідання, колись дуже популярні, тепер перероблені і нововидані з огляду на їх історичну вартість. Не забуває Іван Франко улюбленого Марка Твена і подає читачам його студії і нариси. Не цурається і маловідомих письменниць, як Янічек Марія, і репродукує її «Подорож на Гарц» і «Хлопського сина».

В 1902 році Франко видає заокруглену працю «Вибір поезій» Гавлічка-Боровського, з портретом, життєписом поета і своїм листом до Масарика. Поруч з тим презентує в своїм перекладі уривок із драми В. Гюго «Торквемада», прекрасне оповідання Е. Золя «Напад на млин», а з Генріка Ібсена зовсім підрядну його річ «Чи знаєш, брате, як учать медведя танцювати?». Дивне враження робить не так переклад Курцієвого «Фільотаса», як передмова до нього. Варто ще тут згадати двох менших, але претензійних письменників – Мультатулі і Соловйова, твори яких Франко теж перебрав в український одяг.

На 1902 рік, крім старих прізвищ, виступає ще Стефаник, цим разом перекладений на німецьку мову, а саме його «Скін». З перекладів 1903 року замітна Клейста «Маркіза О.», «Скарбничка цісаревої» Сельми Лагерльоф, «Історія осал» (гумореска) Ракоші Віктора, особливо ж мистецькі переклади німецькою мовою віршів Шевченка «На Аральському озері» і «Заповіт».

В подальших роках переважають переклади давніших речей. Десь-колись попадеться й нове прізвище авторське, як Біргер Август, що презентується баладою про «Цісаря й ігумена», марширують велично «Два гренадери» Гейне. Дивно звучить комбіноване німецько-слов'янське прізвище Еренкранца-Збаразького, що виступає з вибраними віршами. Краще презентується Махар з «Оріяндою» і М. Твен з «Ескізами».

З давніх віків відкопав Іван Якович польського гуманіста Яна Брожека і пустив його вірші «Даром» між українську публіку. Їй, певно, більше подобалися «Флорентійські ночі» Г. Гейне і твори ще трьох інших німецьких письменників: Каллера, Лессінга (уривок з «Натана Мудрого»), Поппера. Не пропустив також Іван Франко Мільтона і дав уривок з його драми «Самсон Борець».

1907 рік був для Франка критичний і повний потрясінь. Грушевський переніс «Літературно-науковий вісник» у Київ, чим позбавив Івана Франка постійного заробітку, та все ж перекладацька його продукція не ослабла. Щораз нові твори, не самих тільки прогресивних письменників, виходять з-під його рук. Тут і Бернард із Вентадур, і Бертран де Борн, і Боян Білі, Гардраді Гаральд, Кавальканті Гвідон, Франческо з Ассізи, Гілен. З велетнів літератури треба згадати Данте, уривки з його «Божественної комедії», Адама Міцкевича «Господарський вечір» з його «Пана Тадеуша» і три сонети Шекспіра.

Занедужавши в 1908 році, І. Франко в зв'язку з хворобою зменшує оригінальну творчість, що зводиться передусім до передруків, але переклади з'являються щораз нові і нерідко

дуже вартісні, такі, як Курта Лясвіца – «Блискавки з неволі», Менандра – «Право дитини», Міцкевича – «Буря» (з «Пана Тадеуша»), «Втека», «Пісні Сапфони», староісландські новели, сонет Шекспіра. З античних класиків друкує ще Франко чудову казку Апулея «Амур і Псіхея» і ряд менших речей, частково передруків.

В 1910 році з далекої Австралії Іван Франко витягає новеліста Девіса Артюра, дає інші незначні прізвища, а давній його талант заблищав у староруських легендах «Про три святі грішниці» і в індійських – «Про царя й аскета» та інших.

На 1911 рік з нових речей припадають «Спомини з еміграції» Герцена і, як правдива екзотика, «Моя пісня» Розенфельда Моріца – із німецької збірки «Lieder des Ghetto», пишно в єврейському стилі ілюстрованої. З важливіших праць 1912 року слід відзначити переклади віршів Афанасьєва-Чужбинського, канцон Данте. Якийсь Каро Яків, німецький письменник, написав оповідання «Беата і Гальшка», і воно своєю темою привернуло до себе увагу І.Франка і заохотило до перекладу.

До оповідань «Тисячі й одної ночі» Франко переклав усі вірші. В 1913 році він встиг ще перекласти рештки поезій Алкея і Сапфо, додавши також свою розвідку про цих лесбійських поетів. Крім того, перекладає дрібні речі, перевидає давніше друковані, і на цьому році обривається його друкована продукція. В цьому ж році навесні помирає старший син письменника, Андрій, головний його помічник і секретар.

І все ж Іван Франко не покладає рук і працює наполегливо далі. Використовує ще на схилі життя свої величезні знання в ділянці античної філології і дає українській громадськості високоцінні переспіви і переклади творів з рабовласницької доби. Дуже часто пише також до них передмови, що опираються на власні досліди. Серед грецьких переспівів вирізняється збірка «Старе золото», що містить вірші різного змісту: легенди, анекдоти, жарти, реалістичні нариси, може, найкращі між ними, і перекази з міфології. Серед латинських

праць вартісна є студія про Овідія і історична збірка «Ab urbe condita».

Переклади з античних літератур намічено вмістити в двох томах спадщини, що вже вийшли друком.

Ще на початку першої світової війни 1914 року Іван Франко встиг підготувати до друку свій переклад драматичних творів О. С. Пушкіна, написав до нього передмову. Книжка була надрукована і вийшла з палітурні того ж року, але поширена була щойно 1917 року.

Головним мотивом, що штовхав Франка перекладати, переспівувати і переробляти твори іншомовних авторів українською мовою, було передусім бажання збагатити рідне письменство. В юнацькі роки Франком керувало бажання дати українській громадськості якнайбільше прогресивних творів, загострених соціально, окрилених визвольною ідеєю. В пізніших роках Франко перекладає модних тоді письменників, не дуже придивляючись до їх суспільного становища та ідейності їх творів. Але, перекладаючи сучасні йому новини, Франко не забуває і про старе добро і з глибин віків добуває перлини староруського Ізмарагду, індійських і західноєвропейських легенд, твори світочів Відродження і гуманізму. Не мають високої цінності переклади з другої руки, які він диктував.

Але ж письменник, як на свій вік, вивчив багато мов, з яких йому доводилося перекладати. Своїм талантом і сумлінністю він прагне усунути недоліки. Тому його переклади, переспіви, особливо ж переробки, нерідко виходять кращі від оригіналу.

Багато не друкованих досі перекладів Івана Франка вийшло тепер в двадцятитомнику «Вибраних творів» (томи XIV і XV).

В його перекладацькій творчості сучасність сплітається з минувшиною, і лиш на основі такого синтезу поет міг віщим духом заглянути в майбутнє і дати українському народові багатства літератури.

«ЛИС МИКИТА»

Тема «Лиса Микити» не нова. В фольклорних оповіданнях різних народів виступає лис-хитрун. Таким він є і в дійсності, про що чимало цікавих пригод люблять оповідати мисливці. Але й без них кожен знає про химерну вдачу цього лісового звірка. Нору копає він штудерно*, з численними ходами і потаємними виходами. Біжачи по снігу, замітає сліди хвостом. Не йде рівно, а робить усякі викрутаси, яких наслідуванням є лисячий крок «фокстрот» – модний танець. І в пастку лис нелегко дає себе зловити. Все це дає право вважати лисицю хитрою твариною.

Івана Франка приваблювала змалку лисиця, про яку чув багато байок з уст народу. Начитався також про лисові хитрощі в книжках. Написати про лиса віршовану казку надихнули Франка, мабуть, Каульбахові ілюстрації до німецького тексту Ґете «Рейнеке Фукс». З польського «Ліса Микіти», може, взятий заголовок, з латинської поезії, може, запозичена строфа, хоча вона виступає теж в українській народній поезії і була вжита в поемі А. Могильницького «Русин вояк» (1848).

За життя Івана Франка вийшло п'ять видань «Лиса Микити». В трьох перших виданнях на початку під заголовком стояли стереотипні слова «Переробив з німецького». Можливо, що автор помістив їх тому, щоб його книжечка легше могла потрапити до шкільних бібліотек, ніби переробка із німецької шкільної книжки «Рейнеке Фукс» Ґете. Не треба забувати, «Лиса Микиту» Франко писав вже після того, як тричі був ув'язнений у тюрмі. А може, автор зробив це з надмірної скромності, щоб злі язики не ляпали, ніби він видає за свій твір казку, фабулу якої попереду обробили різні автори, а серед них, може, найкраще – Ґете.

Цікавими є зміни, які в дальших виданнях робив Іван Франко. Так, у другому виданні (1896 р.) автор поширив первісних дев'ять пісень до 12 і додав вступ «Хто такий Лис Микита

---

*Штудерно *(діал.)* – майстерно, кмітливо. – *Упоряд.*

і відки родом?». До читачів автор звертається «Дорогі браття», як звичайно звертаються до селян. Отож первісний текст, друкований в дитячому журналі «Дзвінок» і виразно призначений для хлоп'ят, в книжному виданні дістає вже іншу функцію: просвітити селян і показати їм наглядно вагу хитрості в звичайному житті. На це показують теж майже всі додатки, для молоді мало відповідні, та й не всім старшим зрозумілі.

Перше видання 1890 року перенасичене діалектами. В кожному наступному автор виправляє мову на східний лад, щоб книжка була зрозуміла якнайширшим верствам українського народу. І все ж таки поети зі Сходу мусили ще два рази переробляти віршовану казку, щоб вона була доступна дітям із Східної України. З інших мотивів перероблювано «Лиса Микиту» на Закарпатті і в Америці. Один польський поет переклав «Лиса Микиту» строфою оригіналу, але подав як джерело (так!) Ґете.

А оригінальність поеми посвідчує сам автор словами:

«Дослівно я не перекладав нівідки ні одного рядка...»

Поему читали батько і мати своїм дітям не раз, так що діти знали значні її частини напам'ять, ще поки не навчилися грамоти.

Кілька слів про генезис «Лиса Микити».

Знаємо, що над «Лисом Микитою» І. Франко працював до пізньої старості. Відомо також, що ту працю почав у ранній молодості.

Саме про це пише в 1926 році Михайло Коріневич, учитель з Коломиї, що вчився в Дрогобицькій гімназії і деякий час мешкав з Іваном Франком на спільній квартирі.

«В IV кл. Франко дістав якось «Рейнеке Фукса» німецькою мовою (певно, видання з ілюстраціями Каульбаха. – *Т. Ф.*), читав на годинах, раз навіть, поглядаючи на ілюстрації, голосно розсміявся, учитель забрав йому книжечку, але після уроку віддав».

Тоді вже Франко почав компонувати свого «Лиса Микиту» і радився з Коріневичем щодо назв звірів.

Ці спогади М. Коріневича знаходяться в Інституті літератури Академії наук в Києві (рукописний відділ, фонд № 3, № 589). Не маємо підстав не вірити шкільному товаришеві Івана Франка, бо Коріневич пише просто і щиро.

Але для доказу оригінальності, може, й замало було б визнання самого автора і захоплення його дітей поемою. Аргументи, понад усякий сумнів, дає художній аналіз поеми, розгляд її сатиричного елемента, особливостей стилю й ідейної насиченості.

«Лис Микита» – це по суті, те, чого немає у попередників, – сатира на буржуазний лад і його хиби: тупоумність і несправедливість царя, підкупність і бездарність суддів, сила протекції, шахрайства при виборах, інтриги і впливи придворних.

Дурним загалом звірам протиставлений хитрий і розумний Лис Микита:

В нас підмога лиш одна єсть –
Це розумна голова, –

каже він і крутить нею, як може.

Із слів Лиса Микити (і цілого змісту поеми) переконливо пробивається важлива думка, що правда є умовна, так само як умовне є поняття добра і зла, немає, мовляв, абсолютної правди. Правду, хоч яка вона для декого очевидна, треба доказати.

І друга, не менше важлива ідея, що *слово* – це могутня зброя. Словом перемагає Лис своїх ворогів, словом рятується від смерті, стоячи під смертельною вербою, словом побиває вовка.

Третя наука: не має рації той, хто через власну глупоту або необережність дає себе кривдити, а потім скаржиться.

Ширше про це сказано в моїй монографії:

Лис Микита, критичний розбір поеми Івана Франка, Львів, 1937, накладом Наук. тов. ім. Шевченка, стор. 101, великої вісімки.

Тут ішлося про художні засоби поеми, що знайшли відображення в особливостях стилю, себто його тропах і фігурах.

Стиль «*Лиса Микити*» – дуже різноманітний, і в нім найкраще проявилися сила й оригінальність Франкового таланту. Вже сама будова строфи обумовлює *паралелізм* або протиставлення думок. При тому стиль незвичайно образний і насичений фігурами мови. Мало є тропів і фігур, для яких прекрасні зразки не можна б підшукати якраз у «Лисі Микиті». З тропів переважають порівняння і метафора, з фігур – антитеза, але їх значно менше, хоча в діалогічних частинах на загал багато знаходиться риторичного елемента. Тропи є різного типу, деякі немов живцем узяті з уст народу і мають паралелі в приповідках; з фольклору зачерпнені також численні вигукові і ономатопоетичні слівця. Сам жанр тваринного епосу *комічний*, і тут на першім місці треба поставити іронію, що часто переплітається з іншими також тропами або фігурами так, що в одній цитаті можна віднайти не раз декілька тропів чи фігур. Усіх строф у «Лисі Микиті» 5-го видання з 1914 року є 604.

Маса образів і фігур, розсипаних у поемі, зовсім не роблять враження штучних або насильно притягнених. Вони тісно зв'язані з ходом самої теми, і навіть *плеоназми* не виглядають як зайві слова, паразити, але надають вислову певний відтінок. В деяких зворотах можна віднайти по кілька фігур, як, наприклад, риторичне питання, сполучене звичайно з іронією.

Персоніфікація (уособлення) є головним засобом комізму «Лиса Микити» і загалом тваринного епосу. В літературі одним з найдавніших зразків можна вважати славну війну «Жаб з мишами» невідомого автора, довгі віки приписувану Гомерові. В поемі жаби і миші не тільки балакають, як люди, до того ще гекзаметрами, але провадять війну з собою, а до бійки – для більшого глуму – змушені встрянути олімпійські боги.

Але була й поважна персоніфікація, старіша від комічної, уживана в байках, спершу фольклорних, і в казках. Уособлення сил, явищ і видів природи широко примінене в міфології не лише у грецькій і римській, але й у слов'янській, наприклад, у нас Стрибог як персоніфікація вітру.

В «Лисі Микиті» персоніфіковані тільки тварини: вони думають і говорять, як люди. Люди виступають також у казці: хлоп Охрім, війт, кравчик, піп, наймит і ті, що двічі б'ють вовчицю, і завжди вони ворожі звірам. На людей, мабуть, натякає теж Лис словом «погань» (всяка погань лісом лазить).

Порівняння як троп у кожнім поетичнім творі має велику вагу. В «Лисі Микиті» порівняння різноманітного типу, яскраві, але короткі. Вже сама строфічна будова і розмір поеми із стиснутим змістом не дозволяли вживання широко розгорнутих порівнянь в стилі Гомера. Переважають порівняння зі сполучниками, що зв'язують їх обидві частини.

Фольклор має численні паралелі в оздобнім стилі «Лиса Микити». Можна їх знайти хоч би в тритомнім корпусі народних приповідок і поговірок, зредагованім Іваном Франком. Тут відмічу, що ті приповідки і словечка, що мають зв'язок з «Лисом Микитою», записані переважно в Нагуєвичах, рідним селі автора.

Але, з другого боку, *запозичення* з фольклору в «Лисі Микиті» ніде не є дослівними перенесеннями, але скоріш ремінісценції численних фольклорних записів, зроблених Іваном Франком у різні часи в Нагуєвичах та інших місцевостях Підгір'я. Використав також автор, хоч і значно рідше, поговірки, записані іншими етнографами, і друковані збірники прислів'їв. Народну мудрість використовує І. Франко з виразною метою – зробити казку про Лиса доступною і близькою широким масам читачів, особливо дітям, і надати їй *національного* колориту, що не вдалося ні одному з його попередників.

Подібно Іван Котляревський раніше обробив міжнародний сюжет «Енеїди», також найкраще з усіх попередників і наслідувачів.

Обидва твори – і «Енеїда», і «Лис Микита» – займають в українській літературі визначне місце. Цей факт показує, що українські письменники не тільки тримали тісний зв'язок з літературами інших народів, але не раз на чужій канві вишивали прекрасні, оригінальні узори. Вселюдську скарбницю мистецтва, а тим самим і письменства можуть збагатити твори не вузьконаціональні, а інтернаціональні, себто доступні всім народам.

ІВАН ФРАНКО І ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

У мого батька була багата бібліотека, кількість книжок в якій при кінці життя письменника перевищила 6000 томів, в тому числі багато рідкісних видань.

Діти Франка спочатку цікавилися лише ілюстрованими книжечками і переглядали їх так довго самі і показували товаришам, поки деякі з них подерлися. Між батьковими книжками «без образків» були передусім етнографічні збірники, дуже цікаві, між ними чеські і словацькі.

Пам'ятаю, як мене хвилювало незрозуміле мені слово «згавранелі» в реченні «Трія згавранелі братя»*. Я запитав раз батька, що воно значить, тато відповів – «перемінені в круків». Пізніше я читав по-словацьки чимраз краще і тільки іноді довідувався у тата про значення якогось слова.

Звідкіля Іван Франко знав чеську і словацьку мови? В 1893 р. батько перебував у Відні, де жило тоді багато словаків і чехів, ходив в університет, познайомився із слов'янськими учеными, між ними й чеськими та словацькими, читав багато наукових праць, здаючи докторат.

---

* В збірці «Простонародне Сльовенське повесті, видав Паволь Добшінський, Турч, Свати Мартін. 1880–1881» (в бібл. І. Франка, № 118). – [*Т. Франко*].

І в своїй бібліотеці мав І. Франко немало словацьких і чеських книг. Перебував також, щоправда коротко, в Празі. Переписувався з чеськими поетами і вченими, як Ярослав Врхліцький, якого творчість цінив дуже високо, Махар, Зібрт, Полівка, Ржегорж.

Франтішек Ржегорж, чеський етнограф і дослідник, проживав деякий час в Галичині. Їздив він по всіх закутках східної частини краю, збирав матеріали, закуповував вироби народного промислу та інші цікаві речі. Ржегорж бував на квартирі у Івана Франка, провадив з ним жваві дискусії. Франко, як рибалка-аматор, заїздив до Франтішкового батька в село Вовків (коло Львова) і там ловив рибу сам або з товаришами, як Каспрович, Інлендер, Павлик.

Читаючи фольклорні записи в різномовних книжках, що були у нас в бібліотеці, я запитав раз тата, котра із слов'янських мов найгарніша.

Іван Франко дав відповідь:

– Всі слов'янські мови є гарні!

Великий Каменяр міг це сказати з повним правом, бо чув усі слов'янські мови з уст студентів, що вчилися у Віденському університеті.

В юнацькі роки, ще в 1876 році, Франко їздив на Закарпаття, розташоване по сусідству з Словаччиною. Він мав встановити там зв'язки з молоддю, будити до життя прогресивні елементи і помагати їм при утворенні організаційних осередків. Мадярські шовіністи переслідували прогресивний рух закарпатських українців, ненависних їм «оросів» і «товтів» (словаків). Вийшло, одначе, так, що історія засудила на смерть давню загарбницьку феодальну Угорщину, а слов'янські народи в результаті Великого Жовтня і перемог радянського народу у війні з фашистською Німеччиною визволилися, об'єдналися й одержали змогу вільного розвитку.

В підготовці до здійснення цієї величної мети брав участь вірний син українського народу Іван Франко. Він був не тільки

гарячим борцем за визволення трудящих з-під ярма капіталізму, але й прихильником «слов'янської взаїмності», звичайно, на демократичних основах. Царський реакційний панславізм в «тюрмі народів» з примусовою русифікацією був йому осоружний. Але шлях до визволення і об'єднання всіх слов'ян не був ні короткий, ні легкий. Слов'яни були розділені штучними політичними кордонами, роз'єднували їх спогади про колишні взаємні кривди, а головне, слов'яни не мали між собою тісних зв'язків і недостатньо знали одні одних.

Зближенню слов'ян на ґрунті науки і літератури мав служити заснований в Празі ілюстрований журнал «Сльованскі пшеглєд»*. Запитаний про думку в справі програми нового видання, Франко написав редакторові Адольфу Черному, що журнал повинен служити справі прогресу і не треба в нім друкувати нічого, що могло б зачіпати національні почування будь-якого слов'янського народу. Так і сталося. Журнал, його редакція і співробітники трималися єдино правильного становища рівноправності всіх одинадцяти слов'янських народів. Іван Франко вмістив в журналі кілька статей, зокрема в перших же номерах друкувалася його велика і незвичайно цінна розвідка про стан і розвиток української літератури. Деякий час він одержував чеський ілюстрований журнал «Светозор».

В українських журналах І. Франко постійно інформував читачів про новини чеської і словацької літератур і перекладав вибрані твори найчільніших чеських поетів, назову лише Врхліцького і Махара. Дуже сподобалася йому творчість славного сатирика Карела Гавлічка-Боровського**, твір якого «Хрещення Русі» видав у своїм перекладі окремою збіркою, а замість вступної статті до неї подав свій лист до Масари-

---

* «Сльованські пшеглєд» почав виходити в Празі 1899 року. – [*Т. Франко*].

** *Карел Гавлічек-Боровський*, Вибір поезій, переклад Івана Франка, Львів, Вид. Укр. Вид. Спілки, 1901. – [*Т. Франко*].

ка. Франко добре знав чеську мову (і словацьку), але тільки в слові, писати ними не відважувався, вільно читав чеські книжки і листи, до чеських діячів, одначе, писав по-польськи або по-українськи латинкою. З менших чеських діячів Франко особисто знав Соботку, що деякий час, подібно до Ржегоржа, жив у Львові.

В Словаччині Франко, на жаль, не встиг побувати. Востаннє проїздив територію Закарпаття і частину Словаччини в 1908 і 1909 роках, вже недужий. Тоді ще в Словаччині, як і всюди в Угорщині, панували мадярські барони, які поширювали людиноненависницькі теорії про «чисті раси». Ці расисти вважали себе «вищим класом», обраним народом, а слов'янам відводили місце десь на найнижчому щаблі суспільства. Іван Франко, проїжджаючи угорські землі, бачив з вікон вагона довжезні валки бідних заробітчан, словаків і українців, що йшли світ за очі шукати роботи, щоб не загинути з голоду. Всі симпатії великого гуманіста були на боці трудівників, людей фізичної праці, а серед «чистої раси» він бачив розклад*.

Немає сьогодні в колишній Угорщині ні сліду розбещеного панства, всіляких Естергазі і Тіссів, трудові люди взяли владу в свої руки і в нерозривній дружбі з народами Радянського Союзу будують нове, щасливе життя, споруджують величний палац соціалізму.

ІВАН ФРАНКО В ЛИСТУВАННІ

(*На основі архівних матеріалів*)

Іван Франко не писав щоденника, не залишив після себе і мемуарів. Збереглися натомість його численні автобіографії, які він складав для приятелів чи видавництв, пригадуючи найважливіші моменти свого життя, а більше із своєї творчості.

---

* «Чиста раса», оповідання, «Житє і слово», Львів, 1896, том V, стор. 129–142. – [*Т. Франко*].

Дуже цінним джерелом для біографа є *листи* письменника, яких він написав приблизно 6000, судячи по кількості адресованих до нього, що знаходяться в архіві. Може, на якийсь лист чи листівку Франко не відписав, але й на свої листи нерідко не одержував відповіді, про що часто скаржиться в збережених листах. Маємо їх понад півтисячі, вони охоплюють більш як дві третини його життя, знаємо з них, де і коли проживав, над чим працював і які мав плани, як відпочивав.

Багато адресатів, між ними і члени родини, написали *спогади* про великого письменника і батька. Чимало біографічного матеріалу міститься і в художніх творах Івана Франка, але використовувати його треба дуже обережно. Про це пише сам Іван Франко в листі до А. Кримського від 8/VIII 1898 року:

«Правда, повне вияснення моєї біографії з усією її „підноготною“ неможливе, тим більше що майже всі мої писання пливуть з особистих імпульсів, з чуття далеко більше, ніж з резонів, усі вони, особливо моя белетристика, напоєні, так сказати, кров'ю мого серця, моїми особистими враженнями і інтересами, усі вони, як я вже говорив, у певній мірі (не такій аляповатій, як се розумів Огоновський) є частка моєї біографії. На таку біографію ще не час, для неї я мусив би поперед усього написати свої „мемуари“, котрі бог зна чи будуть коли написані, та й чи варто їх писати.

Ви, розбираючи мої писання, мусите – здається мені – стати на іншім становищі, на становищі українсько-руської суспільності, котру мої особисті мотиви і імпульси нічого не обходять, для котрої важно тільки, що дає їй писатель, що в тім є здорове, корисне, а що ні».

Кожен біограф мусить знати основне: не поліпшувати і не погіршувати історію життя будь-якого письменника.

* * *

В листах знаходить відображення життя людини, коло її духовних інтересів, важливі моменти *побуту*, всілякі просьби і звертання.

На жаль, листи Івана Франка – юнака і підлітка – не збереглися, і про його хлоп'ячі роки довідуємося не з листів, а з оповідань збірки «Малий Мирон», що мають теж частково автобіографічний характер. Перші листи, які збереглися, не сягають далі 70-х років минулого століття і звернені до Ольги Рошкевич, в яку молодий Іван Франко тоді був закоханий. Тема тих листів – інтимні, любовні сцени. Є між ними кілька листів, писаних німецькою мовою. Це переважно стилістичні вправи, складені в різних тонаціях, часто з гумористичним забарвленням. Деталей побуту в них зовсім мало. Так само небагато говориться про життя поета в листах до редакції «Друга» і до В. Давидяка, одного з членів редакційного комітету.

В пізніших листах до різних адресатів знайшли висвітлення важливі події з життя І. Франка: навчання в Дрогобицькій гімназії, переїзд до Львова, мандрівка по студентських квартирах, спільні мешкання з товаришами, постійний брак грошей, відвідування університету.

Переломною подією в житті І. Франка був перший арешт його і його товаришів, але перебування в тюрмі відбилося широко не в листах, а в поезії – в «Тюремних сонетах». Дальші листи І. Франка могли б мати першорядне значення для точного означення, де проживав він кожного місяця і навіть дня, проте, на жаль, цього зробити не можна з двох причин: збереглася лише маленька частка листів дійсно написаних, і до того багато з них зовсім не датовані.

В кінці 70-х років І. Франко побував дуже коротко (жовтень 1879 р.) в австрійському війську, але пише про це неохоче і дуже мало (листи до М. Павлика і Ф. Вовка).

Важливим є період перебування І. Франка на селі, в Нагуєвичах, у 1881–1882 роках. Це було примусове перебування за вимогою поліції. З листів до Белея довідуємось, що письменник пас коні не тільки вдень, але часом і вночі, працював на полі, мерз на дощі, хворів на тиф. В цих листах І. Франко нарікає на брак товариства, недостачу освітлення, одягу, потрібних книжок, перевтому від фізичної праці. Скаржиться на часті відвідини жандармів.

Широко описує І. Франко свої кількаразові приїзди в село Вікно і роботу над архівом поміщика Федоровича (Франко був запрошений для впорядкування домашніх паперів і архівів цього поміщика). В цих листах Франко пише, що працював вдень надто довго, що не було біля нього друзів, навіть ні з ким було розмовляти, що був часто недужий.

Про своє одруження пише найбільше в листах до Олени Пчілки, про домашні справи листується з дружиною Ольгою і дітьми, коли попідростали. Обставини складалися так, що І. Франко не завжди мав змогу виїздити влітку на село разом з дружиною і дітьми. Хтось мусив бути дома у Львові. Отже, в листуванні знаходимо згадки про численні побутові деталі: як батько харчувався, як доглядав домашню птицю, як сушив фрукти. Приємними були спогади про перебування в горах, а також в гірських селах: Довгополі, Криворівні, Буркуті – курорті, ці спогади повні цікавих подробиць про життя гуцулів і про природу.

В 1908 році Франко занедужав і в листах, надісланих з курорту, описує своє перебування там, а пізніше (1909 р.) розповідає про відпочинок біля моря. Веселого тут, звичайно, мало. Але до останніх днів життя Івана Франка не покидав оптимізм і свіжість думки. Ні злигодні воєнного часу, ні матеріальні нестатки, ні напади ідеологічних ворогів не зламали його великого духу. В листах знаходимо цікаві місця, де він з приязню пише про увагу, яку виявили до нього солдати і офіцери російської армії. (Як відомо, під час першої світової війни у Львові деякий час перебували російські війська).

Великий письменник, що написав дуже багато високоцінних оригінальних художніх і наукових творів, знаходив час вести обширне листування з людьми не тільки різного стану, а й різної національності. Щоправда, тих іншомовних листів збереглося дуже мало. Далеко більше маємо листів до Івана Яковича, що ставився до них вельми дбайливо: збирав, оправляв і каталогізував.

Франкові листи поділяються на дві основні групи: *приватні* і *відкриті*. Останні – рід послань, звернень, адресованих до товариств, редакцій і осіб.

Перша група далеко численніша і являє собою велику цінність для історика літератури. В цих листах Іван Якович виступає як людина з своїми прикметами і хибами, пише щиро, деколи сердечно, деінде різко, просить, радить, повчає, часом кається, коротко дасть звістку про себе, докладно довідується про адресата, не забуває й його рідні. Після 1909 року письменник багато листів диктував, писали ж його сини Андрій, Тарас і Петро.

Значно дбайливіше писав І. Франко відкриті листи. Вживав для цього грубого дорогого паперу формату кварто, писав відносно чітко, великими літерами, ставив підпис і дату. Можливо, що деякі з тих листів переписував начисто з чорновика. Відкритими, по суті, є й деякі листи, адресовані приватним особам, наприклад, О. Партицькому і Л. Драгомановій. Ті листи дуже великі обсягом, і в них порушені справи, які ніяк не можна вважати за приватні.

Збереглося кілька спростувань І. Франка, звернених до редакцій часописів, проти наклепів на нього. Таких спростувань було, певно, більше. На вступі автор покликається на § 19 австрійського закону про пресу, що давав право ображеній в газеті людині вимагати від редакції вміщення спростування на тім самім місці і тим самим набором, яким була друкована пакостлива стаття.

Місцем, звідки І. Франко переважно писав листи, був Львів. Але на початку 60-х років писав з Нагуєвичів, під кінець і на початку 70-х – з Дрогобича. З Нагуєвичів писав теж листи в 1881–1882 роках, коли видавав з Белеєм місячник «Світ». Від квітня 1883 р. пише листи з села Вікно*, де перебував кілька місяців, зайнятий архівною працею: їздив ще туди при кінці 1884 р. і перебував до кінця січня 1885 р.

---

*Вікно коло Скалата, на південний схід від Тернополя. – [*Т. Франко*].

Після одруження Франко залишався на канікули звичайно у Львові, а дружина з дітьми їздила в Нагуєвичі, до Циган, до Завадова, Голобутова, Стрийського повіту, до Підгорок коло Калуша, кілька разів до Криворівні, раз до Довгополя над Білим Черемошем, двічі до Буркута. Іван Якович їздив деколи разом, але швидко повертався до Львова, або дружина з дітьми поверталася з канікул до Львова, тоді Франко на решту вакаційного сезону виїздив у гори до Кутів, Бергомета, Криворівні. З останнього села поштова печатка мала напис «Ясенів Горішній», бо Ясенів Долішній лежить над Черемошем, а поштовий будинок був поставлений над бистрим і шумливим потоком на краю села Криворівня. З усіх тих місцевостей писав І. Франко листи до рідні і знайомих. Там же й написав деякі свої літературні твори.

В 1893 році І. Франко ходив на лекції у Віденському університеті, здавав там же докторат по філології і з столиці Австрії писав листи на всі сторони. Найцінніші з них ті, де йдеться про докторат.

В 1904 році І. Франко, виїхавши в подорож до Італії, посилав картки з видами з різних місцевостей Австрії і Італії під різними адресами, в тому числі й до В. Гнатюка.

В 1909 р. письменник з сином Андрієм перебував в Ловрані, на узбережжі Далматії. В 1908 р. був на лікуванні в Ліпіку, в Хорватії. Пізніше, після повернення до Львова, Франко часто диктував листи, а писав син, передусім найстарший син Андрій, рідше – секретарі письменника. Але збереглися автографи Франка й з 1914 та 1915 років, писані карлючками, хоча й зовсім розбірливо. В одному листі Франко признається, що хоч тіло у нього немічне, ледве може ходити, але дух залишився сильний і бодрий*.

Величезна більшість листів присвячена книжковим і видавничим справам, а саме про друкування книг, віршів, опо-

* Лист до Якібюка, 1915 р. – [*Т. Франко*].

відань, брошур, журналів, перекладів, збирання і редагування матеріалів, оправу книжок, гонорар. Автор часто згадує про наборщиків, про плановані свої праці, переклади, про закордонні видавництва, книгарні, друкарні. В деяких листах торкається правописних справ. Говорячи про переклад «Фауста» з німецької на українську мову, признається, що дозволив собі вживати галицькі форми слів. Частенько в листах нарікає на брак літературної критики в Галичині. Докоряє Партицькому за невдалу критику його (Франкової) новели «На дні», а Борковському – за «Леля і Полеля». Пізніше критики боялися вже гострого Франкового пера і, пишучи про нові твори великого Каменяра, обмежувалися переважно сухими замітками бібліографічного характеру. Ширші рецензії писали зарубіжні критики, от як Жигмайло про «Бориславські оповідання» в «Киевской старине» 1906 року.

Франко мав слабе здоров'я, тому рідні, а потім вітчим посилали його до шкіл, а двох молодших братів залишили на господарстві. В листах Іван Франко часто нарікає, що болять його груди або голова. Кілька разів він хворів на очі, а від 1908 року слабість покорчила йому пальці на руках.

До М. Павлика писав у 1879 р. листи з війська, але не про самі військові справи.

* * *

Хочеться розглянути кілька питань, що стосуються І. Франка, саме на підставі аналізу листів.

Франко як письменник – така тема, безумовно, зацікавить всіх.

Іван Франко почав писати листи дуже рано, вже в гімназії. Звертався тоді до рідних в Нагуєвичах і Ясениці Сільній, до знайомих і до товаришів. Вже в VI класі гімназії Івась почав збирати власну бібліотеку, і, очевидно, головною темою листів були придбані книжки. Були це передусім видання класиків, отже, белетристика. Але вже у вищих класах гімназії Франко зацікавлюється соціологією, історією політичною

і історією культури і готується до вчительської праці. На жаль, ці юнацькі листи Франка не збереглися. Навіть із 70-х років маємо листів дуже мало, і з них лише деякі були друковані.

В листі до Давидяка від 13/X 1874 року Франко незвичайно щиро розкриває секрети своєї поетичної творчості і вводить свого сердечного друга в свою літературну лабораторію.

В листі до Давидяка бачимо ось такі основні прикмети творчості Франка: визначні твори писав у поетичному натхненні, екстазі; вже змалку був під величезним впливом народної пісенної творчості, і перший його друкований вірш мав заголовок «Народні пісні» (1874 р.); до своїх юнацьких творів ставився критично, ніколи не вважав їх за шедеври, а навпаки, завжди висловлював страх, чи підійдуть вони до друку; багато творів ранньої молодості, які пізніше визнав слабкими, власноручно віддавав на поталу вогневі.

В листі до Доманицького ділиться думкою про те, що його мозок дивно був неситий: нічим не міг заспокоїти жадоби знання і жагучої потреби поділитися з читачами своїми задумами.

Безперервно хотів збагачувати рідну літературу (лист до членів «Просвіти»), Численні критики робили Франкові докір, що він пише надто поспішно, не шліфує своїх творів, що розкидає сили на всі боки, що наживає собі зайвих ворогів. По суті ж, підстав для докорів не було. Такою була вже його вдача, і ніякі почесті ані достатки не змінили б Франка і не відтягли його від літературних занять.

Служіння трудовому народові ставив вище від прислужування всіляким партійним баламутам. Не міг зносити облуди, тричі сидів у тюрмі за правду і поступ, але в листах, писаних із тюрми, немає й сліду душевного надлому. Тюремні сонети повні бойового запалу.

Коли Партицький (український філолог буржуазно-націоналістичного напряму) в рецензії на оповідання «На дні» докоряв Франкові тюрмою і критикував не так твір, як особу

автора, Франко написав до нього грізний лист, повний гіркої правди і незрівнянний своєю щирістю, почуттям суверенності і пророчою силою передбачення.

«Патріоти» з «Діла» і «Зорі» всякими способами намагалися підкорити собі могутній талант Франка і примусити його до праці в «народовських» органах. Але Франко з обуренням відкинув їх пропозиції і в листі до дружини Ольги пише, що даремно Кониський хоче запрягти його до воза обскурантизму і не має права Коцовський докоряти йому браком патріотизму на підставі того, що Франко йде на службу до національних противників, тобто до поляків, і покидає рідний табір.

«Щодо уваг Коцовського, то ти просто скажи єму: а вам яке діло? Ви нам їсти не даєте, і мусимо самі о себе дбати. Велика мені польза з „Діла“. 30 гульденів місячно і всякі униження і свинства... Кониському подякуй за єго хлопоти, але заразом скажи, що нізачим єму трудитись і що примір „Зорі“ і заключеної за єго і Коцовського старанєм згоди повинен бути єму відстрашаючим приміром». (Лист без дати, мабуть, 1887 р.)

В листі до Партицького – редактора «Зорі» (1880 р.), Франко дає йому відсіч за його поверхову, навіть нечесну рецензію на оповідання «На дні» і стверджує, що в Галичині не існує справжньої літературної критики. Багато натяків на літературні справи знаходимо в листах до Белея, з котрим Франко спільно видавав місячник «Світ», хоч і перебував тоді переважно на селі, в Нагуєвичах. Майже в кожному листі Франко веде розмову про зміст номерів журналу, дає вказівки, як Белей повинен друкувати його праці, оригінальні і перекладні, оформляти його статті і статті, прислані до редакції різними людьми. Серед тих вказівок багато місця займають згадки про цензуру, здогади, що може піти до друку, а що ні, як обійти суворість цензора. З художніх речей найбільше згадує повість «Борислав сміється», друкуванням якої письменник особливо цікавився, згадує про переробку одного невдалого розділу, просить прислати йому коректуру надрукованих частин, щоб

міг писати дальші. Фінансові труднощі газети часто хвилюють письменника, він побоюється, чи встигне Белей повністю надрукувати повість. Тоді Франко занедужав і надіслав йому лише тимчасове закінчення повісті.

Менше є згадок про переклад «Фауста» Ґете, що вийшов 1882 р. окремим виданням. Франко хотів написати його українською літературною мовою, але допустив галицькі діалектні форми.

Розглядові поем Шевченка Франко присвятив цілий ряд статей і в «Світі», і в інших журналах.

Дуже дбав Франко про зв'язки з братніми слов'янськими літераторами і сам перекладав прогресивні твори чеських поетів Неруди, Гавлічка-Боровського, твори російських письменників-реалістів (Гоголя «Мертві душі») і російських революціонерів-демократів.

Серед усього листування Івана Франка полемічні листи складають немов окрему групу. Входять сюди не тільки відкриті, але й приватні листи. Франко був вродженим *полемістом*. Вже в народній школі сперечався з учителями (наприклад, з Телесницьким), потім з товаришами. Як студент університету, жив довгий час на одній квартирі з М. Павликом і провадив з ним безконечні суперечки. Погляди Франка на літературу – як сам він посвідчує – скристалізувалися в результаті завзятих суперечок. Одним з улюблених письменників Івана Яковича був І. Вишенський, визначний полеміст. Його творчості посвятив І. Франко ряд статей, монографію і поему.

З ким же і про що полемізував Франко?

У 1880 році полемізує з Партицьким за його бездарну рецензію і вказує, що це не стільки напад на оповідання «На дні», як напад на його (Франка) особу. Франко закидає Партицькому прямий донос. Принагідно висловлює парадоксальну – як на ті часи – думку, що всяка освітня робота в народі, в тому числі і праця Партицького як учителя, письменника і редактора, кінець кінцем вийде на користь соціалістам, бо

грамотні трудящі краще сприйматимуть соціалістичні ідеї, ніж буржуазні.

Особливо гостро полемізував Франко з редакціями польських часописів, що залюбки містили злобні вигадки проти українців, зокрема проти *радикалів*.

У 1890 році в листі до виділу (товариства) «Просвіти» Франко хоче знати, за що його тричі викинули з товариства, хоч він вчасно платив внески і весь час його твори були друковані в виданнях «Просвіти», особливо в календарях, і переважно безплатно. В цьому листі поет делікатно, але рішуче виступає проти заскорублості і злої волі, яку проявила проти нього деяка частина членів виділу «Просвіти» (націоналісти).

Цікаву полеміку веде І. Франко з селянином Микитою, агітатором, якому доводить, що його приналежність до попівського виборчого комітету нітрохи не зміцнить позиції радикального кандидата, а навпаки, така безпринципність скомпрометує кандидата в очах виборців.

Пишучи до часопису «Zeit» у справі баденівських виборів у Галичині 1897 року, І. Франко дуже дохідливо і з тонкою іронією плямує бездарні викрути Бадені, що був одночасно і прем'єром кабінету австрійських міністрів, і галицьким намісником.

У 1901 році з В. Білецьким, гімназійним учителем і видавцем, І. Франко диспутує на тему, чи драстичні (вульгарні) слова годяться до книжок, призначених для молоді.

Деякі листи можуть свідчити про те, як встановлювався світогляд Франка.

В листі до Ольги Рошкевич від 20/XI 1878 року він дуже докладно з'ясовує свій світогляд, що повинен був стати основою їх дальшого спільного життя.

Головною основою життя, розвитку і поступу народу І. Франко вважав його економічний стан. «Коли стан економічний плохий, то говорити про поступ, науку – пуста балаканина». Тут же І. Франко висловлює глибоку думку:

«Я переконаний, що велика, всесвітня революція поволі рознесе теперішній порядок а настановить новий».

Він пише, що обов'язком соціалістів є ширити між народом здорові і правдиві поняття. Тут же Франко радить Олі якнайбільше роздумувати над економічними проблемами і радить їй книжки для читання, між ними «Капітал» Маркса.

Цікаву, згідну з марксизмом, думку висловлює Франко про питання політичні.

«При соціалістичнім ладі, де всякі другі питання підпорядковані будуть питанням економічно-культурним, питання політичні – само собою розуміється – стратять велику часть своєї ваги». Далі: «Всякі класові привілеї і нерівності щезнуть: єдине джерело заслуги становить більша спосібність і більша, для громади корисна праця». «Я переконаний, що при такім ладі зможуть далеко скоріше і свобідніше розвиватися поєдинчі народності і що, значить, соціалістичний лад зовсім не протилежний *національному* розвиткові».

На шляху до соціалізму Франко вважає потрібним провести численні зміни і говорить, що це є обов'язок легальної соціалістичної партії.

Релігійні питання вважає найменше *спірними*, бо соціалізм основується «на неограниченій свободі личності під зглядом переконань, значить, не може видавати війни й релігійним переконанням».

Щодо подружжя, то Франко вимагає, щоб пара молодих людей була дібрана, тобто щоб їх темпераменти були схожими і любов була взаємною, і підкреслює, що молодята мусять мати перед собою спільну, високу, гуманну і чесну ціль.

Виховання дітей повинно бути вільне від усяких передсудів: моральних, релігійних і суспільних.

Про соціалізм Франко писав багато в листах до Уляни Кравченко (Юлії Шнейдер), але вона, боячись поліційних обшуків, понищила ті листи. Про це вона згадувала у своїх спогадах при передачі Франкових листів в архів Академії наук.

Виробивши собі ясний погляд на суспільні відносини, захопившись марксизмом, Франко залишився йому вірним на все життя, незважаючи на численні перепони, які ставив його діяльності весь табір галицької реакції. Найбільше шкодили Франкові українські буржуазні націоналісти. Після арешту Франка в 1877 році націоналісти усунули його з усіх товариств, де вони мали перевагу, вигризли з редакцій газет і журналів, а як приймали, то тільки тимчасово і для підрядної, низькооплачуваної роботи. Вони ж призвели до того, що Франко 10 років змушений був працювати в польській пресі. (Звичайно, робота в передовій польській пресі не є чимсь від'ємним у діяльності Франка. Але його співробітництво в польській газеті ці ж націоналісти знов-таки вважали відступництвом). Націоналісти вельми спричинилися до провалу Франка на виборах і до недопущення його до викладання в університеті. Про це часто І. Франко згадує у своїх листах.

В 1897 р., коли Франко залишив роботу в редакції польської газети «Кур'єр львовський», націоналісти вдали з себе благодійників, запросивши його на посаду редактора видань Наукового товариства ім. Шевченка. Франко вирішив працювати там, щоб мати можливість відстоювати свої погляди. Але в тих філологічних виданнях Франко був перевантажений технічною, коректорською роботою, а в самім товаристві поставили його на другорядні ролі, хоча знанням і талантом він перевищував усіх інших членів товариства.

Націоналісти вважали його за радикала, ворохобника. Свого соціалізму Франко ніде і ніколи не приховував, хоч формально не належав і не міг належати до соціал-демократичної партії.

Суспільно-політичні погляди Івана Франка почали кристалізуватися вже в кінці 70-х років, після виходу з тюрми, і знайшли яскравий вислів у листі до О. Партицького, одного з провідників «народовського» табору, засновника і редактора «Зорі». Лист Франка не датований і не підписаний. З листа

видно, що в Галичині вже почалася класова боротьба і дедалі глибшим ставав розрив між старшим поколінням «народовців», цісарсько-королівських прислужників, що посіли теплі місця, мали не раз по дві-три посади, – і між молодим поколінням, що тяглося до соціалізму. Франко належав до того молодого покоління, що несло в затхлу атмосферу галицького життя нові, прогресивні лозунги. Початкуючий письменник сміло іронізує зі старого вчителя і заразом редактора. Писанину цього професора Франко вважає пафосом брехні, а його світогляд – сліпим консерватизмом. Натомість соціалісти – за словами Франка – напруженою працею вироблять собі власні переконання і готові їх відректися, але під двома умовами: по-перше, коли б їх дорога показалася незгідною з природними законами загального розвитку, і, по-друге, з вічними людськими змаганнями до добра і загального щастя. Але якраз умови галицького життя дають об'єктивні причини для сильнішого розвитку, і його прихильники не мають підстави завертати назад, до чого Партицький хотів би їх спонукати своїми бездарними аргументами.

Обставини, як ми знаємо, примусили Франка співпрацювати зі зграєю «народовців», задовольнятися нужденним становищем коректора в «Зорі» і дописувача «Діла», писати безплатно оповідання до календарів «Просвіти» і терпіти всякі зневаги і поневіряння. Але Франко використовував цю трибуну для того, щоб висловлювати свої переконання і нести слово правди до читача.

Численні згадки в листах Івана Франка до дружини Ольги і до знайомих, а також в листах приятелів до Франка знаходимо про період співробітництва Франка в «Кур'єрі львовському».

Працюючи в редакції польського часопису, Франко реферував у нім переважно українські справи і писав правду, через що часто викликав ненависть обох дрібнобуржуазних таборів: «москвофільського» з «Проломом» і «Словом» і «народовського» з «Ділом» і «Зорею».

Працюючи в польській редакції і дописуючи до польських (і німецьких) часописів, Франко не покидав паралельної праці на ниві української літератури і дав їй в цей час такі шедеври, як «В поті чола» (1890 р.), «З вершин і низин» (2-е видання 1893 р.), «Украдене щастя», «Зів'яле листя», не згадуючи вже про високовартісні твори для молоді, як «Лис Микита» і інші.

Але і в польському таборі, тобто на роботі в «Кур'єрі львовському», Франко не міг довго бути.

Письменник з жахом прислухався до того, як польські націоналісти спекулювали прізвищем геніального Міцкевича, як фальшували його творчість (подібне робили українські буржуазні націоналісти з Шевченком), як витравлювали з неї все прогресивне. І він сміло жбурнув виклик польським шовіністам статтею «Поет зради» (1897 р.). Іван Якович, критично розглянувши поеми Міцкевича, насправді бив по шляхті. Він поважав Міцкевича, високо цінив його творчість і завжди вважав його великим сином польського народу.

Своєю статтею Франко викривав облудність польських націоналістів, дволичність ретроградів, що хотіли повернути колесо історії і всупереч інтересам польського трудового народу воскресити давню Польщу «від моря до моря».

Франкова стаття вдарила по реакції, мов грім з ясного неба. На Франка скажено накинулася польська реакційна преса, проти нього друкували і розліплювали образливі летючки, погрожували фізичною розправою. Але поступова польська молодь, хоч і дуже не численна, стала на оборону Франка. Не піддалися загальному психозові світлі голови з польського суспільства, до яких належав Бодуен де Куртене, професор Петербурзького університету.

В листі до нього Франко докладно з'ясовує свій виступ зі статтею, її мотиви і наслідки. В цьому листі від другої половини лютого 1898 року написано:

«Мотивом, який штовхнув мене написати статтю про Міцкевича, були ті явища моральної деправації, які виросли на-

глядно серед польського суспільства під час виборчої кампанії, під час виборів до сейму 1896 і до парламенту 1897. Гноблено українців і власний польський народ найбільш безглуздо, а рівночасно підношено крик у пресі, голошено з міністерських лав, що то українці гноблять і допускаються зловживань. Ломано і топтано всі можливі закони, а рівночасно стверджувано, що все відбувається легально... В тім усім для мене цікавим було тільки те одно – психічна організація тієї нації, котра так чутлива на найменшу власну кривду, а рівночасно потрапить кривдити, а принаймні хотіти кривдити іншу з таким виглядом, немовби це було само зрозуміле, немовби це була річ цілком природна в світі.

Зрозуміло, що я пошукав джерела того спеціального «національного» виховання і знайшов його (може, помилково) у таких геніїв, як Міцкевич і Красінський, з тією між ними різницею, що Міцкевич – більший поет, колоритніший і пластичніший, більш популярний від Красінського, мав вплив без порівняння більший. Я знав дуже добре, що пізніше в Парижі Міцкевич прихилявся до сенсімоністів і голосив думки підвищені, високо гуманітарні, але я знав також, що ті писання Міцкевича на польське суспільство не мали ніякого впливу і до останніх часів загалові поляків були невідомі. В своїй розвідці я зазначив, що Міцкевич на еміграції «ходив більш сонячними дорогами», ніж ходив у творах, що зродилися на Литві і в Росії».

Не менш гостро виступав Франко проти російського чорносотенства і шовінізму, що важким мороком, особливо у часи реакції, налягли на російську суспільність, душили всяку вільну поступову думку і люто карали її носіїв. Знаємо, яку завзяту боротьбу провадив благородний Бєлінський і його однодумці проти «Маяка» й інших реакційних органів правої преси. На зміну їм прийшли пізніше ще більш реакційні газети і журнали. Вони всюди нападали на прогресивну думку і накликали органи влади до репресій. В обороні тяжко гно-

бленого українства стала тоді передова російська суспільність. В листі до О. М. Веселовського від 19/03 1903 р. Франко вітає професора з ювілеєм його 50-річної праці і з признанням відзначає мужню позицію вченого в обороні трудових мас та пише до нього, між іншим:

«Та спеціально для нас, малорусів чи українців, ім'я Ваше подвійно дороге, бо, крім наукової праці над поясненєм також нашого, старого й нового, письменства, Ви ніколи, в найтяжчі для українства часи, не залишали зі свого високого становища подавати свій голос против темної сили, що в доктринерським засліпленню, кермована іноді ігнорацією й просто злою волею, силкувалася душити наш національний розвій, підрізувати його в найжизненіших, найелементарніших його функціях на шкоду не лиш нам, але й усій Росії. Ми в такі хвилини прислухалися до Вашого голосу і раділи тим, що той голос не втихав і ніколи не брав фальшивої ноти».

В листах можна знайти багато місць, де Франко пише про себе, про свою роботу. Вражає нас його незвичайна скромність, відсутність егоїзму і зверхності по відношенню до своїх співбесідників у листуванні.

«Я й зовсім не такий поет, як Вам, може, з моїх віршів видалося, але сухий книжник, котрий поезії складає раз на місяць, а день у день пише довжезні хрії про податки, і банки, і каси пожичкові, про статистику і економію і чортзна-що такого. Коли часом читаєте «Діло», то знайте, що всі статті найнудніші, такі, котрих женщини ніколи не читають, а мужчини мало коли розуміють, – що всі вони походять з моїх рук». (Лист до Уляни Кравченко від 1883 року).

Цілком очевидно, що лист писаний в жартівливому тоні, але правди в нім багато. Письменник писав переважно про економіку. Ці статті зовні сухі й нудні, але вони теж робили свою корисну справу. І трохи далі в тім самім листі:

«Якби яка женщина – не дай Боже – мене любила і задумала, хоч би й з найбільшим талантом, оспівувати *мої сірі очі*,

і мою скулену поставу, і свої медові хвилі зо мною, – то Бог мене побий, якби я її вірші не кинув в огонь...»

Подібний опис знаходимо в «Маніпулянтці» (розділ III), де портрет Семіона Стоколоси до певної міри відбиває постать самого автора.

«А він, хоч ще молодий, ходив згорблений і немов розломаний, мав лице широке, вистаючі вилиці, вид якийсь налякання і непевний, блукаючий вираз очей, ніс розплющений і руде волосся».

Здобувши в школах і самотужки величезні знання, І. Франко ніколи не був зарозумілий з цього. Свої знання, досвід і письменницький хист він повертає на службу трудящим, просвіщає, повчає, організовує людей праці на боротьбу за свої права проти експлуататорів і «власть імущих». Друзів переконує, вмовляє, старшим лагідно звертає увагу на їхні помилки. Але не замикає очей на суспільні і національні болячки. В листі до Доманицького (історика і літературознавця ліберально-буржуазного напрямку) гостро картає своїх земляків-галичан за відсталість і відірваність від народу.

Та найгострішим суддею самого себе був він сам. Довго не міг собі простити, – як про це пише М. Павлик в листі до Драгоманова, – легкодушного плану, що хоче писати для інтелігенції, а не для хлопів. Довгі роки ставився критично до свого юнацького твору «Петрії і Довбущуки» і не хотів його перевидавати. Зробив це аж на схилі літ, на докучливі прохання видавців і лише після ґрунтовної переробки всього твору. В однім з недатованих листів до Белея Франко пише, що скомпонував один розділ повісті «Борислав сміється», але пізніше побачив, що то «гіпс», і мусив переробити.

В листі до Олени Пчілки (1886 р.) І. Франко ставить під сумнів свій критичний хист, тому що він буцімто більше артист, синтетик і керується скоріш темпераментом, ніж холодним розумом. «Тим-то я в своїх судах ніколи й міри належної удержати не вмію і завсігди мушу гримнутись лобом о якусь

крайність». Коли Франко писав цей лист, мав усього тридцять років, але вже міг похвалитися значним доробком не лише літературним, а й критичним. В цьому листі він хоче делікатно відмовитися від рецензування творів Олени Пчілки, яких занадто хвалити не міг, а гостро критикувати і не було за віщо, і ніяк не годилося. Відмовлявся, посилаючись на те, що він ніби не фахівець.

Проте виключна скромність не означала смиренності. Ніколи не схилявся перед противником Франко і пристрасно відстоював свої погляди. Під час першої світової війни старенький Франко мав непохитну віру, що страхітлива імперіалістична війна більше принесе користі українському трудовому народові, ніж шкоди (лист до Якібюка, 1915). Недуга геть зв'ялила його тіло, але дух залишився бадьорий і сильний. В останні дні життя Іван Франко героїчно відбив наступ чорних сил (попівства), що хотіли за всяку ціну намовити його до покаяння, домогтись, щоб він осудив свої «безбожні» погляди і діла.

Окремо слід зупинитися на мові листів Івана Франка.

З родинного дому і з рідного села Нагуєвичів виніс він знання *бойківського* діалекту. Це була його справжня рідна мова, якої він ніде і ніколи не цурався, якою думав і розмовляв з братами, знайомими, земляками, підгірськими селянами. Тим же діалектом були складені твори народної словесності, якими Франко вже змолоду захоплювався і почав їх записувати. Він їх завжди високо цінував, а в старших роках досліджував науково і видавав. Бойківський діалект в своїй основі був для Франка розмовною мовою, в якій він пише в молодості листи до сердечних приятелів, особливо до Івана Белея, що був також бойко, родом з Войнилова біля Калуша. Близькими друзями Івана Франка були також Василь Лукич (Левицький) і М. Павлик (гуцул з-під Косова), до яких також пише частково діалектом.

Той діалект залишив великі сліди у перших творах І. Франка, як «Баляды и росказы», «Петрії і Довбущуки». Діалектні

слова і форми дуже пошкодили Франковому перекладові «Фауста» Ґете 1882 року. Навіть перше видання «Лиса Микити» в 9 піснях (1890 р.) було ще написане майже все діалектом, і Франко цілими роками працював і мучився, щоб затерти діалект і переробити мову віршованої казки на загальнолітературну. Це, однак, йому не вдалося, найліпшим доказом чого є факт переробки «Лиса Микити» поетом Максимом Рильським.

І все ж з листами, писаними діалектом, по живості і безпосередності не можуть зрівнятися ніякі пізніші листи Івана Франка. Слід сказати, що в його листах знаходимо багато діалектизмів а, крім того, не менше російських слів, бо він добре знав російську мову, читав російські твори в оригіналі, перекладав їх. Так само є й польські слова та німецькі. Зустрічаються й латинізмі та французькі фрази.

В листах Івана Франка (і інших творах) попадається багато германізмів і німецьких слів. Вплив школи і широкої лектури не пройшов безслідно.

Чим пояснити, що мова Івана Франка така строката, забарвлена діалектними та іншомовними словами?

Це вже, мабуть, такий звичай визначних філологів, що люблять в розмові і письмі користуватися словами і фразами з різних мов, хоча не гірші, часом і кращі словечка та звороти є в рідній мові.

Це специфіка мови листів, а ніяк не прикмета ранньої мови Франка взагалі. Адже вірші писав він народною мовою, без чужоземного баласту. Так само перші бориславські оповідання і новели в збірці «В поті чола» писані відносно чистою мовою. В першій редакції «Лиса Микити» було дуже багато діалектних слів, форм і фраз, але не іншомовних. Поема виразно була призначена для селян, потім авторові здалося, що вона змістом і тоном підійде для дітей шкільного віку, і він видрукував її в «Дзвінку». Автор повинен був виправити у віршах мову, що для школярів, читачів «Дзвінка», не зовсім

була відповідна, але за іншими справами не встиг цього зробити. А вже збірка «Коли ще звірі говорили», зразу призначена для дитячого журналу, була написана чистою літературною мовою.

Та й мова публіцистичних статей І. Франка, призначених виразно для селян і друкованих у популярних органах «Народ», «Хлібороб», «Громадський голос», «Житє і слово», вільна від варваризмів.

Інша справа з листами. Тут і автор, і адресат переважно друзі, близькі товариші, рівні освітою, і можна не дуже соромитися з висловами. Пишучи листа, молоді інтелігенти не могли або й не хотіли, – вольному воля, – передбачити, що ці їхні твори будь-коли будуть друковані. Отож насичені ці листи не тільки чужими словами і зворотами, для них вповні зрозумілими, але й не цураються вони діалектних та арготичних словечок, конспіративних, ба навіть дуже драстичних, що прямо не підходять до друку.

ІВАН ФРАНКО І АНТИЧНІСТЬ

Всебічно освічений, тонкий знавець всесвітньої історії, Іван Франко глибоко поважав культуру минулого. Ще навчаючись в Дрогобицькій гімназії, він захоплювався безсмертними творами грецьких і римських авторів. В одному з листів до М. Драгоманова Франко пише: «Гомер, Софокл і Таціт, читані в гімназії, зробили на мене сильне враження, а так само біблія, котру я читав почасти в старослов'янському, а почасти в польському, тексті, і я почав дещо перекладати з тих авторів. Виїжджаючи з Дрогобича, я віз із собою кілька книжок, записаних своїми роботами. Були там і оригінальні складання – вірші любовні (патріотизму я тоді ще не знав), драми й оповідання віршовані, але головно були переклади: «Антігона» й «Електра» Софокла... дві пісні «Одіссеї»...

В передмові до «Петріїв і Довбущуків» автор також пише про свої гімназійні часи і між іншим і про захоплення

античним світом: «У вищій гімназії попри досить багату позашкільну лектуру я писав також досить багато віршами і прозою. Між іншим переповів я віршами початкову історію Риму до часу Тулія Гостілія... переклав також «Антігону» та «Електру» Софокла, цю другу з польського перекладу Малецького... Мабуть, у п'ятій або шостій класі я, крім різних драматичних планів, писав по-польськи віршовану драму «Югурта», як шкільну задачу для професора Петра Париляка, а також уривок драми «Ромуль і Рем» німецькими віршами, як шкільну задачу для професора Рішко». І далі: «Розуміється, нічого з тих писань я не друкував, а рукописи один за другим попропадали з моїх рук, окрім двох записів...»

В університеті І. Франко, як відомо, був студентом філології античної й української.

З того часу збереглися колоквіальні і семінарські свідоцтва, які показують хід, обсяг і результати його праці. З них ми бачимо, що він вивчав Софокла і Горація, Плавта і Арістотеля, Гомера і Евріпіда, Лізія і Фукідіда.

З часом І. Франко знеохотився до античної філології. Докінчуючи після довгої перерви університетські студії у Відні, 1892 – 1893 рр., віддався більше славістиці і здав 1893 р. докторат у проф. *Ягича*, відомого славіста (хоч, здаючи докторат, Франко вибрав як другу іноземну мову саме латинську), та все ж інтерес до студій над античною культурою і літературою не покидав його до кінця життя.

У своїй багатій бібліотеці І. Франко зібрав понад 370 книг з античної філології. Переважають між ними тексти латинських і грецьких класиків у різномовних виданнях, є й такі екзотичні автори, як Еліян, Марцеллін, Лактанцій. Крім того, знаходимо численні, також у різних мовах, переклади, коментарії, статті, монографії, підручники. В картотеці особистої бібліотеки Івана Франка під рубрикою «Античність» фігурують навіть «Римські трагедії» Шекспіра. Скільки книжок пропало, позичених приятелями і не відданих, – годі сказати.

Мабуть, не випадково два його сини Андрій і Тарас вивчали в університеті класичну філологію. Сам або спільно з синами Іван Франко вже в старшім віці перекладав на українську мову твори античних літератур. Грецьку і латинську мови знав так добре, що при перекладанні рідко заглядав до словника.

Чому І. Франко знеохотився до античної філології, про це пише в німецькій газеті «Zeit», 1903, № 167, в статті «Wie ich dazu kam? Eine Erinnerung»*.

«Було це 1875 року, коли я, зелений абітурієнт з провінціального міста Дрогобича, яке не вибивалося ні своїм духовним рівнем, ні товариськими відносинами, ні взагалі будь-як, прийшов до Львова в університет. Львівський університет не був тоді ніякий світильник у царстві духа; що більше, його можна порівняти з закладом для культури безплідності в духовій сфері. Ще сьогодні беруть мене холодні дрижаки при згадці про педантичні і безглузді лекції Венцлевського, Черкавського, Огоновського, про тяжке пережовування мертвої книжкової вченості, про те рабське дотримання друкованих зразків і словесних формул. Один з найздібніших учителів того часу Ф. Зрудловський мав звичку після того, як перейшов на пенсію, щоразу, приходячи до нового товариства, рекомендуватись так:

„Я є той Зрудловський, що протягом тридцяти літ забивав памороки молоді римським правом, а коли нарешті прояснилось мені в голові, то не мали мене за злочинця, а тільки за божевільного".

Інші, більш безглузді панове, не втратили свого розуму, але пережовували спокійно і з святою повагою свою пашу аж до свого блаженного кінця».

І. Франко віддає багато часу редагуванню античних перекладів, рецензуванню їх і власним перекладам.

У 1883 році він редагує переклади, здійснені О. Шухевичем, пише передмову.

---

* «Як я до цього дійшов? Спогад» (*нім.*). – [*Т. Франко*].

Про свою редакторську працю І. Франко пише, що в перекладі Шухевича поробив деякі *зміни*, а саме: наскільки міг, зміст очищав від полонізмів та деяких церковних форм.

В тому ж 1883 році в журналі «Зоря» була вміщена докладна рецензія І. Франка на переклад «Антігони», здійснений Петром Ніщинським. Автор як епіграф дає уривок з оборони «Антігони» (стор. 23), де вона ставить неписані божі закони вище від людських розпорядків. Цю тезу скріплює ще гейнівським віршем:

Es ist eine alte Geschichte,
Doch bleibt sie immer neu,
Und wem sie just passieret. –
Dem bricht das Herz entzwei, –

і пише далі, що «та боротьба між двома ідеологіями ведеться перед нашими очима. Людина, що служить двигачем і представителем вищої ідеї, гине в нерівній боротьбі з пануючою кривдою, але сама її смерть стаєсь торжеством ідеї, і кривда, дійшовши до крайності, упадає сама з себе, через консеквенції власного засліплення». Потім подає зміст «Пролога» і пише про переклад:

«Уступ цей переклав П. Ніщинський взагалі дуже гарно, хоч багато місць, може, навіть з конечності, мусило вийти в перекладі дуже ослаблених і розводнених супроти оригіналу».

Рецензент цитує місця з перекладу П. Ніщинського, для порівняння подає свої прозові і доводить, що деякі вірші у П. Ніщинського не тільки водянисті, але й невірно перекладені. Та й більше їх виходить у порівнянні з оригіналом. Так, в «Пролозі» Софокла всіх віршів 99, у Ніщинського – 134. Ніщинський додає від себе рядки, наприклад: «Любо та весело лежати в могилі», де такий зворот мовний і неправдивий, і непоетичний. І далі:

«Хори Софокла, належачі до найкращого і наймогучійшого зо всего, що коли-небудь створила лірична муза, переведені

у П. Ніщинського загалом слабо, а перший хор навіть дуже слабо».

Автор рецензії цитує те місце і подає свій переклад довшими віршами і римованими подібно, як у Ніщинського, а крім того, ще й дослівний переклад прозою.

Потім переказано дальший зміст трагедії і дана оцінка:

«Сей перший акт, переведений П. Ніщинським справді по-майстерськи, і найкращі місця показують нам наглядно в П. Ніщинськім великого знавця духа нашої і старогрецької мови».

Як зразок перекладу Франко подає славну відповідь Антігони, поставленої перед обличчям Креона:

Я думала так, що укази твої не настільки
Могутні, щоб ними ти міг обходити закони
Неписані, божеські, тверді, сам будучи смертним.
Я знаю, безумною, певне, тобі я здаюся, –
Та все ж вибачай! Я дурна перед дурнями тільки!

Рецензент бачить і в сучасному йому житті паралелі до нещасної долі Антігони: дівчат, які ідуть на погибель без сліз, без зітхань.

В листах до Олени Пчілки (1885 р.) І. Франко цікавиться її перекладами творів класичних авторів і при тій нагоді висловлюється також про інших українських перекладачів. В листі від 29 жовтня 1885 року між іншим пише:

«А вже коли б конче хотіли Ви щось друкувати на свій кошт, то чи не краще б печатати хоч Іліаду, котру, як я чув, Ви перекладаєте? Признаться Вам, я дуже цікавий на той переклад, бо переклад Руданського, хоч цінний під деяким поглядом, мене зовсім не вдоволяє».

В листі до тієї ж адресатки від 4 січня 1886 р. Франко згадує про планований нею переклад Гомера:

«Що дієся з Вашими перекладами древніх класиків? Ви працювали щось над Гомером, і я дуже був цікавий на ту роботу, хоч, звісно, цікавостею, а не тим теплим інтересом, яким

я цікавий н. пр. на продовження «Світла». Признаюсь Вам, що проба Вашого перекладу з *Овідія* (Пігмаліон) мені зовсім не подобалась, то я й боявсь, щоб Ви не потратили лишньої праці над Гомером, на котрого зовсім удачний переклад у нас ще, мабуть, час не прийшов. Впрочім, побачимо, що покаже П. Ніщинський: він один до сього діла у нас спосібний, коли б трохи вірніше держався оригіналу і не давав нам „українізованого" Гомера, так як дав „українізованого" Софокла. Впрочім, переклад „Навзікаї" в „Ниві" в тім згляді поступ супроти „Антігони".

Невідомо, чи наслідком цього листа, чи з яких інших причин Олена Пчілка покинула перекладати Гомера, її переклади з цього стародавнього класика не друкувалися і рукописи в архіві також не збереглися.

З цих листів бачимо, які високі вимоги ставив Іван Франко перед перекладачами.

У 1894 році вийшла у Львові хрестоматія «Взори поезії і прози для класи пятої ц. к. шкіл середніх під редакцією д-ра К. Лучаківського». Тут ми знаходимо переклади з античних літератур, які належать перу Івана Франка.

В II розділі «Оди і гімни» – До корабля (ода Горація, 14, До Арістія Фуска (I, 22), До Аполлона (I, 31), До Хромія Айтнеянина, переможця в перегонах на возі, Перша Йєменська ода Піндара, До Теміди, Гімн Піндара (стор. 134–140).

В IV розд. Думки і елегії – «Прощанє», елегія Публія Овідія, 3, стор. 169.

В V. Сатири – Причепа, сатира Горація, I, 9, стор. 172. Город і село, сатира Горація, II, 6, стор. 175.

VI. *Листи*. «Невірному другові» – лист Овідія в Понту, IV, 3, стор. 183.

До моєї книжки, лист Горація, I, 20.

Слід сказати, що як перекладач І. Франко творчо поставився до перекладу.

Якщо в «Прощанні» Овідія розмір оригіналу, а саме елегійний дистих, вповні збережений, то в «Причепі» вибрано ямбічний ритм замість дактилічного гекзаметра в оригіналі.

В 1894 році в травні «Житє і слово» було опублікувало зроблений І. Франком переклад трагедії Софокла «Едіп-цар». Потім цей переклад був випущений окремою відбиткою. До перекладу не додано вступного слова, лише під текстом знаходимо декуди *пояснення* назв. Діалоги перекладач передає новочасними ямбічними віршами по 5 і 5 ½ стопи, без рим, хорові частини – короткими ямбічними дактило-трохеями. При кінці трагедії Едіп промовляє чотиристопними анапестами.

Мова перекладу майже новочасна. Псують її дещо перестарілі, але в діалектах все ще вживані форми: «сли» замість «як», «коли», «якщо»; «мя» замість «мене»; «го» замість «його» і окремі не зовсім літературні слова.

Можна б сперечатися, чи треба було змінювати ямбічний триметр на новочасний вірш, складений тією самою стопою. Натомість приклад Ніщинського показує, що хорові частини краще виходять з правильним ритмом і навіть римовані. Старовинні розміри з їх довгими і короткими складами, різної форми віршами і неправильним ритмом і незвичні для нашого слуху, і важкі для перекладання. Думка штучно стиснена, переставлені слова утруднюють зрозуміння тексту перекладу і не відображають краси оригіналу. Тому-то зміну розміру хорових частин не можна ставити в докір перекладачеві. Докладністю, вірністю і красою перекладу І. Франко, сам прекрасний знавець і античних мов, і української, значно перевищує всіх попередників.

Що спонукало Івана Франка вибрати для перекладу із семи трагедій Софокла якраз «Едіпа»? Щоправда, вже були перекладені раніше «Антігона» і «Електра», але то були юнацькі

проби пера, непридатні для друкування. І чому назвав Едіпа царем, а не королем, князем, володарем, тираном?

Перекладача, напевне, привабило те, що в трагедії показано тип зарозумілого тирана, що хоче ніби полегшити нещасну долю пригнобленого народу, але винуватців тієї біди шукає не там, де треба. Засліплений, він не хоче бачити своєї власної вини. Вона поволі, невблаганно відкривається, а гордий цар Едіп скочується з вершини могутності на дно упадку. Мабуть, якісь паралелі до сучасного йому життя бачив Франко в цій античній трагедії.

Являє певний інтерес вступна стаття І. Франка до його ж перекладу оповідання Квінта Курція Руфа «Філотас». Опубліковано це оповідання у Львові в 1901 році.

В передмові – «Переднім слові» – перекладач пише про Руфа, що час його життя вже старовинні дослідники не могли точно означити, а новіші вчені визнають переважно, що це була доба імператора Клавдія. Десять книг «Історії Олександра Великого», написаних Курцієм, І. Франко не вважає історичною монографією, а скоріше риторичним твором, напівромантичною повістю. Далі пише: «Описуваний тут епізод, полишуваний на боці в підручниках старовинної історії (про нього, приміром, не згадує навіть Герцберг у своїй історії Греції в Онкеновім компендіумі), має, певно, деяке історичне значення, хоч його удраматизування треба покласти на карб пізніших письменників (потрохи й самого Руфа)».

Друга частина речення дуже загадкова: «та поза тим він має неабияку літературну стійність, а в наш час, з огляду на сучасні факти анархістичної «пропаганди ділами», він не позбавлений навіть спеціального сучасного інтересу. Факт, про який оповідає Руф, належить до року 330 перед Христом і мав статися на далекім Сході в Бактрії, де Олександр, власне, по великих трудах звоював Дарієвого сатрапа і вбивцю Бесса і дав війську, стомленому важкими боями, дев'ять день супочинку».

Про заговір Філота(са) пише досить докладно, ідучи в основному за Руфом, радянський історик С. І. Ковальов*. В цій роботі читаємо історію опозиції проти Олександра Македонського серед високопоставлених осіб і про Філоту:

«В 330 році, коли армія перебувала в Афганістані, виявлено змову на життя Олександра, причому в ній якось був замішаний Філота. В якій мірі він безпосередньо брав участь у змові – ми не знаємо. Але відомий факт, що коли Філоту сповістили про змову, він про це не сказав Олександрові. Це кинуло на нього сильну тінь, і тому що Філота вже давніше був відомий своїми опозиційними виступами, то Олександр вирішив використати нагоду, щоби розправитися з опозицією. Філота був відданий до військового суду, засуджений на смерть і страчений».

Невдовзі після того за наказом Олександра було вбито і старенького батька Парменіона, визначного і заслуженого полководця.

Які конкретні причини й обставини українського життя в 1901 році керували Іваном Франком при виборі якраз цієї теми до перекладу – важко сказати; але натяк на них є в «Переднім слові».

Сам Курцій виразно пише, чому Філотас не користувався повагою серед македонського війська. Передусім це був розбещений панич. Войовничу жилку він успадкував від батька, не бракувало йому й хоробрості, і як начальник кінноти він не раз відзначився в боях. Але був дуже гордовитий, звисока дивився на селян і простих солдатів і, де міг, тягнув для себе різні речі. Військо невдоволено спостерігало, що Філотас возить за собою в походи вози, повні всякого добра, а для вершників часто не хотів давати коней. Самого Олександра найбільше обурював факт, що Філотас відрікся рідної македонської мови і в розмові з земляками вживав перекладачів. Його часта опо-

---

* *С. И. Ковалев*, История античного общества. Греция, Ленинград, 1937, стор. 325–327. – [*Т. Франко*].

зиція проти Олександра, а потім змовчання про замах вичерпали Олександрову терпеливість.

Ті самі хиби, що їх мав Філотас, завважував І. Франко також у деяких діячів українського суспільства, особливо в Галичині. Перекладаючи старовинне оповідання, І. Франко немов застерігає слабодухих, що їх може стрінути доля, подібна до кінця Філотаса.

Для повноти наших уявлень про зацікавлення Івана Франка античністю слід згадати про переклад зробленого ним уривка з поеми Себастіана Кльоновича «Роксоланія». (Уривок цей був надрукований в читанці для 3-го класу в 1908 р.). Твір польського письменника, крім мови, мало має спільного з античною культурою, але треба визнати, що Кльонович, описуючи столицю Західної України – Львів, – у дечім наслідував античних класиків. Метою автора було: описати красу українських земель, які польська шляхта вважала частиною Великої Польщі, і заохотити земляків, щоб жвавіше і в більшій кількості поселялися на тих землях. Іншу мету мав перекладач: показати, що і в давніх часах були в Західній Україні прекрасні околиці і що це визнавали чужі люди, між ними і Кльонович, сам родом з корінної Польщі.

У 1909 році в серії «Універсальної бібліотеки» була опублікована в перекладі І. Франка одна з найкращих перлин світової літератури «Амур і Псіхея» Апулея. «Амор і Психе, міфологічне оповідання, переклав І. Франко з латинської мови». Універсальна бібліотека, Львів, без року. Відозва до читачів на обкладинці позначена 1909 роком.

Між іншим, Іван Франко не згадує ніде в передмові, що твір спочатку перекладав його син Андрій, що той переклад батько пробував виправляти, але потім покинув це робити і вже далі диктував свій власний переклад, який і був виданий друком. Це свідчить про високу вимогливість І. Франка до перекладів. Його не міг задовольнити дилетантський підхід до справи.

Переклад Івана Франка загалом зроблений вдало, хоч мова місцями архаїзована і подекуди відчувається стиль фольклору або галицьке забарвлення. В ряді місць вжито вульгарні вислови для передачі латинського «адультеріум». (Принагідно слід зауважити, що цих вульгарних висловів в перекладі Андрія не було).

В четвертій книзі «Літературно-наукового вісника» за 1910 рік надруковано уривок з поеми «Мелеагер».

Що спонукало І. Франка взятися до героїчного епосу в гекзаметрах і чому він не докінчив його – важко сказати. Може, читачі сприйняли його надто холодно або друзі в приватних розмовах висловили критичні зауваження, і це знеохотило автора. А почав він обробляти популярну тему про Мелеагра і Аталанту, сповнений настійного бажання збагатити українську літературу, щоб вона не виглядала надто бідною в порівнянні з іншими літературами.

Як бачимо, І. Франко багато перекладав античних авторів (слід згадати ще новознайдену сцену з комедії «Менандра» (1911 рік), «Симпозіон» Платона (1912 рік), уривки з «Історії Геродота» (1912 рік), окремі твори Алкея і Сафо (1913 рік).

Сапфона дякує Музам, що своїм даром помогли їй здобути почесть між людьми (ур. 10), вона радіє, що її спів справляє втіху її милим товаришкам (ур. 11).

У зв'язку з розлукою з приятелькою бринять у деяких уривках поезій Сапфони песимістичні нотки.

Рецензії на переклади І. Франка з античних літератур, як правило, не появлялися. Перекладам взагалі не приділяли потрібної уваги; часто оригінальні твори непересічної вартості не могли дочекатися гідної оцінки. Мало було на Україні античних філологів, сильніших від І. Франка, а як, може, хто й був, то не знав добре україністики або не володів пером рецензента. Слід зауважити, що будь-хто до критики братися не міг, бо

боявся реплік з боку Івана Франка, знаючи, що доктор-перекладач мав гостре перо, ще й до того заправлене їдкою іронією. Так зокрема наразилися на прилюдний сміх рецензенти, що згадали «Лиса Микиту». Щоправда, було кілька рецензій, але це скоріше звичайні бібліографічні замітки з короткими виписками з передмов до перекладів або з іще коротшими похвалами. В зміст творів і в техніку перекладу не вникали, мови не розглядали.

Про вартість і значення античної культури Іван Франко пише широко і цікаво в своїй праці «Середні віки і їх поет» («Літературно-науковий вісник», 1907 р.), що як відбитка вийшла в Києві у 1913 році під заголовком «Данте Алігієрі», характеристика середніх віків, житє поета і вибір із його поезії, Київ, 1913, малої 8-ки, стор. VII–246.

У вступі автор використав передусім книжку віденського ученого Карла Федерна «Dante»*,1889, але, «окрім деяких цитатів... не перекладав із неї дословно нічого і в своїм представленю користувався також деякими іншими джерелами».

Ремінісценції із студій над античною культурою зустрічаємо в численних творах І. Франка, вони розсипані не лише в його наукових, але і літературних роботах. Так, одна збірка поезій має чисто латинський заголовок «Semper tiro» (1906 р.), окремі вірші: «Semper idem», «Vivere memento», рефрен, 1884 р. Серед поезій 80-х років є дві з латинськими титулами: «Ex nihilo» (Сповідь атеїста) і «Pontifex Maximus», переклад вірша Дранмора про римського папу. Але ж визбирати античні окрушини в велетенській спадщині визначного гуманіста і дослідити впливи не є метою нинішньої статті.

В листах Івана Франка трапляється дуже багато не тільки діалектних, але й іншомовних слів. Щоправда, філологи з давен-давна люблять користуватися чужими словами і час від

---

* Лейпціг, Берлін і Відень в серії «Поети і малярі», вид. Людвіга Льотара, том III. – [*Т. Франко*].

часу вміщають в речення якусь модну іншомовну фразу або крилате словечко.

Латинські слова й вислови в мові західних українців сягають давніх часів. Колись школи були латинські, особливо духовні і вищі: колегії університетські. Іван Франко вчився в класичній гімназії і в університеті записався на класичну філологію, та й взагалі українська молодь в ті часи ходила переважно до класичних гімназій, де латинській мові відводилося більше годин, ніж рідній. Очевидно, не всі гімназисти мали хист до філології, але при високих вимогах до латині – предмета, всі вони за вісім років навчання сяк-так опановували латинську мову, і можна сказати, що знання тієї мови серед галицької інтелігенції було загальне і всім зрозумілі були латинські слова, вислови і сентенції.

Подам ще кілька конкретних випадків впливу античних літератур на творчість Івана Франка; на деякі з них звернули мою увагу інші дослідники. Дехто добачає безпосередній вплив Езопа у славнім епізоді в «Лисі Микиті» про Лиса і Вовка в криниці. У Езопа замість вовка виступає козел, по спині якого Лисиця вилазить наверх із студні, а дурня лишає в западні, ще й при відході дає йому поради. Відгомін Софоклового «Едіпа-царя» відчувають деякі вчені* в «Основах суспільності» (1894–1895 рр.), мені ж він якось не впав в око. В притчі «Господар і вуж» із «Semper tiro» відкрито виразну паралель до байки Езопа під тим самим заголовком «Георгос кай офіс», тільки грецька байка дуже коротка. Навіть у «Мойсею» в притчі про дерева досліджено не тільки вплив подібного змістом оповідання з «Книги суддів», про який-то вплив у передмові до другого видання згадує сам автор, але й паралель до байки Езопа.

---

* Між іншим, Мушак Юрій, доцент Львівського університету від класичної філології. – [*Т. Франко*].

Безпосередньо з античних переказів*, а саме двірських пліток, почерпнуто зміст «Притчі про красу» в збірці «Мій Ізмарагд» (про Арістотеля, який піддався принадам двірської красуні Аглаї).

Своїх перекладів з античних літератур Іван Франко за життя встиг видати тільки малу частину. Значно більше праць досі лежать в рукописах, в архіві. Поділити їх можна, залежно від часу і способу написання, на три групи: 1. Юнацькі переклади і переспіви, проби пера, сьогодні перестарілі (1–45). 2. Переклади і оригінальні твори зрілого віку, писані ще здоровою рукою або руками секретарів, майже літературною мовою і правописом, близьким до сучасного (6–9). 3. Переклади і переспіви похилого віку, писані до весни 1913 р. рукою сина Андрія, потім інших секретарів і самим автором (10–20). Помітні два моменти: 1) в раніших автографах почерк менш виразний (найгірший у Феокріті), в пізніших письмо зовсім чітке; 2) в 1912–1914 роках написано було значно менше, ніж безпосередньо перед смертю в 1915 і 1916 роках до кінця лютого. Тоді повстали дві великі збірки «Старе золото» і «Аб урбе кондіта».

Важко сказати, що в кожному окремому випадку спонукало письменника вибирати для перекладу той чи інший античний твір. Очевидно, у всякій літературній праці домінуючим для І. Франка було бажання *збагатити* українське письменство цінними творами, оригінальними і перекладними. Зв'язок із життям був такий, що І. Франко, написавши замолоду багато геніальних творів, утомився і на старість відпочивав при перекладах. «Ab urbe condita» – Історія Риму в двох томах** – була, мабуть, данина спогадам з шкільних часів, коли Івась описав віршами як шкільну задачу – початкову історію

---

*Проф. Білецький О. І. висловив здогадку, що тема притчі зачерпнена із середньовічних фабльо. – [*Т. Франко*].

**Римованими віршами, з різних авторів, особливо з Діонісія з Галікарнасу. – [*Т. Франко*].

Риму. Про інші твори цього сказати не можна. Особливо неясно, як зародилася попередня збірка «Старе золото», де є твори маловідомих авторів на різні теми, часом далекі від життя, про Ероса та інші міфологічні постаті, і ще до того перекладені не з оригіналу, не з грецької мови. На деяких перекладах шкідливо відбилася надто велика поспішність: коструватий вірш, тут і там незвичний наголос, важливі слова залишені без усякого наголосу, а, навпаки, під наголосом стоять малозначні, службові слова, є гекзаметр «гіперметер» із зайвою (сьомою) стопою, є і слова паразитарні або – що гірше – написані так, що їх майже неможливо читати. Рукою Андрія були писані під диктант два такі гарні твори: «Бенкет» Плутарха і «Теогонія» Гесіода, що аж дивно, чому І. Франко не надрукував їх за життя.

Окремої згадки заслуговує оригінальний твір, не датований, що зачинається словом «Рим». Це драматична поема, очевидно, незакінчена, а з двома тематичними лініями, які автор повинен був пов'язати між собою, звести в одне русло і об'єднати біля головного героя. Про незакінченість поеми теж свідчить відсутність заголовка, бо автор, пишучи початок, не знав точно, в яку форму виллється цілість і який титул найкраще відповідатиме змістові.

В архіві І. Франка збереглися також не його переклади: переклад так званої «Гіпотези» (передмови чи конспекту) до «Лицарів» Арістофана, «Аянт» Софокла і «Гіпполіт» Евріпіда, всі, до речі, написані сином Тарасом.

Висновки

Кінчаючи гімназію, І. Франко ще не знав, яку дисципліну вибере собі в університеті: філологію чи соціологію; з обох цих ділянок знання він мав чималу бібліотеку. Зрештою, як відомо, записався на відділ класичної філології.

Надзвичайно нудне читання лекцій швидко знеохотило його до класичної філології.

Перший арешт переконав Франка, що його учительська кар'єра пропала.

Присвятивши себе професії журналіста, Франко все ж не залишає філологічних студій. Він виправляє переклади античних авторів, зроблені ним ще під час навчання в гімназії.

Для шкільного підручника перекладає поезії грецьких і римських класиків.

Готує до друку праці інших перекладачів (Шухевича).

Пише рецензії на переспіви і переклади класичних творів, відгуки.

Друкує переклад «Едіпа-царя»; пізніше дає зразковий переклад «Симпозіона» Платона з передмовою і важливими змінами.

Перекладаючи «Філотаса» Курція Руфа, зазначає в передмові, що цей твір має актуальне значення для галицьких відносин.

Слідкує за новинами класичної філології, відгукується на знахідку «Афінської Політеї» і «Третейського суду» Менандра, даючи в перекладі власний заголовок «Право дитини».

Антична спадщина залишила численні сліди в художній і науковій творчості Івана Франка, а також у його листуванні.

Під кінець життя І. Франко з замилуванням віддається праці над перекладами, як, наприклад, «Бенкет сімох мудреців» Плутарха, грецької антології «Старе золото», і вже буквально в останні місяці життя пише напіворигінальну віршовану хроніку Риму.

ДВА ОБЛИЧЧЯ
(фантаст і реаліст)*[24]

Сорок років минає від часу, як навіки замкнув очі Іван Франко, найбільший син галицької землі, трудівник і борець. Його твори давно стали власністю всього українського народу, дорогі вони й іншим народам Радянського Союзу, знають

їх далеко за межами Батьківщини, але сентимент для Батька залишився власністю найближчої рідні. Як син Покійного хочу поділитися з читачами своїми спогадами і рефлексіями.

Життєві обставини Івана Франка склалися так, що він мав немов два обличчя, дві душі. Вже сам побут його змалку був подвійний: селянсько-робітничий. Батько Яків[25], середняк, працював на ріллі, а крім того займався ковальством. Івась вчасно пізнав різні види сільськогосподарської праці, а при тому нераз забігав до Тата до кузні і бачив там зовсім іншу працю, також тяжку, а рівночасно термінову і прецизійну*. Контрасти між обома родами праці кидалися у вічі, будили думку і загострювали снагу відчувати також суспільні противенства. Там поле чи ліс, свіже повітря, купіль в потоці, веселе товариство ровесників, все в сонячнім сяйві, тут темна кузня, важкі удари молотів, огонь і сапання ковальського міха, поважні, ділові розмови селян. Непосидючий Івась не видержував довго в кузні, його тягло на простір.

Рідне ж його село Нагуєвичі (тепер Іван Франко)[26] відзначається неабиякою красою. Коли приїжджаємо від сторони Дрогобича, шлях біжить деякий час лісом, раптом закрут, хатки між садами, і ми вже в присілку, на Війтовій горі. Ліворуч таблиця: «Тут родився Іван Франко», нижче примітивний музей Франка (тепер у селі і в порядним приміщенні)[27]. В присілку всього кільканадцять дворів. З гори чудовий вид. Праворуч темна стіна старого ліса Панчужної, ліворуч, на схід сонця, ліс Радичів. Прямо внизу ясною лентою в'ється потік Звір. До села далеченько, треба йти півгодини «мурованкою» (шосе) попри розлогі пасовища, обабіч дороги. Поля положені переважно на горбках і всі належать до багатого колгоспу ім. І. Франка. Овид від півдня замикає довжелезний, покритий лісом хребет «Діл»[28]. Село подовгасте, розкинулося вздовж потока. Так само побудовані й сусідні села: Медвежа[29], Ози-

---

* Прецизійний – точний. – *Упоряд.*

мина (вже в Самбірщині), від сходу Ясениця Сільна[30], де Іван ходив до початкової школи, Попелі[31], Баня Котівська[32], містечко Борислав, Тустановичі[33], Трускавець. Останній це вже курорт з мінеральними водами, положенням і будинками ще гарніший від Нагуєвич.

Але і в ріднім селі мав Івась, званий теж Мирон[34], естетичних вражень доволі. Хлопці оповідали всякі історії, особливо пасучи коні вночі, про страховища, відьми, закляті скарби легендарних опришків і розбуджували фантазію цікавого Івана. (Подібну побутову сценку описав майстер Тургенєв[35] в оповіданні «Бежин луг»). Нахил до фантастики не покидає Франка все життя. Його письменська творчість роздвоєна. Починає фантастичною повістю «Петрії і Довбущуки» (1875)[36] з життя розбійників, а останній його великий твір «Мойсей»[37] також фантазійний. Але рівночасно пише теж шедеври реалістичного напрямку, з життя селянського і робітничого. Аналогічну двоторовість творчості, фантастику і реалізм спостерігаємо, між іншим, у Гоголя[38].

Зі села виніс Франко нахил до фантастики, з кузні і столярні – пошану до праці робітника.

Із спокійною мужицькою працею коло сіна можна порівняти працю Франка над неспішним матеріалом. Мов снопи селянин, молотив Франко газетні статті і не завжди встигав відсіяти полову. Писав про ті розвідки в листі до Климентії Попович[39], що поцікавилася секретами «Діло»-вої лабораторії: «Як знайдете в "Ділі" найнудніші статті, яких жінки ніколи не читають, а з мужчин мало котрий розуміє, то знайте, що це моя робота».

Але бувала у Франка і термінова праця. Оповідають, що повість «Петрії і Довбущуки» писав Франко під великим моральним тиском. Коли головний редактор і директор друкарні (хтось інший) не могли допроситися продовження «розбійників», приходив на квартиру Франка хлопчина з друкарні із свічкою (обов'язково з «пальним»!), стояв, мов чорт над душею, і присвічував, а Франко писав поночі.

Прецизії вимагала робота над віршами передусім; треба було точно обчислити кількість стіп, та й рими не можна пхати в стихи без розбору, будь-які, але й біля художньої прози також треба насидітися. Як муляр кладе цеглу попри цеглу рівненько, так і письменник групує події рівненько, один і другий примірює по горизонталі і по вертикалі, і вигладжують обидва, і не всюди дають першорядний матеріал.

Тематику Франкової белетристики можна згрубша поділити на дві головні групи: з селянського життя, з такими показниками, як «Гадки над мужицькою скибою», «Лесишина челядь», «Украдене щастя», «Великий шум», і з робітничого побуту: «Каменярі», «В столярні», «Бориславський цикл».

Очевидна річ, що й життя інтелігенції, до якої належав і сам Франко, знайшло в його творах правдиве відображення.

Як відомо, І. Франко поміщував спершу свої твори в «Друзі»[40], органі студентського товариства з москвофільською орієнтацією. Вже тоді знав він російських класиків, а Драгоманов[41] звернув ще спеціально увагу на російських прогресивних письменників. Іван Франко захоплювався їх революційними творами і явно признавався, що любить Русь і писання її духової верхівки. Тоді ж Франко пізнає глибше основи марксизму і працює в робітничих товариствах[42]. Але життєві обставини склалися так, що довелося 10 років пропрацювати «в наймах у сусідів»[43]. Згаряча була написана по-польськи стаття «Нецо о собє самим»[44], де І. Франко на основі непровірених чуток виводив свій рід від німецьких колоністів[45]. Докладні досліди показали, що мимо ніби чужого прізвища рід Франків був суто український. Згодом прийшло помирення між українським громадянством і наступив рішучий розрив з польським (1897)[46]. Гостра національна боротьба в Галичині вимагала ясного становища. Дві українські партії: радикальна, селянська,[47] і національно-демократична[48] – наввипередки намагалися перетягнути Івана

Франка на свій бік. Але Франко до кінця життя залишився соціалістом, прихильником діалектичного матеріалізму і атеїзму[49]. Хоч і працював в органах народовців і націоналістів для заробітку, але ідейно не дався перетягнути в їх табір і не був ніколи служакою буржуазних партій. Націоналісти здавна йому не довіряли, давали підрядні становища в газетах і журналах, вигризали з «Зорі»[50], не допустили бути послом до парламенту[51] ані викладати на університетській кафедрі[52], навіть інтригували проти нього в Наук[овім] тов[аристві] ім. Шевченка[53]. На це скаржився Франко нераз перед домашніми.

Але творчість «проскрибованого» Франка націоналісти хотіли забрати собі і перемалювати всю в національні кольори.

І ще в одній ділянці творчості заважили у Франка життєві обставини. Він був в одній особі геніальний письменник і великий учений. Мистецтво і наука сплелися у нього нерозривно. Пишучи художні твори, він пізніше сам їх аналізує і в дальших виданнях додає наукові передмови, де розглядає звичайно генезу твору, полемізує з рецензентами, повчає невіж і висвітлює головну ідею.

Хто читав життєпис І. Франка, знає сяк-так його твори, чув про гострі його виступи проти головних представників буржуазного ладу і бачив «Мужицького посла»[54] на сцені, той уявляє собі письменника якимсь силачем, борцем незламним і непохитним трибуном народу. Іван Франко замолоду дійсно був добре збудований і сильний, поки займався, крім умової, також фізичною працею, пізніше піддержував ще сили гімнастикою і спортами. І дійсно юнаком боровся завзято проти своїх і чужих, словом і пером, навіть сутички з поліцією і трикратна тюрма[55] не могли зламати його великого духа. Але із собою самим боротьби не видержав. Незвичайна обов'язковість і безперервна умова праця без відпочинку таки мусили вкінці підкопати здоров'я.

Пам'ятаю батька вже недужим на очі, як лежав у затемненій кімнаті[56]. Дома не боровся з ніким, а радше у всім усту-

пав мамі, що керувала домашньою господаркою і рішала про багато-немало важних справ. Проти її красномовства батько встоятись не міг. На ніщо здалися логічні аргументи, на ніщо полемічний хист. Батько часто вривав дискусію і виходив з хати. Від себе Франко багато вимагав, дома лиш помагав (нам, дітям, в науці), суспільство за промахи і недбайливість болюче картав, нам вибачав, часом накричав, рідко карав, сили і волі не проявляв.

Через різні інтриги, а головно із-за попередньої соціалістичної діяльності Івана Франка не допущено до викладання в державнім університеті, але й так був учителем усього народу, а своїми незабутніми творами вніс великий вклад у будову вселюдської культури. За життя Івана Франка, мужицького сина окричали атеїстом, але під кінець його життєвого шляху різні темні сили намагалися його «навернути». До одного з них сказав хворий письменник:

– То ви, отче, прийшли приготовити мене на смерть, а я закликав людей до творчого життя і праці, приготовляв до боротьби!

Вимагали від знесиленого, щоб відкликав усі свої антирелігійні твори, вирікся їх і осудив. Хотіли конче, щоби висповідався. Але велетень духа показався тут непохитним. Не чувся «грішним», відкинув покуту. Виразник віків і задивлений у віки, зрезигнував з величавого похорону «з участю численного духовенства». Дорожчі були йому симпатії всього трудового народу від ласки кількох чорноризців. На вічну дорогу не потребував від них паспорту. Своєю невсипущою працею на різних ділянках культури, своїми високо мистецькими творами він здвигнув собі ще за життя нерукотворний пам'ятник, сильніший від криці, і мав повне право сказати народові:

Я ж [весь] вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завзяттю;
І підеш ти в мандрівку століть
З мого духа печаттю[57].

Небіжка Австрія славилася цісарськими кіньми і свинською конституцією; шанувати простих людей, до того ж ще не німців, ніхто й не думав. Шляхетська Польща, що сягала від Балтики по річку Збруч, мала великопанські манери для вельмож і ціпами «перевиховувала» знедолених селян. Івана Франка, хоч він жив за австро-угорської монархії, засуджували польські суди, і польські старости не допустили його ні до сейму, ні до парламенту. Український трудовий народ і за цісарської Австрії, і за панської Польщі був безправний.

Над цим думав Іван Франко, син селянина і коваля. Він набідувався змалку і добре придивився до життя селян і робітників в капіталістичній державі. Передусім завважив він велику несправедливість і нерівність маєткову: один поміщик в селі має стільки поля, скільки всі селяни разом узяті; поміщик має ліси і пасовиська, а селяни тиснуться на вузеньких нивках; дідич мешкає вигідно в дворі, а мужики в тісних і нерідко курних халупах; пан живе в достатках, а трудівники працюють гірко «в поті чола», ледве на життя можуть заробити, ходять у лахмітті, голодують на переднівку. Буржуазна держава знала лише податки з селян стягати і рекрутів брати, а про потреби людей не турбувалася, навіть не дбала про те, щоб кожний мав працю. Школа в селі була маленька, а корчма (часто й дві) величезна. Лікарі були тільки по містах, і як приходила холера чи інша зараза, то люди по селах мерли, як мухи. В інших країнах, хоч би й в Австрії, люди з села бодай могли рятуватися заробітками. В Галичині навіть промисловості не було. Існували, щоправда, солярні і тартаки, себто лісопильні заводи, але туди робітників потрібно було мало. Коли ж у Бориславі й околиці в 60-х роках минулого століття почали більше добувати «кип'ячки» і воску і туди потяглися люди тисячами, то цей промисел для багатьох замість допомоги став тяжким нещастям. Сміявся Борислав і розкошував, але тільки панський. Багатіли спекулянти, а бідні люди, ріпники, крутили корбами

і млинкували повітря в закопи (шахти), лізли в вузенькі ями, справжні гроби, і гинули від обвалів, задушливих газів, вмирали, затоплені водою, від обірваного каната, від удару відром по голові. Про часті нещастя й жахливі злочини в Бориславі широко оповідали по селах, були там при «шибах» на роботі найближчі земляки Франка з його рідних Нагуєвичів, навіть його вітчим Гринь Гаврилик працював там деякий час.

Зацікавлений оповіданнями, Франко і сам часто їздив до галицького «пекла», як звали Борислав, особисто випробував шахтарську працю, розмовляв з робітниками, пізнавав їх життя, де міг, радив, застерігав, освідомлював. В понад 20-ти творах свого бориславського циклу Іван Франко описує Борислав, з болем у серці розповідає, як дико експлуатують капіталісти ямарів. Виразно говорить, що робітники, борючись наодинці, самопас, нічого не доб'ються. З язвою капіталу треба боротися спільними силами. Бориславські «побратими» показали, як треба починати організацію, як підготовляти страйк. Могли ж колись наші люди, йдучи дружно, громадою, оборонитися від монголів, як це дуже гарно описано в повісті «Захар Беркут». Виступаючи як один суцільний гурт, наші предки колись звели нанівець «панські жарти», але скасування панщини, або, як на сході звали, «кріпацтва», було тільки «великим шумом» і не принесло нашим людям справжньої користі, бо неграмотні і неорганізовані люди навіть самої конституції не вміли використати. Такий стан боляче відчували щирі друзі працюючого люду, передусім Іван Франко і його однодумці.

Стаючи до благородної праці в ім'я прогресу, революціонери, мов ті каменярі, лупали скалу народної темноти і будували шосейні дороги для майбутнього. Вогнистим словом закликав Франко земляків до організації, інтелігенцію заохочував до служіння народові, щоб і чулася, і була «другом громади». Франко бив у «дзвін» на сполох, щоб рятувати знедолених і дати їм у руки «молот» освіти і знання.

Гнобителям ненависний був Іван Франко і його однодумці. Пани хотіли його приборкати, кидаючи неодноразово в тюрму, фальсифікуючи подачу голосів, коли виставлялася кандидатура Франка, не допускаючи його до викладання в університеті. Але нічим не могли вони вбити волі Франка до боротьби. Він лишався незламним, разом з товаришами робив велику справу підготовки визволення. Він ніколи не був наодинці, навіть в найтяжчі часи, коли його переслідували і не пускали нікуди, – він у зв'язках з народом, що породив його, знаходив нову силу.

В 1905 році в Росії прогуркотів перший революційний грім. Іван Франко відгукнувся на цю видатну подію величною поемою «Мойсей».

Велика Жовтнева соціалістична революція почала нову еру в історії людства, пробила кріпость капіталізму.

Пролетаріат, взявши владу в свої руки, поміг селянству прогнати поміщиків і одержати землю. Фабрики і заводи стали всенародною власністю. Люди з запалом, керовані Комуністичною партією, перемагаючи розруху й інтервенцію, взялися будувати новий, соціалістичний лад. Галичині прийшлося довше ждати на визволення і возз'єднання. Тільки в 1939 році західноукраїнські землі об'єдналися із східними в одну УРСР і стали невід'ємною частиною могутнього Радянського Союзу.

Аж тоді на весь зріст була оцінена і вшанована велична постать Івана Франка, легендарного Каменяра, невтомного борця за поступ і щастя трудящих. З Франком почав знайомитися всесоюзний читач, а нині його знають і шанують у всьому світі.

Найважливіші його твори багато разів видавались масовими тиражами, мільйонами екземплярів, художні речі були ілюстровані. З'явилися добірні переклади на російську мову, потім на мови народів Радянського Союзу.

Вибрані твори Івана Франка (п'ятитомник) вийшли російською мовою тридцятитисячним тиражем, і все ж таки рецензенти визнають, що тираж цей явно недостатній. У 1956 році Держлітвидав України завершив випуск 20-томного видання «Творів» Івана Франка з перевіреним текстом і ґрунтовними примітками. Видавництво «Наукова думка» готує 50-томне видання творів великого Каменяра.

Ясна річ, що цифри видань раз у раз змінюються. Франка знають і люблять також у країнах народної демократії, перекладають його твори масово. Навіть в капіталістичних країнах з'являються переклади геніальних писань народного трибуна. Цифри видань за радянської влади весь час зростають. Вони величезні, і як вони красномовно свідчать про любов народу до поета-революціонера, про пошану до нього, ще раз говорять про те, в яких тяжких умовах йому доводилось жити, працювати і боротися.

Твори Івана Франка на Радянській Україні видані тиражем понад десять мільйонів примірників. Крім того, мовами народів СРСР вийшло близько чотирьох мільйонів примірників. Твори великого Каменяра виходять також багатьма іноземними мовами.

За життя Івана Франка вийшло тільки біля 4000 номерів загальним тиражем щось понад 100 000 примірників, а найкраща повість «Борислав сміється» навіть не була передрукована з журналу «Світ», не була випущена окремою книгою.

Дуже багато змінилося і в тих місцях, де народився і прожив своє життя І. Франко. Перейменовано на Івано-Франківськ місто Станіслав. Нагуєвичі, рідне село письменника, що знаходиться на відстані 16 кілометрів від Дрогобича, теж перейменоване на Іван Франко. Замість вузеньких нивок пишається там тепер колгосп імені Івана Франка. В селі побудовано велику школу, поставлено пам'ятник Івану Франкові. На місці, де він родився, є пам'ятна таблиця, а в найбільшім будинку села розташовано Музей Івана Франка. Експозиція

музею до ювілею 100-річчя з дня народження геніального поета значно поширена.

Меморіальний музей Івана Франка у Львові міститься по вулиці Івана Франка в будинку № 154. Цей будинок будував сам письменник і його сім'я. Експозиція цього музею перебудована, виданий великим тиражем «Путівник по музею» з численними ілюстраціями. В львівському музеї є 8 кімнат з експонатами.

На його зразок, очевидно, з деякими змінами, був побудований і влаштований Музей Івана Франка в Канаді за матеріалами, надісланими з Радянської України, подарованими заокеанським землякам.

Іменем Івана Франка названо багато вулиць, театрів, колгоспів, підприємств.

Вулиця Івана Франка у Львові, одна з найдовших і найкращих, постала з чотирьох колишніх коротших вулиць.

В столицю України перевезено в 1949 р. зі Львова особисту бібліотеку Івана Франка. В ній є за каталогом 6036 книг, ними користуються сотні дослідників.

Тут же зберігається в рукописному відділі неоціненної вартості архів Івана Франка і архіви інших українських письменників.

Твори Івана Франка, віршові і прозові, друкуються у всіх шкільних підручниках по літературі у всьому Радянському Союзі в оригіналі і в перекладах. Молодь вивчає життя і пісні великого демократа-революціонера. Художники малюють його портрети, скульптори різьблять його статуї.

До сторічного ювілею вийшов художній кінофільм про життя і діла великого Каменяра. Ще до війни, в 1940 році, готувався монументальний фільм на основі повісті «Борислав сміється», але в зв'язку з війною робота над ним була припинена. Добре було б зафільмувати повість «Захар Беркут», якою захоплюється читач. До речі, здається, є й сценарій, написаний кілька років тому і схвалений знавцями.

Перед університетом Івана Франка у Львові поставлений великий пам'ятник з фігурами і балюстрадами. Яка іронія долі! Ті люди, що не допустили Івана Франка до викладання в університеті, всі пропали, і нема про них доброї згадки, а університет носить прізвище недопущеного до викладання доктора філософії, і сам він у бронзі вестиме університет, чого не зміг зробити за життя.

Особливим виявом пошани до великого письменника і вченого є численні дисертації, в яких висвітлюються цікаві моменти його творчості, окремі питання і проблеми, зв'язки з іншими письменниками. У Львові з'являються видавані університетом збірники «Іван Франко», де друкують статті визначні франкознавці і дослідники.

Такої пошани удостоївся в Радянському Союзі майстер художнього слова, велетень науки, натхненний борець за права і щастя трудящих, вірний син свого народу, незабутній Іван Франко.

В ЛОЛИНІ[58]

– Знаєш, Славку, що? – запитав випускник Мирон свого молодшого товариша, якому давав консультації.

– Та звідки я можу знати? – відповів збентежений запитанням, трохи зарозумілий попович.

– Цих вакацій поїду до тебе на село, маю запрошення твого тата. Я ще не був в Лолині, хочу знати всю Бойківщину. Мушу всю її своїми ногами переміряти, – поділився з ним своєю радістю Мирон. Славко вже знав, що його батько запросив Мирона, бо писав про нього батькові багато хорошого.

– А сестру мою знаєш? – запитав Славко ніби між іншим, щоб розбудити цікавість свого репетитора.

– Як представиш, буду знати, – відказав спокійно Мирон.

– Але як будемо бавитися в Лолині! – підскакував зраділий Славко. – Я всі закутини села знаю. І ліси у нас довкола прекрасні, і повітря яке здорове! Квіти пахнуть на лугах, а від сіна чисто сп'яніти можна. І гостини у нас будуть! – не вгавав Славко, вчепившись за улюблену тему.

Закінчивши курс, обидва гімназисти невдовзі зібралися, взяли рюкзаки на плечі і гайда на поїзд. Минули Болехів і ще кілька менших станцій і зійшли з поїзда на станції Долина. За вокзальним будинком їх уже чекав старомодний фіакр з халабудою на випадок дощу. Фірман справив упряж на конях, і прибулі поїхали в гори. Пролетіли Вигоду і Максимівку, бідні верховинські села, де малі халупки, розкидані над потоками і по горбах, заховалися в вишневих і слив'яних садках. Зустрічали жителів цих сіл, убогих бідаків. Одяги нужденні, часто рвані, люди всі босі, обличчя переважно худі і бліді, багато зустрічних кашляло.

– Така чудова природа, а народ так гірко бідує, – промовив Мирон, коли минали поле з посадженою на ньому картоплею. Всюди видно було позгинані спини тих, що сапали, де-не-де чути було сумний спів.

– Народ лінивий і безпорадний, – сказав Славко те, що не раз чув з розмов між попами, – або земля вже не годна стільки ротів нагодувати.

– А панські роти добре годує! – докинув Мирон іронічно.

Між цими гірськими селами Лолин був як перлина, вирізнявся красою краєвидів, величчю лісів. І селянські хатки були ніби більші і якісь охайніші. Коло церкви на горбку пишався серед квітників парохіяльний будинок, за ним позаду зелений садок.

Фіакр зупинився біля ґанку. З вікон визирали жіночі обличчя. Потім показався й чоловік.

Родина попа Рошкевича була досить культурна, батько і мати з панськими манерами, дочки красуні й елегантно вдягнені. Мирон, у чоботах і в дуже дешевім одягу, сам рудавий, несмілий і до гостин непривичний, виглядав не дуже добре. Його шкільна мудрість тут взагалі не була придатною.

Під час обіду, поївши першу страву, Мирон встав з-за столу і почав ходити по кімнаті, на велике здивування хазяїв. Потім схаменувся і сів. Ледве закінчивши обідати, весь червоний від сорому, він негайно пішов із Славком оглядати село.

Літній селянин, їдучи возом, зачепив люшнею* Славка.

– Ти як їдеш? – визвірився на мужика «панич». – Чому не вважаєш? Чому сліпаки не протреш?

Селянин перепрошував і згинався в поклоні. Коли віз поторохтів далі, Мирон спитав свого супутника:

– І за що ти вилаяв селянина? Він же нітрохи не був винен! Чи тут у вас така мода говорити до всіх селян на «ти».

---

* Люшня – частина воза, дерев'яна деталь, яка зв'язує воза з полудрабкомю. – *Упоряд.*

– Такий звичай усюди в Галичині. Інакше не можна, – буркнув ображено Славко.

– Ох, ти дуже помиляєшся! – скипів Мирон. – Попробував би ти в моїм селі старшим людям тикати. Зараз почув би ти таке, що в п'ятах тобі стало б холодно. Та й у Косівщині люди заставили б шанувати їх вік.

Славко не відповів нічого. Вони мовчки пішли далі. Заходили до деяких хат, що були гарніші. Мирон завважив, що Славка тягло туди, де були гарні дівчата. А його, Мирона, тягло якраз до найбідніших хат.

– Нічого там нема цікавого, у тих бідняків, – казав Славко, кривлячи ніс, – а хвороби всякої легко набратися можна.

– А чи ти знаєш, що тих бідняків далеко більше, ніж багачів? Вони є підстава народу, і без їх освіти вся наша культура зависне в повітрі, ніби в школі на уроці, – відказував Мирон.

Славко здвигнув плечима, явно не переконаний.

Після вечері Мирон зустрівся з дочкою хазяїна Олею. Вибралися обоє у ліс, на прогулянку. Лолин – оточений вінком гір, вкритих чудовими лісами. Верховіттям шуміли старезні ялиці, стежка крутилася між дебелими стовбурами, часом перегнилий велетень перетинав стежку. На дні глибоких яруг, що грізно чорніли, журчав потічок, з берега часто не видний. Приємно було з лісового сумерку вийти на залиту сонцем поляну, вдихати на повні легені пахощі трав і квітів, пошукати грибів під впалими на землю голками смерічок, серед моху...

Ольга випадково знайшла два гриби в парі, що виростали із спільного кореня.

– Пане Мирон, чи правда це, що як двоє знайдуть гриби в парі, то й самі будуть в парі і житимуть щасливо? – сказала вона ніби між іншим.

– Щастя не лежить при стежці, за нього треба боротися, – відповів Мирон філософічно.

Далі йшли близько одне одного. Оля глибоко в ліс не заходила, а найближчі стежечки знала добре і їх найохотніше держалася. Коли посутеніло, проходжувалися лугами.

– Знаєте, Мирон, ви поступили при обіді нетактовно. Хто ж встає від столу серед страв? – запитала чемно, але так, мовби хотіла повчати.

– Перепрошую, я тепер сам бачу свій промах, – виправдувався Мирон. – Але де я мав навчитися доброго тону? Я це, одначе, виправлю. Навіть завтра.

Другого дня ввечері Мирон прийшов у столову з книжкою. Коли з'їли кашу з кислим молоком, домашні поцікавилися, що саме читає український студент перед випуском.

– Дуже гарна книжка, – сказав Мирон з повагою. – Мені позичив її один знайомий. «Что делать?» Чернишевського.

Присутні знали російську мову і попросили прочитати їм з книжки найцікавіші місця. Мирон читав довго, вимовляючи слова дещо по-українськи. Кожному припадало до вподоби. Книжка викликала пожвавлений обмін думок, але мало хто вірив, чи можна в Галичині здійснити мрії і сни Вірочки і її великодушні почини.

– Пане Мирон, – запитав піп з великою обережністю, – ви задумалися над тим, чи ті фантазії Чернишевського згідні з християнською релігією?

– Досі я не думав, – відповів Мирон переконливо, – але гадаю, що не суперечать.

– Пане вчений, а скажіть ви, на милість божу, – продовжував господар свій суворий допит, – чим соціалізм буде корисливий для духовенства, або, як ви зволите висловлюватися, для попів?

– Передусім духовні стануть незалежні від церковної влади, – пояснив Мирон, згідно з прочитаним і згідно з власним переконанням.

– А будуть здані на ласку селян та інших парохіян? Чи так? – докинув піп ущипливо. – Дякую за таку зміну, – докінчив з достоїнством і при тім з надзвичайною чемністю. Ще більше попсувати настрій мусила попадя.

– Миронцю, ще одно скажіть: при соціалізмі хто буде варити, прати і дітей няньчити? – питала улесливо, а при тім дуже хитро.

– Знайдуться знавці, охочі, – відповів Мирон коротко і тоном, що виключав дальшу дискусію в цій справі.

– Панство, ви навіть не сподіваєтеся, як швидко прийде той новий лад! – докінчив Мирон з ентузіазмом.

– Дивіться, аби ви його дочекалися! – як чотири гроші до копійки, додав один із присутніх.

В розмовах з Ольгою Мирон уникав любовного пустомельства, але не вберігся, щоб тут і там не похизуватися начитаністю і розумом, не притаманними для його віку. Делікатно висловлював думку, зовсім не прийнятну в цих колах, що інтелігенція повинна служити народові, а не старшувати над ним.

– Але чого ви так цікавитеся життям бідних селян?

Мені розповідав про це Славко. Адже ж ви самі хіба не з халупників і не з наймитів? – допитувалася Ольга.

– Я дома досить надивився на життя бідноти, знаю й багачів. Моє серце належить біднякам, і їм хочу все життя моє допомагати – і селянам, і робітникам.

* * *

Мирон і Славко дуже добре провели канікули, кожен на свій спосіб. Мирон ходив між селян, придивлявся, радив, повчав. Славка тягло більше до дівчат. Спільно зробили кілька прогулянок в гори. Ольга нерадо вибиралася в ці далекі подорожі.

– Мені ноги болять далеко йти. І пощо такий світ гнати? І що там на вершку гори цікавого побачу? Я маю дома інтереснішу роботу, – говорила вона.

Славко почував себе вдома, мов у раю, а Мирон нудився і тікав спати. Вечорами з радістю писав. З Олею ходив залюбки, розмовляли задушевно.

* * *

Одного разу батюшка Михайло запросив Мирона до своєї канцелярії, щоб у чотири очі поговорити про свого багатонадійного синка, улюбленця матері. З перших слів пароха Мирон зміркував, що говорити треба високополітично, з розмислом, вдягаючи думки в добірну літературну форму. Після кількох малозначних фраз господар дому обережно приступив до головної справи.

– Пане Мирон, як же там мій Славко, вчиться трохи чи лиш джмелів збиває?

Мирон подумав дещо, хоч це було зовсім непотрібно, та все ж надавало словам більшого значення, а промовцеві поваги.

– До найсильніших учнів Ярослав не належить, але не обов'язково вчитися з відзначенням, – сказав він.

– Свідоцтво він привіз, оцінки знаю, але чи дасть він собі раду в житті? – стурбовано спитав господар.

– В товаристві («Таких, як сам», – подумав Мирон) він не оскандалиться, за словом у кишеню не полізе (лаючи селянина), великої похвали заслуговує його сміливість (до дівчат), і, гадаю, добре житиме (попом, коли його щось лихе не з'їсть).

Батько не був психологом, думок Мирона навіть не старався збагнути, задовольнився сказаним, а будучи в добрім настрою, винагородив грішми репетитора за його цілорічний труд.

Коли Мирон виходив з канцелярії, зачепила його попадя.

– Ви, Миронцю, на який факультет хочете записатися? – допитувала ніби байдуже і мимохідь.

– Я про це ще не думав, маю ще рік часу, але найбільше тягне мене записатися на філософію, – відповів він.

– А я думала, що на теологію! – сказала матушка голосом, повним розчарування. – Не знаю, чи піде Ольга за філософа. Ви вже говорили з нею?

Мирон зніяковів при цих словах.

До кінця канікул він так і не поговорив з дівчиною.

– Прощай, Олю! – сказав Мирон під час від'їзду.

– Прощай, Івасю! – промовила Ольга з прихованим зворушенням в голосі.

І розійшлися. Не судилося їм бути в парі, але кохання жевріло ще довго і мало драматичний кінець.

НЕСПОКІЙНА МОЛОДІСТЬ[59]

1. Розгін

Кожна доросла людина була колись молодою. Молодість має свої права і відхилення, добрі сторони і хиби, котрі інколи видаються непростимими старшим, які вже встигли забути свої молодечі роки і вимагають від юнаків прикмет, яких вони самі замолоду не мали.

Молодість не проходить без кохання. Для поетів, у стилі Гейне, любов є першорядним джерелом особливого екстазу, званого натхненням. Деяких юнаків Амур окрилює, інших придавлює, ще інших ранить, часом зламає і навіть погубить.

І молодого Мирона не минула любовна принада. Ця недуга захопила його в найвищому класі середньої школи, якраз перед випуском. Тоді Мирон запустив буйну чуприну, справив собі фантастичний галстук, часто замислювався, пишався напущеним смутком.

На шкільній парті сидів неспокійно, на уроках не слухав, що говорив учитель, все писав якісь вірші або переклади, іноді й листи. Рідко викликуваний учителями, відповідав непогано, хоч далеко не відмінно. Товаришам при розмовах давав сумбурні, дивовижні відповіді.

В листі до коханої Ольги писав:

«Можете запитати Вашого брата, як я не раз ходжу майже: одурілий, сам не знаю, як це діється, але мої дорогі панове колеги не раз кидають ласкаво завваги, що я вже став цілковитим дурнем...».

– Кулию чи кулею? – раптом на уроці запитав Мирона шепотом товариш, шкрябаючи якогось листа.

– Пиши, як тобі краще виходить! – не подумавши, буркнув Мирон і дав юридичне пояснення: – Убитому байдуже, чим він був убитий.

Під час шкільної перерви товариш запитав Мирона:

– Коли був Віденський конгрес?

– Коли з'їхалися потрібні делегати і зібрався кворум.

– А чи була селянська революція в західній Галичині в 1846 році? – поставив Миронові запитання один учень, що не відзначався особливим розумом.

– Не було! – кинув Мирон коротко.

– Та як же ні? – з жахом перепитав поміщицький синок і додав: – Мазури панів різали!

– Але без злого заміру, – на диво спокійно пояснив Мирон і продовжував: – Тільки для показу, як би вони боролися за панську Польщу, чужих панів усували, зберігаючи своїх. Місцеві люди краще знали свого поміщика і не раз підкреслювали його доброту, просячи прихожих «майстрів»: «А поволі кго рзній, бо то добри пон бел!»* Щоб іще нажився на цьому світі! Отож бачиш, дорогенький друже, не було нічого страшного ані революційного: так, як би курей потрошили або рибу чистили. І для уряду ті селяни були лояльні.

– Який є логарифм синуса 45 градусів? – питав безнадійний математик.

– Подивися до таблички логарифмів! – приязно порадив Мирон.

– Чи goraco це прислівник чи іменник?

– Залежить від учителя, як захоче, так і буде.

Товариші кивали головами, довідувалися про здоров'я, давали поради.

– Ти що такий ходиш, як замотиличена вівця?

---

* А помалу його ріж, бо то добрий пан був! – [*Т. Франко*].

– Може, ти хворий? Піди ж ти до цирулика*! Хай або зуба вирве, або кров пустить!

– А може, візьми липового квіту!

– Пусте говорите, лиш «сильна з моцною» може його на ноги поставити! – радив досвідчений практик.

І всім їм разом відповідав Мирон, сентиментально зітхаючи:

– Я хворий коханням!

– Не розпачай і серцю волі не давай! Ходи до нас, не бійся! Не плач, а смійся, – скромно запрошував його в гості товариш-поляк.

– А як же ти сідатимеш до іспитів? – питав товариш, сам слабо підкований.

– Сідатиму, як усі інші, за алфавітною чергою, а здаватиму, як доведеться, – відповів Мирон і додав бадьоро: – Мінерва допоможе!

І до Олі навмисно писав невпевнено:

«Матура** недалеко, і я, як звичайний і дійсний, але ніяк не привілейований дурень, хоч колись і кмітливий був, ледве її пролізу».

– Ти, як ітимеш додому, не заточуйся, щоб люди не думали, що ти чесний пиячина, – порадив товариш, тупий в науці, але гострий на язик.

І все ж, попри всякі жарти, всім було ясно, що Мирон, звичайно, вчена голова, «стратив голову» і не може позбирати думок.

2. Запізнення

Вулицями Мирон ходив блідий і, вживаючи популярного порівняння, можна сказати, хитався, мов на полі билина під вітром.

---

* Цирульник *(діал.)* – перукар, фельдшер, лікар без диплома. – *Упоряд.*

** Матура – іспит на атестат зрілості. – *Упоряд.*

Одного разу, переходячи вулицю, мало не попав під колеса фіакра.

– Або йди як люди, або зломи карк! – загарчав люто візник.

Іншим разом Мирон штовхнув дівчину з відрами води.

– Ти як лізеш, мано якась? – обізвалася не зовсім делікатно дівчина.

В іншому місці, біля будівництва, Мирона мало не переїхала тачка.

– Агій! – крикнув робітник, що пхав тачку. – Іде, як сновида! Сліпцун якийсь і глухман! Певно, з села вихопився, темний мужик!

І цей фольклор не дав Миронові задоволення.

* * *

На квартиру, де проживав наш герой, прийшов молодший товариш Славко, у якого Мирон був репетитором.

– Не знаю, чи зможу з тобою сьогодні лекції перечитувати! Нездужаю, – промовив Мирон розбитим голосом.

– То, може, йди до ліжка! – піклувався дбайливий гість.

– Але ж гарячки не маю, – відповів Мирон.

– Ще й яку маєш! Може, не в градусах, але в поведінці, і знаю, хто тебе так підтяв!

– Хто ж би такий? – довідувався Мирон таким тоном, ніби йшлося про когось із знайомих хлопців.

– Не хто інший, як моя сестра. Але скажу тобі відразу і зовсім щиро: надаремно, Іване, ходиш, марно ніжки б'єш!

– Чому? – запитав Мирон сумовито.

– Не віддадуть за тебе Олі ні батько, ні мати, та й сама ледве захоче! Начитаність, і вченість, і навіть найбільша поетичність нічого не варті, якщо кавалер не має хліба і нездатний до практичного життя. Дай собі спокій з тою дурійкою, а то ще при матурі перевернешся, а слабші за тебе поздають!

Мирон важко зітхнув. На Славкове базікання не відповідав ні слова. За хвилину насилу витиснув із себе апатично:

– Витягай книжки! Буду тебе перепитувати.

Це заняття він закінчив з трудом, без запалу і без користі.

Другого дня Мирон мав неприємну розмову з хазяйкою.

– Паничу, а ви коли, прошу ласки, за квартиру заплатите? Вже другий місяць мовчите і нівроку вам! – заговорила господиня до Мирона ніби лагідно, але приховуючи злість і гнів.

Він спершу оглянувся, ніби думав, що до когось іншого звернені ці загадкові слова, потім, подумавши, відповів дуже поважно, мов оракул:

– Іже не посідающий, не може і не возімет права платити. Я ще вам мзду добре воздаю. Подивіться на других! Як собі постелиш, так і виспишся. Ви як мені стелите, що я ночами спати не можу? Паки і паки глаголю вам, ви одержите сугубо по заслузі і згідно ваших потреб! Нехай пані не мислять, що перед матурою ніяких видатків не має абітурієнт, яко благ і человіколюбець. Амінь!

Хазяйка не змовчала і хорошим резолюціям Мирона протиставила свої пропозиції, що, на жаль, не надаються до друку.

– З такою бабою хіба солдат може вести дискусію, – відрізав нарешті Мирон і пішов геть.

* * *

Однієї погожої теплої неділі в червні Мирон думав, що без Ольги зовсім збожеволіє. Рвався до Лолина, але холодний розум зупиняв його. Мирон падав на ліжко і замислювався.

На книжки не міг дивитися, і ні до чого не тягло в науці.

Раптом майнула блискуча ідея:

«Вчора кликали мене товариші йти ловити рибу на Тисьменицю. Збираються в столярні рано. Може, ще встигну!»

І схопився, мов вітер.

Ще застав друзів. Деякі були з вудками, інші з сітями, а решта – з голими руками. Мирона обрали командиром.

– Хлопці! Сьогодні будемо змагатися! Хто піймає найбільше риби, не на штуки, але на вагу, той дістане як премію цілий кілограм цукерок. Всі мають зложитися грішми, – запропонував він.

Товариші засміялися і весело рушили в дорогу. Ішли з криками і жартами, безжурно співали і часто без такту. На передмісті по болотяній дорозі пробиралися стежкою, гуськом по сяк-так утоптаній стежці під хатками. Побачили, що посеред дороги загруз по осі візок, навантажений брудним ганчір'ям. Худа шкапа ніяк не витягне. Обдертий погонич-єврей кричить, вйокає, грозить батогом, пхає, але нічого не вдіє.

– Ану, хлопці, роззуймося, штани підкотимо, поможемо воза на сухе витягти! — заохочував Мирон своїх товаришів.

І сам перший дав приклад. За ним пішли й інші. Швидко витягли візок з калабані і ще пхали деякий час, поки фургон міг їхати самостійно.

Візник не знав, як і дякувати чемним гімназистам і їх ватажкові.

В Тисьменици хлопці помилися і скупалися, потім прилаштувалися ловити рибу.

Мирон ще з двома товаришами ловив рибу руками в прибережних ямах, між корінням верб. Але Миронові і тут пошкодила розгубленість, спричинена любовними помислами. Не він одержав першу премію, але свою лепту перший положив.

Після прогулянки, фізичної роботи і рибальських вправ Мирон спав дуже добре.

3. Вершина

Щоб зменшити віддаль між Лолином і Дрогобичем, потім між Лолином і Львовом, Мирон і Ольга весь час листувалися, явно і тайно, нормальним письмом і конспіративно, за допомогою лимонного соку.

Щоб на людях без сорому закохані могли обійматися, вже в сивій давнині Купідон винайшов танці. Цю форму Оля опанувала давно і непогано. А Мирон відстав від неї на все життя, навіть умовлянь коханої дівчини не послухав. Хоч як уклінно просила – так і не навчився танцювального мистецтва.

В листі від 1878 р. Оля називає Мирона «дерев'яним кавалером» і радить, як має він тієї хиби позбутися:

«А бо й є! Пане добродію, навчіться сеї зими добре танцювати, бо я приїду до Львова на бал, тож аби Ви вміли. І ангажую Вас до першого кадриля, як не буде там Вашої богданки»*.

* * *

Найважливіші події з життя, свої думки, рефлексії, спогади, плани і сумніви Мирон із точністю хроніста клав на папір, надавав їм форму листа і адресував до Ольги в Лолин або Іваниківку.

Спочатку переписувався з нею по-німецьки і на «Ви, Пані». По-німецьки писав стилістично досконалі, немов домашні вправи, з дидактичною метою, щоб Ольга навчилася краще німецької мови. Отож у цих листах описові частини були переплетені запитами і вигуками, красувалися там всякого типу речення: часові, причинові, умовні, наслідкові. Під невинною формою граматично-стилістичних вправ приховувалася любовна ідея: як би зблизитися з коханою. Адресатка також не заперечувала проти цього, навіть більше, ставила це як головну мету кореспонденції. Філософські й ідеологічні справи її менше цікавили, так само численні запитання вважала чисто риторичними і залишала без відповіді, а била в одну точку, як би найшвидше бути їм разом.

З цієї причини листи Ольги були менші розміром, слабші з погляду стилістики, убогі змістом, а все ж повні чарів простоти, щирості і наївності.

Якби хто спостерігав збоку, то йому здавалося би, що молодята, які переписуються між собою, скидаються на рибалок. Але не можна було взнати, хто на кого закидає вудку: чи міський молодець на сільську пастушку, чи вона полює на незламного рицаря, який, начитавшись книг і пізнавши життя, прагне боротьби.

---

* Богданка – люба дівчина, дама серця, наречена, суджена. – [*Т. Франко*].

* * *

Вони хотіли переконати одне одного – Мирон про потребу служити народові і виступити на прю із соціальним лихом, красуня про конечність спільного життя, яке ставила умовиною, без котрої не можна...

І були щасливі. Але радість не буває суцільною і не триває довго. На Мирона звалилася біда. Мати Ольги заборонила дочці, такій невинній дівчині, листуватися з таким небезпечним спудеєм, голова якого повна протидержавних ідей.

В кінці травня 1875 року Мирон писав гіркого листа.

«Коли отож не може бути інакше, то я увільняю Вас, хоч дуже нерадо і з важким серцем, від цього обов'язку, – але це право задержую собі, хоч і дбатиму, щоб не надто часто докучати Вам своїми листами».

Надійшла матура (екзамен) – жах для слабих учнів.

Миронові, одначе, кінцевий іспит зійшов несподівано добре. І на цей раз виручила надзвичайна пам'ять. Але він ще затримався в Дрогобичі, хоч ноги і руки рвалися в гори. Мусив зачекати, поки всі колеги здадуть екзамени. Та й без традиційного обіду така важлива подія ніяк не могла обійтися. Пройшли екзамени, і виявилося, що не всі склали. Ті, що провалилися, або, як тоді казали, були «репробовані», не з'явилися на банкет – не пускав сором. Інші матуристи в найкращих одягах зійшлися до найкращого в місті ресторану на першу спільну, не тайну вечерю.

Як кінь, випряжений з воза, не відразу починає гасати і копитами гупати, так і молодь мала ще залишки шкільної дисципліни, не зразу хлопці почали шаліти. Але вже почували себе вільними від шкільних правил, не давив їх мундир, не боялися начальства.

– Товариші, чи будемо вибирати старшого? – ревнув бас.

– Не треба! Нє хцеми! Мум тайфель! – загули голоси.

– Надоїли нам старші в гімназії! Геть льокації! Тут ми всі рівні! Всі товариші: чи форцуг (відмінник), чи куйон (посередник)!

Взялися до страв, пили добірні напої, лиш посуда бренькотіла і все вище пнявся крик. Від мішаних напоїв розв'язувалися язики, вже дехто почав зачіпати офіціанток. Інші затягали пісень, але без диригента вони обривалися.

Мирон довго просив слова, друзі ледве стихли на пару хвилин.

– Товариші! Ви подумайте, ми тут востаннє разом, скоро розійдемося, і кожний житиме сам. І хто з вас знає, куди його доля закине і кому який здійсниться план. Та одного не треба забувати: вигодував нас народ.

Зчинився гамір, і залунали голоси:

– Мене мама годувала!

– Я сам їв! Не народ, а батько й мати годували.

– Варила кухарка!

Мирон, не збитий з пантелику, закінчив гучно:

– І йому повинні ми служити! І знов знявся страшний шум.

– Вношу тост за народ! – вигукнув Мирон. Всі радо наповнили чарки і вихилили до дна.

Потім промовляли ще інші товариші, говорили дуже коротко, збивалися від реплік і проголошували заяложені тости.

Могутньою хвилею зривалися різномовні співи, притягали до себе охочих і покривали сваволю балачок, дедалі голосніших.

Кришталева чаша, срібная креш!
Пити чи не пити, все умреш! –

заливалися тенори, гуділи баси, вимахував до такту самозваний диригент.

Мілосьць цєн зкгубіла і дзєвчина, –

лунала польська пісня з іншого кінця залу і губилася, заглушена сильним:

Гаудеамус ігітур, ювенес дум сумус!

Відомий в усіх країнах студентський гімн мав неабияку силу. Хіба не кожен із співаків прагнув стати студентом університету?

Новизною теми і бадьорою мелодією захопила присутніх російська застольна, тоді ще мало відома і співана тріо:

Проведемте, друзья, эту ночь веселей!
Пусть студентов семья соберется тесней!
Выпьем мы за того, кто «Что делать?» писал,
За героев его, за его идеал!

Ради веселості дехто пробував співати весільних, але не клеїлося, не всі знали, та й жіноча прислуга втікала від цього.

Після вина, як травка весною, пробивалася свіжа пісенька, ледве чи народна, хоч невідомого автора:

Дай, дівчино, нам шампана, ми з шампаном і з тобов
Прогуляєм ніч до рана, бо в шампані є любов!

Свідоміші хлопці, та ще й танцюристи, не пили багато, бо в тому ж локалі, в затишній кімнатці, грала музика, були дівчатка. Де ж є молодий чоловік, якого не тягло б до танців? А в них головну роль все-таки грають ноги. І немає гіршого скандалу, як підкоситися і бабацнутися при краков'яку чи коломийці!

Весела гутірка добігала кінця.

На прощання всі заспівали «Ой місяцю, місяченьку».

– Треба... ще кук-ку-дись пі-пі-ти, – плутав язиком сп'янілий юнак до другого, також нетверезого.

– Адже Ва-ва-вакх зав-зав-завжди... йде ру-ка-ка в ру-ку з Ве-ве-ве-нерою, – доповнив товариш рештками, що ще держалися макітри, старовинної міфології.

– Товариші! Колеги дорогі! – розпинався якийсь «Прометей», себто передбачливий. – Не розходьтеся ще, ради Зевеса!

Всі затихли, зацікавившись просьбою.

– Ухвалім іще, де зійдемося через 25 років! – волав «Прометей».

– В нашій гімназії! А хтось з учителів, той, що житиме, прочитає каталог! – горланив бувший старший по восьмому класу.

– І з жінками приїздіть, друзяки! І в той саме день, що нині! – докинув Мирон. Думка про Олю не йшла йому з голови.

Розстаючись надовго, деякі й навіки, заспівали ще всі хором:

Уплива шибко жицє,
Як поток, плине час!
За рок, за дзєнь, за хвілєн
Разем не бендзє нас!

Бенкет вичерпався.

Починалася нова доба життєвої прози, для декого праці і боротьби, для інших животіння.

* * *

Бажаючи хоч трохи визволитись із страхітливих оков невблаганного Кроноса, Мирон і Ольга часто не ставили дати на листах. Але час летів блискавично вперед, і треба було поспішати за ним. Заглядаючи в майбутнє, Мирон наважився написати батькові Ольги листа, в якому просив його ласки віддати за нього дочку Ольгу:

«Я хочу просити Вас о руку Вашої дочки панни Ольги; чуюся в силі ущасливити Вашу дочку, оскільки це буде в моїй силі».

Батько довго не відповідав, і на цьому справа з освідченням затрималася.

Ідучи вдруге до Лолина, Мирон узяв з собою, певно для сміливості, друга Міська, товариша із спільної квартири, між бойків гуцула. Це був фанатичний прогресивний юнак, аскет, відпорний супроти дівчат, до того ж стихійно не любив попів.

Про перебування цих двох приятелів у Лолині Ольга пізніше згадує:

«Ах, Івасю мій любий, де поділися ті наші давні лолинські вечерки, коли то був з нами пан Павлик. Все, бувало, заведем

якусь займаючу бесіду або хоч лиш бавилися, але все не здавалося мені таким нудним, як тепер».

Дивна була у Мирона скромність, певно, вроджена або й набута. Та ще й намагався він стати перед іншими у гіршім світлі, навіть принижувати себе. Ця риса виявилася в численних листах до різних осіб, не бракує її в листуванні з Ольгою.

«Я, може, видався Вам нудним, нетовариським, несмілим, або, як говорять, – німим і дурним, але судіть самі, я не одержав майже ніякого виховання, ніякої сердечної і дбайливої опіки батька й матері, чужий і самітний між чужими людьми, так виростав я».

Такою ж самітною і чужою серед рідних почувала себе і Ольга. Вона писала Миронові:

«Чому я далеко від тебе? Мені нудно, бо я сама і все мов чужа посеред товариства. Агі, чи видиш, Івасю, який Ти вплив маєш на мене? Але не дивуйся, миленький, і прости, бо від півгодини я в злім гуморі, так мені щось усе не до вподоби».

Щоб Ольга не дуже страждала і не сумувала, Мирон радив їй зайнятися літературою.

За його порадами Ольга збирала етнографічні матеріали в Лолині, на його просьбу перекладала деякі твори Золя.

Мирон постійно писав Ользі про свою літературну працю і плани, про великі успіхи і мізерні заробітки.

Глибоко кохаючи Ольгу, Мирон щиро розповідав їй в листах про все, про свої прагнення, про свої політичні погляди. Їй, майбутній подрузі життя, він не соромився писати про свої наміри, ділився з нею найпотаємнішими думками.

Але сильний в художньому слові, Мирон почував себе слабким для усного порозуміння з дівчиною. Навіть перебуваючи в Лолині і живучи з Ольгою під одним дахом, не міг відверто сказати про своє кохання, а написав про це в листі:

«Вибачте, що пишу до Вас, хоч міг би я з Вами говорити усно. Але знаєте самі, до такої розмови я не маю відваги, слів не можу добути, ні думок висловити. Я зобов'язався, що

про кохання ні слівця Вам не скажу. Хай буде і так! Ви завжди іронічно всміхаєтеся, коли я згадую про моє підкопане здоров'я...».

Згодом Мирон був невимовно радий, коли набрався сміливості і вперше написав до Ольги на «Ти».

«Прости, що пишу до Тебе попросту, відкидаючи всяку церемонію. Німецька бесіда – то для мене був модний фрак, але українська мова – то для мене той любий, домашній одяг, в котрім і я Тебе найбільше люблю. Українська мова – це мова мого серця».

Безконечна переписка без конкретних пропозицій стала зрештою і для дівчини обтяжливою, і для батька та матері підозрілою. Стали дома раду радити, як би здихатися надто вченого, але платонічного жениха. Стали дочці підсовувати інших кавалерів, і пристойніших, і солідніших.

Великим святом для Мирона був зимовий карнавал, коли Оля приїздила з батьком до Львова на бал. Тільки біда була в тім, що Мирон не вмів танцювати і його даму обіймали інші, він же тільки обмежувався звичайними балачками при свідках.

В листі Мирон пише:

«Від Полянського я довідався, що Кружок дає *забаву* з танцями 28 латинського сего місяця, розумієш, 28. Ти приїдеш на цю забаву, надіюсь».

Гірше було, коли до Лолина почали навідуватись молоді люди, в яких Мирон підозрював жорстоких конкурентів, що хочуть забрати йому частину його душі, його милу. Ревнощам не було кінця:

«Але видиш, недобра, не пишеш мені обширніше про Твоїх нових конкурентів, а саме про якогось Кулачковського, що з Росії простою дорогою забрів до Лолина».

Але якось і ці хмари розійшлися.

Аж раптом вибухнула бомба: влітку 1877 року Мирон з товаришами був заарештований і потім засуджений за при-

належність до таємного соціалістичного товариства. Не дуже сподіваючись на підтримку Ольжиного батька, Мирон все ж спробував викликати його як свідка. Але ця людина не тільки не допомогла Миронові, але, навпаки, «засипала» його. Батько Ольги був радий нагоді – він хотів позбутися небезпечного претендента в чоловіки його дочки.

4. Повторна хвиля

Арешт, крім усяких інших тяжких наслідків для дальшого життя Мирона, мав іще вплив на його любовну драму. Він відчув, потім ясно усвідомив, що з Ольгою йому разом не бути.

Благородна Ольга, взнавши, що він заарештований, не відцуралася його, вона ще більше полюбила його, дуже переживала і чекала на скору зустріч. Але їх кохання було затьмарене злостивим виступом Ольжиного батька під час судового слідства. Батько наговорив поганих речей про ненависного нареченого.

Ольгу розлучили з Мироном. Батьки заборонили й думати про нього.

А він згадував її, в його уяві поставали чудесні гори й ліси, де він вперше побачив її.

Він, легко рудавий блондин, сподобав собі пишну брюнетку з карими очима за щиру людяність, надзвичайно милу відвертість, бистрий ум і принадний голос. Вона була для нього ідеалом жінки.

Мирон щиро кохав Рошкевичівну і посвятив їй, своїй надії, першу збірку своїх віршів.

Перефразовуючи Проперція, Мирон міг з повним правом сказати і про себе:

Перша Ольдзюня мене полонила своїми зірками;
Жодного я перед цим в серці кохання не знав.

Про це він пише в листі, до того ж конспіративно, цитриновим соком: «Я ж, як сама знаєш, люблю Тебе першу в життю. Пізнаючи і люблячи Тебе, я пізнавав женщину перший раз».

Коли батько й мати, щоб покарати Ольгу, вислали її до села Іваниківки, Мирон і туди знайшов до неї поштовий шлях: «Дуже-м рад, що можу вже раз написати до Тебе, як Бог приказав, і не потребую мучитися з проклятою цитриною».

І в другому листі, туди ж адресованім: «Люблю Тебе, тільки не так, як давнійше, а сто раз сильніше, сто раз глубше, щирійше, сердечніше, відколи знаю, що й Ти скомпромітована, як я, що й Ти терпиш».

Ольга перебувала в Іваниківці десь до 10 лютого, бо ще там її застав лист від 7 лютого. «Ти, люба моя, стала тепер, коли можу частіше обмінюватися з Тобою думками, неначе чистий воздух для мене, немов сонце ясне, з котрим чоловік не може розстатися!»

5. Розв'язка

Гірше стало, коли Ольга повернулася назад до Лолина. В листі від 13 лютого Мирон пише, що знов примушений перейти на конспіративне письмо.

«Не гнівайся, солодка моя Олю, бо тою проклятою цитриною так гидко писати, чоловік мусить сліпати, щоб не згубити сліду, а поки що, то й усі мислі чорт з голови побрав».

Заскорузлі міщани – батько й мати Ольги – вживали всяких способів, щоб очорнити Мирона і силоміць відтягнути дочку від «кримінальника». І вони домоглися свого – різними огидними плітками досягли своєї мети. Ольга і Мирон любили одне одного, але, перебуваючи на відстані, мимоволі віддалялися і не могли зустрітися, щоб порозумітися і промовляти палкими словами закоханих.

Лихії люди розлучили їх назавжди.

Мирон уже встиг звикнути до того, що Ольга далека від нього, і її шлюб з молодим питомцем теології Озаркевичем не справив на нього убивчого враження. Він стоїчно переніс цей удар долі.

Мабуть, сама Ольга повідомила його про цю небажану для них обох подію.

Але Мирон держався героїчно:

«Люба!.. Пощо Ти писала той лист, та і в такий спосіб, що то і добре. Тебе ніхто не силує, тільки забаглося Тобі попадею бути, ну і йдеш за попа Озаркевича. Я не гніваюся о тім. З щирого серця бажаю Тобі щастя за всі ті муки, перенесені дома. Тільки те, що Ти говориш о моїм щастю, видається мені іронією».

Розрив з Ольгою був завершений. Тяжко було Миронові, але він не зігнувся під тягарем цього жахливого для нього удару долі, його не зломила ця страшна любовна катастрофа. Він впевнено пішов вперед, по тернистому шляху нових людей – революціонерів.

ЗА СОЦІАЛІЗМ[60]

У Львові, на площі Бенедиктинів, жили в студентській квартирі Іван Франко і Ярослав Рошкевич. Одинадцятого червня 1877 року Франко повернувся з лекцій в університеті, а Рошкевич з гімназії, де вчився у восьмому класі. Після обіду Рошкевич безжурно оповідав новини шкільного життя. Іван Франко слухав його неуважно. Видно було, що думки несуть його куди інде, не міг приховати нетерпіння.

Славко помітив журбу свого «інструктора» і хотів якось розвеселити його.

– Знаєш, Івасю, я одержав листа від моєї старшої сестри з Лолина, – сказав він і зупинився, чекаючи відповіді, але Франко не відзивався.

– І до тебе є дописка від Ольдзюні, – додав Славко нарочито здрібніло-пестливо, знаючи, що цим зацікавить Івася, такого винятково серйозного сьогодні.

Франко, взявши якусь книжку з етажерки, кинув байдуже:

– Знаєш, Славку, лист прочитаю пізніше, зараз повинні прийти до нас.

І справді, хтось легко постукав у двері і тихенько ввійшов. Це був Павлик. Він був трохи стурбований.

За ним втиснулися в кімнату ще два студенти, яких Рошкевич знав добре. Всі привіталися сердечно, але відчувалося, що вони чимсь збентежені. Павлик приніс неприємну звістку.

– У Львові і на провінції, – сказав він, – скрізь арештовують нашу молодь. Шукають нелегальної літератури. Докопуються до тайних товариств.

– Треба б зараз дещо поховати, – сказав один з прибулих, відомий страхополох і «легальник».

– Куди ж заховати? А попалити шкода! А може, то лише такий пострах «з гори» пускають? – промовив Рошкевич.

– Хто виступив до бою за правду, – сказав Франко, – мусить стояти! Тікати не можна! Ми не миші, що при найменшій тривозі в дірку ховаються.

– А може, таки дійсно заховати? – запропонував Рошкевич з острахом в голосі.

– Та ні! Ти положи на виду свій молитовник і видання «Місіонара», може, якось відхрестишся від нечистої сили, – прикро пожартував принциповий Павлик.

Славко образився і відвернувся.

– В духовній семінарії не такі святі сидять і вчаться на попів, – обізвався один з гостей. – І то багато з них арештували.

– Овва, то й там у тюрмі будуть вчитися, – сказав обережний гість.

– Ану, хлопці, до роботи! – запропонував перший гість. – Що є підозріле, під пахву і звідси, а потім у певні руки – й кінці в воду.

– Та чи потрібне це? – запитав Франко. – Від доносу не встережешся. Візьмуть у холодну, хоч би нічого у нас не знайшли. І підкинути можуть! Ще й як легко!

На сходах почулися чиїсь кроки, і за хвилину під дверима щось зашаруділо.

– Виглянь, Славку, – сказав Франко, – чи не підслухує хто нас!

В цю мить двері відчинилися, і до кімнати увійшов у мундирі комісар поліції, а за дверима майнула постать якогось

«цивіля», що мав, певно, обов'язок не пускати нікого з хати надвір. Франко відразу догадався: «І на брамі, певно, стоїть поліцай». Такі дії поліції йому вже були відомі.

– Котрий з вас є Іван Франко? – запитав комісар.

– Я! – відповів Франко.

– А я маю до пана справу і щось собі пошукаю між вашими паперами. Пане вчений, а для вас якісь презенти прийшли. Шоколад швейцарський Котурницький привіз.

Комісар говорив навмисно поволі, пильно слідкував, яке враження зроблять його слова на присутніх.

Франко здивовано відповів:

– Такого пана я не знаю!

– Ще з ним познайомитеся! – сказав комісар. – А може, тут і Павлик є випадково? – І обвів вовчим поглядом усіх, що були в кімнаті.

Павлик нітрохи не злякався і сказав сміло, хоч і не голосно:

– Є.

– І для вас він щось привіз. Здається, сир швейцарський. Хоча боюся, чи не попсувався по дорозі. Але це ліпше: буде готовий до пива. Вип'ємо на здоров'я! – глумився комісар.

Перегортаючи книжки, що стояли на етажерці, комісар удавав дурника – чи для фасону, чи навчений так, чи за звичкою.

– Ай, ай, ай! Які то файні книжечки ви тут маєте! – І, розбираючи по складах, прочитав: — «Парова машина», «Про бід-ність». То все, певно, для дітей? Неправда ж? А чи з малюнками?

Комісар кепкував і зі злістю розкидав книжки по підлозі.

– Ага, ще одно. Котрий то з панів вірші пише?

Франко підніс голову вгору і сміливо поглянув комісарові в очі.

– Я.

– О, то дуже добре. Ще будете їх співати? Натурально?

– Може, не я. Народ співатиме.

Комісар помітно зблід. Але оволодів собою і промовив навмисно улесливо:

– Яка шкода! Не маю сьогодні часу довго з вами розмовляти. Ще лиш дайте мені ваші листи, хочу собі з них цікавіші місця виписати, – і поліз знов нишпорити в книжечках. – О, не фатигуйтеся*! Я вже знайшов їх тут. Мимохідь.

Франко скипів і хотів вирвати листи з рук комісара:

– Це моя приватна кореспонденція, і ніхто не має права!

Комісар, затиснувши листи в кулаки, продовжував глумитися:

– Вибачте! Цівіс Романус сум!** Скажіть іще, як святий Петро! А знаєте, – притишуючи голос, просичав, – його таки взяли на муки...

– Це було вкрай негуманно! – обурено сказав Павлик. – І лише в рабовласницькі часи можливо. А ми люди культурні і живемо в часи конституційні.

Комісар глянув, примруживши очі, витяг з кишені ручні кайдани і, граючись ними, мугикнув:

– Тере-фере-куку! Ану, дайте ваші лапки, пташки божі.

Закував обох – Франка і Павлика – в ці кайдани і повів в тюрму «Бригідки».

* * *

Тюремний ключник в «Бригідках» відправив переодягненого в арештантське лахміття Франка в камеру № 45. Одмикаючи величезним ключем замки у важких колодках, промовляв ніби добродушно:

– Прошу ласки пана, ближче, до нашого салону. Тут собі, паничу, трохи почекаєш, поки покличуть! І будеш мати досить часу подумати, за що тобі випало таке довге засідання.

Відчинивши двері, він штовхнув Франка в досить темну камірку, звану «казнею». Там вже було троє гостей, схожих на

---

* Фатигуватися *(діал.)* – турбуватися. – *Упоряд.*

** Цівіс Романус сум! – Civis Romanus sum! *(лат.)* – крилатий вираз, що буквально перекладається: «Я римський громадянин!». – *Упоряд.*

селян, і якийсь, з обличчя дуже несимпатичний, ніби панок, що стояв коло дверей і цікаво придивлявся до новоприбулого.

– Маєте нового цувакса і не дуже над ним збиткуйтеся, він ще має станути перед судом, зрештою, він з вашої парафії, хоч не знаю, чи вже «блят», – заторохтів балакучий тюремник і за цими словами зачинив двері на два замки.

– Що він дурниці плете, темний дід? Та це зовсім інша професія! – обурився панок. – Він навіть не фраєр, здається мені, пане дзєю. – А потім звернувся до Франка: – Ти політичний?

– Так, – відповів Франко.

– Я зараз пізнав! – гордовито сказав панок. – І не робітник ти, руки маєш дуже білі. Хто ж ти за один?

– Студент, – відповів Франко, щоб швидше спекатися нахаби.

– Університету чи політехніки? – не вгамовувався панок. Він хотів похвалитися перед селюками своєю обізнаністю.

– Університету, – неохоче сказав Франко.

– Ой небоже, недобре, що ти сюди потрапив. Тут хіба штучок злодійських можеш навчитися. Чи маєш що закурити?

– Адже відбирають усе! Зрештою, я не курю! – неприязно буркнув Франко.

– Кусав тебе пес! Не знаєш, що добре. Ти, певно, й не п'єш! А щоб ти знав, в цій самій келії сидів славний Панталаха.

– Я й не чував за такого, – знов так само непривітно озвався Франко.

– А ми чули й добре знаємо! – сказав один з сусідів.

Панок палав бажанням поінформувати Франка про визначного «діяча».

– То був неабиякий майстер, той Панталаха. Він багато разів сидів. Але на гарячім його ніколи не прилапали! Він спільників не мав. Працював сам і завше на «сухій» роботі.

– Хлопці, не маємо що слухати. Ми вже це багато разів чули, всі способи Панталахи знаємо, – знов сказав той самий сусіда. – Ану, берімося до «пуфа». Ключника не швидко сюди мара принесе!

Один витяг з сінника картон, розмальований на 24 квадрати, другий добув «пішаки», зроблені з обкладинок зошитів двох кольорів, третій з-за пазухи витяг дві кістки з хліба з номерами, вдушеними в поверхню і запущеними сажею. Двоє грали, третій дивився.

Міський злодій оповідав ніби про якесь геройське діло:

– Раз зробив Панталаха таку комедію. В містечку, в ніч перед великим торгом, поодмикав усі крамниці. Рахуйте, як швидко він з тим справився, без спільника, і жоден поліцай його при тім не прилапав. Всі гроші, які Панталаха знайшов в шухлядах прилавків, забрав собі до торби, а дрібняки посіяв по цілім ринку. Раненько почали з'їздитися на базар селяни фірами. Тож-то була потіха! По ринку сновигає народ і геть усі схиляються, гейби грибів по лісі збирали, а крамарі голосять, вайкають, і охають, і одімкнені замки оглядають.

* * *

Так минали дні за днями. Одноманітне життя в тюрмі було нормоване досить суворими правилами. Франко швидко дізнався, хто і за що сидить і на який термін засуджений. Ігор тюремних навчився нехитрих. Панок був по професії кухар і сидів за крадіж. Він нудився і раз у раз поривався розмовляти з Франком. На селян дивився звисока, та й вони відразу, як він сюди потрапив, відчули, що він їм не товариш.

Панок прямо тягнув за язик студента Франка. Ще й намовив розмовляти з ним по-польськи, щоб «хами» не розуміли. Франко розповідав співрозмовнику про французьку революцію 1789 року, іншим разом з запалом розказав про те, як позвірячому розправилась буржуазія з учасниками Паризької комуни.

Селяни не розуміли всього цього і не хотіли слухати.

– Ей, ви! Ми тут ділом зайняті, а ви дурниці плетете! Чи не можете тихше? – гукали вони, граючи в «млинка» чи в «пуфа».

Кухар-злодій лаяв їх.

– Мовчи, хлопське копито. Рад будь, що тебе не бито.

– Ов, то ще не знати, хто кого набив би, – відповів один з тих, що грали. – Нас тут троє, а вас лиш два, та й новий той, великомученик-посник, до бійки моцний, як з клоччя батіг.

Після сварки довелося притишити розмову. Не було іншої ради. Франко ще не здогадався, що говорить з провокатором, і необережно натякнув на потребу зміни існуючого ладу і розповів дещо про суспільну драбину.

Злодій зрадів, почувши це. «Ей, паничу! – подумав він. – Ти зелено маєш у голові. Тобі лиш сидіти ось тутечки. А по твоїй драбині я вилізу на волю. Дещо видумаю, інше прибрешу, може, спечеться для мене калач».

Аж руки потер з радості, коли Франко відвернувся.

Згодом Франко зрозумів, що це за пташка, та й один із селян пошепки остеріг його, і він перестав з падлюкою говорити. Але вже було пізно.

Скаміна – так називався злочинець – дав слідчому судді страхітливі зізнання на Франка. Навіть припертий Франком пізніше, не відрікся цілком від своїх вигадок, ще й товаришів з камери вимагав викликати як свідків.

Франко просидів у тюрмі кілька місяців. Від поганих харчів та вічної задухи почало псуватися здоров'я. Та ще зіпсувала настрій записка від найкращого друга Павлика.

«Бачиш, Іване, – писав Павлик, – як тільки мене замкнули, зараз до мене сестра з Косова приїхала, сама, бідна, харчів привезла. А твоя наречена з гір як про тебе дбає? Не відвідає і навіть листа не напише!»

А до того ще багато прикрості завдав батько нареченої. Франко сподівався, що він виручить його з біди, вийшло навпаки. Його свідчень Франко не знав, але ходили вперті чутки, що він у свідченнях дав багато фальшивого, невірного, аби тільки занапастити ненависну йому люди.

* * *

Покликаний до слідчого, Франко держався достойно. Слідчий запитав підступно:

– Пане Франку, з актів слідства випливає, що ви є членом тайного товариства для поширення соціалізму.

Франко, не підвищуючи тону, сказав:

– Такого товариства нема! Слідчий удавав, що не почув репліки:

– Скажіть мені, що то є соціалізм!

– Хіба ви, пане суддя, самі не знаєте?

– Може, й знаю, але маю обов'язок записати, що ви думаєте про цю модну тепер доктрину. Слухаю пана.

– Уявляю собі, що суть соціалізму полягає в тім, щоб підвищити фізичну працю і вибороти для неї значення більше, ніж має капітал, а завданням соціалізму є піднесення *добробуту* простого люду і працюючих мас.

Слідчий записав і за кілька днів відвідав квартиру, де мешкав Франко. Пішов з двома посіпаками туди і застав лише господиню.

– Чи тут мешкає студент університету Іван Франко? – запитав офіційним тоном без усякої ввічливості.

Господиня перелякалася, думаючи, чи не прийдеться їй за щось відповідати. Довго вагалася. Тому вдалася до словесного крутійства.

– Я вас перший раз бачу і не знаю, хто ви є, – сказала вона.

– Прошу вибачити, що я вельможній пані не представився! – Слідчий намагався бути ввічливим. Вийняв посвідчення. – Я слідчий, ось моя легітимація, а це мої помічники. Мені треба побачити кімнату Франка.

– Але ж Франко виїхав.

– Виїхав, але недалеко. Покажіть мені його речі!

– Які в нього могли бути речі? То бідний студент, а мешкає з ним товариш, гімназійний учень, здається, заможніший. Ось куферок Франка, шукайте, чого вам треба!

Куфер стояв незамкнений, повний книжок і паперів. Слідчий аж цмокнув з радості.

– Ось цього мені якраз було треба. Як гарно зі сторони Франка, що свій куфер лишив незачинений. Менше буде хлопцям роботи.

Оглянувши книги, він вигукнув:

– Які чудові в нього тут брошури! «Люди», «Капітал і праця», «Конституція». Але все це ми в себе переглянемо. Беріть куферок, а вам, пані...

– Так не можна! Я вам цього не можу видати! Хто до мене з учнів піде на квартиру? Я з цього живу!

– Не бійтеся! Я видам вам посвідку! Після ознайомлення ваш квартирант усе дістане назад!

– Чим же цей куфер небезпечний? Може, там якісь вибухові матеріали є?

– Ще й які є небезпечні матеріали! Гірші від динаміту! Динаміт скалу розбиває, а тим динамітом, що в куфері, молоді люди хотіли державний лад висадити в повітря!

– Єзус-Марія! А мої діти на тім куфері стільки разів бавилися, і я сама не раз на нього сідала!

Суддя попрощався з переляканою господинею, його пахолки* взяли куфер на плечі, і всі три пішли геть.

Прокурор закінчив слідство 10 жовтня 1877 р. і виготував довгий акт обвинувачення: ніби Франко, Павлик і Терлецький були членами закордонного товариства з соціалістичними замірами. Хоч доказів цього не було, свідків не вдалося знайти, але прокурор із шкури ліз, аби довести обвинувачення. Його заступник, знаючи всі матеріали, вважав, що юридично нема підстав обвинувачувати арештованих, і був за те, щоб за браком доказів слідство припинити, але він не мав вирішального голосу.

---

*Пахолки *(заст.)* – слуги. – *Упоряд.*

Головна *розправа* почалася 14 січня 1878 року в приміщенні карного суду по вулиці Баторого. Засідав трибунал, складений з голови і трьох судових радників. Франкові було призначено офіційного оборонця д-ра Жмінковського. В залі було багато публіки, особливо студентів і гімназійних учнів.

У своєму виступі прокурор всі стріли свого красномовства спрямував проти соціалістів і поміж ними вважав одним з найбільших винуватців Івана Франка.

– Навіть у камері, серед злодіїв, – вигукував прокурор, – Франко провадив шалену агітацію, а перед присутнім тут Скаміною розвивав цілу систему найкрайнішого комунізму.

Франко (*з місця*). Неправда!

Голова трибуналу (*до Франка*). Не маєте голосу!

Франко. Адже мовчу.

Коли прокурор закінчив свою промову, надано слово обвинуваченому Іванові Франку.

Він тримався достойно і не випрошував ласки у суддів.

– Я є прихильником соціалістичних ідей, – сказав з гордістю він, – і не ховаюся з цим, але тих ідей я прилюдно не проповідував і ні до якого тайного товариства не належав. Скаміні хіба в голові помішалося. Те, що я оповідав йому про французьку революцію і комуну, він прийняв за соціалістичну пропаганду.

З публіки хтось гукнув:

– Може, й не він сам прийняв!

– Зізнання Скаміни, – продовжував Франко, – не заслуговують на довір'я, бо призводять до такої незрозумілої мішанини, яка тільки могла витворитися в продажній душі цієї людини.

Викриваючи провокатора, Франко говорив про те, що суспільство повинно йти до того, щоб поліпшувати становище неімущих. Коли людина має такі погляди, вона не злочинець, вона нічого не робить протиприродного.

Михайло Павлик, так як і Іван Франко, виступив на суді з почуттям власної гідності.

– В соціалізмі я не бачу нічого злого, – сказав він, – соціалізм хоче помогти бідним робочим людям, це наскрізь гуманний напрям і ніяким способом не може підпадати під карний закон. Адже усі хочуть, щоб австрійські громадяни були письменні, освічені і культурні. Цього хочемо й ми, і не тільки хочемо, але з усіх сил працюємо для здійснення цієї ідеї. Хто нам може заборонити? І даремно пан прокурор дошукується якогось таємного товариства, залежного від заграниці, і законспірованої організації. Адже нужда в Галичині не тайна і не чужого походження, то й засоби для її усунення не можуть бути тайні.

Хтось з публіки гукнув:

– Правильно! Дуже слушно!

– Не знаю, на підставі якого закону і відколи статутові товариства студентів є тайні, – продовжував Павлик. – Хіба їм не вільно видавати свій журнал? Адже той журнал підлеглий цензурі і прокуратурі. Можна заборонити перехід через залізничні рейки, але ідеї заборонити ніхто не може. Для ідей нема кордонів.

І третій обвинувачений, Остап Терлецький, теж поводив себе цілком гідно.

На суді заявив сміло і розумно:

– На мою думку, теорія соціалізму є передусім теорія економічна. Ми живемо в державі конституційній, ми вільні жителі вільного краю і тому можемо мати переконання такі, які хочемо, і ніяка судова чи адміністративна влада не має права кидати анафему на цей або інший напрям політичний або науковий.

Обвинувачені своїми виступами розбили весь акт обвинувачення, все те, що нагородив прокурор. Багато зробили і адвокати: вони юридичними положеннями захищали своїх підопічних.

Публіка була певна, що всіх підсудних увільнять. Та сталося інакше! Львівський суд усіх обвинувачених визнав винними і засудив «за участь у тайних товариствах» на різні кари.

Івана Франка засуджено тоді на шість тижнів суворого арешту. Він вийшов з тюрми на волю аж 5 березня 1878 року.

За судовим вироком трибуналу Іван Франко і його товариші були покарані, але чи могли судові чиновники зупинити почин соціалістичної ідеї в Галичині, що тут, як і скрізь, все більше проникала в маси?

В ШАХТІ[61]

В часи, коли панувала в підгір'ї Карпат нафтова гарячка, Борислав був брудним, заболоченим напівмістечком, напівселом. Тяжко жилося там бідному люду. Промисловці, одержуючи великі багатства з нафти, не думали, щоб забрукувати вулиці, одягнути в камінь тротуари, полагодити русло річки. Але це ще було не все. На нафтових промислах і озокеритних шахтах не було ніяких правил безпеки. Львівський сейм з його польсько-шляхетськими депутатами довго не хотів ухвалити закон про догляд держави над промисловістю, а виконавча влада була надто слаба, щоб запобігти численним нещастям, що раз у раз траплялися по бориславських шибах* і косили робітників. Капіталісти їздили в блискучих екіпажах, а робітники, замащені, в лахмітті, волоклися болотяними стежками і грузли в лепі**. Багачі мали вілли не тільки в Бориславі, але й в Дрогобичі та по інших містах, а робітники спали по брудних норах, жінки і діти проживали в нечуваній тісноті і нечистоті, сотнями помирали від недуг.

Ще дитиною в батьковій кузні Івась наслухався оповідань очевидців про бориславські страхіття. Потім гімназистом багато разів бував у Бориславі, розмовляв з ріпниками, бачив їх злиденне життя і хотів будь-як допомогти нещасним земля-

---

* Шиб – закоп, копальня, шахта. – [*Т. Франко*].

** Леп – липка порода, в якій буває земний віск, званий озокеритом. – [*Т. Франко*].

кам. Будучи студентом університету, Франко почав описувати нужду і кривду, визиск і злочини, щоби звернути увагу читачів і влади на кричущі беззаконня.

Згодом гуманний юнак сам забажав на власні очі переконатися, як виглядає робота під землею, як почуває себе там робітник, чи довго можна працювати в задусі, яким способом «млинкують» свіже повітря в шахту. Івась найшов собі ще двох спільників, молодих, сильних і відважних.

– Знаєте що, хлопці, давайте спустимося в шахту! – умовляв він їх. – Випозичимо собі робочий одяг, постоли на копита, подертий капелюх на маківку, наймемося під «горою» і «вйо!» – у студню вниз.

– Документи треба які брати з собою? – запитав товариш Осип, що не бував у бувальцях і був наївний до крайності.

– Ніяких паперів не треба, – заспокоїв Івась, – я добре розпитав, ніхто їх не вимагає. Навіть навпаки: з паперами робітника до праці не приймуть, а беруть найохотніше бурлаку, зайшлого здалека; про такого раба божого ніхто не потурбується.

Зібралися в селі Нагуєвичах і теплого осіннього дня, відразу після снідання, пішли на схід. Минули Радичів, заглибилися в ліс, вдихали лісові пахощі, але грибів не збирали. Франко вів певно і безпомилково. В Ясениці Сільній трохи відпочили у його дядька Кульчицького, напилися холодної води і рушили далі. Навколо усіх сіл підіймалися невисокі горби, праворуч синів могутній Діл, довжелезний гірський хребет, ближчі ліси виблискували всіма відтінками зеленої і жовтої барви. На пустих полях худоба вискубувала рештки трави. Здалека чути було:

Ой був, та й нема, та й нема,
Та й поїхав до млина, до млина.

«Ов, – подумав Гринь, – та це ж ми вибралися на млинове колесо».

З іншого боку почулося, як гурт дітей співав:

Ваші їдуть, наші йдуть,
Наші ваших понесуть.

«А може, цим разом не понесуть нас?» – мелькнуло в Осиповій голові.

Діти-пастушки бавилися близько стежки і з цікавістю дивилися на перехожих. Скоро молоді вийшли на рівну, але все ще болотисту дорогу. За Банею Котівською з горба побачили розкинений внизу Борислав: ближче до гір добували нафтову ропу, в центрі – віск, ліва сторона села від Губич була вільна від промислових будівель. До їх вух почав долітати приглушений клекіт промислового осередку. Різного кольору димові смуги застеляли виднокруг.

Крученими дорогами, на яких були страшенні вибої, мандрівники дійшли до перших домиків на «Новім світі». Франко, не питаючи нікого, відразу привів товаришів до хати знайомого робітника. На подвір'ї ще стояла мініатюрна споруда – не то стайня, не то хлів, по сусідству бовванів металевий чорний резервуар для ропи. Внизу шумів брудний потік Тисьмениці, на поверхні води кольорами веселки мінилися круги ропи. По обійстю ходили кури, між ними пишався, як надзорець над робітниками, гребенястий півень, що гнівно зустрів прибулих і голосним криком повідомив господарів про незнайомих людей. Хазяїв не було вдома. Замурзані, худенькі діти, боязко озираючись, впустили гостей до хати, але, дістави цукерки, стали привітніші. Ледве розсілися, як прийшов господар.

– Пане майстер! – навмисно затитулував його Франко дещо вище справжнього становища. – На трьох челядників на завтра порядний анцуг* будете мати?

– Парадного не маю, – прикинувся господар, ніби не дочув, перекрутивши слово «порядний».

---

* Анцуг – одяг (*нім.*). – [*Т. Франко*].

– Чи знайдеться у вас такий мундир, щоби в нім у яму лізти? – запитав нерішуче Гринь.

– Проше ласки панів, – відповів робітник добродушно, – так треба відразу казати. Для всіх буде одяг, трохи зношений, правда, але з хребта не облетить і нужі в нім нема, то вам гарантую.

– Вона у нафті не вдержиться, – сказав упевнено Осип, третій кумпан*, – навіть холера боїться ропи.

– Скажіть, а задуха в ямі є? – запитав Гринь не із страху, але з цікавості, бо наслухався різних розмов про шахти.

– Мало нема, – сказав робітник, – та й то як де. Є такі люди, як от товариш Матвій, що роками в ямах працюють, і задуха їх не чіпає.

– А хто боїться в криницю лізти, той корбою на верха крутить, аж йому в голові крутиться, руки мліють і ноги дилькочуть, а добре заробити негоден, – додав Франко, визначний теоретик нафтово-шахтарської справи.

Після розмови з робітником товариші пішли в місто, в якому Осип був перший раз. Йому здавалося, що Борислав багато має в собі сільського, але, по суті, це вже було робітниче селище, гучно назване містом. Міських домиків там було кілька, решта селянські хати і злиденні халупи, що хилилися од вітру. Головна вулиця потопала в страшнім болоті. Про міський характер селища свідчили чорні від ропи вишки, склади воску, резервуари та ставки з ропою і аж надто численні шинки-корчми. По вулицях сновигали заляпані нафтою робітники, нужденно одягнені робітниці, бліді, виснажені діти. По тротуарах ходили товсті спекулянти, чистенько одягнені урядовці, елегантні жінки. В болоті по дорогах мордувалися коні й візники, всюди чути було крики і лайки, часом прорізували повітря фабричні сирени, від копалень доносився скрип корб, лопотання млинків. Без зв'язку вигукувала щось жебрачка,

---

* Кумпан (*діал.*) – компаньйон, товариш. – *Упоряд.*

явно безумна, може, налякана або важким горем прибита чи зневажена жорстоко. Під муром рюмсав хлопчина, що відбився від матері. З мішечком на плечах тікав щодуху злодійчук, і ніхто його не зупиняв.

Троє друзів поволі йшли і приглядалися до бориславського побуту. Потюпали стежкою на гору під ліс, посідали там і з подивом споглядали панораму Борислава, чиї багатющі надра давали прибутки всяким пройдисвітам і в найменшій мірі місцевим селянам. На Долу стояли ще в повній красі ліси, позолочені осінню, напроти горби були покриті не першої свіжості травою, на якій випасалися корови і коні. Лиш по низинах рудими плямами виділялися мокляки, вже пориті криницями, тут і там покриті будками. Гринь покурював і лаяв галицькі порядки.

Над усім цим височіли з одного боку церква під горою Городищем, захована між деревами, і костьол на рівнім місці, для всіх відкритий.

– Обом дає Бог щастя: капіталістові, який знайде під землею воскову брилу, і робітникові, який живий з ями вийде! – сказав Франко в задумі.

Приятелі посиділи, погомоніли і повернулися в місто, без пригод потрапили до єдиного порядного ресторану Керницького. Попоїли гарячої страви, потім стали прислухатися, про віщо розмовляють ріпники, і приглядатися, як вони забавляються танцем і музикою, як легко спускають важко зароблені гроші. Один ріпник, не старий ще, добре похмелений, найголосніше гукав у танці і хвацько обертав товсту, рум'яну дівку, що липла до нього. Та ось прийшла до шинку якась не то жінка, не то дівчина, змарніла й бліда, відтягнула того танцюриста від пари, щось йому прикро говорила, за гамором людським слабо чути було. Присутні в ресторані, охочі подивитися на безплатну комедію, трохи притихли, і тоді присоромлений ріпник швидко випровадив жінку за двері і довго не вертався. Франко задумався: «Що примушує робітника напиватися і сидіти в корчмі до пізньої ночі? Адже тим способом

тратить сили і здоров'я? І кому кишеню грішми набиває, кого своєю кервавицею годує? Адже не друга трудових людей, а лютого ворога!»

На це питання не знаходив відповіді.

– Але ходімо додому! – сказав товаришам. – Треба виспатися!

– Чи не купити б плящину оковитки? Практики кажуть, що тверезому годі в ямі видержати, – невинно натякнув Гринь.

– До чого нам та сивуха! – відбуркнув Франко з досадою. – Ліпше наїстися по-господарськи і молока напитися!

На цьому й погодилися.

До знайомого шахтаря прийшли пізненько. Його жінка вже давно вернулась з роботи, зварила вечерю, нагодувала всіх. Хату на ніч не зачиняли. Гості знали кожен своє місце, роздяглися в темряві і швидко поснули.

Рано зібралися, поговорили з господарем.

– Ви де працюєте? – довідувався Іван Франко.

– При воску роблю в ямі у Корнгабера Мошка, шляк би його трафив! – сказав робітник люто і сплюнув.

– Ба, та за яке чудо так йому файно віншуєте? – запитав Осип, не битий в діалектиці розмов між робочими людьми.

– А ми таки, відай, до нього підемо наймthemся на роботу! – докинув Гринь.

– Не знати ще, чи вас приймуть, – сказав господар.

– Ті, що наймають робітників, не кажуть їм, у кого вони служать. А у Корнгабера дозорці з усіх найлютіші, як скажені собаки, але грошей пан має багато і платить найліпше. Кожному робітникові, який би старий він не був і досвідчений, дідичів дозорець каже «ти», за що-небудь чи хлопа, чи жінку в писок б'ють, з роботи виганяють, з заробітку за дрібницю вираховують, а як, не дай боже, захворіє хто, зараз виженуть.

– А хіба ви, робітники, не можете постояти за себе? – перебив його обурений Франко. – Чи кулаків у вас нема? Та й сірника, мабуть, недовго треба шукати? А про страйк ви чули?

– Нічого не порадимо, – скрушно відповів господар. – Роботи нема, а їсти треба. Мусимо тихо сидіти, щоби жінка й діти не пухли з голоду. І ще нам пани хочуть заробок обнизити: дуже багато із сіл пхається сюди охочих на чорну сорочку та білий хліб. Біжать сюди по хліб, а не один знайде гріб.

По цих словах господар приніс звідкись три одяги, замащені порядно, але цілі, хоча й полатані, і пішов на роботу. Господиня, худа й спрацьована, зварила їсти. Гості навмисно не вмилися і не причесалися, а поївши, пішли болотами до центру. По дорозі зустрічали ріпників, що поспішали до праці з лампочками в руках. У багатьох був вигляд, ніби вони не виспалися, в очах був гарячковий блиск. Поволі й несміло пробиралися стежками попід хатами заробітчани й озиралися навкруги – чи не покличе хто до роботи.

Ось вони перейшли дерев'яним мостом Тисьменицю. Праворуч була «гора», точніше пагорок, під яким відбувався славетний торг робочою силою, своєрідна «біржа праці». Проникливими очима дозорці міряли захожого і вперше баченого робітника з ніг до голови, обмацували м'язи, заглядали в очі. І до трьох кумпанів одна така людська п'явка звернулася нахабно:

– Ти чого тут один з другим шукаєш? Працювати прийшов чи бунтувати? А книжку робітничу маєш? – запитав підступно.

– Тикай таким, як ти сам! – гукнув Гринь гордо і стиснув кулаки.

Дозорець відразу подобрішав:

– Ну-ну, я вам нічого не кажу, звертаю вам гонор.

Ви до корби чи до ями? Чи були ви вже десь на роботі, як видно по вашім одягу, ви тут перший раз? На кілько будете найматися? На цілий рік? Чи лиш на осінь і зиму? Чи залишитеся в місті? Чи маєте де переночувати?

Як важкий без гальма віз, що розігнався з гори, а конячка його ніяк стримати не може, так і бориславський прислужник

капіталіста шварготав і торохтів без упину і засипав прибулих запитаннями. Він озирався, поглядав на своїх колег, що тут же коло інших заробітчан звивалися, підморгував, ніби не хотів наймати, і не пускав, торгуючись довго.

Нарешті три товариші, що твердо стояли на своєму і не дозволили себе ображати, найнялися до шахти на роботу під землею. Інші наймалися до легшої праці при корбі, млинку, до тачки при складах. Жінки й підлітки – до вибирання воску, до плетення канатів, до замітання, до коней, як водовози, як кухарки.

Хлопчина, що служив при шахті, одвів трьох аматорів сильних вражень на місце роботи, до будки з корбою. Робітник, який мовби чекав на них, повчально сказав глузуючи:

– Прощайтеся, пани, з білим світом, поїдете в чорний. За мінуту будете там. Вниз кождий борзо фурделить, а вгору підіймаєся май-май тяжче!

Браві мандрівники, одначе, не звикли лізти за словом у кишеню.

– А ти до корби добре прив'яжися, абись нікуди не втік, – порадив Гринь, – та й сліпаки притримуй, аби з лоба не вилізли!

– Що за день накрутиш, то вночі відкручуй, щоб ти мотилиці не дістав, то би цілий світ тобі крутився! – допікав завзятий Осип.

Франко усміхався лагідно і перший почав спускатися в яму. Став ногами в «кібель», а люди при корбі досить швидким темпом спустили його на стометрову глибінь. В бічних штольнях чути було гупання джагана (обушка). В місці, призначенім для трьох кумпанів, працював лише один гуцул, колись вівчар. Довбав він завзято і розмовляв з непокірною породою, що не пускала озокеритний віск на світ божий.

Поруч нього стали до праці і три новоприбулі. Але, незвичні до повітря під землею, швидко вкрилися потом, згодом їм

стало памороки забивати, та ще й страх душив: а що, як млинок попсується, чи натраплять на воду, або обсунеться земля?

І справді, млинок, що ледве встигав наганяти повітря одній людині, здавалося, не міг обслужити ще три пари легенів. А до того ж в штольню пробивався отруйний газ. Вже й гартований гуцул почав здавати, а новоприбулі і зовсім покинули роботу після двох годин і пішли до отвору, звідки слабим струменем припливало млинкове повітря.

– Бачите... як би нам тут оковита придалася, – гробовим голосом шепотів Осип.

– Ой, ти що все повітря собі забираєш, а я чим маю працювати? – крикнув гуцул люто до одного з новаків, що припав до отвору.

– Хлопці, або тягнімо за мотуз, – сказав Франко, ледве переводячи дух, – або всім нам тут капут буде!

– Хай поставить Корнгабер сильніший млинок або най йому чорт маму мордує! – блідий, як стіна, скреготав зубами Гринь.

Не було іншої ради. Дали сигнал небезпеки, і всіх їх чотирьох по черзі витягли нагору. Останнім вибирався гуцул, ніби сильніший, але й він захитався і впав на землю. Полежали так чотири хлопи, як очманілі, і якось очуняли. Тим часом прикликали дозорця, який прибіг і відразу почав гостро лаяти робітників.

– Ви, нероби, пся крев! Вам би лише в корчмі сидіти! Де вам до воску братися! Ану, ти, вставай, – крикнув до Осипа, – я для тебе лікарство маю.

Коли ж Осип підвівся, а за ним і Гринь, дозорець ударив Осипа в обличчя, хотів іще додати, але в цю мить дістав страшного ляпаса від Осипа з одного боку, а від Гриня з другого. Він крикнув не своїм голосом «ґвалт», пустився тікати, долонями притримуючи щоку. Біг і верещав, як ошпарений. На крик почали збігатися інші дозорці, прийшло трохи й заробітчан. Гуцул схопив доброго кілка, Франко взяв шворінь, що валявся коло паркана.

Щоб ліквідувати колотнечу, не поспішаючи, приплентався жандар, якому Франко показав якийсь папір.

Представник влади козирнув Франкові, наказав дозорцеві зараз же виплатити всім трьом умовлену платню і записав прізвище власника шахти на штраф за недодержання приписів про безпеку життя.

Три товариші пішли переодягнутися і попрощатися з чемним господарем. Застали дома тільки його дружину. Вона оповідала, що звечора пропала якась робітниця. Пішла до нареченого в шинок, поверталася додому пізно вночі і, певно, впала в якусь незакриту яму з водою. Вранці розшукували її, але ніде не могли знайти.

– Хіба тільки одного когось нещастя стріне в цій западні? – зітхнув м'якосердий Осип.

– А знаєте, – щебетала жінка без упину, – на Дучках один бідачисько впав у яму, чи напідпитку був, чи нога йому посковзнулася, не знаю добре. Всі думали, що буде йому амінь, рахуйте п'ятдесят метрів вглиб, то ж не жарти, – і спинилася на хвилину, побачивши, що гості зацікавилися.

– Як же то сталося? – запитали майже одночасно Гринь і Осип.

Господиня продовжувала таємниче:

– Зачепився якось ременем за гак і повис. Витягли його інші робітники в бічну штольню.

– Всі робітники без чуда можуть вирятуватися, – загадково почав Франко і, виждавши трохи, закінчив: – Як капіталові зроблять амінь!

Жінка не зрозуміла цих слів і продовжувала оповідати:

– На Потоці в однім шибі урвалася линва, кібель з робітником полетів униз, чоловік розбився, осиротив жінку і троє дітей. А на Дрімайловім з ями добуто кості якогось небіжчика, що там уже довго лежав під землею; догадуються...

– Йой, жінко! – перебив її Осип. – Де ми годні тільки новин слухати? Нам пора в дорогу!

Вони подякували за нічліг, попрощалися й пішли.

– Добре, що ми з цього пекла вирвалися! – на повні груди радісно зітхнув Осип.

– Не зовсім добре! – поправив його Іван Франко. – Треба ще і другим робітникам помогти, навчити, як мають з хижими капіталістами боротися, як повинні ярмо визиску розривати і нищити.

Пізніше пішла між людьми в Бориславі поголоска, і довго ще трималась вона, що ті три робітники були переодягнені три борці за правду, які хотіли конче дізнатися, яка є праця ріпників.

КАНДИДАТ

– Ти знаєш, знов висувають мою кандидатуру на посла*, – пізно ввечері, повернувшись додому, сказав Іван Якович дружині.

– Де висувають? – запитала дружина.

– Виборчий комітет по Перемишльській і Мостиській округах. Сьогодні було засідання.

– Висувають? – запитала дружина. – Вже двічі нічого не вийшло, знов пани не допустять.

– Мушу! Виборці вимагають! – сказав Іван Якович.

– Вимагають. А що ти один зробиш, хоч і будеш послом? – зауважила дружина.

– Знаю, що посол мало може допомогти, бо хто має силу, той має право! Але ж це люди, нарід каже, щоб згодився бути послом. То хоч тут треба вступати в боротьбу з лихими силами. Сьогодні цього не треба втрачати.

– А ти подумай. Може б, відмовився. Скажи, що маєш хвору жінку і четверо дітей, – говорила в задумі дружина.

– Говориш, як дитина! Невже тільки про свою домівку дбати? Людина не може жити тільки сама для себе, мусить мати і суспільні обов'язки.

* Посол – депутат. – [*Т. Франко*].

Після цієї розмови пішов до друзів.

Коцовський вислухав уважно Івана Яковича і глибокодумно промовив:

– Тоді будеш послом, як рак на дубі свисне і як мені отут волосся виросте! – постукав він себе пальцем по долоні.

– Я це знаю, – відповів йому Іван Якович, – але ми не повинні здаватися без боротьби. Не зараз, так іншим часом наша візьме. Не про себе мовлю, а про людей. Нехай вчаться розпізнавати, де свої, а де чужі.

* * *

В редакції «Кур'єра львовського» про вибори жваво розмовляли. Обставини складалися так, що шанси опозиційних кандидатів ставали чимраз менші. Блок народних партій: радикальної української і людової польської, над союзом яких довго і з запалом працював Іван Якович, не міг протистояти реакційним партіям. Цей блок, який і так був слабий, весь час підривали інтриги, провоковані панами-шляхтичами.

– Вас, українців, мало, – говорив один із співробітників «Кур'єра львовського», щирий приятель Івана Яковича, – ви зв'язані з Польщею і без неї жити не можете. Чи хочете, чи ні, мусите орієнтуватися на Польщу. Держіться з польським народом і не пошкодуєте! Не роз'єднуймо сил, бо німці нас заїдять. Працюймо для спільної отчизни! Конкретно: кандидуй, пан, із спільної лісти.

Він мав рацію, коли говорив, що співвітчизники не дадуть Івану Яковичу посади і що подбають про те, щоб провалити його на виборах. Справді було так. Ті, що звали себе українцями і що продавалися за теплі місця і шмат гнилої ковбаси цісареві і магнатам, – ці людці не допустять, щоб обрали мужицького посла.

Іван Якович не мав часу сперечатися.

Почавши листуватися з виборчими комітетами на місцях, він відчув, що там справи не дуже хороші. Поміщики й капі-

талісти, які стояли при владі, всіляко гальмували справу. Вони залякували, шахрували, обдурювали виборців-трудівників.

Але Іван Франко невтомно працював, щоб з'єднати своїх однодумців. Він писав про потребу тіснішого згуртування селян і про самостійну політику в справі виборів.

«Поперед всього ви повинні дати науку панам, що не можна хлопами кидати так, як снопами, і захапувати їх до своїх комітетів, не спитавши, чи вони хочуть там належати, чи ні», – писав він до головного радикального агітатора Микити на Мостищині.

І ось почалися вибори. Даремно, одначе, Іван Якович їздив по селах, серед нечуваних труднощів, поборюючи перешкоди, виступав на вічах, промовляв до виборців, підбадьорював їх. Він викривав фальсифікацію на попередніх виборах, пристрасно говорив про зловживання на виборах із списками, з голосуванням.

Реакційна преса, в тому числі й націоналістична, підняла проти Франка нечувану кампанію. На нього кидали брудні наклепи, щоб поширювати між виборцями деморалізацію.

«Діло» писало з неприхованою злістю, що Франко обрав непевну дорогу, бо співробітничає в польській газеті «Кур'єр львовський».

«Галичанин» розперезався і закидав, що д-р Франко задумав роздмухати партійні роздори, щоб таким шляхом одержати дві посади: університетського професора і посла державної думи.

Треба було відбиватися від ворогів, розкривати їхнє огидне обличчя, їхню брехню, і він написав відому полемічну брошуру «Як я став казенним радикалом?», видав її власним коштом і кинув між народ. Малого формату книжечка в рожевій обкладинці ширилася всюди. Люди радо її купували, щиро замислювалися, бачили, що в ній написано правду.

Як не розпиналися вороги, а брошура робила своє. Не Іван Франко був скомпрометований, а його наклепники.

Хоч кандидат від трудових людей не був обраний, але засуджений був і пізніше провалився лад, що хотів сидіти на багнетах, підпертися шахрайством і поганяти брехнею.

Вірно було написано пізніше в одній з прогресивних газет:

«Хай теперішні вибори будуть першою школою політичною для нас. Жадна сила не потрапить руху хлопського зломити, коли він розіллється по всім краю».

* * *

Після виборів дружина Ольга сказала Івану Яковичу з співчуттям:

– Чи не казала я тобі? Бачиш, скільки прикростей? Кандидатом ти був, а депутатом не будеш!

– А я не шкодую. Ніяка праця не пропадає даремно! – відповів кандидат на посла і поет-мислитель. – А це ж була праця з народом... Це цвіт, який дасть плоди...

ВІЧЕ[62]

Липневого вечора, коли вже діти, крім найстаршого Андрійка, спали, Іван Франко почав збиратися в дорогу.

– Навіщо ти складаєш речі в чемодан? – запитала стурбовано дружина. – Куди це ти їдеш зі Львова? Певно, знов кудись на агітацію?

– Цим разом візьму напрям на Перемишль, – відказав Іван Якович. – Скоро вибори будуть, жадають виборці, щоб я виступив на вічі.

– Тату, уважай, щоб тебе не замкнули в тюрму! – промовив з острахом і любов'ю дев'ятирічний синок Андрій.

– Хто ж мене може заарештувати? – лагідно звернувся до нього батько посміхаючись.

– Бадені! – сказав шепотом і дуже таємниче хлопчик. Він багато вже наслухався про виборчі страхіття і ненависного галицького намісника.

* * *

Кандидат у посли (депутати), виставлений від української радикальної партії в Перемишльській і Мостиській округах, Іван Франко виїхав із Львова раненько поїздом. Сів він у поїзд Львів – Перемишль. Надворі було тепло, в вагоні ще панувала нічна прохолода. Пасажирів було небагато, і Франко міг спокійно поринути в роздуми. Він думав про те, що проти віча (зборів) заперечував перемишльський староста. Саме це підтвердив чоловік, що вийшов його зустріти на вокзалі.

– Добре, що ви приїхали, товаришу доктор. У нас буде сьогодні гарячий день, – сказав чоловік. – Староста кричав, що не допустить. Гарячкує, говорить, що це порушення публічного спокою і під'юджування мирних громадян до виступів проти порядку.

– Це він так дерся, певно, тоді, коли про збори оголошували? – запитав Франко.

– Так! – відповів коротко співбесідник і звернув розмову на інші рейки, почав гомоніти про вибори. – А знаєте, найгостріше промовляють на вічах селяни.

– Певно! Бо їм найгірше допікають панські і державні посіпаки! – погодився кандидат.

* * *

Вічевий зал був, як кажуть, по зав'язку наповнений народом: прийшли місцеві робітники, трохи інтелігенції і з сусідніх сіл селяни. В залі робилося чимраз задушніше від великого натовпу.

Обраний голова зборів покликав секретаря, який сів за бічним столиком, потім прочитав порядок зборів, пояснив коротко мету їх і дав слово одному промовцеві, потім другому. В цей час в зал увійшов комісар староства. Зарозумілий панок з'явився з запізненням, у супроводі жандармів, не відрекомендувався голові зборів, як цього вимагав закон, і довго не хотів показати письмового повноваження від старости. Зате

знахабніло перебивав промовців і раз у раз погрожував заборонити збори.

Перший промовець нарікав на селянські злидні, низькі заробітки в панському дворі і в лісі, на високі податки і знущання над селянами.

Другий промовець-селянин говорив гостро, але зовсім не скаржився на кривди, не плакався на тяжку долю і закінчив бадьоро:

– Люди, не нарікайте! Не плачте! Видно, з нас пан біг хоче мати добру сокиру, коли нас так твердо гартує.

Всі слухали уважно і не вважали на прихід комісара, ніби й не помічали його. Тільки на якусь хвилину їхню увагу відволікла суперечка комісара з головою зборів, коли комісар не хотів показати своє повноваження.

Далі промовляв сільський учитель і старався знайти причини злиденного життя селян.

– Самі затягли-сьмо аркан на свою шию, що-сьмо не дивилися, кого вибираємо. Тож наша вина, що тепер накладають на нас такі великі податки, – говорив він з запалом. – Всі права треба використовувати, всюди своїх людей переперти і не поступатися нікому, лиш іще більше жадати. Селяни платять податки, дають жовнірів, мають обов'язки, а прав не мають. – І, поглянувши на комісара, ще гучніше сказав: – Що я, не так кажу? Селяни мають права на папері, а обов'язки на плечах! Ми самі винні, що нас так на всі сторони скубуть. За ковбаси вибираємо послів, то й не жалуймося на кривди. Треба масово передплачувати газети, без цього наша справа не піде вперед. Газета – то драбина, котрою вийдемо з темниці на світ. З темним мужиком не можна нічого порадити, ні до ладу щось зробити.

Комісар слухав, але не перебивав.

Потім слово надали Іванові Франкові. Він гаряче закликав виборців гуртуватися і сміло стояти за своїх, народних кандидатів.

– Не дозволяйте, щоб вами завжди інші керували, вчили і били, – закликав Франко. – Повчайте трохи й ви! Скажіть своє слово! Маєте легальні збори, нікому рот не замкнений. Не дайте собі робити кривду! До цього не допустить ні староста, ні присутній на залі пан комісар.

При цих словах комісар кисло усміхнувся.

– Тут дехто жалувався на шарварки*, – продовжував Франко. – Ясна річ, що дороги мусять бути. По чім би їздив хлоп драбинястим возом і волами, по чім транспортував би гній і снопи? Але шосе потрібне також панам, екзекуторам і війську. І то добра дорога потрібна. За добру працю завжди треба добре заплатити. Думаю, що тоді нікому кривди не буде. Отож у тім дусі треба змінити закон про шарварки.

Докучають вам і вашим полям дики** і лиси. Закон не позволяє будь-кому стріляти, особливо як хто не має рушниці. Невміло стріляючи вночі, можна пострілити не тільки випадкову бабу чи сусіда в засідці, але й самого пана дика, явно протизаконно. Ловецький закон можна і треба змінити не тільки в Галичині, але в цілій державі. Адже від дикої звірини терплять мужики також інших націй.

Нарікаєте на великі податки? Вони, може, й не такі високі, але ваші заробітки низькі. І дуже багато різних податків маємо. Повинен бути для всіх громадян один податок особисто-доходовий. Люди мусять бути вільними від поборів.

Наш селянин мало їздить залізницею, хіба що мусить коли на судовий термін в справі апеляції, чи до шпиталю, або до війська. І мало їздить не тому, що не любить подорожувати, але білет йому не по кишені. Треба знизити тариф, і тоді – хоч це і дивно – збільшаться державні прибутки.

Франко поглянув навкруг. Всі в залі уважно слухали його.

– Був би я забув! – продовжував він. – Ще в однім випадку їде мужик залізницею: на еміграцію.

---

* Шарварки (*нім.*) – повинності, які виконували сільські громади для ремонту доріг. – *Упоряд.*

** Дик – кабан. – [*Т. Франко*].

Комісар не стерпів і з презирством крикнув:

– Не хоче хлоп дома працювати, то їде за границю, шукає легкого хліба.

Франко спалахнув:

– А на чім має працювати? І який же легкий хліб – праліси корчувати? Але не входжу в те. Скажу лише, що і в тій болючій для селян справі визискують їх різні п'явки. Не може держава забезпечити своїх громадян на місці, то повинна керувати переселенням і повинна запобігати обманствам. Але цього не буде, поки народ не візьме владу в свої руки. Війта повинна вибирати вся громада, а не сама громадська рада.

Заінтересовані самі повинні полагоджувати свої справи, а не люди сторонні, що не знають обставин і народові неприхильні. Оздоровлення держави повинно йти знизу, від громад. Але збірних громад не хочемо – це лише збільшить бюрократизм і дасть у селі впливи чужим зайдам.

Всі, хто був в залі, гуртом почали аплодувати.

Селянин-виборець у нужденній полотнянці попросив слова і відразу почав збуджено вигукувати:

– Чому не даєте мочити конопель у воді? – І, звертаючись до комісара, підвищив голос: – Боїтесь, щоб вам риба не виздихала в ставах? Не лякайтеся, риба вас пережиє! Чи, може, хочете, аби хлоп не мав полотна і ходив голий, як Адам в раю?

В залі вибухнув сміх.

Комісар зірвався з місця і заволав:

– Не дозволю! Зараз забороню віче! То є бунт!

Голова сказав селянинові, щоб припинив свій виступ, і почав заспокоювати комісара, пообіцявши, що більше такого не буде. Він побоювався – комісар міг негайно заборонити збори.

Потім промовляв Михайло Новаковський з села Торок. Він пояснював, що таке куріальна система і пощо винайдено «правибори».

– Може, не кожен знає, особливо товариші з міста не відають, що то є правибори, або вступні вибори, на яких маси

громадян голосують на «виборців». Отож при таких правиборах і у нас в селі, і всюди інде діялися страшні надужиття. Комісари приїздили на одну-дві години, збирали швиденько панських попихачів і проводили красиві і для влади вельми корисні «вибори». Чесних людей страшили жандармами і не допускали до виборчого будинку.

– Чому пани не голосують на хлопа? – голосно запитав Новаковський. – Може, знайшовся б і такий, що дав би панові кавалок ковбаси. Коли ж пани не хочуть нашої ковбаси, то й ми не берім від них і не пускаймо їх до хлопської курії.

Бачачи, як бідняки виступають на вічі, і чуючи їхні промови, наперед вискочив війт Глинський, куркуль і відомий хрунь (той, хто є панським посіпакою і голосує за панів).

Він почав умовляти, щоб селяни не ворогували між собою. Зал притих, кожен бідняк хотів зрозуміти, що хоче сказати панський підлабузник.

– Маєте знати, брати селяни, – репетував війт, – що споконвіку були дві партії і вони завше ворогують із собою. Але то не є правильно. Подивіться на чоловіка! Він має дві руки, праву й ліву, але вони працюють згідно, все людське тіло з того користає. Так повинно бути і з партіями. І праві, і ліві повинні працювати в згоді між собою.

Франко не витримав і попросив слова.

Він розкрив теревені Глинського, розповів, що є трудівники і є заможні і тих заможних багатіїв підтримують такі хруні, як Глинський. Не можна їм вірити, і ні до чого тут дві руки. Слова Франкові дійшли до людей.

Після цього висловився один робітник:

– З чоловіком, котрий ссе кров своїх співгромадян, нам не по дорозі.

До розмови став адвокат з Перемишля, говорив він з іронією і, мов голками, колов Глинського:

– Пане війте, рада повітова ухвалила надати вам за заслуги великий лантух ковбаси. Скажіть, пощо ви пхаєтеся на наше віче, чи щоб псувати повітря?

Глинський був ні в сих ні в тих.

Ще один селянин побажав сказати слово.

– Товариші! – почав він голосно. – Дозвольте сказати одну байку, не дуже довгу, може, вона й Глинському на щось придасться, хоч вона ніби й не про нього. Так от слухайте: «Свиня в баюрі лежала, їй казали йти до голосування. Пішла, але дала голос, на кого кабани казали. Дістала ковбасу, тішиться, в зубах несе. Аж надходить хтось і каже: «Свине, що ти робиш, ти ж власне м'ясо їси!»

Люди в залі почали реготати. Глинський кліпав очима, а потім сплюнув і вискочив із залу.

Наприкінці промовляв іще раз Іван Франко. Він розповів про виборчу ординацію (положення про вибори) і довів, що селяни мусять вимагати загального, безпосереднього і тайного голосування а одночасно скасування курій виборчих. Але буде чи ні ухвалена виборча реформа, а власті повинні поступати законно, бо коли вибори будуть провадитися як останні сеймові, то і при загальному голосуванні вийде так, що виявляться обраними самі лише багатії. Він сказав, що треба пильно дивитися, щоб не обдурили багаті бідняків, викривати всілякі шахрайства на виборах і стояти на своєму.

Промову Франка радо вітали присутні.

Їдучи додому, він був задоволений, що поговорив з трудовим народом щиро, від усього серця. Побачив, що народ радо хоче гуртуватися, але його треба об'єднати проти гнобителів. Їхав і думав, що за це треба боротися, віддавати всі сили. Сам він за це боровся все життя.

МАЇВКА[63]

День Першого травня в кінці минулого століття припав якось на неділю і був дуже теплий. Два сини шкільного віку пристали до батька, відомого письменника.

– Тату, ходімо кудись на прогулянку.

– Я обруч пожену – мені мама купила! – сказав старшенький.

– А я шаблю візьму! – хвалився молодший.

– Добре, – сказав батько. – Збирайтеся! – І поглянув у бік дружини, що шила щось на машині.

– А таки справді піди з дітьми. Нехай погуляють. Тим часом менших бабця забавить. А куди хочеш іти?

– Та, мабуть, підемо на Високий Замок! Звідтіль дуже гарний вид.

– Ото найліпше! На Високий Замок! Ми там давно вже не були! – тішилися діти.

– А не продме вас на горі? Та й чи варто туди сьогодні йти? Знаєш, буде велика демонстрація в місті, нині робітниче свято, – засумнівалася мати.

– Хай діти подивляться! Змалку треба рішатись, з ким і проти кого йти, – зауважив батько.

– Намісник хвалиться залізною рукою. Чи не схоче він і цього року пустити проти робітників поліцію і війська?

– Хай пускає! Робітників це не злякає!

– Тату, ходім, я хочу бачити похід, – тягнув батька за рукав старший синок.

– Я буду шаблею рубати! – погрожував молодший.

– Ой, не шаблею треба тепер битися... – зітхнув батько.

Мати поцілувала дітей, мужа, провела до дверей. Батько і сини вийшли з дому.

– Тату, я з обручем вас пережену, – хвалився старший Андрійко.

– Хоч би ти як гнав, далі не будеш! – сказав батько загадково.

Андрусь усе-таки вирвався наперед. Котити обруча було безпечно: не їздили вози, не гуркотіли трамваї.

По садках і бульварах дерева пускали вже бруньки. Цвіли черешні і магнолії. В єзуїтському городі, крізь який проходили, зеленіла трава, на деревах співали пташки.

– Тату, тату, бачиш, он чоловік годує з руки вивірку, – показав кийком від обруча Андрій.

– Купи нам бубликів, ми також будемо годувати, – попросив Тасько.

– Для білки треба мати горішки! Та й часу у нас нема зупинятися. Похід бачити хочемо? Хочемо. На Високий Замок вибралися? Вибралися.

Взявши обох синів за руку, батько пішов кваплячись.

– Тату, купи нам м'ячі!

– Сьогодні крамниці зачинені, – відповідав він.

– Але купиш нам? У нашій кам'яниці всі діти мають м'ячі. Вони не дорогі, – докучав старший син, а молодший прохально заглядав у вічі.

Між тим кінчилася вулиця Третього травня, на розі праворуч виднів бульвар. Здалека долітали звуки музики. На тротуарах стояло багато публіки, ще більше йшло, супроводжуючи похід, що швидко посувався в напрямку від театру до площі Бернардинів.

– Татку, чому ті люди йдуть разом по вулиці? – допитувався старшенький.

– Разом сильніші чуються, а по вулиці йдуть, бо один день в році хочуть мати для себе.

Вздовж бульвару стояли шеренги пішої поліції, по вулиці гасали кінні, в провулках чатували патрулі гусарів.

– Тату, чому поліція і військо ідуть вздовж походу?

– Охороняють робітників. Та прийде час, коли робітники похоронять і їх, і їхніх панів.

Діти не розуміли гаразд його слів. Бачили натомість виразно людей різного віку і в різному одязі, що йшли з прапорами та несли плакати з написами, яких діти ще не могли читати.

– Тату, чому вони несуть оте написане?

– Чому ті люди, що йдуть збоку, мають на рукавах червоні пов'язки?

– Чому всі в поході мають на грудях банти?

Батько ледве встигав відповідати. Деяких питань не чув серед вуличного шуму. З походу лунали пісні:

Помсти грім кине він!
Нас у бій кличе знов!
Прапор червоний вищий понад трони,
А його колір є червоний,
Бо в ньому робітнича кров...

В іншім місці вторувала пісня з подібною мелодією, але на інші слова:

Який то вітер шумно грає
Від Сяну, Пруту до Карпат?
Яке то диво визирає
Із тих нужденних хлопських хат?
Ми є ті, що вас всіх кормимо,
За всіх вас терпимо!
Ми руські хлопи-радикали,
Що звергли темноти ярмо!

Між публікою чути було слова: соціалісти, пролетаріат, штандар, транспаранти.

Діти не розуміли тих слів. А в батька очі загорілися вогнем. Він випустив руки хлопців і стискав кулаки. Видно було, що він рвався до походу, але здержував себе: адже з дітьми ніхто не марширував.

Спокійна й урочиста демонстрація робітників була показом їхньої сили і організаційного хисту. Який слабкий був лад, що ховався за спини війська й поліції!

Батько й діти із захопленням проводжали очима лави завзятих борців, слухали пісень і зливалися з масами.

Постріли в робітників і атаки кінноти розігнали публіку.

На дитячі питання – чому? – відповідь прийшла пізніше. Дала її Велика Жовтнева революція.

СТРАЙК У СХІДНИЦІ[64]

В сутінках недільного вечора до маленької хатини на присілку Східниця, «на дебрі», сходилися ріпники. Одні з нафтових закопів, інші з копальні воску. Були між ними і бувальці з широкого світу. Збиралися разом, щоб поговорити про свою біду.

В цей час де-не-де поблискували ручні лампочки в руках робітників, що пробиралися між ямами, зникали в яругах, мов крізь землю провалювалися, і знову появлялися на гірських стежках. Страшно і зловіще реготали сови. Захриплими голосами перекликалися нічні сторожі. Чути було непристойні вигуки п'яниць і погрози підприємцям і дозорцям. Голосно проклинали чоловіків жінки, відпроваджуючи з шинків додому. До всього цього давно звикли люди, що поспішали на збори, і все-таки воно бентежило їх.

Один із присутніх в хаті сказав:

– А де ж наш Ілько? Щось забарився нині! Хто ж буде збори провадити?

– Поки прийде, поговоримо і так, – сказав найстарший віком, Сень Мухомор, робітник здоровенний і досить енергійний. – У нас на закопі цього тижня були два нещастя: урвалася линва, і хлоп забився, а в другій ямі земля прорвала кішницю і на смерть засипала копача.

– І у нас були нещасливі випадки, – докинув Юрко Сович, худий, жилавий, з запалим обличчям чоловік.

– У нас задуха задушила ріпника, бо млинок попсувався, – зауважив Гринь Таранюк, один з молодших ріпників, але доволі практичний: в кашу собі наплювати не давав.

– Гей, люди, доки тото буде? Щотижня мусить хтось гинути. І то де? В такій мізерній Східниці, – сказав з жалем Федір Цвях, першорядний майстер.

– Все то робить захланність. Капіталіст хоче якнайдешевше будувати закіп, аби тільки до нафти швидше дістатися. До роботи не прийме робітника з книжкою.

– Хлоп із села для нього найвигідніший. Як загине, ніхто з нього не має права запитати, і кари не треба платити, – мов юрист, пояснював Таранюк.

– Люди добрі, – гукав один з бувальців, – таж в світі робітники якось гуртуються, борються, а ми що, гірші від них, без розуму?

Ввійшов у хату Ілько Бадинський.

– А ти, пане товаришу, де так запізнився? – запитав Мухомор напівлагідно, напівсуворо.

– Чи то так голові пасує? – докинув Цвях, як вугілля до жару.

– Цитьте! Я ось що приніс, – відсапуючись, сказав Ілько. – Читати будемо! Про нас написано!

– Що то, газета якась?

– Журнал!

– Ба, та що ж то таке?

– І не газета, і не книжка, – пояснював Бадинський. – Але є тут одна повість, чисто з життя ріпників, я вже почав читати. Не можна відірватися від неї.

– Як же то називається? Хто написав? – почулися запитання.

Ілько поклав журнал на стіл. Хтось прочитав по літерах: «Світ».

– Ого-го, тут про Борислав написано! А хто написав?

– Франко Іван, – відказав Бадинський.

– Чи не нагуєвський то чоловік? Мабуть, ваш краян, Ільку?

– Так, мій земляк, – сказав Ілько з гордістю. – І всю повість мусимо прочитати. Такої речі ніде більше не знайдете. Я прочув про неї в Дрогобичі і ледве випросив в крамниці. Не хотів той крамар продати. Казав, що вже хтось інший замовив. Але я не пішов з крамниці, поки мені не продав. Я дав би і вдвічі більше грошей за такий скарб. Прошу вас, ґазди, як будете читати, не слиніть пальців, не загинайте сторінок, не лягайте грудьми на книжку!

– Добре тобі казати, а як задубілими пальцями сторінку відгорнеш? Таже то не так, як сіно вилами!

– Адже і дяк, коли читає, пальці завжди слинить.

– І сторінки ще й як загинає, я добре приглянувся.

– Мабуть, я сам буду читати, – зітхнув Бадинський, не дуже гострий читальник.

І почав читати повість з життя ріпників поволеньки, але з такою повагою, як піп читає євангеліє в церкві. Люди слухали, тихо дихаючи, часом голосно зітхали, стискали здоровенні кулачища, дехто курив і покашлював.

Слова падали на душу, як зерна пшениці на ниву. Люди хотіли збагнути всю мудрість. Хоч яке повільне було читання, їм здавалося воно надто швидким. Не могли схопити думок, що виривалися, як риба з сіті. То один, то другий просив ще раз прочитати якесь місце, пояснити його. Ілько впотів і від самого читання, а до пояснень навіть не брався. Дехто хотів виручити Ілька, щоб самому допастися до книжного меду, але спроби рідко вдавалися. Слухачі не видержували читання по складах. Часу пропадало багато, а користі було як кіт наплакав.

– Читає, як би драбинистим возом по груддю їхав.

– Збирає букви, ніби дитина в першому класі.

– Іди трохи надвір! Ти вже геть мокрий, як курка в дощ.

– Перестань читати, нехай відсапаємося. За косою так чоловік не зіпріє, як за книжкою.

– І думки годі позбирати: розбігаються, як курчата від квочки.

– Звідки той Франко так знає життя ріпників?

– То хіба не простий робітник?

– Та де робітник! Він високу школу кінчив у Львові. Але за селян стоїть і за простих людей. Вже три рази за це сидів у криміналі. Такого пани на свій бік не перетягнуть. Бачте, як пише.

* * *

Коли скінчили читати книжку, всі полегшено зітхнули.

– А може, там і далі є? – з жалем запитав старий робітник.

– Далі вже нема нічого! – сказав Бадинський, гортаючи журнал. – Цілком кінчилося.

– Забирайте, товариші побратими, голос, тілько по черзі, не всі зразу!

Перший почав говорити Сень Мухомор.

– Та то все правда, що тут написано, але, відай, той кожух не на нас шитий.

– Чому? – запитав фанатично настроєний Сович.

– А де ж маємо побратимів? Котрий же то у нас Бенедьо?

– Найважніша річ – гурток свідомий, тверезий і неподатний, хоч би й невеликий, – бубонів Цвях.

– Ні! Про все рішають маси робітників. Треба якнайбільше людей притягнути до гурту, – настоював Таранюк.

– Найважніша річ на початок – каса взаємної допомоги. Без того ні кроку не рушимося! – додав хтось з робітників.

Після гарячої дискусії робітники вибрали комітет, визначили тих, хто має відати касою, почали збирати, членські внески. Коли вже в касі було трохи грошей і до організації залучено значну більшість працюючих, комітет ухвалив почати страйк. Послали в сусідні села, до Борислава і Дрогобича відданих справі, енергійних людей, щоб стримати наплив штрейкбрехерів.

Страйк вибухнув несподівано для хазяїв і вдався робітникам.

Робітники не побоялися ні поліції, ні жандармів, вчасно розправилися із зрадниками, і капіталісти змушені були задовольнити їх вимоги.

Але не це було найважніше.

Робітники наочно пізнали вагу організації і солідарності, відчули силу спільного, сміливого виступу.

НА ЧИВЧИН![*65]

З мінерально-курортної місцевості Буркут[66], що над Черемошем[67], вибиралася в гори на прогулку мати і четверо дітей, віком від 9–15 років. Діти, точніше три хлопці, дуже рвалися в «верх», як ведмедики до меду. Наслухалися оповідань, що на горі Чивчин були колись копальні і ще й тепер знаходяться чудові кристали і що по дорозі багацько єсть ягід, як камінців у брід.

– Мамо, чому не йдемо на Чивчин? – чіплялися трохи не щодня.

– Мамо, Ви вже нам десять разів обіцяли, що підемо в гори! – нагадували по кілька разів на день.

– На дорогу не треба брати нічого до їжі, ми там знайдемо собі чорниць доволі! – потішало то одне, то друге.

– І чуркала* є всюди, напитися можна теж, – щебетала найменша.

Так докучали діти. Але мама була не так гаряча. Допитувала купелеву адміністрацію і прислугу точно, як і куди йти, як довго тюпати туди й назад, дивилася часто на барометр. У зустрічного гуцула вимотувала відомості про вовків у найближчій околиці.

Вкінці невеличкий гурток рушив з місця, як коні з копита. Ішли швидко доріжкою понад Черемошем, все вище і вище понад рівень моря, хто зна як далекого. Обабіч шумливої річки бовваніли густі ліси смерек і ялиць. Гори спускалися до самого русла, тоді дорога переходила на другий берег і раз-у-раз треба було пробиратися з лівобережжя на правобережжя і навпаки. На травах і смерічках біліла роса і ворожила погідний день. Пахло гущавиною пралісу і живицею, потягало холодком і все це заохочувало до енергійного ходу. В тінистих місцях шкода було шукати харчевих засобів. Над самою річкою і в устях потоків купами зеленіли по намулинах велетен-

---

* Чуркало – джерело води. – [*Т. Франко*].

ські лопухи і видавали субтельний, хоч і приємний запах. Тут і там з довгими шиями, в жовтих платках пишалися красуні, над міру надушені арнікою. Дітиська, мов баскі коники, гнали одне наперед другого вперед, мама ледво гальмувала запал, і жалібними словами здержувала теж братчиків сестричка Галя, наймолодша і в ногах найслабша.

Але, як вийшли на потік Добрин, ліву притоку Черемоша, і в рожевому відблиску сходячого сонечка замаячів вершок Чивчина, дітвора розповзлася в ширину за ягодами і вглиб лісу за грибами.

– Діти, не заходьте далеко в смеречину, там може бути вовк або ведмідь! – наказувала мати, як звичайно, зажурена.

Хлопці, босі і в коротких штанцях, не лякалися ні роси, ні гадюк, а ведмідь давно знайомий був їм із зоопарку і зовсім не страшний.

– Мамо, що то за птаха кружляє наді мною і квилить? – питала дівчинка, задравши головку вгору і боязко тулилася до матері.

– Не бійся, це каня, або яструб, – пояснювала мама, – ти не лякайся, цей птах на зайчика свій гострить клюв.

Як тільки діти наповнились трохи ягодами і набрались сил, сходилися до мами знов, на битий шлях.

– Мамаша, Петро ніколи не скаже, як знайде афинчик*, сам їсть, а другим не дасть, – скаржився старший хлопчик, – а я завжди кличу других і до суниць і до чорниць!

– А за малинами ви, діти, чому не шукаєте? – питала мама. – А їх найбільше попри саму дорожку росте, ми з Галею вже наїлися.

– Мамо, мамо, дивись який гарний метелик! – скрикнув раптом найстарший Андрійко. – Мушу його зловити!

– Та це ж і єсть королівський пазь, окраса гір, – сказала мама.

---

* Афинчик – чорниця. – *Упоряд.*

Але хлопці вже не чули. Всі три метнулися за метеликом, що літав дуже швидко, присяде на якусь квітку і далі шмигне, туди і сюди, без напряму і мети, наче мрія, і вабить, і манить до себе дітваків.

Натомили ноги і задихалися, а пазя не спіймали.

Доріжка дедалі ставала стрімкішою. Потік чим менший, тим гучніший робився. Вкінці мов п'ятірнею маленьких струй спадав з гори. Недорослі туристи, спочатку спинювані старшою особою (мамою), підіймалися вверх самі. Мама з сестричкою залишилася геть-геть позаду. Скінчився ліс і почалася величезна полонина. На стоці гори раптом показалося величеньке, майже рівне місце, без трави, загороджене. При вході стояла колиба, поруч широке попелище, над ним на поперечці висів на гаку залізний котел (казан). Ні в загороді, ні в колибі не було нікого.

– Дивіться, дивіть! – крикнув радісно Андрійко і показав рукою напрям, де в долинці між корчами ледво замітний ховався домик.

Діти побігли туди, пробували війти, але двері були зачинені. Віконця з побитих і ніколи не митих шибок ледво пропускали світло, але хлопці і туди запустили цікаві погляди. На долівці стояли великі посуди, казани з молоком, попід стіни тулилися діжечки-бербениці, висіли на мотузках і сушилися якісь мішечки.

– Та що будемо очі напружувати! Ходім до середини! – сказав найменший.

– Та як підемо, як господарів нема? – запитав найстарший. – Не можна йти!

Середущий заглузував, покривляючись старшому:

– Коли б були на місці гуцули, то можна йти би до колиби!

– А ми й не підемо, нема куди, – сказав наймолодший загадково, – а поліземо! Зараз знайшов дручок, власне стару острівку*, із середущим братом приставив до стришка, трош-

---

*Острівка – загострений кіл із сучками для сушення сіна. – [*Т. Франко*].

ки отвореного*, і полізли вгору, як коти. Старший брат спершу був противний такій інвазії**, але потім і сам поповз. Хлопці були здивовані, але й задоволені, що попали на фабрику бриндзі і на власні очі побачили всі етапи виробництва. На стришку був нескладний склад готового продукту. На жердинах висіли в мішечках будзи***, на дошках лежали вже готові брили сиру, добре висушені. По драбинці хлопці злізли вниз. В мінятурних сінях в одній сковороді був роздроблений сир; його мішають із сіллю, розтирають і повстає *бриндзя*, якою щільно наповняють бербениці і туго затикають.

В кімнатці в однім казані було свіжо надоєне молоко овече, жовтіше і густіше, і в другім – коров'яче, блідіше. Найменший хлопчик знайшов глечик, другий – захопив кухоль, третій – хапнув коряка****, і всі заходились пробувати молоко.

– Ми тут є комісія з міста, все мусимо покуштувати! – зажартував наймолодший, щоб заспокоїти сумління.

– А видиш, Андрію, усе так, як нам Мітчук***** оповідав. А ти не бажав сюди лізти, ще й нам не давав, – докоряв середущий, ласуючи присмаки.

В іншім казані було переварене молоко, далі глегане******. Дуже смачною виявилася жентиця*******, непоганою вурда********. Хлопці знали всі назви давніше, тепер дібрали їм смаку. Напивалися і наїдалися, аж сопіли. Здалека чули мамині вигуки: гоп! гоп! І тонші сестрині, але не відзивалися.

---

* Отворений – відчинений. – *Упоряд.*

** Інвазія (*лат.*) – напад. – [*Т. Франко*].

*** Будз – овечий сир. – [*Т. Франко*].

**** Коряк – кругла посудина з ручкою для зачерпування води, молока тощо; ківш, черпак. – *Упоряд.*

***** Мітчук – гуцул-газда в Криворівні, до якого часто заїздили літники, між ними Франки. – [*Т. Франко*].

****** Глег – телячий шлунок, яким заквашується молоко, призначене на бриндзю. – [*Т. Франко*].

******* Жентиця – кисле молоко овече. – [*Т. Франко*].

******** Вурда – сир з овечого молока, що після відварення плаває в сироватці. – [*Т. Франко*].

Вкінці поклики стали зовсім виразні. Мама і Галя наближалися до хатки.

Хлопці повилазили на двір і дуже хвалили знайдені в фабричці ласощі. Мама казала положити гроші за все з'їджене, і гурток потягся далі «в верх». По дорозі мама нарвала величезний букет кмину і маленьку горстку центурії*, речі в кождім господарстві дуже потрібні. Спокійно допленталися на шпиль. Посідали і з подивом розглядалися довкола, любуючись красою сусідніх гір, а назвами голов не перетяжили.

– Ах, що за краса! – промовив Петрусь, пальцем довбаючи в носі.

– Не знати, чи була тут Леся Українка? Вона так любила красу, – сказав найстарший, начитаний і напханий наукою як гуска в осені галушками.

– Добре, що в Буркут Леся приїхала[68] – повчала мама, – а на високості куди їй бідненькій було ходити, у неї ж нога боліла

– ще змалку, – доповнив Тараско;

– і слабі мала кості, – мов ехо відозвався Петрусь, що любив усе почуте мотати на вус.

На горі побули з годину. Хліб з маслом смакував надзвичайно.

І вже треба було гнати вниз. Вертали іншою стежкою. По дорозі вступили до колиби вівчарів. Чабани, звичаєм людей темних, відсталих і забобонних, нарікали багато, просили тютюну або горілки, гроші брали нерадо. Продали песика маленького, що котився по землі, як жива грудка, скомлів і лизав по руках. Діти несли його на зміну**.

---

* Центурія – одна з лікарських рослин, низького росту зілля з дрібненькими листочками і рожевими квітками, зварене гірке в смаку як полинь, але корисно впливає на процес травлення. – [*Т. Франко*].

** Назвали його «Буркусь» і повезли до Львова. Песик ріс швидко, став волохатий і лютий, людину уважав за вовка, гарчав на своїх і гавкав на чужих, багато гостей покусав по ногах, порвав зубами штани і спідниці. Був пострахом усіх, що відвідували осібняк і бажали побалакати з його власником, поетом і рибалкою. – [*Т. Франко*].

Мала кавалькада (наймолодший справді їхав на дерев'янім коні) рушила долі потоком по лівім березі. Наздогнала велику отару худоби рогатої й овець, що поволеньки воліклася правим берегом, окружена вівчарськими псами. Ззаду поважно поступали пастухи і довжелезними батогами підганяли лінивих скотів. Череда привернула до себе увагу дітей.

Раптом наймолодший синок сіпнув маму за рукав.

– Мамо! Мамо! Подивися, що то є! – і в голосі бриніло високе здивування, і показав рукою.

Туди зараз же скерувалися погляди мами і решти дітей. Крайчиком ліса, рівнобіжно з туристами і чередою, посувалася незугарна, темно-бура ведмедиця і забавно перевертались два ведмежати. Мама близнят очевидно хотіла дістати для дітей, без посередництва собак, дещо телятини або баранини, і не могла відірвати очей від стада. Туристика і її учасники дуже мало її цікавили. Пастухи вдавали, що звіра зовсім не помічають. Верховинці (горці) здавна були без зброї. Щоб перед дичиною стерегтися, їм мусили вистачати: собаки, сокира, спис. Цівку мав Довбуш, але пани відібрали. Ведмідь, кабан, рись, готур*, орел потрібні були для полювання польській шляхті і німецьким феодалам, і вони насміхалися ще, що це «ведмедів край».

Хлопці були змалку привчені нікого і нічого не боятися, але дівчинка Галя заплакала, а причин до плачу було аж надто багато: ще давніше хотіла промочити очка сльозами: ноги дуже боліли, а мама вперто відмовлялася брати на плечі, плакала теж для фасону, а може і з дійсного страху – хто його знає.

– Діти, не звертайте на ведмедицю уваги! Не зачіпайте ведмежат! Навіть не дивіться в той бік. Звірі не до вас мають діло. А ми підемо швидше, щоб їм не заважати, як захочуть перейти потік і зблизитися з масами.

---

*Готур – рідкий птах з чудовим опереннням. – [*Т. Франко*].

Приспішили ходу і незадовго залишили за собою представників фауни: освоєної і менажерійної*.

А йшли гордо, раді, що матимуть тему розповідати татові і товаришам про героїчну зустріч з правдивими ведмедями.

Київ 28 січня 1955.

ХОДОК
(*жарт*)*[69]

Іван з Нагуєвич страх як любив ходити.

Вроджений дар ходу вдосконалив іще змалку, б'ючи ногами добру милю з села до міста і милю з гаком відробляючи з Дрогобича до Нагуєвич. Пізніше цілу Галичину відміряв власними ногами (нота бене** в чоботах або черевиках, не босо, як безбожний Сократ![70]): чалапкав по низинах наддністрянських, витягав ноги з болота на рівнинах Поділля, товкся по горах, але таки найкраще чувся на ріднім Підгір'ю, де – як правдивий бойко – скакав полегойки, як горланить коломийка:

Ой піду я медже гори, там, де жиют бойки,
Де музика дрібно грає, скачут полегойки.

Нема то як спогади з юних літ: прогулка за прогулкою, розкіш не хід!

– Буду ходити, поки ноги носять! – приговорював нераз і твердо. Для чого? – ясно: щоб не зав'язувалося сало, щоб не стати, як буржуй – пузатим.

Та й у Львові був простір для ходу: з квартири на квартиру, двічі в день на університет і в бібліотеку, біганина по редакціях, в робітничі гуртки, потім хід з власної домівки на місце праці, заходи коло дітей.

---

* Менажерійний – звіриний; тут: дикий. – *Упоряд.*

** Нота бене (з *лат.* nota bene) – зверни увагу. – *Упоряд.*

Згодом великий каменяр став пророком у батьківщині, та не у власній хаті, там пророчила дружина:

– В літературі можеш бути чим хочеш, це не обходить мене, але не завідуй домом! – казала недвозначно і безапеляційно, господар хати слухав нерадо.

– Книжками можеш командувати! – докінчила раз приязно.

Для дружини він був рід книгоноші, що приносив книги і гроші. Для своїх дітей був ходячою енциклопедією.

Раз зимою Тато повернувся вечором з міста і почав завзято ходити по кімнаті. Покоїв було багато, опалений – один, і в однім лише – крім кухні – світила або коптіла нафтова лампа, з голубим, потім зеленим абажуром. За подовгастим робочим столом сиділи на коротших кінцях батько і мати, при довших боках тиснулося четверо дітей.

Якраз Петро, студент політехніки, був занятий дуже важливою роботою, поглянув неприхильно на батькові вправи ніг і сказав Тарасові, як брат братові, на півголосу:

– От заходився Тато ходити!

Любитель ходу, здається, не почув цього, і на слова, не зв'язані з письменством, звернув увагу не більше, як на бренькіт мухи.

Тоді син промовив голосніше, все ще загально, не називаючи прізвищ, але дохідливо:

– Придалася б Сибір неісходима!

Уродженець Підгір'я і тут відмовлявся, відмахнувся, як вухатий від ґедзя, і безперебійно продовжував хід вперед.

– Хіба один був Йов[71]? Чи ж не відомі всюди по світі сини Йова?

Тут вислови апокрифів дуже прийшлися до речі[72].

Занятий власним ходатайством Іван Якович не завважував менше важливих занять дружини і дітей…

Тоді син пустився на прямий шлях безпосереднього порозуміння за допомогою літературної мови.

– Тату, може тут є дехто, котрий хотів би працювати головою, не тільки ногами?

Батько родини цим разом добре почув синівське питання, але вважаючи його чисто риторичним, не відповідав голосно, бо не хотів перешкоджати застольним працівникам. Проте присів перепочити.

Київ 16 січня 1955.

В РІДНОМУ СЕЛІ[73]

Теплого листопадового дня Іван Франко, мій батько, одержав з Нагуєвичів поштову карточку.

Дорогий брате!

Приїздіть до нас на весілля, котре відбудеться в четвер 21/XI. А якщо Ви не зможете, то сини нехай приїдуть. Огирів я посилаю, бо надіюсь, може, хто приїде.

Остаюсь з поважанням,

Гринь Франко.

На поштовій печатці була дата: 18/XI 1909.

– Ну, що, Тарасе, поїдемо вдвох? – сказав батько тоном, що не допускав ніякого заперечення.

– Поїдемо, тату! – відповів я, тоді студент університету.

Швидко зібралися і завчасу пішли спати. Раненько схопилися, старший брат поміг батькові одягнутися, я взяв на дорогу трохи харчів, і ми подалися на головний вокзал. Батько був чомусь невеселий і мало розмовляв і по дорозі на вокзал, і в вагоні. Інші пасажири також їхали мовчки. Дехто встромив ніс у газету і з трудом ловив букви, що підскакували від гойдання вагона (пульманів тоді ще не було), та й книжку годі було вчитати довгий час. Під вікном на валізці два аматори грали в шахи маленькими кістяними фігурками з ніжками, які встромляли в дірочки, просвердлені на шахівниці. Фігу-

ри добре видержували хитливий рух поїзда і ривки на станціях – гралося знаменито, але не дірка внизу, а добра гра давала стійкість королям. Батько сам не грав у шахи, хоча в житті не раз шахував як не королів, то короленят. Він дивився на гру, але сидів спокійно, не втручався в ходи. І саме це обом гравцям дуже подобалося.

– Ану, Тарасе, витягни, що там мама приготувала! – сказав батько, коли поїзд був якраз на половині дороги між Стрієм і Дрогобичем. – Не добре їхати на весілля ситому, але ще гірше, коли голодний – живіт бурчить, а його господар, високопоставлений гість, не може діждатися страви.

І за цим словом ми взялися до їжі. Але тому, що харчів зовсім було обмаль, їли повільно, смакуючи.

– Тату, а чи будуть нас коні ждати? – запитав я.

– Хто його знає, – відповів батько. – В картці Гринь ніби пише, що вишле по нас огирів, але шкапи там дурно без роботи не стоять, а от годинники, якщо десь є, ті частіше стоять, бо ніколи селянам з ними панькатися. Селяни краще і точніше вгадують час по сонцю і по інших прикметах... Зрештою, ліпше на підводу не чекати.

– То що, ногами будемо бити? За кавалок кишки сім миль пішки? – спитав я обережно.

Але батько промовчав. Поїзд саме в'їздив на станцію Дрогобич.

– От тут тато тепер буде в своїм соусі, – мовив я, посміхаючись. – А повз гімназію, що татові найкращого віку вісім років забрала, чи будемо їхати? – закинув я наздогад буряків, натякаючи на транспорт, бо ноги, правду кажучи, не дуже рвалися до ходу по грязюці.

Батько виявився джентльменом. Найняв двокінного фіакра і сказав візникові, куди їхати. Той оглядався, чи не йде за нами посильник, і був розчарований, що пани з великого міста їдуть на село з голими руками. Проїжджаючи ринок, батько наказав зупинити коні перед ювелірним магазином і купив дарунки для молодят, а в іншій крамниці – цукерки для малечі.

Коли ми проїздили повз гімназію, в очах у батька з'явилися сльози. Ніхто знайомий не зустрінувся нам по дорозі: багато татових ровесників роз'їхалися по світу, старші пішли на вічний сон, молодь не вся знала заслуженого діяча, а випадкові перехожі менше всього цікавилися подорожніми. Ми виїхали на самбірський тракт, і коляска швидко заторохтіла спуском. Минули дорогу на Лішню і Унятичі, що звертала ліворуч, і поїхали прямо.

Раптом біля якоїсь стежки батько зупинив візника, розплатився з ним, і ми подалися навпростець до Нагуєвичів. Ішли раз у раз доріжками. На полі дув легенький вітер. Коли ж почались переліски, стало спокійніше і тепліше; ще й від ходи ми зогрілися неабияк. І очі батька загорілися дивним блиском. Пізнавав відомі змалку околиці: там рівна-рівна просіка вабила очі в далечінь, деінде цікавила полянка. В глибокій задумі зупиниться батько тут і там, ніби чогось шукає. Це він так прощався з місцями, по яких колись бігав хлопчиною.

І знов рушаємо далі. Я дивувався, як батько безпомилково вибирав потрібну стежку на перехрестях.

Цими стежками біг він колись з Дрогобича до мами, що помирала.

Ми спустилися в ярок, на дні якого дзюрчав потічок з дзеркально чистою водою. Батько, ідучи певно, як на дим, відшукав лісову криничку, де гасив спрагу давним-давно, більш сорока літ тому.

Він припав до струмка, мов до цілющої води, і сльоза покотилася по обличчі.

– Тату, ми на весілля їдемо чи на похорон? – запитав я тихенько.

– Поки зложу кості, мушу молодість мою поховати, – відповів він сумовито.

Ми піднялися під гору і ввійшли в старий ліс Панчужну. Твердо стояли грубезні дуби, безлистим віттям маяли берези, голосно стукотів дятел, мовби роки життя прийдешні ра-

хував. Небагато їх начислив і затих... Минули криницю, яку в околиці вважали чудодійною, але батько вже не пив тут води. Дуби були двоякого гатунку: одні восени скидають листя, як люди зношений одяг, інші держать немодне вбрання всю зиму на собі, аж поки нові листки, брунькуючи, випхнуть старовину. Під липами і грабами біля села люди згрібали зісохле листя і веретами носили додому. Взимку себе кожухами забезпечують перед холодом, а хату оцим листям.

– А листя і тут, у лісі, потрібне, – сказав батько мимохідь, – перегниваючи, воно дає поживу деревам.

Ліс почав рідшати, трава ставала густішою, але зелені було вже мало. Батька почали насідати спогади. Говорив, мов сам до себе:

– Тут пас я колись коні, он там росли голубінки, під берізками попадалися козарі, десь часом і правдивий траплявся грибок.

Він дивився на місця, де минало його хлоп'яче життя, і туга давила груди.

Батько прямував вірно, так що ми з лісу вийшли просто до його рідної хати. Гайвороння, плачливо каркаючи, пролітало вгорі. Якийсь хлопець без капелюха пронісся на коні з присілка на пасовище.

Коло садиби і по садку крутилися вже весільні гості, сусіди з Війтової гори: Риб'як, Лялюк, Микитич, Добжанський, Гатараняк з села Лазорович, відомий силач і зайдиголова, постійний гість на весіллях. Батько ввійшов до хати і, радісно привітаний, обдарував молодят. Дітям, що юрмилися коло дверей, роздав цукерки. І в хаті, і надворі було багато дівчат, як того квіту навесні, не бракувало й хлопців, вже по-міському зодягнених.

У хаті приготування до гостини ще не були закінчені, отож ми вийшли на подвір'я. Батько пізнав давніх знайомих, вітався з усіма дуже сердечно. Люди, не приховуючи смутку і журби, бідкалися над ним.

– Іване, чи тямиш, який ти був здоровий, як ти ще жив між нами, нежонатий?

– Чи пригадуєте, як ми разом коні пасли?

– А пам'ятаєш, пане Франку, як ми саком рибу ловили в охабі? А щупак, злодій, продер сіть і шмигнув?

– А чи зловили ви його пізніше? – запитав батько із найбільшим зацікавленням.

– І нащо вам того Львова забаглося? А тепер що з вами сталося? Де та сила поділася?

– А що ви, лікар? – питав батько здоровенного чолов'ягу з горішнього кінця, з яким не був на «ти». – Хіба ви можете помогти? Якщо ні, то годі про це говорити. Я незабаром піду спати, а ви, – звернувся до громади, – дивіться, щоб ви на ноги стали!

– А хіба ми не стоїмо?

Франко пустив жартівливу відповідь мимо вух.

– Ви роздумуйте, як вам з біди вибратися.

– То яку ще рецепту там у Львові вигадали, рахувати для хлопа? – запитав сільський мудрагель, досить заможний.

– Не у Львові! – сказав Франко твердо. – Межі треба покасувати.

Селяни роти пороззявляли. Батько продовжував:

– Досить нас чужі люди помежували. В межах ціле наше нещастя!

– Ая! Там бур'янів повно, а вітер насіння по полях розносить! – сказав бідняк, тямущий господар.

– Це також правда, – розвивав батько думку далі, – але не це головне! Землю треба обробляти *спільно*! І ділити її не можна!

Селяни остовпіли. Застарілі звички, віджилі поняття приватної власності не хотіли вступатися з голови.

– Ця філософія для халупників добра! – буркнув заможний Добжанський.

– У нас бідних більше не тільки від багачів, але й від середняків. Весь народ бідний. То чого маємо боятися? І кого?

* * *

Покликали до столу. Розмова обірвалася. Але розбуджена батьковими словами думка працювала далі.

Страви були прості, але навіть смачні, як на міське піднебіння. Не бракувало й напитків. Як уже наситилися і горілка не пішла ще до голови, батько узяв слово.

– Дорогі гості і любі молодята! Починаєте нове життя. Здається мені, що не зможете жити так, як ваші предки. Мусите шукати нових доріг. Як не можна самому одному взяти біду за роги, треба пробувати гуртом. Громада – великий чоловік. Нехай вам у всьому щастить і з роси і з води! Випиймо ж за нове життя!

Це був перший і, мабуть, останній тост на весіллі. Селяни люблять попоїсти і випити, але з гостини не роблять засідання. Попоївши, співають, щоб і старшим молодість згадалася і щоб молодь звеселилася, як стародавній звичай велить і нова мода не забороняє. І танцями люди на селі також не гребують.

Львівські гості посиділи трохи, один з них, старший, надав весіллю урочистого характеру, потім обидва потягли в «стебло», в призначену їм хату, подалі від весільного шуму.

Виходячи з двору, зачули ще весільну музику.

Якийсь літній селянин, напідпитку, пританцьовуючи, співав весело:

Заграй мені, музиченьку, най си погуляю
Та най тими криваками поперебираю!

Приїжджих заведено до хати, вони швидко заснули, виспалися і на другий день виїхали.

Батько повеселішав, немов віджив духом і набрався нових сил до дальшої праці.

ІВАН ФРАНКО В СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Головним джерелом відомостей про Івана Франка є його спогади і автобіографії, їх треба хронологічно впорядкувати і порівняти з ними спогади інших людей, що відносяться до того самого часу. Більша частина тих спогадів була друкована, але деякі ще лежать в архівних матеріалах. В усіх трапляються помилки, які треба виправити.

Окрему групу складають спогади дітей Івана Франка: Тараса, Петра і Ганни, що частково були друковані і теж вимагають деяких поправок, бо писані були не під свіжим враженням, але значно пізніше, після смерті батька.

В нашій літературі є дуже цінні і вагомі висловлювання про Івана Франка. Хоч це не є, власне, спогади, бо написані вони ще за життя Франка, але мають важливе значення при оцінці всього творчого шляху письменника. Маю на увазі висловлювання видатних передових українських письменників, борців за щастя народу – М. Коцюбинського, Лесі Українки і ін.

Як проникливо відгукнувся М. Коцюбинський про незабутнього Каменяра:

«Невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, сірі, трохи холодні очі, в лініях бороди щось енергійне, уперте.

Рудувате волосся непокірливо пнеться, вуси стирчать. Скромно одягнений – він тихий і непомітний, поки мовчить...

В своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибацькі сіті, як бідний апостол. Плів сіті й писав поему «Мойсей». Не знаю, чи попалася риба в його сіті, але душу мою він полонив своєю поемою».

З почуттям поваги і сердечної любові писала до Івана Франка Леся Українка з нагоди ювілею в 1898 році:

«Ви знаєте, що я щиро поважаю Вас і Ваш талант, а знаючи тяжку долю українського поета, рада б «небо прихилити», аби та доля поліпшала. Щасти Вам, Боже, на кождій дорозі».

Хороше, глибокодумно сказав про Івана Франка Марко Черемшина:

«Спитаєте, може, яке враження зробив на мене Франко? Великого астрального тіла, що гріє всю Україну, а світить ще далеко дальше».

* * *

В спогадах знаходять місце часто дуже дрібні деталі життя і побуту великого письменника, які не становлять, власне, ніякої цінності. Отже, слід подумати про те, щоб, показуючи перед читачем життя Каменяра, відкинути не тільки випадкове, непотрібне, а й очистити пам'ять про нього від буржуазно-націоналістичного намулу, від писанини тих людців, які намагалися паплюжити чесне ім'я революціонера-демократа Івана Франка. Це вже завдання дослідників, які будуть писати широкі монографії про життя і діяльність великого письменника, чию пам'ять шанує все прогресивне людство, свідченням чого є надзвичайної ваги знаменний акт – рішення Всесвітньої Ради Миру про відзначення 100-річчя з дня народження Івана Франка у світовому масштабі.

* * *

Можна без перебільшення сказати, що багато написано спогадів про І. Франка. Але дуже мало вдається вибрати з них суттєвого, що проливало б якесь світло на вияснення обставин, в яких жив І. Франко.

Принагідно слід розібратися в деяких спогадах.

Про дитячі і юнацькі роки письменника написали спогади І. Кобилецький і М. Коріневич. Проте небагато в них якихось цікавих, важливих деталей. Але, навпаки, є цілком фальсифіковані відомості. Приміром, наперекір здоровому глузду, М. Коріневич твердив, що «рішаючий вплив на Франка мав

Грушевський». Безпідставність цієї вигадки очевидна і не потребує спростувань.

Найбільші і, мабуть, найкращі спогади про І. Франка написав Антон Дольницький, юрист, колишній редактор журналу «Друг». Перші його спомини від 6 січня 1927 р. – 18 сторінок машинопису.

Він пише, що мав рукописи І. Франка, які той присилав до редакції «Друга», і вони пропали в Бродах під час війни 1914–1918 рр.

В спогадах знаходимо відомості про їхню зустріч. Вперше побачив Дольницький Івана Франка в 1876 році в редакції «Друга» (ріг вул. Краківської і Корняктів). Дольницький пише про І. Франка, що то був юнак «худий, мізерний; з рудим волоссям, незугарними рухами, але з ясним рішучим виразом очей і симпатичним способом розмови. Був суворо логічний, говорив із закраскою гумору, дотепу або сарказму. Сміятись не любив, хоч сам жартував».

Далі він свідчить, що Іван Франко писав дуже швидко, стоячими буквами і густо. Характеристичною рисою його поведінки була скорість. Швидко писав, швидко читав, швидко орієнтувався і швидко вирішував щось робити. Без книжки під пахвою рідко можна було його зустріти. 21 березня 1876 р. була виставлена драма І. Франка «Три князі на один престол», але вона не мала успіху. Одну роль грав сам автор.

Дольницький описує подорож компанії студентів в гори влітку 1876 року. Між ними був і Франко. Під час цієї подорожі І. Франко зустрів Ольгу Рошкевич і полюбив її за принадну фігуру, бистрий ум, освіту і переконання. Загалом вірно характеризує Дольницький причини розриву між Ольгою і Франком.

«І якби не нещасне арештування Франка, – пише він, – якби не острах родичів панни Ольги перед соціалістом, революціонером, якому дорога до професури, певно, буде замкнена, може, прийшло би до подружжя. А так – дороги їх розійшлися».

Значно пізніше Дольницький, вже на пенсії, бачився з хворим Франком.

Крім цього, є ще другий спогад Дольницького, машинопис на 30 сторінках (в рукописному відділі Інституту літератури Академії наук Української РСР). Спогад присвячений в основному «Другові», але є й речі, що безпосередньо стосуються Івана Франка. Автор пише, що Франко «одвертий, рішучий, самостійний у своїх думках, шанував переконання других, був незвичайно продуктивний, з буйною уявою, поет, а при тім спосібний стати комусь щирим другом».

В розділі V читаємо цікаві деталі лолинської прогулянки і між ними таке:

«Може, подорож з Лолина через Перегінське до Болехова натхнула Франка до написання повісті «Петрії і Довбущуки».

Спогади Дольницького між усіма іншими, що збереглися, незважаючи на дрібні помилки, належать до найсолідніших і найкращих, чого ніяк не можна сказати про жорсткий, повний неточностей ескіз Ігнатія Дашинського, поляка, пізніше депутата Варшавського сейму. Цей спогад написаний в 1919 році.

Деякі відомості можна зустріти в спогадах Карла Бандрівського, шкільного товариша І. Франка. Ці спогади обриваються на 1874 році, написані вони хаотично і нелітературно. Помер Бандрівський у 1932 році, і, мабуть, тоді чернетка цих незакінчених спогадів потрапила до архіву (нині архіву Академії наук).

Бандрівський пише, що 1 вересня 1865 року Франка привезла до Дрогобича мати. Малий Івась так рвався до навчання, що, не чекаючи, поки швець пошиє йому чоботи, записався до школи босий. Вчитель Крушельницький посадив Івана Франка на так звану «ослячу» лавку (тобто задню) за те, що він щось не відповів. В кінці року Франко зголосився перший до «екзамену», продекламував віршик «Кіт з'їв сало», що був поміщений в книжці для IV класу. Пробна декламація вияви-

лася хорошою, і вчитель сам узяв Франка за руку і з «ослячої» лавки пересадив на перше місце на першій лавці.

Згадує Бандрівський, що в VI класі Франко писав багато віршів, читав їх своїм товаришам, але, визнавши свої твори слабими, палив їх. Оповідає про враження І. Франка від перших спроб віршування:

«Як він дістав «Друга» в Дрогобичі зі своїми віршами, то він їх ледве пізнав, так йому страшно покалічено мову, себто ніби поправлено на «язичіє».

Написано також, що під час будування залізниці із Львова до Стрия через Дрогобич в 1873 році в тих околицях вибухла холера. Через це навчання в гімназії було припинено перед кінцем шкільного року. Франко, маючи багато вільного часу, поїхав до Борислава: «Там приглядався життю ріпників...»

У 1926 році вийшла у Львові збірка «Спомини про Івана Франка». Вміщено в ній вісім спогадів колишніх діячів, переважно членів національно-демократичної партії, які до революційних виступів Франка ставилися щонайменше неприхильно і всякими способами намагалися применшити його роль в прогресивному русі і старалися змалювати великого Каменяра і революціонера таким собі звичайним лояльним громадянином.

Окремі місця деяких спогадів подають більш-менш значні деталі зустрічей з Франком, які можна використати в подальшій роботі.

Зокрема заслуговує на увагу стаття Олекси Волянського «Мої спомини про Івана Франка», найбільша і найкраща, що стосується в основному періоду перебування Івана Франка в гуцульських горах під час літніх канікул. Помилок у цих спогадах дуже мало, зате подані надзвичайно цікаві деталі, невідомі з інших джерел.

Волянський пише, що від 1900 року Криворівня стала місцем відпочинку приїжджаючих туди городян. Одними з перших туди приїхали дружини Гнатюка і Франка. На за-

прошення Волянської прибула в Криворівню на короткий час дружина Гнатюка, умовивши поїхати туди і дружину Франка. Тут припущена фактична неточність, бо моя мати не була там, а поїхав тоді (1899 року) автор цих рядків.

Гнатюки і Франки з дітьми приїхали до Криворівні в 1900 році і замешкали на Заріччі, на правому березі Черемошу, на «волоським» боці.

Іван Франко вперше приїхав у Криворівню в 1901 році.

«Тепер ми познайомилися ближче, – пише Волянський, – а сходячися щоденно чи то при купелі, чи на проходах, чи таки в моїм домі, пізнав я ту велич духа та серця при просто дівочій його скромності та ніжності».

Маючи вроджене замилування ловити рибу, Франко вибрався раз у товаристві на пструги до села Голови, в гості до місцевого вчителя Луки Гарматія. Там Франко ловив з Гнатюком рибу сачком.

Перебування Франка в Криворівні автор ділить на два періоди: перший від 1901 до 1907 р., коли Франко був здоровий, і другий – від 1908 до 1914 р., коли Франко був недужий.

В першій добі відбивалися на обличчі Франка «сильна і незламна воля та енергія, бистрота ума, ясність суджень на всі злободенні справи, а при тім надзвичайна товариська чемність* та веселе успосіблення...»

Під час перебування в Криворівні Франко завоював загальну симпатію у населення.

Теж невідома деталь, спогад про те, що туристи в Криворівні, між ними і Франко, щоразу робили прогулянки далеко в гори до тієї точки в Карпатах, де сходилися кордони трьох держав: австрійської, угорської та румунської.

Під час цих екскурсій Франко умів вести товариську бесіду так, що не тільки розважав співбесідників, але й учив. Був теж митцем жартів. В 1906 році Франко був у Криворівні сам, без родини, і замешкав у Волянських.

---

*З цим іде врозріз свідчення Охрімовича. – [*Т. Франко*].

Цікава деталь, що свідчить про пошану народних звичаїв. Зустрічаючись чи то на прогулянці, чи під час купання або в домах, приїжджі інтелігенти, в тому числі й Франко, вітались звичайно по-гуцульськи: «Чи дужі?», «Як спали?», «Як днювали?» і відповідали: «Гаразд! Як ви?», «Мирно, дякувать за слово. А як ваші?»

Автор досить широко згадує про те, що влада чинила переслідування, надокучала тим, хто приїжджав сюди відпочити.

Невірно говорить автор про те, що ніби Франко, важко захворівши, наказав своєму синові Андрієві спалити всі свої рукописи.

Як відомо, і це засвідчує автор спогадів, Франко заїздив до місцевого гуцула Якібюка, званого також Івандюком. Там І. Франко диктував синові Андрієві свої твори.

З-поміж друкованих спогадів про Івана Франка найбільша, може, кількістю цікавого матеріалу, хоч і маленька форматом, книжечка Михайла Мочульського «Іван Франко. Студії і спогади», видана у Львові в 1938 році.

Це спогади про останнє двадцятиліття І. Франка – 1896–1916 рр.

Автор часто зустрічався з Іваном Франком, працював з ним разом по видавництвах, чув його промови на вічах і засіданнях і міг, звичайно, сказати значно більше, ніж знала рідня великого письменника.

Вперше побачив він Івана Франка 1896 р. зимою в студентському товаристві «Академічна громада». Його характеристика відповідає описам інших сучасників:

«...Він був середнього зросту, з гарним, високим чолом, з трохи крученим рудавим волоссям, з рудавими невеликими вусами і сіро-сталевими очима. На його обличчі малювалися розум і енергія. Очі й вуста показували на впертість і завзяття. Він був у вишиваній сорочці. Одяг на ньому був невибагливий, навіть убогий. У поведінці був скромний, я сказав би навіть – трохи несміливий».

Франко промовляв тоді в справі еміграції українських селян з Галичини за море. Про це Мочульський пише так:

«Франко, наскільки я тепер можу пригадати собі, не був противний еміграції селян, уважав тільки конечною потребою, щоб еміграція була добре зорганізована і мудро поведена. Він говорив спокійно, а коли натякав на галицькі порядки, то з іронією».

Далі, на стор. 11-й, про вічеві промови Франка сказано:

«Я чув не раз Франка, як він промовляв на вічах, зборах, засіданнях і сходинах, і мушу сказати протилежне (до д-ра Володимира Охрімовича. – *Т. Ф.*) – він був красномовцем. Правда, він говорив спокійно, без пафосу, без жестикуляції, але слова плили з його уст заокруглені, образові, закрашені іронією; плили й плили, ворушили серце, переконували залізною логікою розуму. Франко як промовець не грав на людських душах тільки лірикою, він не був демагогом, він оперував фактами, холодною дійсністю; коли треба було, колов, пік, батожив і переконував своїм розумом і мудрістю».

На сторінці 78-й і дальших читаємо ось які моменти з життя Івана Франка:

«Довкола себе він любив рух. Не утікав від людей. Дуже радий був зустріти созвучну душу. Деколи він ходив до театру і на концерти. Музику і спів він любив дуже. У гостях бував наш поет рідко».

І далі:

«Франко був мовчазливий і не любив звірятися перед кимнебудь. Душі не відчиняв настіж, бо знав, що люди увійшли б зараз до неї з брудними чобітьми. Він більше любив прислухатися, як інші говорили, а тоді і сам сказав кілька слів».

В VII розділі автор спогадів оповідає цікаві речі про Франків спосіб творення, як і де постали «Конквістадори», як швидко був написаний знаменитий «Пролог» до «Мойсея», спочатку навіть зовсім не планований. Далі порушує справи видавничі, про захоплення Франка соціалізмом, про відносини до Павлика і Драгоманова.

Про працю І. Франка в Науковому товаристві імені Шевченка і щоденний образ життя сказано хоч коротко, але правдиво:

«Точно коло 12 години опівдні і коло 5 годин ввечері майже щодня приходив до Товариства Іван Франко. Він приносив рукопис до друку, забирав коректу або матеріал до перегляду, часом щось написав, прийняв якого молодого автора на розмову, побалакав і йшов далі. Франко поступав у полуднє, перед приходом до Товариства, до так званої «Кав'ярні віденської», а ввечері, вертаючись з Товариства, до кав'ярні «Монополь» і там, випивши чашку кави, переглядав газети.

Ввечір в будні дні й опівдні в неділі та свята бував він у товаристві Гнатюка, а деколи і мойому.

Франко приходив на засідання точно, один із перших, і в засідання вносив свою ясну і здорову думку. Незвичайна скромність, великий розум, простота, ввічливість, притім скептицизм та іронія окрилювали Франкову постать і робили її приємною в зустрічі. Ані дрібки гордості, чванства, пихи ви ніколи не помітили у Франка. Одночасно не забудьмо, що характер у Франка був чистий, як кришталь».

Мочульський любить дошукуватися в творчості І. Франка *паралелей* з іншими авторами.

Так, приміром, хід думок у сповіді «Nieco o sobie samym» (1896 р.) порівнює із філософічними листами П. Я. Чаадаєва, що ще в 1836 році були друковані в журналі «Телескоп» і викликали проти автора бурю незадоволення.

Опис весілля в «Перехресних стежках» (стор. 178 і наступні) співставляє з новелою Конрада Фердінанда Маєра «Весілля черця», а в описі ока в «Великім шумі» віднаходить вплив «Сумління» Віктора Гюго, з одного боку, і епізоду з «Місії» того ж Франка, з другого боку.

Крім правдивих та іншими мемуаристами посвідчених відомостей, Мочульський подає явно фальшиві, вигадані, неіснуючі речі. Так, наприклад, він іде проти правди, вигадуючи те, чого не було:

«Поет почував себе вільно у Грушевських, бував веселий та гутірливий і любив ходити до них».

Фактично нічого подібного не було. Якраз навпаки. Франко не любив Грушевського і не ходив до нього. Взагалі Мочульський, де тільки може, вдається до вихваляння Грушевського.

На кінець можна сказати, що Мочульський більше цікавився недугою Франка, ніж його здоров'ям, і досліджує не так поетову творчість і бойові в ній тони, як властиві кожній людині прояви смутку, інтимні переживання. Він пхає Франка силоміць до декадентів. Ми ж добре знаємо, як Франко пристрасно боровся проти декадентства.

Мочульський розповідає, як випадково з'явився «Пролог» до «Мойсея». Коли кінчився друк поеми, залишилося ще кілька незадрукованих сторінок. Зажурений директор друкарні К. Беднарський просив поета написати ще якусь передмову. І. Франко сказав спокійно: «Добре, я щось напишу і принесу». І приніс зараз же на другий день геніальний «Пролог».

Про гімназійні роки І. Франка поділився своїми спогадами Іполит Погорецький, шкільний товариш письменника.

Коли автор спогадів був переведений з четвертого класу в п'ятий, Франко перейшов у сьомий клас тієї ж гімназії і був відомий як дуже хороший учень. А що Погорецький і його товариш Рошкевич відставали з деяких предметів, то попросили Івана Франка бути репетитором. Перший рік «щось там платили йому», а на другий рік так заприязнилися, що Франко вже не хотів брати від них ніякої плати, і це була дуже гарна риса його характеру, відзначає Погорецький.

Далі він пише, що Франко в гімназії був дуже скромний, ходив у полотняній блузі, носив багато книжок. Погорецький був родом із села Вацович коло Дрогобича, а його вуйко (брат матері), лісничий, жив в Унятичах, селі, сусіднім з Нагуєвичами. У нього бували часто Іван Франко і Рошкевич.

Коли І. Франко був заарештований у Львові в 1877 році, Погорецький мав неприємності, і саме перед екзаменами.

У нього на квартирі був обшук, як у знайомого Франка, забрано книжки і кореспонденцію з Франком. Погорецькому загрожувало виключення з гімназії, до чого, однак, не допустив директор Керекярто, «людина чесна і справедлива».

Погорецький свідчить, що Франко мешкав в Дрогобичі на Бориславському передмісті у одної старої жінки і туди заходили до нього Погорецький і Рошкевич. Франко читав їм твори визначних поетів, часом і свої при дуже нужденній лампі. В 1906 чи 1907 році Дрогобицька гімназія святкувала 50-річний ювілей свого існування. Франка на тім святі не було, але тодішній директор гімназії у своїй промові зазначив, що з мурів Дрогобицької гімназії вийшов значний письменник Іван Франко, що «підніс українську науку і письменство до світового значення».

Ця замітка Погорецького вміщена була в буржуазно-націоналістичній газеті «Діло» в 1926 році.

Хоч це й не друкований ніде спогад, та все ж він заслуговує на увагу. Записав його Петро Франко від Михайла Івановича Бабюка, адвоката в Рогатині. Йдеться про приїзд І. Франка до Відня в 1897 або 1898 році. Бабюк був тоді студентом юридичного факультету Віденського університету. Серед студентів поширилася чутка, що приїхав знатний гість – Іван Франко. Щоб зустріти його, студенти умовилися зібратися в одній кав'ярні. Коли Бабюк прийшов туди, застав уже І. Франка в товаристві віденських українців, переважно юристів, що завели з гостем дискусію про право, зокрема про римське. Всі були здивовані ерудицією Івана Франка. Він добре знав римське право, наводив по-латині різні цитати, яких і юристи не знали.

«Навіть професори римського права, певно, так того не вміли», – сказав Бабюк. І. Франко розпитував кожного, чим займається, і заохочував, щоб працювали і в літературі. Докоряв присутнім, що дехто з українців не надає серйозної уваги навчанню, говорив, що освічені люди потрібні народові.

І. Франко був одягнений дуже скромно і мав вишивану сорочку. Коли вже розходилися додому, кельнер хотів йому прислужитися і взявся допомогти одягнути плащ, але Франко відхилив його руки і сказав:

– Іх бедіне міх зельбст. – А по-українськи додав: – Не терплю лакейства в ніякій формі.

Пізніше Бабюк бачив Франка на концерті якогось бандуриста в приміщенні «Бесіди» у Львові. Бандурист співав між іншим веселі запорозькі пісні. Франко був веселий і сміявся.

* * *

Про Івана Франка написано досить багато спогадів. Вони були друковані в газетах, журналах, виходили окремими книжками, збірками в роковини смерті, особливо ж у десятиліття.

Сувора науковість наказувала б розглянути всі спогади про Івана Франка, але мета і профіль моєї праці цього не вимагають, і все ж назвати друковані спомини про Івана Франка (хоч не всі вони мають якусь цінність) не зашкодить.

Згадані спогади є різні за змістом і ідейною спрямованістю. Писали їх люди різного віку, справжні прихильники письменника і його вороги. Ці люди переважно знали Івана Франка коротко і поверхово, десь перекинулися парою слів, помічали нетипові подробиці. Не всі мемуаристи мають літературний хист, але й ті, що пишуть просто й щиро, не обов'язково пишуть правдиво і цікаво.

Те, що їм здається, свої суб'єктивні враження, вони подають за справжню дійсність, яка не тільки знавця, але й читача не переконує.

Про одну і ту ж справу часто бувають думки тотожні або й прямо протилежні. Нелегко із сумбурних відомостей вибрати зерно правди і відтворити образ письменника: і зверхній вигляд, що мінявся з роками, і його духовне обличчя, багатогранне і також мінливе, залежно від обставин, щораз інших.

Інакшим був Франко молодий як борець, з духом протесту, повний гніву, не той серед близьких, знайомих, прихильників, між рідними, зовсім не той як поет, інший як учений, не такий на прогулянці.

Різно і в житті Франка бувало: не тільки він мав досаду на людей, але й до нього мали жаль і чужі, і рідні. Це відбилося і в спогадах, і можна пізнати, котрі з них писані не «без гніву і упередження». Отож не все написане треба брати за чисту монету, але, з другого боку, *критицизм* не можна посувати надто далеко. Іноді і суперечливі відомості є правдиві, кожна для свого часу і залежно від обставин.

Не можна відкидати й численних легенд про Івана Франка, треба лише зазначити, що це переказ.

Зате фальшиві свідчення треба пристрасно викривати, щоб брехня не ширилася і щоб постать Франка дійшла до читача *правдивою*.

ІВАН ФРАНКО ПРО СЕБЕ, ДІТИ ПРО БАТЬКА

Як відомо, Франко написав в різні часи кілька автобіографій і статей про себе. Вони є цінними матеріалами для біографів. Проте, оскільки частина автобіографічних матеріалів писалася значно пізніше подій, які відбулися, подекуди трапляються в них неточності і фактографічні помилки. Крім того, в деяких підручниках і хрестоматіях невірно витлумачуються окремі моменти життя письменника. В зв'язку з цим вважаю за потрібне висловити кілька міркувань та коментарів.

О. М. Огоновський, готуючи «Історію українсько-руської літератури», звернувся до І. Франка з просьбою написати автобіографію. Франко написав для нього коротку автобіографічну замітку. В ній є неточності щодо фактів. Наприклад, замість дати народження 15 серпня старого стилю, помилково написано було – 15 серпня нового стилю.

Перший арешт 1877 року Франко називає «великим лихом». Ми розуміємо, для чого він так написав. Він певною

мірою ніби хоче довести Огоновському, що арешт був звичайним непорозумінням, що арештовано його було невинно і даремно «народовці» його цураються. Насправді ж Франко не відрікався від своїх соціалістичних поглядів. Згадуючи про другий арешт 1880 року, Франко знову підкреслює, що за ним не було ніякої провини.

Взагалі, вивчаючи цю автобіографію, треба підходити критично до оцінки висловлених в ній формулювань, бо слід мати на увазі, що Франко не міг прямо писати в ній про свої погляди, оскільки писалося це для професора-попа, одного з зубрів націоналізму.

Цікаво, що про дитячі і юнацькі роки І. Франко писав у пізній старості, наприклад, у художньо обробленому спогаді «У кузні» в 1902 році.

До найбільших і найточніших спогадів належить Curriculum vitae в листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 року.

Оскільки скрізь у популярній літературі, як і в підручниках, головно звертають увагу на те, що батько І. Франка був коваль, хочу навести місце з цього листа, де Іван Франко пише:

«Батько мій був доволі заможний селянин, а до того коваль».

Далі І. Франко пояснює, чому ходив до народної школи в Ясениці Сільній, а не в Нагуєвичах. Признається, що у василіянській школі в Дрогобичі «натерпівся досить від деяких нелюдських учителів», та відсилає цікавих до своєї новели «Шен шрайбен».

В 1868 році у всіх гімназіях Галичини, в тому числі і в Дрогобичі, німецька мова, якою велось викладання, була замінена польською. І. Франко весь перший курс сидів на «ослячій лавці», аж при кінці дістав другу «льокацію» і так ішов цілу гімназію другим, третім або першим. Інші товариші – відмінники – побивали Франка пильністю і акуратністю. Коли він був у 6-му класі гімназії, померла його мати, і вітчим оженився вдруге.

В 1875 році Франко здав матуру і поїхав до Львова, де вступив до університету. «Почав я писати – віршем і прозою – дуже вчасно, ще в нижчій гімназії. В нижчій гімназії я читав дуже мало. Від 6 кл. гімназії я почав збирати власну бібліотеку». «Скінчивши сему клясу, я перший раз пустився під час вакацій в дальшу мандрівку і зайшов до Лолина».

Цікавим є тут вислів Франка про дружбу з Павликом; відзначено, що його приязнь з Павликом відразу була «вічною суперечкою».

Пишучи, що «лекції на університеті зовсім мене не заняли», Франко мав на меті показати низьку якість викладання тодішніх професорів.

В липні 1877 року Іван Франко був арештований і просидів 9 місяців в тюрмі (до кінця лютого 1878 р.). «Але гірший від засуду кримінального суду був для мене засуд усієї суспільності», – зазначає він, розуміючи під «усією суспільністю» табір націоналістів.

Незважаючи на обструкції, які чинили націоналісти, Франко не здався. Спільно з своїми однодумцями, борючись з вічними придирками цензури і поліції, Франко в тім же 1878 році видає прекрасний журнал «Громадський друг», який доводилося під тиском цензури перейменовувати на «Дзвін» і «Молот».

В 1880 році – другий арешт в Коломиї. В жодній автобіографії І. Франко не згадує про те, як він жив після цього арешту. А в цій є дуже важливе місце про цей період. Він пише, як тяжко було йому у Львові: «...Не маючи з чого удержатись у Львові, я вже в великий піст 1881 р. вернув на село до Нагуєвич, де зразу жив під дозором жандармським...» Матеріальне становище і тут не було кращим, тому І. Франко змушений був погодитися поїхати в село Вікно до поміщика Федоровича працювати там над архівом його родини.

Пізніше він приїхав до Львова, але тому, що прогресивні органи були ліквідовані, і тому, що Франко був дискредитова-

ний арештами, перед ним були зачинені двері до викладання і до будь-якої іншої роботи – він був змушений обставинами піти працювати в народовські органи «Діло» і «Зорю». Був там від осені 1883 року до початку 1885 року.

Заслуговує на увагу також місце, де Франко говорить, що в 1889 році він разом «з д. Вислоухом почав був видавати польський часопис людовий «Przyjaciel ludu». Це свідчить про те, що він дружив з прогресивними польськими діячами і горнувся до видань, призначених для народу.

Місце: «Літом 1889 р. мене знов арештовано враз із росіянами, прибувшими в Галичину», – яскраво свідчить, що І. Франко був близький з людьми, які приїжджали з Росії, приймав їх, знайомив з історичними пам'ятниками Львова. Цього знайомства було досить для поліції, щоб знайти підставу для арешту Франка.

Дуже важливим для біографів Франка є його визнання, що його новели є частками його автобіографії.

Недокладність датування: «літом», «восени» – не можна пояснювати тим, що Франко не пам'ятав цих дат. Він їх знав добре, але не вважав, що конче потрібна в автобіографії така докладність і точність.

В своїй промові на ювілейному святі в 1898 році Іван Франко скромно оцінює свій труд, говорячи, що в його літературній праці найбільше було труску і цементу, яким заповнював люки і шпари. Він не любив пози і фрази, а завжди був щирим товаришем з своїми однодумцями і друзями. Саме так можна розцінювати його слова, сказані на цьому ж святі:

«У всій своїй діяльності я бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а попереду всього чоловіком».

Далі знов заявляє:

«Я чую, що я не заслужив на це нинішнє свято».

В цій промові, як і в інших його творах, багато золотих зерняток мудрості: «Тільки ненастанна жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від манівців». Як багато

було цим сказано! Франко завжди кликав письменників бути близькими до життя.

З гумором підняв Франко тост на ювілейнім банкеті і згадав, на які високі гідності підношено його. Від його слів пахне гірським повітрям:

«Зробили мене керманичем, хоч я, придивившися правдивим керманичам на дарабах на Черемоші, зовсім не мав би охоти ним бути».

На основі свого довголітнього досвіду Франко радить святковій громаді:

«Ріхтунг гальтен! Держіть напрям!»

Ювілярові подобалося (і вільно було) обнизити тон своєї промови. На той час і серед тих обставин така промова якраз була доцільною.

В спогаді «Як я до цього дійшов?» (1903, «Zeit») Франко говорить про генезис свого оповідання «На дні» і між іншим викриває справжню причину першого арешту і процесу 1877–1878 років.

Він пише:

«Привід для процесу дав поляк з Росії, бо пануюча польська каста мала саме тоді приховати справжній польський таємний союз, заснований для вербування польського легіону».

Замість вжитого в перекладі слова «мала» в значенні «повинна була», краще звучало б слово «хотіла». Не знаю, чи думка, висунута Іваном Франком, прийнята в історіографії. В усякому разі, дослідникам слід зацікавитися цим місцем.

Автобіографія Івана Франка для лексикона Гердера була написана 18 січня 1909 року. Є там деякі неточності, але є й нові, досі не відомі речі. От хоч би таке місце:

«Тому що моє становище в зимовому семестрі 1879 р. було не забезпечене, виїхав я на приватну лекцію до Березова».

Про премію на конкурсі за «Захара Беркута» Франко пише, що це принесло йому «визначену премію 100 гульденів». Насправді ж йому належало значно більше, про що він і писав

у своїх листах. А в цій автобіографії, очевидно, не хотів цього виносити на широкий світ.

Слід зауважити далі, що подані тут дати студій в Чернівецькому, пізніше у Віденському університеті – неточні.

Варто дослідникам простежити, чому Франко називає перший річник «Народу» за 1890 рік «найкращою і найпутнішою публіцистичною працею, якою взагалі може похвалитися українська література». Думаємо, що така оцінка не є точною, адже таким, як відомо, був журнал «Житє і слово». Так само ледве чи можна погодитися з фразою, що в збірці «З вершин і низин» епічна поема «Панські жарти» була «найважнішою». Ми ж знаємо, що в цій збірці є речі значно глибші і кращі, як приміром: «Думи пролетарія», «На зорі соціалістичної пропаганди» і інші.

Далі Іван Франко подає неточні бібліографічні дані про деякі свої художні твори.

Являє собою інтерес місце, де Франко говорить: «...Малий національний дарунок одержав я від Ювілейного комітету – 1000 гульденів». Це була матеріальна допомога йому від Ювілейного комітету, який влаштував святкування 25-річчя письменницької діяльності Івана Франка. Цей дарунок від громадськості був поштовхом і основою для збудування Франком своєї хати.

Цікавою є гіпотеза Івана Франка про тексти польсько-українського вертепу, які він пов'язує з іграми скоморохів і з турецькою грою «карагез», що виникла з грецького міму.

Дивно якось, що, врозріз з положенням його ж «Передмови», Іван Франко виводить чомусь свого «Лиса Микиту» від старофранцузького «Ренарта».

Цікавою для франкознавців є стаття Івана Франка «Причинки для автобіографії». Тим більше що вона широко не відома і опублікована була лише один раз в дев'ятому номері львівського журналу «Неділя» за 1912 рік і після того, мабуть, ніде не перевидавалася.

В цій статті Франко в основному полемізує з видавцями* російських перекладів двох оповідань «К свету» і «На промыслах». Передмову написав Г. Войташевський і допустив багато неточностей, які спростовує автор «Причинків».

«У мого батька, – пише І. Франко, – були в житті поетичні моменти, але від цього ще далеко до «поетичної вдачі». Він (батько) тішився загальною симпатією між селянами не тільки свого, але також деяких сусідніх сіл, особливо Ясениці Сільної, відки мав другу жінку, мою матір, з роду Кульчицьку, і Унятич, це завдячував головно тому, що був, як на ті часи, дуже добрим ковалем».

Войташевський писав, що Франко починав шкільні кроки в Нагуєвичах. Франко так само це спростовує:

«Не в Нагуєвичах, де від нашого помешкання на т. зв. Горі до школи було дуже далеко, але в Ясенині Сільній, де я у свого вуйка, брата моєї матері, письменного селянина, прожив два роки».

І нижче:

«...Сільська школа в Ясениці Сільній в ту пору була трохи інакше організована, як школа в Нагуєвичах, у якій не подавано ані польської, ані німецької мови, а зате більше подавано церковнослов'янської мови та церковного співу».

Полемізуючи з Войташевським, який назвав роки дитинства Франка чорними, Франко пише: «Мої шкільні літа, поминаючи деякі неприємні епізоди, все-таки були радісними літами моєї молодості».

Значить, між учителями василіянської школи були й чесні люди. Про оповідання з циклу «Малий Мирон» Франко пише: «Попри автобіографічну основу, вони мають все-таки переважно психологічне та літературне, а не історичне та автобіографічне значення».

---

* Универсальная Библиотека, № 423, *Иван Франко*. К свету. На промыслах. Пер. с укр. Г. Войташевского и М. Новиковой. Книгоизд. «Польза». (Рік видання не зазначено). – [*Т. Франко*].

Далі він пише, що у василіянській школі «пробув я не чотири, а три роки, вступивши відразу по приході з села до другої класи. Значно приємніше і свобідніше було гімназіальне життя, а про хабарництво, про яке згадує автор-росіянин, у нас ані у василіянській, ані гімназіальній школі не було навіть ніякої думки; натомість дуже часто відносини між учениками і вчителями бували дуже приятельські, майже товариські».

Наводимо кілька уривків з статті «Причинки до автобіографії»:

«Російський автор, згадуючи про «дореформену школу», має на думці, очевидно, російські школи часів царя Николая; цей тип шкіл не має нічого спільного з тим типом галицької гімназії, який виробився в Галичині на німецькій основі і давав, крім науки класичних язиків, також основне знання німецької мови, всесвітньої історії, природничих наук, фізики та математики, чого російські гімназії не дають ще й досі».

«Ніяких «ощадностей» у мене в гімназії не було. Грошей у мене аж до восьмого класу, в якому я одержав стипендію, було звичайно дуже мало, а книжки я переважно одержував від товаришів за те, що вироблював їм письменні задачі».

«Щодо творів російського письменства, то вони в тих часах по галицьких провінціальних містах траплялися дуже рідко; в моїй бібліотеці був, здається, всього тільки один том поезій Хомякова. На рос. твори та рос. часописи тодішня шкільна власть гляділа з великим підозрінням».

«На університет у Львові... я ходив досить пильно... Ніякого ученого ступня фреквенція університету сама собою не дає, а треба по скінченню 4 літ роботи або учительський, або докторський екзамен. Ступінь доктора я одержав «не на те тільки, аби мати право кандидувати на університетську кафедру, але головно для того, аби мати законну наукову кваліфікацію на дальше життя». Доцентури я не одержав через veto

політичної власті, а власне тодішнього намісника, гр. Казимира Баденія».

«...В Австрії і взагалі в цивілізованім світі нема офіціальної науки, а є тільки офіціальні наукові інституції. На моє матеріальне положення політичні відносини, крім непризнання мені права викладання на університеті, не мали *ніякого впливу*...»

«Всі три мої арестування мали місце перед повстанням радикальної партії та радикального людового руху. Не можу сказати, аби тюремне життя, представлене в моїх оповіданнях, було повне якихось «невероятных мучений». Найліпший образ того життя, на мою думку, знайде читач у моїх «Тюремних сонетах». До «Neue Freie Presse» я не писав нічого».

«Оповідання «Навернений грішник» і «Яць Зелепуга» зовсім не болюють над долею галицько-руського хлібороба, але належать до циклу бориславських оповідань і малюють психологічні проблеми, які постають при зіткненню хліборобського життя з силою капіталізму. Народний учитель у моїй комедії «Учитель» зовсім не голодний, оповідання «Маніпулянтка» зовсім не проповідь жіночої емансипації, драматична сценка «Чи вдуріла?» зовсім не жадне «страданіє», так само як оповідання «Сойчине крило» передає зовсім не жадні «страдания несчастной жертвы обманутой любови», але малює власне тип чоловіка по-своєму щасливого».

Войташевський писав про твори Франка:

«Покривджені, визискувані та поневолені – ось герої більшої частини його віршів, драм, оповідань і повістей».

Франко на це дає таку відповідь:

«На жаль, отся загальна характеристика зовсім не правдива, бо героями моїх творів майже ніколи не бувають люди зовсім темні і безпомічні, а коли ті твори будять симпатію для них у читачів, то певно не за їх терпіння, а за їх життєву енергію, розум і чуття, яке вони проявляють у життєвій боротьбі. Осуди автора шаблонові, повторяють утерті фрази російської

критики, але не свідчать про власне зрозуміння та відчуття того, що головне в моїх писаннях.

І знову мушу сказати, що метою моїх творів зовсім не буває саме розкривання ненормальностей життя, але поперед усього віднаходження *поривів та змагань до поправи* того життя».

На початку «Причинків» Франко висловлює подяку Войташевському:

«Не входячи в оцінку сих перекладів, я зупинюся трохи довше над вступною розвідкою сеї книжечки, за яку я взагалі вдячний шановному її авторові... з наших – галичан – досі ніхто не здобувся навіть на таку характеристику».

Слід сказати, що в багатьох зауваженнях, висловлених у цій статті, можна знайти важливі матеріали, які характеризують погляди Франка в похилім віці на літературу і її завдання.

* * *

Хочу зупинитися на спогадах про батька дітей Івана Франка – мого брата Петра і сестри Ганни.

Петро Франко у 1937 році видав у Львові невеличку книжечку «Іван Франко зблизька». Вона є цікавою, містить багато фактичних матеріалів, ніде не згаданих. Кілька неточностей ніяк не знижують її значення. Серед неточностей є така.

Вже в другому реченні допущена нечіткість: «На Глибокій батько видавав часопис «Громадський голос». Сказано невірно, бо це було не на Глибокій, а на Крижовій, № 12. Журнал почав виходити 1 січня 1896 року. Спочатку видавцем був Вячеслав Будзиновський, і журнал виходив тричі на місяць, від 1/IV лише двічі «для браку грошей». Від 1/X і видавцем, і редактором був д-р Іван Франко. Інші неточності дрібніші, і їх не варт згадувати.

«Нечувана працьовитість – одна з прикмет батька», – пише Петро. Це вірно і всіма мемуаристами посвідчено.

Згадано і про такий цікавий факт. Батько тримав у руках книжку казок братів Грімм німецькою мовою, а читав нам, дітям, українською. Він тут же при читанні усно перекладав.

Наведу кілька уривків з спогадів, які являють певний інтерес.

«Любив співати. Дома у І. Франка часто ночували селяни».

«Батько любив працювати допізна – до 1–2-ї години ночі, а вставав о дев'ятій. Часто приходили знайомі, улаштовували спільні прогулки в околиці Львова, особливо на Вульку, не раз із старшими товаришами батька Коцовським, Кобринським».

«Одягався залюбки в сіру одежу, носив завжди вишивану сорочку. Їв невибагливо, ніколи не курив. В питті незвичайно повздержливий. В товаристві веселий і привітний, але не балакун».

«На вакації Франко не завжди виїздив з ріднею. В горах любив збирати гриби і ягоди, також комахи і рідкі тварини, наприклад, тоненьку рептилію, так званий „волос".

«Де міг, записував етнографічні матеріали і дітей заохочував. В горах радо ходив на далекі прогулки».

«Найкращі вакації проводив у Буркуті, де часто вранці ходив по мінеральну воду до джерела. На селі завжди працював багато». Рідко ходив до театру. „Пер Гюнта" Ібсенового не міг до кінця продивитися».

«В Довгополі портретував його Іван Труш. Була там і Леся Українка, незвичайно енергійна і стихійна (!), помимо своєї жахливої недуги».

«Діти помагають батькові робити коректуру».

«Хворів на очі, але до кінця життя зберіг добрий зір і не вживав окулярів».

«При будові хати брав діяльну особисту участь. На хату дав своїх 5000 зр. і стільки ж мати, решту позичив у банку. Для свого садка сам закупив щепи та корчі ягід і приніс їх з дітьми та припильнував посадження».

«Хімією І. Франко не цікавився, що боліло Петра, який був хіміком. Але коли раз у хаті забракло світла і сірників, сказав

І. Франко: «Тепер світло хімічне дасть нам Петро». Так і сталося, і тато наочно побачив користь із хімії».

«У І. Франка часто бували приятелі, відвідувала молодь і заграничні гості. Недужому найбільше допомагав брат Андрій».

* * *

Моя сестра, Анна Франко (Ключко), написала «Мої спомини». Це машинопис на 60 сторінок, який зараз зберігається в Інституті літератури Академії наук УРСР.

Цю працю в 2 розділах Анна написала в основному в 1935 році, коли проживала на Закарпатті (в 1919–1939 роках), пізніше тільки доповняла. Матеріали ці надіслала з Канади в 1956 році.

Вже перше речення спогадів іде врозріз з заголовком і змістом праці. В цьому реченні говориться:

«Уважаю своїм обов'язком написати спомини про великого сина України, письменника, поета і ученого д-ра Івана Франка, мого батька».

Фактично написала спогади про себе, а про батька – на другому плані (третина праці), потім про маму та братів. Описує напочатку такі дрібні деталі і з такого раннього свого дитинства, що можна вважати це написаним з слів матері. Притім часто правда змішана з вигадкою, припущені перебільшення, неточності, неправдоподібні речі переплітаються із зайвими і зовсім не потрібними. Однак загалом спогади написані цікаво і з гарячим почуттям.

Знов, як і з спогадів Петра Франка, наведу найбільш важливі уривки, а окремі – з своїми коментаріями.

Анна вірно підкреслює одну рису Франкового характеру:

«Тато до всіх тварин відносився з незвичайною любов'ю і ніжністю, і помешкання наше було немов звірячою клінікою».

Пише про те, що часто батько і мати ходили з дітьми на прогулянки до найближчих лісів і батько давав цікаві пояснення щодо флори і фауни.

«Пізніше я довідалася, – пише Анна, – що глибоке знання і розуміння природи тато набув при допомозі професора Івана Верхратського».

Анна подає важливу деталь, що на тій квартирі (по вул. Крижовій, 12 – тепер Пушкіна, 14) тато переніс операцію очей і мусив тижнями лежати в темній кімнаті, поки видужав. В однім місці спогадів Анна сильно перебільшує, пишучи, що:

«Тато писав не тільки цілими днями, але й цілими ночами, бо тільки тоді мав спокій від дітвори».

На це вона подає один лиш доказ, і то непереконливий.

Чудом якимсь затямила Анна вакаційне перебування Франків в Нагуєвичах і описує його досить поетично.

Були, однак, і сумні пригоди. У рідним селі батька, в Нагуєвичах, Андрія вдарив якийсь шибеник каменем у голову, Андрій через два роки важко занедужав і від цієї мізкової травми пізніше передчасно помер. За моїми спогадами, цей випадок стався не в Нагуєвичах, а в селі Тишівницях, біля Стрия.

Згадує вона про велику повідь у селі Голобутові, де дуже розлилася річка Колодниця. Іван Франко, ризикуючи життям, рятував селян, яким загрожувало лихо. Пізніше Франко сміливо сперечався з жандармом, що перешкоджав йому ловити рибу. Оповідає Анна, як Франко приборкав тупоумного держиморду.

Привертає увагу місце про жахливий інцидент, який трапився в 1897 році під час виїзду на вакації. Діти виносили клунки з хати і вантажили на фіакр, тато якось неспокійно себе почував і оглядався.

«Тоді вискочив із-за рогу чоловік і вистрілив до тата, але, на щастя, не поцілив. Тато зблід, але почав нас успокоювати, щоб ми не боялися, бо то не до тата стріляли».

Можна з цілковитою впевненістю вважати, що стріляв, очевидно, якийсь фанатик з помсти за статтю Франка про Міцкевича.

Вірно сказано, що розгін демонстрації робітників на Стрілецькій площі і жорстокий виступ поліції і війська проти бідних і обдертих тяжко пригнобили Івана Франка. Знайомство дітей Івана з театром, які побували на двох дитячих п'єсах з татом і мамою, як самі представляли «Козу-дерезу», описані живо і цікаво.

Сказано в спогадах, якою радісною хвилиною в житті Івана Франка був ювілей в 1898 році. Українське жіноцтво хотіло і мамі Ользі справити приємний дарунок – купити піаніно. Але мама воліла придбати за зібрані гроші щось практичніше для сім'ї. На цю просьбу зважили, і вона дістала багато сувоїв полотна на білизну, потім шила цілими днями. З пошитого, очевидно, мав користь і батько.

Дуже радів наш батько, коли йому вдалося побудувати власну хату. Але це було зроблено не тільки за материні гроші, з її приданого, як пише Анна, але частково й за татові заощадження, дещо з ювілейного дарунка і за позичені в банку гроші.

До будови і до розведення садка навколо хати Іван Франко також приклав своїх рук. Радість з власної хати затьмарював Франкові М. Грушевський, що давав Франкові принизливі накази, як своєму підлеглому, і виснажував його сили коректурою. Анна пише, що Грушевський часто мстився батькові і вдавався до обурливих вчинків. Коли Франко і Грушевський їздили до Італії, то Грушевський їхав в хороших вагонах, а Франко товкся в третьому класі, історик спав у порядних готелях, а Франко тулився в найдешевших.

«Знов прийшли радісні хвилини для батька, – пише Анна, – революція 1905 в Росії, подих волі на Україні. У 1905 році були просвітні курси у Львові, І.Франко викладав на тих курсах». Одного разу, згадує Анна, батько зробив нам несподіванку: приніс екземпляр свого «Мойсея» і дав нам читати. Діти жадібно вивчали поему і гаряче дискутували над нею. Андрій і Тарас висловлювали думку, що Мойсей, герой пое-

ми, – визначна постать біблійна, Анна натомість впевняла, що Мойсей – це сам поет, тато. Полеміка велася в присутності батька, він чув усе, був схвильований, але, не сказавши ні слова, вийшов з кімнати.

Багато місця займає опис перебування нашої сім'ї на літніх канікулах в підгірських селах. Докладно і цікаво описує Анна їзду селянською хурою на вузлах і чемоданах по вибоїстих дорогах, через аварійні мости або вбрід через бурхливі потоки. Іноді доводилося їхати і вночі. Не менш чудово описано село Криворівня, що тоді саме ставало центром перебування влітку української інтелігенції з різних місцевостей України. Написано, що тато мав найбільшу насолоду ходити по горах і збирати гриби, але не уникав і довших прогулянок в гори, які завершив триденним походом на гору Піп Іван – один із шпилів Чорногори.

На тата насувалося нове лихо. В 1907 р. Грушевський переніс редакцію «Літературно-наукового вісника» до Києва, і тато залишився без заробітку та став дуже занепадати здоров'ям і згодом зовсім занедужав. Поїздка на курорт не поліпшила здоров'я. Тато втратив владу в пальцях. Під диктовку писав старший син Андрій, потім інші студенти. Відтоді Франко жив грошовими допомогами із пожертв громадянства.

Анна пише, що тоді українське громадянство зібрало добровільних жертв у фонд допомоги І. Франкові 10 тис. крон. Діти в той час кінчають школи. Анна востаннє прощається з батьком влітку 1914 року, виїздить на Україну, до Києва, де прожила чотири роки.

Дальша розповідь Анни про період війни не зв'язана з І. Франком. Так само особиста доля авторки, її вимушений виїзд із Закарпаття, перебування у Відні, переїзд її і дітей в Канаду не мають відношення до теми.

Здавалося б, що хто-хто, а передусім сам батько повинен був дати про себе відомості певні, правдиві, якнайточніші для відома читачам і потрібні науковцям.

Але обставини склалися так, що цього І. Франко дати не міг: про себе писав до різних адресатів для щораз іншої мети і в різний час. Точності нема тому, що автор писав нашвидкуруч і не перевіряв документів. Не треба забувати й того, що писав він не у вільній країні і не вільним громадянином, а тоді, коли його цькували і переслідували власть імущі і націоналістичні верховоди. Через те і в автобіографіях, і в спогадах йому доводилось вдаватися до маскування, до висловів, які б не могли сполохати ідеологічних противників. Бо якби сполохали, то тоді окремі місця, а може, й цілі речі не могли б з'явитися друком, бо органи преси були в руках людей, які перебували у ворожому для Франка таборі.

Здавалося б, що діти повинні написати про батька найкращі спогади, дуже цікаві, вірні. Але обставини склалися так, що ні сини, ні дочка цього зробити не могли. Те, що в їхніх спогадах трапляються неточності, не так важливо, бо помилки можна легко виправити; не біда, що є розходження, бо для певного часу вірне одне твердження, для іншого етапу – друге. Найгірше те, що діти знали тільки домашнє, приватне життя батька, найменш важливе з погляду суспільної значимості, і те життя описують кожен на свій спосіб, згідно своїх інтересів, звичок і літературних манер. Щоправда, до деякої міри великої вини не можна класти на дітей, бо важлива громадська діяльність Франка частково відбувалася тоді, коли дітей ще не було або вони були зовсім малі. А пізніше трапилося так, що діти більше були зайняті своїми власними справами і, цілком звичайно, не могли вести регулярних щоденних записів, в яких би відзначали події, вислови батька, його діяльність. Всі спогади про батька написані вже після його смерті.

З цих причин спогади чужих людей (зрозуміло, далеко не всі) мають для дослідника не меншу вартість, ніж спогади дітей. І якраз те, що в художній літературі і не ціниться і є вадою, а саме повторення, в мемуаристиці воно має найбільшу вартість. Коли і рідні і чужі однозгідно підтверджують якийсь факт, то він, очевидно, правдивий, коли ж є розходження не щодо часу, а щодо події, то вона є сумнівна, при заперечennях – неймовірна або просто неправдива.

Розібратися в усіх цих спогадах і матеріалах – обов'язок сумлінних учених-дослідників.

МОЇ СПОГАДИ ПРО БАТЬКА[74]

Моя пам'ять сягає 1895 року, коли я став ходити до першого класу народної школи Марії Магдалини у Львові. Мій батько Іван Франко мав тоді 39 років, був середнього росту, ходив постійно в вишиваній сорочці, в дуже скромнім, найчастіше сірім одягу. За ту школу батько мав невелику суперечку з мамою Ольгою. Батько настоював на тому, щоб діти ходили до української школи, мати ж воліла, щоб училися в найближчій, хоч вона була й не українською[75]. Переважила думка матері, і перший рік я з братом Андрієм ходив до польської школи, сидів з ним на одній лавці. Нам обом шкільне навчання не дуже сподобалося – через те, що мова була нерідна, та й через те, що у вихованні вчителі вживали фізичну бійку.

Щоправда, ні мене, ні брата не били, бо ми чемно поводилися я класі, та до того ж учителі таки боялися батька, що був журналістом і в той час працював у польській газеті.

Отже, в справі вибору школи для дітей батько уступив перед волею мами, але так бувало не завжди. Ми, діти, переконалися, що в принципових, важливих справах батько був непоступний і легше зносив особисту кривду, ніж громадську. Будучи невтомним і непохитним борцем за права народу, батько вчив і нас, що права належать тим, хто дбає про них і вміє їх захищати. Батько говорив, що темний і неписьменний

мужик завжди зазнає кривди від гнобителів. А щоб цього позбутися, треба передусім дати людям добру освіту.

Своїх дітей батько завжди заохочував працювати, вчитися і всякими способами поглиблювати свої знання. І ще повторював батько, що не має прав той, хто не виконує обов'язків. Згідно з цією теорією особистим прикладом привчав дітей бути працьовитими, додержувати слова. Не терпів людей, що ламали своє слово, не виконували обіцянок, не приходили на умовлений час.

Батько мав багато приятелів і друзів, що часто його відвідували, і ми дивувалися – якось виходило так, що серед його друзів найменше було його шкільних товаришів. Напевне, розійшлись вони по всіх усюдах, а може, перестали бути друзями. Приходили до нас Белей, Величко – географ, Олеськів – природник, Коцовський – директор семінарії, Кирчів – священик, Лукич – нотаріус, Терлецький – юрист. Бували також земляки з Нагуєвичів, рідні батькові брати і дальші свояки, появлялися і радикально, прогресивно настроєні люди з різних околиць краю – Гарматій, Павло Думка, Новаківський, Остапчук, Шмигельський. Особливе місце між усіма приятелями займав Михайло Павлик, що роками проживав на спільній квартирі з І. Франком. Вони редагували спільно різні журнали і вічно між собою сперечалися, як можна було зрозуміти, сперечалися по питаннях принципових. І. Франко часто бував у Павлика, позичав у нього книжки, заходили туди ж і ми, діти, з мамою. Характерна така деталь – Павлик і мій батько були хорошими приятелями і друзями, але в розмові між собою так і не перейшли на «ти».

Про що гості розмовляли з татом, ми, діти, не розуміли, хоч і чули їхні бесіди. Пізніше, коли ми підросли, довідувалися, що розмови точаться навколо виборчих справ, а також редакційних. Друзі часто позичали у батька книжки, просили консультацій у справах мовних, бібліографічних, ідеологічних. Інші гості радилися у всяких труднощах, навіть не зв'язаних

з літературою. Селяни просили часто допомогти в пекучих ділах, особливо фінансових.

Ще як ми проживали по Крижовій вулиці в будинку № 12, батько був редактором «Громадського голосу», видавав «Хлопську бібліотеку» і різні книжечки. Переплетники (палітурники) раз у раз привозили до нас різного формату брошури в обкладинках, переважно червоних (рожевих), рідше голубих або зелених. Ті брошурки треба було розсилати чи то передплатникам, чи на замовлення, за післяплатою. Мама цілими вечорами різала ножицями з паперу бандеролі, ми клеїли їх на книжках, тоді мама писала адреси, а ми ліпили марки. На пошту ці бандеролі відносив батько. Був чудовий поділ праці, а весь процес звався «адміністрація», що для дітей звучало таємниче.

Окрему категорію гостей становили революціонери, що тікали в Галичину від переслідувань російського царату.

Так був у нас деякий час молодий Трегубов, що виступав на захист євреїв від погромників і був поранений. Він заїхав у Львів до своєї тітки Ольги Хоружинської, моєї матері. Пізніше був на квартирі Юрій Тобілевич, син відомого драматурга, студент політехнічного інституту.

Коли ж Іван Франко поселився у власному будинку по вулиці Понінського, № 4, дві верхні кімнати були відведені для приїжджих, що проживали іноді і довший час, як, наприклад, Вишневський з Поділля, один науковий працівник з Житомира, Рябко з Одеси, Митрофан Шевченко з Кирилівки. З місцевих жили у нас Семен Вітик – український соціал-демократ, Гринь Франко з Нагуєвичів (пізніше директор музею там же), Дергало Михайло з Завадова, Марисюк з Сільця Бенькового з-над Бугу.

Гості бували різного типу. Одні приходили тільки відвідати і зложити поклін великому письменникові; коли ж не заставали батька дома, залишали візитні карточки з декількома словами. Ці карточки лежали в буйволовім розі на мистецькій

підставці – дарункові С. Крушельницької, відомої тоді співачки.

Інші гості просили порад у справах редакційних (Козловський, Вандмаєр, Федюшка і інші), деякі залишали батькові свої рукописи і просили їх переглянути, деякі звіряли свої життєві невдачі. Траплялися надміру говірливі, яких батько перепрошував і тікав до своєї праці.

Не часто докучали малярі, такі, як І. Труш, Ю. Панькевич. Останньому з них батько не захотів позувати, часу пошкодував. Художник примістив свій мольберт коло письмового стола батька і так малював його, коли той напружено працював. Портрет вийшов напрочуд гарний, але, на жаль, пропав він під час війни 1941 –1945 років.

У батька було непогане здоров'я, але надмірна праця виснажувала його. Пам'ятаю, як батько, балотуючись в депутати на виборах до австрійського парламенту, захворів на очі і місяць пролежав у напівтемній кімнаті (було це на квартирі по Крижовій вулиці, 12). Крім цього, я не пригадую собі, щоб батько нездужав. Він не курив і не пив спиртних напоїв. Оскільки тоді будинки не були обладнані послугами, як тепер, ми з батьком завжди ходили до бані. Рано, в теплі дні, батько натирався до пояса холодною водою, часом робив гімнастичні вправи з гантелями.

В неділю батько звичайно не відпочивав – за роботою не вистачало часу для дозвілля. Інколи в погожий день ходив з усією сім'єю на прогулянку до Зубрицького лісу, на Вульку, на Високий Замок, рідше на Кривчиці чи на Чортівську скалу.

У 1893–1894 роках І. Франко часто ходив з дітьми на «Краєву виставку», що готувалася в Стрийському парку. Там між іншими були й майстри-українці. Вони ставили різні павільйони, альтанки та інші легенькі будови з дерева в гуцульському стилі. З виставки Франко одержав картини, на яких були намальовані риби. Потім ці картини у чорних рамах висіли по всіх кімнатах власного дому.

У 1901–1902 роках Іван Франко будував собі дім на Софіївці, поблизу того ж Стрийського парку, часто бував з дітьми на місці роботи, і всі ми помагали робітникам. Потім з батьком ми садили біля будинку молоді деревця і ягідні кущі. Мати клопоталася, щоб були влаштовані клумби з квітами.

Справжнім відпочинком для перевантаженого працею батька повинні були бути щорічні канікули. На жаль, складалося так, що батько мало користувався ними. Завжди хтось з родини мусив залишатися дома в ролі сторожа, бо рідко траплявся знайомий, який погоджувався на два місяці берегти хату від «непрошених гостей». А по-друге, в липні і серпні всі працівники редакцій хотіли їхати на село, а номери треба ж було випускати, і майже всю роботу спихали на Івана Яковича. Незважаючи на це, батько все ж іноді бував з нами на селі під час канікул. Найбільш охоче виїздив до Нагуєвичів, а згодом – до Криворівні, над річкою Черемошем. Але й на селі батько ніколи не мав повного відпочинку: сам він віз із собою цілу пачку рукописів, брав книжки, а пошта доставляла чималу кореспонденцію, коректури гранок і верстки.

Батько був радий, коли траплялася нагода фізично попрацювати на полі у господарів, де ми наймали квартиру. Найбільше він трудився на сінокосі і в час жнив, але вмів виконувати й інші роботи. До такої праці привчав він і дітей.

Дуже любив батько ходити за грибами, в яких він добре розбирався. У ліс Іван Якович ходив босий, з кошиком у руці, іноді з паличкою.

Не менше, ніж гриби, його приваблювало рибальство. Сіті виплітав сам і всіх дітей навчив цього мистецтва. Підбирав тягарці, поплавці, лагодив волок, сак, ятір. Вудки чомусь не полюбляв. Надто холодна вода в гірських річках не дуже заохочувала ловити рибу сітями, та інші способи риболовлі були йому не по душі. Інколи Іван Якович не цурався далеких прогулянок. Ходили ми великим гуртом на Писаний камінь, близько села Ясенова. Одного разу батько спритно вибрався

на стрімку скелю, знайшов там рід папороті з дуже солодким коренем і назбирав по дорозі чимало грибів. Був він також на горі Піп Іван, яка з одного боку завершує хребет Чорногори, виходив на вершину хвацько, захоплювався красою гірського озера Шибеного, милувався темною водою глибоченного ставка під самим верхом Попа Івана. Кажуть, що, будучи в цих околицях без родини, з друзями, в Буркуті, робив ще більші прогулянки.

Перебуваючи тут і в інших місцях, батько використовував канікулярний час для збирання фольклору: записував з уст народу прислів'я, приповідки й перекази і до цього ж заохочував і нас, дітей. Він замолоду записав багато фольклорних матеріалів в рідному селі Нагуєвичах і взагалі на Підгір'ї. Нам, дітям, запам'яталося перебування батька на Гуцульщині і його етнографічні записи в горах. Деякі легенди записав він від Бурачинської і використав їх у своєму гуцульському циклі*, що складається з прозових і віршованих речей. Як відомо, прекрасне оповідання М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» також узяте з гуцульського життя. Приповідки, записані на Гуцульщині, батько використав частково в тритомному збірнику галицько-українських приповідок, виданому у Львові в 1901–1910 роках.

Всюди, де батько був з нами на канікулах, він розшукував старі рукописи та книги, розпитував про них, назбирав їх значну кількість. До народних вірувань і забобонів Франко відносився вибачливо. Як дослідник, навіть і не пробував переконувати людей в тому, що вони помиляються. Його захоплювало багатство народних звичаїв. Проти «власті темряви» він не раз виступав потім в своїх вічевих промовах і будив передусім класову свідомість людей праці. Любов до народу, вшанування важкої роботи селян – «підстави нації», як він називав трудовий люд, – письменник прищеплював і нам, дітям.

* «Як Юра Шикманюк брів Черемош», «Терен у нозі», «Буркутські станси». – [*Т. Франко*].

* * *

До кінця життя батько зберіг щирі симпатії до російського народу, до його культури. Пригадую один такий випадок.

Приїжджав якось у Львів кореспондент якоїсь російської буржуазної газети, попросив у батька інтерв'ю, відвідав його дома, а потім надрукував різну нісенітницю, фальшиві вигадки. Іван Франко обурився і спростував цю ворожу писанину. Дуже радів, коли його твори перекладалися на російську мову, і прагнув, щоб переклад був якнайкращий. Засмутився тоді, коли взнав, що переклад «Мойсея» зробили невдало. Вдоволений був, що Горький так само не схвалив цього перекладу.

* * *

З листів і спогадів знаємо, що великий письменник над усе любив різноманітність тем. Уже змолоду мав звичку працювати одночасно над кількома творами. Оригінальні праці змінював перекладами, переробками, переспівами, прозу – віршами, серйозні речі – сатирою. Розпочинав іноді масу праць, яких навіть фізичної змоги не мав закінчити пізніше. Писав надзвичайно швидко і добре. В рукописах бачимо мало поправок, ще менше є чорновиків.

Але деякі твори переробляв ґрунтовно. Знаємо напевно, що тричі розганявся писати поему «Похорон»; збереглися начерки оповідання «Тріумф» з трилогії «Чорна хмара»; перероблений «Ріпник» став новим оповіданням; змінений «Boa constrictor» став іншою повістю. Але й перші редакції іноді нічим не були гірші від другої, наприклад, у «Лисі Микиті».

Маємо відомості, що Франко писав часто прихапцем, не маючи вдосталь часу. Це стосується, скажімо, таких речей, як «Борислав сміється», «Основи суспільності», які треба було поспішати писати від номера до номера. Працював так швидко, що цілу п'єсу (першорядної вартості!) міг написати за один день, наприклад, комедію «Жаби». В старшім віці Франко, наскільки могли це завважити діти дома, вже не працював так швидко – не було потреби.

І все ж писані в шаленім темпі речі, без порівняння, кращі і цінніші від солідно й спокійно компонованих і багато разів шліфованих творів слабкого письменника.

Одночасно з художніми творами Франко писав широко відомі статті, і вони за кількістю і об'ємом навіть переважають його белетристику і до сьогодні не втратили своєї цінності. Нас дивує надзвичайна бистроумність автора, влучний і тверезий розсуд, далекозорість і прямо пророча передбачливість.

В середній школі Франко писав навіть на уроках. Будучи в університеті, більше часу присвячував художнім творам і публіцистиці, ніж лекціям, що мало його цікавили.

Багато пишучи, Франко знаходив час і читати. Читав безмірно багато, не маючи ніякого плану, бо життя приносило безліч нових книг. Замолоду мій батько писав і ночами. Сам признається в листах, що вдень діти не давали працювати. Це відноситься до 90-х років. Але з того часу (1902 р.), коли Іван Якович перебрався у власну хату, його праця стала більш впорядкованою. Зранку він ішов у Наукове товариство імені Шевченка, працював у філологічній секції, в редакції «Літературно-наукового вісника» і в «Наукових записках». Пополудні забігав до друкарні, обходив книгарні, заходив до кав'ярні, де охоче читав гумористичні журнали. Ввечері брався до праці над художніми творами і статтями.

Ще замолоду Іван Франко поставив перед собою мету – всіма силами служити рідному народові. І залишився їй вірним на все життя. Він вважав своїм обов'язком віддати весь величезний свій талант на збагачення рідного письменства, на користь народу. Втративши здатність рухати пальцями, він диктував спершу синам, потім секретарям. Останні роки обмежився майже самими перекладами з античних літератур і шкрябав їх сам.

Недаремно назвали Івана Франка великим Каменярем і титаном праці. Ніхто з українських письменників і, мабуть, ніх-

то з світових не написав стільки, як Іван Франко, і при тому таких цінних, високовартісних для людства творів.

* * *

В літературній, публіцистичній і науковій праці Франкові у великій пригоді ставала його досить велика бібліотека. Почав він її збирати ще в шостому класі гімназії і безперервно доповнював, ретельно стежив за тим, щоб книги зберігалися.

Час від часу давав книжки палітурникові для оправи, модної тоді чорної з золотими написами і номерком. Збереглися три каталоги книжок, які вів сам Франко. Один каталог алфавітний за авторами або заголовками, другий – за жанрами, третій – за номерами надходжень. Деякі томи являють собою зшиті докупи декілька брошур, більш-менш рівних форматом, а різних не тільки змістом, але й мовою. Не раз батько з огляду на поліцію оправляв такі збірки так, що спершу йшли книжечки, не страшні для влади, а революційні брошури були всередині. Третій каталог І. Франко вів до 1908 року особисто, потім записував книжки син Андрій, від 1913 року – син Тарас, а пізніше інші помічники аж до № 6036. З цих книжок немає зараз приблизно 300. Стародруків і оправлених рукописів є 410.

Як відомо, І. Франко в університеті вивчав класичну філологію, але книжок з цієї дисципліни збереглося не більше як 300. І твори самого письменника-автора збереглися далеко не всі. Найбільше жаль першодруків, які пропали.

У власному будинку по вулиці Понінського, № 4, Іван Якович відвів під бібліотеку окрему кімнату з вікнами на північ і захід і закупив для книжок високі стелажі з завісками і драбинкою.

Іван Якович дуже любив свою бібліотеку, старанно розміщував книжки на поличках і легко міг відшукати будь-яку потрібну йому книжку. З книжками поводився обережно, не загинав сторінок, не робив поміток на полях. Але були й винят-

ки. Одна книжечка з бездарними віршами В. Масляка дуже обурила Франка, і він поробив на ній кольоровим олівцем помітки: «Безстидно!», «Підло!», «Ага!», «Ну, ну!». Так само не міг спокійно читати він фальшиві концепції М. Грушевського і також поробив свої зауваження на полях його книжки.

Відносно хороших книжок не дозволяв собі нічого подібного, ставився до них з пошаною.

Книжки бібліотеки Івана Франка в основному можна поділити на три групи: літературознавство – приблизно 1300 книг, історія – 1200 і фольклор щось біля 750, не набагато менше праць по соціології і політичній економії. Між слов'янськими виданнями найбільше російських.

Особиста бібліотека Івана Франка зберігається тепер в гарних шафах за склом в рукописному відділі Академії наук в Києві і доступна радянським дослідникам.

* * *

Іван Франко, великий письменник, проживши майже 39 років у Львові, переважно не мав робочого кабінету. Звучить це парадоксально, але правдиво. В студентські роки він тиснувся по різних тісних квартирах (пл. Бенедиктинів, 1[76], Кляйнівська, 4[77], Ліндого, 3[78]) і то вдвох або втрьох в одній кімнаті, щоб дешевше платити. Останніми роками працював Франко звичайно в редакції, в приміщенні Товариства[79] або в університетській бібліотеці[80] чи в бібліотеці Оссолінеум[81].

Коли ж одружився, то в перші роки також мав скромну квартиру на Зибликевича, № 10[82], потім по Глибокій, № 7[83]. Коли четверо дітей[84] почали підростати, вони дуже заважали батькові в праці, тоді йому доводилося писати ночами. Аж на квартирі по вулиці Хрестовій, № 12[85], Франко спромігся на просторе помешкання з чотирьох кімнат. Наріжну кімнату призначив для бібліотеки і там мав свій робочий кабінет в 1896–1902 роках. Працював там і вдень, але діти в розпалі своїх забав чи бійки забігали й туди і вимагали батькового втручання в їх нескладні справи.

У власній хаті по вулиці Понінського, № 4 (тепер носить ім'я Івана Франка, № 154)[86], Франко відвів під свою бібліотеку теж наріжну кімнату і там поставив письмовий стіл (званий «бюрко»), покритий зеленим сукном, з численними шухлядами для паперів. Там працював поет спокійно, але пізніше перейшов до вітальні, найбільшої в хаті сонячної кімнати, і працював під стіною ліворуч, коли дивитися з вікна покою на вулицю. За столом при напруженій праці і намалював поета художник Юліян Панькевич[87], але портрет, на жаль, не зберігся. Там же Франко писав свого безсмертного «Мойсея», приймав гостей. Крісло мав батько спеціальне, тепер воно є в музеї: широке, хоч тверде, але з поручнями. Мав папку для паперів, коробку для листів, притискач, дерев'яний ніж для розрізування сторінок і дерев'яний жолобок з переділками для паперів, які чекали на перегляд. З меблів була софа, оббита чорною цератою. [На ній письменник по обіді любив подрімати чи й поспати.]

Але й цей робочий кабінет служив Франкові лише влітку. Взимку кімната майже не опалювалась через несправність печі. При найменшім вітрі (а хата збудована була високо під парком[88], на шляху всяких вітрів) піч задувало, повертало в кімнату дим, що вигризав очі і не давав змоги щось робити.

В такі дні Франко змушений був працювати у спільній кімнаті, з вікнами до сходу сонця, де пічка була відносно найліпша і де був взимку справжній робочий кабінет для шести членів родини Франків, які при одній гасовій лампі працювали мовчки.

ІВАН ФРАНКО І ДІТИ[89]

Бажаючи написати про те, як великий Франко застосував свої прогресивні *виховні* погляди у приміненні до власних дітей, я свідомий труднощів цієї теми. По-перше, може підвести пам'ять, по-друге, побоююсь, чи вдасться представити

справи так, як дійсно вони були, не впадаючи в літературну стилізацію.

Вже сама наука психологія говорить, що дитина пам'ятає щось тільки після п'яти років свого життя, лише хіба дуже важливі події, яскраві образи можуть залишитися в пам'яті раніше того віку. У Львові в 1894 році була крайова виставка. Місто чепурили, прибирали, а з нагоди приїзду австрійського цісаря ілюмінували. Пізно вечором я, п'ятилітній хлопчик, ішов з батьком довжелезним – як мені здавалося – сквером від театру опери в напрямі нашої квартири коло політехніки на Кастелівці. Мене захоплювало море світла, всі вікна будинків були яскраво освітлені. Тато вів мене за ліву руку, але праву я мав свобідну і раз у раз показував нею то тут, то там, допитуючи настирливо, як звичайно дитина: що то є? хто то пішов? чому? Тато терпеливо відповідав, пояснював, повчав. Тато був членом виставочного комітету, і ми часто і вільно ходили на будівельну площу в Стрийському парку і цікавилися, що там робиться. Нашу увагу притягали особливо українські робітники, гуцули, що швидко і вправно виконували роботи і на запити чемно відповідали. Польські робітники-мулярі були стримані і небалакучі. Зібрані в павільйонах експонати ми оглядали багато разів і раз у раз просили батька, щоб називав предмети і пояснював.

Якось навесні одного з дев'яностих років минулого століття я і старший брат Андрій йшли з татом по місту. Ми вибрались тоді на Високий Замок. День був погожий і теплий. Тепер знаю точно, що першотравневий, але тоді ми, малята, жили ще без календаря і без годинника. По головній вулиці Львова рухався величезний похід, переважно чоловіки, святково одягнені, з червоними бантами на грудях. Попереду несли великий червоний прапор, по боках менші, а також плакати з написами, яких ми ще не вміли читати. Деякі групи співали пісень, і між іншими:

Земсти гром нєсє он,
А кольор єго єст червони,
Бо на нім роботніча крев...

Ми спитали тата, що то за люди, чого хочуть, чому несуть так багато палок з полотном. Тато відповів коротко, що це робітники. Очі йому горіли блиском, він не зводив їх з походу. Довго не пояснював нам, казав, що ми не зрозуміємо. З натовпу лунали грізні оклики, яких ми також не розуміли. Раптом звідкись з'явилася поліція. З оголеними шаблями поліцаї густими лавами оточили колону демонстрантів, які, здавалося, не звертали на них ніякої уваги. За хвилину на тротуарах зчинився переполох. Здалека видно було червоні шапочки вершників. В навальнім бігу вершники нападали на похід, били робітників шаблями, вигукували щось незрозумілою для нас мовою, розганяли людей. Пізніше я довідався, що то були мадярські гусари. Ми, малі діти, дуже тоді налякалися. Тато був збентежений і сердитий. Пізніше він з обуренням оповідав мамі про все, що сталося. При цьому він не жалів міцних слів на адресу ката робітників – намісника Бадені.

Тато рідко ходив з нами на прогулянку, здебільшого гуляла з нами мама. Але раз ми вибралися з татом. Пішли на Кадетську гору. Теперішня Гвардійська вулиця була тоді глинистою, з розмитими вибоїнами дорогою. Ліворуч робітники візками по рейках возили глину, приводили в порядок горбки і яруги, де тепер парк, а вище стоять будинки. Праворуч, ідучи вгору, була стежка, місцями крута й обірвана. Мама називала цю стежку «карколомки», бо можна було карк зламати, сходячи нею в долину. На тій стежині ми посідали потомлені, з'їли підвечірок, і діти почали шаліти. Штовхали одне одного з кручі, влазили знов нагору, скочувалися вниз, обкидалися грудками глини. Тато, замислений, сидів над самим обривом. В розпалі забави один з нас, а було всіх четверо, зачепив тата і турнув униз. Батько покотився... Але ніхто з нас не сміявся. Ми чекали бурі і бійки. Та батько прийняв це за звичайний

дитячий жарт і встав зі сміхом. Прикро було і гірше за всяку кару: образити доброго тата і не одержати прочухана!

Під час літніх вакацій батько не завжди їздив з нами на село. Зате коли приїжджав, ми чіплялися до нього, і він ходив з нами на прогулянки. Ми, діти, вічно питали тата про всяку дрібницю: рослину, комаху, камінчик, назву гриба чи риби. Тато на все давав точну і ясну відповідь і непомітно зводив розмову на те, що треба всім фізично працювати, і сам давав особистий приклад. Нас, малих, заохочував до фізичної праці і до майстерства. Сіті виплітати всі ми вміли, а в Косові і до ткацької роботи бралися. І загартовані були всі, купалися в холодній воді, опалювалися на сонці без кінця і міри, ходили босими за прикладом тата. [І до ощадності привчалися. Помагали робити на зиму припаси: сушених грибів і фруктів, маринованих в уксусі* риб, варення з ягід. Хорошо тоді жилося, з охотою працювалося, не переливалося, але й недостатку не було.]

На канікулах ми найбільше були з татом, коли він приїжджав до нас. Дома у Львові батько був зайнятий, віддавав час для народу, в найменшій мірі для нас. Вічно був чимсь заклопотаний: або писав щось, або виправляв, читав чи робив коректуру. [Вставав рано, як ми ще спали, поснідав і йшов до праці до редакції. В пізнішім віці спав довше від нас. Повертався на обід о першій, потім знов відходив і вертався на вечерю. Їли ми скромно. Батько найбільше любив росіл** і росолове м'ясо або яринову юшку чи з ягід. Часом була риба або печеня, рідко мучні, цукровані страви – лакомини. При столі ніхто не мав постійного місця. Алкогольні напитки у нас не були вживані. Зате батько не цурався мінеральних вод і залюбки попивав гірку мадярську воду «гиніяді», яка нам, навіть мамі, нітрохи не смакувала].

---

* Уксус – оцет. – *Упоряд.*

** Росіл (розсіл) – бульйон. – *Упоряд.*

Та все ж, незважаючи на його зайнятість, ми часто турбували його. Після обіду треба було бігти до тата за порадою в шкільних труднощах, особливо математичних, бо ми, четверо дітей, всі були спрямовані більше до вивчення мов. А батько, хоч був сам філолог, знав непогано також усі інші предмети і вмів розв'язувати навіть дуже трудні алгебраїчні задачі. Але за нас батько завдань ніколи не писав, тільки пояснював, як, і що, і куди, а все ми повинні були робити самі. Виховував самостійність в науках. Крім шкільних книжок, до наших послуг була багата татова бібліотека, книжки з якої ставали в пригоді під час навчання в університеті. [Старший брат[90] потребував часом інструктора, молодший Петро[91] повторяв раз один клас. Батько тим не переймався.] Брак часу не дозволяв татові бувати на батьківських зборах. Більше туди ходила мама. Батько займався вихованням не постійно, а час від часу: тому показав, цього напутив, там поміг, насварив, присоромив.

[Не інакше Франко виховував і суспільство. Уважав, очевидно, що помірковані виховні засоби без зайвого втручання і драстичних заходів дають кращі висліди. Дома ніколи не висловлювався негативно про наших учителів і не позволяв нарікати чи жалітися на них. Сам виступав проти клерикалізму і протестував проти здирства селян через несумлінних духовників, але між його шкільними товаришами було багато попів, з якими вдержував дружні відносини. І ми бували нераз на феріях* у священичих домах Глібовицького[92], Борачка[93]в селі Яйківцях[94], Кузева[95] в Дидьовій[96], Волянського[97] в Криворівні[98] В пізнішім віці батько занедбав церковні обряди не тільки за браком часу, але передусім із-за поступових поглядів. Діти звільнені були від католицької релігії, але здавали її як предмет, без якого шкільне свідоцтво на той час не було важне. Щоправда, ми не були одинокі, що виховувалися

* Ферії – канікули. – *Упоряд.*

в прогресивнім дусі. В той час 90-их років було в Галичині вже більше родин, де діти виховувалися подібно, як ми.

Замітна була у Франка неохота до часописів, в першій мірі до політичних. Хоч Іван Якович був журналіст і довгі роки редагував часописи і працював по різних редакціях, сам не підписував газет. Чи жалів грошей, чи не бачив в публіцистиці 100-відсоткової правди – не знаю. Присилано натомість батькові безплатно часописи і журнали, у яких він співпрацював або дописував до них: львівський «Кур'єр Львовскі»[99], віденський «Цайт»[100], від 1905 київську «Раду»[101]. Часописи читав батько – без цього в світі обійтися не можна – в кав'ярні віденській і то читав найрадше гумористичні, улюблені «Флігенде Блєтар»[102] і «Сімпліціссімус»[103], із яких кращі жарти і дотепи нераз нам переповідав дома. І сам дописував до гумористичних журналів, як «Страхопуд»[104], «Зеркало»[105], і взагалі в житті високо цінував гумор. Нераз, при різних нагодах цитував влучні і дотепні народні приповідки і анекдоти, яких знав силу-силенну. З мамою десь-колись розмовляв по-російськи, рідше перекинув декілька фраз по-французьки, з гістьми – як було треба – говорив по-польськи і по-німецьки, з селянами – їхнім діалектом. Ми, діти чули ті слова, замолоду привчалися їх розрізняти і набирали замилування до мовознавства. Річ гідна уваги: батько десять років працював у поляків «в наймах у сусідів», як сам означив ту працю[106], вчився замолоду в польських школах, а нам не радив[107]. Але ми й так знали мову братнього народу, а російську і зі слуху, з пісень, що їх мама співала, і з книжок, яких батько мав багато у своїй бібліотеці.]

Не раз, бувало, просимо: «Тату, прочитай нам щось із того, що написав!» Публіцистики тато читати не міг, твори для дорослих не підходили нам. От він і взявся писати твори спеціально для дітей і молоді. Це припадає саме на 90-і роки. З написаних для дітей творів найбільше подобався нам «Лис Микита» (1890 р.), чудові строфи якого батько прекрасно читав. Мати теж читала нам, але не так виразно. Ми швидко

і легко вивчили «Лиса Микиту» напам'ять. Не менше припали нам до вподоби байки з журналу «Дзвінок» «Коли ще звірі говорили». З творів Стефаника батько читав новели «Мамин синок», «Підпис», а мама – байки Крилова і казки Пушкіна, зокрема легенду про віщого Олега.

Крім навчання, батько заохочував нас до фізичної культури і спорту, що нам конче було потрібне з огляду на кволу будову тіла і слабий стан здоров'я. [Сам батько до пізньої старості вправляв тягарцями (гантелями), займався туристикою і риболовлею, мріяв купити власний велосипед[108].]

До дитячих розваг батько ставився досить вибачливо. Хлопці, як відомо, дуже люблять бійку. От ми й бігали по кімнатах, совали меблями, кричали і билися, аж хата ходором ходила. Зате потім чемніше в шкільних класах сиділи. Мама ту розвагу називала «розгардіяш», батько не звертав уваги, що посвідчують інші мемуаристи, як Дашинський і Охрімович. Не любив тільки батько, щоб ми в його робочий кабінет забігали і заважали в праці. До делікатніших забав належали піжмурки, «кішка і мишка», «яструб і курчата», їзда на кріслах, вправи на примітивному турніку. Батько рідко брав особисту участь у цих іграх. Не терпів гри в карти, і в нашій хаті тих «образків» зроду не було. Зате навчив нас батько інших товариських ігор: варцаби, звані теж шашки, «пуф» – гру двома кістками, «вовки і вівці», «млинок». Мабуть, усі ці ігри батько взнав у тюремних келіях, де в'язні скорочували собі ними час. Нам вони ставали в пригоді під час дощових, сльотних днів, на канікулах і в довгі зимові вечори. В шахи батько не грав, зате мама вміла. Нас навчив цієї гри Юрій Тобілевич, студент політехніки, наш квартирант, син відомого драматурга.

[Але руханка і спорти не давали хліба, навпаки, треба було до них докладати, а мама постійно нарікала на дорожню, торгувалася з продавцями, жалілася, що це і друге треба конче купити. В таких випадках улюблені вислови батька були: Пусте! Дурниця! Обійдемося! Батько працював для народу,

не для однієї партії, жив інтересами народу, і для нього далеко важніші були соціальні здобутки сільських наймитів чи робітників в місті, успіх місцевого страйку чи бойкоту, ніж дрібні справи власних дітей.]

Батько привчав нас чітко відрізняти великі справи від маловажних, зерно від полови, правду від брехні і фрази. І всі ті його поради запам'яталися на все життя.

СПОГАДИ ПРО МАТІР[109]

Розповідаючи про батька, я не можу не згадати про матір, подругу його страдницького життя.

Наша мати, Ольга Хоружинська, народилася 1864 року в селі Борках на Харківщині. Дитячі роки провела в своєї бабусі в селі Тимофіївці. [Річ гідна уваги: її метрика написана українською мовою. Зрештою, дома говорили по-російськи, хіба пісні, деякі, і то рідко, співали по-українськи. Вчилася Ольга[110] в харківському інституті також по-російськи і не особливо. З малку хворіла довго малярією. Як виникає з її ж оповідань, товаришки не любили її.]

Старші її сестри повиходили рано заміж і переїхали жити в Київ. Туди ж поїхала й Ольга, мешкала у сестер, ходила на курси вищої освіти, до того вчилася в харківському інституті. [Була дуже рухлива й імпульсивна.]

Можливо, що сестри[111] хотіли її здихатися. За допомогою Олени Пчілки[112] знайомі влаштували їй зустріч з молодим галичанином – Іваном Франком, що саме приїхав із Львова. Невдовзі молодята побралися, [без любові, ніби для тіснішого об'єднання двох частин української землі. На шлюбній знимці Франко чомусь сидить, Ольга стоїть[113].]

Приїхавши до Львова, Ольга, певно, була розчарована – і місто брудне, і чуже якесь, і квартира Франка тісна та невигідна, і заробітки менші малих.

* * *

Згодом стали з'являтися на світ діти: троє синів і дочка, наймолодша. Діти часто хворіли, а тут Іван Франко на довгий час поїхав до Відня здавати докторат. Треба було взяти домашню помічницю. [Пам'ятаю, була у нас старенька баба, потім молода Ганя, далі – Мариня, з якою ми їздили до Криворівні десь на початку 1900-их років. Але домробітниці не завжди були у нас, як це, зрештою, зазначають усі мемуаристи.]

Домашні робітниці були у нас не завжди. Часто мама працювала сама, дещо помагали діти, прибирала і прала, варила і шила. Для більшого «демократизму» перебиралася в народний одяг, брала на голову хустку [, кажуть навіть, що влітку босо ходила на базар]. В пізнішім віці, побувавши на Гуцульщині, вдягалася в гуцульські запаски і носила на голові якийсь чепець.

Мама почувала себе погано в Галичині, часто поривалася їхати назад до своїх рідних, але що вона могла зробити? Влітку постійно виїздила з дітьми кудись на село: до Нагуєвичів, до Колодяжного, Завадова, Голобутова, Циган, Підгірок, Довгополя, Криворівні, навіть до Буркута. [Була теж у сина в Ряшеві[114] і на канікулах в чудовім селі Бонарівці[115].

В старшім віці зробилася дуже незгідлива і нетовариська, підзорлива і сварлива. Часто докучала батькові.]

Замолоду після одруження належала до жіночого товариства «Труд», цікавилася вишивками і народними виробами, не відкидала мод. Відомо, що вона була видавцем журналу «Житє і слово», написала кілька статей, і вони були надруковані, займалася адміністрацією журналів і висилкою книжок, що їх видавав головно наш батько.

Любила співати російські народні пісні і студентські. Пам'ятаю одну з них:

Проведемте, друзья, эту ночь веселей,
Пусть студентов семья соберется тесней!
Выпьем мы за того, кто «Что делать?» писал,
За героев его, за его идеал!

Знала багато покладених на музику віршів Пушкіна, Лермонтова, Надсона і російські переклади навіть маловідомих німецьких поетів, як от Зейдліца «Воздушный корабль».

Вивчила напам'ять чимало казок Крилова. Часом співала українські пісні, особливо в композиції Лисенка, з яким була добре знайома. Нам часто читала татові віршовані твори. Своїх дітей дуже любила, особливо Петра і Ганну, і ні в чому їм не відмовляла. [Якийсь час терпіла недостаток, але пізніше одержувала достатню запомогу з Радянської України[116].

Добре вміла говорити по-французьки, слабше по-німецьки. Над усе любила варення і джеми і прекрасно вміла їх заготовляти. Останні роки жила в кімнаті, неопалюваній зимою, але чулася здорова, метка і бадьора. Петро, брат мій, молодець, пожалував Мами, в печах наказав топити порядно, дровами. Мама почала чахнути і положилася до ліжка, щоб більше не встати.

Любила оглядати синові малюнки[117], де багато зелені.

– Буду вмирати, синок.

Попрощалася, спокійно положилася на спину, заснула[118].]

ОЛЬГА РОШКЕВИЧ

В біографії Івана Франка Ольга Рошкевич займає певне місце. Він дружив з нею в молоді роки, закохався в неї.

Народилася вона в селі Лолин, Долинського повіту, за Велдіжем, над річкою Свічею. В своїх листах до Ольги Іван Франко вихваляє прекрасні краєвиди цього гірського села. Вперше Франко познайомився з Ольгою Рошкевич в 1874 році. Було їй тоді 20 років. Разом з своєю сестрою Михайлиною вона збирала етнографічні матеріали, з яких частина була надрукована. За порадою Івана Франка обидві сестри бралися до літературної праці, Ольга краще, ніж сестра, знала мови німецьку і французьку. Друкуючи в журналі «Друг» свої етнографічні записи, Ольга підписувалася псевдонімом «Надеж-

да». Надежді посвятив Іван Франко першу збірку своїх віршів «Баляды и росказы», видану в 1876 році.

В липні 1876 і в червні 1877 років Іван Франко спільно з Ольгою зачитувався «Фаустом», писав до неї для вправи багато листів німецькою мовою. 12 червня 1877 р. Франко і його товариші були арештовані. Франко просидів у тюрмі до рішення слідства 7 місяців. В листах він нарікає, що піп Рошкевич, батько його нареченої, склав на нього перед слідчим суддею некорисні зізнання. Старий Рошкевич теж так допікав дочці знайомством із небезпечним соціалістом, себто Іваном Франком, що та примушена була залишити сім'ю і вийшла заміж за богослова Володимира Озаркевича з Белелуї, Снятинського району. Шлюб відбувся в вересні 1879 року і дуже пригнітив Івана Франка. Письменник, одначе, і надалі листувався з Ольгою, яка перекладала твори Золя і записувала народну словесність.

Із своїм чоловіком Ольга жила не дуже щасливо; часто докоряла йому, підкреслювала, що побралася з ним не по любові, а внаслідок тяжких обставин, говорила, що через нього відреклася хорошої партії з визначною людиною.

В 1912 році Ольга залишилась вдовою і проживала у дочки в селі Миклашеві коло Львова. Під час першої світової війни жила у Львові, на квартирі по вулиці Софії, № 10, дуже близько від будинку Івана Франка. Коли 31 травня 1916 р. повз її вікна проходив похорон і везли тіло її колишнього нареченого, Ольга з невимовним жалем дивилася на похід, але приєднатися до нього не мала сил – була немічна.

Жила вона ще довго, самотня, хвора душею й тілом. Померла 1 червня 1935 р. і похована в селі Миклашеві.

Для Музею Івана Франка у Львові вона передала столик, за яким не раз сиділа поруч Івана Франка, пишучи свої твори або перекладаючи Золя.

Ользі Рошкевич Іван Франко присвятив терцини в «Зів'ялому листі» – IX розділ, другий жмуток.

ЦЕЛІНА ЗИГМУНТОВСЬКА

Пізнався Іван Франко з Целіною Журовською, замужем Зигмунтовською, ще в Дрогобичі, коли та сиділа при поштовім віконці і обслуговувала різношерсту публіку. Вона і була тією славною маніпулянткою, яку так живо описав письменник в однойменній новелі. Франко почував себе при ній несміливим, ні постаттю, ні красою не міг їй заімпонувати, його розуму дівчина не бачила, творів не знала і не його слави бажала, а маєтку, якого у Франка не було. Не дивно, отже, що вони не зійшлися вдачами і не спарувалися.

Судилося Франкові одружитися з іншою жінкою, здається, не з любові. Целіна вийшла заміж за поліційного комісара, мала з ним двоє дітей і швидко повдовіла. Є переказ, що Зигмунтовський загинув, виступаючи зі зброєю в руках проти українських виборців. Він змальований в драмі Смілянського «Мужицький посол».

Вдова Зигмунтовська служила на поштових відділеннях різних міст, коли ж вибухла велика війна 1914 року, вона опинилася у Львові. Деякий час проживала з дітьми в хаті Івана Франка, по вулиці (тоді) Понінського, 4. Там я познайомився з нею особисто.

Незважаючи на похилий вік, вона робила імпозантне враження: висока і повна, з дивним чаром і рівночасно несамовитим холодом в очах. Замолоду мала незвичайний колір волосся – попелястий. Держалася просто, хід мала маєстатичний, українською мовою не хотіла розмовляти; тільки польською мовою переписувалася з Іваном Франком. Окремі її листи до Франка збереглися. Своїх дітей виховала в польськім патріотичнім дусі. Син Здзісь загинув на фронті.

В Музеї Івана Франка збереглася скромна фотографія Целіни. Вона сфотографована у претензійно-кокетливім профілю. Цей знімок – останок спопелілого жару великого серця Івана Франка.

ПОЇЗДКА НА ДРОГОБИЧЧИНУ*[119]

Дирекція Музею Івана Франка у Львові в червні 1949 року[120] делегувала двох своїх наукових співробітників на Дрогобиччину з метою зібрати архівні та інші матеріали для збагачення експозиції музею. Наукове відрядження тривало 10 днів і дало добрі результати. Місцеві органи влади всякими способами допомагали цій експедиції: приязно зустріли, сприяли роботі в архівах, забезпечили фотографування місць зв'язаних з пам'яттю Ів. Франка.

В Дрогобичі один з делегованих зарисовував старі будинки, в яких нераз бував Франко, зроблено знімки квартир, де він жив[121], і двох шкіл, до яких ходив учитися[122].

Цікаво, що довелося зустрітися і розмовляти з людиною, яка знала особисто Івана Франка. Це громадянин Горницький, який живе в Дрогобичі. Замолоду він нераз ловив рибу з Іваном Франком. Оповідав, що з нагуєвицьким «паном» (так він називав Франка) небезпечно було йти по місту, бо ніякій владі «не пардонував»: поставився гостро до поліцая за неввічливу поведінку, посварився також з комісаром поліції чи й з самим старостою, коли помітив якусь кривду з їхнього боку по відношенню до трудящих або явне надужиття влади.

В Бориславі розмовляли із старим робітником, що особисто знав Івана Франка і чув його вогнисті промови на робітничих зборах. Цей робітник запевняє, що Франко сам підготовляв страйк бориславських ріпників*.

В Підбужі[123] записано спогади завідуючого чайною** тов[ариша] Копача, що був особисто знайомий з Іваном Франком. Той товариш, між іншим, проспівав одну строфку з улюбленої колись пісні «Червони штандар», що її співали на демонстраціях, [вона] запалювала серця робітників…

---

* Очевидно оповідач мав на увазі страйк в 1904 р. Участь Франка в цьому страйку не доведена. – *Т[арас]. Ф[ранко].*

** Чайна – громадська їдальня, де можна випити чаю та поїсти. – *Упоряд.*

В місцевому ЗАГСі виявлено книги запису народжень, вінчань і смертей села Нагуєвичі. Там є цікаві відомості:

– прізвище Франко зустрічається багато разів, але в книгах XVIII століття його немає. Очевидно, рід прийшов звідкись до Нагуєвич, може із села Озимини Самбірського повіту, але ж книг з того села не вдалося дослідити, та й це, власне не дуже й важливе;

– прізвища старих українських родин в Нагуєвичах переважно суто українські: Дум'як, Кахній, Комар, Лазорович, Лазорчин, Лялюк, Микитич, Сирогнізд, Чапля.

Але є й іншомовні: польські – Зайонц, мадярське – Сольвар, литовське – Ягелла <і лише два ніби німецькі: Гайгель і Фрайдер>*.

З цього випливає висновок, що село Нагуєвичі, тепер Іван Франко, є праслов'янське, <і рід Франків не походить від німецьких колоністів>. В книгах подано заняття Франків – «агріколя» або «руріколя», хоча Яків Франко скоріш був ремісником, ковалем, ніж рільником. <Рід смерті поданий у записах «ордінарія». Це значить звичайна або «льокаліс» (місцева)>. Були в Нагуєвичах дві родини Франків: одна на Війтовій горі, <славна>, друга в селі, мало відома. <Нащадки першої родини розбрелися по Радянському Союзі і по світі…>

---

* У трикутних дужках подаємо закреслені фрагменти тексту. – *Упоряд.*

НАША МОВА І ПРАВОПИС[124]

Багато вже в нас говорено і писано про те, що треба вже раз остаточно установити наш правопис і вирівняти різниці, між мовою російських та галицьких українців. У Галичині гомоніли навіть про те, щоб скликати на з'їзд українських філологів і знавців з обох частин нашої землі, котрі б занялися тією справою і порішили її непохитно. На мою думку, такий з'їзд був би тепер не зручним, бо потягнув би великі гроші, а що найважніше – зовсім він уже не такий необхідний. Бо ті питання можна вигідно обміркувати в пресі і рішити на підставі взаємного порозуміння.

Як же стоїть справа? На перший погляд здається, що справа правопису вже рішена, рішена українською Академією Наук, цебто Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові й українським Науковим Товариством у Києві. Це наші два найкомпетентніші в цій справі товариства. Обидва вони уживають у своїх виданнях однаковий правопис. Який же? Як відомо – фонетичний і найбільш відповідний до нашої мови. Так само мова наукових їх виданнів не багато різниться од себе, лишень, що в учених з російської України, особливо тих, що недавно стали по-українському писати, мова не вироблена ще як слід і попадаються декуди «москалізми» і навіть полонізми. Але є і той відрадний факт, що справа правопису не зустріла між ученими рос[ійської] України ніякої трудності і на тім полі в нас якнайкраща єдність. Незадовго вирівняються, мабуть, різниці в мові, правду кажучи, зовсім незначні. Маємо це щастя, що мова наша, хоч і має кілька діалектів, але на всім просторі Україні доволі одностайна і нема в нас таких різких різниць, як напр[иклад], у німецькій між горішньо-

а долішньо-нім[ецьким] діалектом. І це наша додатна сторона, що різниця між літературною (письменською) мовою і простонародною не така значна, як у инших народів. Але та різниця таки єсть і того не треба спускати з ока. Ніякий великий народ не говорить одною мовою, так щоби не було в ній нарічевих відмін і різниць. Так само ніде люд не говорить літературною мовою, і в нас – ні. Та літературна мова, що тепер загально по всій Україні вживається, різниться дечим від народної. Та різниця помічається особливо в Галичині, де в гірських повітах задержалися три окремі діалекти, – гуцульський, бойківський і лемківський, – що мають багато старинних ознак. Досить буде взяти оповідання В. Стефаника, писані покутським діалектом, щоби зразу ж побачити ті різниці. В «Літ[ературно]-наук[овому] віснику» були поміщені два чи три оповідання з гуцульського і бойківського життя, писані мовою виступаючих осіб. З них би могли російські українці наглядно переконатися, що це за галицька мова; ототожнювати її з літературною мовою галицьких часописів і книжок ніяк не можна, бо в основу тієї літературної мови лягли якраз говори наддніпрянської, центральної України. Адже ж там уродилися і там працювали найбільші укр[аїнські] письменники. Галичина бідна на визначні імена літературні. Справді, треба признати, що мова Гр. Квітки, Шевченка і укр[аїнських] повістярів трохи змінилася; в міру її розвою прибули до неї на галицькім ґрунті також деякі галицькі елементи, але в дуже незначнім числі. Теперішня літературна мова вироблена ***спільною*** працею письменників і учених обох головних частин України, російської й австрійської (зазначаю це з натиском), і свідомий українець не буде нею помітувати легкодушно і називати «галицькою» або «галичанщиною», як це робить дехто навіть з визначних письменників рос[ійської] України. Літературна наша мова, як би там не була вона вироблена, це дорога спадщина по наших предках, плід їхньої невсипущої праці і всі ми повинні її завидливо берегти. Як дуже не мають рації ті, що добачають

у тій літературній мові перевагу якоїсь фіктивної галицької мови, видно буде хоч би з того, що таке загально в літературі уживане слівце «ся» при дієсловах, в Галичині майже ніде так не вимовляється. Навіть інтелігенти говорять звичайно «сі» перед і по дієслові. Так само не зм'якшують інтелігенти прикметників з окінчен[ям] *–ский* говорять лицар*ский*, а не лицар*ський*, польский, а не польський, як пише також (твердо) «Руслан», «Буковина» і инші часописи. Можливо, що з часом те немилозвучне зм'якшення, що не має собі аналогії в инших слов'янських мовах, буде з нашої літ[ературної] мови усунене. Щодо того зворотного «ся», то загально прийнято його писати окремо від дієслова, чому так – це виказав п. Гнатюк у своїй статейці «Як писати займеник "ся" при дієсловах» у 80 томі записок Н[аукового] Тов[ариства] ім. Шевч[енка] у Львові, р. 1907, ст. 135–152. Ненаукові і не переконуючі аргументи проти віддільного писання того займенника пробував наводити д. Б. Грінченко в часоп[исі] «Рідний Край».

Тепер слід писати це «ся» окремо від дієслів, не скорочувати його ніколи в прозі, як і взагалі не треба скорочувати всяких частиць, як то «ся», «би» в *щоби* (не *щоб*), *коби*, потім окінчень дієсл[ів] на *–ти* (московське *–ть*, польске *–ć*), пр[иміром], роби*ти*, бра*ти*, чу*ти*, а не роби*ть*, бра*ть*, чу*ть*, як це нераз пишуть російські українці під впливом московщини.

І взагалі та московщина чимало псує мову рос[російських] українців, і з-під її впливу слід їм чим скорше отрястися. Слова такі, утворені з московських, як пр[иміром], ссудо-збе-регательні товариства, зам[ість] щадниці і багато инших разять, особливо галичанина, що привик до чистої і взірцевої укр[аїнської] мови.

Той вплив московщини прикро відчувається також у складні, як напр[иклад], уживання дійства страдального замісто діяльного, напр[иклад], «градом потолочено» або «вибито стілько а тілько десятин збіжа», замість «град вибив» і т. и.

випадки, в котрих ліпше всюди вживати дійс[тва] діяльн[ого] (activum).

Манія перекручування і переіначування чужих слів, що так сильно розповсюднена в московській мові, зачепила, на жаль, і рос[ійських] українців, як, напр[иклад], назви місяців, «февраль» замість «февруарій», «сентябрь» зам[ість] «септембер». Розуміється, їх можна зовсім обминути і треба все уживати українських слів. Назви місяців є у нас свої українські і не потребуємо брати їх з латинки. Москалям се вільно.

В словах, узятих з грецької мови, треба задержувати первісне «ль» і «г», проти чого російські українці дотепер ще часто грішать: і так треба писати *ґеоґрафія*, і *ґеольоґія*, *філольоґія*, а не географія, геологія, філологія, бо це прикро звучить, (українські слова відповідні мало чомусь уживаються: землеопись, наука про землю, язикознавство). Навіть такий латинсько-грецький дивогляд як «соціяльно-демократична партія» можна заступити вигідно українським «суспільницько-народоправним сторонництвом» і нема в цім нічого кованого. Чому тієї назви не вживається в нас – Бог його святий знає.

Деколи через таке змішування *л* з *ль* і *г* з *ґ* у чужих словах може вийти двозначність, пр[иміром], *лява* (з вульканів) і *лава* (в хаті), *гімназія* зам[ість] *ґімназія* і т. и.

Деякі чужі слова можемо вже тепер заступити дуже гарними українськими, пр[иміром], ґімнастику – руханкою, лявнтенніс – ситківкою (від ситця, котрим підбивається м'яч), футболь – копаним м'ячем, і т. д.

Хиби правопису в рос[ійських] українців випливають здебільшого з незнання граматики і з причини впливу московщини. Можна сподіватися, що з заведенням української мови по всіх школах рос[ійської] України, ці недостачі і хиби будуть усунені. Але поки це станеться, треба приватною ініціативою, самотужки поповняти свої браки і збільшувати теоретичні відомості. Само знання якогось діалекту, хоч би й полтавського, не може тепер вистарчити, бо люд не є філологом і вживає

слова традиційно, не розважуючи критично чи вони добрі, чи ні, чи свої рідні, чи повстали під впливом московщини. Але інтелігент, а особливо письменник, повинен знати також свою граматику, аби знав, як слід висловлюватися і писати укр[аїнською] літературною мовою, що вже в тім виді, як нині вироблена і в Галичині уживана, нічим не уступає ніякій иншій слов'янській мові, ні щодо милозвучності, багатства, сили і краси, і так само «панська» і благородна, як яка-небудь чеська, або польська, або московська. Але знати її треба, особливо російським українцям. А то дотепер уживають вони там хибно таких форм як замість відм. одн. іменників муж. роду, котрі мішають із прикметниковими формами 1 від[міни] множини, пр[иміром], dativ. Шевченков*і* зам. Шевченков*и*, батьков*і* зам. батьков*и*, адже це що иншого: Шевченков*і* твори, Шевченков*і* ідеї, а складати на пам'ятник Шевченков*и* (властиво має бути Шевченк*а*). Взагалі треба точно відрізняти тверде *и* (*ы* моск., *y* лат. і польське) від тонкого *і*, і то зарівно в вимові як і на письмі, щоб не попадалися такі форми, як Рус*і* зам. Рус*и*, національност*і* зам. національност*и*, бо инакше хиба ніколи не прийде до усталення мови і правописи.

Важне місце в правописній справі займає ще в нас спір про те, де писати *ї*, а власне чи класти його по співзвуках. Деяку вказівку на це дає сам виговір. Ми, принайменше галицькі українці, говоримо *sil* (але *śil*) і пишемо сіль, *gen.* сол*и*, але кажемо м'яко сїм, не с*і*м; кажемо лій, лою, лім, лому, але л*ї*д, леду, л*ї*с, л*ї*пше і всюди инде по *л – і* звучить м'яко *ї*, а властиво то *л* м'ягчиться на *ль*, отже, можна б писати *льік*, *льід*, (латин. азбукою lik, lid не łik, łid, як пишуть декуди рос[ійські] українці – лід, лік); для вигоди одначе замість м'ягчити співзвук (ль) даємо по нім м'яке *ї*. Для 1 відм[іни] (nominat.) множ[ини] прикметників прийнято в нас писати саме *і*, пр[иміром], мал*і*, пр[иміром], *дїти*, голі і т. д., хоч говоримо здебільшого м'яко mali djity, holi, і т. д. Так само говоримо rjasnji, narodnji, але пишемо рясн*ї*, народн*ї* через і для одностайності. Щодо *и* то

в українських словах *і* по нім з правила м'ягчиться, пр[іміром], цілий, молодці, цікавий, але в чужих словах кажемо твердо *Ціцерон* (тому польське Cycerop, зам[ість] Ciceron), ці*н*ка, цід, але цісар, не ци*с*ар. Так само по *и і* здебільшого м'яке (пре-йотоване), пр[іміром], н*ї*, н*і*що (ньі, ньіщо). Отже, трудності в запам'ятанню, де писати, і по самозвуках і по співзвуках нема ніякої, навіть для малого хлопця, бо головним критерієм являється виговір. Де він заводить, де під впливом москов-щини то *ї* вимовляють твердо – д*ій*сно, зам[ість] ц*ій*п – ц*іп*, замість с*їм* – с*ім* або невиразно ні то *и,* ні *і,* ні *ї* – там нема иншої ради, як вивчитися граматики аби знати як писати. Übung macht eister. З часом це прийде, і з того погляду ми не робимо російським українцям надто тяжких закидів, зна-ючи їх скрутне становище із школою. При добрій волі можна ту хибу усунути, так як уже напівусунене «од» замість «від», котре то «од» особливо для нас, галичан, дивно звучить, на-гадуючи польське *od*. *Od* значить іще те що латинське *odarum*, 2 відм[іна] (gen.) мн. ч. від *ода* (похвальна пісня), як не гово-римо *он*, тілько *він*, так і зам[ість] *од* уживаємо *від*, без огляду на те, як говорить люд над середнім бігом Дніпра. Для укра-їнців російських рішає тут іще та обставина, що «од» (власти-во ад), мають також москалі, а пречінь не треба безпотрібно зближувати нашу мову до їхньої, бо і так та близькість *нам* боком виходить. Подібно як «од» говорять москалі і поляки, а ми «від», так теж вони згідно говорять «сейм», а ми «сойм», і взагалі в неоднім московська мова ближча до польської, ніж до нашої.

Тепер ще дещо про назви народів. Імена народів пишемо великою буквою, противно як москалі хоча й їх не називаємо прикметниковими «русскими», але москалями, по традиції Котляревського («Москаль-чарівник»), Т. Шевченка, І. Фран-ка і ин. письменників. Пора вже і російським українцям на-зивати військо військом, вояками (від вояк, пр[іміром,] Ру-син–вояк Могильницького, не вояка яко nominativ.), жовніра-

ми, а не москалями, бо ж бувають деякі українці і поляки, не конечно москалі, і не со(а)лдатами, бо се слово чуже і до того ще на московський лад перекручене (походить від нім. Sold – плятнє) Soldat чит. зольдат, звідси також зольдатеска.

В назві нашого народу українці і краю Украáїна, або Украіна *у* початкове ніколи не слід заступати через *В*, *в*, бо се ж ім'я власне, а до того ще се *у* стоїть і так перед двома співзвуками. Зрештою не кажемо Враль замість Ураль (Урал). Навіть у поезії, в віршах можна писати Україна, хоч би малося читати Вкраїна або Україна, пр[иміром], за тобою, Морозенку вся Україна плаче.

Форми як *В*країна і вкраїнський (подібно вчитель, замість одиноко можливого *у*читель) звучать дуже немило і по дитячому; з них роблять собі люди, ворожі нашому розвиткові, предмет насмішки.

Щодо назви «жид» то все треба так лише уживати, як писав Шевченко, хоч би це спочатку було неприємно українським Мойсеєвцям. У нас, у Галичині, нарід називає їх декуди Юдниками, але чим назва юдник ліпша від назви жид – не знаю. Поляки мають лише назву Żyd, французи Juif, німці Jude, звідки ми приходимо назвати їх з московська «евреями»? Се слово чуже, перекручене з грецького Ἑβράτος – гебрайос. Ми пишемо і говоримо «жиди», навіть з великою прихильністю до жидів і без ніякої до них образливості, і не повинно бути в нашій літературі місця для «евреїв». Що нас обходять москалі і чорносотенці, що уживають також слова «жид» з погордою?

На сім поки що кінчу статтю в надії, що може ще хто з фахових українських язикознавців забере голос над цими питаннями. Широка, а спокійно ведена дискусія, дуже бажана, а спеціяльно що до правопису могла би довести до релятивної (відносної) одностайності. Розуміється про цілковите вирівняння всіх різниць літературної мови і правопису не може бути мови. Культурніші від нас народи, як англійці або німці, рівно ж не можуть погодитися ні на однім правописові.

Більшість письменників і учених уживає традиційного, етимологічного правопису, але є вже між англійцями такі, що настоюють на фонетичнім правописові.

У Німеччині знов єсть поодинокі учені, що, пр[иміром], іменники пишуть малою буквою, і так би повинно їх писати, хоч загал німецький все пише їх великою буквою. Але що кільканадцять літ реформують німці свій правопис, зближуючи його постепенно до звукового (фонет[ичного]) після правила: пиши як чуєш.

Зауважу вкінці, що надто великої ваги до уодностайненя правописи не прикладаю. Маю певну надію, що з часом це прийде, хоч не зле той прихід приспішити. І то добре, що вже ми вийшли з сумної пам'яті часів правописних і язикових спорів, які лютилися колись у Галичині.

Питання про мову порішиться у нас не так язиковими розвідками, як працею, працею безупинною на всіх полях рідного письменства так красного, як і наукового

ПО ТОЙ БІК ДОБРА І ЗЛА[125]

І. Українство

Занепад життя на Вел[икій] Україні. – УКП. – Кооперація. – Закриття робітничих клубів. – Українська Академія Наук. – Хори й театри. – Українська інтелігенція

Загальний занепад економічного й громадянського життя в цілій федерації відбився фатально й на українстві. Без формального розв'язання перестали існувати такі могутні організації як «Селянська спілка» і партія есерів. З инших партій лишились лише члени без центру й легального органу. Частина їх увійшла в одиноку українську партію УКП, яку поки що уряд толерує. Партія знаходиться під пильним поліційним доглядом. Щоправда, має вона кількох депутатів у З'їзді Рад

і одного відпоручника в уряді, себто Виконкомі З'їзду Рад, але сі люди позбавлені впливу на маси, за свою опозиційність можуть бути кожної хвилі притягнені не до суду, але прямо за тюремні ґрати, а звідтам у конверту. Проти самої партії ведеться шалена нагінка в пресі, на членів її дивляться як на державних зрадників і попихачів Винниченка. Відколи закрито партійний часопис, партія не розвивається. Членів буде maximum 15.000, між сим коли КП(б)У начисляє їх до 200.000. В урядовій партії українці не мають ніякого впливу.

Друга найсильніша українська організація – кооперація – також основно знищена. Центральні всеукраїнські союзи, як-от «Дніпросоюз», розв'язані та почасти втілені в урядові губерніальні кооперативні спілки. На їх місці повстав новий союз «Вукопспілка», де мають перевагу комуністи, в найкращім разі байдужі до потреб українства. В останнім часі поширюються чутки, що уряд звертатиме давнім кооперативам їх майно, але то ще музика майбутнього. Деякі спілки, як-от видавнича кооператива «Рух» у Харкові, відновили діяльність, але із-за недостачі фондів ледве дихають. Тепер закладається Всеукр[аїнський] Союз видавничих кооперативів, але українці матимуть у ньому не більше третини голосів. З огляду на загальний брак грошових знаків (хоч у державі є їх в обігу грубі трильйони) поки-що навіть думати не можна про видання нових книжок. Крамниці займаються лише купном-продажжю давніших видань. З закордоном обмін не наладжений.

Українські товариства дуже пошкодовані. Позакривано навіть робітничі клуби, що вегетували по більших містах. Організація нових українських товариств на чисто національній основі дуже утруднена, майже неможлива, бо уряд зараз запідозрить у них гнізда петлюрівщини, а тим самим контрреволюції. Навіть сходини у приватнім помешканню небезпечні, бо за ними слідкують шпіони. Панує засада: молчать, не разсуждать!

Легально існують лише наукові й співочі товариства (хори). Київська Українська Академія Наук існує, але не розвивається, наукових праць не може друкувати по плану, бо органи влади раз у раз забирають їй папір, зовсім безправно. Академічні пайки дуже малі, до того одержується їх неправильно, з одної платні годі вижити, так що вчені мусять шукати иншого заробітку або й зовсім покидають наукову працю, що рішучо не оплачується. Уряд кривим оком дивиться на всяку науку, особливо, коли вона йде врозріз із комуністичними доктринами.

Краще розвиваються хори (переважно державні), хоча й вони не вільні від переслідувань. Все-таки несуть вони в найдальші закутини краю рідну пісню й тим виконують велику національну роботу. Російські хори зовсім не можуть з ними конкурувати.

Театри зате сильно підупали. Держава наложила й на них свою важку руку. Взяла театральні трупи на свій злиденний етат*. Теком виготовив списи п'єс, які можна грати, а які не вільно, театрам попридiлювано будинки і грай, акторе, хоч тобі в кишках грає голод, розважай публіку, дармо не заважай, агітуй або лахміття пакуй. Для більшої пропаганди замовила «теком» переклади революційних драм, але вони не мають успіху на сцені. Актори примушені грати старий етнографічний репертуар і всякі гопакедії ради зборів. Европеїзація українського театру, почата Л. Курбасом у Києві, не подобалася владі. Молодому театрові швидко скручено в'язи. Зате маловартні проби колективного театру М. Терещенка (в Києві) зараз знайшли прихильних рецензентів. Від актора вимагають віддання пролетарській справі, горіння і Бог зна чого ще, а внутрішніх калорій дають йому лише стільки, аби не здох на самій сцені. На провінціональних сценах іде все ще безвартна «побутовщина». Число аматорських кружків по се-

---

* Етат (*заст.*) – бюджет. – *Упоряд.*

лах також зменшилося, відколи справу роботи на селі віддано в руки Комітетів незаможних селян і Комуністичного Союзу молоді. Ті органи вміють лише викорінювати петлюрівщину: до органічної праці вони не здатні. Театральні студії по містах ледве животіють та розпадаються на очах.

Відрадне одно, що й російські театри з виїмком кінових, теж гинуть. М[іж] и[ншим] позакривано (мабуть, усі) опери, з яких ні одна не була українською.

Куди ж подівалася досить численна українська інтеліґенція, що підтримувала уряд УНР? Частина є на еміґрації, бідує, але працює й держить прапор української державности. Замітне зближення до галичан віщує в майбутньому дуже гарні наслідки. Друга частина лишилась в краю, примістилася по всяких установах, працює чи не працює, але сидить тихо, щоби не викликати вовка з лісу. Викриті через Чека заговори проти радянської влади вирвали з її рядів багато активних робітників. Найуспішнішу діяльність розвиває учительство.

II. Видавничий і книжковий рух

Видавничий і книжковий рух був згори передбачений і зрегульований (радше спаралізований) партійною програмою й законодавством. Ad hoc* спрепаровано теорію «буржуазної» науки, буржуазної белетристики, буржуазної ідеології і куркулячої психології. Видано наказ відгородити робочі маси від буржуазної отруї. Наперед силою обставин перестали появлятися всі «буржуазні» часописи, навіть соціал-демократичні, здавна опозиційні щоденники. Вся преса стала офіціальною, комуністичною. Якийсь час толеровано ще органи Укр[аїнської] ком[уністичної] партії і анархо-махновців, але і їм швидко прийшов каюк. Держава не визнає свободи преси й не терпить конкуренції. Тоді почалося на велику скалю оброблювання публічної опінії в дусі комунізму.

* Ad hoc (*лат.*) – виключно з метою. – *Упоряд.*

Засновано було центральну установу «Всеросійське Державне Видавництво» в Москві, а по автономних республіках національні видавництва, що мали відати справами друку. На папері проведено сувору централізацію. Весь видавничий рух загнуздано як слід, замкнено опозиційну пельку контрреволюції, а натомість отворено урядові кляпи.

«Всеукраїнське Державне Видавництво» розпорядком Центрального Виконного Комітету України засновано в червні 1920 року у Харкові зі штатом до 800 людей і з такими головними відділами: адміністраційним, редакційно-видавничим і розповсюдження. Видано було прості інструкції для кожного відділу й кинуто в першу чергу кличі: націоналізація книжок, реєстрація, організація. Пайдократична система державности і тут якнайкраще вийшла на яв. Все роблено без плану, недосвідченими руками. При націоналізації книжок (бібліотек) багато цінних видань пропадало, а потім попадало на базар, облік ніколи не був закінчений, лиш організація вдалася гарно, збільшуючи без кінця число урядників. Фреквенція* в прилюдних книгозбірнях занепала, відколи дітям відчинено доступ до них.

До Всевидату напхалося багато таких урядовців, що з літературою ніколи не мали нічого спільного: бувші купці – «шмайґелеси», фризієри**, шевці й кравці. Відразу чисельну перевагу мали жиди і вони з усіх видавництв зробили крамниці. Даремний проїзд вагонами Всеукрвидату ще й тепер використовують для звичайної спекуляції.

З усіх відділів найкраще поставлений відділ преси й пропаганди. По всій Україні розведено гарячкову агітацію в формі окремих кампаній, що виринали на чергу дня; поширення комуністичних доктрин, кампанія проти білогвардейщини, петлюрівщини, бандитизму і повстанців, проти Махна, про-

---

* Фреквенція – відвідуваність. – *Упоряд.*

** Фризієр – перукар. – *Упоряд.*

ти польського наїзду, проти релігії, холери і вкінці голоду. Ред[акційно]-вид[авничий] відділ видавав одну за другою брошури й книжки на біжучі теми, афіші російською та українською мовою в величезнім не раз числі примірників, а Відділ розповсюдження розпихав це все на провінцію, робітникам на завивання пайків, а селянам до махорки на сигарки й трубки. Намножилося багато газет так, що трохи не в кожнім повітовім містечку виходила якась «Правда», «Знам'я», «Більшовик», «Комуніст» та ин., в губерніальних містах «Вісти» й «Комуністи». Більшість газет була російська, в Донбасі всі до одної, співробітники переважно жиди, зміст загальноросійський, тон дуже войовничий, а успіх – нужденний.

Громадянство знає вартість урядових газет і не вірить їм анітрохи, знає ціну казенного оптимізму й подає з уст до уст переборщені чутки про всякі страхіття. В газетах агітують проти церкви, релігії, духовенства, а релігійність аж тепер направду починає зростати, духовенство має більші доходи, як перед війною, працює щиро для народу й підносить свій авторитет. Святочні обходи й процесії стягають величезні маси народу, що навіть у столиці на головних вулицях загачують усякий рух. Нема що згадувати, що холера, тиф і голод анітрохи не бояться друкованого паперу і дальше косять сотки тисяч жертв.

Мистецтво виявляється головно афішами в стилю хляпанини. Виконують їх щоправда буржуазні художники (від слова «Худо») і грубим пензлем, але їх робота вважається пролетарською і ціле мистецтво пролетарським.

В останні часи притихла агітація й пропаганда. Бити нема кого, бо все побите і на всіх фронтах блискуча перемога, на кордонах релятивний спокій, внутрішні болячки, повстання, холера зліквідовані (на папері). Настає фаза мирного радянського будівництва «всерйоз і надовго», як казав Ленін. Минулася система безплатности. Тепер усе за гроші: і газети, й книжки враз з ідеями, що там є всередині.

Всевидати кинулися було на шлях видавання поважніших книжок, але проклята контрреволюція перепаскудила стежку; меншовики чи есери намовили робітників, щоби ті не працювали запівдурно. Наслідком того папір і взагалі кошти видання зросли безмірно: аркуш друку в 10.000 примірниках коштує до мільярда рублів. А дорога книжка зовсім не має збуту. Та й грошей нема. Базарники відомі драбуги, не питають, що державні друкарні всі сили напружують, аби настарчити рублів, – вони раз у раз підносять ціни, і звели вже гроші до вартости ганчірок. Ціла валюта, забезпечена лише тим папером, на якім надрукована. Та й тих безвартних рублів бракує, щоби оплатити сильно скорочений стяг урядовців.

Всевидати не мають тепер змоги видати закуплені вже рукописи та обмежують свою діяльність поширюванням виданих раніше книжок і московських газет. Київський Краєвий Видат випустив серію українських класиків і збірників пам'яти Шевченка. Инші філії видали кілька революційних альманахів і маловартних збірничків поезій та новелок і це весь доробок українського пролетарського письменства за чотири роки революції.

В Києві скликано було вчену комісію (ще 1920 р.), до якої належав м. и. С. Єфремов для видання повного збірника творів Івана Франка. Комісія списала твори, склала бюджет і на тім скінчилося. В Харкові видано «Кобзаря» Шевченка, але обкроєний, самі лише твори соціально-політичного змісту, бо редактори переконалися, що в «Кобзарі» є місця з явно куркулячим світоглядом і що «Кобзаря» не можна передавати читачам у «сирім» виді. Так само й не всі його вірші можна декламувати на концертах, хоч його культ признаний державним. Святкування пам'яти І. Франка також державне, але, борони Боже, заспівати прилюдно його найславніший гімн «Не пора»* або прочитати на зборах «Що таке поступ?».

---

*Є революційна переробка якогось Колтуна «Не пора… грубих трутнів на плечах носить». – [*Т. Франко*].

В останніх часах була чутка, що «Наркомос» закупив твори Олеся й признав державну субсидію його рідні, але сам поет сидить далі на чужині. Мабуть, не бажає собі долі поета Чупринки й не їде на Україну.

Підручників шкільних видано на Україні дуже мало: буквар для неграмотних. Курйоз вийшов із «Географією України» Сумцових. Харківський Всеукрвидат передрукував цю книжку, складену в українським дусі, але зняв із себе всяку відповідальність за її зміст.

З Берліна приїздив у 1921 р. відпоручник видавн[ичої] фірми Я. Оренштайна з офертою на кілька вагонів українських книжок, але переговори скінчилися, мабуть, невдачно, бо книжок тих і досі не видно в книгарським руху. Пан А. Крушельницький хотів у квітні 1922 р. перепачкувати на Рад[янську] Україну свої українські читанки через Нар. Ком. Освіти, але чи вдалося, не знаю, бо дух його видань «мало» комуністичний. Галицькі книжки, н[а]пр[иклад], «Історія української літ[ератури]» Возняка доходять на Вел[ику] Україну спорадично. З Америки перевезено дещо примірників «Історії культури» (переклад з німецького).

Один учений, він же мітинговий агітатор і заприсяжений знавець антирелігійної пропаганди, приготовляє тепер «Іст[орію] українського письменства» з марксівського «штандпункту» і в певнім «масштабі», але коли вона вийде, – Троцький знає. Може обійдеться.

Инші вчені, але не так червоні, пишуть також, але їх рукописи ждуть слушного часу. Поки що треба числитися з фактом напівукраїнської республіки і цілком неукраїнської мізерії.

Одно є відрадне явище, що селянські часописи по всій Україні перестали виходити (за браком передплатників), а інтелігентські на ладан дишуть і якби хотіли, зараз би могли вмерти. Тим краще: менше баламутства буде ширитися… Може цей факт уразумить дещо наслідників «Вперед»…

III. Українізація чи русифікація?

«Насильна українізація». – Чому Київ не є столицею? – Склад уряду. – Зовнішні признаки русифікації. – «Петлюрівці». – Стара система. – «Divide et impera»*. – Підстави русифікації ослаблені й повалені

При инших, нормальних обставинах смішно було би говорити про якусь українізацію на Україні. Під українізацією розуміємо поворот до народности тих осіб і їх потомків, що за тристалітньої московської й польської неволі *насильно від тої народности* відірвані були. Й нема ніщо природнішого й справедливішого від такого процесу. Але большевики не хочуть цього розуміти. Їхні відповідальні політики й керманичі державного корабля не раз заявляли: «Ми проти насильної українізації!» А мала дитина знає, що насильство можна відперти лише насильством. І така par excellence** партія насильства, як комуністи, раз у раз хапалися тої зброї, щоби знищити всякі сліди царського насильства й основи давнього буржуазного ладу. Лише що до українізації спинилися на півдороги і стидливо заявляють, що вони проти системи насильства. А здавалось би, що широка й консеквентно проведена українізація лежить передусім в інтересі самих большевиків. Адже українські міста були би найсильнішим заборолом проти повороту всякої врангілівщини і взагалі монархії. Та тут яскраво виявилось окупантське жало московського хама. *Насильно* накинено Україні дивовижну «конституцію» і в ній стоїть параграф, що: на Україні державними мовами признаються українська й московська на рівні. Яким правом, коли московські зайди творять менший відсоток населення, ніж жиди? А на практиці майже всі уряди, почавши від центральних до найнижчих, вживають московської мови. І тільки написи (червоні на білім тлі) утраквістичні***. На міністерстві освіти

* Divide et impera (*лат.*) – розподіляй і володарюй. – *Упоряд.*

** Par excellence (*фр.*) – головним чином. – *Упоряд.*

*** Утраквістичний – двомовний. – *Упоряд.*

є тільки український напис, але всередині панує російщина. Є й такі дивогляди: вийде з друку якийсь урядовий збірник, наголовок лише український, а *всередині всі статті* писані московською мовою, з виїмком одної або двох українських.

Центральний уряд «української соціалістичної радянської республіки» й досі ще не перенісся до Києва тому, що столиця над Дніпром має більш український характер і сильніші «петлюрівські» традиції, ніж давно зрусифікований, а тепер до того ще й зжидоватілий Харків.

Провінціональні урядові часописи виконавчих комітетів мають іще досі наголовки в двох мовах, але це дійсний анахронізм, бо статті в них московські. Так само телеграми «Укроста», тепер «Ратау» (Радіотелеграфічна агенція України) оголошується все кацапською балачкою. Як залежить большевикам на тім, щоби удержати фікцію єдиної російської імперії!

Одною з причин, чому Винниченко уступив з уряду по дводенним побуті в нім, була свідомість неможливости проведення урядової українізації. Є серед народних комісарів кілька ніби українців: Гринько – освіти, Маніульський – земельних справ, але риба від голови смердить. Раковський вже чотири роки вчиться української мови й досі не вміє. На всяких мітингах, навіть перед чисто українською публікою, виступає з московськими промовами, в яких виразно чути чужий акцент. А яким духом дише п. Раковський проти всього, що українське! Каже, що українців є 20 мільйонів, що української мови не можна завести в армії, бо тої мови вживали гетьманці, бо по-українськи лунає також команда петлюрівських військ. Той самий Раковський заступав колись Москву в переговорах з гетьманською Україною і торгувався за межу, потім був іменований шефом «українського» уряду, в Берліні заступав російські інтереси, в Генуї рівно ж. Один селянин на з'їзді рад іронізував, що Раковський міг би бути рівно добре головою перського уряду, й румунського, і якого захочете.

А гумористичний часопис «Червоний перець» у Харкові писав, що Раковський везе до Генуї в м[іж] и[ншим] макітру з галушками, аби люди пізнавали, що він представник від України.

Не диво, що наради народних комісарів ведуться московською мовою (і так само засідання Центрального Виконавчого Комітету). Закони перекладається на українське, друкується у «Вістях» і розсилається на провінцію. Потім усякі держиморди кричать пробі, що не розуміють української мови, давай їм по-московськи! А уряд, замість розігнати чорносотенців на чотири вітри, ще оправдується, що на Україні треба трохи й по-українськи (аби світ задурити!). Добре платні наймити з газет пишуть опісля, що на Україні нема русифікації, покликуються на законодавство, написи і т. п. Щоправда, ті закони мало хто читає й ніхто не виконує.

Дрібні торговці чують добре, який дух віє з центру і всі написи на ново-отворених крамницях виключно московські.

В *міські ради* попролазило багато істинно-руських людей, пофарбованих на червоно або таки безпартійних, а уряд толерує це, бо вважає їх менше небезпечними від «петлюрівців». І ті міські ради дуже спиняють українізацію церкви, шкіл і взагалі всього міського життя.

Як за царських часів усіх свідомих українців звали українофілами, мазепинцями і сепаратистами, а в українському руху добачували польську, німецьку, австрійську й Бог знає яку ще там інтригу, так тепер наших діячів називають «петлюрівцями», навіть таких, що зовсім не є прихильниками от[амана] Петлюри й гостро осуджують його фатальні помилки. Петлюрівець або «самостійник» те саме, що державний зрадник. Царизм переслідував свідомих українців, арестував, держав по в'язницях, висилав у сибірські «курорти», а большевики просто розстрілюють. Лад ніби змінився, а система силою безвладности залишилася стара: царська охранка переіменована на Чека, а потім «Політичне управління», карні ба-

тальйони називаються тепер «отрядами особого назначєнія», шпіонив ще більше, ніж давно було.

Опозиційних газет не конфіскують і не закривають попросту тому, що їх нема. Весь папір є власністю держави та йде для потреб безчисленних канцелярій, на видавання офіційної макулатури і друкування грошей.

Нечисленні *українські часописи* тільки щодо мови такі. Дух їх зовсім не український та ніякої українізації вони не проводять. Платні наймити всяких відтінків, з-поміж давніх боротьбистів, лівих есерів і новоспечених комуністів завзято висміюють та обпльовують визвольні змагання українського народу. Деякі кажуть навіть, що нема ніякого українського народу, ні української культури, а є лише класи й загальнопролетарська культура. Вчений історик М. Любченко (він же Кость Котко) пише «Історію українських революцій» («Істукрев»), де грандіозне відродження нації представляє як гумор і особистий інтерес одиниць. Знайшлися й поміж галичанами паршиві вівці, що женуть воду на московський млин.

Наслідки такої зрадницької роботи не дають на себе довго ждати. Московські завойовники знаменито вміють приноровлювати засаду «divide et impera!». Шеф уряду Раковський кілька разів заявляв прилюдно, що його змаганням є довести як до найтіснішої злуки двох братніх республік, – Росії й України. Підставою для цього служать спільні комісаріати, і то найважніші: фінансів, залізниць, заграничної політики та инші. Між громадянством раз у раз виникають тривожні чутки, що й решта напівсамостійних комісаріатів об'єднується чи то із-за скорочення посад, чи для більшої «спайки» федерації.

Большевики часто заявляють перед світом, що на Україні нема русифікації. І в тім є частина правди. Мимо найліпшої волі московські окупанти *не можуть* провадити такої русифікації, як це було за царських часів. Руки закороткі, обставини инші та й багато підстав розвалилося.

Царська імперія, збудована на трьох знаних китах: самодержав'ю, православ'ю й народності – була пострахом цілої Европи. Теперішня держава, звана чомусь федеративною республікою, є пострахом тільки для власних громадян. У партійній програмі комуністів і досі ще стоїть, як бик, фатальний пункт про *самоозначення народів* аж до відділення. Щоправда, появилися потім сенатські пояснення проф. Бухаріна, що слово «нарід» на Україні не значить нарід, але кляса, ба навіть частина кляси, прихильна Росії, але факт лишається фактом: сам параграф поки що не скасований. Я раз мав суперечку з одним галицьким комуністом у Харкові та зовсім поважно впевняв його, що працювати для повного відділення якогось народу від Росії всіма засобами значить працювати в дусі партійної програми та що роб[ітничо-]сел[янський] уряд повинен давати грубі гроші на таку роботу. Бідачисько не знав, що на те відповісти…

Всі тут кити, що на них опирався царський режим, давно пережили. Самодержавство розложилося внутрішньо й втратило кредит серед громадянства надовго перед революцією, так що не дуже сильна рука російських лібералів могла усунути царську владу без ніякого протесту з боку селянства. Большевики силою безвладности теж завели самодержавство пролетаріату, властиво партії, але воно вже не таке страшне, бо не творче.

Російська народність, ослаблена великою европейською, а потім громадянською війною, голодом та еміграцією, на довгі часи позбавлена експансивної сили. Німб російської культури серед інородців підупав сильно. Мало кому імпонує *московська мова*, повна ідіотизмів та чужих слів, мало хто купує російську книжку й брошуру, що за останні тут роки поширювала майже виключно комуністичне пустомельство. Переїлася вже людям агітаційна макулатура, бо занадто вже била в вічі суперечність між словами і вчинками. Замість багатих панів та генералів носителями руської мови стали на Україні московські хами – солдати, з вічними матюками на устах.

Кожному впадає в тямку різниця між огидною московською балачкою красноармійців і північних торбарів та між мелодійною українською, ніжною й багатою українською мовою. Вищість української пісні не підлягає теж ніякому сумнівові.

Велика земельна власність, одна з колишніх підпор царизму, тепер знищена, соціалізована. Без допомоги большевиків селяни забрали й поділили між себе панську землю. Власники повтікали за кордон і там проїдають останні засоби. *Українізація землі*, далекосягла у своїх наслідках, поки що мало приносить користі українській справі, бо здерті з селян великанські натуральні податки в малій лише мірі задержуються на Україні, та й там обертають їх на все инше, лише не на українізацію.

Православ'я з розділом церкви від держави втратило давню силу. Чорносотенне колись духовенство дуже швидко українізується під впливом парохіян та залюбки береться й бореться за справу *автокефальної* української церкви. А церква притягає широкі маси індиферентного досі міщанства до українства. Усунення патріарха Тихона посередньо виходить на пожиток українській справі. І мимохіть тиснеться порівняння большевиків із тою силою, про яку сказав покійний Ґете: «Das ist die Kraft, die mir Böses will und immer Gutes schaft»* («Фавст»). Большевицька робота на Україні з національного погляду без сумніву шкідлива, але потрохи силою різних обставин виходить на користь українській справі. Приклади: Комуністи розстріляли багато українських інтелігентів: їхні нащадки й свояки матимуть традицію, знатимуть за що погинули їх батьки, стрийки, вуйки і т. д. Комуністи безпощадно стягають із селян податки натурою: на селі шириться стихійна ненависть до москалів. Щоправда, така «українізація» дорого коштує нації, але за науку все і всюди треба платити. Безплатна наука – безвартна.

---

* «Das ist die Kraft, die mir Böses will und immer Gutes schaft» (*нім.*) – «Це сила, яка мені бажає зла і завжди творить добро». – *Упоряд.*

Держиться ще один стовп русифікації – *урядництво*, але й він надточений. По-перше, числом він менший, бо уряд уже тричі скорочував його стан, по-друге, урядники дуже нужденно платні і не можуть як слід провадити русифікацію. Вищі посади на Україні майже всюди займають жиди, а їх мова з невиразним «р» навіть малоросам мало симпатична.

IV. Жиди і Україна

Жиди в був[шій] Росії. – Жиди проти УНР. – Недостача притягаючої сили. – Інтернаціонал й інтернаціональна нація. – Перспектива в майбутнє. – Ленін і Україна

Жидівське питання на Україні належить до найтрудніших. Московську меншість перевищують жиди не тільки числом, але ще більше культурою й почуттям расової солідарности. Бібліотечки інтелігентних жидівських родин складаються переважно з російських книжок. І дивне диво: царизм так страшно переслідував жидів, не давав їм ні життя, ні ходу поза славетною рисою осілости, влаштовував напівурядові погроми, а жиди мимо всього тілом і душею прилягли до Росії. Навіть у родині, не тільки в товаристві й на вулиці, вживають вони московської балачки. Наскільки цього вимагає їхній життєвий інтерес і торговельні згляди є вони всеросійськими патріотами. Росія дорога їм не як національна держава, але як одноцільний терен експлуатації. Для того виступають вони завзято проти всяких національних сепаратизмів.

Здавалось би, що царизм зведе до купи українців і жидів. Адже одні й другі були страшно пригноблені, безправні, здані на жир русифікації. Одні й другі боролися за своє визволення і все ж не знайшли спільної мови і спільних стежок.

Як тільки настала УНР і Центральна Рада, жиди масою станули в опозиції. На позір небувале явище, що вони не стали на бік державної української нації. Головна причина лежить у слабості тої державности. УНР аж лізла зі шкури, щоби при

помочі культурно-персональної автономії забезпечити права національних меншостей, заки ще права більшости були як слід забезпечені. Ніде й ніколи сильний не тягнеться до слабого! А сильні культурно й організаційно були на Україні якраз національні меншості. Історичне співжиття українського і жидівського народу повне *ворожнечі*. Найбільший твір української літератури «Гайдамаки» мало симпатичні жидам, а «Мойсея» ще досі не знають. Статті Nemo у полтавськім «Ріднім Краю» «Чим шкодливі нам жиди?» – також неприємно їм було читати. Факт, що український уряд не мав змоги спинити жидівські погроми, страшенно зашкодив нашій справі. Відома річ, що публічна опінія Европи й Америки в немалій мірі є під кермою жидів. Український елемент із слабим державним почуттям досі не притягав жидів. Найцінніший здобуток української культури – пісня – мало впливає на практичного жидівського духа. Цікава дрібниця: один жид-інтелігент сказав мені, що з усіх українських пісень найбільше подобається йому «Заповіт», – розуміється! З його протяжною, безсильною мелодією і похоронним мотивом!

І так українство, за виїмком Галичини, почасти Буковини, досі не мало *притягаючої* сили на жидів: ледве одиниці осмілювалися. Колосальний організаційний талант Троцького, що є родом з України й колись писав по-українськи, пропав для України. Він служить тепер чужій справі, а з ним багато инших українських жидів.

А справа стоїть доволі ясно: без допомоги численного, рухливого, інтелігентного і впливового жидівського елементу нам не збудувати України! Слабістю, наріканнями й сумовитими піснями ні їх, ні взагалі нікого не притягнемо. А жиди на Великій Україні тепер не хочуть українізуватися і це найкраще доказує фіктивність української радянської республіки. Жиди все ще вважають українську мову «мужичою» і вперто ігнорують здобутки українського духу. Їх *національна гордість* тепер незвичайно зросла: адже мають переважний вплив на керму державної політики всієї федерації. Їх газети

пишуть виразно, «що жиди самий умний, самий гарний народ». Імпонує їм, що засідання Комітету ведуться російською мовою, бо члени його переважно російські жиди. Інтернаціонал немов для них придуманий. Адже жиди – це одинока нація без території, що живе розкинена поміж усіма народами, а не мішається з ними, що балакає різними мовами, а в дійсності ніде до споду не асимілюється.

Їм добре бути інтернаціоналістами, кричати про єдність пролетаріату, а на його спині вести свою політику, під покришкою всесвітньої революції підготовляти свою гегемонію. В цій справі нам з жидами не по дорозі. Але мимо всього повторюю ще раз: коли не притягнемо жидів, наша справа не піде скоро вперед. Українізація повинна стати *обопільним інтересом*. Росія без України і без жидів стане все одно й без сумніву в короткім часі тереном українського впливу і знов буде так люба москалям «єдність». Але перед тим Україна мусить нажитися самостійним державним життям, мусить дати світові культурні вартості.

Коли настане час, що на Україні русифікація буде неможливою, зайвою українізація, тоді може бути мова і про федерацію. Але перед тим російський елемент мусить бути обмежений до своїх етнографічних границь, мусить припинитися експлуатація чужих територій з боку Москви. Це вийде лише на добро московського народу. Переставши бути галапасом «інородців», покине він своє безмежне лінивство, просвітиться й піднесе національну культуру. *Suum cuique*![*] Кожний народ, український теж, має не тільки права, але й обов'язок усіма засобами обороняти свою національну окремішність! І має обов'язок нищити кожного, хто стає йому поперек цього шляху. Історія знає багато назв народів, що знайшли на Україні гріб або розплилися в українському морі.

Цікаву думку висловив Ленін про відносини України до Москви. В однім місці своєї книжечки «Вибори в учредитель-

---

[*] Suum cuique (*лат.*) – кожному своє, кожному по заслугах. – *Упоряд.*

ноє собраніє і диктатура пролєтаріята» пише він виразно, що «москалі не повинні дивуватися ні обурюватися, коли Україна перепробує всякі форми федерації з Москвою від найтісніших до найсвобідніших і вкінці зовсім відокремиться в найближчих роках». (Мені довелося звести завзяту боротьбу, поки я помістив цей цитат у Відривнім календарі на 1921 р. проти спору головного редактора). Не треба забувати, що Ленін у Росії є все ще найбільшим авторитетом і його пророцтва на дива точно здійснюються, хоч сама наука комуністичного марксизму збудована часто-густо на хибних підвалинах і явно однобічна. Поживем – побачим.

V. Шкільництво

Єдина трудова школа. – Державні й приватні школи. – Підручники. –Старим шляхом. – Нове українське покоління

В шкільництві панує ще й досі (на папері) принцип єдиної, трудової школи. Що під тим розуміти, й самі теоретики гаразд не знають. Існують досить глибокі різниці поглядів, і між Луначарським та Гриньком ведеться тиха боротьба. Єдина школа мала б, мабуть, означувати, що нема різких переходів між окремими ступнями навчання. В однім містечку зрозуміли це слово так, що всі школи зіпхали в один будинок, аби була «єдина» школа. Трудового принципу рідко де додержують. Практика життя безпощадно валить на купу безглузді теорії. Поруч із безплатними державними школами розвиваються грубо платні приватні. І в державних школах декуди учні складають оплати на учительський персонал, бо державних пайок і платень ніяк не вистарчає. Назви шкіл трохи змінені, напр[иклад], зам[ість] університетів є Вищі школи теоретичних наук та Інститути народної освіти. Багато уваги звертається на соціальне виховання й професійну освіту, але загалом рівень науки понизився. На папері зросло число шкіл, але фреквенція їх дуже мала, що видно із крайньо анормаль-

ного відношення між числом професорів та учнів, де ледве 10 учн[ів] припадає на одного професора, а декуди значно менше. Учителі й учні б'ються як риба об лід, але з їх роботи мало користі. Професура, слабо забезпечена матеріально, не може слідкувати за поступом науки й оперує виключно старим засобом знання. Учні також бідують, бракує їм книжок, взимі навчання за браком опалу підупадає, вліті – через польові роботи і спеку.

В українських школах уживається підручників, виданих давніше кооперативами й київськими фірмами. Декуди попадають й галицькі книжки.

Влада хотіла би мати за песі гроші пролетарську школу, аби їй виховувала самих комуністів, а то ані руш не йде. Найкраще поставлені й забезпечені партійні школи. Инші дістають тільки окрушини. Вчать старі вчителі старими способами з давніх книжок, але робиться міну, що то будується щось нове. Щодо мови, то лише сільські школи зукраїнізовані, та й то не всюди. Напр[иклад], у донецькій землі, що має більшу вагу для України, ледви 1 проц[ент] шкіл українських, а 99 проц[ентів] московські. В містах рівно ж переважають російські школи. Але українська школа виказує постійну тенденцію зросту коштом російських* Українські вчителі працюють із запалом, бо для ідеї, в нужді й холоді, але радо, а російські шукають вигідніших посад.

З більших міст може найкраще поставлено українське шкільництво в Харкові. Існує 12 українських шкіл, типу «виділових» імени українських діячів. Деякі будинки в українському стилі, стіни в середині самими учнями гарно розмальовані, аж весело глянути. Школи й дитячі садки притягають до себе дітвору міського пролетаріату, українізують дрібноту, а через них впливають на батьків та ціле окруження.

Діти вміють співати всякі українські пісні, навіть галицькі січові й стрілецькі (багато галичан досі вчителюють по шко-

---

*Жидівські конфесійні школи недавно закрито. – [*Т. Франко*].

лах). Часто ставляться концерти й п'єси силами самих учеників та учениць. Всі школи коедукаційні, на рівні доступні обом полам. Дівчата звичайно пильніші, хлопці спосібніші.

Маю враження: щойно вихованці українських шкіл збудують Україну! Старе покоління надто м'яке, опортуністичне, до того пересякле російщиною й без ненависти до неї не здатне кермувати державним кораблем. Ті, яким мимо ударів історії й досі не вивітрів з голови федералізм (за всяку ціну!), мусять вимерти й дати місце новим свіжим силам, рухливим як жиди, підприємливим як американці, солідним як німці, твердим як сталь і безпощадним як чекісти. М'яка людина і м'який нарід не варта жити на світі! Закон боротьби за існування найсправедливіший, для всіх однаковий і не знає виїмків.

[VI.] Галичани

Галицька еміграція на Великій Україні. – Переходи Галицької Армії. – «Освідомлююча» праця під червоним прапором. – Постава до галичан: селян й інтелігенції. – «Галицька мова». – Тип всеукраїнського громадянина

Галичани здавна тяглися на Велику Україну. Живіший рух спричинила велика світова війна. Насамперед повтікали Дудикевичівці й по довгій блуканині опинилися на Донщині. За ними посунули збаламучені селяни з кацапських, а почасти й з українських сіл. Той елемент мало був симпатичний наддніпрянським українцям, до українізації ставився спочатку ворожо, але врешті й сам не минув її. Майже всі бувші русофіли стали українцями. Багато їх одначе примазалося до комуністичної партії й далі пробують працювати для матушки Расєї. Частина втікла враз із розбитками денікінщини й вранґелівщини за кордон.

Рівночасно попало на Велику Україну й чимало свідомих українців з Галичини, світська й духовна інтелігенція, старші громадяни й молодь вивезені москалями. Всі вони старалися

задержати на Україні і по змозі підтримувати як не український рух, то бодай українського духа під страшним гнітом розпоясаного царату.

Але найбільше галичан перейшло за Збруч враз з У[країнською] Г[алицькою] Армією вліті 1919 р. Війська й цивільних людей було близько 200.000. Походи, бої, слава і занепад галицької армії відомі громадянству з инших джерел і я не буду їх тут повторювати. Коли пошесть тифів обхопила майже всю армію і здесяткувала її, прийшла нещаслива злука з Денікіним, якої й досі наддніпрянці не можуть простити галичанам. Ганебніша була злука з большевицьким військом. Навколо на Поділлю села горіли повстанням проти наїзників, на Волині держалися останки геройської української армії, а серед того прийшлося вести переговори з червоними. Знайшлися серед своїх комісари, що помагали большевицькій команді переводити останки галицького війська на класову ногу. Хоча всі стрільці були грамотні й добре орієнтувалися в справах, признано їх класово неосвідомленими й почалася партійна робота, передусім перемалювання на червоно. Стрільцям заборонено носити синьо-жовті відзнаки, скасовано обов'язковий привіт, заложено всюди по сотнях комуністичні гуртки (ячейки або так звані ком'яїчка). Старшинам дано виповняти анкети з рубрикою партійности. Почалися щоденні мітинги з примусовою явкою всіх б[увших] старшин і стрільців.

Комісар з револьвером загиджував стрільцям усе українське й обіцював, що підуть визволяти не лише Галичину, але й мадярів, німців та французів. Стрільці ці тихцем сміялися. Старшин (з обов'язковим додатком «бувших») зібрав п. комісар окремо і заявив, що все піде добре, лише треба перебути внутрішню революцію (так, як тиф або холеру). Але старшинські жолудки були здорові й не конче їм була потрібна світова революція з московським сосом*. Братія швидко опинилася

* Сос (*діал.*) – соус. – *Упоряд.*

поза рядами «славетної» червоної, непереможної армії. Частина розсіялася по краю, инші шукали виходу через Румунію і Збруч, деякі пішли подивитися до повстанців, що там діється. Повстанців комісар чомусь дуже не любив. «Я знаю, – кричав і пінився підлизайко клерикальних сфер на мітингу, – що з вас не один пішов би до Тютюнника, але хіба по моїм трупі підете! Шляґ вас усіх трафить!» І потряс бравнінгом. «Тепер говоріть свобідно, що хто має на серці!» – закінчив приязно. Один стрілець забрав слово: «То не правда, що ми не знали, хто нас через Збруч провадив, це ж були наші старшини, селянські сини. Ми знали, що йдемо битися за Україну. Але тепер не знаємо, хто й куди нас хоче повести!...» Комісар аж скипів і крикнув несамовито: «Товаришу, я вас арештую, я вас застрілю!». Бідака промовець замовк. «Хто ще хоче балакати?» – запитав комісар, але охотників не було. Агітація закінчилася. Продовження було на Шевченківськім концерті. Комісар, хоч знав наперед програму, ні з сього ні з того перервав декламацію «Тарасова ніч». Зчинився скандал і гармидер. Один стрілець крикнув на салю: «Ми також за диктатуру пролетаріату, але проти диктатури одиниць!»

Комісар зараз казав його арештувати.

«Освідомляюча» праця між стрілецтвом велася далі ще більш інтенсивно й мала той наслідок, що дві галицькі бригади на фронті перейшли на другий бік.

З решти (головно усусусів) сформовано нові червоні відділи, частину приділено до російських полків, пару сот вступило до харківської й київської школи червоних старшин. Після невдалого походу на Галичину (1920) багато з-поміж галичан повтікали з червоної армії на захід. Инші перейшли до цивільних занять, переважно на вчителів, до фабрик, на службу при цукроварнях, деякі взялися до торгівлі й спекуляції, поженилися й живуть досить добре.

Галичан спочатку різно приймали. Під австрійським мундиром не добачували українського серця. Селяни пам'ятали

ще мадярську гостину й карні експедиції, що помагали гетьманові. Відворот австрійської армії з України підірвав повагу покійної Австрії в очах населення. Були й прикрі випадки. З походу відбіг раз стрілець і вирвав собі дві цибулі з городу. Власник селянин, бачачи такий грабунок у білий день, влучним стрілом положив ласуна трупом. Людність над Збручем сильно здеморалізована. Багато по селах пачкарів та конокрадів. В розмовах чулися явні симпатії до большевиків. Селяни, часто навіть інтелігенти, не розуміли, чому галицька армія покинула рідну землю. Наших людей називали часто «англічанами». Разив їх не привичний, трохи польський акцент мови.

Поволі уступала нехіть та робила місце щирій приязні. В однім селі, глибоко на Поділлю, на квартирі завважив я, що господар балакає якось штучно згалицька. З гордощами хвалився, що в його хаті стояли галичани і він трохи навчився їх «панської» мови. Різниці акценту люди брали на карб вищості мови. Дивувало селян, що галичани ані руш не хотіли слухати їх змосковська ламаної мови і лаяли за те. Пани, а по панськи не хочуть, зразу видко, що австріяки, а називають себе чомусь українцями. Ті, що не були при війську за Збручем, розпитували, що то за Галичина, який там живе народ. Дивувалися, що в Австрії було так багато українських полків та офіцерів. Навчилися розпізнавати усусусів по їх шапках-мазепинках. Виключно українська мова стотисячної армії, дисципліна й коректне поведення з населенням робили своє. Люди бачили всякі війська й різниця впадала в очі. Стрільці швидко завойовували симпатії жіноцтва на танцях, забавах і вечорницях. Дівчата радо вчилися галицьких пісень. Подобалася їм гарна постава стрільців, чистий одностріи, делікатні манери й замилування до порядку.

Місцева інтелігенція, зіткнувшися ближче з галицькими старшинами, цивільними людьми й священиками, помічала відмінні риси вдачі, вплив иншого виховання, инший спосіб думання, одним словом – окремий тип. Галичани, хоч на ви-

гнанню не тратили ніколи бадьорости, перемогою на фронті не раділи надто, хвилеві невдачі не пригноблювали їх. Працю не вважали засобом до мети, але самою метою. Цурались лінощів. Не мали того розмаху планів, що наддніпрянці, але були пильніші й витриваліші. Локальний патріотизм зовсім не затемнював їм розуміння ваги всеукраїнської справи й були кращими та певнішими громадянами Соборної України, ніж багато так званих «щирих українців», що вміли з великим патосом декламувати про свою любов до Неньки-України, навіть лаяли кацапів (по тиху), а з російщиною всіх зв'язків порвати не могли чи не хотіли.

Але й галичани теж переймали дещо від наддніпрянців. Подобалася їм співуча й чиста українська мова жіноцтва. Непомітно позбувалися полонізмів і діалектових особливостей, яких не розуміли селяни. Привикали до загально українських слів, але між добрим зерном проскакував і московський кукіль, навіть лайка. Навпаки наддніпрянські юнаки почали залюбки «шлякувати» й підпускати в розмові такі словечка як «штрамага, фасунок*, оферма**, фраєр» та інші. Один учень звернувся до мене зовсім поважно з докором, що я хочу поробити з них галичан (тому, що впроваджую галицький акцент).

Згодом почало розвіватися упередження до «галицької» мови. Наддніпрянські інтелігенти переконувалися, що в мові галицького інтелігента зовсім нема полонізмів і що, навпаки, є їх чимало у писаннях таких класиків, як Старицький, Леся Українка, а навіть Шевченко, на прим[ір].: «*Лічу* в неволі дні і ночі…» Швидше вже попадалися у галичан москалізми. А наддніпрянці дуже чутливі на них і дуже не люблять їх.

Спільними зусиллями очищується українська мова від чужих впливів і чужого духа в складні, стає загально українською, державною. Зникають правописні різниці, вирівнюється й усталюється наголос. Нівелюються теж різниці вдачі.

---

* Фасунок (*діал.*) – норма, пайок. – *Упоряд.*

** Оферма (*діал.*) – нездара. – *Упоряд.*

Щораз більше поширюється на Україні модерний тип українця, свідомого громадянина, завзятого націоналіста, европейця, практичного й зрівноваженого, тип – що так скажу – галичанина. Під гук гармат збудилася Україна, шляхом еміграції, перемішання й обопільного впливу дністрян і дніпрян виковується єдність нації, сильніша від пеперової злуки Станиславова з Києвом. Політична незалежність, що мусить швидко прийти, затвердить тільки й завершить духову незалежність, спільність і громадянську дозрілість нації.

НОВІШІ НАПРЯМКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ[126]

Звідки беруться літературні напрямки

Джерелом усякої артистичної творчости є дійсність і уява. У правдивого артиста вони щільно перемішані, так що не пізнати де кінчиться дійсність, а де починається уява. Образи уяви представлені так яскраво, що читач бере їх за дійсні. Знов дійсне життя майже все є стилізоване, себто представлене так, яким його бачить автор. В тім якраз відбивається індивідуальність артиста, хоч би сам він про себе в цілім творі не сказав ні слова.

Головні складники художньої творчости є чотири: краса, сила, ідейний зміст і оригінальність. Краса в творах подобається нам, сила зворушує, ідейний зміст підносить духа й ублагороднює. Літературні напрямки повстають незалежно від переваги одного складника творчости над иншими. І так твори, в яких переважає дійсність, називаємо реалістичними або натуралістичними, твори уяви називаємо фантастичними, ідеалістичними або утопіями. З культу краси повстав естетизм, поклонники сили називають себе динамістами, ідеалісти ставлять понад усе ідею твору. Талановиті твори мусять бути передусім оригінальні. Всяке наслідування обнижує вартість твору.

Літературним напрямком або течією називаємо групу письменників чи й поетів, яких твори споріднені прикметами форми, стилю або змісту, або мають спільну тенденцію. Звичайно в письменстві чергуються зі собою ідеалістичні напрямки з реалістичними залежно від матеріального стану суспільности, в якім вона в даний момент знаходиться або залежно від моди.

Коли народ багатий і щасливий, письменники радо черпають теми з дійсного життя, бо такі теми знаходять найбільше читачів. Невідрадні обставини матеріального життя відстрашують поетів. Вони кличуть тоді на поміч фантазію і дурять читача образами уяви, приманчивими малюнками рожевої будуччини. Простий народ любується в казках, бо вони відривають його від сірої буденщини, незавидного щоденного життя з його недостачами і клопотами. Селяни, приміром, не люблять читати чудових новел Стефаника: їх разить страшна дійсність, бо не бачать поза нею артизму.

Футуризм

(напрямок майбутнього) зродився як протест проти гарної, гладкої, витонченої форми вірша, що став декому вже надоїдати. Італієць Нарінетті перший видав маніфеста 1909 р., в якому виложив принципи нової течії і нової віршової техніки. Вимаганий є короткий телеграфічний стиль, слова без зв'язку, дивовижні образи й порівняння; порадно нехтувати інтерпункцією* і – де лиш можна – здоровим глуздом; конче нищить розмір у вірші і замість римів пхати асонанси.

У нас присяжним футуристом є Михайло Семенко, автор численних поез, періз і футуріз, поезофільмів і ревфутпоем. Бідний Семенко пише легко й багато. Попри гані речі попадається у нього немало хламу, необдуманих, невикінчених шкіців і брульонів**.

* Інтерпункція – те ж, що і пунктуація; розставляння розділових знаків у писемній мові. – *Упоряд.*

** Брульон – перший запис, чорновий рукопис. – *Упоряд.*

Мотиви його лірики любовні, громадянські, революційні, комуністичні і принагідні, ці останні може найкращі. Є досі найвизначнішим співцем міста і так сказати б «…романтиком буденщини».

Инші футуристи є О. Слісаренко, М. Терещенко. Ану почасти П. Тичина.

М. Семенко

Двоє

Ззирнулися в фойє
Штучними очима –
Заснажені душі
Це було надзвичайно
Інтересно –
В змаганних відблисках лягли погляди,
І були м'які натовпи
І курили мужчини
В спорідненому оточенню.
І лиш двоє очей обережно перетинались
І розбігалися парабольно.
І були теплі, шовкові нитки,
Що болюче з'єднували душі
Мужчини й женщини – незнакомих, далеких,
Щось тягло нас,
І хто знає;
Може ми будемо близькими й теплими
І будемо себе почувати гарненькими звірятками…
А зараз в фойє –
Ззирнулись нетучними очима
В фіолетовому зацікавленню
Інтимно – віддалені
І несподівані
Ми.
Минулися – як сон – дні
Залишились згадки сумні.
Силуети, тіні, блиски – як голкою.

Фокстер'єр і дама з парасолькою.
І заснути, і проснуться б знов завтра.
При нових, невиданих огнях.
Хай погасне уже зайва ватра,
Хай запалиться вогнем дня.
Екіпажі, і сади, і зойки міста,
Як сумирний і ще рідний сон.
Не горіти б мені зором утопіста,
А дивитись, а вслухатись тон у тон.

Імажинізм

від латинсько-французького – image – образ. Цей літературний напрямок кладе головну вагу на образи. Залюбки вибирає образи невидячі й нечувані, чудернацькі, але в погоні за сенсацією автори часто перебирають мірку і замість образів дають карикатури або обридливі богомази. Не цураються богохульних образів підпомагаючи антирелігійну пропаганду держави.

Під імажинізм (російського зв'язка) підшивається в деяких творах Ґеорг Шкурупій; динамістом називає себе Валеріан Поліщук.

Останній поет написав і видав уже чимало збірок, «Ярина Курнатовська», «Вибухи сили», що переважно лишають у читача якийсь несмак, а то й прямо огиду, пр[иміром] «Онан». У автора слідно багато чужих впливів. Про себе каже, що має зірку безумства на чолі, але ж божевілля ніколи не є ознакою геніальности. Рідко попадаються у віршах Поліщука гарні строфи, вдатні порівняння чи нові і сильні рими. Все те губиться в маловажнім намулі, у віршованій прозі і несеній тенденційності.

Автор нехтує етикою і плює на все, але так само зроблять з його творами читачі.

Уривків не подаю.

називаються поети й прозаїки, що описують свої хвилеві враження, умислові, чуттєві й фантазійні. І то описують їх не перетравлюючи, не регулюючи розумом, досвідом чи розвагою. В поезії такі моментальні враження виливаються часто в дуже свобідній формі. Поет ніби не має часу їх вигладити і не залежить йому на тім. У прозі враження найкраще до форми новелі.

Найвизначніші представники революційної поезії є три імпресіоністи: Тичина, Чумак, Еллан. Кождий з них глибоко оригінальний, кождий має відмінні риси творчости. Творчість Чумака не встигла розвинутися, бо загинув у молодім віці. Еллана відриває від поезії раз у раз буденна публіцистична праця. Числом творів і їх волю він таки й найбільший поміж усіми трьома.

Чумак

Всього 43 віршики є в Чумаковій збірці «Заспів», але, як зауважив один критик, «кожний віршик шедевр». Розбиті вони на чотири цикли: «З ранкових настроїв», «Мрійновтома», «Осіннє», «Цикл соціального». Три перші групи – це переважно лірика природи. Але як глибоко відчута, якими задушевними тонами оспівана, які яскраві кольори! Думка висловлене ясно, без усякого крутарства, образи й символіка кожному зрозумілі.

Про свої соціальні поезії пише автор:

> Хай летять мої думи-пісні-метеори –
> Не в палаци гучні, не в безмежні блакитні простори,
> А в хатину людську, де в кутках оселилися злидні.
> Мої співи прості і робочому серцеві рідні.

Нелегко здержати естетичну міру й рівновагу на хисткім містку розумової лірики. Один хибний ступінь і з величного – бух у смішне, як це багатьом поетам трапляється.

Чумак одначе й тут майстер. Патос його щирий, пережитий, кров'ю серця викоханий. Революційні його вірші через свідоме вживання слів з буквою «р» і перевагу чоловічих римів доходять декуди до великої сили. І рими які ж оригінальні, звучні! Щоби не повторяти надто вже втертих римів, автор зручно оперує асонансами.

В рано рівалім Чумаку українська поезія втратила цвітучу многонадійну силу.

Подаю для характеристики два його віршики, може ще не відомі ширшим кругам українського громадянства в Америці.

В зелену суботу
Назбираю в гаю запашного зілля,
Запашного зілля вибуялих трав;
З ясеня та кленів назбираю гілля;
Лепехи нарвати побіжу на став.
Клечанням обставлю, приберу кімнату.
Подивіться, мамо! Хороше ж то як!
Усміхнуться очі! Поміж тим у хату
Вечір завітає – стомлений козак!
Сядемо рядочком. Заведем розмову –
Тиху, сумовиту і про все, про все.
Доки до віконня хусточку шовкову
Ніченька-черничка з поля донесе.

Гартована поезія

Вдарте
на мільярди гін –
в пломінно-щирому гарті
гамарений гімн:
дими – верстати – шківи –
арка в повітрі – чорнозем –
ґрунти –
піль злотопіняві гриви:
міцний колектив –
молот і плуг. Єднанням
братніх заліз
викуєм зорю останню –
соціалізм.

Василь Еллан (Елланський) властиво Блакитний є поет і публіцист, заразом його поезії перемішані публіцистикою, а публіцистичні статті у «Вістях» харківських, котрих є начальним редактором, забарвлені сильно поезією.

Канонада

Хтось голодний, хтось недобрий
Гримнув здалеку з гармат:
Засвітив огнями обрій
Бонапарт? Айгорн? Мюрат?

Глухо охнули армати.
Місто злякане – мовчить?
Не минути болю страти –
Блискавка – як ніж!

Чорні вулиці – порожні.
Хтось під мурами – як миш.
Ворог? Зрада? Подорожній?
Тінь чи привид? Тиша.

Елланові не можна відмовити таланту. Його поезії свіжі й оригінальні. Автор має велику ерудицію і чималий дар обсервації, мову і віршову техніку опановує як слід, образів поетичних у нікого не позичає і навіть робить враження на читача. Видав досі лише одну збірку (до 1921 р.) «Удари молота».

П. Тичина

На виді нової української поезії ясною зіркою зійшов київський співець Павло Тичина (нар. 1891 р.). Вже в 1917 р*. старий Єфремов назвав його «ліриком з задуманою мрійною душею, що звертає на себе увагу ніжністю тонів та красою вірша». Зеров каже** про нього, що він найглибший і найори-

---

* Історія укр[аїнського] письменства. 3 вид. ст. 445. – [*Т. Франко*].

** Нова укр. поезія. Передмова. – [*Т. Франко*].

гінальніший представник нового поетичного покоління, на якого поезії затерлися всякі літературні впливи.

Як широка і далека Україна, відоме сьогодні всюди прізвище Тичина. У Львові (1921 р.) видано нову збірку його ліричних поезій п[ід] з[аголовком] «Золотий гомін», якої цінність «Вперед» порівнює до Шевченкового «Кобзаря» й «Мойсея» Івана Франка. Критик з того ж часопису пише: «Тичина творить, сипле перли чаром вишуканого живого слова і форми та різнородности й оригінальности сюжету, як великий був зрив поневоленого народу серед бурливої хвилі революції до чарівного сонця». З неменшим захопленням висказувалася про нього й варшавська «Українська Трибуна», орган уряду УНР.

Різноманітність мотивів віршових форм – це є основна прикмета творчости Тичини. Чудово вдаються йому глибоко відчуті отим природи («Там тополі, Квітчастий луг, Ой не крийся, природо!»). Оригінально з Україною зв'язані біблійні мотиви («Скорбна мати»). Тичина є теж першорядним співцем революції. Короткість вислову («Відчиняйте двері», «На майдані», «Псалом залізу») дає закінчені, яскраві образи, що корисно відбивають од многословних тирад инших поетів, які на злиденній «пайці» пережовують і водою розбавляють революційні окрушини.

В останнім часі в українській поезії буйним бур'яном розпаношуються астрономічні мотиви (Хвильовий, Сосюра) і треба дужого таланту, щоб не згубити всякий ґрунт на стеричних хвилях крайнього ідеалізму і не попасти в вир безглуздої фантастики. І мусимо признати: поезії П. Тичини з того циклу («Міжпланетні інтервали», «В космічному оркестрі») що до краси, оригінальної символіки, глибини думки належать до найкращих у сучасній ліриці. Але все ж деякі місця нагадують Семенківські вибрики, а полемічне жало занадто просякле злобою дня.

Вірш Тичини часто обчислений на музикальні ефекти, бо ж сам поет є заразом неабияким музиком і диригентом. Форма

вірша дуже різноманітна, багата й колоритна. Попадаються правильно збудовані строфи (терцини, октави), є свобідне віршування у стилю футурнетів і в дусі народних дум. Автор майстерно орудує народним синтактичним віршем, якого підставою є півстих, а поруч з тим відтворює хитру будову хоралів, старогрецьких строф і антистроф. Любить часті повторення й рефрени.

Виступає ще й як новатор мови з кованими й складаними словами (як «яблуневоцвітно»), що прецизують* думку, згущають образ і прискорюють темно вірша.

P. S. В 1921 році Тичина, мабуть, під натиском обставин похитнувся на національному ґрунті і комуністичними нісенітницями («Живем комуною»**) гонить воду на московський млин, їддю ненависти обпльовує синьо-жовтий прапор і грозить його діячам безсильною помстою.

Одчиняйте двері

Одчиняйте двері –
Наречена йде!
Одчиняйте двері –
Голуба блакить!
Очі, серце і хорали
Стали…
Ждуть...
Одчинились двері –
Горобина ніч!
Одчинились двері –
Всі шляхи в крові!
Незриданними сльозами
Тьмами –
Дощ...

Окремо від футуристів стоять ось які молоді поети (без виразної марки).

* Прецизувати – тут: уточнювати. – *Упоряд.*

** «Шляхи мистецтва», Харків 1921 р. – [*Т. Франко*].

Яків Савченко, автор тужливих елегійних віршів у гарних римованих строфах.

Іван Кулик, якого «Мої коломийки» на галицькі мотиви можна признати майже невдалими. Інші його вірші також не виходять понад міру пересічности (по національності автор жид родом з Київщини).

Дмитро Загул, буковинець настроєвої й розумової лірики, якої зразок:

Наші Едеми

Наші Едеми –
Тільки фантоми…
Хто скаже, де ми,
Хто скаже, хто ми?

Мо, що шукаємо
Стежки в Едем,
Ох, ми не знаємо,
Звідки ми йдем…

Мов силуети
Над Ахеротом…
Всі ми – поети
З Кантом і Контом –

Вічно блукаємо
В царстві примар –
Правди питаємо
В сонця і хмар.

Правда? Навіщо?
Раю? – Для кого?
До Ельдорадо нема вороття!
Правду найвищу
Киньмо для Бога!
Наша розрада – сон життя…

Володимир Сосюра (чи Сюсюра?) чарує силою й щирістю почувань («Червона зима»). Щасливо проїхав між Сциллею й Харибдою двомовности – бо спочатку писав теж поросійськи – та не минув другої халепи: чепився розумової лірики й роздроблює талант на газетні віршики до злоби дня й футуристичні вибрики. І зразу видно: на цьому полі не перегнати йому Семенка, а для макулатури шкода Сюсюри.

Василь Алешко сильний як поет сільських настроїв і мотивів, що їх виливає в утертих, метричних, по-людськи римованих строфах у стилі Чупринки чи Олеся, пр[иміром]:

Дудар

На сопілку вигравай!
Кидай з серця вільний спів,
Щоб степи, могила й гай
Пригадали,
Як вмирали
За красу нових віків,
Щоб завзяття пережите,
Сяйвом слави оповите,
В нас влило свої огні
В шуми славної борні.
Щоб гучні величні дії
Зворушили світлі мрії
В смілих дужих юнаків.
…На сопілку вигравай.
Перемога ясних днів
Най наповнює твій спів,
Най несеться разом з ним
Ніжна казка і дужий грім!

Коли ж пуститься на бистрі хвилі футуризму – думка видимо спантеличена борикається розпучливо й опирається, хоч як її автор тягне за волосся («Пек», «Весна в квітах» та інші дивацтва). Краще вдалася авторові сатирична п'єса «Губнередеремо» з сучасного життя.

Огляд укр[аїнської] лірики сучасних днів закінчу прегарним віршем резигнації

Володимира Ярошенка

Уривок

На тих водах, на ясних зорях
Не моїй нені – Україні,
Де в небо вітять осокори
Мов ручить матері дитина;
В степах широких вже кінь не грає,
І гострооких орлів немає…
Подвійні в'ються в степах гадюки,
Шляхи залізні і дальні звуки
Якогось свисту, чийогось зойку
Звук стопудовий велетня – сойки.
І збудувались міста великі.
Многокраїнні, многоязикі –
В них люд тісниться в підвалах темних.
В палацах світлих розкошує.
Їх дальших нових путів таємних
Мій зір не бачить.
Мій ум не знає.
Чуття не чує.

Невідрадні матеріальні обставини сучасного життя, громадянська війна й економічний занепад України фатально відбилися й на літературі. Вона хворіє малокровністю: поза невеликими, часто безвартними збірничками віршів і новел не може здобутися на більші твори епічні чи драматичні. Геройські подвиги і нечувані пораження Червоної Армії, титанічна і повна посвяти боротьба пролетаріату за владу, що скінчилася зовсім мізерним успіхом: переходу влади в руки жидів і купки партійної олігархії з «Чека» на чолі; «грандіозне» будівництво нового ладу (на папері) майже не знайшли відгуку в краснім письменстві.

[СУПЕРЕЧНОСТІ Й НЕДОГЛЯДИ ПОЕМИ ІВАНА ФРАНКА «ЛИС МИКИТА»][127]

Суперечності й недогляди попадаються у всіх майже великих поемах, не виключаючи й боговитих епопей Гомера[128]. Має їх і «Лис Микита»[129], хоч, щоправда, ледво замітні.

І так зараз у першій пісні сказано: «Надійшла *весна* прекрасна», а в 2-ій пісні 7-а строфа, що діється того самого дня, Лис Микита каже до Медведя:

Вуйку, ви ж се? Бійтесь Бога!
Так далекая дорога,
А такий на дворі *сквар*!

Сквар у нас на весну не буває, а більше підходить до часу Зелених свят[130], так як є у Віллєма[131] I, 41:

Het was in ener pinxen daghe

і у Ґетого:

Pfingsten, das libliche fest,war gekommen…

Автор змінив Зелені свята на весну, а сквар Рейхарта лишився.

І знов є таке місце в I, 17 і 18. Вовк каже, що вдарений Баранами:

Я лиш зіпнув, закрутився,
Та й на землю покотився,
Очі кров'ю заплили.

І «що *зомлілий* я лежу», а Микита при тім: «Реготавсь, аж лазив рака», хоч Вовк зомлілий не міг того бачити. Хіба що Вовчиця пізніше, як відогнала Баранів, розповіла йому про те.

XI, 38. Вовк оповідаючи пригоду Вовчиці в криниці каже про Лиса:

Бідний з жаху аж завив.

То слово «бідний» дивно звучить в устах Вовка, запеклого ворога Лиса. Догадуюся, що той епізод був спершу написаний в першій особі:

Ну п'ю воду і смакую,
І нараз собі міркую…, –

як частина сповіди Лиса перед Бабаєм, а потім вложений у скарги Вовка і побіжно змодифікований.

ПРО ДИТЯЧІ І ЮНАЦЬКІ РОКИ ІВАНА ФРАНКА[132]
(*студія бібліографічна*)

Першорядне значення для пізнання життя Івана Франка, в тім його дитячих і юнацьких років мають його численні автобіографії.

І так в однім з листів до Драгоманова з 26 квітня 1890 читаємо ціле curriculum vitae. В нім автор стверджує: «Батько мій був доволі заможний селянин, а до того коваль». Виникає проблема чим саме Яків головно займався: господарством чи ковальством? З дальших слів: «У два місяці опісля* на самий Великдень, він умер, покинувши господарство в розстрою і в довгах, молоду матір і четверо дрібних дітей», виникало б, що Яків займався більше ковальством. Розстрій господарства був спричинений надто частими гостинами. Господарку довів до ладу вітчим Гаврилик Гринь, що заробив був трохи грошей у Бориславі при ямах. Він же посилав Івася дальше до школи в Дрогобичі, а саме – гімназії, де від 1868 німецьку викладову мову замінено польською. Автор признається, «що науки шкільної не любив», а все ж мав одну з перших «льокацій» у всіх класах гімназії. Наймолодша сестра померла, жили два молодші від Івана брати. В 1875 І. Франко здає матуру і записується на львівський університет. Дальше автор згадує

* По екзамені при кінці 3-ої кл. нормальної школи в Дрогобичі, на якім батько Яків був присутній. – [*Т. Франко*].

учителів, що мали вплив на вироблення у нього літературного смаку і про свої перші друковані твори. Потім пише про свою гімназійну лектуру, збірки етнографічних матеріалів, бібліотеку приватну і літературний доробок, з яким приїхав до Львова. Дальше згадує про мандрівку по Підгір'ю, яку відбув по скінченні сьомого класу.

У Львові приязнь з Павликом, але й вічні з ним суперечки. Відносини до редакції «Друга», участь у видавництвах, переклади, оповідання п[ід] з[аголовком] «Борислав» мали повний succes de scandal* серед галицької публіки.

Перший арешт разом з цілою редакцією «Друга» в 1877, дев'ять місяців у тюрмі на підставі засуду за соціалізм і належання до таких товариств. Тяжкий засуд суспільности болів ще гірше І. Франка, а пригнічений настрій відбився також у видаваних спільно з М. Павликом місячниках (1878). І. Франко продовжує університетські студії, слухає м[іж] і[ншим] курс економії й римське право. Попри те працює як публіцист. Пише статті кількома мовами і друкує в різних видавництвах і журналах. Другий арешт 1880 підчас поїздки до Березова до К. Геника, процес і тримісячна тюрма, шупас** до Нагуєвич, голодовий тиждень в готелі в Коломиї. «На дні», реконвалесценція*** в Березові. Потім побут у Нагуєвичах, а в осені знов на університеті у Львові. Від 1878 співробітництво в часописі «Praca». Дальше пише автор про свою редакторську публіцистичну, письменську й перекладацьку працю від 1878 до 1886, коли оженився і скінчилися його юнацькі роки.

Від 1887 працював в редакції «Kurjera Lwowskiego» і рівночасно дописує до різних часописів і місячників. 1889 третій арешт і 10-тижнева тюрма з росіянами.

---

* Succes de scandal (*франц.*) – скандальний успіх. – *Упоряд.*

** Шупас, цюпас (*нім.*) – етап під конвоєм, доправлення з жандармським конвоєм до місця народження. – *Упоряд.*

*** Реконвалесценція (*лат.*) – період одужання. – *Упоряд.*

«Про свої новели скажу тільки одно. Що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють крайобрази тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами. В такім розумінню – всі вони частини моєї біографії». –

Іван Франко, «Спомини з моїх гімназіяльних часів» в журналі «Житє» 4-тий випуск, Львів, 1912, ст. 156 і дальші.

Відносини вчителів до учнів у дрогобицькій гімназії в 70-х роках минулого століття автор схарактеризує назагал як холодні. Катехит Торонський постійно обнижував І. Франкові оцінку з поведення*, хоча воно і в школі, і поза школою було бездоганне; очевидно, не подобався йому раціоналізм гімназиста, за яким підозрівав приховану «безбожність». В гімназії було тоді мало кружків самоосвіти. Організатором одного з них був син німецького колоніста; члени гуртка були різних націй. З іншими учнями, також синами нім[ецьких] колоністів І. Франко читав разом твори німецьких класиків. Будучи на квартирі у ремісника Гучинського свій побут і працю описав в оповіданні «В столярні». Екскурсії з учнями в поблизькі села і гори улаштовували учителі біології Емерик Турчинський й Іван Верхратський, спеціаліст від комах. Останній зловив раз у печері в Уричі мініатурного лилика. В неділі виходив І. Франко часто на ловлю риб у ріці Тисьменниці або в потоках. Згадує кращих рибаків, старших учнів Паславського й Опару. Розваги учнів були гостини в пивницях як Штернбаха і співи. Диригентами учнівських хорів були учні Стецiв, Нечай, Шипайло, К. Бандрівський.

В «Передмові» до «Петріїв і Довбущуків», впор. Рух; Харків, том X, ст. 5–7 знаходимо деякий автобіографічний матеріал.

Автор пише про свої перші літературні проби ще від четвертого гімназійного класу. Перший твір «Великдень» був

* Оцінка з поведення – оцінка за поведінку. – *Упоряд.*

присвячений пам'яті батька Якова. Другий вірш («Зима») зганив учитель Верхратський. Дальше автор згадує про свої переклади і переспіви різних авторів, передусім античних. Оповідання, комедійки, вірші ліричні посилав автор до видавництва і вони попропадали, а дещо спалив сам І. Франко. Не збереглася поема в гекзаметрах «Пани Туркули», основана на усній традиції нагуївської Слободи, де татари через зраду одного з панів-поміщиків здобули замок на горі. Драма «Два князі на один престол» була виставлена аматорським гуртком студентів.

Ширше говорить автор про джерела повісті і впливи лектури фантастичних оповідань Ернста-Амадея Гофмана, Лімбаха і інших польських романтиків.

В статті «Nieco o sobie samym» в «Obrazki galicyjskie» (1897), в перекладі М. Возняка читаємо м[іж] і[ншим].

«А поза тим нема нічого гідного уваги в моєму житті крім тієї сверблячки до писання, крім нахилу обсервувати людське життя в його нарізноріднішних проявах, крім тієї ніколи й нічим незаспокоєної гарячки, котра змушує мене переймати ся стражданнями й радощами, думками й мріями інших людей. Але й ті всі патологічні прикмети не є нічим характерним для мене: це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла.

Was ist denn an dem Wicht Originell zu nennen? На се Ґетеве питання відповідає хіба те, що я русин і підходжу правдоподібно від зукраїнщених німецьких колоністів – що мій батько був звичайний селянин і робив панщину – не жодному дідичеві, але цісарсько-королівській камері, – не вмівши читати ані писати, та не зважаючи на те, був світлою людиною й віддав мене, слабовиту й до селянської праці нездатну дитину, до школи».

В рік смерті Івана Франка зладив академік *Михайло Возняк прекрасний збірник «Пам'яти Івана Франка (опис життя, діяльности і похорону)» ст. 94 + 2, 8, Відень, 1916.* Збірка починається статтею «Променеви України». Біографія в 13 роз-

ділах, окремо про життя, окремо про творчість. Про дитячі і юнацькі роки сказано дуже коротко. День народин поданий 15 серпня. Про німецьке походження Івана Франка, так само про його військову службу нема ні слова згадки. Фактаж з життя згідний з автобіографіями І. Франка.

Книжка цінна для пізнання останніх днів життя великого письменника. Дуже обширно описаний похорон, промови, вінки, в кінці поданий текст завіщання.

О. Ів. Негребецький. До Родоводу Івана Франка, ЛНВ, 1926, II, 232–234 приписує надто великий вплив на витворення світогляду І. Франка його бабці Людвіці з Гвоздецьких, родом з Підбужа, у якої Івась перебував на кватирі, ходячи до школи в Ясениці Сільній. Як зразок баламутного стилю автора подаю виписку: «Родинна любов роду Гвоздецьких, їх духовий аристократизм стереже його від матеріалістичного світогляду (sic!), будить в нім альтруїзм, відчування "песього обов'язку" служити народові; культура тодішних найвищих кругів наших і шляхтича, що щадить і купує землю, збувається помочі дітей, щоб їм дати змогу літного биту наукою, дорібком на економії – священика, що навідується часто до працюючої на ріллі сестри, не голіруч, а з дарами любови і потреби – ся культура, до якої він належить по роді, якої може і несвідомо зазнав від дитинства, яка дістава на спонукує менторувати шкільних товаришів з Ясениці: так не роби, се бридко – стає для нього в молодечім віку утраченим раєм: зв'язь з Ясеницею зривається, коли бабки, репрезентантки сеї культури, не стало, а Нагуєвичі дають йому світ, печатку сина коваля-хлопа, з розпитого села, що ні про що не хотіло думати».

В ілюстрованім популярно-науковім журналі *«Життя і знання», вид. тов. «Просвіта», рік I, Львів, 1928, 4°, ст. 195–199 знаходимо статтю А. Крушельницького «Дитячий вік Івана Франка».* На жаль праця більше популярна, як наукова.

Зараз на початку подає автор як дату народження Івана Франка день 15 серпня 1856, а не зазначує, що за старим

стилем. Тепер принято загально як дату народження день 27 серпня. Сороклітній тоді Іванів батько Яків був не тільки коваль, але й рільник на 24-ох моргах дуже доброго поля. Мати Марія з Кульчицьких мала тоді 21 літ життя. Про свої дитячі роки написав І. Франко вже як доросла людина, цілий цикл оповідань під спільним заголовком «Малий Мирон». Ці твори передусім мистецькі, літературні; мають також значення для психології дитячого віку, поза тим висловлюють педагогічні погляди автора і щойно на третім ступені можуть служити як матеріал автобіографічний. Річ у тім, що І. Франко не писав їх під свіжим враженням пережитих подій, але як досить далекі ремінісценції. В тих оповіданнях на перший план висовуються мистецькі вартості, композиція, ступенування акції, розподіл світла і тіней. В них дві групи: 1 – спомини з найранших років дитинства, доки сягає пам'ять власна і додатки з оповідань старших людей і 2 – початкова шкільна наука. Про першу групу пише А. Крушельницький влучно:

«Змальовує в них, з одного боку, вдумливого хлопчину, який починає спостерігати життя, пригоди й хоче власним досвідом дійти до пізнання тих правд, що для інших (старших) зовсім зрозумілі й що не наводять їх на ніякі думки. З другого боку, змальовує в цих оповіданнях найближче своє оточення, що не в силі зрозуміти саме тієї вдумливости малого Мирона (Франка), тільки насміхається з нього. Окремо ж з'ясовує нам увесь той світ сільської поезії й фантастики, але рівночасно й грубого життєвого реалізму».

Потім автор переповідає зміст оповідання «Малий Мирон» і наводить довші виписки, як хлопчина ходить і «гуторить щось сам до себе», чи числить до чотириста і за кождим разом ударяє прутом об землю, про дірку в небі, що через неї сонце світить, про синеву неба, відбиту в потічку, про страхи в хаті і хлоп'ячі розваги.

В оповіданні «Микитичів дуб» описана одна з безлічі сільських історій, «у якій краса й чар природи чергуються із здирствами людей».

Зі шкільного життя взяте оповідання «Shön schreiben». Нелюдяний учитель Валько зараз на першій годині б'є Мирона кулаком в лице.

Після смерті батька, Івася посилає дальше до школи його вітчим Гринь Гаврилик, від 1867 до гімназії в Дрогобичі, де здібний хлопчина здобуває першу, часом другу «льокацію».

Вакаційний побут на селі описаний в оповіданні «Під оборогом», як Івасеві здається, що відвернув від села градову тучу і спрямував на ліси. У нижчій гімназії І. Франко «вивчив на пам'ять Шевченкового "Кобзаря"» і має поважну збірку етнографічних записів, коло 800 пісень. В опов[іданні] «Борис Граб» під Грабом треба «дошукуватися самого Франка з того часу». До поважної лектури заохочує його учитель Міхонський.

Скінчивши сьомий клас гімназії, І. Франко відбуває довшу прогульку по селах Підгір'я. Дня 26 липня 1875 р. здає іспит зрілості, «відзначаючо»* з мов (п'ятьох), релігії, пропедевтики, філософії і природи, а «похвально»** з історії, географії, математики і фізики. Дрогобицьку гімназію із темними і нечисленними додатніми пиками учителів описав І. Франко в оповіданні «Гірчичне зерно». Молодь також була переважно безідейна, билися хлопці з євреями, пиячили і не дивно, що між ними не можна було заснувати «Студентської громади», які були по інших гімназіях. Свідомі гімназисти сходилися на квартирі І. Франка, де прочитувано і дискутовано літературні твори, або у К. Бандрівського, де вчилися хорового співу. З учителів літературне зацікавлення розбуджував Міхонський, а оригінальними поглядами, далекими від шаблону, імпонував Лімбах. Він разом із Франком переїхав до Львова, помістив перший рецензію на оповідання «Лесишина челядь» і підо впливом Франка змінив своє упередження до французької літератури. При кінці статті А. К[рушельницький] згадує з яким

---

* Відзначаючо – відмінно. – *Упоряд.*

** Похвально – добре. – *Упоряд.*

літературним доробком І. Франко приїхав на університет до Львова восени 1875.

Як бачимо, заголовкові відповідає тільки перша половина статті, в другій половині А. К[рушельницький] розглядає юнацькі роки І. Франка.

А. Крушельницький «"Громадський Друг" у житті й творчости Ів. Франка», «Життя і знання», Л. 1928, ст. 311–314 по суті обговорює також юнацькі роки Івана Франка, а саме його видавничу й редакторську діяльність по виході з тюрми 1878. Тоді-то разом з Павликом видають «Громадський друг» 2 числа, дальше під зміненою назвою «Дзвін» 3-тє число і вкінці сам І. Франко видає «Молот» як четверте число того ж часопису. Засуджений безпідставно за соціалізм, І. Франко щойно по відсидженню кари береться з запалом до студій над марксизмом. В оповіданні «Моя стріча з Олексою» І. Франко переповідає думки з твору австрійського вченого А. Шефля «Що таке соціалізм?». Боєвий тон пробивається також у вірші «Товаришам з тюрми» (1878).

Франко був тоді фактично «проскрибований», старші громадяни його цуралися, передплатники повертали назад прислані їм журнали, усунено його навіть зі студентського товариства «Дружній лихвар». Але разом з ним виписалися численні його прихильники і товариство підупало. Тоді Франко видає своїх безсмертних «Каменярів», де показує молоді правильний шлях поступу, а саме невсипущої праці. (Вперше поезія надрукована була в «Дзвоні»). В тих же журналах друкована була повість з бориславського життя п[ід] з[аголовком] «Boa constrictor», що являється немов продовженням «Бориславських оповідань».

В статті *«Два учителі Івана Франка» («Життя і знання», Львів, 1928, ст. 277–278) подає Вол. Дорошенко* в перекладі з польської мови з газети «Kurjer Lwowski» за р. 1896, два некрологи пера І. Франка. Про Едуарда Гінкеля, учителя біології, пише І. Франко: Про нього, «ще не переступивши поро-

гу гімназії, наслухалися ми багато оповідань як про педагога знаменитого, справжнього батька молодіжі й запального поклонника природи. Тож не дивиця, що з-поміж учителів, переважно молодих і недосвідчених або недобитків старої системи, до нього відразу звернулися серця молоді. Правдивим дитячим інстинктом почули ми, що той чоловік нас любить, що не відіпхне навіть найменше здібних, що кожному порадить, покаже дорогу, за кожним вставиться».

На жаль, того вчителя зараз по першім півроці влада перенесла до Перемишля. Тоді ж 1868 р. скасовано в середніх школах Галичини німецьку викладову мову. На місце Гінкеля прийшов Емерик Турчиньскі, про якого пише м[іж] і[ншим] І. Франко:

«Бувають учителі з уродженим педагогічним хистом, що вміють у часі лекції жити збірним життям цілої кляси, забуваючи про себе, про свої власні клопоти, радощі або сподіванки. Кожна лекція такого учителя є розширенням розумового горизонту учня, є заспокоєнням його природної цікавости, розбудженої дотеперішними успіхами, є розкішшю, а не мукою».

А. Крушельницький *«Іван Франко в часі своїх університетських студій», там же, ст. 245–247* – описує знов же юнацькі роки в житті Івана Франка.

І. Франко приїхав 1875 до Львова вже як молодий письменник, що ще як учень восьмого гімназійного клясу друкував свої твори під псевдонімом «Джеджалик» у двотижневику «Друг». Студентська молодь (русофіли) мала «Академический Кружок» з більшими підмогами, власним приміщенням і газетою, народовці «Дружний лихвар» запомогове. В «Ак[адемічному] Кр[ужку]» була група угодовців з Антоном Дольницьким, М. Павликом, В. Левицьким (Василем Лукичем) і група «нерішених», до яких належав І. Франко. Редакція «Друга» зміняла фонетичний правопис його творів на етимологію, а мову – на язичіє. Перелом у його й інших молодців світогляді викликують три листи М. Драгоманова,

звернені до редакції «Друга». В першім великий емігрант радить писати народною мовою, в двох дальших докоряє галицьким українцям їхньою заскорузлістю і відсталістю, поручає читати твори російських класиків, поступових критиків, вивчати зах[ідно-] європейські мови й літератури і пізнавати модерні течії: раціоналізм, лібералізм, поступ, жіноче питання, суспільні справи. Дальше наполягає М. Д[рагоманов], щоби дбати про культурне піднесення селян і, передусім, про бібліотеки по читальнях.

На весну 1876 народовці беруть верх в «Ак[адемічному] Кружку» і м[іж] і[ншим] змінюють мову і напрямок в журналі «Друг». Видають також альманах «Днѣстрянку», в якому Франко помістив два свої оповідання «Два приятелі» і «Лесишина челядь» і поему «Хрест Чигиринський». В літі того ж року студенти відбули довшу прогульку в стрийські гори, що знайшла відгомін в оповіданні І. Франка «Сам собі винен». В селі Лолин закохався І. Ф[ранко] в дочці священника Рошкевича Ользі і дав цьому нещасливому коханню пізніше поетичний вислів у ліричній драмі «Зів'яле листя». В тім же селі зібрав багаті етнографічні матеріали. А дочок священника заохотив пробувати своїх сил на літературній ниві.

В «Друзі» за 1874 надруковані були поезії І. Франка «Моя пісня», «Народні пісні», «Аскольд і Дир», «Князь Олег», 1875–76 повість «Петрії і Добощуки» – все в романтичнім дусі, і прекрасна поезія «Наймит» в реалістичнім, так само опов[ідання] «Лесишина челядь». Тоді ж пише оповідання з життя бориславських робітників.

1876 емісар з Женеви Котурніцький спричинює арешт цілого гуртка студентів львівських і віденських. По довшій слідчій тюрмі деяких випущено на волю, інших, між ними Франка, позасуджувано на різні кари. Тим самим його учительська кар'єра була зломана, а старше громадянство його відцуралося. Його усунено з «Просвіти», заборонено приходити на «Руську Бесіду». Іван Франко не покидає студій на університеті, хоче поглибити і заокруглити своє знання, але

рівночасно посвячується публіцистичній праці для заробітку. До нього на квартиру при вул. Кляйнівській сходяться студенти, пожинають і обговорюють книжки. Франко заохочує їх збирати на вакаціях етнографічні матеріали і всяку старовину.

Про арешти серед молоді написав І. Франко статтю «Др. Остап Терлецький». Про ті ж часи пишуть у своїх споминах д[окто]р Андрій Чайковський, д[окто]р Іван Куровець «Іван Франко в моїх споминах» і інші.

Ярослав Гординський. «Сучасне Франкознавство (1916–1932)», Львів, 1933, відбитка ст. 83–97, вел. 8° опер свою працю на дослідах В. Дорошенка, автора «Списку творів Івана Франка», 1918 р. Число франкіанів подає він яких 12000 чисел, з того до бібліографії відноситься мінімальне число. Підставовою працею уважає д[окто]р Гординський *С. Ефремова біографію І. Франка з нагоди його смерті (1-е вид. в Петрограді, 1916, друге і третє в Києві 1919 і 1926).* Були там 4 розділи: І. З-під сільської стріхи на верхів'я творчости. ІІ. Співець боротьби і праці. ІІІ. З собою самим на війні. IV. Пролог – не епілог. З наголовків видно, що автора цікавила більше творчість поета, ніж його життя. На цій праці спирається також *В. Сімович (В. Верниволя) у вступі до видання Франкових поезій 1922 р. і почасти П. Кияниця, Життя й діяльність Івана Франка (Книгосп., Київ, 1926).*

Тоді ж вийшли цінні праці *А. Музички «Життєва путь Івана Франка» (Життя й революція, 1926, ч. 3, ст. 165–204) і «Шляхи поетичної творчости Івана Франка, Одеса, 1927»*, де показано тісний зв'язок тієї творчости з поетовим життям на тлі життя українського народу загалом; автор пробував дати образ внутрішнього поетового розвитку та звертає пильну увагу на його середовище, лектуру, політично-суспільну працю.

Інші біографи (як напр[иклад], Кияниця й под.) дають, щоправда, відомості про зверхнє Франкове життя, але вони не визначаються ані глибиною, ані критичним відношенням

до справи (з виїмком Сімовича). Часто ліричний і публіцистичний тон заступає бідність фактичних даних, упередження заступає шлях об'єктивності й видно відразу схильність до легендарности. Досить буде сказати, що біографи використовують сміло белетристичні писання Франкові, забувши деколи на конечну в таких випадках обережність, хоч відомо, що мистецький твір складається у великій частині з уявних понять.

Багато матеріалів до життєпису І. Франка містить зібране акад. Мих. Возняком *«Листування І. Франка і М. Драгоманова» вид. ВУАН у Києві, 1928 р.*, дальше *дві автобіографії І. Франка в кн. «За сто літ», 1927 р., ч. І, ст. 166–186, листи до Вол. Левицького в «Україні» (Київській), 1927, ч. 5, ст. 99–105, «Перша любов І. Франка» в «Календарі Укр. Нар. Союза», 1927, Jerzeydiły, ст. 35–55, «Іван Франко в добі радикалізму», Україна, 1926.*

Та може д[окто]ра *Студинського «Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р.»*

Зі споминів різних людей (числом поверх 60) найважніша є стаття *Мих. Грушевського «Апостолові праці», Україна, 1926,* де автор пише про Франка як дорослого чоловіка.

Др. Василь Сімович «Іван Франко його життя й діяльність з нагоди двацятиліття смерти поета (1916–1936)» з 26 образками, Львів, 1936, ст. 5–64, примітки 65–68. 8° про дитячі і юнацькі роки поета пише на ст. 8–26, до того моменту, коли поет одружився в Києві 1886 р. Праця одна з ліпших, хоч популярна, але оперта на підставах наукових і написана тепло з великим пієтизмом до великого Каменяра.

З дрібних помилок зверну увагу на дві: на ст. 8 дату народження поета подає Сімович день 15 серпня 1856, не зазначаючи, що це по старому стилю. Там же пише: Батько Яків із поукраїнщених німців... Ця гіпотеза в світлі наукових дослідів показується зовсім нестійною. Початок дав їй сам І. Франко в своїй полемічній статті, немов автобіографії «Nieco o sobie

samym» («Дещо про себе самого»). Рід Франків прийшов до Нагуєвич, мабуть, із села Озимини, Самбірського району. Метрикальні книги гр[еко]-кат[олицької] парохії мають записи про численних предків І. Франка. Всі вони були селяни і безсумніву родовиті українці зі слов'янськими іменнями. Прізвище звучало Франков, Франків і Франко. Колись може наголос стояв на «а» (під впливом польщини), тепер у селі і на Слободі селяни наголошують на «о», як і вся Україна. Мати Марія з Кульчицьких була родом з Підбужа і походила з дрібної (ходачкової) шляхти. І. Франко у своїх споминах з гімназійних часів згадує, що сини німецьких колоністів вирізняли його, проходили з ним твори німецьких класиків. Приймали до напівтайного гуртка, хоч він, очевидно, не був німцем. Але зате вчився дуже добре і в прізвищы був франконський корінь слова.

У вступі автор пише про заслуги І. Франка м[іж] і[ншим]: «А як відійшов від нас, на всьому, до чого він своїх рук прикладав, полишилася печать його духа». Дальше є характеристика національних і суспільних відносин у Галичині в 60-их і 70-их роках, у яких формувався світогляд І. Франка.

Рід Франка, початки шк[ільної] науки, спомини Івася про батька Якова, «що за громаду все, як міг, стояв». Дбайливість вітчима Гаврилика за освіту Івася, що в школі народній, у о[тців] Василіан і в гімназії осягає визначні успіхи. Чулість на кривду знаходить у Франка вплив в оповіданнях зі шкільного життя. В часі вакацій залюбки перебуває в батьківській кузні, в місті Дрогобичі сходиться часто з ремісниками і пізнає їх життя, сам малює скрині, а вліті помагає при господарці дома. Вже в нижчій гімназії пише трьома мовами і то довші твори як домашні задачі. Збирає власну бібліотеку й читає твори укр[аїнських] класиків, дописує до «Друга», куди і вступає (до редакції) після переїзду у Львів. Друкує під псевдонімом Джеджалик.

Три листи М. Драгоманова до ред[акції] «Друга» (1875–76) викликають переворот (ст. 12). Франко ступає на шлях реа-

лізму в «Бориславських оповіданнях, «Наймиті», альманаху «Дністрянка». Тепер прибирає псевдонім «Мирон».

1877 – перший арешт, 9 міс[яців] тюрми, бойкот старшого громадянства, «Каменярі».

1878 – місячник «Громадський Друг», потім «Дзвін», «Молот», перекладає, видає «Дрібну бібліотеку», дописує до польських журналів.

1880 – другий арешт у Яблонові, 3 міс[яці] в тюрмі в ямі в Дрогобичі («На дні»), в Коломиї. Голодівка в готелю, побут у Березові. Укр[аїнське] громадянство починає ладнати з Франком. З Белеєм видає місячник «Світ», але потім вертає знов на село, звідки дописує до різних журналів.

«Фавст», 1882; «Захар Беркут», 1883 (?), 1883 тут в «Ділі» (що вих[одило] від 1879).

У Вікні коло Скалату – студії панщизняних часів і художні твори «Панські жарти», 1887; «Різуни», 1903; «Гриць та панич» (1898). «Вел[икий] шум» (1907), наук[ова стаття] «Панщина і її скасованє» (1898).

Праця в «Ділі» (до 1885), «Зорі», «Зеркалі», «Prawd-і».

Видання «Просвіти» Франкових оповідань. Молодечі, бойові твори: «Веснянки», «Думи пролетарія», «Україна», перевага громадських мотивів.

Але рівночасно тут жмутки «Зівялого листя»(1882–1897), що відбивають особисте горе.

1885 – перший виїзд до Києва.

1886 – другий [виїзд до Києва] і одруження. Видавництва «Поеми».

1887–1897 – в наймах у сусідів.

1889 – третій арешт, 9 міс[яців] в'язниці, «Тюремні сонети», «До світла».

Теми з життя жидівського народу, праця в радикальній партії, її органі.

Від 1890 «Народ», «В поті чола», глумливі оповідання. Твори для дітей і молоді.

1893 – «З вершин і низин», «Укр[адене] щастя» й інші драми 1896 і повісті в «Житю і слові», «Осн[ови] сусп[ільності]» 1894–[189]5, «Для дом[ашнього] огн[ища]» (1897).

Докторат філософії на від[енським] універс[итеті] 1894, фальшиво габілітація на львівськім 1895.

Від 1895 праця в Н[ауковому] Т[оваристві] і[мени] Ш[евченка] і його виданнях,

1897 – кандидат на посла від пов[іту] Перемишль-Мостиська.

Шум із-за «Дещо про себе самого» в «Obrazka-x galic.» (1897), втихає після видання кн. «Мій Ізмарагд» (1898).

1897 з початком травня в «Zeit» «Der Dichter des Verrates».

Від 1898 праця в ЛНВ. Ювілей «Енеїди». «Вел[икі] роковини». Другий раз кандид[идував] на посла.

1899 Укр[аїнська] Вид[авнича] Сп[ілка].

1898 Ювілей 25 л[ітньої] праці. «Хата», «Вік».

1900 – «Із днів журби», 1901 – власна хата, «Semper tiro» (1906). «Мойсей» (1905), Ювіл[ей] сорокаліт[тя] творч[ості] (1913).

1908 Недуга і смерть Андрія 22/12/ IV 1913.

28 V. [19]16 смерть, 30. V. Похорон.

Значіння І. Франка. Пам[’ятна] табл[иця] в Криворівні. Примітки числом 36 про діячів і малозрозумілі слова.

В численних мемуарах знайомі і прихильники Івана Франка подають звичайно свої враження при першій зустрічі з духовним провідником галицької України, описують обстанову його мешкання і рідні, переповідають зміст розмов. Інші переказують важні моменти з його побуту у Відні, подають опис його публічних виступів на вічах. Є дещо і про численні подорожі, як дійшло до женячки в Києві.

Про дитячі і юнацькі роки І. Франка є цілий ряд часописних статей, написаних переважно з нагоди дня народин або смерті. Вони подають відомий матеріал на підставі авторських автобіографій або згаданих повище наукових чи науково-попу-

лярних праць і на загал не представляють наукового інтересу. В споминах членів рідні з Нагуєвич переважає легендарний матеріал, натомість спогади силою факту відносяться до старших років батька.

Оригінально (і великим пієтизмом до каменяра з Східної України) написана повна біографія Івана Франка директором музею П. Карманським, на жаль, вона досі не вийшла друком.

ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІВ. ФРАНКА У ЛЬВОВІ[133]

Історія будинку і садиби

Під кінець минулого століття Іван Франко постановив збудувати у Львові власний дім. Назбиралося у нього дещо грошей і дружина мала державні облігації з купонами. Почав Франко розглядатися за відповідною площею. А що в центрі міста вільних земель було небагато і дуже дорогі, прийшлося шукати на пригородах. І тут письменникові порадили купити добрий шмат землі на стрийській дільниці при вулиці Понінського, нр. 2–8. Ту землю знав Франко ще з 1894 р. Давно колись була там цегельня, потім старий запущений сад, де паслися корови. Земелька виглядала нерівна зі стрімким спадом вулиці, що була ще тоді глиниста, з вибоїнами. Замість тротуарів були стежки. Напроти до півдня були грядки і пасовисько. Тоді на Софіївці проживала біднота: цегольняні і будівельні робітники, перекупки. Не було ні наводних, ні електричних проводів, вулиці неосвітлені, по воду треба було ходити далеко з коновками. Дружина злякалась такого безлюддя і що земля некуплена, хоч пропонована була за дуже дешеві гроші. Франки шукали дальше деінде місця під будову. Мешкали тоді [на] т[ак] з[ваній] Кастелівці при вул. Крижовій (Хрестовій), 12, тепер Пушкіна, 14*. На очах забудовувалися площі перед

* Нині вул. Генерала Чупринки. – *Упоряд.*

вікнами дому, закуто в бетони і замуровано один з допливів Полтви, щезали один по однім числені стави. Їх засипувано сміттям і румовищами і будовано доми. Землі ставали чимраз дорожчі. Будівельна гарячка захопила і стрийську дільницю. І зараз знайомий Франка директор банку запропонував йому купно землі при тій же вул. Понінського, 4. Та земля дісталася банкові, мабуть, за довги властителя і він хотів її конче позбутися, щоб одержати назад готівку. Батько вже не гаявся, тим більше, що знайшовся спільник проф. М. Грушевський, який закупив дві земельні ділянки коло 5000 м. кв. під ч. 4 і 6 і з того відпродав Франко 1/5 зі зиском. Умову купна-продажі складено 1900 р., а вже 1901 р. зачалася будова рівночасно у Грушевського і Франка, якого земля була гірша, без доїзду: на город від вулиці провадило 15 східців (тепер 17). Прийшлося будувати ще й мур від вулиці, довгий на 31 метрів і високий від одного до півтора метра, широкий на 60 см.

До будови Грушевський згодив чомусь польського архітекта Заходнього, що будував оба доми. Головним майстром був Цеслєвіч із Софіївки, там же проживали переважно інші робітники і робітниці. План дому показався пізніше дуже непрактичний. Поверхове крило спинювало вітри, що творили вир над партером і під час легкої зміни температури завертали дим з коминів і не давали огрівати кімнат. Так само вхід від вулиці був жахливий: прямовісні високі мури робили враження гробівця. Рівно ж каналізація не була як слід проведена і все це пізніше прийшлося направляти великими грошевими накладами. Будова вілли почалася 1901 року.

Франко з дружиною і дітьми весь час слідкували за ходом праць і самі нераз рук прикладали, щоб зменшити кошти і приспішити викінчення. Наперед робітники викорчували старі яблуні і груші (пізніше діти Франка багато ще дерев спустили). Фундамент закладали після сльоти і каменюки в багно спускали, з чого дружина Франка була дуже незадоволена. Будовано дім недбайливо так, що пізніше плями на стінах виступали і комини димили, вода в канавах не сплівала. Дах затікав. Архітект не додержував умови, вимагав до-

даткових заплат так, що І. Франко мусів затягнути позичку на високі проценти в банку Господарства краєвого. Письменник за життя так і не встиг виплатити довгу, аж син Тарас після війни 1923 р. очистив будинок від довгів.

В 1902 дім був готовий. Головною окрасою сьоми кімнат, п'ятьох на долині і двох на поверсі, були кахльові печі кольору червоного – чотири, зеленого – дві й одна – з золотим тоном. В добудованій з північного боку в подвір'ю кухні піч була також червона. Меблів на старій квартирі з 4-ох кімнат і кухні було мало так, що Франки ледво обладнали всі покої. Ліжка були залізні, столи прості, крісла тверді, гнуті, букові. На стінах висіли переважно в чорних рамках під склом знимки риб у природних красках. Це був подарунок від управи Краєвої вистави в 1894 р. Стіни були помальовані в моднім тоді стилю сецесійнім: тло примінене до кольору печі, на нім ромбові взори різної величини, в середині ромбів окраси і білі колісцятка, горою йшов на 80 цм широкий фриз у кількох барвах, на стелі в деяких кімнатах були розгалужені ніби водні лілеї. Вітальня була помальована на кольор голубий з білим, стіни великі прямокутні, внизу, як і [*далі друк кількох слів затерся. – Упоряд.*]. Вікна були полаковані на бронзово (коричнево), як загально тоді у Львові водилося. Білий колір уважали шпитальним, але Франкова дружина таки хотіла помалювати вікна і двері на біло. Ніяких килимів, фіранок не було. Франки жалували грошей на такі витребеньки, бо й так ледви обганяли бюджетні конечності. Пізніше Ольга привезла з Гуцульщини жовтаві хідники (доріжки) і вони лежали часом перед ліжками. Портрет І. Франка, роботи художника Панькевича, в позі як пише за столом, був обрамований вишиваним рушником, так само портрет Шевченка. В робітні висів стінний годинник, якого важки І. Франко підносив угору особисто щоранку. Вітальню прикрашували ще чотири картини І. Труша, а значення надавали їй тільки шафи з книжками. Бібліотека містилася в наріжній кімнаті від півночі, кілька шаф було й на горі, в кімнатах, призначених для квартирантів і гостей.

Спальні були дві: з вікнами на південь – для мами, сестри і молодшого брата, від півночі – для письменника і старшого брата. В такім-то приміщенні писав Іван Франко безсмертного «Мойсея», «Семпер тіро» і багато інших творів. Будинок був забезпечений від огню. В садку довкола хати на місце старих викорчуваних фруктових дерев були посаджені молоді щепи різних ґатунків. З них збереглося ще п'ять, які садив Франко. Де тепер дубок ріс колись волоський оріх, інші, що є, виросли самі (вивірка затягнула в землю горіх і він пустив коріння). Були ще засаджені порічки, аґрус, малини, але брак сонця не давав їм розвиватися. Не було місця і на квітники, а Іван Франко так любив квіти, рожі, сільські ґатунки, настурцію, з вазонкових – туберозу і пеларгонію.

В цім ось будинку прожив Іван Франко 14 (з перервами) років свого трудового життя, тут і занедужав, склав завіщання і помер в теперішній похоронній кімнаті 28. 5. 1916 р. За труною йшов з рідні молодший син Петро, дочка була за кордоном, жінка – за домом. Прожила потім удовою у горішніх кімнатах і померла 17 липня 1941 року.

Дім винаймали різні люди, деякі з кімнат займала рідня. Стіни багато разів перемальовані. З давніх узорів не лишилось ні сліду, годі відшукати й давні трафарети. Тож дві війни прошуміли над містом.

Коли східна Галичина, проти волі більшості населення, ввійшла в склад польської республіки, управа міста Львова гарячково взялася до будівництва, поширювано трамвайну сітку, впорядковано вулиці. Між іншим узялись і до вулиці Понінського. Щоб можна по Понінського пустити трамвай, треба було цілий метр обнизити рівень дороги і тим способом зменшити спад. Сотки фур вивозили глину і землю, інші доставляли камінь на брук і бетонні плитки для тротуарів. Місто власним коштом (в р. 1924) виконало кам'яні підмурівки під огорожами цегляними, зроблено, де треба, східці до будинку, верх підмурівки покрито бетонним карнизом з окапом.

Очевидно, що за часів панської Польщі про ніякий музей Івана Франка у Львові не доводилось мріяти. Коли польський буржуазний уряд замотався у війну з Німеччиною (1. IX. 1939) і польська армія розбита в боях розбіглася у Львів...

В західній Україні були проведені вибори депутатів до Верховної ради і на урочистім зібранню у Львові ухвалили просити Уряд УРСР прийняти Галичину і Волинь у склад Радянської України. Уряд УРСР прихильно поставився до бажання всього населення Галичини і Волині, прийняв просьбу зібрання і 14 листопада 1939 р. було проголошено Возз'єднання українських земель. Вікова мрія Галичини здійснилася.

Історія музею

1) До війни

У Львів увійшли в жовтні 1939 р. відділи Союзної Червоної Армії, вітані оваційно з захопленням трудовим населенням міста, без різниці національності. В місті швидко встановилася народна Радянська влада, згодом і по всьому краю.

Ухвалою міської ради Депутатів трудящих будинок Івана Франка, спадщина його дітей, передано під музей Івана Франка. Постановою Президії міської ради м. Львова від 22. 4. 1940 р. садиба Музею була поширена, а саме прилучено до неї частину території б[увшого] власника Грушевського шириною 10 м. і частину території б[увшого] власника фірми Поташ шириною до 40 м. так, що вся музейна площа склала коло 2000 м. кв. Докладно ті виміри представлялись ось як*:

---

* У рукописному варіанті дані про метраж музейної ділянки виписані на окремих картках аж в кінці статті і виглядають трохи інакше: «Постановою президії Міської Ради м. Львова від 22. IV. 1940 садиба музею була поширена, а саме прилучено до неї частину території б. власника Грушевського, шириною 10 метрів і частину території б. власника фірми Поташ, шириною до 40 метрів так, що вся музейна площа склала коло 2000 м². Докладно ті виміри представляються ось як: Первісна парцеля I. Ф[ранк]а 992 м²; Прирізано від Грушевського 552 м²; Прирізано від

Первісна площа І. Франка	992 м. кв.
Прирізано від Грушевського	522 м. кв.
Прирізано від ф. Поташ	368 м. кв.
Разом	1882 м. кв.

Першим директором став син покійного письменника Петро Іванович Франко, інженер хімії. Він відшукав меблі, картини, придбав різні вітрини і експонати, і музей був офіціально відкритий. Штат співробітників з 3-х згодом збільшився до числа 18 осіб. Через часописі почато збірку матеріалів про Івана Франка. Розроблювано творчість великого каменяра поступу і революціонера, були численні наукові екскурсії, відчити, вечірки, зростала кількість відвідувачів. Книжок мав музей при кінці січня 1941 року всіх 2.340, з того 883 власних і 1457 у депозиті; знимок було 641, картин 38.

Бюджет за 1941 рік був 74.796 крб. Була проведена велика і серйозна праця, яку вложив колектив музею, щоб поставити дорогу кожному українцеві установу на належній висоті.

З *книги приказів.* Багато заходів пішло на те, щоб позбутися квартирантів з домівок музею. З дальших заходів музейників варто відзначити поїздку до Черновець 21–28. XII. 1940 р., звідки привезено великий портрет Івана Франка, закуплений від Гузаревої Ольги Захарівної. Інша експедиція (23. XII. 1940 р. – 1. 1. 1941 р.) привезла з Нагуєвич і околичних сіл багато знимок.

Дня 22. 6. 1941 р. німці напали на Радянський Союз. Від 25. 6. 1941 р. заведено в музею нічну службу.

Наукова праця. Почалася з початком червня 1940 року після закінчення ремонту будинку зверха і всередині. Цікаво буде згадати тодішнє призначення кімнат: 1) Іван Франко і сучас-

---

ф. Поташ 368 м²; Разом 1882 м² *[На долученій до рукопису окремій картці:]* Парцеля І. Франка мала 992 м²; Парцеля від б. Грушевського 522 м²; Парцеля від фірми Поташ 368 м²; Має тепер 1882 м²; З того під будинком 216 м²; Парцеля Грушевського мала 3476 м²; Займає тепер 2954 м²». – [*Примітка першопублікаторів*].

ність, 2) Робочий кабінет, 3) Приятелі і знакомі Івана Франка, 4) Подорожі, 5) Бібліотека, 6) Жалібна кімната. Тільки ж головних точок мав теж перший експозиційний план, складений тов. Радловською. Для шкіл виготовлено реферати:

1) Подорожі Івана Франка.
2) Франко на тлі своєї епохи.
3) Чотири розділи з повісті «Іван Франко», напис[ав] П. Франко.
4) Дитячі твори Івана Франка.
5) Як Іван Франко зайшов в ослячу лавку.

В дискусії з дня 25. X. 1941 р. ученим здавалося, що тих тем мало і додано ще 53. З того обраного плану виконано лиш незначну частину. Намічено до друку І-ий Збірник музею з такими статтями:

1) Як повстав музей Івана Франка – Кулечко;
2) Святочне відкриття музею – Радловська;
3) Організація праці Музею;
4) Уривок роману «Іван Франко» – П. Франко.

І ще дальше десять точок споминів, розмов з Іваном Франком, анекдот, уривків з книг відвідувачів, ілюстрацій.

Культурно-освітня діяльність Музею була значно видатніша.

Вже 10. I. 1941 відбулася нарада ювілейного Комітету в справі вшанування 85 річниці з дня народження І. Франка. Завдання Комітету намітив директор дуже широкі в 11 точках, переважно збирання всяких матеріялів до франкознавства, м[іж] ін[шим] також ілюстрування творів І. Франка, написання монографії, видання художнього альбому місцевим, де бував І. Ф[ранко]. Зачеплено також справу масової роботи і популяризації творчості І. Ф[ранка]. На нараді з 8. II підписано соцзмагання з іншими музеями. Цікава була вечірка в 23-річчя Червоної Армії дня 22. II, що зібрала 35 гостей. Декламовано тоді вірші, тов. Ельзнер грав на фортеп'яні, директор прочитав свою драму «Основи суспільності», була

й дискусія. На нараді 25. II ухвалено замовити спомини про І. Фр[анка] у 22 осіб.

На вечірці з дня 15. III було м[іж] і[ншим] 25 бійців РФЧА і Колектив Музею. На зас[іданні] 17. IV намічено видати збірник зі спогадами про І. Ф[ранка], записами, листами, фотознимками поета, його приятелів і знайомих. На вечірці 10. V. 1941 визначний композитор Ярославенко заявив, що написав працю «І. Ф[ранко] в музиці», де зібрав усі музичні твори до слів І. Ф[ранк]а.

Пам'ять І. Ф[ранк]а з нагоди 25-річчя з дня смерті вшановано урочистою академією для 60 осіб. Співав університетський хор, були промовці, декламації. Проф. Лукіянович прочитав свій реферат «Заложення Видавничої Спілки і праця І. Ф[ранк]а в ній».

З цінних надбань Музею згадаю тут виконаний художником Яблонським макет-хату, де народився і жив Іван Франко. Цей експонат притягає спеціально увагу юних відвідувачів, дітей, школярів. На вечірці 19. VI викладач харківського університету Блохін відчитав свій реферат «Проблема романтизму в естетиці і творчому методі І. Ф[ранк]а»* Подавши генезу головних творів І. Ф[ранк]а, добачує в них деякий вплив романтиків німецьких, англійських і французьких. З рос[ійських] письменників, на його погляд, Франко цінив найвище Толстого і Щедріна. Проф. Коструба ствердив, що на творчість І. Фр. – якщо взагалі можна говорити про якийсь вплив – найбільше впливали польські романтики: Міцкевич, Словацький. П. Франко добачує найбільший і найсильніший вплив фольклору, який І. Франко знав від дитини, був усе життя пильним його збирачем і дослідником**.

---

* Фрагмент тексту звідси і до кінця абзацу є лише в рукопису, у машинописній версії його вилучено. Додаємо його за рукописом. – [*Примітка першопублікаторів*].

** Наступні 6 абзаців (до слів «Дня 1 травня 1944 р....») подаємо за рукописом, у машинописній версії перебіг подій передано коротше, а саме: «Влітку 1941 р. (22. VI) німці віроломно напали на західні границі Радян-

Коли німецькі полчища наближалися до Львова, директор Музею, як депутат Верх. Ради і великий прихильник Радянської влади, мусів тікати з Червоною Армією на схід.

Німецька окупація якийсь час толерувала Музеї, але змінено їх організацію. Комісаркою Музею І. Франка була іменована від 4. VII. 1941 Ольга Франко. Для відвідувачів музеї були закриті, зате ограблені. З музею І. Франка забрано м[іж] і[ншим] олійну картину Азовського, ілюстрацію до «Панських жартів». Нім[ецький] нарід, що видав стільки славних прізвищ, під руками чи чоботом божевільного Гітлера замінився в купу варварів, розбишак і садистів і став співвідповідальний за злочини не лише супроти гуманності, але й проти здорового глузду.

Німецький губернатор Галичини, що мешкав при тій же вулиці, що й музей, під № 2 забажав мати музейний будинок як приміщення для своєї прислуги. Дано наказ до 24 годин випорожнити будинок.

З ласки прислано два вантажні самоходи, що перевезли музейні речі, часть до музею Мистецтва при вулиці Мохнацького, 42 і решта до Етнографічного музею, Радянська, 24 (колись

ського Союзу. Фашистські полчища вже в серпні серед завзятих боїв увійшли у Львів і почали по своєму господарювати. Для відвідувачів музеї були закриті, а потім ограблені. З музею І. Франка забрано м. і. прегарну олійну картину Азовського, ілюстрацію до "Панських жартів". Німецький губернатор, що мешкав при тій же вулиці, що й музей, під нр. 2, забажав мати музейний будинок як приміщення для своєї прислуги. Зарозумілий вандал не пошанував будинку, яким дорожить весь український народ і дав наказ до 24-ох годин випорожнити всі кімнати. Музейні речі перевезено частину до музею мистецтва по вул. Мохнацького (тепер Драгоманова, нр. 42), решту до Етнографічного музею, Радянська, 24 і до бібліотеки там же. Але прислуга німецького посіпаки в музейнім будинку чомусь не замешкала. Захопив його інший німецький зайда і поробив численні зміни, ніби адаптації на німецький спосіб і внутрі, і в садку. Кімнати музею казав перемалювати на один кольор, в деяких пивницях (підвалах) доручив майстрам встановити дерев'яні підлоги, запровадив газ, у садку зрубано грушу і перекопано насип з травинками. І цей посіпака по варварськи відніссся до святині українського народу». – [*Примітка першопублікаторів*].

Чарнецького). Але обслуга німецького посіпаки в музейнім будинку не замешкала. Винаймив його інший німецький зайда і поробив численні зміни, ніби адаптації і внутрі, і в садку. Кімнати наказав перемалювати на один кольор, в деяких пивницях доручив майстрам вставити дерев'яні підлоги, запровадив газ, у садку зрубано грушу і змінено вигляд шкарпу*.

Але користі з того німець і так не мав. Різнонаціональні полчища були вже відкинені з-під Москви, по сталінградській катастрофі прийшов загальний відворот, всепростування, скорочення фронту, перенесення на лінію Збруча і дальше на захід.

Брутальний режим дискримінації і привілеїв із ославленим «Nur für Deutsche»** (навіть на виходках і цвинтарях) із файданами (Volksdeutsche***) і райхсдойчами, що через гетта і крематорії, по тризнах дітей, жінок і голодом морених воєнних бранців ішов на завоювання Європи і світа – такий лад мусів ганебно провалитися.

Дня 1 травня 1944 летунська бомба, мірена на дім губернатора, влучила в подвір'я музею, ушкодила дах і кімнати, поранила фруктові дерева. Але та шкода була нічим у порівнянні з радістю, коли виперли німоту, до Львова ввійшли дня 27 липня 1944 відділи IV-ого Українського Фронту. Постановою львівського Облвиконкому від 1. VIII. 1944 передано Музеєві сусідній будинок і садибу Грушевського по вулиці І. Франка № 6.

Точка 5 тієї постанови звучить: «В одній садибі з Музеєм Івана Франка міститься будинок Грушевського, що був у віданні АН УРСР (потребує капремонту), який зручно використати для бібліотеки музейного архіву, а також для адміністративно-технічного персоналу Музею. Тимчасово будинок занімає Н-ська Червоно-армійська частина. Передати згаданий

---

* Шкарп – схил, кам'яна підпора стіни, муру. – *Упоряд.*

** Nur für Deutsche (*нім.*) – лише для німців. – *Упоряд.*

*** Volksdeutsche (*нім.*) – етнічні німці. – *Упоряд.*

будинок у відання Музею Івана Франка». Підписані – Голова: Козирев, секретар: Томсак.

Постановою Виконкому Льв[івської] Міської Ради депутатів трудящих, № 157/1 від 5. IX. 1944, за підписом Голови П. Бойка і секретаря Н. Молчанової закріплено за Мемор[іальним] Музеєм І. Франка приміщення по вул. Понінського № 4, яке йому належало в 1941 р.

Рада Нар. Ком. Укр. РСР постановою № 1246 від 21 вересня 1944 за підписом заступника Голови ради Нар. Комісарів Л. Корнійця в пункті 2 зачислила літ[ературно-]мем[оріальний] Музей І. Ф[ранка] до республіканських музеїв III-ої категорії*

2) ***В історії Музею настав другий, повоєнний етап***[**]

Директором музею був іменований[***] Карманський Петро Сильвестрович, визначний поет, представник колишньої літературної групи «Молода муза», учитель середніх шкіл і викладач університету. З давнього колективу співробітників Франківського Музею залишився адміністратор і науковець Кулечко, секретарка Кедринська Лідія. Будинок музею був у жалюгіднім стані: через порозбиваний дах затікав дощ до кімнат, стіни зверха подіравлені були кулями і відломками стрілен, навіть одна кафлева піч була пошкоджена.

І тут на допомогу Музеєві прийшли партійні і громадські

---

* Ця постанова через різні причини досі вповні не виконана. Все-таки приміщення для директора музея там найшлося (3 кімнати і кухня) – [*Т. Франко*].

** У машинописі це заголовок: «2) Після війни». Початок його трохи інакший: «В історії музею насгав другий повоєнний етап. З давнього колективу співробітників франківського музею залишилося дуже мало. Будинок музею був у жалюгіднім стані: через порозбиваний дах затікав дощ до кімнат, стіни зверха були подіравлені кулями і відломками стрілен, навіть одна кафлева піч була пошкоджена». Далі за текстом. – [*Примітка першопублікаторів*].

*** Перше протокольоване засідання має дату 4.X.1944. – [*Т. Франко*].

організації: НКО, що асигнував суми потрібні для капітального ремонту, Львівський Обком партії (представник тов. Мазепа Іван Ільїч), ОблВНО (тов. Богодіст), Міськрада. З тяжким трудом роздобуто будівельні матеріали. Роботи по ремонту фасади дому, даху і нутра виконувала кооператива «Промбуд», давніша Кооператива Інженерних Робіт або КІР. Вже з початком 1945 р. музей мав по штату 10 співробітників. Враз з іншими музеями перейшов він від НКОсвіти у відання Раднаркому України (від 1. І. 1945).

Урочисте відкриття Музею відбулося 27 липня 1945 р. у присутності представників Партії, громадських організацій і запрошених гостей. Після привітань, промов, подяк, проф. Лукіянович зачитав працю про «Будинки, в яких жив у Львові Іван Франко». Пропозиція зібраних, щоб на всіх тих будинках помістити мемуарні таблиці, досі вповні не здійснена.

Дня 27 серпня вшанував Музей 89 роковини з дня народження І. Фр[анк]а. Директор Кармaнський прочитав свій реферат: «Франко в очах його сучасників, на підставі неопублікованих спогадів».

Проф. Лукіянович: «Арешти на життєвому і творчому шляху І[ван]а Ф[ранк]а.

Проф. Ярема в «І. Франко і Гейне» розповів про переклад «Німеччини», і виказав вплив Гейнівської манери на таких творах І. Ф[ранк]а як «Ужас на Русі», «Ботокуди», «Рубач».

Проф. Романченко читав: Франко і рос[ійська] революційно-демократична література.

Врешті Кулечко подав коротку історію Літ[ературно]-мем[оріального] Музею І. Ф[ранк]а. Опісля була дискусія над рефератами.

На засіданню музейного колективу з 5. IX. 1945 виникла гарна думка піти по школах з епідіаскопом і показати молоді образки з життя великого поета й художні ілюстрації до його творів. Тоді ж рішено закупити машину до писання для Музею і завести газову інсталяцію для опалювання печей. Дня 13. X. обговорено вказівки, подані Головою Комітету Культ.-

осв. установ Пащином для підвищення праці Музею. На зас[іданні] 6. XII. 1945 намічено теми картин: Фр[анко] в тюрмі, на вічу, бориславські робітники, Захар Беркут, Каменярі, Франко читає лекції робітникам, Старий Борислав, Ф[ранко] в столярні, Муляр.

Тоді обговорено дальші точки тематичного плану:

VI. Літературне оточення І. Ф[ранк]а.

VII. Вшанування І. Ф[ранка] за життя.

VIII. Праця в останніх трьох роках.

IX. Вшанування пам'яті І. Ф[ранк]а.

В 1946

З усіх музейних справ на перше місце висунувся тематичний і в тіснім зв'язку з ним експозиційний план музею. На численних засіданнях Методичної Ради обговорювано точку за точкою обох планів, доповнювано, змінювано, диспутовано, полемізовано, узгіднювано; перечитувала це все кількадцять разів невтомна машиністка.

Члени колективу відвідали столичні музеї, помічали, порівнювали, а набутий досвід старалися приложити в Музею Франка. Порівнювано також аналогічні плани інших музеїв того часу. Київський Комітет КОУ призначив двох делегатів тов. Середу і Паламарчук, що провели дві ширші наради з львівськими музейниками і франкознавцями (у днях 25 і 28 жовтня 1946 р.) та допомогли устійнити ідеологічні та методичні підстави побудови експозиції. У великій пригоді стали історичні рішення ЦК Партії щодо правильної лінії в культурно-освітній праці радянських установ та організацій. Ті рішення були всебічно обговорені на засіданні 25. X. 1946 і згідно з ними змінено і тематичний, і експозиційний плани. Постановою № 593 Виконкому Льв[івської] М[іської] Ради від 12. VI. 1946 встановлено давню з 1940 р. територію Музею і приведено йому границі, нарушені німецькими окупантами. Рівночасно з'обов'язано Дирекцію Музею провести дротяну

огорожу, що й було згодом виконано.

На засіданні 5. VII. 1946, відбутім у Музею Українського Мистецтва оглянемо дві картини місцевих малярів, а саме художниці Ол. Кульчицької «Івась Франко в кузні» і А. Манастирського «І. Ф[ранко] між селянами». Перший образ признано мало реальним, невдатним і запропоновано художниці намалювати інший на підставі оповідання І. Франка «В кузні» і на відтворення дійсної кузні. Тому, що артистка категорично відмовилася поправити свій твір або малювати інший, заплачений образ прийшлося зняти з експозиції. Художникові А. Манастирському запропоновано також малі зміни, але образ у цілому схвалено. [Дальші зміни і поправки в картині поробив художник аж у 1948 за вказівками директора Музею Т. Ф[ранк]а]. Засідання з 29. IX. 1946 ціле було посвячене обговоренню статті у «Львівській Правді» з дня 29. IX. п[ід] з[аголовком] «Превратим музеи Львова в орудие идеологического воспитания масс», в якій було зроблено і ЛМ Музеєві І. Франка поважні закиди. В дискусії одні докази відкинено, інші признано зовсім слушними і недоліки були згодом ліквідовані. На зас[іданні] з 25. XI. відчитано доповідь тов. Жданова про журнали «Звезда» і «Ленинград», про ідеологічні ухили письменників М. Зощенка і Ахматової. Після довшої дискусії вирішено строго придержуватися постанов ЦК Партії в роботі Музею. При цій нагоді обговорено також злочинну наукову діяльність М. Грушевського.

1947–[194]8

Згідно з наказом Комітету в справах Культ-осв. установ УРСР від 26 грудня 1946 за № 1157 Т. І. Франко був призначений директором Літ[ературно-]мемор[іального] Музею І. Ф[ранк]а, 14. І. 1947 перебрав агенти з рук дотеперішнього директора Кармансього П. С. і почав урядування.

В лютім приїхала з Києва бригада музейників у складі тов. Мацапури М. І., директора музею Шевченка, Середи Е. О. і Паламарчук Г. П. і допомогла виданню в реекспозиції Му-

зею, за що дирекція наказом ч. 75 висловили їм щиру подяку. Наказом Ком[ісаріату] КОУ № VIII 17 8/І від 12. III. 1947 звільнений був з роботи в Музею Кулечко Ф. Г., а на того місце як наук[овий], співробітник призначений Бурлака Ф. Ф., інвалід Вітчизняної війни. На весну 1947 впорядковано садибу Музею силами співробітників і найнятих людей. І так передусім треба було усунути з-під яблуні у північно-східнім закутку музею роками нагромаджену купу сміття, щербня і всяких відпадків, засипано ними почасти ями і винесено коло 10 лютого в заглибини сусідньої парцелі. Пивничка під верандою була вщерть набита кусками цегли і їх винесено на вулицю і вивезено дві фури. З городу стягнено в пивницю два складометри дров – стовпів дубових і березових, що залишилися від огорожі. Викорчувано стару зісохлу яблуню й акацію, що нависала над вулицею і розсаджувала залізні штахети. Вкінці вирівняно шкапи, поправлено довкола будинку бетонний хідник, яких 60 біжучих метрів і відремонтовано водостічну трубу.

В травні була широка нарада франкознавців з приводу обговорення тематичного плану експозиції Л[ітературно]-м[еморіального] музею І. Ф[ранк]а. Річеві і при тім незвичайно цінні пропозиції внесли тов. Ярема, Дудикевич, дир[ектор] істор[ичного] музею у Львові, Лукіянович, Федчишин, Романченко, Товстуха, Деркач. В червні дир[ектор] Музею і тов. Бурлака їздили до Дрогобича на Підбужя і Борислава, привезли звідтам цінні матеріали і замовили фотознімки об'єктів, важних для пізнання побуту і життя І. Фр[анка].

На конференції директорів Музеїв України у Києві ч. 3–17 VI заступала Л[ітературно-]м[еморіальний] Музей тов. Клавдія Васил[івна] Чумак, наукова співробітниця. Вона ж виконала замовлення для Музею.

В *експозиції* звільнено з-під макету (з хатою І. Франка і двором) – робочий стіл І. Франка і встановлено натомість підставку, виконану по проекту директора. Сам макет був перероблений: з чорного перемальовано на зелено, замість чор-

них куліс дано ясно-зелене, салатного кольору обрамування, зверху вставлено скло. Так само на зелено перемальовано макет скелі над Черемошем, дано скляний клош і підставку.

З села Миклашова під Львовом був привезений пам'ятний стіл, за яким І. Франко працював вкупі з О. Рошкевич над перекладом творів Маркса і Золі. Закуплено портрети українських і російських письменників, яких твори читав І. Франко.

В Музею заведено радіо і електричний дзвінок для вигоди відвідувачів. Тому, що скляні вивіски музею від вулиці кілька разів були побиті, справлено вивіски на блясі. Кооператива «Нове життя» у Львові виконала для Музею 200 нових рамок, різного розміру, з Києва від Культскату одержано скло (3 ящики). Інвентаризацію експонатів, і фондів, і знимок провела Чумак К. В. і науковий співробітник Музею тов. Мартинюк М.

Від 17 травня 1948 директор Музею почав із співробітниками вивчати біографію Леніна, а потім Сталіна. Читали всі по черзі, докладні пояснення давали тов. Товстуха і Бурлака.

На засіданнях відчитувано також і дискутовано Накази Ком. Культ.-осв. Установ, що приходять з Києва. Директор читав частину своєї наукової праці: «Бенкет у творах І. Франка», Чумак: «Видання творів І. Ф[ранка] за 30 років рад[янської]. Влади», тов. Бурлака ознайомлював присутніх з матеріялами Збірника.

Зміни персоналу

В липні 1947 відійшла з музею довголітня секретарка і машиністка Крилошанська І. М. Наказом Комітету КОУ № 421 звільнено з роботи тов. Товстуху Я. П. з днем 22 серпня, а на його місце тим же наказом заст[упником] дир[ектора] по наук[овій] частині був іменований тов. Бурлака С. Ф. Науковим співробітником був прийнятий по наказу ч. 102 від 18. IX. [19]47 тов. Мартинюк М. О. Бухгалтерка Чайківська Мирослава здала свої обов'язки новоприйнятому бухгалтеру Дичковському Миколі Михайловичу (наказ ч. 104 від 9. X.

[19]47). На доглядачку заль була прийнята тов. Дичковська Осипа Ів. по наказу ч. 106 від 3. X. 1947. Досить змінялася секретарки (-і) і нічні сторожі. До Києва їздили по командировці в урядових справах тов. Чумак, Мартинюк, Бурлака, а в лютім 1948 директор і бухгалтер для затвердження бюджету екпозиц[ійного] плану і ремонтного кошторису.

В квітні 1948 відійшов у протезну лічницю тов. Бурлака, на його місце поступила тов. Чумак. По наказу Ком. № 317 від 15. V. 1948 тов. Бурлака з огляду на тяжкий стан здоров'я був звільнений з роботи в музею, а на його місце тим же наказом був призначений тов. Кияшко Іван Омелянович.

Ремонт і Експозиція

В травні і червні будинок музейний був ремонтований. Артіль Районного (Черв. Арм.) Соцзабезу після довгих заходів і пертракцій взялася за ту роботу, від якої інші будинкові контори і майстерні – підприємці, з огляду на малі бюджетні запити, відмовлялися. Спочатку була направлена підмурівка від вулиці і стеля в одній з кімнат. Всі кімнати на горі і в підвалі були перемальовані, кабінет у стилю, як виглядав за життя І. Ф[ранк]а, інші в кольорах, відповідних до печей. Помальовані були залізні штавти на темно-зелено, головки на червоно, веранда в кремовий колір, вікна і двері (деякі) на біло. Направлено кришу і підлоги, полаковано пожарне приладдя, лавочку, уборну. З весною засаджено в садибі музею багато фруктових щеп і ягідних кущів.

Експозиція

Після кількох нарад музейники взялися до експозиції. Підтекстовки і лозунги виконували два художники, співробітники оправили рами картин, знимки, текст. Потім, придержуючись строго експозиційного плану, завішували експонати па штангетках. Мотузки придбано прозорі з дротом, так що рамки під склом, завішені симетрично, роблять дуже гарне враження.

Обличчя музею на очах змінюється, обновлюється, стає без порівняння кращим і змістовнішим, ніж було попереду. Меблева фабрика АН виготовляє для Музею нові два прекрасні стенди-вітрини, тумби та інші речі. Закуплений глинянський килим 9 м^2, пошиті гардини. Дружнім зусиллям музейного колективу Музей до дня народження свого патрона 27. VIII. повинен бути відкритий для відвідувачів.

ВІЛЛА І. ФРАНКА У ЛЬВОВІ, ПОНІНСЬКОГО, 4[134]

Вілла І. Франка у Львові, Понінського, 4 була збудована в рр. 1901–1902. Родина перепроваджувалася з мешкання: вул. Крижова, 12 (Пушкіна, 14) 4-кімнатного. Занято 7 кімнат + кухня і передпокій.

1. Передпокій: була шафа з книжками.

2. Наріжний покій: бібліотека, книжки в шафах, різного стилю, оправлені в чорну палітурку і з золотими написами на спинках. Пізніше стелажі: стояло теж бюрко між вікнами до півночі і широке дерев'яне крісло, яке тепер у вітальні. Двері до спальні були пробиті пізніше.

3. В спальні були три ліжка для Тата, Андрія, Тараса і тут крісла «віденські» на одяг.

4. Робоча кімната. В ній чотирикутний, подовгастий стіл і 6 крісел.

5. Друга спальня з вікнами на південь: Мама, Гандзя і Петро. Крісла. В кутку ікона. Стіл менший, нахткаслик. Білизнярка.

6. Вітальня-світлиця. Круглий стіл з рогом. Софа чорна, цератою крита. Кілька крісел. Дві шафи з книжками. По стінах Трушеві пейзажі. Портрет роботи генерала Павлюха з Відня, другий портрет: І. Ф[ранко] сидить, пише – Панькевича. Доріжки гуцульські і шматяні. Фіранок не було.

7–8. На поверсі 2 кімнати на літо для гостей. По одній шафі спершу з книжками. Потім в одній з них хемікалії Петра,

в другій книжки мої, латинські і грецькі, кілька першодруків творів Івана Франка.

9. В кухні ліжко для прислуги. Кухонний стіл. Креденс. 2 крісла. Всі ліжка – залізні.

В садку дерева фруктові і кущі порічок і аґрусу садили ми з мамою.

Не вважаю доцільним перемальовувати кімнати, відновляти меблі. Радше обложити мур.

Мур від фронту був роблений крайньо недбало: заправа недоброякісна, [*1 слово – нрзб.*] недостатні, залізні штахети погано впущені в мур дрантиво. Під напором землі і підскірних вод, мур почав хилитися до хідника із стежкою. Тато хотів обложити мур білими, привітними кафлями або плитками.

В садку старезні дерева ми позрізували, викорчували, порізали, спалили. Те саме б зробити і тепер. В садибу впущено більше сонця.

При житі І. Ф[ранка] в будинку не було електр[ичного] світла. Водні труби і каналізацію я давав нові, так само дерев'яну долівку в західній пивниці (підвалі).

Печі кафлеві, мальовила стінні ми зміняли двічі, внизу.

ЯК ВИГЛЯДАЛА БІБЛІОТЕКА ІВАНА ФРАНКА[135]

Пам'ятаю її ще з вулиці Кжижової (потім перезваної А. Потоцького), де ми під ч. 12 проживали (на Кастелівці) до 1902 р. Франко зріднею займав чотири покої з кухнею, спершу на партері, потім на поверсі. Всі покої і кухня, положені в одній лінії, вікнами були звернені до полудня. Мешкання мало два входи: один від сходової клітки, парадний, другий від кухні, на ґанок. Бібліотека, себто шафи з книжками, були розміщені в кількох покоях, але переважно в крайнім покою з двома фронтами і покойом, де був татовий кабінет. Той покій ми винаймали пізніше Юрієві Тобілевичові, студентові політехніки.

В той час я ще був в такій стадії розвитку, що змістом книжок мало цікавився. Пам'ятаю лише, що шафи були за склом, менші і більші, всі нумеровані, книжки мав тато списані в підручнім каталогу. Часто сам шукав за книжками чи то до читання, чи щоби позичити приятелям і знайомим, яких багато приходило до нас.

Нас дітей цікавили передовсім книжки гарно оправлені і з образками. Мабуть, від одного з хресних батьків ми дістали прегарну німецьку книжку формату quarto з різнокольоровими малюнками. Ту книжку ми безліч разів оглядали самі і другим діткам, що приходили до нас, показували так довго, аж книжка цілком розлетілася і картки погубилися. З іншої російської книжки мало читали нам оповідань, з яких пам'ятаю одно про панську дитину Макса і недоброго Вовчка. Книжка була ілюстрована. Смерть Макса дуже мене бентежила і довго спати не давала. З іще більшим захопленням слухали ми «Лиса Микиту» і инші казки, які Батько з 90-х років мовби нарочно для нас писав і з ілюстраціями видавав. Переглядали ми також ілюстровані німецькі книжки Бремса з зоології. Велике враження зробила на мене книжка з представленням рафінованих мук, якими ще за життя Свята інквізиція піддавала непоправних грішників. Час від часу з переплетні привозили візком маси свіжо правлених книжок у чорних обкладинках з золоченими написами на стінках. Ті книжки Тато дуже старанно укладав на поличках шаф. На новім мешканню при Понінського, 4, де тепер Музей, шафи з книжками стояли рівно ж у кількох покоях на долині і в обох горішніх, але переважно містилися в крайнім, північнім покою і передпокою. Там уже тато упорядковував їх групами після величини і змісту. Були там оправлені річники місячників як «Друг», «Молот», «Житя і слово», «Світ», «Зоря», були книжки німецькі, українські, польські, російські, французькі, англійські. Окрему полицю займали книжки грецькі й латинські.

В одній шафі періодики й брошури, м[іж] и[ншим] «радикальної бібліотеки», книжки для молоді й інші, призначені на продаж. Були книжки белетристичні й наукові, між останніми, передусім етнографічні збірники в різних мовах, історії літератур, критичні твори, філософічні, словники, підручники й інші.

Десь у 1904 Батько купив дві чи три величезні шафи без шкла і в них знов переложив, наново упорядкував свої книжки. Одна з менших шаф опорожнилася, і в ній брат Петро почав громадити різні причандали, фляшки з плинами й слоїки, потрібні для хемічних досвідів. В іншій шафі я з братом Андрієм вміщали грецькі й латинські книжки з обсягу класичної філософії. Нові шафи стояли в горішних покоях, в татовій бібліотеці було ще бюрко з різними книжками й архівами. В літі Тато працював у найбільшім, сонячнім покою, в зимі – у входовім від сходів, разом з нами, бо ми опалювали тільки два покої, крім кухні.

На стінах бібліотеки висіли сакраментські риби, що їх вистарчало ще й на оздоблення стін і до всіх прочих покоїв. Рибами були ми достатньо забезпечені, книжок було доволі, хемікаліїв не брало, інших харчів було менше, але голоду не терпів.

ОСОБИСТА БІБЛІОТЕКА ІВАНА ФРАНКА [1951][136]

Свою особисту бібліотеку, яка при кінці життя письменника налічувала понад 6000 томів Іван Якович Франко відписав у березні 1916 року Науковому товариству ім. Шевченка у Львові, фонди якого після возз'єднання західних земель України в єдиній радянській соціалістичній державі були передані Академії наук УРСР. Торік бібліотека разом з архівом письменника була перевезена в Київ, у рукописний відділ Інституту української літератури ім. Шевченка при Академії наук УРСР. Даруючи свою бібліотеку Науковому товариству,

Іван Якович мав на увазі зробити її надбанням широких мас народу і полегшити працю майбутнім дослідникам його творчості. Але справжнє наукове вивчення спадщини письменника стало можливим тільки за радянської влади.

Особиста бібліотека Івана Яковича має велике значення для вивчення творчості письменника. Книжки з різних галузей науки вказують на широке коло інтересів поета. Збережені твори російських демократично-революційних письменників свідчать про його інтерес до російської культури. Не менш цікавила Франка соціальна та економічна література, чимало якої зібрав він у своїй бібліотеці. Свою любов до книжки Франко висловив у прекрасному афоризмі (в збірці «Мій Ізмарагд»):

Книги – морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той хоч і труду мав досить,
Дивнії перла виносить.

Помітки на книжках свідчать про однакове ставлення Франка до письменників демократичного та буржуазно-націоналістичного табору. Вони вказують також на те, що книжка у письменника не була просто прикрасою на полицях шаф, але часто використовувалась. Письменник постійно поповнював свою бібліотеку новими книжками, оправляв їх, заводив у каталоги.

Збирати свою власну бібліотеку почав І. Франко досить рано, ще будучи учнем Дрогобицької гімназії. На думку почати збирання власної бібліотеки наштовхнув Франка той факт, що в гімназіальній бібліотеці було мало книжок, причому всі вони були пропущені крізь сито суворої цензури, яка допускала для молоді книжки насичені релігійним та вірнопідданчим духом. Розуміється, така бібліотека не могла задовольнити Франка. В одному із своїх автобіографічних оповідань поет признається:

«Почитавши припадком драми Шекспіра та Шіллера, я набрав замилування до книжок, і почав збирати свою бібліотеку, яка до кінця моїх гімназіальних часів виросла до числа 500 книжок».

Гроші на купівлю улюблених книжок малий Франко заробляв, даючи уроки неуспіваючим учням.

В університеті Франко зближається із студентським гуртком «Академічний кружок». На зборах цього гуртка часто читались і обговорювались твори класиків. Тут Франко довідувався про багато цікавих книжок, які пізніше старався придбати для себе. На цих зборах Франко читав уголос роман Чернишевського «Что делать?». Захопившися ним, почав перекладати його на українську мову і друкувати в студентському журналі «Друг». В одному із своїх «Тюремних сонетів» Франко згадує, що колись у домі Михайла Рошкевича разом з усіма домашніми захоплювався романом «Что делать?»

Колись в однім шановнім руськім домі,
В дні юності, в дні щастя і любові
Читали ми «Что делать?» і розмови
Йшли про часи будущі, невідомі.

В одному з листів Франко пише, що він почав «знайомитися з сучасними письменниками, і кинувсь читати Золя, Флобера, Шпільгаґена так, як перед тим уже з запалом читав Л. Толстого, Тургенєва та Помяловського, а далі Чернишевського, Герцена і інших».

В тюрмі книжки стали в пригоді поетові: вони проганяли нестерпну нудність в'язничого побуту і давали змогу записувати думки, що тиснулися до голови. За ґратами писати було заборонено, І. Франко писав потай, використовуючи обкладинки і білі поля на книзі. На полях однієї книги збереглися написані Франком у тюрмі вірші, афоризми і дрібні твори.

Після виходу з тюрми Франко стає свідомим революціонером і завзятим пропагандистом ідей соціалізму. Він читає, перекладає і популяризує твори Маркса, Енгельса, Герцена.

Франко не любив, щоб книжки в його бібліотеці дармували. Спочатку читав сам, а потім позичав іншим, щоб при нагоді поділитися враженнями і обмінятися думками.

В 1879 році Франко для робітничих гуртків самоосвіти, як пише він сам, «зладив був невеличкий елементарний підручник економії суспільної по Міллю, Чернишевському і Марксу». Для робітничих гуртків Франко перекладе окремі розділи «Капіталу» Маркса та «Анти-Дюрінга» Енгельса.

Щоб зберегти твори Маркса і Енгельса від рук поліції, яка часто робила обшуки на квартирі поета, Франко оправляв їх в обкладинки дозволених цензурою книжок.

Діапазон інтересів І. Франка був надзвичайно широкий. В його бібліотеці знаходимо книжки різних авторів, з різних галузей знання, багатьма мовами. Звернімося до цифр: з 6035 книг художня література і літературознавство налічують 1300 книжок (в тому числі значне місце належить творам української і російської літератури), соціально-економічна – 212 (серед них твори Маркса і Енгельса), історія – 1200, етнографія і фольклор – 750.

На полях «Капіталу» Маркса є багато поміток, велика кількість яких належить Івану Яковичу. Помітки, зроблені іншою рукою, свідчать про те, що книга користалася широкою популярністю, що її не тільки читали, але й сумлінно вивчали.

Серед так званої «україніки», тобто книжок, писаних українською та іншими мовами, які стосуються України, її історії, літератури, фольклору є твори класиків української літератури, рідкісні видання журналів, староруські рукописи, наукові праці визначних російських та західноєвропейських філологів, істориків.

Франко був надзвичайно вимогливим критиком. Так, збірка поезій галицького поета Володимира Масляка, яка збереглася в бібліотеці, рясніє Франковими помітками і підкресленнями. На полях кількома мовами зроблені численні критичні зауваження: «тьфу!», «безглуздя!», «пустословіє», «парафраза пі-

сень народних», поставлені питання до підкреслених слів або фраз: «хто?», «у кого?», вигуки: «роса має силу смуток проганяти!». Іван Франко осуджує невдалі неологізми, наприклад «плать» замість «хустина». Ці зауваження свідчать про негативну оцінку Франком ідейної і художньої вартості бездарної націоналістичної писанини Масляка.

В архіві І. Франка збереглося його листування, яке для дослідника творчості письменника має величезне значення. В листах Іван Якович, зокрема, висловлював свої думки про твори націоналістичних писак, вміщувані в журналах «Правда», «Зоря» та інших. В листі до М. Павлика читаємо: «Про якого чорта ви прислали мені статтю про гетьманів? Хіба гадаєте неправду, що ту(т) немає що ліпшого друкувати, як таке свинство, котре нікого не обходить крім Барвінського et comp... Нам треба подавати важніші річи – у нас і так така нещасна, лихо понята історія (Франко мав на увазі націоналістичні перекручення історії України М. Грушевським. – *Т. Ф[ранко]*) довела до того безглуздого націоналізму, до самостійництва, котрим "Правда" так величається, як порося орчиком».

Наведений уривок листа характеризує ставлення поета-демократа до писань реакційних письменників і поетів, які живились отруйними соками «фальшивих історичних конструкцій» (як назвав сам Франко) свого ідейного натхненника, вождя буржуазних націоналістів М. Грушевського. На творах Грушевського, що збереглися в бібліотеці І. Франка, бачимо численні підкреслення, зауваження, знаки оклику і запитання в тих місцях, де Франко не погоджувався із змістом твору.

Зате надзвичайно високо цінив Франко твори письменників-демократів, передовсім твори російської літератури. Відзначаючи її ідейність та гуманність, він пише: «Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних і покривджених».

В бібліотеці І. Франка російська журналістика, художня і наукова література представлена комплектами, хоч і не зовсім повними, «Современника» з 1856 р., «Отечественных записок» з 1874 р., «Вестника Европы», «Русского слова» і багатьох інших періодичних видань, творами Бєлінського, Чернишевського, Некрасова, Тургенєва, Гл. Успенського та інших.

Цікаво відзначити, що на книжках Бєлінського, Гл. Успенського, Чернишевського, Добролюбова є підкреслення, знаки оклику, запитання, а іноді зауваження, писані рукою письменника, на деяких книжках, як наприклад, на творах Некрасова, є цілі автографи Франка, досі зовсім невідомі переклади поезій Некрасова «Нежатая полоса», «Селянин», у творчості Некрасова приваблювала Франка політична і громадська поезія з її високогуманними ідеями та глибоким соціальним змістом.

Франко перекладав твори Некрасова з загостреною революційною проблематикою, які відповідали галицьким умовам. В журналі «Світ» 1881 р. І. Франко вміщує в перекладі ряд віршів Некрасова, а також переклад розділу з поеми «Русские женщины». Заслуговують також уваги неопубліковані автографи, записані Франком на одному з томів Некрасова.

Той факт, що в бібліотеці Івана Яковича величезне місце посідають твори російських письменників, красномовно свідчать про надзвичайну приязнь і симпатію Франка до російської літератури.

Помітки на полях книжок Франкової бібліотеки зустрічаються порівняно рідко. Без ніяких підкреслень збереглися журнали, редактором, співробітником або дописувачем яких був сам письменник, а саме: «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Народ», «Життя і слово», «Літературно-науковий вісник», а також повне видання «Записок Наукового товариства ім. Шевченка у Львові».

Каталоги бібліотеки складав сам Франко з 1880 до 1908 р., з 1908 року каталогізацію книжок продовжував син поета

Тарас, а також особисті секретарі, як Лизанівський, знайомі – Ася Шехович, В. Дорошенко. Останній каталог закінчується номером 6035. Не вся бібліотека Франка збереглася в цілості. Після смерті письменника її перевезено з його квартири в Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Але для зберігання бібліотеки тут не було відповідних умов, в результаті деякі книжки пропали.

І тільки в 1939 році, коли не стало кордону на Збручі, радянська влада вжила заходів, щоб зберегти цінну спадщину великого поета-революціонера: його архів та особисту бібліотеку. При філіалі Академії наук УРСР у Львові створено Кабінет Івана Франка.

Радянська влада відкрила у Львові літературно-меморіальний музей у власному будиночку поета по вулиці І. Франка, № 154, а другий, менший, організовано у Нагуєвичах, рідному селі поета.

Зараз бібліотека і архів поета знаходяться в рукописному відділі Інституту української літератури ім. Шевченка при Академії наук УРСР у Києві. Наукові працівники інституту впорядкували бібліотеку й архів і проводять точну реєстрацію, причому стараються на основі каталогів відшукати книжки, які пропали через недогляд або несумлінність. Найближчим часом будуть заведені повні каталоги бібліотеки і архіву.

Спадщина Франка є предметом вивчення численних наукових працівників. Ми часто звертаємося до могутньої Франкової поезії, цього «вогню в одежі слова», до Франкової публіцистики та наукових праць, які донині не втратили своєї наукової цінності. Спадщина поета, письменника, вченого і публіциста належать до золотого фонду не тільки української, але й всієї радянської літератури.

ОСОБИСТА БІБЛІОТЕКА ІВАНА ФРАНКА [1957][137]

В каталогу Івана Нр. 559 записано всіх книг 6085, з того числа бракує 310, не привезених зі Львова, що переважно пропали з бібліотеки ще за життя письменника, позичені і не віддані його друзями і близькими знайомими. Пізніше (після смерті) каталог був доповнений ще 34-ма книжками, в тому [числі] 20-томним виданням Вибраних творів Івана Франка і має тепер 6069 номерів.

З тієї загальної суми 1982 номери записав сам І. Франко,

від 1883 – 2706 вписували сини Андрій і Тарас,

від 2707 – 6603 інші, ближче невідомі руки,

номери 6604 – 6035 вписала характерним друков[ан]им шрифтом д[окто]р М. Шеліга, одна з бібліотекарок у Львові.

Замітна річ: половина книжок друкована кирилицею, друга половина – латинкою в різних мовах.

До класичної філології, найвужчої спеціальності д[окто] ра Івана Франка відноситься понад 300 книжок, понад 400 є стародруків, багато є з історії політичної і літературної, етнографії і фольклору, соціології. Чимало є теж конволютів. Найменше є книжок з дописками Івана Франка, що шанував путящий твір і не смарував його на берегах. Брошури були оправлені вже в останніх роках. Частина книг має автограф І[ван] а Франка, себто підпис і номер. За життя письменника модні були чорні палітурки з золотими відтисками.

Читальня, приміщена в самій бібліотеці є замкненого типу, 2 дні в тижні не працює і має мінімальну кількість столиків та невелику кількість відвідувачів: в 1955 р. – 72, 1956 – 150, 1957 досі – 45. Щоправда, багато хто, мимо просьб бібліотекарів, не розписується. Поза тим багато видається консультацій і пояснень і різнонаціональним екскурсантам та дослідникам.

Київ, 11 червня 1957.

МІСЦЕВОСТІ, ЗВ'ЯЗАНІ З ЖИТТЯМ ІВАНА ФРАНКА[138]

Великий Каменяр проживав в основному в двох центрах Східної Галичини: 21 р. на бойківському Підгір'ю, точно в нафтовім басейні Дрогобиччини, і у Львові 39 років. В інших селах і містах І. Франко перебував задля учоби і студій, на прогульці і для розваги, деінде підчас канікул, в деяких виступав на вічах, зборах, концертах, виїздячи в спеціальних справах, декуди для порятування здоров'я.

Роки дитячі

1856–1862 Нагуєвичі.

1862–1864 народна школа. Ясениця Сільна.

Хлоп'ячі

1864–1870 нар[одна] шк[ола], гімназія. Дрогобич.

Молодечі

1870–1875 гімназія 3–8 кл. Дрогобич.

1874 *Прогулька*:

Синевідсько – Побук – Бубнище – Тисів – Церковна – Мізунь Велдіж – Лолин – Сенечів – Людвиківка – Опака – Смільна – Тур'є – Волосянка. Гошів.

1875–1916 Львів.

70-і роки Брюховичі – Янів.

80-і роки Львів – Дрогобич – Нагуєвичі – Коломия – Яблонів – Березів Нижній – Станіслав – Стрий – Дрогобич.

1881–1883 Нагуєвичі.

Вікно к[оло] Тернополя.

Болехів – Завалів.

Задвір'я к[оло] Львова.

1884 (27/VII–20/VIII) *Прогулька*:

Львів – Нагуєвичі – Східниця – Урич – Корчин – Бубнище – Болехів – Калуш – Станіслав – Коломия – Делятин – Дора – Микуличин – Чорногора – Жаб'є – Устєріки – Вижниця.

Львів.

Бібрка. Косів. Крехів. Вікно.

1885 Київ.

Роки родинні

1886 одруження Київ.
28/VI – 6/VII виставка. Тернопіль.
Західна Галичина

90-і роки

Станіслав–Чернівці
31/III 19/XII

1891 Коломия – віче.
[1891], V. 17, 18, 19. Прага. Відень.
[1891] XII Турка, с. Ботелка Вижня.

1892, 27/II Снятин – віче.
[1892], 7/VI Станіслав – віче.
[1892] Краків – Відень – зим[овий] семестр
Нюрнберг – Франкфурт – Відень.

1893, 28/VI Відень – докторат.
[1893], 29/IX Стрий – віче.
Краків – віче 12/XI.
Завадів – канікули.
Голобутів – [канікули] к[оло] Стрия.
Попелі к[оло] Бориславa.

1894 7/IV Перемишль
[1894] 2/ II Коломия – віче партій укр.

1895 Відень – двічі
[1895], 22/VI Білгород – Будапешт
[1895], 26/X Прага – вдруге
[1895], 20/X Перемишль

[1895], 27 і 30/X	Добромиль
[1895], 3/ XII	Мости Великі
[1895], 26/XII	Збараж
1896, 8/I	Перемишль – віче.
	Торки село у Новаківського.
[1896], 15/II	Дрогобич – віче.
[1896], 7/IV	Перемишль.
[1896]11/VII	[Перемишль] – віче.
[1896]	Квасениця к[оло] Добромиля.
[1896]11/XII	Відень.
[1896]19/XII	Коломия – зібрання.
	Цигани к[оло] Бережан.
	Яйківці к[оло] Жидачева.
Косів к[оло] Коломиї.	
1897, 8/I	Перемишль – віче.
[1897]	Відень – віче.
[1897] /VI	Завалів к[оло] Болехова.
1898	Тарасівці під Збаражем – віче.
Загробеля п[ід] Тернополем.	
с. Курівці – віче.	
с. Заднишівці, Підволочиська.	
канікули літні	Довгополе – Стрийщина.
1899, VIII	[Довгополе – Стрийщина]

1900-і роки

1901, III	Перемишль.
1902–1914, канікули	Криворівня.
1904, весна	Рим–Італія.

[1904], VII	Мшанець – Дидьова. Бергомет (Буковина).
1904	Кохавина.
1905, осінь	Перемишль, про Данте.
Самбір.	

Недуга

1908	Ліпік (Хорватія).
1909, весна	Ловрана над Адріятиком.
[1909], листопад	Чернівці – Одеса – Київ – Львів
1910, канікули	Криворівня.
1913	Різні міста – «Мойсей».
1914, канікули	Криворівня.
1915	приют-лікарня, вул. Петра Скарги Нр. 2.

1916, 28/V смерть 4 г[одина] п[о]пол[удні]. вул. Понінського Нр. 4,

31/V похорон	Личаківське кладовище.

Київ, 2 січня 1958.

НАГУЄВИЧІ[139]

Село Дрогобицької області, де народився Іван Франко. Коли йти по шосе з міста, минається наперед село Лішню, потім Унятичі, третя і єсть Війтівська гора, присілок, де поміщається скромненький музей Івана Франка, близько його рідної хати, що тепер не існує. Дорогою буде коло двох миль з Дрогобича до Нагуєвич, стежкою попід ліс дещо ближче і на

всякий випадок пішки йти куди приємніше. Етимологія назви села – неясна. Положене воно здовж потока Звіра, що впливає з могутнього галицького хребта, званого Діл і далеко за селом вливається до Дрогобицької Тисьмениці. Орні поля тягнуться переважно по горбках. До села належать два ліси Панчужна і Радичів, у яких Франко любив збирати гриби. Рибу ловив у потоці й охабах. На лісного звіра не полював, як це залюбки робили його брати Захарій (Михайло) і Онофер. У селі багато соляних джерел. Є також закопи нафтової ропи (вишки). Присілок гора, або Нагуєвицька Слобода відділений від громади обширним пасовищем по оба боки гостинця. Подібну в Нагуєвичі подовгасту форму мають також сусідні села, рівно ж положені здовж потоків: Озимина Самбірського повіту, звідки, мабуть, вийшов рід Франків, Медвежа, Ясениця Сільна, Губичі, Попелі, Баня, Борислав, Східниця, Тустаневичі, Трускавець. Великий шмат рідного Підгір'я сходив власними ногами Івась чи то збираючи фольклорні матеріали, чи то за рибами, чи як турист з гуртками товаришів, щоб пізнати наочно красу рідного краю. І ні одному з сусідніх сел Нагуєвичі красою положення не уступають місця. Мальовничі рідного села околиці, цікаві типи і соціальні конфлікти описав І. Франко у численних своїх творах прозою і віршами. Переважно нагуєвицький побут відбиває повість «Великий шум» з часів скасування панщини в Галичині 1848–1849.

В Нагуєвичах проживав І. Франко всього п'ять років, потім за шкільних часів приїздив сюди на свята і літні ферії і то не завжди. В 70-их роках був відставлений урядово етапом до місця народження, але, будучи непосидющої вдачі, не посидів у нім довго. Все-таки фізична праця на селі дуже скріпляла його здоров'я, додатно впливала теж туристика, риболовля натомість вела до частих простуд і нічного катару. В 90-х роках кілька літніх канікул провів І. Франко у Нагуєвичах з ріднею, себто жінкою і четверо дітьми. Одного дітвака, якраз підписаного, вирятував батько з води, коли той за прикладом

сільських хлопчаків легкодушно і сміло перебігав кладку над схвильованим потоком, посовгнувся в середині кладки і енергійно впав у глибінь. Іван Франко, по переказу, не вагавшись в одягу скочив у воду і витягнув нефортунного купельщика па берег. Годинник при тім замок і від того часу почав саботаж, показуючи фальшиво час або взагалі відмовляючись від ходу.

Востаннє був І. Франко в Нагуєвичах у 1909 уже хворий. Запрошено на весілля одного члена родини, а саме Гриня. Вибрався з сином, знов же автором статті, до Дрогобича. Звідтам оба, поїхавши фіакром поза Лішню, висіли під лісом і стежками подалися в сторону Нагуєвич. Іван Франко знав кожний лісок і полянку. Пригадував хлоп'ячі роки... Там бігав за грибами, тут бувало рибу ловив, туди йшов до школи і тамта стежка вела до сусіднього села... Великий письменник прощався з рідними сторонами... На весіллі не висидів довго за столом... Вийшов на подвір'я і ходив знаними з дитинства стежками, оглядав любі місця. Фруктові дерева, сусідські будинки, рибні заглибини в потічку... Вглиблювався в душу, для якої незадовго цілий світ мав стати отвором...

В Нагуєвичах від 1936 існує музей Івана Франка. Підлягає він Обласному культурно-освітньому відділові при Облвиконкомі в Дрогобичі. Річний бюджет музею 40000 крб. Експонатів має 177. Директором музею є Франко Гринь Захарієвич, якому тепер поверх 60 років. Село Нагуєвичі в сучасний мент культурно значно виросло в порівнянні з часами І. Франка. Радянська влада зліквідувала експлуатацію людини людиною і неграмотність між селянами. В селі єсть одне колективне господарство.

ІВАН ФРАНКО НА СЕЛІ[140]

Іван Франко приготовлявся до учительської праці, був учителем молоді, ба й цілого народу, але в школі ніколи не вчив і тому не мав у старших роках правильних відпусток і правильного відпочинку. Це саме, і зв'язана з цим надмірна, без-

перервна праця, в немалій мірі причинилися до вкорочення життя великого письменника.

Дитячі літа Івась Франко провів у рідному селі Нагуєвичах, а радше в його присілку – Війтівська гора. З молодих років хіба деякі і то найсильніші враження задержалися в його пам'яті, хоч яка вона була сильна, точна й об'ємиста. Своїх батьків тямив, хоч вони, знеможені важкою працею, молодо його відомерли. Довго пам'ятав оповідання свойого батька панщизняних часів і матері сумовиті співанки, колискові, обрядові й принагідні – побутові. На дві обставини, що мали великий вплив на дальший розвиток Івася, зверну тут увагу. А саме: перші його свідомі і сильні враження зв'язані з батьківською кузнею, з життям ремісника, не селянина, з молотом, не з серпом. Звідси взяло початок його замилування до праці робітника. В своїх творах він залюбки раз у раз описує побут робітників: либаків, ріпників, шахтарів у копальні воску, ремісників. Та й уся його рідня, всі Франки, вказують радше ремісничу жилку, ніж прив'язання до чисто сільської, рільничої роботи. Всі три брати: Іван, Захарій, Онофер були завзятущими рибалками, а також любили майструвати, чи то коло дерева, чи коло заліза. Це саме замилування дістали і їх сини по батьках. Розуміється, що і селянську працю Івась знав і помагав батькам при полевих роботах. Працювати ж було на чому. Яків по смерті залишив синам двадцять чотири моргів доброї орної землі. Але ж цієї праці Франки не цінили вже так високо. Вони бачили, що господарка в умовах капіталістичного ладу надмірно визначає селянина, а дохід дає малий. Пізніше з творів Маркса І. Франко довідався, що старосвітський спосіб господарки так мало виданий, мусить уступити місце більш поступовій, механізованій і колективній управі землі. Але це мало здійснитися значно пізніше.

Поки що Івась гуляв з іншими сільськими хлопцями і дівчатами і була в нього особливість, що він не був подібний до инших дітей так, як малий Тарас Шевченко. Він часто задуму-

вався над чимсь, раз у раз допитувався старших про всякі явища з окруження, завжди хотів знати причину явищ в природі. Та не тільки природи. Його цікавило: чому одні люди багаті, а другі бідні, чому одні їздять каретами, а другі ходять босо, а в зимі мерзнуть і їсти не мають що. На такі питання батьки не завжди могли дати вичерпну відповідь, а Яків, помітивши у сина надзвичайні здібності, рішив дати його до шкіл і навіть послав до сусіднього села Ясениці Сільної, де Івась, пробуваючи у свого вуйка Павла Кульчицького, скінчив два початкові класи. Дальші класи початкової школи і школу середню скінчив у Дрогобичі, у василіян. На вакації, що тоді тривали всього шість тижнів, від 15 липня до кінця серпня, приїздив у молодих літах завжди до Нагуєвич, у вищих класах гостив також у шкільних товаришів по інших селах. Саме я довідався від журналіста Сафріна, що Іван Якович одні вакації провів як студент вищої гімназії у містечку Монастириськах, де тепер є фабрика тютюну. Там ніби-то вчив німецької мови якогось там дідичівського тумана.

В рідному селі підчас літних канікул помагав батькові у всяких працях по полі, що на них прекрасно розумівся і любив виконувати. Крім того ходив ловити рибу в потоці Збір, в ставках і річці Тисьмениці, сновигався в лісах Радичів, Панчужна і Ділі за грибами. На тих прогульках впивався красотою рідної землі, вслухувався в гамір птаства і шум потічків. Уже в пізніших класах пише вірші, потім списує скарби народної усної словесності, розкошується мелодіями народних пісень, прислухується казкам, переказам, легендам.

Все те знайшло пізніше відгомін у літературній і научній творчості письменника.

Як студент університету І. Франко відбуває довші туристичні прогульки по рідним Підгір'ї.

Дещо з тодішніх вражень списав у сатиричній поемі «Як Русин товкся з бідою». Пізніше як журналіст і вчений їздив по інших околицях. Притягали його спеціально старі монастирські бібліотеки, як пр[иміром] у Крехові, старі замчись-

ка, як в Уричі, чи старі бібліотеки зі стародруками і старими рукописами по приходствах. В р. 1883 сам уряд подбав про канікули для перемученого працею Франка: а саме по трьохмісячнім арешті в Коломиї відставлено його етапами до родинного села на відпочинок. Але поет по кількох днях знов таки поїхав у Коломийщину до Березова і знов мусів вертати в рідні сторони. В 1883 р. поет зробив собі весняні вакації, перебуваючи у Вікні, Скалатського повіту, де збирав матеріали життєпису Федоровича, укр[аїнського] посла до австрійської державної ради з 1848 р. Після одруження 1886 р., Ів. Франко виїжджає до рідного села Нагуєвичів, потім до Яйковець в долину над Дністром, до Циган на Поділлі і в долину Колодниці, до сел Завадова і Голобутова. Там батько чувся ще найліпше: були ліси багаті у гриби і річка з усякими гатунками риб. За це матір в Голобутові тяжко занедужала і мусіла їхати до Львова на операцію. Потім матері знудилися низини, подільські і підгірські околиці і забажала поїхати в гори. І в дійсності ми подалися на білий Черемош у село Довгополе до гр. Попеля. Потім перебралися над Чорний Черемош до Криворівні. Там проживали за рікою у гуцула Мітчука, а пізніше у Якіб'юка, близько битого шляху. Батько не завжди і не всюди був з нами ввесь час літних ферій. Ми виїздили, звичайно, на довго перед кінцем шкільного року, а батько тоді, коли дістав відпустку з редакції, і то брав зі собою всякі рукописи, книжки, діставав з почти коректу і більше працював, чим відпочивав. До фізичної праці уже за браком часу не забирався. Ми, діти, в тім з охотою його виручали. Йдучи з нами кудись до ліса й минаючи селян при роботі, Батько завжди дуже чемно їх поздоровляв і нас привчав до цього. Селянську працю шанував так дуже, що ніколи не позволив для скорочення дороги перейти не то через засіяне збіжжям поле, але навіть через леваду, чи бульбисько. Завжди йшов найрадше стежками, від біди межею чи бороздою. За дорогу рідко питав селян і не любив з ними зустрічатися в лісі, шукаючи

грибів або в річці, ловлячи рибу. В лісі йшов швидко і мовчки, крутився за грибами туди і сюди, між тим, як ми, діти, нипали радше за грибами, ягодами, суницями, дикими трускавками, малинами, чорницями й ожинами. Тато волів ягоди купувати у сільських збирачів і в тій цілі ми все носили зі собою плетені кошики чи козуби з кори, а батько або матір брали дрібні гроші. Батько, як тільки приїхав з міста в село, зараз кидав геть черевики і за приміром легендарного Сократа переходив на босу ногу. Ми малі також так робили і завжди мали ноги позбивані і подряпані. Кілько ж то разів батько або мати витягали нам боляки з босих стіп. Батько часом брав зі собою паличку, звичайно в формі ключки, щоб можна для нас ліскові пригинати, ціпком часом каменем по мистецьки забивав по дорозі їдовиті гадюки, що особливо в горах часто попадалися. За те ніколи не позволяв нам робити кривду невинному гадцю: ящіркам, вужам, вдетільницям. Тато і на ботаніці знався дуже добре і давав нам докладні відповіді про всякі зустрічні ростини, що нас цікавили, чи рідкою появою, чи гарним цвітом, чи сильним запахом. З тих ростин ми з Мамою зривали передусім кменок і сушили на зиму, потім центурію й полин «як живіт заболить» – напитися відвару та інші лічничі зілля. Сушили також гриби, часом ягоди, також овочі. Фрукти тато дуже любив, особливо сливки, і ми на зиму все купували кілька міхів яблук і з пів міха сушених сливок. Крім того Тато збирав усяке каміняччя, особливо кристали, закаменілі кусники дерева, рідкі комахи, хрущі й інше дрантя.

У вільних хвилях від праці батько завжди цікавився життям простих селян. До нас часто приходили гуцули й бойки за різними справами. Батька вважали за дуже впливового чоловіка, за адвоката, лікаря й учителя в одній особі. Для цього з повним довір'ям оповідали йому про своє життя, прикрості, кривди. Радилися в процесових справах, щодо задавнених недуг, до яких шкіл дітей посилати. Багато сільських хлопців тато віз потім до Львова, розміщував по бурсах, або й держав у себе на станції. Сільські баби й діти приносили до нас часто

всякі продукти на продаж: курчата, набіл, ягоди, рибу, гриби. Мама завжди любила торгуватися й обнижувала ціну, батько ж не признавав торгу з біднотою і радше переплачував. Мав добре серце і з бідним поділився б останнім. Кілько ж то разів гостив жебраків, наділяв подорожників чи зарібників проношеною одежею чи й грішми, хоч і нам самим ніколи не переливалося. Викупані й обгорілі сонцем, з порепаними ногами і відсвіженим умом, обвантажені всякими сушами й конфітурами вертали ми з вакацій до міста. На жаль батько не завжди користав з добродійств сільського відпочинку.

ФРАНКИ В КАЛУЩИНІ[141]

А) В Підгірках

Іван Франко вичитав десь (1903) у газеті, що в селі Підгірках коло Калуша є на продаж 42 морги орної землі і поверх 10 моргів ліса. Оферта йому подобалася і зараз уложив план, як би переселити туди двох своїх рідних братів Захарія, названого Михайлом і Онофра з Нагуєвич, Дрогобицького району. В 1902 році перебрався І. Франко з родиною до новозбудованої віллі при вулиці Понінського, ч. 4, чувся у власній хаті дуже добре і хотів ущасливити братів, даючи їм більший варстат праці. В Нагуєвичах мали вони по 8 моргів власного поля й уживали також 8 моргів Іванової частки, в Підгірках мали одержати майже вдвічі стільки до того ще й ліс. Іван Франко нав'язав зараз переписку з братами, спровадив обох до Львова і того ж року поїхали всі три на обзорини до Підгірок. Власниця Качоровська, вдова, доживала віку зі сестрами в старезній хаті. І дім, і господарські будинки, і поля були крайньо запущені і занедбані. Служба і сусіди тягли, що під руки попало так, що власники мали дуже невеликий дохід і хотіли позбутися тягару. В продажі посередничив суддя Файгель.

Новоприбулі зі Львова купці оглянули докладно розкидані по всіх рільних закутках парцелі, ліс і «лази» і зачали торгуватися за ціну. Справа тяглася довго і комплікувалася* головно тим, що старший від Онофра Захарій, а радше його жінка рішучо відмовилася від купна нездалої на їх думку землі. «На якого дідька будемо позбуватися прадідної виробленої землі і йти на гіршу, зарослу бур'янами і ще до того між запеклих бойків», – говорили обоє, а нота бене Нагуєвицькі люди також бойки, також меткі і з торговельним хистом. Але Онофрові нова маєтність подобалася, а ще більше найстаршому Іванові через водне багатство. Оба були завзяті риболови, Онофер ще й рубшюц – мисливий і це був рішаючий момент. Брати Іван і Онофер попродали свої частки в Нагуєвичах і землю в Підгірках закуплено. Грошей одначе не вистарчило і прийшлося затягнути довг у банку. Пізніше Онофер злякався банкових рат і спровадив спільника зі с. Попелів, також Дрогобицької області, якому випродав частину землі і позбувся довгів. Той спільник Андрій Костів викликував на селі згіршення налоговим п'янством і двоженством.

На новім господарстві (від 1904) рук до праці Онофрові не бракувало. Сам він був знаменитий рільник, крім того коваль і деревний майстер. Нарікав, щоправда, що ґрунт дуже ростикальний, ніби розтиканий (агар рустікаліс по латині), що до деяких парцель нема доїзду (пр. у Ренчія) і мусить процесуватися, але внутрі був задоволений. Закутина прекрасно положена, близько міста, від Калуша 4 км, в садках і зелені, через ціле село численними закрутинами перепливає млинівка. Розташоване воно між двома підгірськими хребтами, що оба порослі лісами, серединою пливе гірська річка Лімниця, від південного сходу знімаються могутні Ґорґани. Крім того єсть іще зі старого русла ріки глибокі місцями охаби, як «черлене болото», всі рибні. І в лісах можна було часом полювати,

---

* Комплікуватися – ускладнюватися. – *Упоряд.*

назбирати грибів, в річках наловити риб. Жінка Онофра Юлія також була неабияка господиня. Помагали сини Яків (Ясько) і Антось, пізніше Михась і Володко. Гірше стало, коли Яків молодо помер, а Антось на деякий час виїхав до Америки. Але й дочки Мариня, Гандзя, Настя, Рузя були першорядні робітниці. Під час літних ферій часто приїздила до Підгірок рідня Іванова, жінка Ольга і четверо дітей: Андрій, Тарас, Петро і Ганна. І вони також по змозі сил помагали при жнивах і косовиці. Спали в стодолі або на оборозі, бо в хаті і місця не було ані ліжок і мухи дуже докучали. Три сини Онофрієві, крім господарки рільничої, взялися промишляти ще й іншим способом. Помогли батькові збудувати простору стодолу, після його смерті поставили нову хату, згодом сини поженилися, дочки повиходили заміж і всі, крім Антося, перейшли на нові гнізда. Антось узявся до теслярства, ставив з помічниками хати і господарські будинки не тільки в Підгірках, але і в сусідніх селах, а навіть у Калуші. Михась захопився городництвом, виводив дорогі сорти ярин, як каляфіори* і трускавки** (клубнику), шпараги***, мав якийсь час чималу теплярню, вкінці завів прегарний сад. При тім брав визначну роль в культурнім піднесенню села, був душею усяких культурно-освітніх товариств, пізніше економічних і руханково-спортивних, був ініціатором корисних починів. Після смерті двоїх дітей він дещо відтягнувся від громадянської праці тим більше, що хронічна недуга виснажувала сили і відбирає охоту до праці. Наймолодший Влодко (Владзьо) побував у торговельній школі, мав перед війною в Калуші багату мануфактурну крамницю. Тепер за радянської влади працює дорожником і займається фотографією. Та й при війську служили Онофрієнки. Антосева жінка здобула рекорд материнства і досі получає премії за велике число дітей, переважно синів.

---

* Каляфіори (*діал.*) – цвітна капуста. – *Упоряд.*

** Трускавки (*діал.*) – полуниці. – *Упоряд.*

*** Шпараги (*діал.*) – спаржа. – *Упоряд.*

Декого з них забрав воєнний крутіж. Онофер часто в різних справах приїздив до Львова, кілька разів навіть кіньми, привозячи рільні продукти для брата. Їхав через село Збору просто на північ. Був слабкого здоров'я, хворів довго на ревматизм, помер 1912 від кашлю. На похорони приїхав зі Львова брат Іван, повідомлений поштовою карткою: родина була вже в селі на вакаціях.

Б) По інших селах

Дві дочки Онофра вийшли замуж в інші села. Найстарша Марія видалася за парубка Антося Гринчака зі сусіднього села Студійка. Невеличкого був росту і тихонький, а сини Володимир, Микола (кравець), Олекса і Михайло навдивовижу вдалися козарлюги: рослі, сильні і задиркуваті з біса. Відзначилися у вітчизняній війні.

Молодша Розалія (Рузя) вийшла замуж за Гонту з дальшого села Збори, кажуть, що потомка козацького роду, коли муж помер, віддалася вдруге за Баб'яка, переселенця з Лемківщини.

Від Гонти син Іван загинув, а Баб'яків син Михась живе, є тепер студентом художньої школи і працює як фотограф-аматор.

Кажуть, що Іван Франко встиг побувати в обох тих селах: Студійці і Зборі; красою вони не можуть рівнятися з Підгірками.

Село П[ідгірки] має добру комунікацію, три биті шляхи, як у книжній поезії: один на Калуш – 4 км., другий на Войнилів – 12 км., третій на Потоцьке місто Станиславів – 30 км; саме лежить між двома залізничними станціями: Хотіння і Вістове. Ріка Лімниця, щоправда не сплавна, хіба для дараб, але має гарні плеса для плавання, риби до ловлення, пляжі до опалювання людської кожі. В самім центрі села лежить спортивний майдан з воротами до копаного м'яча. Всі ці моменти, а передусім багатство яри та іншої поживи, промовляють за тим, щоб у тій оселі Франків заложити літнись[ко] для відпо-

чинку трудящих. З тією метою треба б відновити давній панський двір, дещо побудувати. Поки що селяни могли б кращі хати адаптувати для побуту літників. Не шкодило б лісні джерела (Виговського, на Махнівці) оформити. Конче треба б припинити дику девастацію* лісів. Бажано б було уставити в селі пам'яткову таблицю, що там у таких-то роках перебував Іван Франко.

ІВАН ФРАНКО У КРИВОРІВНІ[142]

До Криворівні їздив Франко з ріднею в роках 1901–1914, але не кожного літа. Винаймав спершу хату у гуцула Мітчука Миколи на правім березі Черемоша зараз за кладкою. В сусідній хаті у дяка проживали Гнатюки. Мітчук був високий, плечистий, з орлиним носом. Служив колись при австрійськім війську. Жив і його батько, на диво низький і слабосилий дідок, що він звікував у «бутинах» при вирубі ліса і при сплаві на дарабах. За винайм хати на цілі канікули, себто липень і серпень, Франко платив 5 гульденів. Пізніше господар хотів підвищити ціну чиншу, покликуючися на те, що в долині Прута літники платили за хату далеко більше, пр[иміром] у Яремчі чи Дорі. Ледво батько, а радше мати, змогли вияснити хапливому гуцулові, що:

1) долиною Прута йде залізниця і тим самим доїзд менше коштує;

2) хати над Прутом вигідніші, в селах можна всього дістати;

3) літники приїздять туди багатші: купці, урядовці, спекулянти;

4) від укр[аїнського] письменника, що терпів за нарід і сидів по тюрмах, ніякий гуцул, хоч би найтемніший, не може вимагати високої ціни за нужденну хатину без ніяких вигід, повну блох.

---

*Девастація (*лат.*) – винищування, спустошування. – *Упоряд.*

Щоб оминути тих влізливих насікомих, ми спали радше на оборозі, під верх набитім запашним сіном. У день І. Франко ходив залюбки в ліси за грибами, часом пробував ловити рибу: стругів чи головатиць, але частіше вдоволявся бабками або пересипцями. Деколи приносили рибу місцеві селяни, але радше несли попові або корчмареві. Рідко виходив І. Франко з дітьми на верх «Кичери» (гори), де знов таки нипав за грибами, а діти за ягодами.

Вечером ходив до Гнатюка, а з ним часто до Волянського, в якого домі збиралося добірне товариство.

В Криворівні проживали: Коцюбинський, Леся Українка, Гнат Хоткевич, М. Грушевський, о. Ерме, Хв. Вовк і багато інших визначних укр[аїнських] діячів, письменників, мистців. Як польська еліта з'їздилася на літо до Закопаного, так українська до Криворівні. Користали з літників місцеві селяни: винаймали хати чимраз дорожче, продавали харчі, ягоди, гриби, рибу, доносили з міста муку і цукор. При тім одержували безплатно всякі поради: медичні, правничі, освітні і набирали огляди.

Гуцульські діти чимраз більше почали напливати до шкіл середніх, спеціальних і всяких. Інтелігенти, між ними Іван Франко, записували від гуцулів усякі перекази, легенди, казки і пісні. З гуцульського побуту зачерпнув Коцюбинський тему до свого величавого твору «Тіні забутих предків», а Іван Франко до збірки «Як Юра Шикманюк брів Черемош». Г. Хоткевич зорганізував і вишколив із молоді гуцульської театральний аматорський гурток.

У пізніших роках, десь від 1910, Іван Франко винаймав кімнату у славного різьбяря Якиб'юка, що з верха переселився над сам гостинець і близько млинівки поклав вигідні просторі хати, виразно розраховуючи на літників з міста. Іван Франко приїздив тоді до Криворівні з сином, а в 1914 востаннє був уже сам, бо Андрій помер в 1913 році.

З Криворівні відбув Іван Франко в мішанім товаристві дві більші тури: першу на «Писаний камінь» (1909), полонин-

ський стіжок за Ясеновим Горішним. Понижче вершка в лісу стоять великі скелі з численними написами (звідсіль назва гори) і печерами. Кажуть, що це був один з осідків славного Довбуша і його ватаги. На скелях вишукав Іван Франко рід папороті, що має долий солодкий корінь.

Вертаючи до Криворівні іншою дорогою, всі прогульковці мали від афин темно-сині губи і зуби. Вернулися втомлені, але збагачені переживаннями і здоров'ям.

Другу туру (десь 1906) відбуто на крайній шпиль Чорногори «Піп Іван», дещо нижчий від Говерлі (2081). З прогулькою були гуцульські провідники, жінки і харчі везлися на конях. По дорозі туристи з захопленням оглядали величаве озеро – Клявзу Шибене, а потім купалися в гірському озерці під самим Піп Іваном (2058).

В колибах вимінювали у пастухів за тютюн молоко й овечий сир (будз), на зрубах і збочах було повно всяких ягід і гадин.

ІВАН ФРАНКО В КАРПАТСЬКИХ ГОРАХ[143]

Перші гірські враження Івана Франка зв'язані з його перебуванням у бойківських горах, з селами Лолином, Сенечевим, Волосатим, Дидьовою. Найраніші спогади зв'язані з Косовом – брамою Гуцульщини. Тут Франко – за деякими даними – ховався в 1877 р. разом з Михайлом Павликом по хатах місцевих гуцулів-ткачів від поліції.

Вдруге Франко вибрався на Гуцульщину з гуртком української студентської молоді в 1884 р. і тоді побував у Жаб'ї та Вижниці – кінцевому пункті екскурсії. У 1898 р. був у селі Довгополі над Білим Черемошем, а рік пізніше проживав з родиною в Монастирському під Косовом. З того часу він облюбував Криворівню, куди з перервами їздив щоліта аж до 1914 року. До його найулюбленіших розваг належали майже щоденні прогулянки по лісах і чагарниках за грибами, рибна

ловля. Інтелігентного товариства також не уникав, з простими гуцулами залюбки вдавався в розмову.

В 1901 р. Франко перебував кілька тижнів у курорті Буркуті над Чорним Черемошем, де лікувалася Леся Українка.

З Криворівні Франко вибирався також на ближчі екскурсії – на Писаний Камінь і на гору Піп Іван – один з шпилів Чорногори. В селі Криворівні відвідав майстерню місцевого різьбяра Якіб'юка. Пізніше Франко з родиною замешкав у хаті цього майстра над дорогою по лівім боці Черемоша.

В Криворівні Франко часто зустрічався з Коцюбинським, Володимиром Гнатюком.

ТАЄМНИЦЯ БУБНИЩА[144]

Неозорі простори степів, високі гори, глибокі ріки, родючі землі – то наша Батьківщина. З давніх-давен непоборні русичі боронили рідний край від зажерливого іноземного ворога, боролися проти власних панів і глитаїв, зрошуючи плодючу землю потом і кров'ю.

Від тих давніх часів лишилися найрізноманітніші пам'ятки-згадки про багате й гірке минуле. Однак серед них існують такі, яких, на превеликий жаль, ще не торкнулася рука досвідченого археолога, допитливого історика, спостережливого фольклориста. Пам'ятки ж часом приховують в собі дорогоцінні відомості про життя й боротьбу народу, дивують зовнішньою красою, хвилюють загадковістю виникнення, поетичністю створених про них народних переказів, легенд.

Такою таємничою пам'яткою видаються нам і (не всім відомі) довбані печери в скелях поблизу села Бубнище нині Калуського району на Івано-Франківщині.

У мальовничому куточку на околиці давнього села височить скелястий масив, що нараховує дев'ять «каменів» (так місцеві мешканці називають ці скелі). Перший камінь здавна звуть «Одинцем», оскільки він стоїть окремо від інших. Саме в ньому висічено ліву печеру, внутрішній вигляд якої нага-

дує звичайну велику кімнату. Тут є й ліжка, але також кам'яні й нагадують традиційні лави сільського житла. Вхід до печери розташований посередині заглибини першого поверху. Невеличкий дашок відділяє нижню заглибину від горішньої, над якою висічено трикутник. На нашу думку, це сліди крокв, які утримували покрівлю давньої двоповерхової прибудови. Можливо печера тоді й служила коморою чи складом для зброї.

Печера в другому камені, що носить ім'я Олекси Довбуша, має цілком відмінні ознаки як зовні, так і всередині. Вхід до неї нагадує правильної форми видовжений прямокутник, верхня горизонтальна лінія якого є своєрідним карнизом, що тягнеться аж до входу в наступну печеру. Даний вхід є звичайним, тобто має розміри достатні для того, щоб до печери могла зайти людина. Правда, у верхній своїй частині вхід дещо заокруглений, на противагу входові в «Одинці».

У Довбушевому камені з боку основного масиву існує криниця, що має глибину понад 6 метрів. За свідченням літніх жителів Бубнища, криниця була колись дуже глибокою, від неї йшов у невідомому напрямку підземний хід. Криниця – назва умовна, бо, за твердженням місцевих жителів, води там не було. Над входом до центральної печери висічено ліву руку, а нижче – обличчя людини. Порівняно з багатьма написами, зробленими туристами в різний час, згадані різьблення виглядають набагато старішими.

Таким чином ми описали головніші ознаки скелястого масиву поблизу Бубнищ. Цілком закономірно постає питання: хто й коли видовбав у твердому пісковику величезні геометричних форм печери? Переконливої відповіді на це питання і досі ніхто не дав. Проте існують найрізноманітніші твердження про історію виникнення печер. Здогади, припущення і т. п. мають подвійний характер: одні йдуть з усної народної творчості як легенди й перекази; інші висловлені письменниками, науковцями чи просто аматорами давнини, які в різний час побували тут.

Одна з легенд твердить, що печери видовбані ще за дохристиянських часів і служили язицьким храмом. В інших легендах говориться, що печери виникли в часи татарського лихоліття і мали оборонне значення. До речі, гадають, що назва села Бубнище походить від того, що на цих же скелях били в бубон (бубнили) перед нападом татар. Навколо скель до сьогодні зберігся широкий рів, що також підтримує народний здогад.

З першою версією перегукується думка про монастирське походження печер. Припускають, що печери видовбали ченці, спокутуючи в такий спосіб свої гріхи.

Виникнення таємничих гротів відносять і до пізніших часів, вважаючи, що їх довбали кріпаки своєму поміщикові для розваги. Бував тут, як свідчать перекази, й Устим Кармалюк, переховуючись у печерах.

Чи не найпоетичнішими, сповненими відданої любові до народного героя, є легенди про славетного Олексу Довбуша. Ось як говориться в одній з них:

«Коли зраджений і смертельно поранений умирав Олекса Довбуш, застогнали Карпати, грізно затремтіла земля і створила сильні і незламні, як і сам Олекса Довбуш, скелі в Бубнищі» (М. Гуць, Легенди Бубнища. Відділ фондів ІМФЕ АН УРСР, Ф. 14–5, од. зб. 377, арк. 142).

Багато інших легенд розповідають, що хоробрі Довбушеві опришки видовбали печери для схову від ворогів. У середній печері тримали вони коней, в інших відпочивали, щоб знову відбирати у панів награбоване й віддавати убогим. Тут народні месники переховували забране добро, щоб після роздати людям.

Мій батько, Іван Франко, замолоду кілька разів бував у Бубнищі і присвятив таємничим скелям два вірші. У першому, під назвою «Бубнище» (написаний 1881 року), поет бачить не скелі, а закам'янілого велета, який затаїв у собі і «мислі відвічні» й «дії страшні» (І. Франко, Твори в 20-ти томах, К., 1056, т. 13, стор. 101–102).

У творі «Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 року», поруч з поетичними описами інших сіл, йдеться й про Бубнище. Говорячи про походження назви села, поет гірко іронізує:

...Бубнище славне не відти пішло,
Що бито тут турка «як в бубен»;
А бубнить тут нужда і в тім'я й в чоло,
І кожний мов птах той обскубен.
(Там же, т. 11, стор. 413).

Іван Франко, як свідчить даний твір, гадав, що печери видовбані ченцями. Така думка, очевидно, виникла в нього під впливом народних переказів.

Таємничими скелями Бубнища цікавилося багато істориків та краєзнавців, які по-різному тлумачили походження та призначення печер. Яків Головацький, скажімо, в «Трудах первого археологического съезда 1869 года» (т. I) робить здогад про дохристиянське походження печер як язицького храму. Краківський археолог В. Деметрикевич порівнював печери Бубнища з подібними в Уричі, Розгірчому та із скельними монастирями середнього Дніпра. В них він вбачав будови історичних часів, а саме: оборонні замки в Бубнищі й Уричі, а в інших місцях чернечі печери (Demetrykiewicz W. Groty wykute w skałach Galicji Wschodniej pod względem archeologicznym. Wiadomosci antropologiczno-archeologiczne. Kraków, 1903, t. VI).

Співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР М. В. Гуць, який побував у Бубнищі 1962 року, гадає, що печери виникли за часів князювання Данила Галицького і були невеликою, але надійною фортецею. Він на одній із скель побачив невиразні обриси голови лева, складової частини герба Данила Галицького. Покликається М. Гуць і на залишки рову навколо скель (М. Гуць, Легенди Бубнища, Відділ фондів ІМФЕ АН УРСР, Ф. 14–5, од. зб. 377, арк. 160).

Як бачимо, дане питання ще не досліджено до кінця. Таємниці довбаних людською рукою печер ще не розкрито. Ми також не претендуємо на будь-яке тлумачення таємниці скелястого гнізда. Це справа ряду науковців, на яких чекає вельми цікава робота, позитивні наслідки якої розкриють широким колам громадськості досі незнану сторінку вітчизняної історії. Хай же наші дослідники перегорнуть ту сторінку якомога швидше.

ІВАН ФРАНКО ЯК ГУМОРИСТ[145]

Іван Франко з природи був погідної і веселої вдачі. Батько, господар і ремісник, був настільки заможний, що пряма і безпосередня нужда дітям не загрожувала. Знаємо, що малий Івась любив часто пересиджувати в татовій кузні, помагав дещо в праці й, очевидно, прислухався, про що говорять люди свого села й чужосторонські, що все мають до полагоди різні орудки і кузні. Люди, ждучи й сидячи без праці, все оповідають собі різні новини, а то й анекдоти, в яких немалу ролю грає гумор. Ті заслухані хлопчиною оповідання послужили пізніше темою до літературних нарисів. Дальше гумор автора знаходив, мимо трудних нераз обставин, поживу і в студентському життю. Молодь з природи любить жарти й сміхи, а як знаю з оповідань К. Бандрівського, також дрогобицького студента і приятеля І. Франка в Дрогобицькій гімназії був тепер особливо насичений гумором і гімназійна молодь славилася дотепністю, зі старших класів жартами, а навіть вибриками.

Знаємо також, що І. Франко був етнографом, особисто обійшов значні простори краю, в різних околицях і різних селах списував з уст народу оповідання, анекдоти, перекази й приповідки, як се зрештою робили й інші чільні українські письменники. Ті матеріали І. Франко пізніше обробив науково, а до приповідок подав цінні і дуже влучні пояснення. Вони ж, ті пословиці, нераз являються скороченими анекдотами, витягом з оповідань, наукою з байок, міжнародним добром або ло-

кальною особливістю і стають часто малозрозумілі, якщо забудеться подія чи обставина, з якої вони зродилися, на всякий випадок, крім життєвої мудрості, вони насичені ще й тонким гумором, влучним, часом рубашним дотепом. Такий народний гумор І. Ф[ранко] любив і в житті, забарвлював ним свої листи до приятелів і від них такі ж одержував. В житті серед родини Тато також говорив залюбки жартом, сипав каламбури і сміявся безжурно. Часто переповідав прочитані в каварні анекдоти і віци* з нім[ецьких] гумористичних часописів як «Fliegende Blätter», «Simplicissimus» і інших. Нас, дітей, випитував, що було цікавого в школі і сміявся з наших веселих пригод, переживань, оповідань.

З учителів укр[аїнської] академічної гімназії Батько найбільше цікавився Іваном Верхратським, ц[ісарсько-]к[оролівським] професором від природи, що во время оно учив ще й Тата в Дрогобицькій гімназії. Мене вчив він ботаніки, зоології, мінералогії і соматології** через цілу гімназію. То був цікавий тип, дивак, що вже самою своєю поставою, виглядом, напушистою повагою міг розсмішити найсумнішого чоловіка. Грубий, з круглою як диня головою, з довгими вусами, недбало з'одягнений викликував сміх не лише своєю поведінкою, але й мовою, відмінною від літературної і від розговірної. Тато казав, що Верхратський і замолоду був такий самий. Ученики прозивали його «сумом». «Сум іде!», «Сум злий нині як холера». «Сум у 8-ій клясі насипав повно двійок», «Не дрочіть нині Сума!» – такі й подібні оклики падали на павзі*** перед годиною «натуральної». Прізвище таке надано професорови не із-за його суму чи смутку та мізантроп самий запеклий він був своїм порядком – але через порівняння з рибою сомом чи, як у нас звали, сумом. Такий сам чорний

---

* Віц (*діал.*) – дотеп. – *Упоряд.*

** Соматологія – розділ антропології, котрий вивчає ознаки людського тіла (ріст, вагу, пропорції). – *Упоряд.*

*** Павза – перерва. – *Упоряд.*

характер, що сторчить у багні егоїзму й заскорузлости, такі самі довгі вуса, та сама товстість і неповоротність.

Спочатку ми, ученики, ніяк не могли розчовпати* вдачі нового професора. Ми вчилися, на годині вважали, тихо сиділи, книжки всі мали, а двійки сипалися з натуральної і на свідоцтвах слабенькі ноти кололи в очі. Професор Верхратський вимагав дуже докладних і точних відповідей і ще до того в тій чудернацькій мові, якою сам викладав і якою були надруковані його ж таки підручники. Тато сам сміявся з тої мови. Але нам, що фасували двійки з предмету, спочатку не до сміху було. Дехто зі слабших і заможніших ратувався задачами. А ще професор давав раз на піврік одну задачу письменну з натуральної. Ученики знали його страшну скупість і захланність на чистий папір. Задачу писали як-будь, а зате долучували 20–30 карток чистого паперу і ноти випадали значно ліпше, як у тих, що на одній лише картці віддавали задачу. Але тих остатних було більше і, не видержуючи поганих оцінок з такого маловажного предмету, як історія природи, вони повели зорганізований наступ проти системи професора, щоби добитися якнайліпших нот з предмету. А саме: в кождій клясі самочинно зорганізовувався що так скажу гурток «юних натуралістів», зложений з талановитих підповідачів і дослідників тексту. Ціль гуртка: підвищення знань, себто оцінок, і удосконалення природи. Зараз на другий день один з членів гуртка виступив на довгій павзі з промовою до кляси: «Товариші, від нині аби ніхто з вас не вчився натуральної! Книжки, які хто має, зараз попродати! За ваші відповіді відповідаємо ми! Маєте крутити, дурниці плести і двійки брати, то ліпше слухайте нас. Ми вам даємо справжнє знання, за останнім словом науки і дослівно згідне з текстом підручника. На жодне зілля, бур'яни чи камінняччя навіть не дивіться!». Ми від таких слів аж повеселіли, бо тим способом відпадав би один тягар з плечей. На діла не прийшлося довго ждати.

---

* Розчовпати – зрозуміти, збагнути. – *Упоряд.*

Перед лекцією природи в клясі відбувалися деякі пересунення. А саме перші лавки зісовано до купи і підпихано суцільно під сам степень і катедру так, щоби професор не міг йорзати між катедрою і лавками. Дальші лавки ішли дещо на скіс, щоби вчитель не міг між них ніяк дістатися. По краях лавок сиділи по одному ученики, як залога, вся середина ішла в перші лавки. Тим способом кляса замінилася в твердиню науки, перша лавка з отвореними і перед хижим оком професора добре задекорованими книжками ставала огнищем знання. В засадній лавці згромадилася стара война: друго- і треторічники, викинені з инших шкіл, пройдисвіти, неспокійні духи, танцюристи, гуляки, шваґри. Вони вирішували на годині важні проблеми стратегічні (з картами в руках), економічні (позички від 10 центів до 2 крон) політичні (як докучити полякам чи русофілам) і навіть научно-виховні (якого збитка зробити нелюбому або надто острому вчителеві).

Маючи такий прекрасно організовний научний апарат і передовий загін натуралістів, ученики спокійно ждали лекцій природи. Тато знав про нашу організацію і щиро з неї сміявся.

Професор часом виходив з-поза катедри і дивувався з розташування лавок і загущення студентів у перших лавках. На се ученики відповідали невинно, що не бачать здалека і слух мають зіпсований. Професор, що сам не добачав і не дочував, не брав того нікому за зле. Учеників питав строго азбуки, шість-вісім на лекцію. Тихим і знудженим голосом викликав учня до катедри, показував на якийсь цвіт – модель в побільшенню чи випхану звірину або мінерал і задавав питання. Член гуртка – дежурний вже мав у книжці потрібне місце, читав його тихцем, а питаний ученик піднесеним голосом і з великою самопевністго відповідав. Ноти йшли напрочуд гарні, самі відзначаючі й дуже добрі. Професор був задоволений, що ученики так знаменито його предмет опановують. Часто скакав на давніші лекції. Але від чого знавці тексту? Кождий мав книжку, отворену на иншім місці й учитель ніяк не міг нас заскочити, але на кождий запит діставав від учени-

ка бажану відповідь, цілковито згідну з оригіналом. Вербальна метода навчання тріюмфувала.

Ідиллю зіпсув раз непотрібно Юрій Гасина, кремезний блондин з остатньої лавки. На павзі перед лекцією природи заявив прилюдно і недвозначно, що напевно буде питаний, бо черга на нього приходить, але не чується на силах відповідати, зрештою, має важніші справи до полагоди і, як професор його визве, най товариші скажуть, що його нема. На таку прикру паузу один з гуртовців сказав до Гасина: «Ти дурний цапе, чого боїшся? Та же ми є всі в комплеті, а натуральної навіть ми дома не вчимося, то й ти не є виїмок. Якби ти навіть затявся в якімсь місці чи не дочув, то п'ятьох з нас ревне великим голосом, що ти є син священика і все піде як по маслі (а професор не любив чомусь селянських дітей!)». Але Гасина був невмолимий теж уже, сказав, що не піде до катедри.

Прийшла лекція. Верхратський викликав кількох учнів, вони відповідали знаменито і врешті викликав Гасину, той не йде, викликав ще раз, той знов сидить на місці. Професор запитав найближчих чи є Гасина в клясі. Всі оглянулися і деякі сказали, що мабуть є, інші забігмалися, що десь нема його. Професор вийшов з-за катедри, станув коло лавки, де сидів Гасина і грізно запитав, де є Гасина. Я оглянувся і бачу, Юрко сидить ні живий ні мертвий, блідне і червоніє на переміну. Професор показав на нього пальцем і запитав: «Чи ти є Гасина?» – той заперечив несміло, інші запитані чи вони є Гасинами – заперечили категорично. Професор вернув за стіл і з великою злістю записав Гасину як неприсутнього. На другий день ученики на запит господаря кляси посвідчили одноголосно, що Гасина був у клясі, але проф. Верхратський не знають гаразд всіх учеників і тому його записали на денника зовсім неслушно.

Як стара лекція Верхратського, себто питання учнів, проходила в піднесенім настрою, так нова не викликала ніякого зацікавлення. Професор викладав, а учні приготовлялися на дальші лекції. Не вважав ніхто так, що вкінці ніхто не знав,

що і звідки доки задане. По лекції гурмою лізли до катедри з одною-двома книжками і професор особисто зазначував доки задано.

З инших учеників* правдивим гумором відзначався Р. Целинський, що любив і сам жартувати і був задоволений, як кляса голосно реготалася. Вчив він лат[инської] і грецької мови і був моїм господарем кляси. Зі свойого шкільного життя Батько оповідав багато смішних переживань, але час затер їх уже в моїй пам'яти. Пригадую собі такий факт. Один з Татових професорів був дуже острий. Його нотес**, де записував скрупулятно*** двійки учеників, був пострахом кляс і предметом загальної ненависті студентів. Раз той професор питав ученика з лавки, станув собі перед ним, а нотес положив на лавці. Учні в задніх лавках – може за порозумінням – зробили штучний глум, професор звернув цілу свою увагу в той бік і в тім моменті нотес пропав, як камінь у воду. Гнівно звернувся професор до питаного ученика: «Ти тут був, ти стояв, ти то бачив, хто брав!». Ученик з міною невинного ягнятка відповів парафразою «Я тут був, я стояв, я не бачив, хто то брав». Не помогли нічого, ані злість, ані погрози, ні ревізія. Нотес не віднайшовся.

Раз І. Франко був на вакаціях у с. Циганах Борщівського повіту, гостюючи в місцевого пароха о. Глібовицького, великого елеганта й людини високої оглади. Батько в один погідний день вибрався до ліса на гриби. Вийшов босий, в камізельці з торбою в руках. В лісі стрінув селянку, що також збирала гриби. Розбалакався з нею. Як звичайно, баба цікава, що «пан» робить у селі і де мешкає. Батько сказав, що гостить у єгомостя. Селянка взяла се за несмачий жарт і сказала розлючено: «Ет, ви дурниці говорите! Наш єгомость таких батярів у себе не приймають!». Іван Франко щиро з того сміявся і залюбки оповідав знайомим.

---

* Певно, має бути «учителів», а не «учеників». – *Упоряд.*

** Нотес – записник, блокнот. – *Упоряд.*

*** Скрупулятно – пунктуально, скрупульозно, акуратно. – *Упоряд.*

Іван Франко, як відомо з життєпису, дописував до львівських гумористичних часописів як «Страхопуд», «Зеркало», «Нове зеркало» з 1884 р., де містив віршові і прозові сатири на корчмарів визискувачів, Швінделіса Пархенбліта. Висміював також дорослих старорусинів Плосколобів (Площанських) і инших. Містив теж численні сатири на польську шляхту. Раз піддав проект такого образка. Два розлючені бики з обличчями двох достойників, яких назвиськ тут не варто надавати, рогами б'ють льокомотиву, що над'їжджає по глинах. В долині був ніби латинський загадковий напис: «Ne spinit... Tota paga totu paru...» То значить: «Не спить пара шляхетських реакціонерів у паровій машині (поступу)». Була ще серія образків з Медведем, що зловився в сильку з прив'язаним величезним каменем і не міг ніяк від того тягару відчепитися, аж кинув його з кручі в плесо і сам шубовснув з ним у воду. В иншій серії було показано, як селянин хотів зарубати зловлену лисицю, і то не вдалося йому.

Крім того Іван Франко написав цілу серію віршових і прозових гумористичних творів різної форми і жанру. Три твори мають лише наголовки жартівливі, а саме: «Панські жарти», «Борислав сміється» і «Отець-гуморист», поза тим се письма поважні і далекі від гумору. Цікаво відмітити деяку паралелю між «Панськими жартами» і «Дубровським» Пушкіна. Тут пан на жарт каже пустити комісара-німця між розжертих псів, щоби його покусали і роздерли, там магнат Проскуров втручує учителя франц[узької] мови до темної кімнати з голодним медведем також на жарт. Борислав сміється тричі. Раз, як капіталісти забирають робітникам касу, вдруге, як робітники страйкують, в третє, як горять нафтові закопи – але читач не поділяє того сміху та й сам автор не мав на думці його викликати. В новелі «Отець-гуморист» автор п'ятнує нікчемних педагогів старого типу, що не вміли жартувати, але злобно мучили підчинених.

Більше гумору знаходимо в серії оповідань з життя людей праці «В поті чола» (1890 р.), де особливим глумом перейняті

новелі «Довбанюк», «Історія моєї січкарні» і «Два приятелі». Незрівняні зразки політичної сатири знаходимо в оповіданнях «Історія кожуха» (зафактованого за податки в перелюченім виді), «Свинська конституція» як протиставлене бракові людяності супроти людей-дилетантів, «Як русин товкся по тім світі», «Хома з серцем і Хома без серця», «Чума». З дев'ятдесятих років походять гумористичні віршові казки «Лис Микита», «Пригоди Дон Кіхота», «Абу Касимові капці» й старший дещо «Коваль Бассім». Крім того вийшли прозою оригінальні й перероблені байки для дітей «Коли ще звірі говорили» – також пройняті гумором. Найвизначніший з тих творів, безперечно, «Лис Микита», де гумор прибирає різні види: насмішливих епітетів, відвернення речень (закляття Мавпи), кпин-глуму, іронії, сарказму, політичної сатири. До типу громадської сатири належить «Мандрівка Русина з бідою» щось як Некрасова «Кому на Руси жить хорошо?».

З драматичних творів І. Франка комічним елементом проникнуті «Рябина» (1892) – про заслуги для народу нового покоління читальняних діячів; «Учитель» – про боротьбу ідейного вчителя з темним селом у горах; і «Майстер Чирняк» (1896) – про боротьбу ремесла з фабричним промислом.

І в инших творах І. Франка, як «Без праці», розсипані перли невідлучного гумору. У полемічних творах «Як я став казенним радикалом», «Замість ювілейної сильветки» (Павликові), «До польсько-українського порозуміння» І. Франко не цурається сатири й іронії як могутнього засобу пропаганди й сильного оружжя в боротьбі з зарозумілістю пануючих, заскорузлістю і тупістю москвофілів, нетерпимістю своїх же земляків.

ГУМОР В ЖИТТІ ІВАНА ФРАНКА[146]

Уже в дитячі роки довкола малого Івана, як вітер по полі, гуляв гумор. Він мусив пройти весь репертуар хлоп'ячих ігор і глузувань, наслухатися жартів, вигадок та анекдотів, на-

бираючись хитрості та бистроумності. Особливо важні були так звані «мудрування» – висміювання товаришів за ім'я, походження, особливі прикмети чи вади. Відомо також, що на квартирі по вулиці Кляйнівській (тепер вул. Каменярів) Іван Франко читав своїм товаришам свою комедію «Жаби», з якої присутні сміялися до упаду. Тієї комедії сьогодні немає, але, певно, був у ній неабиякий гумор.

В 70-х роках Іван Франко писав чимало гуморесок, переважно віршами, для львівського журналу «Зеркало» і «Нове зеркало». Деколи підписувався псевдонімом «Вичоса». Проектував теж карикатури і комічні підтексти.

В 80-х роках Франко пірнув у гарячу громадську працю: бував у робітничих гуртках, промовляв на зборах, під час виборів їздив по провінції.

Скільки було тих виборчих зборів і сходин, того точно не знаємо. Одне знаємо певно: почувши на вічу в Збаражі (містечку на західній Україні) оповідання, одного селянина про свиню, що мала більшу протекцію у посіпаків, ніж людина, І. Франко написав гумореску німецькою мовою «Дас Рехт дес Швайнес» і вона була друкована в віденському тижневику «Ді Цайт». Пізніше ця сама гумореска була І. Франком перероблена на сатиру під зміненим, політично небезпечним заголовком «Свинська конституція». Кажуть, що цю річ австрійська цензура ніяк не хотіла пропустити в друк, аж депутат до парламенту відчитав її на засіданні, запитуючи міністра справедливості: на якій підставі не дозволяє він друкувати це оповідання з життя.

Дома, в родинному гуртку, Іван Франко любив оповідати смішні історії, які траплялися чи в громадському житті, чи в Товаристві імені Шевченка, де бував щоденно, чи в гостині, де бував рідко. Залежно від настрою, був він веселий і жартівливий. Тоді з приємністю слухав цікавіші моменти із нашого шкільного життя. Порадувало його моє оповідання про шкільного товариша Гошку і кумедну історію з Верхратським, учи-

телем біології, що вчив ще колись в Дрогобичі, між іншими учнями, також й Івана Франка. Щиро сміявся теж Іван Франко із напису на шкільному зошиті, мого брата: Андрія: «В ім'я чорта» – замість трафаретного: «В ім'я Бога».

Однак найбільш охоче розповідав він анекдоти і дотепи з німецьких гумористичних журналів «Флігенде Блеттер» і «Сімпліціссімус», дуже вдоволений, коли ми щиро сміялися.

Гумор не покидав Івана Франка до кінця життя.

В літературній творчості гумор у Франка притаманний в більшій мірі творам малих форм, хоч не можна сказати, що він менше важливий і менше зв'язаний з життям письменника.

В «Причинках до автобіографії» (1912 р.) Франко виразно признається, що його дитинство, на загал, було веселе. І в молодості насміявся немало, особливо тоді, коли записував народні приповідки, як же оригінальні і дотепні. Наведемо бодай кілька з циклу антитез:

Кому біда, а людям сміх. Горівка не дівка, а голову зверне. Обіцяв Бог дати, та казав заждати. Дрібні вийшли, а міняти нема що. Якби баба мала вуса, то була би дідом. Гучне весілля, де в кулаки трублять – то значить б'ються.

Приповідки, як і інші види фольклору, народне добро, Франко дбайливо записував, упорядковував їх за алфавітом, чого нема у інших збирачів, і що найважливіше – пояснював їх науково, подаючи заразом місце запису, прізвище оповідача та ще й додаючи паралелі з інших мов. Трудно припустити, щоб тон і стиль приповідок не мали впливу на творчість Івана Франка.

Франко знав і з літератури, і з життя, що від серйозного до смішного лиш один крок. Отож цим засобом користувався, висміюючи надуту повагу Площанського і Наумовича, двох стовпів галицького москвофільства. «Дума про Меледикта Плосколоба» відноситься до «З'їзду лицарів – буйтурів без лика» (1870 р.). Засоби гумору дуже різноманітні: тут і пере-

кручені прізвища, легко змінені назви міст, виразні заголовки, безтямні погрози, що звучать смішно з огляду на повну свою неспроможність. Кумедне перебільшення, дивовижні скарги, несерйозна мета зборів ідуть у парі із смішними пропозиціями. Сміховинна є рада Наумовича, як усунути всякі народні лиха і нещастя: видати «Требник» малого формату в оправі червоній і синій і мотиви:

То з того і для нас будуть зиски
І наші вороги постулюють писки,
Бо скоро в «Требнику» хлоп затопиться,
То вже ніяка наука його не вхопиться!

Надзвичайно дотепна є оборона, яка по суті переходить у важке обвинувачення Наумовича в тому, що

Видавані ним книжки є мов джерело живої калюжі,
Хто раз із них нап'ється досита,
Тому голова на весь вік мов довбнею забита!

Кінчається гумореска не смішно. Автор признається, що і збори і промови, суперечки, пропозиції і побиття слуг – усе це був лиш сон.

В тих роках І. Франко виставляв на сміх також перебільшено серйозних діячів народовців, мабуть, і скоріше всього, як фальшивих народолюбців. Комедія «Жаби» не збереглася, але враження на слухачів при самім читанні за словами самого автора, було надзвичайне: «Християни сміялися до розпуки». Очевидно, комедія була написана під гумореску, про що свідчить хоч би присутність на нараді націоналістів – Маледикта Плосколоба.

Один цикл віршів у збірці «З вершин і низин» Франко затитулував оригінально «Оси». В цьому програмному вірші (вперше в 1898 р.) Франко говорить, що його оси жалитимуть хапуг, експлуататорів та реакціонерів.

Яскраво гумористичний вірш «Трагедія артистки». Заголовок ніби серйозний, але із місту виходить протилежне –

не трагедія, а комедія, хоч не сатира на нездарних артисток. В чому ж гумор, з чого треба сміятись, якими засобами сміху користувався автор? Засіб простий: повторення – завжди те саме грає артистка, одну мелодію, один співає мотив: «Бодай ся когут знудив!». Грає без утоми, грає до нудоти, грає так, що видержати годі, грає ще й по смерті, вкінці читача розбирає сміх.

Оповідання «Свинська конституція» показує, яким способом можна гумореску, розказану селянином Грицуняком на вічі в Збаражі в 1896 р., замінити в злобну сатиру на австрійські порядки: шляхом зміни заголовка, що первісно звучав «Право свині», і кількома штрихами в розповіді, що приглушують гумор, а підкреслюють безправну жорстокість слуг буржуазії в поведінці з трудящими.

Між перекладами І. Франка є кілька напівгумористичннх творів і дві поеми: «Німеччина» Генріха Гейне і «Хрещення Русі» Кароля Гавлічка-Боровського.

ІВАН ФРАНКО ПРО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО[147]

Видатний класик української літератури, революціонер-демократ Іван Франко, як і інші українські прогресивні письменники, неодноразово звертався у своїй творчості до висвітлення подій визвольної війни 1648–54 рр. і змалювання величного образу Богдана Хмельницького.

Видатна постать гетьмана Богдана Хмельницького привертала до себе увагу Франка як історика, критика, поета, драматурга. Іван Франко глибоко вивчав літературу про визвольну війну 1648–1654 рр. та її керівника –великого гетьмана. Він досліджував з пристрастю вченого прозові і віршовані відгуки сучасників Хмельницького, свідчення про козацькі повстання і війну України з Польщею.

З великої кількості матеріалів про Хмельницького Франкові треба було добути зерно правди, бо ті ж самі події по різному описували українські і польські письменники і вчені,

«нейтральні» свідки, як венеціанець Віміна, татарські очевидці, турецькі історики, західноєвропейські белетристи. Багато невірного, неточного, вигаданого і навіть прямих фальсифікацій було у цих матеріалах.

Франко, старанно вивчаючи ці різноманітні джерела, зумів з позицій революціонера-демократа в основному вірно оцінити величну постать і історичну діяльність Богдана Хмельницького.

Спершу Франко згадує Хмельницького в статті про поему Шевченка «Гайдамаки»* у зв'язку з гайдамаччиною:

«Сам рух гайдамацький тлів трохи не від часів Хмельницького, зміцнився і ріс поровень із зростом бідності люду українського і вибухнув вкінці великим пожаром Коліївщини».

Як видно з вищенаведеного уривка, Франко розумів, що селянська боротьба проти поміщиків була основною силою визвольної війни українського народу під проводом Хмельницького.

З обуренням виступив Франко проти наклепів буржуазного націоналіста Куліша на Хмельницького, засудивши їх як реакційні.

В збірці «Хуторна поезія» Куліш безсоромно оббріхував величну постать Хмельницького, всіляко перекручував справжній прогресивний характер його невтомної боротьби проти польської шляхти, за возз'єднання України з Росією.

Франко в статті «"Хуторна поезія" П. А. Куліша» в залізною логікою спростовує наклепницькі звинувачення Куліша, переконливо показуючи, що Хмельницький – великий патріот України, виразник інтересів народних мас, що прагнули до союзу з Росією.

Франко правильно оцінює погляди Куліша на Хмельницького, як антиісторичні, тенденційні.

Позитивну характеристику Хмельницькому Франко дає в поемі «На Святоюрській горі» (1900 р.). Він називає геть-

* «Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка», «Світ», Львів, 1881. стор. 160. – [*Т. Франко*].

мана козацьким батьком, глибоко розкриває його визначний хист дипломата. Яскраво передана І. Франком в поемі промова Хмельницького до польських послів, в якій він іронічно порівнює плач короля з фальшивим плачем єзуїтів, глузує з безсилості «володаря», якому магнати в сеймі навіть не дали скінчити свій виступ. Гнилизну Речі Посполитої гетьман називає струпом, який козаки трохи зсікли, висміює продажну політику польських магнатів. Франко показує, як Хмельницький розкриває дводушницьку політику польської шляхти, яка, ведучи переговори з козаками, одночасно домовляється з татарами, щоб ті зрадили козаків.

З промови-монолога Хмельницького в поемі «На Святоюрській горі» перед нами постає образ гетьмана як великого державного мужа, блискучого дипломата, патріота своєї батьківщини.

Образ Богдана Хмельницького хвилював творчу уяву Франка. З листування письменника дізнаємося, що він мав намір створити широку епопею про визвольну війну 1648–1654 рр., написати драматичну трилогію про Хмельницького. В листі до Драгоманова від 14 січня 1893 р. Франко викладає план трилогії:

«Одержавши премію за драму з народного життя, я почув охоту після докторату взятися за одну драматичну роботу, на котру у мене здавна велика охота, та хочу отсе порадитися з Вами. Що би Ви сказали на мій план написати драматичну трилогію про Хмельницького? Оскілько я думав про цю справу, виходило б ось що:

Перша драма: ЖОВТІ ВОДИ. Показати стан суспільності на Україні в 1648 р., показати, як шляхта сильна, певна свого панування, бутна, міщанство заняте наживою і спорами релігійними – і ніхто не думає про можливість катастрофи; показати ґрунт, підготування і вибух тої катастрофи, котра змітає з лиця землі і шляхту...

Друга драма: БЕРЕСТЕЧКО. В рамах образу тої битви, що була важким кризисом в історії козацтва, показати стан і вза-

ємодійство тих сил суспільних, що були тоді на Україні. Про сю драму я ще найменше думав.

Драма третя: СМЕРТЬ БОГДАНА. Тут інтересний аналіз моментів політичних і психологічних.

Яко четверте огниво до сеї трилогії я думав би з часом долучити драму ІВАН БОГУН, де показано би кінець того чоловіка, що весь вік був непримиримим ворогом польської шляхти, а під кінець життя спробував увійти з нею в компроміс на те тільки, щоб швидко переконатися, що зробив велику помилку, і щоб, поправляючи ту помилку, наложити головою.

Чую дуже добре, яка се величезна задача і кілько трудності тут спеціально для драматурга, щоб зробити справді драму, т. є. одно ціле, органічне дійство, а не ряд сцен, заповнених політичними тирадами. Та з другого боку чую, що драма така мала б деякий сучасний інтерес і що річ, підхоплена з відповідного боку, дати може доброму драматичному писателеві широке поле до показання своєї сили. Чи я можу бути таким писателем? Не знаю, але все таки in magnis tentasse sat est*. Здоровлю Вас щиро. Ваш Іван Франко».

Франко не випадково задумав написати драматичну трилогію про Хмельницького. У творах своїх попередників він бачив численні помилки фактичного, методологічного і політичного характеру. В своїй трилогії він хотів сказати нове слово про важливі історичні події в житті українського народу.

Письменник бажав підкреслити вирішальну роль народних мас у визвольній війні, дати яскраву, повну барв і життя картину одного з найважливіших періодів в історії України.

Необхідно було добре знати джерела та історичні пам'ятки, відчувати дух епохи, щоб, як писав Франко, певну ідею втілити в живих типових образах, змалювати «своїх героїв власне як людей, а не як манекенів в історичних костюмах».

Художньому таланту Франка така робота була цілком по силі, та, на жаль, задуму свого він не виконав.

---

* У великих справах хочеться спробувати (сил). (*Лат.*). – [*Т. Франко*].

В архіві Івана Франка зберігається уривок драматичного твору, можливо з незакінченої частини драматичної трилогії «Богдан Хмельницький».

Наводимо його:

«*Особи*: Князь Ярема Вишневецький, 30 літ, ще парубок.

Пан Микола Казановський, багатий український шляхтич, дідич з містечка Нестервару*, вдівець, літ 60.

Марина, його дочка, красавиця, літ 24.

Максим, слуга Казановського, вродливий парубок, літ 28.

Сцена: покій в Нестерварському замку. Ніч. Постелене ліжко. На столі дві свічки в срібних ліхтарях. Пан Казановський з свічкою в руці випроваджує князя Ярему до покою.

ПАН КАЗАНОВСЬКИЙ. Сюди! Сюди! Прошу за мною! Вже ж, дорогий князю, не погордуй моєю вбогою хатиною, коли був такий ласкав, що згодився перебути у мене ніч.

ЯРЕМА. Але ж, пане маршалку! Яка тут ласка з мойого боку? Я без міри вдячний вам за гостину,

ПАН КАЗАНОВСЬКИЙ (ставить свічку на столі, оглядає постіль. Потім сідає на м'якій отомані і ласкаво садить обік себекнязя).

От так! Щоб тобі спокійно ночувалось! Ні, дорогий князю! Ти ж у нас на всю Україну, на всю Польщу видне світило, як Сіріус між зорями, як найкращий діамант у нашій польській короні. Дарма, що ти молодий, а вже встиг славою свойого імені заповнити не тільки широкі границі сеї нашої вітчизни, а й ще ширші границі чужих далеких країн. Аж до нас лунає відтам слава про твої наукові студії, про твою горду, незалежну, правдиво шляхетську поведінку, про твою лицарську сміліcть. А повернувши до краю, ставши там далеко за Дніпром на висуненій проти варварства позиції, чи ж не зяснів ти (відразу незрівняним блиском слави, громадячи на своє молоде чоло аж три вінці: гарячого приятеля хвали Божої і католицької церкви, захисту наших границь проти татар і пострaху на непокірне хлопство! О любий князю! Як щирий друг твойого покійного батька я люблю тебе як свойого власного сина – ні, сто раз більше, як гордощі і надію нашої вітчизни, і бажаю тобі рости силою, рости успіхами, рости славою і багатством і могутністю, бажаю тобі дорости до найвищого вершка того простору, який дає для таких геройських натур, як твоя, наша польська вітчизна і шляхетський клейнот, ім'я предків і велика, добре заслужена фортуна (Стискає його).

---

* Так колись називалося містечко Тульчин на Поділлі. – [*Т. Франко*].

КНЯЗЬ ЯРЕМА. Завстиджуєш мене, любий пане маршалку, і своєю щедрою та багатою гостиною, і своєю щирістю, і своїми похвалами, без міри вищими понад мою скромну вартість і ще скромнішу заслугу».

З уривка видно, що п'єса мала змалювати події визвольної війни 1648–1654 рр. Можливо, що саме на цей уривок натякає Іван Франко в листі до А. Кримського від 26/VIII. 1898 р.: «У мене є розпочата історична драма з часів Хмельницького, та чи і коли я скінчу її – святий знає».

Мабуть, авторові пролог пізніше не сподобався і він залишив його незакінченим. Продовження його чи слідів про нього в архіві Івана Франка не знаходимо.

Очевидно, перевантажений поточними справами, в силу важких обставин життя і кволого здоров'я, Франко не зміг здійснити свого задуму. Він, як і багато інших (хоч би повість «Андрусь Басараб»), залишився не реалізований.

Та дослідження подій визвольної війни 1648–1654 рр. Франко не покидав. З цих питань він видав дві спеціальні праці – «Хмельниччина 1648–49 років в сучасних віршах» і «Хмельниччина» (думи, пісні та вірші) – XXXIII розділ «Студії над українськими народними піснями».

В першій роботі І. Франко подає переважно польські і латинські вірші, авторами яких були шляхтичі, сучасники подій. Поетична вартість віршів незначна, про це говорить Франко:

«Певна річ, поетичної вартості вся ота література має дуже мало, та зате для характеристики часу і настроїв суспільності се матеріал багатий і дуже цікавий».

В роботі «Хмельниччина 1648–49 років в сучасних віршах» Франко показує, що в цих віршах сучасників правдиво розкривається непомірний гніт трудящих, сваволя і беззаконня, що панували в тогочасній Польщі. Ці свідчення розбивають брехливі твердження польських буржуазних істориків, ніби Польща діждалася повстання завдяки своїй великодушності у ставленні до козаків.

Франко в своїй роботі доводить, що визвольна війна українського народу проти пансько-шляхетської Польщі була

в першу чергу відповіддю на нечувані соціальні утиски, що боротьба проти шляхти була в своїй основі соціальною боротьбою.

Але з другого боку, відзначає Франко, це була боротьба проти жорстокого національного й релігійного гноблення, боротьба за утвердження української державності. Саме цю сторону грубо фальсифікували польські буржуазні історики.

«Ми привикли, – пише Франко, – від польських істориків слухати запевнень, що Хмельниччина була виключно соціальним бунтом, повстанням хлопів проти панів... Усякі національні і релігійні мотиви – мовляв – не мали в тім темнім руху ніякої ваги, були прикріплені до нього пізніше православними духовними, сліпими кобзарями та нетямущими українськими публіцистами і істориками-патріотами».

Письменник підкреслює, що вірші польських сучасників дають для характеристики цих подій багатші і правдивіші відомості, ніж писання польських буржуазних історіографів.

В тому ж томі Записок, присвяченім 250-річчю виступу Богдана Хмельницького, Іван Франко вмістив коротеньку статтю «Хмельницький – непризнаний польський патріот»*, в якій розглядає п'ятиактну віршовану трагедію польського письменника Тимона Заборовського (помер в 1828 р.) «Богдан Хмельницький», що залишилась ненадрукованою.

Франко оцінює Заборовського як представника польської дрібномаетвової шляхти, що мала на меті знищити всевладдя польських магнатів і відновити союз Польщі з Україною. За здогадом Франка, Заборовський належав до одного з конспіративних товариств, що брали участь в повстанні 1820 р. і мали на меті відбудувати Польщу на нових засадах. Саме тому, на думку Франка, Заборовський в трагедії «Богдан Хмельницький» зображує українського гетьмана не як ворога Польщі, а як борця проти можновладства і засилля польських магна-

* Записки Наук. Т-ва Шевченка, Львів, 1898, т. XXIII–XXIV, стор. 9–17. – [*Т. Франко*].

тів. Франко підкреслює прогресивну в своїй основі тенденцію п'єси, вказуючи водночас на низьку її художню вартість.

«...Супроти нинішніх понять композиція драми наївна, дитиняча, а ціла п'єса цікава хіба незвичайним зрозумінням характеру Богданового і запалом до свободи, в котрім можемо бачити відгомін ідей великої французької революції і Шіллерових тираножерних драм».

Велике наукове значення має робота І. Франка «Студії над українськими народними піснями». Франко був високої думки про народну пісенну творчість, як про високохудожнє відображення народного життя і боротьби.

Провівши величезну дослідницьку роботу над піснями і думами про визвольну війну українського народу і про Богдана Хмельницького, Іван Франко в «Студіях» піддав також критичному розглядові ряд історичних документів, спогадів і свідчень сучасників про події, відображені в фольклорі. Про це Франко пише: «Кладучи в основу своїх студій попереду всього українські пісні, думи та вірші, я користувався для провірення їх історичної та літературної вартості також історичними джерелами, писаними та друкованими на різних мовах, і працями новочасних істориків».

Франко показує, що український народ в своїх думах по-своєму відгукувався на історичні події. В одній з найстаріших народних дум про визвольну війну і Хмельницького мова йде про королівські універсали, ніби дуже корисні козакам. Їх приховав від народу Барабаш, а Хмельницький хитрощами викрав їх у Барабаша, щоб дати народові. За це хотів Барабаш схопити Хмельницького живцем і віддати на розправу панам. Хмельницький розправився з Барабашем як із зрадником, «гаразд добре й учинив»:

Куму своєму Барабашеві, гетьману молодому
З пліч головку, як галку зняв.

Славні перемоги козаків над польським військом знайшли в народній пісні дещо гумористичне забарвлення: Хмель-

ницький порівнюється з хмелем, ляхи, як утікали, погубили шуби.

В іншій пісні народ насміхається з поразки заклятого ворога українського народу Ст. Потоцького:

Чи не ти, Степанку сараче*,
Брав у козаків гарячі?

У досить безладній компіляції частин думи про Корсунську битву збереглося зерно правди, а саме, що Хмельницький, наступаючи на польський табір під Корсунем, наказав розбити польську силу на три частини. Цікаво, що в думі відчувається пізніше нашарування – війна з Польщею вже затерлася в пам'яті народу, кривди не відчувається так гостро, війна не здавалася такою лютою. В думі Хмельницький – отаман батько Чигиринський – каже друзям-молодцям:

Добре знайте, барзо гадайте
Із ляхами пиво варити затирайте!

Франко оцінював українські історичні пісні і думи як безсмертний пам'ятник героїчній боротьбі народу за своє визволення з-під гніту національного і соціального.

Великий Каменяр високо цінив благородну діяльність Богдана Хмельницького, який здійснив одвічну мрію українського народу про возз'єднання України з Росією.

У об'єднанні двох великих братніх народів Іван Франко справедливо вбачав запоруку історичного поступу України по шляху прогресу.

Продовжуючи благородні традиції класиків української літератури, зокрема традиції Івана Франка, письменники Радянської України славлять Богдана Хмельницького, оспівують одвічну дружбу двох великих слов'янських народів – російського і українського, показують благотворні наслідки цієї непорушної дружби.

---

* Сарака (*молд.*) – бідолаха (глумливо). – [*Т. Франко*].

ТИТАН ПРАЦІ[148]

У кожного, хто зустрічався з Іваном Франком, на все життя залишилась тепла згадка про нього. Особливо вражала енергія письменника, його наполегливість і дисципліна в праці.

Змалку мій батько привчився до роботи, до порядку. Ця його риса проявилась ще дома, а найбільше, коли пішов він у «чужі люди».

Дитиною Франко годинами просиджував у батьківській кузні і приглядався до ковальської праці. Був він слухняним, чемним хлопчиком, але більше, ніж інші діти, докучав дорослим різними запитаннями.

Велику охоту і хист мав Івась (так звали Івана Яковича в дитинстві) до науки. Закінчивши сільську школу, він всіма силами рвався в місто, щоб вчитись далі. Навіть не дочекався, поки швець пошив чоботи – босий подався до Дрогобича, де записався в школу.

Франка був дуже точною, старанною людиною. Коли вже щось обіцяв, то виконував сумлінно і вчасно. Працював він багато і плідно, не любив витрачати час на пусті балачки. Якщо брався за якусь роботу, то поринав у неї з головою. Бувало ми діти, прибіжимо до батька з якоюсь скаргою, коли він зайнятий, і так ні з чим і підемо. Нічим не можна було відвернути його увагу від роботи. У вільний час же він був ласкавим порадником, привітним господарем.

Дуже помітна прикмета у вдачі мого батька була швидкість. Він швидко вирішував будь-яку справу, швидко писав. Ця швидкість поєднувалася у нього з високою якістю, бо до слова він ставився надзвичайно вимогливо.

Трудився Іван Франко до останніх днів свого життя. А воно в нього було недовге, до того ж чимало років він просидів у тюрмах. І все-таки Франкова літературна спадщина – величезна. Завдяки своїй невтомній працьовитості він залишив людству кілька тисяч творів.

КОБЗАР І КАМЕНЯР[149]

Не тільки творчість Івана Франка, але і все життя його пов'язане з Шевченком. Ще будучи учнем нижчого класу гімназії, Франко «потерпів» за Шевченка – в нього в школі відібрали примірник «Кобзаря», суворо виказавши за те. Цісарсько-королівська Австрія дуже не любила книг, писаних в Росії, підозріваючи в них пропаганду, спрямовану на послаблення монархії.

В гімназії Франко вивчає «Кобзаря» всього на пам'ять, замислюється, чому вогнисті вірші наддніпрянського поета були заборонені в Галичині, хоч він ні словом ніде не виступав проти Австрії.

Пізніше Іван Франко за допомогою Шевченка хотів, так би мовити, дістатися до найвищої австрійської школи – університету. Для докторської дисертації він намітив собі тему «Політичні поезії Тараса Шевченка», зокрема «Сон». Таку тему реакційний професор Огоновський відкинув і примусив студента-радикала обробляти релігійну тему, та все-таки свою пробну лекцію виголосив на тему Шевченкової «Наймички».

З 1897 року і до кінця свого життя Франко працював у Науковім товаристві імені Шевченка у Львові.

Франко береться за систематичне дослідження творчості Шевченка. Розглядає форму його поезій у нерозривнім зв'язку з їхнім змістом, досліджує пісенну будову, незвичайний чар слова, глибину змісту.

Метою дальших дослідів Франка є історичне і суспільне тло серед якого формувався і виростав талант Шевченка.

Не всім тогочасним читачам подобалися твори поета-революціонера. Темне царство гніту мало численних прихильників, які, де тільки могли, принижували українського поета, цензура псувала текст, не пускала гострих поезій до друку. Знайшлися й між земляками людці, не раді Шевченковій музі. Франкові не раз доводилося брати Шевченка в оборону, бо-

ротися проти фальші і перекручень, добиватися критичних видань «Кобзаря», перекладу його на інші мови. Паралельно з цим Франко виступає часом із вступним словом на вечірках у честь Шевченка. Але це високе і відповідальне завдання впорядники концертів рідко доручали Франкові з огляду на його соціалістичні переконання, конче несимпатичні поліції.

Франко не раз стверджував, що ідейністю і революційним пафосом Шевченко стояв значно вище своїх попередників і сучасників. Він не тільки щиро народний співець, але геніальний поет світового масштабу.

Др. Євген Грицак. Під червоною владою. І. Шкільна справа на Радянській Україні. Перемишль, 1923. Ст. 70, 8°

[*Рецензія*][150]

В першім розділі подає автор огляд розвитку українського шкільництва від революції 1917 р. до половини 1920 року, переважно на підставі автопсії, не цитуючи офіціальних джерел. З часів української влади повчаючі такі факти: 1) Підчас революції школи повстають спонтанічно без детайлічних приготувань і нераз мають більшу здатність до життя, як старі школи. 2) Брак учителів і підручників не є перешкодою для відкривання нових шкіл. 3) За гетьмана культурно-освітнє життя найбуйніше.

Дуже вдатно характеризує автор більшовицькі реформи на полі українського шкільництва. Самих їх називає всесвітніми фразерами, безсоромними брехунами і грабіжниками, а їх реформи признає зайвими, а навіть шкідливими (ст. 10). Сіру масу вони лише на словах підтримують, а на ділі більш похвалюють та поневіряють, ніж найгірша буржуазна влада. І годі без обурення спитати про всі ті численні злочини, що їх допускаються більшовицькі комісари супроти українських шкіл. За Денікінців українські школи залишились зовсім приватними і щасливо перебули матеріальну скруту (17). Щойно за другим поворотом на Україну більшовики зруйнували до нащадку стару школу, але не здвигнули нової, в результаті чого вийшла з того карикатура школи. Правдиво описане невимовне бідування учителів, що з розпуки беруться до всяких заробітків.

Світлим явищем є українські гімназії по селах. Наслідком руїни міст виходить із них багато інтелігенції на села і там

у першій мірі знаходять приміщення по школах. Докладно описана лише одна гімназія в с. Могильній, Гайсинського повіту на Поділлі. Там на становищі директора пробув автор коло трьох років. Описує поміщення школи, склад учителів та учеників, процедуру пайків, усякі перешкоди, дальше подає хроніку гімназії за перший шкільний рік і розглядає внутрішнє життя школи.

З висновків найважніший кінцевий: «І як великим здобутком останньої революції є захоплення нашими селянами поміщицької землі, так не менш важним здобутком є теж виборення собі рідної школи від найнижчої до найвищої. А народ, що має свою землю та свою школу, не пропаде, а буде й мусить жити і то краще, як тепер» (ст. 57).

В додатках й матеріалах подає автор свої уваги щодо поділу годин у гімназії в Могильній, дальше схему студій у радянських школах. Цікаве порівняння: в «буржуазній» школі кінчить студент нормально всі науки в 22 або 23 році життя, а в «пролєтарській» школі аж у 26 році. Розглядаючи справу підручників, пояснює автор, що галицькі шкільні книжки майже непридатні для Великої України не лише із-за мови, але також із-за неметодичності. Се слід тямити нашим педагогам, що складають книжки. На кінці своєї розвідки поміщує автор скорочені назви різних шкільних установ на Україні і загально вживані там шкільні й школярські слова, на жаль, досі ще переважно російські, що вдержуються не так за браком рідних слів, як радше силою інерції.

Загалом книжечка написана цікаво, гарною мовою, стилем плавким і принадним. Бажано би більш повноти, більше статистичних даних, але й за сей труд належиться авторові подяка, що виказав, у чім лежить джерело невдачі більшовицьких шкільних «реформ». Може хоч ся книжка вилічить з ілюзій наших романтиків «єдиної трудової школи». Лише через школу приходять люди до розуму, а більшовики ясно показали, що треба робити, аби всім зогидити комуну. Книжку можна

гаряче поручити всім, що мають діло зі школою і тим, що самі не переживали всяких страхіть на Великій Україні та взагалі всім, кому не чужа справа відродження української школи й народу.

Стенограм процесу. Три частини збродня в Кукізове (Злочин в Кукізові), Львів, 1889, ст. 378[151]

Книжечка явно обчислена на сенсацію, а ніякої сенсації не було. На Кузіківських подіях Іван Франко опер свою повість «Основи суспільності», що залишилася незакінченою. Подаємо короткий зміст брошури, з якого ясно стане наскільки Іван Франко відбіг від дійсності, щоб надати художньому творові соціальне і національне загострення.

Карна справа велася в львівському суді проти Олександра і Марії Стшелецької о злочин наміреного убийства. Склад трибуналу був: керівник – радник Сімович, голосуючі – Дунаєвич і Богдани, заступник – ад'юнкт Стебельський, протоколянти – авскультант Левандовський і практикант Береш. Публічний обвинувач – прокурор Гіртлер. Оборонці М. Стшелецької – д-р Роїнський і д-р. Горецький. О. Стшелєцького – д-р. Дулемба і Домбровський. Заступник зацікавленої приватної сторони д-р. Макс. Судові лікарі: проф. д-р. Фрейгель, д-р Гостинський, д-р. Лукас і д-р. Баронч. Було теж 12 суддів присяглих і два заступники.

М. Стшелецька – вдова, обряду римо-католицького, вдова років 67, син Олександр, років 29, нежонатий, власник Кукізова і ще трьох сіл: Болшова, Цаперова і Руданець. В процесі показалося, що величезний маєток був сильно задовжений, господарство крайньо запущене, молодий дідич легкодушний і марнотратний. Стшелецьким прокурор закидав, що намагалися вбити місцевого ксьондза Яна Тхужницького, років 85, рел[ігії] римо-католицької, відомого скупаря і страшенного багача, щоб заволодіти його грішми, дуже їм потрібними.

Ксьондз добровільно не хотів давати грошей марнотратникам і навіть не платив нічого за квартиру і харч Стшелецькій, у якої проживав в офіцинах. Злодії не раз намагалися обікрасти самотнього і дещо вже немічного ксьондза. В ночі з 29 на 30 липня року 1888-го невисліджені злочинці напали коло 3-ої години на ксьондза, душили його за горло, били молотком по голові і грудях і втекли. Рано завважено, що ксьондз сильно покровавлений лежить коло ліжка на підлозі. Коли Тхужніцький прийшов до себе, сказав, що впав з ліжка і покалічився. За злочин нікого не підозрював. Все-таки з поліції вислано агента, елегантного і парфумованого панича, крайнього нездару, що робив дурацькі досліди, списував сплетні і побрехеньки і причинився до того, що підозріння за замах упало на Стшелецьких, їх арештовано і, поки тривав процес, сиділи в тюрмі. Тимчасом ксьондз виздоровів, в дальших днях розправи особисто ставився до суду, зізнавав нужденно і баламутно, був приміщений для лікування в одному з львівських приютів. Гроші його майже всі знайшлися, знайшовся теж далекий кревний, якому записав маєток.

А процес тягнувся, підношено всякі деталі: як те, що пес, який беріг ксьондза раптом пропав, що один із свідків бачив убійників і чув як змовлялися, що Олеся Стшелецького якась баба бачила в ночі, що невідомий тип лежав у ночі на лавочці, що садівник Яйко завжди був непевний тип, а налоговий злодій Мостюк відгрожувався ксьондзові, що знайдено ксьондзові речі, по різних місцях розкидані, і без грошей. Як свідки виступали поляки, євреї і українці і ті останні презентувалися найгірше. Знавці лікарі ствердили, що пані Стшелецька маючи ісхіяс, ледво йдучи, не могла нападати на сплячого ксьондза, і має так слабі руки, що не могла бити дідугана.

Знаменита оборона оскаржених виказала їх алібі, один по одному збила всі аргументи прокурора, показала невинність обжалованих, натякнула, що злочинником міг бути найскорше Гнот, місцевий злодій, не раз караний, напівідіот.

Коли державний прокурор д-р Гіртлер зрікся репліки, себто кінцевого слова, керівник процесу радник Сімович сказав резюме, по чім лава присяглих пішла на нараду. За неповну годину присяглі повернули і голова д-р Домашевський відчитав *вердикт*.

Присяглі майже одноголосно заперечили всі VI питань головних і умовних що до вини обжалуваних і дали їм увільняючий *вирок*.

Гроші Тхужніцького рішено скласти в депозит із-за його непевного умового стану.

Олександр і Марія Стшелецькі зараз же були випущені на волю.

Про повість Івана Франка «Основи суспільності» дисертацію написала Катерина Кутковець[152], аспірантка кафедри української літератури у Львівськім університеті.

Київ, 15 травня 1954.

Юзеф Рогош. Грабарже, повесьць вспулчесна, в II томах, сторінок 562, Городок, 1895 (Йосип Рогош, Гробарі, сучасна повість)[153]

Висказано здогад, що згадана повість оперта на дійсних випадках, а саме на сумних подіях в селі Кукізові коло Львова, що мали місце в р. 1889 і відбилися в голоснім процесі, виданім пізніше друком. Ці події в Кукізові начебто послужили також субстратом для повісті І. Франка «Основи суспільності» (1894–1895).

Спочатку випадає сказати дещо про Рогоша, автора повісті.

Рогош Осип народився 1844 р. в Балигороді, гірськім містечку Галичини, помер 1896 в Марієнбаді. Середні школи кінчив у Львові і Станіславі, два роки університету відбув у Болонії, потім був польським журналістом, редактором, кореспондентом, заложив «Бібліотеку повістей і романів», перекладав дещо з чужих мов на польську. Його літературний псевдонім був АЙО.

Видав кілька своїх збірок поезій, сатир, оповідань, між ними «В пеклі галицькім», 1885 – про Борислав. Крім повісті «Гробарі» написав іще 20 інших повістей.

Зачав повне видання творів Ігнація Крашевського.

Ідеологічні підстави творчості Рогоша видні вже в його збірці «В галицькім пеклі»: він передусім католик і польський націоналіст, притім декларує лояльність австрійському монархові. Провідною верствою суспільства він уважає шляхту, що йде з народом і підносить вигадані моменти і ознаки єднання шляхти з народом, все одно з польським чи українським. Дуже любі його серцю перевертні з українців і вихрести з євреїв. Уважає в цьому доказ живучості польської нації і експансивності польської державної ідеї.

Ці настанови автора відбилися теж в його повісті «Гробарі». Акція починається бенкетом в домі судового радника. Містечко, очевидно, східно-галицьке, не назване. Вулиці подані такі: Підзамче, Панська, Судова, Ринок, Колійова, але такі вулиці були у всіх містах і містечках Галичини, не виключаючи Львова. Згадуються теж довколишні села: Стрілковичі (відпустова місцевість), Липівці, Криве, Копань і назва річки Бистриці, що випливає з гір. В Станіславщині з цією назвою є дві річки: Бистриця Солотвинська і Бистриця Надвірнянська, назви сіл повторюються і в інших повітах, зрештою автора ніщо не примушувало подавати точні назви місцевостей і дієвих осіб. Його повість зовсім не історична, але побутова, де показано життя і шляхти, і міщанської верхівки. Життям селян і робітників автор не цікавиться. Заголовок повісті узятий із п'ятого розділу другого тому. Гробарями автор уважає трибунал суду, що необдумано і легкодушно кинув підозріння вбивства на страшенно «чесного і високо гонорового» графа і казав його ув'язнити, натомість навіть не шукав як слід правдивого злочинця.

Серед гробарів є і тупоумний суддя слідчий, раб параграфів і нездарний поліційний агент, і зарозумілий президент

суду, що має зятя єврея-спекулянта і не любить шляхту. Є деякі моменти паралельні до Кукізівського процесу, але на загал польська повість не має нічого спільного з українською і про якийсь обопільний вплив не може бути й мови. Основна різниця та, що і в процесі, і у Франка справа йшла про *замах* на життя і гроші священика (ксьондза). А Рогош описує справжнє вбивство надзвичайно багатої вдови-скупарки, що жила в домі графа. Ксьондз нічого не хотів записати своїм марнотратним протекторам, а вдова добровільно весь маєток записала в завіщанні графові, зглядно його дочкам.

І в цій повісті велику роль грають два перевертні: поміщик Гольдайфер, вихрест, і дідич Гжива (Грива). Повість написана за шаблоном, реалістичні речі пропадають серед моря вигадок, пересічності, плиткого філософування і бездарності.

При нагоді вибору маршалка Повітової Ради, автор займається справою співжиття в Галичині двох народів: українського і польського, причім не бере під увагу малої «дрібниці», а саме: українців у всій Галичині завжди було більше, ніж поляків, а в Східній Галичині українці мали подавляючу більшість, на жаль, тільки чисельну. Платформою згоди зі сторони поляків мала бути теза: домагання українців мають бути полагоджені, але *тільки слушні*, по мірі можливості і то так, щоб виходили на користь *обидвом* народам. Очевидно, що на практиці домагання українців не були полагоджувані і страшне покривдження національне і соціальне тривало десятками років.

І ще одну роль відвів автор у своїй повісті національному моментові: убивником Зелінської (багачки) являється камердинер Діонізій (Денис – українець), а підірваний маєток графа своїми грішми рятує француз князь Монцеліє, віддаючи свою дочку заміж за графчука Станіслава, великого марнотратника.

Київ, 15 червня 1954.

Недоліки в хорошій книзі

[Рец. на книгу: *Іван Франко у спогадах сучасників / Упоряд. О. І. Дей, Н. П. Корнієнко. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1956. – 595 с.*][154]

До сторічного ювілею великого Каменяра Львівське книжково-журнальне видавництво випустило збірку «Іван Франко у спогадах сучасників», упорядковану О. І. Деєм та Н. П. Корнієнком. У ній вміщений 71 спогад різних авторів та досить велика вступна стаття О. Дея. Не вдаючись до конкретного аналізу матеріалів, опублікованих у цій загалом хорошій і потрібній книзі, хочу звернути увагу читачів на деякі виявлені у ній помилки.

Перш за все про вступну статтю «Живий Франко». Написана вона цікаво, читається легко. Фактичний матеріал тут дуже багатий, але не всюди він висвітлений належно. В статті подибуємо окремі неточності. Так, скажімо, на стор. 8 сказано, що під час навчання у дрогобицькій гімназії Франко йшов «майже всі роки відмінним учнем». Слово «майже» тут ні до чого, бо всі вісім років Франко вчився тільки на відмінно.

Коли читаєш статтю О. Дея, то складається враження, що майже всі знайомі Франка були українськими буржуазними націоналістами. Він чи то боровся, чи то співпрацював з ними, а вони не хотіли його любити і на кожному кроці шкодили.

Якщо вірити авторові вступної статті, то поета не допустили до викладання у Львівському університеті головним чином українські буржуазні націоналісти. Хоча сам Франко писав (див. «Історію моєї габілітації»), що головними винуватцями цього були цісарський намісник, начальник шкільної ради і міністр освіти.

Подаючи спогади про Івана Франка різних сучасників, упорядники, на мій погляд, пропустили найважливіші – спогади самого письменника. Тимчасом, зібраний у них життєписний матеріал має першорядну фактографічну вартість і може слу-

жити надійним корективом до спогадів сучасників. Деякі спогади самого Івана Франка подані в примітках до книги. Якраз не там їм місце. Така річ, як «Моя вітцівська хата», має виключно етнологічний, описовий характер, а «Спомини з моїх гімназіальних часів», «Як це сталося», «Історія моєї габілітації» – виразно мемуарного типу. Коли б такі й подібні матеріали зібрати разом, наприклад, під заголовком «Іван Франко про себе», це б надало збірникові стрункішого вигляду.

В збірнику охоплено майже все важливіше з того, що в мемуарах сказано про Франка. Проте поряд з цікавими матеріалами, які домальовують окремі риси й рисочки живого Франка, друкуються і такі, що або нічого не дають, або повні фальшивих відомостей, як, наприклад, спогади С. Геника, Г. Бігеляйзена, М. Добжанського, Д. Глібовицької. Із спогаду А. Трегубової слід було зняти абзац про напад бандитів на Івана Франка в 1907 р. Родині поета інцидент цей невідомий. Ніхто з інших мемуаристів його також не підтверджує отже, він схожий скоріше на легенду.

Значної шкоди завдають книжці числення друкарські помилки, перекручення. Ну хоч би на стор. 88 написано: «В році 1873 будувалась трансверсальна залізниця зі Львова до Стрия через Дрогобич...» Але ж Стрий лежить майже посередині між Львовом і Дрогобичем. Подібних прикладів можна навести багато. І всі вони говорять про неуважне редагування матеріалів збірки.

Біографія І. Франка

[Рец. на книгу: *Басс И. И. Иван Франко : Биография. – Москва : Гослитиздат, 1957. – 351 с.*][155]

В зв'язку з ювілеєм І. Франка (сторіччя з дня народження), який відзначала громадськість в 1956 р., літературознавці Радянської України підготували кілька книг монографічного характеру про життя і творчість письменника. Серед них ви-

діляються колективна монографія, випущена Інститутом літератури Академії наук УРСР – «Іван Франко. Життя і творчість», книги Ю. Кобилецького «Творчість Івана Франка», П. Колесника «Син народу» та І. Басса «Иван Франко». Кожна з них являє собою самостійне, оригінальне дослідження і збагачує нашу науку.

Ми ставимо собі за мету в цій короткій статті розглянути одну з цих праць.

Книга ***І. Басса «Иван Франко»*** (Гослитиздат, Москва, 1957) є спробою подати найбільш повну наукову біографію письменника. Попередні праці такого плану (М. Возняка, М. Мочульського й інших авторів) були або неповними, або не завжди вірно давали соціально-економічну характеристику того періоду, коли жив і творив великий Каменяр. Іноді в цих працях мали місце неправильні оцінки діяльності тих чи інших політичних і культурних діячів, з якими доводилося працювати Франкові, і які часто вирішували долю його творів.

І. Басс, використовуючи фактичний матеріал згаданих книг, побудував свою працю переважно на першоджерелах, тобто на автобіографіях, художніх творах автобіографічного характеру, листуванні письменника, а також на висловлюваннях, статтях та спогадах сучасників про Франка.

Весь цей багатющий матеріал дав можливість досить повно висвітлити життєвий шлях письменника і, хоч, правда, в меншій мірі, показати Франка як людину, з його вдачею, темпераментом, почуттями.

Разом з фактами біографії письменника дослідник розглядає і його твори – художні, публіцистичні, наукові.

Свою увагу він зосередив на висвітленні суспільно-політичних поглядів Івана Франка та на показові соціальної значимості його художніх творів. Докладно розглянуті й зв'язки письменника з прогресивними культурними діячами Росії, з російською соціал-демократією. Свого часу В. Бонч-Бруєвич у статті «Моя переписка с Иваном Франко» повідомив про

безпосередній контакт українського письменника з російськими соціал-демократами.

І. Басс це питання висвітлює ширше. Він показує, що Франко і Павлик листувалися, обмінювалися книжками і дописами з Плехановим. Для свого журналу «Житє і слово» вони одержували матеріали про російський робітничий рух, натомість Франко посилав дописи про становище галицьких трудящих для журналу «Жизнь» і газети «Искра».

В результаті обміну літературою Франко познайомився з творами В. І. Леніна «Що робити?» та «Крок вперед, два кроки назад». Безперечно, що ці твори зміцнили його віру в перемогу народу. Він захоплено привітав революцію 1905 р., а її поразка, хоча і викликала болісні переживання, не вселила в душу поета ні розгубленості, ні безнадійної туги.

Автор книги багато уваги приділяє громадській діяльності Франка, його публіцистичним виступам, статтям з питань економіки, політики, філософії, громадського життя і фактами доводить послідовний демократизм його світогляду й діяльності та визначає міру засвоєння ним марксизму в процесі практичної роботи. Автор зупиняється і на невірних твердженнях Франка в окремих статтях, пояснюючи їх складністю суспільної обстановки, невмінням правильно зорієнтуватися в різних течіях міжнародного соціалістичного руху і дати цілком вірну оцінку певним соціал-демократичним організаціям. В той же час автор відзначає величезну боротьбу, яку проводив Франко як редактор, видавець і письменник в справі пропаганди соціалістичних ідей, розвінчання демагогічних заяв шовіністичних і буржуазно-націоналістичних діячів і партій, що лицемірно прикривалися демократичними вивісками й лозунгами. Журнали «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Праця», «Зоря», «Житє і слово», «Народ» завдяки співпраці в них І. Франка і друкуванню там його революційних, соціально викривальних творів, завдяки вирішальному голосові письменника відносно добору матеріалів і автури

були справді демократичними органами на Західній Україні і мали значний вплив на трудові маси населення, згуртовуючи і організовуючи їх на протест проти соціальної несправедливості.

Істотний недолік монографії І. Басса, на наш погляд, полягає в тому, що в ній нема належної оцінки художньо-естетичної вартості творів письменника. Дослідник детально говорить про суспільні ідеали та революційні події, що викликали до життя той чи інший твір, про резонанс, який мав даний твір у суспільстві, але залишає поза увагою його художні особливості.

Вражає інколи і така диспропорція, коли окремі статті Франка розбираються детально на кількох сторінках, а, наприклад, поемам «Іван Вишенський», «Лис Микита» відводиться тільки по одному невеликому абзацу. Багато творів (з циклу так званих психологічних оповідань на тему інтелігенції) зовсім не називається тільки тому, що вони яскраво не підкреслюють світогляду письменника, не відтворюють суспільної боротьби того часу. Цей соціологічний ухил особливо шкодить тоді, коли йдеться про такі художні твори, як інтимна лірика чи психологічна проза, які, хоч і не позбавлені соціального спрямування, але не виявляють його безпосередньо. Саме відсутністю бажання вникати глибоко в психологізм і пояснюється тенденція І. Басса не заглиблюватись в особисте життя і переживання поета, зокрема в його страждання з приводу, наприклад, невдалої любові до Целіни Журовської.

Порівняно більше місця відводиться в книзі суто особистому тільки у взаєминах письменника з Ольгою Рошкевич, розрив з якою, що стався на вимогу батьків Ольги, був причиною багатьох поетових страждань. На жаль, побіжно торкається автор дружніх стосунків письменника з Михайлом Коцюбинським, Лесею Українкою та її матір'ю Оленою Пчілкою. Остання відіграла значну роль в одруженні Франка з Ольгою Хоружинською. Що стосується М. Драгоманова, чиєму впливові в свій час приписувалась вирішальна роль у формуванні

світогляду молодого Франка, то з книги видно, що вплив цей був дуже незначний. Драгоманов своїми листами до редакції журналу «Друг» зумів викликати у молоді інтерес до світової літератури і повернути журнал у напрямі реалізму та демократизму; щодо Франка, який як письменник ще до того розвивався в цьому напрямку, то його він наштовхнув тільки на глибоке знайомство з російською літературою. В цілому ж, як висловлювався сам письменник, Драгоманов був йому не вчителем і наставником, а своєрідним батогом, що вдаряв по ньому завжди боляче і здебільшого несправедливо.

Багато прикростей, як показує автор, зазнав Франко від М. Грушевського, що дозволяв собі вільно поводитися з текстами його творів і використовував його як робочу силу в «Літературно-науковому віснику» в період з 1898 по 1907 роки, а під час важкої недуги поета, коли йому особливо потрібна була матеріальна допомога і моральна підтримка, Грушевський не запросив його до співпраці.

З великою теплотою, зворушливо описує І. Басс останні роки життя поета, розповідає про його тяжкий фізичний стан, нестерпні умови, в яких доводилось жити й працювати письменникові, та про колосальну силу його волі й енергію, високе почуття обов'язку і любов до праці.

Саме людиною невичерпної енергії і сили духу, письменником-борцем, трибуном постає Іван Франко в книзі І. Басса.

«Терен на шляху»

[Рец. на книгу: *Петро Колесник. Терен на шляху: Роман. – Київ: Держлітвидав України, 1959. – 381 с.*][156]

Прекрасну книгу дав визначний український франкознавець нашій читацькій громаді про незабутнього Каменяра. Створена високого класу епічна поезія. Вже сам заголовок твору оригінальний та інтригуючий. Звичайно, терен не росте

на шляху. Мається на увазі символічне узагальнення: Франко виріс на галицькім шляху і нестерпно колов статечних обивателів. Вийшов з народної гущі, з глибин (так і названа перша частина роману – «З глибин»), Каїном охрестили його різної масті ретрогради – і це назва другої частини – «Каїн».

Роман задуманий, так заявив сам автор, як біографічна повість про великого сина України. Це хвилююча розповідь про мужицького вихідця, про те, як важко йому було вибиватися в люди, які він переборював нечувані перешкоди, як гуртував коло себе прогресивну молодь, як боровся проти урядових посіпак і проти відсталих, обмежених земляків.

Крім головного героя – Івана Франка, в романі виступають люди з його оточення, деякі під власним прізвищем, як М. Павлик. Твір до певної міри можна назвати історичним. Композиція роману надзвичайно прозора, майстерна. З пребагатої скарбниці фактів автор вибирає найбільш характерні і для всіх цікаві.

З самого початку приваблює читача постать хлопчика, що бентежив дорослих своєю допитливістю. Біографію велетня української літератури кожний український читач знає, і все-таки від книжки важко відірватися. В чім же секрет її успіху, в чім сила і принада цього незвичайного твору? Якими художніми засобами приворожує автор читача? Відразу треба сказати, що повість сприймається легко і читається плавно передусім завдяки ритмічності і красі стилю.

От хоч би взяти описи української природи. Вони тісно пов'язані з образом і діями Івана Франка. Згадаємо чудову сцену в лісі, риболовлю, картину Бориславa. Майстерно змальовує автор людські портрети. І уявляючи собі, скажімо, обличчя сільського активіста Гната Сторожука, розумієш, який шлях він пройшов, які труднощі поборов. А Славко Рошкевич, вихованець Івана, і сестра його красуня Ольга, що зранила вразливе серце Франкове… Друг нерозлучний Михайло Павлик. То все – постаті опуклі, в усіх подробицях виписані, мов змальовані талановитим пензлем.

Нагуєвичі, де ріс хлопець, університет, де свідомість його загострилась, львівські казарми, редакція народовців, камера в'язниці… Ненависть, наклепи ворогів, палка відданість і сердечна пошана друзів, живий радісний зв'язок з народом – завжди, всюди він робить непохитним народного сина.

«Ти з народу вийшов, і народ назвав твоє ім'я, щоб ти був господарем його думок і слугою. Щоб честь народу остеріг, і надію на краще оживив, і од напасті схоронив, а в нагороду собі нічого не жадав, не просив. І ти станеш як терен той на битому шляху! Тебе вкриватиме курява доріг, тебе топтатимуть всі, а ти виставиш колючки свої проти напасників одвічних і цвістимеш для людей білим цвітом…»

Так закінчується роман, і в цих рядках стисло і вдало висловлена сама суть життя і творчості Каменяра. З таких позицій проникливого, люблячого біографа освітлює П. Колесник епізоди дитинства, юнацтва славетного письменника України.

Не всі факти і постаті змальовані в творі з цілковитою історичною точністю. Та, здається нам, автор мав право на художній домисел.

Можна, правда, дивуватись, чому в романі не використані вдячні автобіографічні моменти, показані у Франкових творах «Під оборогом», «Без праці». Є й деякі грубі розходження. Так, П. Колесник твердить, що дрогобицькі часи були для Івана «страшні», а це протилежне тому, що сам Франко писав про себе в «Причинках». Дещо самовільно обійшовся автор з Іваном Верхратським, визначним біологом, якого Франко в гімназії опікав, а згодом незлюбив. У творі він виведений під іменем Іваницького і показаний зовсім невірно – він чомусь довгов'язий, худий, хоч виглядав інакше, надміру полюбляє випити…

Симпатичніша постать вчителя гімназії Турчинова, що був зв'язковим робітничого руху, але й він без потреби принижений в сцені риболовлі. Декому не подобається отець Никодим, що мусив би зображувати суперника Франка попа Озар-

кевича. Але ми вважаємо, що автор мав вільну руку вивести тип поповича – циніка і неробу, хоч Озаркевич насправді був привабливішим.

За змістом книга дуже багата, мов у калейдоскопі змінюються події і персонажі, щоразу викликаючи нові почуття – захоплення і остраху, гніву і жалю, здивування і надії. Автор гостро викриває націоналістів, поетично описує зустрічі Івана з Ольгою Рошкевич.

Всіх прикмет роману переказати не можна. Радимо кожному самому книгу прочитати, об терня ніхто не поколеться, а користь і насолоду матиме.

Нетерпляче чекаємо дальших томів захоплюючої трилогії.

Улюблена повість Івана Франка[157]

Серед прозових творів Івана Франка нема пригодницької повісті, але новелу «Сойчине крило» можна віднести до цього жанру. Є у письменника й поеми, прямо призначені для молоді, виключно пригодницькі. Сюди належать передусім «Пригоди Дон Кіхота», «Лис Микита».

Франко високо цінував пригодницькі твори в інших літературах, захоплювався зокрема витівками Тома Сойєра. Але найбільше батько любив повість В. Лозинського «Око пророка, або Ганусь Бистрий і його пригоди». Цю книжку батько наполегливо поручав нам, дітям 12–14 років, для читання і сам хотів її не то перекласти, не то переробити у віршах, згідно зі своїм звичаєм. Але не встиг цього здійснити. В його особистій бібліотеці збереглося кілька публіцистичних творів В. Лозинського.

Хто ж цей письменник і чим цінний його твір?

Родом Лозинський був з Самбора, син небагатого поштмейстера, можливо, українського походження. В усякому разі, українську мову знав дуже добре, доказом чого численні українізми і цілі фрази в знаменитій повісті. Автор замолоду

набідувався, був переслідуваний, на нього накидалися за сміливий твір «Правом і лівом», у якому він засуджував ганебні дії польської шляхти.

Твір «Око пророка» появився 1899 року, на переломі двох сторіч, і став ознакою зміни ідеології. Саме прошуміла перша частина славетної трилогії «Огнем і мечем». Багато хто захопився легендарними подвигами Склетуського і химерного Заглоби, але мудріші уми схаменулись і питалися: «Кого ж б'є Сенкевич? Козаків? Польських громадян? Кому на користь? І навіщо здалося копати безодню між двома слов'янськими народами, колись союзними?».

У своїй повісті Лозинський іде іншим шляхом: показує високу культуру козаків. Є цілий розділ «Козак Семен», у інших місцях є теплі відзиви про запорожців.

У творі зображена класова боротьба. Основний мотив такий: панки кривдять бідну чесну людину Марка Бистрого, він змушений їхати в небезпечну дорогу. Попадає в турецьку неволю, з якої з нараженням життя рятує його син Ганусь і мститься над кривдниками. Повість прекрасно змальовує початок XVII століття, відносини в українському селі, життя стародавнього Львова, купецькі, подібні до чумацьких, подорожі возами, небезпеки і беззаконня. Є й згадки про Богдана Хмельницького.

Розповідь чарує читачів простотою і сердечністю, герой-оповідач без самовихваляння, ділами показує своє благородство і притомність духу в тяжких ситуаціях. Опис витриманий в дусі реалізму, правдоподібність ніде не порушена, композиція прозора, цілість приваблива.

Отож цю повість у гарнім перекладі варто б донести до українського радянського читача. Її з цікавістю прочитає і юнак, і людина старшого віку.

Гумор чи сатира?

(Репліка)[158]

Недавно в серії «Бібліотека поета» вийшло два томи поезій І. Франка[159]. Твори великого Каменяра досі рецензувалися так щедро, розглядалися цілими поколіннями дослідників і тлумачів так пильно і всебічно, що від чергової спроби сказати про них щось нове, наперед відмовимося.

Натомість почитаємо вступну статтю та примітки – вони видалися нам вартими уваги і роздумів. Автор літературно-критичного трактату – відомий науковець Арсен Каспрук.[160] Крім цього, на томах фігурує ще й чималенька «редакційна колегія», хоч дуже важко сьогодні сказати, чим ця колегія прислужилася даній справі.

А от чим прислужився А. Каспрук, уже видно: він з упертістю, гідною кращого застосування, продовжує твердити, що гумористична віршована казка «Лис Микита» є лише і виключно сатирою[161].

Адже всім відомо, що сатиричний елемент в ній, як і в Ґете, є лише нашаруванням на казкову основу і виявляється лише в окремих репліках, характеристиках і дуже віддалено в образах. Невже досліднику досить побіжних згадок про людське суспільство в цьому веселому і комічному тваринному епосі, розрахованому на шкільні підручники, щоб розшукувати тут елементи революційно-викривальної сатири?

Чи ж потребує великий революціонер Іван Франко цих «натяжок»?

Як можна всерйоз припускати, що соціаліст і революціонер, несхитний борець за правду, Іван Франко міг всерйоз працювати майже цілий свій вік над тим, аби в дитячій казці створити фігуру – цитуємо – «найспритнішого і найхитрішого представника експлуататорського світу»?!

Бідний Лис! Хто б міг подумати, що буде він колись так жорстоко покараний соціологічними інтерпретаторами як тип замаскованого, жорстокого, бездушного експлуататора!..

Бідні звірятка і пташенятка, курочки і гусочки, зайчики і мишенятка, хто б міг уявити вас мистецьким уособленням усіх експлуатованих і визискуваних класів?

І найдивовижніше: які ж сліпі і які ж дурні були австрійські можновладці, що не помітили вибухової соціально-викривальної сили дитячої казки і щороку рекомендували її шкільним бібліотекам...

Куди тільки не заведе дослідника наперед взята соціологічна схема!

Може, в наступному виданні своєї розвідки А. Каспрук спробує довести наявність організованого революційного підпілля, яке протистояло тирану?..

ДОДАТОК

Оксана Франко
Іван Франко дав своєму сину ім'я Тарас в честь Шевченка (родинні спогади і дослідження)[162]

В честь Шевченка Іван Франко дав ім'я Тарас своєму другому сину (9. 03. 1889 – 13. 10. 1971), який народився, як і поет, 9 березня. Любив називати його «Тарасищем» за його міцне здоров'я і силу. Як і кожен батько, поет бажав: «хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі». Та до дітей письменника доля була немилосердною. Трагічно, в розквіті творчих сил раптово помер його первісток Андрій (16. 07. 1887 – 22. 04. 1913)*. Важка втрата приголомшила хворого батька і, вочевидь, вкоротила йому віку. Не менш трагічно в п'ятдесятирічному віці закінчилось життя третього Франкового сина Петра (28. 06. 1890 – не раніше 28. 06. 1941)**. Ніхто ще й досі не знає, коли він помер і де спочиває вічним сном, хоч висловлюють різні версії: Львів, Тернопільщина, Умань, Харківщина та інші місця. Вочевидь, його, як і багатьох представників української інтелігенції, було страчено органами КДБ. Єдину дочку І. Франка Анну (3. 09. 1892 – 24. 04. 1988) чекала доля вигнанця***. Після війни вона змушена була з родиною втікати аж за

---

* *Франко А.* Андрій Франко як науковий дослідник фольклористично-етнографічного доробку Григорія Ількoвича, перекладач, креативний співробітник, секретар, помічник, опікун Івана Франка / Андрій Франко // Українське літературознавство. – 2012. – Вип. 76. – С. 81–121.

** *Франко А.* Петро Франко – продовжувач батьківських традицій / Андрій Франко, Оксана Франко // Культура і життя. – К., 2006. – № 37. – 27 серп.

*** *Франко А., Франко О.* Єдина дочка Івана Франка / Андрій Франко, Оксана Франко // Культура і життя. – К., 2006. – № 49.

океан. Хоча та частина Відня, де проживала на той час Анна, знаходилась в американській зоні окупації, а лікарня, де працював її чоловік, – в радянській, чекістська розвідка звідусіль виловлювала і знищувала українських патріотів. Так сталось і з чоловіком Анни Петром Ключком, якого заарештували і відправили до в'язниці у Львові. Докладаючи надзвичайних зусиль, за сприяння американської амбасади у Відні, Анні вдалось здійснити складну процедуру реабілітації Петра, однак йому, побитому і знесиленому у в'язниці, не судилося вже на волі довго прожити…

Незважаючи на важкі випробування двадцятого століття (війни, безробіття, російський полон, насильне переселення, кадебістський нагляд), з усіх членів родини Івана Франка Тарас був найщасливішим, бо помер своєю смертю в поважному віці*.

Мої спогади про стрийка Тараса та його родину сягають 1944–1945 років, коли вся сім'я мешкала у Станіславові (нині місті Івано-Франківську) і часто навідувалась до родини брата Івана Франка Онуфрія в селі Підгірки, що розташоване на незначній відстані (близько двадцяти шести кілометрів) від обласного центру. Тут представники дружнього сімейства отримували духовну і матеріальну підтримку і мали на це моральне право, оскільки земля і будівлі належали обидвом братам. Продавши спадкове майно, Іван Франко та його рідний брат Онуфрій в 1903 р. спільно купили маєток в селі Підгірки, що простягається в мальовничій долині поблизу Калуша. І хоч за заповітом** письменник все майно офірував родині Онуфрія, тісні стосунки, встановлені ще за життя письменника, підтримувалися і продовжувалися.

---

* *Франко А. Франко О.* Іван Франко – свідок творчих здобутків сина Тараса / Андрій Франко, Оксана Франко // Культура і життя. – К., 2006. – № 34. – 16 серп.

** Франко Іван. Документи і матеріали / упоряд. І. Бутич, вступ З. Франко. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 544.

З листування дружини І. Франка Ольги до чоловіка відомо, що влітку 1903 р. ще до переїзду Онуфрія в Підгірки, родина письменника уже там відпочивала, обживаючи нову оселю*. В Підгірках бував І. Франко, його дружина, виростали діти письменника: Андрій, Тарас, Петро і Анна. Чиста гірська ріка Лімниця (Лівниця), ліси, мережені полями, манили їх. Тут вони освоювали ази селянської праці в полі: косили, жали, возили збіжжя, ловили рибу, ходили в ліс за грибами та відпочивали. Тут вони збирали етнографічно-фольклористичні матеріали.

Особливо Підгірки припали до душі Тарасу. Навіть коли він разом з Андрієм відпочивав у Карпатах, Тарас все-таки заїжджав ще й до Підгірок, хоча Андрій прямував до Львова. Був у Підгірках Тарас і тоді, коли Онуфрій (1862–1913) занедужав і 28 липня 1913 р. помер. Саме Тарас надіслав телеграму Іванові Франку, який приїхав на похорони брата разом з сином Петром. Йшов він сумно за труною, підтримували його з обох боків сини Тарас і Петро**. Втративши того ж року сина Андрія, Іван Франко важко пережив смерть брата Онуфрія.

Багато перипетій і лихоліть пережив Тарас упродовж Першої світової війни: Італійський фронт (1915–1918), смерть батька, Східний фронт (1918) і російський полон та в повоєнні роки: під час Харківського періоду (1918–1922), повернення до Львова, в якому на нього періодично насувалося безробіття. З 1922 р. до 1929 р. він працював вчителем грецької і латинської мови у Львівській українській гімназії, листувався з родиною. З 1929 р. Тарас змушений був переїхати до м. Ряшева (Жешува), де йому довелося працювати на посаді вчителя фізкультури. В 1935 р. він публікує велике дослі-

---

* Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, Відділ рукописних фондів і текстології (далі – ІЛ). – Ф. 3. – № 1636. – Арк. 33–36.

** *Смольський Г.* У дружбі з народом. Григорій Смольський. // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 546–547.

дження (по суті магістерську дисертацію) під назвою «Лис Микита. Аналіз поеми І. Франка». В архіві Івана Франка зберігається дисертація Тараса Івановича під назвою «Лис Микита в бігу десятиліть. Ґенеза Лиса Микити» на 140 аркушах (1926 р.)*. Тут знаходиться значна кількість його наукових досліджень та записних книжок за 1903–1906, 1915 рр.**, а також велике родинне листування***.

Лише в липні 1939 р. йому вдалося отримати місце праці в Станіславові. Тарас Іванович часто відвідував Підгірки за будь-якої сприятливої нагоди.

Та почалася війна, і Тарас перебивався на різних посадах: то викладав у загальноосвітній школі, то в торговельній гімназії. Зазнав страху через здійснений німцями розстріл слухачів «торговельки».

Були важкі воєнні роки. Панував напівголод. Німці забирали у селян худобу, свиней, курей, збіжжя, овочі. Всю худобу піддавали «реєстраційному» процесу «кульчикування». До вух прикріпляли мідні номери, і люди вже не мали права таку худобу різати чи продавати. Окрім того, німецькі солдати ходили по селах і, освоївши два польські слова «mleko, jajka», забирали останнє у людей.

Особливо бідувала в ті роки інтелігенція. Родина Тараса дуже часто приїжджала до Підгірок, де можна було дістати дещо з продуктів. За порадою і за сприянням Михайла Тарас розводив в Станіславові кролів, щоб якось хоч чимось себе забезпечити. В Калуші ще жевріла фабрика «мармуляди», на якій готували джем та повидло майже без цукру у великих котлах «на диму», постійно перемішуючи фруктову масу. Особливо вдавалось сливове варення. Виходив сливовий димлений чорнослив. На цій фабриці інженером працював Ми-

---

* ІЛ. – Ф. 3. – № 3737.

** ІЛ. – Ф. 3. – № 3738, 401/435, 3739, 401, 431.

*** ІЛ. – Ф. 3. – № 3749–3754, 248, 250, 401/433, 401/434.

хайло Франко. Збереглась фотографія працівників фабрики, серед них фігурує Тарас Франко (експонується в Музеї Івана Франка в Калуші).

Михайло (1900–1951) та Володимир-Омелян (1906–1981) прийняли на себе обов'язки глав великої родини, хоч були наймолодшими дітьми в сім'ї Онуфрія.

У нас доживала віку дружина Онуфрія Юлія (Юліана) Василівна (дівоче прізвище Дидинська (1861–1945)), що походила з шляхти Ясениці Сільної. Дидинські, як і Кульчицькі, отримали шляхетські титули за участь у війнах з Оттоманською імперією. Її рідний брат Костянтин Васильович Дидинський був ад'ютантом Франца-Йосифа. В моїй уяві воскресає, виринає її висока постать з гордо піднятою головою, щось величаве було в її благородному образі. Вона виховала восьмеро дітей, в її хаті була перша в селі школа. Тут мешкала вчителька.

У родині Михайла Франка ще малими повмирали його власні діти, а «більше Бог на дав». В його гостинній оселі завжди зупинялися дружина Івана Франка Ольга та все Франкове сімейство. Бувало, що і все літо проводили там. Михайло, Володимир-Омелян, Антон Франки разом з Піщаками, Смольськими, Мельниками, Яцишиними та іншими були активними суспільно-громадськими діячами села. Школа, Народний дім «Просвіта», кооперація, духовий оркестр, драмгурток, знаменитий хор, пожежна команда, магазин («свій до свого по своє») – все це результати їхньої бурхливої діяльності. І не без впливу Івана Франка та його дітей. Пластом (в коломийський період) керував Петро Франко та Смольські – старші брати відомого маляра Григорія Смольського.

Товариством «Луг» відав мій батько Володимир-Омелян. Воно вважалось спортивним, але на нього покладали військово-підготовчі функції. Збереглась групова світлина членів цього товариства (бл. 1931–1932 рр.). На ній серед інших

є троє з Франкової родини: Володимир-Омелян (в центрі), Іван Антонович Франко (загинув в УПА) та Марія Франко-Магас (онука Онуфрія по лінії Анастасії)*.

Для нас війна закінчилась з переходом фронту в липні-серпні 1944 р. Друга половина сорок четвертого року вже вважалася повоєнним часом. Голод, розруха, виживання… Вціліла наша хата, що було великим щастям. У моєї бабусі по матері хата згоріла дотла від артилерійського удару «Катюші». Якоюсь особливою радістю були приїзди Тарасових, які привозили зі Станіславова різні новини, а дітям – скромні гостинці. Пам'ятаю, взимку ще малою сиділа в хаті на печі, а стрийко Тарас і стрийна Катерина подарувала мені ляльку, якою, вочевидь, бавились ще їхні діти Зеня і Люба. На той час вони були вже підлітками і улюбленцями сільських ровесників. Збереглась фотографія, де серед дівчат у вишиванках сидить Зеня. Ще двоє дівчат, знятих на цій світлині, живуть в Калуші до нашого часу, і ми спілкуємося з ними, ностальгійно згадуючи ті часи. Вони виступали на презентації книги про Зеновію Франко в Калуші в 2003 р.

Будинок Михайла Франка, який він власноруч побудував у двадцяті роки XX ст. в центрі села, зберігся до нашого часу. Тепер там мешкає його прийомний син Михайло Івахнюк. Стайня, яка покрита червоною черепицею, знятою ще з господарських споруд обійстя Онуфрія, служить вже понад сторіччя.

На садибі Володимира-Омеляна Франка до кінця 70-х років збереглась височенна стодола, перевезена з Нагуєвичів. На великих дверях був вирізьблений напис «Іван Франко». При будові заводу на наших родючих землях, які були визнані як заболочені, насильно зносились всі будови. Якимось дивом мені вдалось «відвоювати» хоч хату, яку я віддала для Музею

* *Франко А.* Етнографічні та краєзнавчі матеріали в Музеї Івана Франка в Калуші / Андрій Франко, Оксана Франко // Народознавчі зошити. – 2012. – № 3. – С. 519–531.

І. Франка, що був відкритий в Калуші вже за української влади в 1992 р., який функціонує до цього часу*. Упродовж двадцяти років очолювала музей Лідія Романівна Іваницька, яка дбає про родинну оселю до сьогоднішнього дня, хоча перебуває вже на пенсії. Зараз музеєм керує Любов Іванівна Бойко. Тут експонується чимало ідентичних речей артефактів Франкової родини: скриня, корито і рамки овальної форми, виготовлені Онуфрієм Франком, підсвічник, зроблений Яковом Франком, родинні вишивки, речі домашнього вжитку тощо. Багато експонатів «походить» від родини Тараса: його картини, намальовані олією та аквареллю, а також деякі рукописи та листи. У листах до калушан Тарас цікавився Довбушевими скалами біля Болехова, політичними та громадськими подіями. Згодом до Болехова зі Зборої переїхала родина Розалії Онуфріївни Франко. До її сина Михайла приїжджала в гості Зеновія. Онук Розалії Ігор Баб'як подарував Музею І. Франка в Калуші дуже цінні вишивки початку XX ст. Тут також зберігається виявлене у фонді Івана Франка та інших архівах родинне листування, вперше опубліковане нами в 1993 р.** У Музеї міститься кімната родаків Підгірок відомого маляра Григорія Смольського та розташовано куточок поета і просвітителя Антона-Любича Могильницького.

Тарасова родина мала свою окрему кімнату, до якої можна було заходити і з кухні, і зі сторони саду. Будинок, збудований на горбочку, оточений з трьох боків річкою Млинівкою. Неподалік розташовано будинок «просвіти», школа і Народний дім, які збудовані під керівництвом Франків та інших односельчан. Кращого місця в селі годі було розшукати. Правда, в період повеней до хати треба було продиратись бродом.

---

* *Франко А.* Етнографічні та краєзнавчі матеріали в Музеї Івана Франка в Калуші / Андрій Франко, Оксана Франко // Народознавчі зошити. – 2012. – № 3. – С. 519–531.

** *Франко О.* Іван Франко і Підгірки (з родинного листування) / Оксана Франко // Дзвони Підгір'я. – 1993. – № 97, 201, 105, 111.

Михайло, як і всі Франки, був чудовим рибалкою і завжди тримав в річці циліндричний пристрій зі спійманою раніше живою рибою. А дружина Михайла Юлія була не тільки господинею, громадською діячкою, а й доброю куховаркою. Взагалі стрийко Михайло й мій батько запроваджували в життя все нове: фотографування, парники, оранжереї, щеплення дерев; вводили нові методи вирощування помідорів («у висоту»). Батько навіть збудував вітрячок (правда, він чомусь не використовувався, оскільки був дуже важким). Тарас привозив з Станіславова методичну агрономічну літературу, у нас була ціла її бібліотека. Пам'ятаю, в дитинстві я її переглядала, на полях («на маргінесі») малювала. Михайло їздив до Тараса в Станіславів, під керівництвом якого довершував навчання в гімназії, перебуваючи вже у «поважному», зрілому віці близько сорока років. Він став «індзінєром» на фабриці «мармуляди». Від природи Михайло був надзвичайно талановитим, щиро любив Україну. Збереглась фотографія (експонується в Музеї І. Франка в Калуші), де серед колективу фабрики фігурують постаті Михайла і Тараса Франків.

Хата Михайла Онуфрійовича була неначе сільським клубом, тут збиралась місцева «еліта», обмінювались думками, планували розбудову села навіть в часи радянської влади та німецької окупації; коли збиратись було заборонено, тут жевріла жива думка, відзначались релігійні та шевченківські свята. Пам'ятаю, в ранньому дитинстві, десь в 1945 р., читання-декламації, як на сцені, «Гамалії» Т. Шевченка. Співали старовинні українські і січові пісні. В такому національно-патріотичному «дусі» виховувались діти і онуки Франків.

Сини Антона Онуфрійовича Іван і Богдан Франки, син Анастасії Онуфріївни Микола, син Анни Онуфріївни Іван та Розалії також Іван полягли героями за Україну. Три Івани були названі в честь Івана Франка. Їх родини були виселені до Сибіру, Караганди, Далекого Сходу та Автономної республіки Комі. З Комі так ніхто і не повернувся в Україну. Щоправда,

одного разу приїжджав-таки Ярослав із сім'єю в гості десь в 60-і роки XX ст. До нашого часу там проживає одна Онуфрієва онука Петронеля, вік якої сягає близько 80-ти років. Я ходила з нею в перший клас. Потім її вивезли з родиною на Північ. Батьки з голоду і холоду повмирали, а діти виховувались в дитячому будинку.

В роки хрущовської «відлиги» стрийко Тарас в «організаційній іпостасі» сина Івана Франка намагався чимось допомогти родині у вирішенні проблеми реабілітації. Повернувшись на батьківщину, репресовані члени розгалуженого великого сімейства Онуфрія не могли навіть приписатись. З Сибіру вони заїжджали до Києва, прохаючи сприяння в Тараса. Він, чим міг, допомагав (писав до владних органів відповідні «петиції», звертався з клопотаннями, висловлював мудрі поради), ніколи не цурався репресованої родини.

Тарас, як і всі діти Івана Франка, велику увагу приділяв різним видам спорту, зокрема, футболу. В час німецької окупації він часто навідувався до Калуша, де опікувався футболом. Збереглась фотографія, де серед калуських спортсменів бачимо Тараса Івановича. На фото фігурує і брат моєї матері Степан Васильович Сімків (у першому ряді справа).

Петро був одним з авторів (з питань спорту) Української Загальної Енциклопедії (УЗЕ), виданої в трьох томах за редакцією Івана Раковського (1935–1936), а також одним із засновників «Пласту».

Мій батько Володимир-Омелян їздив до Львова на відкриття пам'ятника на могилі Івана Франка. Десь влітку 1940 р. уже за «перших совітів» він знову відвідав місто Лева, де зустрічався з Петром. Пізніше він згадував, що Петро знав про кадебістський нагляд за ним, тому при розмові прикладав пальця до вуст, тим самим вказуючи на те, що не треба про щось заборонене, політичне говорити. Переживши розстріли і голод 1933 р. у Харкові, де проживав декілька років як спеціаліст-хімік, він прекрасно розумів справжню суть радянської

влади. Вважаємо, що Петро навіть здогадувався про своє жахливе майбутнє та жив в постійній тривозі, хоча «не подавав виду». Він завжди перебував, як згадував мій батько, майже у військовій, «підтягненій» фізичній формі.

У міжвоєнний період Анна мешкала в с. Довге на Закарпатті і періодично також приїжджала до Підгірок. Там, у Довгому, в їхній сім'ї жила відома поетеса Марія Підгірянка, яка виховувала дітей Анни. Про це вона згадувала в розмовах. Аннині діти Мирон і Тарас згодом навчались у Швейцарії та у м. Грац. Але в 1939 р. часи змінились, і сім'я змушена була втікати до Відня, де її чоловік Петро Ключко працював в госпіталі, в якому надавав притулок українцям. У Відні не можна було перебувати більше доби. Про це ж розказував мені громадський діяч Іван Когут з Підгірок, який добре знав усю родину у Відні. Після війни разом з Анною Франко-Ключко він «плив» «шіфою» до Канади. На старості він повернувся на Україну, але їздить в Торонто за пенсією. Через нього ми маємо хоч якийсь зв'язок з внучкою Анни Галею Франко-Ключко, яка працює в музеї Івана Франка в Торонто (Будинок сеньйорів). Після смерті Анни Зеновія приїжджала до Канади, щоб за бажанням тітки привезти її прах і поховати у Львові, але родина не погодилась на це.

Дружина Івана Франка Ольга до кінця життя часто приїжджала до Підгірок і проживала тут упродовж декількох місяців. Вона ходила в чорному одязі, на голові носила невелику чорну вуаль. Часто заходила до школи, спілкувалась з родиною, багато згадувала про своє життя, тужила за Києвом, сестрами. Донедавна проживала Анастасія Мельник («Гринишина»), яка з теплом згадувала, що Ольга любила довго сидіти на великому зрізаному дереві і тихенько щось співати. Тут вона відчувала турботу, захист, спокій душі, її оточували люди, які сердечно любили Ольгу і співчували їй. Згадує про дружину І. Франка і вчителька Ганна Терпак, яка тоді була ученицею сільської школи і пам'ятає її візити. Доне-

давна жила Юлія Когут, яка ще дівчинкою була «помічницею» в домі Ольги у Львові. Про родину Франків, зокрема, про Онуфрія згадував наймолодший брат Григорія Смольського – Андрій. Він пригадував, що Онуфрій був середнього зросту, міцної будови тіла, рудуватий, налягав на ногу (після операції пухлини під коліном). Був надзвичайно талановитим, мав «задатки» скульптора, вмів вирізати із дерева різні речі аж до скульптурних (про цю здібність згадував і його брат Захар та Коссак, в родині якого Онуфрій навчався ковальства в Дрогобичі).

«До нього, – казав Андрій Смольський, – дуже подібні Антон і твій батько Омелян». Він зразу ж впізнав Онуфрія по фотографії, яка викликала сумнів. Розказував, що разом з Онуфрієм з лісу возили і потім пилою різали на зиму дрова. Родина Смольських та Франків мешкали поруч, і Андрій Смольський іноді навіть ночував в Онуфрієвій родині. Згадує, що там були великі з капюшонами кожухові тулуби – спадки священика, який жив попередньо в цьому будинку, і вони накривались ними. Добре відомі спогади про І. Франка і його родину в Підгірках художника Григорія Смольського.

На відпочинку Тарасова родина постійно купалася в річці Млинівці, хоча неподалік протікає чудова, чиста гірська ріка Лімниця (Лівниця), і на справжню «купіль» через жита і поля бігли до неї. Іноді вона міняла русло, особливо весною. Облюбувавши якесь затишне містечко, на другий раз після дощів його не знаходили. Інколи по камінчиках можна було перейти на інший берег, а бувало, вода зносила хати в сусідньому селі Підмихайлі.

Село Підгірки розташоване на доволі значній відстані від річки Лімниці, її велика вода селу не загрожувала, хоч і Млинівка, яка в'ється через село, періодично завдавала клопотів. Вона також досить повноводна і перша письмова згадка про село, пов'язана з млином на цій річці. Вся Франкова родина, починаючи від Івана, надзвичайно полюбляла дивовижну Лімницю.

«Ми їздили, – згадувала Анна, – у відвідини до молодшого татового брата Онуфрія – до Підгірок біля Калуша. Тато разом з братом продали своє господарство в Нагуєвичах і купили спільно досить великий маєток від дітей місцевого священика в Підгірках… Велика ріка Лімниця, дуже багата на рибу, – давала татові змогу займатися рибальством, найбільш улюбленим татовим спортом»*.

Мій батько Володимир-Омелян також згадував про те, що з Іваном Франком та своїм батьком Онуфрієм ходили ловити рибу на Лімницю і в ліс по гриби. Всі Франки були завзятими риболовами, і Лімниця неначе магнітом притягувала до себе.

Після фронту сім'я Тараса часто бувала в Підгірках. То були дуже скрутні часи виживання. Люба-Дарина влаштувалась продавцем в молочному магазині в Станіславові. Зеня поступила на філфак ЛДУ ім. Івана Франка у Львові на заочне відділення. В 1945 р. родина переїхала до Львова, а Роланд ще деякий час жив в Підгірках. В 1947 р. Тарас став директором Музею І. Франка. Деякий час жили в напівпідвальному приміщенні будинку Михайла Грушевського. Тут на ці святі місця, – як згадує Стойко, – почала збиратись молодь**.

Членів родини всупереч їхнім бажанням змусили в 1950 р. переїхати до Києва, щоб у Львові не створювався ще один український осередок. Здавалось би, у Києві надали велику квартиру, Тарас працював над спадщиною батька. На той час величезний архів та бібліотеку Івана Франка перевезли до Києва.

Роланд поступив до Політехнічного інституту, а Люба-Дарина закінчила факультет іноземних мов, здається, ще у Львові. Та все життя родини проходило під пильним наглядом

---

* *Франко-Ключко А.* Іван Франко і його родина. Спомини / Анна Франко-Ключко. – Торонто, 1956. – С. 21.

** *Стойко С.* Святкування Маланки в родині Тараса Франка разом з кагебістами / Степан Стойко // Зеновія Франко. Статті. Спогади. Матеріали. – Львів, 2003. – С. 267–273.

і в чужому оточенні. Родина дуже «банувала» (сумувала) за Львовом.

Декілька разів мій батько Володимир-Омелян приїжджав до Києва і зупинявся в Тарасових. Пізніше він пригадував, що дуже радо приймали його, водили в музеї і театри.

У 1955 р. після закінчення школи в Калуші я поїхала на декілька днів до Нагуєвичів, Східниці та Києва. Тарас, Зеня і Люба показували мені місто, возили на Дніпро, де ми цілий день купалися.

Стриянка Катерина смачно готувала прості селянські страви, дуже полюбляла кукурудзяну кашу «кулешку». У Києві не було в продажу кукурудзяної крупи, і мої батьки з Підгірок надсилали їм кукурудзянку власного вирощування поштовими «посилками». Пригадую, вечорами ми «трубили» кукурудзу і мололи її. Ця кулеша рятувала всіх в час війни від голоду. Зранку варили рідесенький «чир», на обід вже була сформована густа маса – «кулеша», а на вечір можна було її різати ножем, то вже був своєрідний хліб. Тарасові, звикнувши до такої здорової їжі, «банували» за нею у Києві.

У 1956 р. я перебувала близько двох тижнів у Києві. Кожний день зранку до вечора я відвідувала музеї. Тоді я жила у Тарасових. Разом зі мною в одній кімнаті «зупинилась по справах» подруга Зені Ліда Коць-Григорчук, яка повернулася із заслання і, вочевидь, виробляла документи, адже влада не дозволяла прописуватись у рідних місцях. Тоді ж Тарас допомагав в реабілітації і Ярославу Дашкевичу, і репресованим представникам родини з Підгірок. «Помічницею» у домі була Ольга Капець – молоденька дівчинка з Підгірок, яку мій батько привіз до столиці. Франки її вивчили. Вона закінчила в Києві школу і отримала вищу освіту. Завжди привітно зустрічали гостей стриянка Катерина, Тарас і Зеня. Тарас намагався завжди догоджати дружині. Пригадую, що з якогось відрядження він привіз «бомбоньєрку» (цукерки) та прилади для паління. Власне Тарас не палив, а дружина полюбляла

трохи «побавитись» таким специфічним, принаймні на той час, переважно чоловічим захопленням. Тарасові видавалося надзвичайно доречним і важливим вгадати настрій і смак Катерини.

Декілька разів я зустрічалась із Зеновією в 1960 р. у Косові, коли вона приїжджала до цієї мальовничої гірської місцевості на відпочинок з сином Юрієм та подругами Марією Вальо і Уляною Єдлинською.

Десь в 1962–1963 рр. Тарас і Люба востаннє були в Підгірках, а також Нагуєвичах. Друзі організували їм вечір в Народному домі, а в Нагуєвичах онука Захара Стефа подарувала Тарасу вишивану сорочку.

Стефа чудово вишивала, вся її хата була прикрашена вишивками її майстерного виконання (портрети, покривала, подушки, рушники). Вона вишила для мого сина Андрія сорочку, а також подарувала мені деякі речі домашнього вжитку власноручної роботи. Ми відзняли відеокамерою з метою історико-етнографічного архівування безцінних зразків української народної творчості виконані і прекрасно «оздоблені» Стефою вишивані роботи. В її хаті містився перший музей Івана Франка в Нагуєвичах, екскурсії проводив дід Захар. Саме Стефа підтримувала і координувала найтісніші родинні стосунки Франків всіх трьох гілок (по Івану, Захару і Онуфрію).

Проживаючи в Петербурзі, Архангельську, Вільнюсі (1960–1968) ми майже кожного року під час відпустки приїжджали в Україну, щоб відвідати батьків та напитися джерельної води на рідній землі. Дуже часто заїжджали до Тарасових до Києва хоч на день-два. У Києві мешкав брат мого чоловіка Іван, і в 1968 р. ми вирішили переїхати на постійне місцеперебування до української столиці. Я тоді працювала в Центральному історичному архіві, який розташовувався неподалік будинку помешкання Тарасових на вул. Володимирській. Ось чому дуже часто, нераз в обідню перерву, заходила відвідати до-

рогих моєму серцю родичів. В Центральному державному історичному архіві в Петербурзі в цензурних фондах я виявила багато тоді маловідомих документів про заборону в Росії деяких творів Івана Франка та вилучення окремих сторінок, абзаців з його поезій та праць. Ці матеріали я показувала Тарасові Івановичу і він був дуже здивований, що вони були збережені. В цьому архіві зберігаються тільки дореволюційні матеріали (до 1917 р.). Згодом ми з сином Андрієм Франком, науковим співробітником Інституту Івана Франка (кандидатом історичних наук), ще виявили інші документи про цензурні «рогатки» Франкових творів й опублікували статтю в журналі «Визвольний шлях» (Лондон – Київ)*.

Ще більше здивувався Тарас Іванович, коли я повідомила йому про те, що саме в цих цензурних фондах було збережено «дозвіл» із забороною окремих місць його поезій «З чужої левади. Збірка веселих віршів у переспівах. Львів. 1913. З ілюстраціями 94 стор». Ще до початку Першої світової війни в його творчому доробку було вже декілька збірок («На крилах гумору», «Старе вино в новім місі»), а у 1918 р. – «Збиточний Амор» та інші. Надзвичайно його веселила назва статті про нього самого «Тарас, але не Шевченко, Франко, але не Іван», яку він всім показував і сміявся до сліз. Спочатку, широко відкривши очі, він з подивом очікував, що скаже та людина, якій показував статтю, далі його очі хитро іскрилися і голубіли, а далі так розкішно, доброзичливо, іронічно сміявся, що змушений був втікати дрібненькими кроками в іншу кімнату, бо ніяк не міг вгамуватися.

Пам'ятаю, якось зайшла розмова про злодіїв. Тарас багатозначно усміхнувся і сказав, що, якщо «переступник» пішов на компроміс зі своїм сумлінням, то, вочевидь, та річ, яку вкрав,

---

* *Франко А.* Доля творів Івана Франка через призму царської цензури / Андрій Франко, Оксана Франко // Визвольний шлях. – Лондон; Київ, 2008. – № 4. – С. 63–70.

була йому вкрай потрібною. Такий оригінальний, філософський погляд він виявляв дуже часто. Полюбляв робити жінкам компліменти, причому з усмішкою спостерігав, як вони реагують на це. Тарас помічав у людській натурі щось особливе, якусь «визначальну» рису в характері або зовнішності, своєрідну «родзинку» і тоді висловлював свою нестандартну думку, сформульовану завжди позитивно і делікатно.

Моя мама Ганна Дмитрівна мала худеньку тілобудову, і Тарас завжди під час зустрічі вихваляв її спритність і швидкість в рухах та ставив її в приклад, відзначаючи, що потрібно займатись фізичною працею і тоді збережеться гарна, стрункa фігура.

Здавалось, що Тарас ніколи не переживав, бо завжди був усміхнений і начебто безмежно щасливий, але насправді це було не так. За своє довге життя син Івана Франка зазнав багато горя і нещасть, але «піднявся» високо над усім буденним і по-філософськи спостерігав із заслуженого, вистражданого п'єдесталу над банальною людською метушнею.

До оселі Тараса в Києві часто навідувались письменники, гості з української діаспори. Пригадую, як Зеновія мене знайомила з дружиною Андрія Малишка, Іваном Світличним, Іваном Дзюбою, Олесем Бердником. Останній був високим красенем з блискучими очима, який щедро «розсипав» компліменти. Тоді працювали над дослідженням «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Зеновія брала безпосередню, посутню участь в написанні та перекладі цієї резонансної праці, яку ще в машинописі «конспіративно» позичала мені для прочитання. Я зналася з братами Василем та Петром Шклярами, Миколою Литвином, Миколою Матусевичем, Мирославом Мариновичем, Лідією Орел. Разом брали участь у відзначенні шевченківських свят, колядуваннях, подорожі до Холодного Яру, відвідинах могили Алли Горської тощо.

Вже почалася брежнєвська «гінка» (переслідування) на все українське і демократичне. Закінчилась «хрущовська відли-

га» і знову почались репресії. Тараса намагались «не чіпати», все-таки єдиний вцілілий син Івана Франка, але над Зенею уже почали «згущуватись хмари».

На останній день народження я подарувала стрийкові Тарасові книгу Г. Логвина про старовинну архітектуру України. Він був безмежно щасливим, що стали виходити такі книги, оскільки за радянського часу писати щось «концептуальне» про церкви, монастирі та на релігійні теми було заборонено. Він довго розглядав кожну світлину. Оскільки високоосвічений Тарас був добре обізнаний з багатьма проблемно-тематичними аспектами з історико-філологічної ділянки досліджень «широкого спектру», то часто спонтанно, емоційно вдавався до ґрунтовного бліц-коментування, виваженого оцінювання та інтерпретаційного судження і фахового тлумачення того чи іншого контроверсійного питання. Одного разу я «застала» Тараса за розмовою з археологом, який розказував йому про наукові дослідження в Каневі і, зокрема, на тому місці, де Тарас Шевченко хотів збудувати хату. Відомо, що Тарас Франко здійснив художній переклад поеми Гощинського «Канівський замок», неодноразово бував на могилі Т. Шевченка. У 1951 р. Тарас Іванович вперше відвідав святе Шевченківське місце і зробив такий запис у книзі відгуків: «Будеш батьку панувати, поки живуть люди». В 1940 р. могилу Т. Шевченка відвідав Петро Франко, часто їздила з галичанами, які відвідували Київ, Зеновія.

Стрийко виявляв велике зацікавлення тематикою вшанування українського геніального поета, наголошуючи на тому, що слід опублікувати матеріал. Згодом, вже працюючи в Інституті археології НАН України (1975–1990), я спеціально відвідувала ці меморіальні місця і пам'ятки.

Раніше тут проводив розкопки відомий археолог і музеєзнавець, засновник Міського музею у Києві Микола Біляшівський, якого за його заповітом поховали в Каневі. Він щиро сподівався, що Канів стане українським пантеоном видатних постатей.

В останні роки стрийко Тарас інколи хворів і тоді вдавався до «самолікування» голодуванням. Він недолюблював та уникав лікарів, надаючи перевагу народній медицині. Він вважав, що саме «хемічне» лікування перевело на той світ його дорогу дружину Катерину, якій дуже догоджав і яку ніжно любив. Поціновував кожен Богом йому даний день. Не мав звички їздити в метро, але одного разу саме в метро ми мимоволі опинилися разом, бо він «відправився» на дачу, а я кудись по справах, і він змушений був послуговуватись оцим демократичним різновидом транспорту. Щоб «скоротити» час в дорозі, коли ми спускались в «підземелля», він метафорично-асоціативно зауважив, що треба поціновувати сонце і кожний сонячний день, кожну годину, навіть хвилину… Я була молодою, безтурботною і не могла тоді усвідомити, наскільки дорога і «безцінна» кожна хвилина, миттєвість скороминучого життя в похилому віці… А підземелля йому навіювало щось погане, хоч він завжди був оптимістом, все добре і погане переводив на жарт і тоді подавав для красномовного «наочного», символічного тлумачення якесь крилате латинське прислів'я чи афоризм, супроводжуючи його блискучим перекладом добірною українською мовою.

У квартирі Франків у Києві на стінах «висіло» небагато картин: у великій кімнаті портрет Т. Шевченка та над диваном світлина в овальній рамці (фото Тараса з дружиною в молодому віці), у спальні портрет О. Довженка. Одного ранку Тарас Іванович сказав, що Олександр Довженко – його найкращий друг і однодумець. Я тоді цей вислів сприйняла за черговий жарт. Але тепер думаю, що так реально могло бути. Адже Тарас жив і в Москві, і в Харкові (1918–1922) і направду міг знати відомого кінорежисера, та недарма портрет класика прикрашав його гостинну, простору квартиру.

Деякі картини були «оздоблені» рамками з різьбою (геометричного малюнку). Вони, вочевидь, були привезені з Підгірок, бо подібні, сказати б, «ідентичні» полотна ми бачили

в хаті Михайла Онуфрійовича Франка. В таких «вишиваних» рамках «висіли» на стінах образи святих. Серед інших картин слід згадати насамперед про портрети Целіни Зигмунтовської і Ольги Рошкевич, намальовані художнім пером самого Тараса, які збереглися донині. На спеціальному стенді розташовано рядочком декілька десятків картин Тараса Івановича, переважно це пейзажі у стилі «примітиву». Декілька з них, які стосувались Підгірок, Львова, автопортрет Тараса на моє прохання подарувала Люба-Дарина, і я привезла їх до музею в Калуші, де вони експонуються. Серед них: «Панський двір в Підгірках», «Підгірки в сльоту», картина «Іван Франко» (в дитинстві) на тлі квітучої вишні, виконана в небесних і рожевих «тонах»; портрет батька в молодому віці. Є ще два портрети самого Тараса: один із них роботи відомого львівського художника Івана Гутарьова. Згодом на початку 90-х років вже у Львові ми (з сином Андрієм) познайомились з визнаним «портретистом» І. Гутарьовим. Істинний «професіонал» свої справи, що брав участь у відзначенні франківських свят, запросив нас до своєї майстерні. Майстер подарував нам декілька своїх робіт, серед низ: ескіз до картини «Габілітація І. Франка», який я передала до експозиційних фондів Музею І. Франка в Калуші, копію портрета І. Франка з картини І. Труша «На світанку», ескіз «Коваль» (уявлення художника про батька І. Франка). В його майстерні було багато картин та ескізів з франківської тематики. Де поділись вони після смерті художника – невідомо. Велика його картина «Габілітація Івана Франка», що прикрашала аудиторію імені Івана Франка в Львівському національному університеті імені Івана Франка, зникла в час ремонту цього залу. Добре, що хоч зберігся невеликого розміру ескіз цієї картини.

Серед інших книг Тарасової бібліотеки слід згадати про його підручник «Нариси з історії римської літератури» (1921), яким він дуже пишався, а також декілька його книжок з тематики досліджень і спогадів про Івана Франка. Деякі з остан-

ніх його видань подарували мені. Збереглися також листи Тараса до мого батька Омеляна-Володимира, написані упродовж тривалого часу їхнього приязного спілкування, привітання Тараса та його дочки Люби-Дарини з новим 1970-им роком (вже в Києві). В Музеї І. Франка в Калуші експонуються деякі чернетки його рукописів, листи Тараса до калушан тощо. З дарчим написом Зеновія подарувала мені своє наукове дослідження «Граматична будова українських гідронімів» (К.: Наук. думка, 1979. – 185 с.).

Влітку Тарас полюбляв ходити в білому льняному костюмі і сидіти на лавочці у скверику біля Оперного театру, де навчав української мови сусідів по будинку. Він дуже радів, коли вони засвоювали хоч декілька слів, констатуючи, що в Києві вже з'являються українці. На той час навіть в Інституті української мови майже всі науковці розмовляли російською і в доповідях часто вживали суржик. Тарас Іванович часто дзвонив, писав у відповідні інстанції, відстоюючи давні назви історичних частин Києва: Нивки, Відрадний, – коли називали при відкритті станцій метро. Цікавився політичними і науковими новинами. Любив сидіти на «канапі» і писати у великій кімнаті, але раптом вставав і біг дрібними кроками до своєї спальні, де був його робочий стіл і картини, бо щось цікаве згадував або приходило творче натхнення.

Останній місяць життя хворів, але надіявся на голодування, яке його має поставити на ноги. Родина заставляла його вживати їжу, але він ігнорував її. Згодом все-таки здався. Одного разу я принесла і пригостила стрийка зефіром. Він не міг нахвалитись, які то «смакоші».

1971 рік. Сторіччя від дня народження Лесі Українки відзначали дуже урочисто. Хоч тепер відомо, як жорстоко розправилася радянська влада з її родиною, зокрема, сестрами, які були репресовані. Одна була заарештована в 1941 р. і разом з А. Кримським відправлена до Сибіру. Племіннику Лесі Українки Юрію Косачу вдалося емігрувати, її друга сестра

Ольга Косач-Кривинюк в останні дні війни втікала з Праги від «визволителів» разом з професурою Українського вільного університету в товарному поїзді.

Сама Леся Українка як член УСДРП (Української соціал-демократичної партії), а не російської такої ж партії була, в політичному розумінні, ворожа радянській владі. Україна не мала права мати також партії, бо й самої України не визнавали. Документи про їх участь в УСДРП були на таємному зберіганні, і тільки до ювілею їх розсекретили. Але сторічний ювілей поетеси відзначали в Оперному театрі в Києві надзвичайно урочисто за участі найвищих партійних і урядових кіл.

Тарас і його родина отримали запрошення на святкування. Приїхала зі Львова Віра Петрівна Франко, яка в 1957 р. повернулась з сибірського заслання, де ще відсиділа 12 років після п'ятирічних німецьких концтаборів. Між іншим, згадувала, що стрийко Тарас висилав їй посилки з салом та клопотався про її звільнення з Сибіру.

Тарас почував себе уже неважно і не пішов до театру, хоч до нього всього декілька кроків. Запрошення віддав мені. Таким чином, мені вдалося побувати на цих урочистостях. Пропускали дуже ретельно, перевіряли, щоб не було «зайвих» людей та речей, але, прочитавши прізвище, ім'я та по батькові пильно подивилися мені у вічі, пропустили, нічого не сказавши про невідповідність запрошення і особи. На дверях стояли не працівники театру, а «молоді хлопці у пижикових шапках».

На святкування з США приїхав племінник Лесі Українки Юрій Косач. Стрийко Тарас послав мене до нього в готель з запискою-запрошенням зайти в гості. В станіславський період Юрій був учнем Тараса Франка. Знав він всю родину Косачів з дитинства, коли Ольга Федорівна з дітьми відпочивала на їх батьківщині на Волині. Готель був поруч, навпроти Оперного театру. Юрій Косач зустрів мене і дуже зрадів, що Тарас його пам'ятає. Ходив по кімнаті босим. Казав, що не любить

взуття. Мав тоді понад 60 років. Високий, худорлявий зі стомленим, блідим обличчям, але, прочитавши записку, оживився, а в очах появилися сльози. Очевидно, тоді при зустрічі Косач з Тарасом подарував свою книжку, яка була покреслена рукою Тараса з написами та питаннями на полях.

Погляди Юрія Косача на той час були прорадянські і Тарасові Івановичу це не подобалось. Ця публіцистична книжка у мене є. Тоді ж Віра Петрівна Франко познайомилася з Юрієм Косачем. Він, як і Віра, були на той час не одруженими, але з того знайомства нічого не вийшло, хоч, можливо, вони ще зустрічались і листувалися. Віра мріяла виїхати хоч на край світу, подалі від радянської влади. Однак довелося тут доживати віку. Померла у Львові в 1997 р.

Єдине, що «зажила на віку» – величавий, урочистий «похорон» зі службою багатьох священиків в Будинку репресованих, що на вул. Коперніка за підтримки голови Товариства репресованих Петра Франка. Похована на Личаківському цвинтарі неподалік могили Івана Франка. Мій син Андрій Франко зняв відеокамерою сумний процес поховання Віри Петрівни.

Коли родина побачила, що сили покидають Тараса, викликала його сестру Анну з Канади. Їй на той час уже минуло 80 років, але вона була «живучою», надзвичайно енергійною та швидкою в рухах і діях. Вона приїхала з Торонто, і на її руках Тарас помер.

Дочка Тараса Люба-Дарина подзвонила нам, щоб ми приїхали і з плачем повідомила, «бо помирає тато і в горлі уже хрипить». Але, коли ми з сином Андрієм і чоловіком Дмитром добрались з району Києва Нивки, стрийко Тарас вже «наряженим» лежав у великій кімнаті. Шукали сорочку, яку вишила і подарувала в 1963 р. онука Захара Стефа Франко (Дрогобицька) з Нагуєвичів на його замовлення, але не знайшли і дали вишиту (можливо, також Стефою) краватку (галстук). У тій вишитій сорочці він колись сфотографувався. Світлина збереглася. Згодом Стефа розказувала мені, що Тарас хотів

сорочку з комірцем, таку як носив батько і колись вишивали, і саме таку вона йому подарувала.

На прохання Зенові я запросила декількох співачок із забороненого хору Леопольда Ященка, щоб вони співали журливих народних пісень. Пам'ятаю, на похоронах тихенько, тихенько співали «Колір чорний…», «Ой чужино ти, чужино», «Чуєш, брате мій…». Це зворушувало всіх і надавало похованню українського стародавнього колориту.

Я добре знала дружину Л. Ященка, відомого етнографа Лідію Орел, а також її подругу Ярославу Грендиш та інших. Ми разом справляли різні традиційні українські свята. Раніше в родині Тарасових члени хору Л. Ященка зустрічали Новий рік. Ялинку тоді привезли поїздом з Криворівні.

Я надіслала телеграму своєму батькові в Калуш, і він на другий день приїхав. Ввійшовши до кімнати, він став навколішки і почав молитись. До того часу біля труни всі стояли мовчки, а тут також почали ставати на коліна і молитись. Навіть остання шана переслідувалась, як і все, пов'язане з релігією. Пізно ввечері, щоб «не було зайвих очей», священик відслужив службу Божу. В день смерті Тараса Івановича його архів був опечатаний, і зразу ці люди, ще при мертвому, почали «ритись» в ньому. Що саме було вилучено, невідомо. Сестра Анна згодом писала з Торонто: «…що сталось тоді з татовою спадщиною, що тоді була замкнена, – питала вона, – мені дуже подобались його сатири».

В день похоронів поїхали ще в Інститут української літератури (тепер Грушевського, 4), де Тарас раніше працював, досліджуючи фонд батька. Зійшлося багато науковців, щоб віддати йому останню шану. Я обклала труну квітами, що несли і несли люди… Тараса Івановича дуже любили… Його не можна було не любити… Збереглись світлини виносу домовини з Інституту. Похоронили Тараса біля його дружини в другому ряді центральної алеї на Байковому цвинтарі. Ввечері в оселі Франків зібралась наукова еліта на поминки. Пам'ятаю

львів'ян Дмитра Павличка, Євгена Лазаренка, які на той час уже проживали в Києві. Згадували, сумували, дехто з рідних плакав. Такі люди, як був Тарас, народжуються і живуть, щоб світити іншим ясним промінням.

З дітей Івана Франка тоді залишилась одна Анна. Це була її остання подорож в Україну. Тоді вона подарувала мені «на пам'ятку» шалик і хустинку, які експонуться в Музеї І. Франка в Калуші. Через декілька днів вона, разом з Любою-Дариною завітала до нас в гості. Ми довго чекали, а їх не було і не було… Нарешті, приходять… і кажуть, що частину дороги йшли пішки, щоб «кагебісти» не знали, куди вони пішли. Анна жодної секунди не сиділа мовчки, весь час говорила, жестикулюючи руками. Була дуже енергійною і не по роках «моложавою». Дуже любила Київ, тут пройшла її молодість, тут вона зустріла своє кохання – Петра Ключка, який був лікарем в шпиталі Директорії, а вона його помічником – медсестрою. Згадували Підгірки, які вона також надзвичайно любила: «Антося, Михася, Владзя, Юльцю»…. Всіх пам'ятала. Це був період її дитинства і юності…

В перший свій приїзд з Торонто на Україну в 1967 р. Анна, як почесний гість, була запрошена на теплохід «Іван Франко» на прогулянку по Чорному морю. Про цю подорож розказував мені помічник капітана корабля Віктор Глушаков. Він подарував мені інкрустований різними породами дерев портрет Івана Франка, який я віддала до Музею письменника в Калуші і який є його окрасою. Портрет разом з теплоходом декілька разів опоясав земну кулю, а коли теплохід «Іван Франко» «пішов на заслужений відпочинок», портрет дістав друге життя в калуському Музеї-оселі родини Франків*.

Тоді Анна подарувала Музеєві І. Франка у Львові вишивану сорочку батька та деякі родинні речі. Тоді ж разом

---

* *Франко О.* Реліквії з теплохода Іван Франко / Оксана Франко // Дзвони Підгір'я (Калуш). – 2004. – 8 верес.

з директором музею Марією Кіх та в супроводі нагляду вона поїхала до Підгірок. На той час ця територія вважалась прикордонною зоною. Однак для Анни зробили виняток. Зайшли до моїх батьків у гості. Батько Омелян, мати Анна Дмитрівна, брат Мирослав з сім'єю з гістьми сіли за стіл. Анна тихцем вийшла і втекла від нагляду. Цілий день її шукали по родині, а вона зникала і зникала від них. Накінець знайшли її аж на річці Лімниці, яка асоціювалась у неї з найкращими спогадами її життя. Тоді ж вона відвідала Криворівню. Назад до Канади вона летіла з Ленінграду, де я проживала в 1960–1968 роках. Її проводила Люба-Дарина. Тоді вони завітали до мене, але ми не зустрілись, бо не було наперед домовлено про побачення і я була відсутня в місті. Згодом отримала розвиту посилку з листом від моєї мами, яку привезли машиною додому. В листі мама писала, що мене розшукували Анна і Люба-Дарина. Ми тоді мали їхати до Іраку (м. Самара) на заробітки, але після цього листа нас не пустили, «їм не були потрібні такі спеціалісти». Влада боялась відпускати закордон людей, які мали там родину.

Зразу ж після похоронів Тараса Івановича почались переслідування його родини. Зеня розказувала мені, що прослуховують телефон, кидали в кущі підслуховуючі апарати. За нею уже слідкували і збирали компрометуючий матеріал. Репресивні «правоохоронні» органи не могли допустити, що в центрі Києва є український демократичний осередок і «пристанівок». Тарас навіть прописав декількох галичан, серед яких був згодом відомий франкознавець із Чернівців Федір Погребенник. Сюди постійно приїжджали львів'яни та українці з діаспори. Точились вільнолюбиві розмови. До того часу всі говорили, писали і вели себе вільно, і в людей вкоренилася думка, що так і буде дальше продовжуватись. Тільки набрали у груди чистого повітря, а тут знову переслідування. Ніхто не міг і подумати, що повернуться майже сталінські часи: арешти, ув'язнення, мордовські табори… Поки жив Тарас, не

чіпали родину, яка також намагалась не вводити в курс справ батька, остерігались за його здоров'я. Та він, «старий філософ», все розумів і мовчки переживав за дітей.

На той час Зеновія ще працювала в Інституту мовознавства ім. О. Потебні, але після смерті Тараса була звільнена з роботи та заарештована. Під наглядом перебувала Люба-Дарина, яка працювала в редакції «Української радянської енциклопедії». Чоловік Зеновії Павло Юрачківський, побоюючись переслідувань, змушений був захищати дисертацію в іншому місті.

КОМЕНТАРІ

ВІД УПОРЯДНИКІВ

До 1-го тому пропонованого видання увійшли наукові та науково-популярні праці Тараса Франка, що охоплюють період від 1909 до 1966 рр., тобто від ранніх, ще студентських, статей (як-от, «Наша мова і правопис») до ґрунтовних монографій із галузі спорту («Історія й теорія руханки», «Розвій руханки серед українців»), класичної філології («Нарис історії римської літератури»), літературознавства («“Лис Микита”. Критичний розбір поеми Івана Франка»), численних франкознавчих статей, рецензій і відгуків. Цей доробок Тараса Франка був розпорошений по різних українських («Вітчизна», «Вечірній Київ», «Громадський вісник», «Жовтень», «Зміна», «Літературна газета», «Літературно-науковий вісник», «Народна творчість та етнографія», «Наша культура», «Радянська Україна», «Українська хата» та ін.) і закордонних («Свобода») часописах. Частина тестів знаходилась в архівах, а відтак була доступна лише обмеженому колу дослідників. А широко знана і легкодоступна книга «Про батька», як виявилося, була купюрована радянською цензурою (як і багато інших текстів тоталітарної доби). Усі ці обставини досі не дозволяли зібрати й оцінити належним чином творчу спадщину Франкового сина.

Видання уміщує всі наукові та науково-популярні тексти Т. Франка (окрім статей і заміток з питань тіловиховання і спорту), які вдалося віднайти і зібрати на сьогодні. У книзі «Про батька» відновлено купюровані фрагменти.

Усі твори друкуються відповідно до сучасних правописних норм, але зі збереженням лексичних та стилістичних особливостей (у т. ч. і діалектних) авторського письма.

До першого тому впорядкували тексти і склали до них коментарі:

Євген Баран

– *монографії*: «Нарис історії римської літератури», «Історія й теорія руханки», «“Лис Микита”. Критичний розбір поеми Івана Франка».

Наталя Тихолоз

– *монографія* «Розвій руханки серед українців»;

– науково-мемуарна книга «Про батька»;

– *статті*: «Наша мова і правопис», «По той бік добра і зла», «Новіші напрямки української поезії», «[Суперечності й недогляди поеми Івана Франка “Лис Микита”]», «Особиста бібліотека Івана Франка

[1957]», «Місцевості, зв'язані з життям Івана Франка», «Іван Франко в Карпатських горах», «Таємниця Бубнища», «Гумор в житті Івана Франка», «Іван Франко про Богдана Хмельницького», «Титан праці», «Кобзар і Каменяр»;

– *рецензії, відгуки*: «Др. Євген Грицак. Під червоною владою. І. Шкільна справа на Радянській Україні. Перемишль, 1923. Ст. 70, 8°», «Стенограм процесу. Три частини збродня в Кукізове (Злочин в Кукізові), Львів, 1889, ст. 378», «Юзеф Рогош, Грабарже, повесьць вспулчесна, в II томах, сторінок 562, Городок, 1895 (Йосип Рогош, Гробарі, сучасна повість)», «Недоліки в хорошій книзі», «Біографія І. Франка», «Терен на шляху», «Улюблена повість Івана Франка», «Гумор чи сатира?».

Цілу низку матеріалів (*статті* «Про дитячі і юнацькі роки Івана Франка», «Літературно-меморіальний музей Ів. Франка у Львові», «Вілла І. Франка у Львові, Понінського, 4», «Як виглядала бібліотека Івана Франка», «Особиста бібліотека Івана Франка [1951]», «Нагуєвичі», «Іван Франко на селі», «Франки в Калущині», «Іван Франко у Криворівні», «Іван Франко як гуморист») подано за виданням: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Апріорі, 2013. – Вип. 14 / Упоряд. *Р. Горак, В. Бонь, Я. Горак*; підготовка текстів: *В. Бонь, М. Войціцька, О. Глібовицька, Я. Горак*. – С. 290–352. Для републікації у нашому виданні ці тексти упорядкував **Євген Баран**, коментарі і пояснення слів уклала **Наталя Тихолоз**.

***

При коментуванні і складанні приміток до 1-го тому застосовувалися такі умовні скорочення:

ІЛ – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології.

ЦДІАУ у м. Львові. – Центральний державний історичний архів України у м. Львові.

ЛНЛММ Івана Франка – Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка

Поклики у коментарях на видання «*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976–1986» подано у квадратних дужках, де перша цифра означає том, а друга сторінку.

[1] **Нарис історії римської літератури**

Уперше вийшло окремим виданням: *Тарас Франко*. Нарис історії римської літератури (З покажчиком Івана Калиновича). Львів, Київ, 1921. – 224 с. («Всесвітня бібліотека», № 17.).

Подається за першодруком. Посторінкові примітки і коментарі Тараса Франка.

[2] **Історія й теорія руханки**

Уперше вийшло окремим виданням: *Тарас Франко*. Історія й теорія руханки. – Коломия, Львів: Накладом «Сокола-Батька», 1923. – 192 с.

Подається за першодруком. Посторінкові примітки і коментарі Тараса Франка. Ілюстративний матеріял з книги із-за неякісних знимок не подаємо. Так само не подаємо списку літератури.

[3] **Розвій руханки серед українців**

Уперше опубліковано у газеті: Канадийський Фармер. – 1925. – 1, 8 липня (ч. 27, 28). Вийшло також окремою відбиткою: *Франко Тарас*. Розвій руханки серед українців. – Львів: [б. в.], 1925. – 16 с.

Подається за першодруком.

[4] *«Сокіл-Батько»* – фізкультурно-спортивне товариство української молоді, засноване 11 лютого 1894 р. у Львові з ініціативи Василя Нагірного та Володимира Лаврівського; з 1912 р. організовувало Стрілецькі сокільські курені; 1914 р. разом з «Січами» стало базою формування УСС. Вихованці «Сокола» стали провідниками і активними учасниками національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., боротьби за незалежність України в роки Другої світової війни. Товариство проіснувало до 1939 р. З 1906 р. рухівня (спортзал) та головне бюро «Сокола-Батька» знаходились у Львові на вул. Руській, № 20 у будинку страхового товариство «Дністер». У спортзалі, окрім спортивних занять, що відбувались двічі на тиждень, проводились також різноманітні імпрези, забави, святкування. Значну організаційно-фінансову допомогу товариству надавав банк «Дністер», за сприяння якого заходами Івана Боберського було викуплено земельну ділянку й облаштовано спортивний майданчик «Сокола-Батька» у Стрийському парку (сучасна вулиця Стрийська).

[5] *«Український город»* – стадіон українського руханкового товариства «Сокіл-Батько», що займав сучасну верхню терасу Стрийського парку у Львові. До складу спортивного комплексу входи-

ло футбольне поле розміром 160 м х 70 м із трибуною на 270 сидячих місць, три тенісні корти, легкоатлетичні доріжки та велосипедний трек з повною довжиною кола 400 метрів.

[6] *Боберський* Іван Миколайович (1873–1947) – український педагог, організатор спортивного, пластового та січового руху в Західній Україні. З 1900 р. вчитель фізичної культури, німецької та класичних мов у Львівській академічній гімназії, в якій навчались сини Івана Франка. У 1908–1914 рр. голова «Сокола-Батька», член Бойової управи УСС. Автор перших українських підручників з фізичного виховання: «Забави й гри рухові» (1904–1905), «Копаний м'яч» (1906), «Значення руханкових товариств» (1909) та ін. За його редакцією виходили неперіодичне видання «Вісти з Запорожа» (1910–1914) та щомісячний часопис «Січові вісти» (1912–1914), у яких публікував свої праці на спортивну тематику Тарас Франко. І. Боберський виховав цілу генерацію вчителів руханки в Західній Україні. Серед його учнів були Андрій, Тарас і Петро Франки.

[7] **«Лис Микита». Критичний розбір поеми Івана Франка**

Уперше вийшло окремим виданням: *Тарас Франко*. «Лис Микита». Критичний розбір поеми Івана Франка. – Львів: Накладом НТШ, 1937. – 104 с.

Подається за першодруком. Посторінкові примітки і коментарі Тараса Франка.

[8] *НАУКОВО-МЕМУАРНА КНИГА «ПРО БАТЬКА»*

Уперше опубліковано: *Франко Т.* Про батька: Статті, спогади, розповіді і нариси / Тарас Франко. – К.: Рад. письменник, 1956. – 228 с. За життя автора вийшли також іще два перевидання цієї книги: *Франко Т.* Про батька: Статті; Оповідання; Спогади / Тарас Франко. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Держлітвидав УРСР, 1964. – 223 с.; *Франко Т.* Про батька. Статті. Оповідання. Спогади / Тарас Франко. – Вид. третє. – К.: Дніпро, 1966. – 284 с.

Авторизований машинопис книги Т. Франка «Про батька», котрий зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. – Ф. 3. – № 4892, 4893), засвідчує, що в опублікованому тексті зроблено купюри (очевидно, з цензурних міркувань). Купюровано було деякі фрагменти текстів, що

увійшли до книги (від окремих слів і речень до абзаців і цілих сторінок), а також кілька творів вилучено в повному обсязі (вони не потрапили до жодного з трьох видань книги «Про батька»).

Подається за третім виданням. Купюри у відповідних місцях тексту відновлено. У квадратних дужках рекоструйовано фрагменти тексту. Окремі твори («Хто нажився в Бориславі?», «Два обличчя (фантаст і реаліст)», «На Чивчин!», «Ходок», «Поїздка на Дрогобиччину»), відсутні у друкованому виданні, подаються за авторизованим машинописом. Їхні заголовки позначено астериском*.

До книги «Про батька» за первісним задумом автора мало увійти також оповідання «Франкознавець». Проте воно 1958 р. було опубліковано у альманасі «Дукля» (№ 4, с. 47), а 1965 р. увійшло до збірки Т. Франка «Уздовж і впоперек». Тому тут його не наводимо, а подаємо у структурі збірки «Уздовж і впоперек» (*див.* ***Том 2*** нашого видання).

[9] **Невтомний робітник**

Первісний, значно коротший варіант, цього есе вийшов під назвою «***Дивний робітник***» у публікації: *Франко Т.* Оповідання про батька / Тарас Франко // Дніпро. – 1956. – № 1 (січень). – С. 43. Передруковано також у збірнику: Вінок Івану Франкові / Упоряд. *А. А. Каспрук*. – К.: Рад. письменник, 1957. – С. 573, за підписом: *Тарас Франко*.

Доопрацьований варіан цього текстру під тою-таки назвою «***Дивний робітник***» відкривав рубрику «***Розповіді і нариси***» у першому виданні книги «Про батька» (К., 1956. – С. 161).

Під назвою «***Невтомний робітник***» поширений варіант тексту увійшов до другого та третього видання книги «Про батька» (К., 1964, 1966), а також був републікований у збірці: *Франко Т.* Великий Каменяр / Тарас Франко. – Львів: Каменяр, 1966. – С. 3–4.

Подається за третім виданням книги «Про батька».

[10] Стаття «**Громадська діяльність Івана Франка**» у книзі «**Про батька**» була опублікована з купюрами. Купюру відновлюємо у квадратних дужках.

Купюра вперше опублікована: *Тихолоз Н.* Тарас Франко про батька: без купюр / Наталя Тихолоз // Франкознавчі студії. – Дрогобич: Коло, 2012. – Випуск п'ятий. – С. 526.

Купюра подається за авторизованим машинописом: ІЛ. – Ф. 3. – № 4892. – С. 13, 36. Текст зберігся у двох редакціях (авторизованій

та неавторизованій). У першому варіанті (ІЛ. – Ф. 3. – № 4892. – С. 13) машинопис правлений фіолетовим чорнилом, купюра закреслена. Другий варіант чистовий (ІЛ. – Ф. 3. – № 4892. – С. 36). Машинописні тексти обох редакцій ідентичні.

[11] *...франконського ...* – Франконія (нім. Franken) – історична область на півдні Німеччини, яка сьогодні утворює три адміністративні райони федеральної землі Баварії: Нижня Франконія, Середня Франконія та Верхня Франконія.

[12] *... ніби франконського прізвища?* – Іван Франко вважав, що його прізвище німецького походження, що в ньому «є кавалочок німця» [т. 48, с. 270], оскільки його рід по батькові походить «від зукраїнізованих німецьких колоністів» [т. 31, с. 29]. Проте дослідження генеалогічного дерева вказують на те, що рід Якова Франка походив зі села Озимини (недалеко від Дублян коло Самбора), а представники Франкового роду віддавна вважали себе русинами та ходили не до римо-католицької (як би це належалося німецьким колоністам), а до греко-католицької церкви.

[13] Стаття **«Хто нажився в Бориславі?»** до книги **«Про батька»** не увійшла. Проте її текст зберігся у машинописі.

Уперше опубліковано: *Тихолоз Н.* Тарас Франко про батька: без купюр / Наталя Тихолоз // Франкознавчі студії. – Дрогобич: Коло, 2012. – Випуск п'ятий. – С. 530–532.

Подається за авторизованим машинописом: ІЛ. – Ф. 3. – № 4892. – С. 49–52. Машинопис правлений простим олівцем.

[14] *... персонажі бориславських повістей Івана Франка.* – До бориславського циклу Івана Франка належать: оповідання з циклів «Борислав» («Ріпник», «На роботі», «Навернений грішник», 1877) та «"Полуйка" і інші бориславські оповідання» («Полуйка», «Ріпник» (2-га редакція), «Вівчар», 1899), повісті «Boa constrictor» (1878, 2-га редакція, 1907), «Борислав сміється» (1881–1882), а також оповідання «Яць Зелепуга» (1887), «Задля празника» (польськ. 1891, укр. 1911). Усі три згадані персонажі – Герман Гольдкремер, Леон Гаммершляг і Ван-Гехт – виступають у повісті «Борислав сміється», у творі ж «Boa constrictor» дійовою особою є лише Герман Гольдкремер. Про бориславський цикл Івана Франка 1953 р. Тарас Франко захистив кандидатську дисертацію «Іван Франко і Борислав».

[15] *Гінтль* Генріх-Едуард (1832–1892) – австрійський географ та геолог, фахівець із транспортних сполучень та корисних копалин. Автор праць «Галицький гас та озокерит» (1873), «Про участь Галичини і великого Краківського князівства у загальній виставці 1873 р. у Відні» (1873) та ін.

[16] *Віндакевич* Едвард (1826–1876) – польський учений-геолог та гірничий інженер, дійсний член Віденського геологічного товариства. Відіграв важливу роль у розвитку геології та гірничо-видобувної промисловості в Галичині. Автор книги «Нафта та земний віск у Галичині» (1875).

[17] *Берлінербляу* Йозеф – німецький учений-геолог. Автор книги «Земний віск. Озокерит і церезин. Історія, родовища, видобуток та обробка» (1897).

[18] *...якогось Уйгелі...* – Очевидно, йдеться про Генріха Уйгелі – австрійського винахідника й природодослідника угорського походження, співвласника акціонерного товариства «Перша австрійська фабрика з виробництва церезину "H. Ujhely & Comp."» (заснована 1871 р. у м. Штоккерау біля Відня), власника патенту на виробництво церезину (1871).

[19] *Залозецький-Сас* Роман Васильович (1861–1918) – український хімік-технолог, професор хімічного факультету Львівської політехніки, дійсний член НТШ, представник французьких і англійських нафтових фірм в Галичині, дослідник нафти.

[20] *Фрідберг* Вільгельм (1873–1941) – польський геолог і палеонтолог, член-кореспондент Польської АН (з 1929 р.), професор Ягеллонського (1929–1933) і Львівського (з 1933) університетів. Автор праць «Виробництво кісткового вугілля і тваринної олії» (1900), «Студія міоценської формації польських земель» (1914).

[21] *...р. 1880 вітав австрійського цісаря, що тоді спеціально відвідав Галичину...* – З 1 по 19 вересня 1880 р. австрійський цісар Франц Йосиф I (1830–1916) здійснив інспекційну подорож по Галичині, під час якої відвідав і нафтові промисли у Бориславі. Епізод з життя бориславських робітників 1880 р., тобто часу мандрівки цісаря Галичиною, ліг в основу оповідання Івана Франка «Задля празника».

[22] *...«Ради празника»...* – Йдеться про оповідання Івана Франка «Задля празника» (польськ. 1891, укр. 1911).

[23] *...не одержав професури.* – 1 липня 1893 р. у Відні під керівництвом проф. Ватрослава Ягича Іван Франко захистив докторську дисертацію на тему «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія». За цю роботу він отримав учений ступінь доктора філософії, що і дало йому підстави габілітуватися на посаду доцента у Львівському університеті. 18 березня 1895 р. Іван Франко склав габілітаційний колоквіум, а 22 березня того-таки року блискуче прочитав габілітаційну лекцію на тему «Розбір "Наймички" Шевченка» у найбільшій тоді третій залі Львівського університету (нині ауд. 244 геологічного факультету, вул М. Грушевського, 4). Проте Міністерство освіти Австро-Угорщини, зважаючи на політичне минуле письменника, а також на негативну думку намісника Галичини Казимира Бадені, відмовило Франкові у доцентурі. На кафедру руської словесності претендували також Олександр Колесса, Кирило Студинський, Костянтин Лучаківський. Про інтриги довкола здобуття доцентури писав Іван Франко у листі до Михайла Драгоманова від 18 травня 1895 р.: «З моєю доцентурою діло не витанцьовується, та, мабуть, і зовсім не вигорить. І Вахнянин, і Барвінський [обоє обстоювали кандидатуру Кирила Студинського, зятя Анатоля Вахнянина. – *Н. Т.*], і Колесса пускають проти мене всякі способи агітації, звісно, не речевої, а особистої, щоб мені підтяти ноги. Я вже думати перестав про се і освоївся з думкою, що, як у нас кажуть, обійдеться циганське весілля без марципанів, а університет без мене» [т. 50, с. 44]. Весною 1907 р. Іван Франко вдруге звернувся до професорської колегії філософського факультету Львівського університету з проханням надати йому посаду доцента на кафедрі слов'янської філології. Декан М. Смолуховський передав звернення Франка до гуманітарної комісії, де його сліди губляться.

[24] Стаття «**Два обличчя (фантаст і реаліст)**» до книги «**Про батька**» не увійшла. Проте її текст зберігся у машинописі.

Уперше опубліковано: *Тихолоз Н.* Тарас Франко про батька: без купюр / Наталя Тихолоз // Франкознавчі студії. – Дрогобич: Коло, 2012. – Випуск п'ятий. – С. 532–536.

Подається за авторизованим машинописом: ІЛ. – Ф. 3. – № 4892. – С. 53–58. Машинопис правлений фіолетовим чорнилом.

[25] *Батько Яків...* – Франко Яків Іванович (1802–1865) – батько Івана Франка, коваль і хлібороб.

[26] *...село Нагуєвичі (тепер Іван Франко)...* – село Дрогобицького району Львівської області, у якому народився Іван Франко. Протягом 1952–1989 рр. село носило назву Івана Франка.

[27] *...примітивний музей Франка (тепер у селі і в порядним приміщенні).* – Батьківська хата Івана Франка згоріла 1885 р. На її місці 27 серпня 1981 р. було відкрито відбудовану садибу Івана Франка (проект будівництва здійснив Іван Сенів). Хата, клуня, стайня, кузня, шпихлір, два обороги, криниця – усе відтворено за етнографічним нарисом Івана Франка «Моя вітцівська хата» та за знайденими в архіві «Кадастральними мапами» села Нагуєвичі за 1853 р., де був точний опис садиби Франків. Через дорогу навпроти з 1946 р. у двох кімнатах хати небожа Івана Франка – Миколи Франка (сина брата Захарія) – містився музей письменника. До 35-річчя від дня смерті Івана Франка, 28 травня 1951 р. відкрито новий музей письменника у одному з найкращих приміщень села Нагуєвичі, експозиція якого розміщувалась у п'яти кімнатах. До 130-річчя поета, 27 серпня 1986 р. експозицію перенесено до новозбудованого приміщення музею на Нагуєвицькій Слободі, навпроти батьківської хати.

[28] *Діл* – так «називають підгірські русини в Галичині перше, найнижче пасмо Карпат, яке ділить "гори" від "низовини"» (Примітка Івана Франка до автоперекладу поезії «Ідилія» польською мовою) [т. 1, с. 423].

[29] *Медвежа* – село Дрогобицького району Львівської області.

[30] *Ясениця Сільна* – село Дрогобицького району Львівської області, батьківщина Франкової матері Марії з роду Кульчицьких. У цьому селі впродовж 1862–1864 рр. Іван Франко здобував початкову освіту.

[31] *Попелі* – село Дрогобицького району Львівської області.

[32] *Баня Котівська* – село, яке сьогодні входить до складу міста Борислава. Славилось своїми соляними джерелами, з яких виварювали сіль з породи у солеварнях, що називалися «банями» (звідси і назва села – Баня Котівська).

[33] *Тустановичі* – село, яке сьогодні входить до складу міста Борислава. Славилось видобутком нафти.

[34] *...званий теж Мирон...* – Іван Франко був охрещений як Іван, тобто другого імені не мав. Проте вдома у дитинстві його часто називали саме Мироном, а не Іваном. Не випадково іменем Мирон

названий головний герой «дитячих» автобіографічних оповідань Івана Франка «Малий Мирон», «Під оборогом», «Schönschreiben». Цим ім'ям підписано і чимало творів письменника: *Мирон* – головний, центральний псевдонім письменника, який на тлі інших прибраних імен Івана Франка вирізняється великою варіативністю (*І[ван] Миронъ, Мирон Ковалишин, Мирон Стороож, Миронъ, Миронъ***, Мирон***, Miron, Myron, Myron***, Miron***, М-онъ, М.*) і тривалістю використання (з 1876 р. до 1899 р.) (Див.: *Шуст Я.* Псевдоніми та криптоніми Івана Франка // Іван Франко: Статті і матеріали. – Львів, 1960. – Зб. 7. – С. 438–457).

[35] *Тургенєв* Іван Сергійович (1818–1883) – російський письменник. Автор збірки оповідань «Записки охотника» (1852), до якої і входить твір «Бежин луг».

[36] *Починає фантастичною повістю «Петрії і Довбущуки» (1875)...* – Перший відомий твір Івана Франка – поезія «Великдень 1871 року» – не зберігся. Тут мається на увазі перший великий прозовий твір – роман Івана Франка «Петрії й Добощуки», опублікований у журналі «Друг» (1875. – № 19–24; 1876. – № 1–7, 9–11, 13–15, 17–20) під псевдонімом Джеджалик. 1913 р. у Чернівцях вийшла друга редакція цього роману під назвою «Петрії й Довбущуки».

[37] *...останній його великий твір «Мойсей»...* – Поема «Мойсей» (1905) – не останній великий твір Івана Франка взагалі, а один із найбільших за обсягом і найзначущіших його поетичних творів. Уже після «Мойсея» поет написав, зокрема, ще й поеми «Легенда про святого Маріна» (1914), «Ор і Сирчан» (1915), «Кончакова слава» (1916).

[38] *Гоголь* Микола Васильович (1809–1852) – російськомовний український письменник, найвизначніший представник «української школи» в російській літературі. Автор прозових циклів «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» (1831, 1832), «Миргород» (1835), «Петербурзькі повісті» (1835–1842), роману «Мертві душі» (1842), драми «Ревізор» (1836) та ін. Фантастика та реальність у його творчості співіснують у тісному взаємопереплетенні.

[39] *...в листі до Климентії Попович...* – Тарас Франко, очевидно, по пам'яті цитує лист від 25 листопада 1883 р., який насправді адресовано не Климентії (Климентині-Марії) Карлівні

Попович-Боярській (1863–1946), а Уляні Кравченко (справжнє прізвище – Шнайдер-Німентовська Юлія Юліївна; 1860–1947).

[40] *«Друг»* – літературно-науковий журнал студентського товариства «Академический кружок», що виходив у Львові в 1874–1877 рр. двічі на місяць. Спершу мав москвофільське спрямування і друкувався «язичієм», а з приходом до його редакції Івана Франка (1876 р.) почав публікуватися українською мовою. У цьому журналі вперше побачили світ такі твори Івана Франка, як поезії «Народні пісні» (1874), «Від'їзд гуцула» (1875), «Наймит» (1876), оповідання «Ріпник», «На роботу», «Навернений грішник» (усі три 1877), повість «Петрії і Довбущуки» (1875) та ін.

[41] *Драгоманов* Михайло Петрович (1841–1895) – український літературознавець, історик, фольклорист і громадський діяч.

[42] *...працює в робітничих товариствах.* – Іван Франко у 1870-х – 1880-х рр. брав активну участь у робітничому русі Східної Галичини. Разом із Михайлом Павликом займався соціалістичною пропагандою серед робітників Львова, Борислава, Дрогобича та ін., викладав політекономію в робітничих гуртках самоосвіти, у 1879–1880 рр. редагував робітничу газету «Praca», сприяв її перетворенню з фахового видання львівських друкарів у загальноробітничий орган Галичини, пропагував ідею створення Галицької робітничої громади та написав популярний виклад її програми («Чого хоче Галицька робітницька громада?», 1881), брав участь у вічевій компанії львівських робітників 1881 р. та першому страйку львівських пекарів 1888 р. За документально непідтвердженими свідченнями бориславських робітників О. Соляка та П. Цибульського, у 1876–1879 рр. у Бориславі діяла нелегальна «Робітнича спілка», організована нібито за безпосередньої участі Івана Франка. У 1882–1883 рр. Іван Франко організував у Дрогобичі нелегальний гурток, який вів соціалістичну пропаганду серед бориславських і дрогобицьких робітників та селян місцевого повіту. *Див.* докладніше: *Грицак Я. Й., Трусевич С. М.* Іван Франко і робітничий рух у Східній Галичині у 70–80-х роках XIX ст. // Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнар. симпоз. Юнеско (Львів, 11–15 верес. 1986 р.): У 3 кн. – К.: Наук. думка, 1989. – Кн. 1. – С. 343–347.

[43] *...«в наймах у сусідів».* – Йдеться про співпрацю Івана Франка у польській газеті «Kurjer Lwowski». *Див. примітку 99 та 106.*

[44] *... стаття «Нецо о собє самим»...* – Йдеться про передмову «Nieco o sobie samym» («Дещо про себе самого»), що супроводила збірку Івана Франка «Obrazki galicyjskie» (Львів, 1897). Ця публікація, у якій автор зізнавався, що не любить Русі і русинів, викликала серед української громадськості велике обурення і протест.

[45] *...непровірених чуток виводив свій рід від німецьких колоністів. – Див. примітку 12.*

[46] *... рішучий розрив з польським (1897).* – Йдеться про контроверсійну статтю Івана Франка «Ein Dichter des Verrathes» («Поет зради»), опубліковану у віденському тижневику «Die Zeit» (1897. – Bd. 11. – № 136. – 8. V. – S. 86–89). Польська громадськість надзвичайно гостро розкритикувала цю статтю Франка, внаслідок чого його навіть було звільнено з роботи у польській газеті «Kurjer Lwowski».

[47] *...радикальна, селянська...* – Руссько-українська радикальна партія (РУРП) – українська політична партія, заснована у Львові 4 жовтня 1890 р. з ініціативи Івана Франка, Михайла Павлика, В'ячеслава Будзиновського, Євгена Левицького, Кирила Трильовського та ін. Відстоювала інтереси селян, скликала віча по селах, закладала кооперативи, організовувала жіноцтво, обстоювала національні права українського народу, а 1895 р. діячами цієї партії обґрунтовано постулат політичної самостійності України. Після розколу РУРП 1899 р. Іван Франко увійшов до складу Української національно-демократичної партії.

[48] *...національно-демократична...* – Українська національно-демократична партія (УНДП) – українська політична партія, що утворилась грудні 1899 р. у Львові шляхом злиття національно-радикального крила Руссько-української радикальної партії та народовців (членів Народної ради). Заснована з ініціативи Івана Франка, Володимира Охримовича, В'ячеслава Будзиновського, Євгена Левицького, Теофіла Окуневського. Стала провідною політичною силою українського національно-політичного руху, відстоювала ідею автономності України, створення Українського університету у Львові. 1918 р. відіграла важливу роль в утворенні ЗУНР.

[49] *...Франко до кінця життя залишився соціалістом, прихильником діалектичного матеріалізму і атеїзму.* – Це твердження – данина канонам радян-

ського франкознавства, яке тенденційно тлумачило світогляд, життя і творчість Івана Франка крізь призму ідеологічної доктрини марксизму-ленінізму, відкидаючи або спотворюючи ті факти життя письменника, які пов'язували його з національно-визвольними змаганнями українців, фальсифікуючи його філософські, суспільно-політичні та естетичні погляди на догоду комуністичному режимові. Насправді світогляд Івана Франка зазнав складної й багатоетапної еволюції: від романтичного ідеалізму першої половини 1870-х рр.; через антропологічний матеріалізм та громадівський соціалізм драгоманівського взірця другої половини 1870-х – 1880-х рр.; позитивізм, етичний раціоналізм та політичний радикалізм 1890-х рр.; до філософії «влади творчого духу» та національної ідеї 1900-х рр. (*див.* докладніше: *Тихолоз Б.* Іван Франко – філософ (До характеристики стилю та еволюції мислення) // Сучасність. – 2002. – № 12. – С. 106–119). Тож молодече захоплення Івана Франка соціалістичними ідеями з часом змінилося гострою критикою соціал-демократизму та марксистсько-енгельсівської матеріалістичної філософії взагалі (*див.*, зокрема, Франкові статті, які за радянського часу замовчувалися або друкувалися з купюрами: «Ukraina irredenta», 1895; «Соціалізм і соціал-демократизм», 1897; «Радикали і релігія», 1898; «А. Фаресов. Народники и марксисты. С.-Петербург, 1899», 1899; «Поза межами можливого», 1900; «Що таке поступ?», 1903; «До історії соціалістичного руху», 1904; «Одвертий лист до гал[ицької] української молодежі», 1905, та ін.).

[50] *... вигризали з «Зорі» ...* – «Зоря» – літературно-громадський журнал «для руських родин», що виходив протягом 1880–1897 рр. у Львові двічі на місяць. З 1885 р. «Зоря» перейшла у власність Наукового товариства імені Шевченка. У 1883–1886 рр. до складу редакції входив Іван Франко. Восени 1884 р. Олександр Партицький вирішив передати редагування «Зорі» Франкові, проте до цього не дійшло: на зборах було вирішено зберегти народовське спрямування журналу і не передавати його Франкові. Відтак письменник змушений був стати робочим редактором журналу з умовою перегляду всіх його статей. Про своє редакторство Іван Франко писав у листі до Олени Пчілки в грудні 1885 р.: «Воно [редакторство. – *Н. Т.*] зовсім не таке, як Ви собі уображаєте. "Зоря" – власність Тов[ариства] ім. Шевченка, а я найнятий тим товариством слуга-редактор. Ані доходів ніяких (крім згаданих 25 з[олотих] р[инських]) побирати, ані за редакцію відповідати я не буду; так як досі підписував Партицький, відтепер підписувати

буде Калитовський. А моя річ – представляти редакційному комітетові матеріал, котрий має бути прийнятий (а може бути й не прийнятий) до "Зорі", справляти рукописі і вести коректуру. За власні праці мені осібно не платять, а редакторської компетенції у мене лиш стільки, що можу певний матеріал зовсім не дати; звісно, коли комітет рішить друкувати якусь річ, то хоч би я й не хотів, вона буде друкована» [т. 48, с. 595]. У вересні 1886 р. Іван Франко вийшов зі складу редакції журналу.

[51] *...не допустили бути послом до парламенту ...* – Іван Франко тричі висувався кандидатом на виборах до австрійського парламенту (Державної ради) від Русько-української радикальної партії (РУРП) – у 1895 р. (на округ Перемишль – Мостиська – Добромиль), 1897 р. (з четвертої курії на округ Перемишль – Мостиська – Добромиль та з п'ятої курії на округ Перемишль – Мостиська – Рудки – Самбір – Дрогобич – Підбуж), 1898 р. (на округ Тернопіль – Збараж – Скалат), проте щоразу безуспішно (через виборчі махінації влади).

[52] *...викладати на університетській кафедрі ...* – *Див. примітку 23.*

[53] *...інтригували проти нього в Наук[овім] тов[аристві] ім. Шевченка.* – Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) – українська громадсько-культурну організація, що була заснована з метою створення бази для вільного розвитку української літератури й науки у Львові 1873 р. спершу як Товариство імені Шевченка, а 1892 р. реорганізована в Наукове товариство імені Шевченка. Іван Франко розпочав співпрацю в Товаристві імені Шевченка ще задовго до його реорганізації в Наукове; зокрема, у 1883–1886 рр. він був членом редколегії журналу «Зоря», який 1885 р. став періодичним органом Товариства. Проте, попри неодноразові спроби вступити в Товариство, письменник не міг здобути членства в ньому через інтриги та особисту неприязнь деяких його очільників – зокрема, галицьких «народовців», прихильників політики «нової ери» (Дем'яна Гладиловича, Сидора Громницького, Юліана Целевича, Олександра Барвінського та ін.), а також ініціаторів утворення Товариства з Наддніпрянської України (передусім Олександра Кониського). Тож членом НТШ Іван Франко став лише 14 червня 1895 р. завдяки підтримці Михайла Грушевського. Згодом письменник увійшов до Президії НТШ (19 лютого 1897 р.), а невдовзі став дійсним (з 1899 р.) та почесним (з 1904 р.)

його членом. Очолював філологічну секцію (1898–1901; 1903–1912) та етнографічну комісію (1898–1900; 1908–1913) НТШ; був співредактором журналу «Літературно-науковий вістник» (1898–1907; спільно з М. Грушевським та В. Гнатюком), який до 1905 р. вважався виданням НТШ. Іван Франко був одним із найактивніших і найпродуктивніших членів НТШ, як автор та редактор брав участь у багатьох наукових виданнях товариства, зокрема в «Записках НТШ», «Етнографічному збірнику», серіях «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Українсько-руський архів» та ін. Одначе, починаючи з 1908 р., стосунки Івана Франка з Михайлом Грушевським як головою НТШ набули загострено-полемічного характеру, не останньою чергою – під впливом хвороби письменника. Утім, твердження Тараса Франка про інтриги в НТШ проти його батька, хоч і не позбавлене реальних підстав, усе ж слід уважати даниною канонам радянського франкознавства, одним із топосів якого було протиставлення Івана Франка як «революційного демократа» та Михайла Грушевського як «буржуазного націоналіста» – чільних представників відповідно «прогресивного» та «реакційного» таборів в НТШ.

[54] *«Мужицький посол»* – п'єса українського письменника Леоніда Івановича Смілянського (1904–1966) про Івана Франка.

[55] *...трикратна тюрма...* – Івана Франка арештовували чотири рази. Вперше його заарештували разом із товаришами з редакції журналу «Друг» 12 червня 1877 р. за звинуваченням в організації таємного соціалістичного гуртка (поет був ув'язнений 9 місяців). Другий арешт Івана Франка стався 1881 р. під час подорожі до Коломиї, після чого його ув'язнено на три місяці. 1889 р. письменника заарештовано втретє й ув'язнено на два з половиною місяці. Четвертий арешт Івана Франка відбувся 1892 р.

[56] *...недужим на очі, як лежав у затемненій кімнаті*. – Йдеться про операцію на очі, яку зробили Іванові Франкові 1898 р. Саме в цей післяопераційний період було написано більшість текстів із поетичної збірки «Мій Ізмарагд» (Львів, 1898), на це вказав сам письменник у передмові до видання: «...Тільки в останнім часі тяжка слабість, що зробила мене на пару місяців неспосібним до іншої праці, дала мені змогу понаписувати найбільшу часть того, що тут надруковано. Значна часть поміщених тут віршів – то правдиві Schmerzenskinder. Я писав їх в темній кімнаті, з зажмуреними, болючими очима» [т. 2, с. 179].

[57] *... З мого духа печаттю.* – Цитата з поеми Івана Франка «Мойсей» (1905).

[58] **В Лолині**

У перекладі російською мовою оповідання «***В Лолине***» опубліковано під загальною назвою «***О моем отце***» у журналі: Советская Украина. – 1956. – № 7. – С. 124–128, за підписом *Тарас Франко*. Без зазначення імені перекладача.

[59] **Неспокійна молодість**

Републіковано також у збірці: *Франко Т.* Великий Каменяр / Тарас Франко. – Львів: Каменяр, 1966. – С. 5–28.

[60] **За соціалізм**

Републіковано також у збірці: *Франко Т.* Великий Каменяр / Тарас Франко. – Львів: Каменяр, 1966. – С. 29–45.

[61] **В шахті**

Опубліковано також під назвою «***Про мого батька***» із підзаголовками «*1. Ближче до мас*», «*2. Мандрівка*», «*3. У Бориславі*», «*4. На шахті*», «*5. Повернення*» у журналі: Вітчизна – 1956. – № 6. – С. 85–90, за підписом *Тарас Франко*. Републіковано у збірці: *Франко Т.* Великий Каменяр / Тарас Франко. – Львів: Каменяр, 1966. – С. 46–61.

У перекладі російською мовою це оповідання із заголовком «***В забое***» вийшло під загальною назвою «***О моем отце***» у журналі: Советская Украина. – 1956. – № 7. – С. 128–132, за підписом *Тарас Франко*. Без зазначення імені перекладача.

[62] **Віче**

Републіковано також у збірці: *Франко Т.* Великий Каменяр / Тарас Франко. – Львів: Каменяр, 1966. – С. 69–76.

[63] **Маївка**

Опубліковано також під назвою «***Чому?***» у журналі: *Франко Т.* Оповідання про батька / Тарас Франко // Дніпро. – 1956. – №1 (січень). – С. 46–48; те ж у збірнику: Вінок Івану Франкові / Упоряд. *А. А. Каспрук*. – К.: Рад. письменник, 1957. – С. 578–581, за підписом: *Тарас Франко*.

[64] **Страйк у Східниці**

Опубліковано також у журналі: *Франко Т.* Оповідання про батька / Тарас Франко // Дніпро. – 1956. – №1 (січень). – С. 48–50; те ж у збірнику: Вінок Івану Франкові / Упоряд. *А. А. Каспрук*. – К.: Рад. письменник, 1957. – С. 581–584, за підписом: *Тарас Франко*.

У перекладі російською мовою із заголовком «***Пробуждаются…***» опубліковано під загальною назвою «***О моем отце***» у журналі: Советская Украина. – 1956. – № 7. – С. 132–134, за підписом *Тарас Франко*. Без зазначення імені перекладача.

Републіковано також у збірці: *Франко Т.* Великий Каменяр / Тарас Франко. – Львів: Каменяр, 1966. – С. 62–68.

[65] Оповідання **«На Чивчин!»** до книги **«Про батька»** не увійшло. Проте його текст зберігся у машинописі.

Вперше опубліковано: *Тихолоз Н.* Тарас Франко про батька: без купюр / Наталя Тихолоз // Франкознавчі студії. – Дрогобич: Коло, 2012. – Випуск п'ятий. – С. 541–545.

Подається за авторизованим машинописом: ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 23–29. Машинопис правлений простим олівцем і фіолетовим чорнилом, датований: «Київ, 28 січня 1955».

Збереглася також інша авторизована версія оповідання з таким самим датуванням, правлена фіолетовим чорнилом і простим олівцем (ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 136–142), у якій під заголовком олівцем дописано у дужках «(з дитячих років)».

Зліва біля заголовка «На Чивчин!» в обох варіантах тексту стоїть дата «1903», яка, очевидно, вказує на час події, про яку йдеться в оповіданні. Машинописні тексти ідентичні. Відмінності між ними – у мірі авторизації. Окрім цього, в першому варіанті тексту між с. 27 і 28 вставлено малий аркуш паперу (машинопис) такого змісту:

«Доповнення до парису "На Чивчин!"

– Скажіть, діти, – запитала мати, – кому з нас найбільше потрібний відпочинок?

– *Татові*! – відповів подумавши перший Андрійко.

– От бачите, діти, а Тато сидить у Львові, працює, заробляє, щоб ми могли в гори виїхати.

Діти посумніли.

– Який Тато добрий! – перервала тишину Галя.»

Текст подаємо за першим, повнішим, варіантом (ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 23–29).

Чивчин – одна з найвищих вершин (1769 м) Марамароських гір.

[66] *Буркут* – село Верховинського району Івано-Франківської області, що знаходиться на відстані 70 км від м. Верховина. У XIX та на початку XX ст. мав славу найдавнішого (австроугорського, а згодом польського) бальнеологічного курорту. З початком Другої світової війни припинив своє існування. У часи СРСР село перетворене на лісозаготівельний і сплавний пункт. Нині село не має жодного жителя.

[67] *Черемош* – річка в українських Карпатах (на Гуцульщині) і на Передкарпатті, права найбільша притока Прута. Утворюється злиттям Чорного і Білого Черемоша біля с. Устєріки.

[68] *...в Буркут Леся приїхала...* – Українська письменниця Леся Українка (1871–1913) відпочивала в Буркуті у липні-серпні 1901 р. в санаторії, власницею і господинею якого була Теофіла Лакуста. На початку серпня 1901 р. Лесю Українку в Буркуті відвідав Іван Франко. З того часу збереглася поштова листівка із зображенням Буркута і автографами Івана Франка, Лесі Українки та ін.

[69] Оповідання «**Ходок (*жарт*)**» до книги «**Про батька**» не увійшло. Проте його текст зберігся у машинописі.

Вперше опубліковано: *Тихолоз Н.* Тарас Франко про батька: без купюр / Наталя Тихолоз // Франкознавчі студії. – Дрогобич: Коло, 2012. – Випуск п'ятий. – С. 537–539.

Подається за авторизованим машинописом: ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 20–22. Машинопис правлений фіолетовим чорнилом та простим олівцем і датований: «Київ 16 січня 1955».

Зліва біля заголовка «Ходок (жарт)» олівцем стоїть дата «1910», яка, очевидно, вказує на час події, про яку йдеться в оповіданні. Жартівливу історію про те, як Іван Франко у творчому пориві ходив по кімнаті, не зважаючи на присутніх, розпівів Тарас Франко у мемуарній замальовці «***Одна рисочка***» (*див.* ***Том 2*** нашого видання).

[70] *Сократ* (близько 470–399 до н. е.) – давньогрецький філософ, який не залишив жодного письмового джерела після себе. Його вчення дійшло до нащадків завдяки його найвідомішому учневі Платонові. Був засуджений на смерть за «розбещення молоді» та «неповагу до богів».

[71] *Йов* (від євр. 'ijjōb – утискуваний, або від ajja-abu – де батько?) – біблійний персонаж, повчальну історію життя якого викладено

в старозавітній Книзі Йова. Згідно з Біблією, Святий Йов був сином Нахора, Авраамового брата, і жив в Арабії. Бог дав йому сім синів і три доньки, а також великий маєток, проте дозволив сатані спокушати його великими терпіннями. За один день Йов утратив маєток, усіх дітей і слуг, але не нарікав за це на Бога, тому зрештою у винагороду за свою побожність та довготерпеливість отримав удвічі більший маєток, знову десятеро дітей, здоров'я і людську шану та ще сто сорок вісім літ щасливого життя. Йов – це взірцевий образ стражденного праведника, який усе своє життя віддав Богові і з покорою приймав усі випробування, ніколи не нарікаючи на Нього. У цьому разі, ймовірно, є парафразом мучеництва і відданого служіння великій справі, високій ідеї. Щоправда, в контексті автобіографічної мініатюри «Ходок» образ Йова, очевидно, має й додаткову конотацію, на яку натякає одна з наступних фраз: «Занятий власним ходатайством Іван Якович не завважував менше важливих занять дружини і дітей», – подібно до того, як біблійний Йов, перейнятий власним служінням Богові, немовби не завважив втрати своїх дітей, прийнявши їхню раптову загибель як належне.

[72] *Тут вислови апокрифів дуже прийшлися до речі.* – Ймовірно, мається на увазі апокрифічне «Житіє Іова праведного», яке Іван Франко подав у 1 томі «Апокрифів і леґенд з українських рукописів» за рукописом о. Стефана Теслевцьового (Львів: Накладом НТШ, 1896. – Т. 1. Апокрифи старозавітні. – С. 264–267). Порівняно з текстом біблійної Книги Йова, апокрифічне оповідання містить додаткові подробиці та нові сюжетні елементи (про трьох жебраків, струп, перемінений в золото, раптове одужання Йова, імена його нових синів і дочок та ін.).

[73] **В рідному селі**

Опубліковано також під назвою «***На весіллі***» у журналі: *Франко Т.* Оповідання про батька / Тарас Франко // Дніпро. – 1956. – № 1 (січень). – С. 43–46; те ж у збірнику: Вінок Івану Франкові / Упоряд. *А. А. Каспрук.* – К.: Рад. письменник, 1957. – С. 573–578, за підписом: *Тарас Франко.*

У перекладі російською друковане під заголовком «***На свадьбе***» у журналі: *Франко Т.* Расказы об отце // Юность. – 1956. – № 8. – С. 76–77. Переклад з української *Ю. Косача, М. Циби.*

[74] **Мої спогади про батька**

Уперше опубліковано у книзі: *Франко Т.* Про батька: Статті, спогади, розповіді і нариси / Тарас Франко. – К.: Рад. письменник, 1956. – С. 143–153.

Крім того, мемуари Т. Франка «Мої спогади про батька» за життя автора були републіковані у кількох варіантах, що різняться між собою стилістично і мають різні заголовки:

1) *Франко Т.* Мої спогади про батька / Тарас Франко // Іван Франко в спогадах сучасників / Упоряд. *О. І. Дей, Н. П. Корнієнко*. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. – С. 372–380. Цей текст мемуарів, як значилося у коментарях до видання, написано 1955 р. спеціально для збірника спогадів сучасників про письменника. Згодом (після смерті Т. Франка) саме цей текст передруковано у виданнях: Спогади про Івана Франка / Упорядкув, вступ. ст., прим. *О. І. Дея*. – К.: Дніпро, 1981. – С. 301–309; Спогади про Івана Франка / Упорядкув., вступ. ст. і прим. *М. Гнатюка*. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 460–465; Спогади про Івана Франка / Упорядкув, вступ. ст., прим. *М. І. Гнатюка*. – 2-е вид., доп., перероб. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 657–662.

2) *Франко Т.* Кілька слів про батька / Тарас Франко // Жовтень. – 1956. – № 2. – С. 68–71. Опубліковано у рубриці «Іван Франко в спогадах сучасників» із зазначенням часу написання «Київ, 1955 р.».

3) У перекладі російською мовою під назвою «***О моем отце*** *(Как жил и работал Иван Франко)*» опубліковано у журналі: Советская Украина. – 1956. – № 5. – С. 149–157, за підписом *Тарас Франко*. Переклад з української *К. Кудієвського*.

4) У перевиданнях книги «Про батька» 1964 р. і 1966 р. (с. 257–269).

Подаємо за останньою прижиттєвою публікацією у 3-му виданні книги «Про батька».

Мемуари «***Мої спогади про батька***» у книзі «Про батька» опубліковані з купюрами, зокрема та їх частина, що стосувалася розповіді про робочий кабінет письменника. У машинописі вони мали окремий заголовок – «***Робочий кабінет Івана Франка***». Купюру відновлюємо у квадратних дужках.

Купюра вперше опублікована: *Тихолоз Н.* Тарас Франко про батька: без купюр / Наталя Тихолоз // Франкознавчі студії. – Дрогобич: Коло, 2012. – Випуск п'ятий. – С. 536–537.

Купюра подається за авторизованим машинописом: ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 16–17. Машинопис правлений фіолетовим чорнилом.

[75] *...мати ж воліла, щоб училися в найближчій, хоч вона була й не українською.* – Йдеться про польську народну школу для хлопців і дівчат ім. святої Марії Магдалини, що знаходилась навпроти парафіяльного костелу святої Марії Магдалини (нині Будинок органної та камерної музики у м. Львові) на розі вулиць С. Бандери, Генерала Чупринки і вулиці Вербицького (сучасна адреса – вул. С. Бандери, № 11). Будівлю школи збудовано 1883 р. за проектом архітектора Юліуша Гохберґера. Сьогодні там знаходяться середня школа № 3, а поруч з нею (у частково прибудованому приміщенні) – школа №10 з польською мовою викладання. З грудня 1897 р. по жовтень 1902 р. сім'я Франків мешкала на вулиці Крижовій (ul. Krzyżowa), № 12 (нині вулиця Генерала Чупринки, № 14). Відтак польська школа святої Марії Магдалини була у кількох кроках від дому Франків. До цієї школи, за наполяганням матері, ходили Андрій і Тарас Франки.

[76] *пл. Бенедиктинів, 1* – нині площа Вічева, 1 – тут мешкав Іван Франко під час навчання у Львівському університеті до червня 1877 р.

[77] *Кляйнівська,* 4 – нині вулиця Каменярів, 4 – тут жив Іван Франко разом з Михайлом Павликом і Карлом Бандрівським протягом березня 1878–березня 1880 рр.

[78] *Ліндого,* 3 – нині вулиця Ф. Ліста, 3 – тут у Василя Нагірного недовго мешкав Іван Франко.

[79] *... приміщенні Товариства ...* – Йдеться про Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), приміщення якого знаходилось на вул. Чарнецького, 24 (нині вул. Винниченка). *Див. також примітку 53.*

[80] *... університетській бібліотеці ...* – Йдеться про Наукову бібліотеку Львівського університету (нині Львівського національного університету імені Івана Франка), що знаходилась на вул. Мохнацького, 5 (нині вул. Драгоманова). Іван Франко працював у кімнаті на третьому поверсі, яку дирекція бібліотеки спеціально виділила для роботи письменника. Тепер тут Меморіальний читальний зал Івана Франка з вітражами за мотивами поеми «Мойсей» та гравюрами Євгена Безніска.

[81] *... в бібліотеці Оссолінеум ...* – Нині Наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, до якої увійшли фонди бібліотеки Оссолінеум, що знаходилась на вул. Оссолінських, 2 (нині вул. Стефаника).

[82] *Зибликевича, № 10* – нині вулиця Івана Франка, 32. Будинок, у якому жив Іван Франко з родиною до вересня 1893 р., не зберігся. Звідси письменник поїхав до Відня здобувати докторат.

[83] *Глибока, № 7* – тут жив Іван Франко з вересня 1893 р. по листопад 1895 р.

[84] *...четверо дітей...* – Йдеться про дітей письменника Андрія (1887–1913), Тараса (1889–1971), Петра (1890–1941) та Анну (1892–1988) Франків.

[85] *...по вулиці Хрестовій, № 12...* – Йдеться про квартиру на вулиці Крижовій (ul. Krzyżowa), № 12 (нині вулиця Генерала Чупринки, № 14), у якій мешкав Іван Франко з родиною з грудня 1897 р. по жовтень 1902 р, допоки не переїхав у власну хату на вул. Понінського, 4.

[86] *У власній хаті по вулиці Понінського, № 4 (тепер носить ім'я Івана Франка, № 154)....* – Тепер за адресою вул. Івана Франка, № 154 (колишня вул. Понінського, 6) знаходиться будинок Михайла Грушевського (нині – Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського), який був сусідом Івана Франка. Будинок письменника, що на вулиці Понінського, 4 (нині – Літературно-меморіальний музей Івана Франка), має іншу адресу: вулиця Івана Франка, № 152.

[87] *Панькевич* Юліан Іванович (1863–1933) – український художник, літератор, громадський діяч.

[88] *...хата збудована була високо під парком...* – Мається на увазі Стрийський парк у Львові.

[89] Мемуари «**Іван Франко і діти**» у книзі «**Про батька**» були опубліковані з купюрами. Купюри відновлюємо у квадратних дужках.

Купюри вперше опубліковано: *Тихолоз Н.* Тарас Франко про батька: без купюр / Наталя Тихолоз // Франкознавчі студії. – Дрогобич: Коло, 2012. – Випуск п'ятий. – С. 526–528.

Купюри подаються за авторизованим машинописом: ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 4–8. Машинопис правлений фіолетовим чорнилом. Купюрований текст закреслено.

[90] *Старший брат...* – Андрій Іванович Франко (1887–1913) – український етнограф, фольклорист, класичний філолог, перекладач. Рідний старший брат Тараса Франка. Навчався разом з ним на філо-

софському факультеті (студіювали класичну філологію) Львівського університету. Автор розвідки «Григорій Ількевич як етнограф» (Записки НТШ. – 1912. – Т. 109–111). Помічник І. Франка в літературно-науковій та перекладній діяльності, у впорядкуванні фольклорно-етнографічних матеріалів, що увійшли до 3-томного збірника «Галицько-руських народних приповідок» (1901–1905; 1908; 1910). Виконував обов'язки літературного секретаря, допомагав вести каталог особистої бібліотеки письменника у 1908–1913 рр. Супроводжував І. Франка в подорожах до Криворівні, Ловрани та ін. Невдовзі після закінчення університету раптово помер від епілептичного нападу на Великодньому тижні у ніч з 21 на 22 квітня 1913 р..

[91] *... молодший Петро ...* – Петро Іванович Франко (1890–1941) – український письменник, педагог, учений-хімік, журналіст, видавець, перекладач, військово-громадський діяч. Рідний молодший брат Тараса Франка. Навчався у Львівській Політехніці. Співзасновник «Пласту», організатор авіаційного полку УГА (1919). Член НТШ. Організатор видавництва «Франко-Син і спілка» у Відні. Учителював в українській гімназії у Львові (1911–1914 рр.), в Коломийській гімназії (1922–1930 рр.), в гімназіях Львова та Яворова (1936–1939 рр.). У 1931–1936 рр. – старший науковий співробітник Інституту прикладної хімії в Харкові. У 1939–1941 рр. – декан товарознавчого факультету Українського державного інституту радянської торгівлі у Львові. З 1940 р. депутат Верховної Ради УРСР. Перший директор Львівського літературно-меморіального музею І. Франка (1940–1941 рр.). Знищений радянською тоталітарною системою 1941 р. Автор книжки «Пластові ігри та забави» (1913), низки прозових творів та збірок, епілогу до незавершеного роману І. Франка «Борислав сміється» (1922), драматичної переробки за сюжетом цього ж твору (1930), інсценізацій батькових творів «Без праці» (1930), «Захар Беркут» (б. р.), мемуарної книги «Іван Франко зблизька» (1937). Переклав поеми І. Франка «Мойсей» та «Іван Вишенський» польською мовою.

[92] *Глібовицький* Омелян Михайлович (1857–1906) – парох с. Цигани (нині Борщівського району Тернопільської області) з 1893 р., дядько Богдана Лепкого. Листувався з Іваном Франком.

[93] *Борачок* (Бурячок) Северин – парох села Яйківці.

[94] *Яйківці* – нині село Антонівка Жидачівського району Львівської області.

[95] *Кузів* Іван – парох с. Дидьова, фольклорист, гімназійний товариш Івана Франка, друкував етнографічні та фольклористичні матеріали у «Зорі». Іван Франко послуговувався його рукописною збіркою паремій при упорядкуванні «Галицько-руських народних приповідок».

[96] *Дидьова* – колись село Турчанського повіту Самбірської округи. Нині на цьому місці кордон України з Польщею.

[97] *Волянський* Олекса (1862–1947) – парох села Криворівні у 1893–1923 рр. Підтримував дружні стосунки з І. Франком, М. Грушевським, Лесею Українкою, В. Гнатюком, Г. Хоткевичем, Ф. Вовком, І. Трушем, О. Кобилянською, М. Коцюбинським та ін. діячами української культури. Сприяв їхньому відпочинку у Карпатах. У його домі зупинялися на літні вакації Іван Франко та його сім'я. О. Волянський – автор мемуарів «Мої спомини про Івана Франка» (1927).

[98] *Криворівня* – село Верховинського району Івано-Франківської області, розташоване на берегах Чорного Черемоша. У липні 1900 р. на вакації до Криворівні вперше приїхала з дітьми Ольга Франко. Протягом 1901–1914 рр. у Криворівні щороку (крім 1905 і 1908 рр.) літував Іван Франко.

[99] ... *львівський «Кур'єр львовскі»* ... – «Kurjer Lwowski» – щоденна польська громадсько-політична газета, що виходила у Львові протягом 1883–1926 рр. У 1887–1897 рр. в її редакції працював Іван Франко.

[100] ... *віденський «Цайт»* ... – «Die Zeit» – австрійська щоденна газета, що виходила у Відні в 1862–1919 рр. З цим часописом співпрацював Іван Франко.

[101] *«Рада»* – щоденна українська газета, що виходила в Києві у 1906–1914 рр. за фінансової підтримки Євгена Чикаленка. Головними редакторами були Ф. Матушевський, М. Павловський (1907–1913 рр.), А. Ніковський (1913–1914 рр.). З «Радою» співпрацював Іван Франко.

[102] *«Флігенде Блєтар»* – «Fliegende Blätter» – німецький щотижневий ілюстрований гумористичний журнал, що виходив у Мюнхені в 1844–1944 рр.

[103] *«Сімпліціссімус»* – «Simplicissimus» – німецький щотижневий ілюстрований сатиричний журнал, що виходив у Мюнхені з 1896 р.

[104] *«Страхопуд»* – сатирично-гумористичний двотижневий журнал москвофільського напряму (друкувався «язичієм»), що виходив у Відні (1863–1868) і Львові (1872–1913).

[105] *«Зеркало»* – сатирично-гумористичний журнал, що виходив у Львові протягом 1882–1883, 1886, 1889–1909 рр. У 1883–1885 рр. та 1910 р. виходив під заголовком «Нове зеркало».

[106] *...десять років працював у поляків «в наймах у сусідів», як сам означив ту працю...* – У передмові до збірки своїх праць «В наймах у сусідів» (Львів, 1914) Іван Франко писав: «Протягом моєї отсе вже, Богу дякувати, 40-літньої літературної праці мені довелося попрацювати чимало, так сказати, в наймах у сусідів, заробляти на своє вдержання працею в польських та німецьких періодичних видавництвах. Особливо в рр. 1886–1896 я був змушений обставинами головну часть своєї літературної та публіцистичної праці присвячувати польським і німецьким періодичним видавництвам, із яких найвайжажніші були "Przegląd spoleczny", видаваний Болеславом Вислоухом, та "Kurjer Lwowski", видаваний Генриком Реваковичем, у Львові, при яких я працював у рр. 1885 до 1896, "Prawda", тижневик, видаваний Свєнтоховським у Варшаві, "Kraj", видаваний Еразмом Пільцом у Петербурзі, "Głos", видаваний Поплавським у Варшаві, та "Die Zeit", зразу тижневик, а пізніше щоденна газета, видавана Зінгером і Каннером у Відні» [т. 39, с. 258–259].

[107] *...вчився замолоду в польських школах, а нам не радив.* – Після навчання у сільській школі в Ясениці Сільній (1862–1864 рр.), Іван Франко пішов до другого класу німецької, або так званої нормальної школи ченців-василіян у Дрогобичі (1864–1867 рр.). Попри те, що Дрогобицька школа була офіційно німецькомовною (тому і називалась «німецькою»), вчителі спілкувалися між собою та з учнями по-польськи; українською мовою викладали для греко-католиків лише релігію та українську (руську) мову. У 1867–1875 рр. Іван Франко був учнем Дрогобицької реальної гімназії, що була створена 1858 р. з метою поширення польського духу серед молоді, а відтак викладання у ній велося польською мовою. Час навчання Франка у Львівському університеті (1875–1878 рр.) був періодом активної полонізації громадського життя Львова (у т. ч. наукового, адміністративного та ін.).

[108] *...мріяв купити власний велосипед.* – Цю мрію Іван Франко так і не реалізував.

[109] Мемуари «**Спогади про матір**» у книзі «**Про батька**» були опубліковані з купюрами. Купюри відновлюємо у квадратних дужках.

Купюри вперше опубліковано: *Тихолоз Н.* Тарас Франко про батька: без купюр / Наталя Тихолоз // Франкознавчі студії. – Дрогобич: Коло, 2012. – Випуск п'ятий. – С. 528–529.

Купюри подаються за авторизованим машинописом: ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 11–13. Машинопис правлений фіолетовим чорнилом. Купюрований текст закреслено.

[110] *Франко* Ольга Федорівна (дівоче прізвище Хоружинська; 1864–1941) – український видавець, фольклорист, перекладач, громадська діячка. Навчалася в Харківському інституті шляхетних дівчат, на Вищих жіночих курсах у Києві. З 1886 р. дружина І. Франка. Мати Андрія, Тараса, Петра та Анни Франків. Авторка статті «Карпатські бойки і їх родинне життя» в жіночому альманасі «Перший вінок» (1887), фольклористичних записів у журн. «Житє і слово», перекладів з французької статті Адольфа Бріссона «Сучасний драматичний артист» (1899), драматичної сцени Жанни Марні «Із циклу сцен "При столі"» (1901), новели Анатоля Франса «Кимейський співак» (1901) та «Король п'є» (1901), що публікувалися у «ЛНВ». Її накладом було видано збірку Івана Франка «З вершин і низин» (Львів, 1887), а також щоквартальний журнал «Житє і слово» (1894–1897).

[111] *... сестри ...* – Ольга Федорівна Франко з Хоружинських була наймолодшою з сестер Хоружинських. Її старшими сестрами були: Антоніна (в заміжжі – Трегубова), Марія (?–1892 або 1893), Олександра (в заміжжі – Ігнатович; 1863–1935). До одруження Ольга та Олександра мешкали у Києві в домі найстаршої сестри Антоніни. Сестра Марія у цей час мешкала у Харкові.

[112] *Олена Пчілка* (справжнє прізвище – Косач (Драгоманова) Ольга Петрівна, 1849–1930) – українська письменниця, громадсько-культурна діячка; мати Лесі Українки. Друкувалась у журналі «Зоря», альманахах «Перший вінок», «Жіночий альманах» та ін. В одруженні Івана Франка з Ольгою Хоружинською Олена Пчілка відіграла роль «свахи». Про це свідчить листування Івана Франка з нею.

[113] *На шлюбній знимці Франко чомусь сидить, Ольга стоїть.* – Йдеться про світлину 1886 р., яку зробили Іван та Ольга Франки у Києві у день одруження в фотосалоні Валерія

Висоцького, що знаходився на розі вулиць Фундуклеївської та Хрещатика.

[114] *...у сина в Ряшеві...* – Протягом 1929–1939 рр. Тарас Франко учителював у м. Ряшеві (нині Жешув, Польща).

[115] *Бонарівка* – українське село на Засянні (Ряшівщина; територія сучасної Польщі), яке до 1940-х рр. було осередком українського націоналістичного руху. Тут діяли читальні «Просвіти», українські кооперативи та молодіжне спортивно-руханкове товариство «Луг» (з 1931 р.). З цього села походив рід дружини Степана Бандери – Ярослави Опарівської. У домі місцевого священика Івана Клюфаса збиралася українська інтелігенція, зокрема до частих відвідувачів належав і син Івана Франка, Тарас. Навесні 1945 р. під час операції «Вісла» жителів цього села примусово виселено у Івано-Франківську область.

[116] *...одержувала достатню запомогу з Радянської України.* – За заповітом Івана Франка спадкоємцями його рухомого і нерухомого майна були діти – Тарас, Петро і Анна, які були зобов'язані утримувати свою матір. Проте, коли 1917 р. Ольга Франко повернулась з лікарні для душевно хворих, дітей біля неї не було: Тарас і Петро були при війську, Анна – у Києві. З 1926 р. Ольга Франко щомісяця отримувала 50 американських доларів від видавництва «Рух», у якому протягом 1924–1928 рр. побачило світ 30-томне видання творів Івана Франка. Радянський уряд призначив персональну пенсію вдові письменника аж 1940 р. у розмірі 450 крб., що висилалась з Харкова до Львова.

[117] *Любила оглядати синові малюнки...* – Тарас Франко на дозвіллі любив малювати. Зокрема, про його малярський талант дочка Зіновія Франко писала: «А він залюбки займався і живописанням, звичайно, як любитель, малюючи акварелі, а згодом масляні картини в стилі примітивізованого натуралізму й імпресіонізму. У той час [кінець 40-х рр. XX ст. – *Н. Т.*] він створив картини на теми творів Франка і ряд біографічних, портретних та жанрових образів батька» (*Франко З.* Життя і праця Тараса Івановича Франка // *Франко З.* (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали / Упоряд. і наук. ред. *М. А. Вальо.* – Львів, 2003. – С. 53).

[118] *Попрощалася, спокійно положилася на спину, заснула.* – Ольга Франко померла 17 липня 1941 р. після

тривалої хвороби нирок. В останні хвилини її життя біля неї не було жодного з її синів. Тарас Франко, що протягом 1939–1945 рр. жив і працював у Станиславові (нині м. Івано-Франківськ), на похорон матері не встиг: прибув до Львова на 4 години пізніше і застав лише свіжу могилу на Личаківському цвинтарі. Петра Франка тоталітарний сталінський режим евакуював зі Львова у невідомому напрямку за дев'ятнадцять днів до смерті Ольги: 28 червня 1941 р. перед етапом наймолодший син назавжди попрощався зі смертельно хворою матір'ю.

[119] **Поїздка на Дрогобиччину**

Уперше опубліковано у рубриці «***Розповіді і нариси***» у книзі: *Франко Т.* Про батька: Статті, спогади, розповіді і нариси / Тарас Франко. – К.: Рад. письменник, 1956. – С. 223–224. До другого і третього видання книги «Про батька» цей текст не увійшов.

Проте у машинописному варіанті книги «Про батька» цей текст збережено у структурі книги. За машинописом його вперше опубліковано: *Тихолоз Н.* Тарас Франко про батька: без купюр / Наталя Тихолоз // Франкознавчі студії. – Дрогобич: Коло, 2012. – Випуск п'ятий. – С. 539–540.

Подається за авторизованим машинописом: ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 122–123. Машинопис правлений фіолетовим чорнилом. У косих дужках відтворено закреслені варіанти тексту.

[120] *Дирекція Музею Івана Франка у Львові в червні 1949 року...* – Протягом 1947–1949 рр. директором Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка у Львові був Тарас Франко.

[121] *...знімки квартир, де він жив...* – У Дрогобичі Іван Франко мешкав три роки на Завежному передмісті, що на бориславському тракті (нині вул. Бориславська), у домі № 65 (хату знесено 1902 р.) у тітки Єви Кошицької (1815–?). Про цей період свого життя письменник оповів у мемуарному нарисі «У столярні». Наступні вісім років майбутній поет мешкав у боднаря Г. Корпака на вул. Маріацькій № 2 (нині вул. Маріїнська, бічна вул. Жупної).

[122] *...двох шкіл, до яких ходив учитися.* – Йдеться про навчання Івана Франка у школі ченців-василіян у Дрогобичі (1864–1867 рр.) та у Дрогобицькій реальній гімназії (1867–1875 рр.). *Див. примітку 107.*

[123] *Підбуж* – селище міського типу Дрогобицького району Львівської області. У Івана Франка є поезія під назвою «Пригода в Підбужи» (1915).

СТАТТІ, ПОВІДОМЛЕННЯ

[124] **Наша мова і правопис**

Уперше опубліковано у журналі: Українська хата. – 1909. – № 7/8. – С. 432–437, за підписом: *Тарас Франко*.

Після цієї статті редактор журналу «Українська хата» подав замітку такого змісту:

«Питання, порушене в цій статті, тепер на часі і з огляду на це містимо її, хоч в дечому і не погоджуємося з д. Т. Франком. Напр[иклад], на нашу думку, слід зм'якшувати *с* в закінченнях *ський* (писати *ський*, а не *ский*, бо так зм'якшув ввесь український народ, особливо ті частини його, що не живуть під польським впливом). Також скорочування «щоб» (а не щоб*и*) походить у нас цілковито з мови народної, і зовсім це не «москализм», бо москалі кажуть «чтоб*ы*, еще б*ы*» і т. п. Що до dativ. Шевченков*и* (у Галич.) і Шевченков*і* на рос. Україні, то тут иншої ради нема, як уживати по теперішньому. Наш люд говорить на запит, кому? – напр., Іванов*і*; а на запит чиї? – Іванов*и*. От і порозумійте наш люд з галичанами, що пишуть зовсім навпаки. Як писать *ся* – вкупі з дієсловом чи окремо, то ми схиляємось до «ненаукових», як каже д[обродій] Т. Франко, аргументів д[оброд]ія Б. Грінченка, що в своїй брошурі «Три питання нашого правопису» разом з проф. А. Кримським довів зручність писання *ся* з дієсловом вкупі. Але хай наші Академії Наук *доведуть* з погляду практичності користь уживання *ся* окремо від дієслова – гаразд. Треба шукати не тільки «науковості», а наукової і зручної практичності. Чи маємо назви місяців українські? Ми думаємо, що галичани називають місяці за польським прикладом: вересень – польс. wrzesień, паздерник – польс. pazdziernik і т. п. І коли мова рос. українців разить галичан, що привикли до «чистої взірцевої мови», то ми нічого не вдіємо, та й, навпаки, думаємо, що «чиста, взірцева» мова зовсім не чиста і не взірцева; мова галицького селянина, правда, чиста, але не мова газетярська, письменська, той дійсний жаргон, якого нам тяжко розуміти. Врешті, брати галичани, мабуть, бачать, що російські українці в свої писання внесли більше елементу «галичанського», ніж галичани – українського з-над Дніпра.

Наші часописи пересипані «галицькими» зворотами, словами, термінами, а «галицькі» – твердо тримаються «свого». Як инакше рос. українцям пильнувати чистоту мови, коли не слухати того, як каже «люд над середнім бігом Дніпра»? Цей люд найменше підлягав впливам польськості і московщини, то до його треба прислухатись, щоб не перекрутити мову на жаргон. Братам-галичанам не пошкодило б на практиці послухати, як промовляє більшість народу українського і вже на цій мові будувати письменську» (Українська хата. – 1909. – № 7/8. – С. 437).

Ця замітка викликала неоднозначну реакцію Тараса Франка. *Див. лист **15. До Андрія Франка*** (листопад 1909 р.) у ***Томі 2*** нашого виданні.

Подається за першодруком.

[125] **По той бік добра і зла**

Уперше опубліковано у газеті: Громадський вістник. – 1922. – 2 серпня (№ 131). – С. 1–2; 3 серпня (№ 132). – С. 1–2; 4 серпня (№ 133). – С. 1–3; 5 серпня (№ 134). – С. 1–2; 6 серпня (№ 135). – С. 1; 10 серпня (№ 138). – С. 2–3, за підписом *Тарас Франко*.

Подається за першодруком.

[126] **Новіші напрямки української поезії**

Уперше опубліковано у газеті: Свобода. – 1924. – № 3. – С. 4, за підписом *Тарас Франко*.

Подається за першодруком.

[127] **[Суперечності й недогляди поеми Івана Франка «Лис Микита»]**

Публікується вперше за автографом: ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 384. – Оп. № 1. – Спр. № 53. – Арк. 10–12. Автограф не датований.

Текст написаний, очевидно, у середині 30-х рр. XX ст., тобто тоді, коли Тарас Франко активно листувався з Ярославом Гординським у справі видання своєї праці «“Лис Микита”. Критичний розбір поеми Івана Франка». Зауваги Тараса Франка про суперечності й недогляди поеми Івана Франка «Лис Микита» з невідомих причин не увійшли до ґрунтовного дослідження «“Лис Микита”. Критичний розбір поеми Івана Франка» (Львів, 1937). Проте ці спостереження – цікавий матеріал, котрий відкриває завісу до творчої лабораторії поета, а також є промовистим свідченням великої фахової уважності, сумлінності і скрупульозності Тараса Франка як дослідника творчості батька.

[128] *Гомер* – леґендарний сліпий давньогрецький епічний поет, якого вважають автором епічний поем «Іліада» та «Одіссея». І. Франко переклав першу пісню «Одіссеї» Гомера та уривок під назвою «Щит Ахілла» з поеми «Іліада».

[129] ...*«Лис Микита»*... – Йдеться про поему-казку Івана Франка.

[130] *Зелені свята* – дохристиянське стародавнє свято, яке у християнській традиції наклалося зі святкуванням Святої Трійці, що припадає на п'ятдесятий день пісня Великодня.

[131] *Віллєм* – нідерландський поет XIII ст., автор епічної поеми «Reinaert» (близько 1250 р.), яку вважають джерелом німецькомовних переробок про лиса (у т. ч. і поеми Ґете «Рейнеке-Лис»). Ця поема є одним із джерел Франкового «Лиса Микити». Порівняльний аналіз поем Віллєма та Івана Франка здійснив у своїй праці Тарас Франко (*Див.*: *ФранкоТ.* «Лис Микита». Критичний розбір поеми Івана Франка. – Львів, 1937. – С. 59–61).

[132] **Про дитячі і юнацькі роки Івана Франка** (*студія бібліографічна*)

Уперше опубліковано: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Апріорі, 2013. – Вип. 14 / Упоряд. *Р. Горак, В. Бонь, Я. Горак*; підготовка текстів: *В. Бонь, М. Войціцька, О. Глібовицька, Я. Горак*. – С. 290–304.

Автограф статті зберігається: ЛНЛММ Івана Франка. – Група «ор», інв. № 792.

Подається за першодруком.

[133] **Літературно-меморіальний музей Ів. Франка у Львові**

Уперше опубліковано: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Апріорі, 2013. – Вип. 14 / Упоряд. *Р. Горак, В. Бонь, Я. Горак*; підготовка текстів: *В. Бонь, М. Войціцька, О. Глібовицька, Я. Горак*. – С. 304–321.

Автограф фіолетовим чорнилом зберігається: ЛНЛММ Івана Франка. – Інв. № 788 «ор».

У примітці першопублікаторів значиться: «Рукопис фіолетовим чорнилом на розрізнених пошарпаних картках (в клітинку, в лінійку, чистих). На деяких картках підкреслення червоним олівцем (пастеллю). Таким же червоним олівцем (пастеллю) у верхньому правому куті проставлено пагінацію, яка починається 17-ою сторінкою і завершу-

ється 44-ою. Остання картка, заповнена текстом, не нумерована. Збереглися також 3 примірники машинопису: один з них на цупкішому папері за проставленою автором фоліацією нараховує 15 аркушів; другий друкований на тонкому (папіросному) пошарпаному з країв папері, який нараховує лише 12 аркушів, є тим самим текстом, але обірваний після історії функціонування музею в 1946 році; найменший за обсягом (5 аркушів) третій примірник охоплює лише початковий розділ тексту про історію будинку та садиби Франка у Львові. Перших два друковані варіанти найбільше оснащені авторськими правками фіолетовим чорнилом. Рукописний і машинописний тексти мають певні відмінності. За основу даної публікації беремо рукописний текст. Істотні відмінності у машинописному тексті подаємо у підтекстових виносках як примітки від упорядників» (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Вип. 14. – С. 321).

Подається за першодруком.

[134] **Вілла І. Франка у Львові, Понінського, 4**

Уперше опубліковано: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Апріорі, 2013. – Вип. 14 / Упоряд. *Р. Горак, В. Бонь, Я. Горак*; підготовка текстів: *В. Бонь, М. Войціцька, О. Глібовицька, Я. Горак*. – С. 321–323.

Автограф синьою кульковою ручкою зберігається: ЛНЛММ Івана Франка. – Група «запр», № 359.

Подається за першодруком.

[135] **Як виглядала бібліотека Івана Франка**

Уперше опубліковано: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Апріорі, 2013. – Вип. 14 / Упоряд. *Р. Горак, В. Бонь, Я. Горак*; підготовка текстів: *В. Бонь, М. Войціцька, О. Глібовицька, Я. Горак*. – С. 323–325.

Авторизований машинопис зберігається: ЛНЛММ Івана Франка. – № 1037 «Ор». Вкінці тексту чорною кульковою ручкою зазначено: «*Дня 5. VI. 1941 р., переписала Копистянська С. М.*».

Подається за першодруком.

[136] **Особиста бібліотека Івана Франка [1951]**

Уперше опубліковано у газеті: Радянська Україна. – 1951. – 27 квітня. Републіковано також: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Апріорі, 2013. – Вип. 14 / Упоряд. *Р. Горак, В. Бонь,*

Я. Горак; підготовка текстів: *В. Бонь, М. Войціцька, О. Глібовицька, Я. Горак*. – С. 325–331.

Подається за першодруком.

[137] **Особиста бібліотека Івана Франка [1957]**

Публікується вперше за авторизованим машинописом: ІЛ. – Ф. 163. – №4721. Авторизація фіолетовим чорнилом.

[138] **Місцевості, зв'язані з життям Івана Франка**

Публікується вперше за авторизованим машинописом: ІЛ. – Ф. 3. – № 2570. – С. 1–4. Авторизація фіолетовим чорнилом.

[139] **Нагуєвичі**

Уперше опубліковано: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Апріорі, 2013. – Вип. 14 / Упоряд. *Р. Горак, В. Бонь, Я. Горак*; підготовка текстів: *В. Бонь, М. Войціцька, О. Глібовицька, Я. Горак*. – С. 331–333.

Авторизований машинопис зберігається: ЛНЛММ Івана Франка.

Подається за першодруком.

[140] **Іван Франко на селі**

Уперше опубліковано: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Апріорі, 2013. – Вип. 14 / Упоряд. *Р. Горак, В. Бонь, Я. Горак*; підготовка текстів: *В. Бонь, М. Войціцька, О. Глібовицька, Я. Горак*. – С. 334–338.

Автограф і машинопис статті зберігаються: ЛНЛММ Івана Франка. – Група «Ор», № 1039. Машинопис датовано: «*Тарас Іванович Франко. Дня 6. VI. 1941 р. переписала, Копистяпська С. М.*».

Подається за першодруком.

[141] **Франки в Калущині**

Уперше опубліковано: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Апріорі, 2013. – Вип. 14 / Упоряд. *Р. Горак, В. Бонь, Я. Горак*; підготовка текстів: *В. Бонь, М. Войціцька, О. Глібовицька, Я. Горак*. – С. 339–342.

Автограф фіолетовим чорнилом і машинопис статті зберігаються: ЛНЛММ Івана Франка. – № 786, «ор».

Подається за першодруком.

[142] **Іван Франко у Криворівні**

Уперше опубліковано: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Апріорі, 2013. – Вип. 14 / Упоряд. *Р. Горак, В. Бонь, Я. Горак*; підготовка текстів: *В. Бонь, М. Войціцька, О. Глібовицька, Я. Горак*. – С. 343–345.

Оригінал статті зберігається: ЛНЛММ Івана Франка. – № 1100, група «ор».

Подається за першодруком.

[143] **Іван Франко в Карпатських горах**

Уперше опубліковано у виданні: Тези доповідей сьомої щорічної наукової сесії, присвяченої вивченню творчості І. Я. Франка (7–9 вересня 1962 р.). – Львів, 1962. – С. 34, за підписом *Т. Франко*.

Подається за першодруком.

[144] **Таємниця Бубнища**

Уперше опубліковано у журналі: Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 5. – С. 63–65, за підписом *Т. І. Франко*.

Подається за першодруком.

[145] **Іван Франко як гуморист**

Уперше опубліковано: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Апріорі, 2013. – Вип. 14 / Упоряд. *Р. Горак, В. Бонь, Я. Горак*; підготовка текстів: *В. Бонь, М. Войціцька, О. Глібовицька, Я. Горак*. – С. 343–345.

Автограф фіолетовим чорнилом зберігається: ЛНЛММ Івана Франка. – № 1092, група «ор».

Подається за першодруком.

[146] **Гумор в житті Івана Франка**

Уперше опубліковано у журналі: Наша культура. – 1964. – № 8. – С. 13, за підписом *Тарас Франко*.

Подається за першодруком.

[147] **Іван Франко про Богдана Хмельницького**

Уперше опубліковано у журналі: Вітчизна. – 1954. – № 4. – С. 124–128, за підписом: *Тарас Франко*.

Подається за першодруком.

[148] **Титан праці**

Уперше опубліковано у журналі: Зміна. – 1956. – № 8. – С. 3, за підписом: *Тарас Франко.*

Подається за першодруком.

[149] **Кобзар і Каменяр**

Уперше опубліковано у журналі: Зміна. – 1961. – № 3. – С. 15, за підписом *Т. І. Франко.*

Подається за першодруком.

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ

[150] **Др. Євген Грицак. Під червоною владою. І. Шкільна справа на Радянській Україні. Перемишль, 1923. Ст. 70, 8°** [*Рецензія*]

Уперше опубліковано: Літературно-науковий вісник. – 1923. – Т. 81. – Кн. 12. – С. 378–379, за підписом: *Т. Франко.*

Подається за першодруком.

Грицак Євген Михайлович (1890–після 22 жовтня 1945) – український педагог, мовознавець, публіцист. У 1915–1920 рр. вчителював у Миргороді та Києві; співпрацював з Термінологічною комісією ВУАН. У 1920–1922 рр. директор гімназії с. Могильна Гайсинського повіту Подільської губернії (нині с. Могильне Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.). Професор українських гімназій у Перемишлі (1922–1939 рр.) та Ярославі (1940–1944 рр.). Автор праць з діалектології, термінознавства, ономастики, словотвору та культури мови; дослідник творчості Горація, Т. Шевченка, М. Устияновича, М. Шашкевича, Г. Цеглинського, П. Карманського. Укладач «Українсько-польського і польсько-українського словника» (спільно з К. Кисілевським; т. 1–2, 1930–1931, 1990).

[151] **Стенограм процесу. Три частини збродня в Кукізове (Злочин в Кукізові), Львів, 1889, ст. 378**

Публікується уперше за машинописом: ІЛ. – Ф. 163. – № 4719. Машинопис датований: «Київ, 15 травня 1954».

[152] *Кутковець Катерина Тихонівна* (1925 р. н.) – український літературознавець. Аспірантка академіка М. Возняка, з 1953 р. доцент Львівського університету. Йдеться про її кандидатську ди-

сертацію на тему «Соціально-викривальна повість І. Франка "Основи суспільності"».

[153] **Юзеф Рогош. Грабарже, повесьць вспулчесна, в II томах, сторінок 562, Городок, 1895 (Йосип Рогош, Гробарі, сучасна повість)**

Публікується вперше за авторизованим машинописом: ІЛ. – Ф. 163. – № 4719. – С. 1–3. Авторизація фіолетовим чорнилом.

[154] **Недоліки в хорошій книзі.** [Рец. на книгу: *Іван Франко у спогадах сучасників / Упоряд. О. І. Дей, Н. П. Корнієнко. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. – 595 с.*].

Уперше опубліковано у газеті: Літературна газета. – 1956. – 13 грудня (№ 50). – С. 2, за підписом: *Тарас Франко.*

Подається за першодруком.

Дей Олексій Іванович (1921–1986) – український літературознавець, фольклорист, книгознавець. З 1960 р. доктор філологічних наук, з 1965 р. професор. У 1962–1986 рр. завідувач відділу фольклористики Інституту мистецтва, фольклору і етнографії АН УРСР. Досліджував фольклористичну діяльність Т. Рильського, М. Павлика, Лесі Українки, В. Гнатюка та ін. Автор праць «Іван Франко і народна творчість» (1955), «Народні пісні в записах Івана Франка» (1966), «Українська народна балада» (1986) та ін. За франкознавчі дослідження 1983 р. удостоєний премії ім. І. Я. Франка АН УРСР.

Корнієнко Неллі – український літературознавець, кандидат філологічних наук. Дружина О. І. Дея.

[155] **Біографія І. Франка** [Рец. на книгу: *Басс И. И. Иван Франко: Биография. – Москва: Гослитиздат, 1957. – 351 с.*].

Уперше опубліковано у газеті: Літературна газета. – 1958. – 24 січня (№ 7) – С. 2, за підписом: *Тарас Франко, Зіновія Франко.*

Подається за першодруком.

Басс Іван Іванович (1907–1984) – український літературознавець, франкознавець. Доктор філологічних наук. Заступник редактора журналу «Україна» (1945–1949 рр.). Старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (1951–1975 рр.). Автор праць «Іван Франко. Життя і творчість» (1956), «Художня проза Івана Франка» (1965), «Іван Франко. Життєвий і творчий шлях» (1983). Редактор та один з упорядників збірника «Літературна спадщина. Іван Франко» та «Зібрання творів І. Франка у 50-ти томах».

[156] **«Терен на шляху»** [Рец. на книгу: *Петро Колесник. Терен на шляху: Роман. – Київ: Держлітвидав України, 1959. – 381 с.*].

Уперше опубліковано у газеті: Вечірній Київ. – 1959. – № 136 (11 червня). – С. 3, за підписом: *Тарас Франко*.

Подається за першодруком.

Колесник Петро Йосипович (1905–1987) – український письменник, літературознавець, франкознавець. Науковий співробітник Інституту літератури АН УРСР. Викладач кооперативного, медичного та театрального інститутів, доцент Київського університету. Публікувався у газетах «Пролетарська правда», «Літературна газета», журналах «Молодняк» (був його редактором), «Життя й революція», «Глобус», «Літературна критика» та ін. Автор праць «Іван Франко. Коротка біографія» (1956), «Син народу. Життя і творчість Івана Франка» (1957), «Безсмертний Кобзар» (1961), «Fata-morgana» М. Коцюбинського» (1964), «Іван Франко. Біографічний нарис» (1966).

[157] **Улюблена повість Івана Франка**

Уперше опубліковано у газеті: Вечірній Київ. – 1960. – № 78 (1 квітня). – С. 2.

Подається за першодруком.

[158] **Гумор чи сатира?** *(Репліка)*

Вперше опубліковано у журналі: Вітчизна. – 1965. – №4. – С. 209.

Подається за першодруком.

[159] *Недавно в серії «Бібліотека поета» вийшло два томи поезій І. Франка.* – Йдеться про видання, що вийшло у серії «Бібліотека поета»: Іван Франко. Поезії : У 2-х тт. / Упоряд., вступ. стаття, прим. та комент. А. Каспрука; ред. колегія: М. П. Бажан, О. Є. Засенко, С. А. Крижанівський, А. С. Малишко, М. Л. Нагнибіда, Л. М. Новиченко, Л. С. Первомайський, М. Т. Рильський, П. Г. Тичина. – К.: Рад. письменник, 1964. (Т. 1.: Поезії; Т. 2.: Поеми та легенди). Перший том цього видання відкривала розлога вступна стаття Арсена Каспрука під назвою «Поезія Івана Франка» (С. 3–41).

[160] *Каспрук Арсен Арсенович* (1919–1982) – український письменник, літературознавець. У 1952–1981 рр. співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (з 1952 р. молодший науковий, а з 1958 р. старший науковий співробітник Відділу української дожовтневої літератури). Один з упорядників збірника «Літературна спад-

щина. Іван Франко», «Іван Франко. Твори у 20-ти томах», «Зібрання творів І.Франка у 50-ти томах». Автор монографій «Яків Щоголів. Нарис життя і творчості» (К., 1958), «Леся Українка. Літературний портрет» (К., 1958; 2-е вид. К., 1963), «Філософські поеми Івана Франка» (К., 1965), «Іван Франко. Життєвий і творчий шлях» (К., 1983; у співавторстві з І. І. Бассом), розвідок «Іван Франко – наставник молодих письменників» (1954), «Іван Франко про літературну працю» (1956) та ін.

[161] *...він з упертістю <...> продовжує твердити, що гумористична віршована казка «Лис Микита» є лише і виключно сатирою.* – Йдеться про такі міркування А. Каспрука з приводу поеми-казки Івана Франка «Лис Микита»: «Проблемі викриття і засудження сучасного поетові суспільно-економічного і соціального ладу присвячена сатирична поема І. Франка "Лис Микита" (1890). Мандрівним сюжетом про хитрого Лиса і його пригоди І. Франко цікавився здавна. Так, у листі до М. П. Драгоманова від 1 березня 1889 р. І. Франко писав, що добре було б перекласти на українську мову Рейнеке-лиса, підливши його антишляхетським і антипопівським соусом. Поклавши в основу свого твору нідерландську поему XIII століття Віллема, творчо використавши "Reineke Fuchs'a" Гете, І. Франко створив цілком оригінальний і своєрідний художній твір на матеріалі життя і відносин Галичини кінця XIX століття. У створенні блискучої сатиричної поеми, колоритних, національно-забарвлених образів твору І. Франкові сприяло те, що він на повну міру використав багатющий український фольклор, казки і пісні про звірів і їх життя. Внаслідок цього алегоричними образами звірів І. Франко відтворив дійсні типи політичного і громадського життя, розкрив соціальні, класові відносини тодішнього суспільства. В образах Лева, Ведмедя (Бурмила), Вовка, Лиса, Борсука, Осла та інших І. Франко показує звірячу суть цісаря та царедворців, міністрів та поміщиків, викриває і висміює хижацьку буржуазно-поміщицьку державу. Сюжет поеми в'яжеться навколо Лиса Микити, найспритнішого і найхитрішого представника експлуататорського світу. Неймовірні крутійства і зради, підступи і брехні, шахрайства і вбивства, що їх постійно здійснює хитрий Лис, не лише не викликають покарання з боку верховного правителя, царя звірів Лева, а, навпаки, йдуть злочинцеві на користь. Лев робить його найближчим помічником, проголошує канцлером і віддає державну печатку. В поемі показано абсолютне безправ'я лагідних та беззахисних мешканців цього звірячого царства – зайців, ку-

рей та інших, яких безкарно роздирають і нищать, з яких п'ють кров могутні і всевладні хижаки. В поемі гостро і дотепно висміяно буржуазну мораль, суд та інші ідеологічні установи, розкрито гнилизну і духовне убозтво представників експлуататорського ладу. Поема і сьогодні сприймається як геніальне викриття експлуататорського ладу і його ганебних породжень» (*Каспрук А.* Поезія Івана Франка / Арсен Каспрук // *Іван Франко*. Поезії. – Т. 1. – К.: Рад. письменник, 1964. – С. 29–30).

ДОДАТОК

[162] ***Оксана Франко.*** **Іван Франко дав своєму сину ім'я Тарас в честь Шевченка (родинні спогади і дослідження)**

Мемуарна розвідка написана спеціально для нашого видання.

Публікується вперше.

Франко Оксана Омелянівна (1939 р. н.) – український історик, педагог, громадська діячка. З 1985 р. кандидат, а з 2000 р. доктор історичних наук. У 1968–1975 рр. співробітник та завідувач відділу Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві. З 1990 р. доцент, а з 2004 р професор Львівського університету. Автор монографії «Федір Вовк – вчений і громадський діяч» (2000). Онука Онуфрія Франка (рідного брата Івана Франка).

Літературно-художнє видання

Серія *«Бібліотека Галицька»*
Випуск 4

ТАРАС ФРАНКО

ВИБРАНЕ

Том І

І. НАУКОВІ ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ

Дизайн обкладинки *Андрія Іваньо*
Комп'ютерна верстка *Ярослави Король*
Коректура *Євген Баран, Наталя Тихолоз*

Підписано до друку 26.10.2015.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 56,03.
Тираж 160 прим. Зам. 8952.

Видавець: Видавець Сеньків М. Я.
76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Незалежності, 53.
Тел.: (0342) 55-94-93.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ІФ № 40 від 26.04.2011 року

Віддруковано: Друкарня «Місто НВ»
76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Незалежності, 53.

НБ ЛНУ ім. Івана Франка
Ф 1198